

AZ

ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

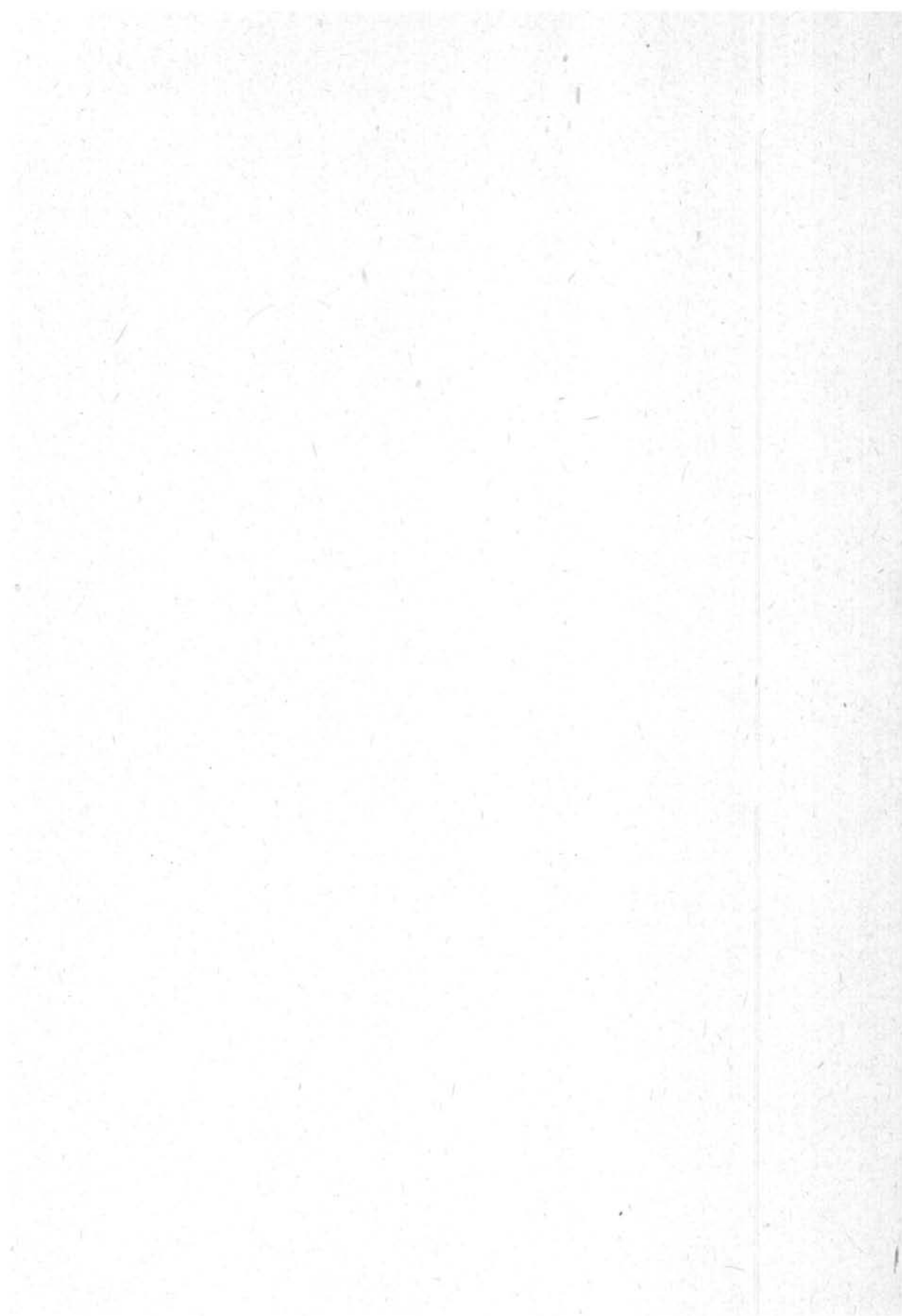
1982

1983

AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1982—1983

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE
1982–1983

BUDAPEST
1984

Szerkesztő bizottság
FERENCZY ENDRÉNÉ
HAVASI ZOLTÁN
SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
SONNEVEND PÉTER
WINDISCH ÉVA

Felelős szerkesztő
KOVÁCS ILONA

Műszaki szerkesztő
BURÁNY TAMÁS

HU ISSN 0524—8868

TARTALOMJEGYZÉK
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALT
TABLE DES MATIÈRES

<i>Haraszthy Gyula: Gombocz István pályaképe</i>	7
<i>Rogers, A. Robert: Ten Years of the István Gombocz Scholarship</i>	13

I. Az OSZK 1982—1983-ban

<i>Somkuti Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár működése 1982—1983-ban</i>	19
Деятельность Государственной библиотеки им. Сечени в 1982—1983 гг.	83
The Activity of the National Széchényi Library in the Years 1982—1983 ..	89
Die Tätigkeit der Nationalbibliothek Széchényi in den Jahren 1982—1983	94
<i>Szente Ferenc: A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1982—1983-ban</i>	101
Деятельность Центра библиотекведения и методической работы в 1982—1983 гг.	115
The Activity of the Centre for Library Science and Methodology in the Years 1982—1983	116
Die Tätigkeit der Zentralstelle für Bibliothekswissenschaft und Methodologie in den Jahren 1982—1983	117

II. Az OSZK történetéből és munkájából

<i>Haraszthy Gyula: Az OSZK fejlesztésének irányai Fitz József főigazgatósága idején</i>	121
Die Richtlinien zur Entwicklung der Nationalbibliothek Széchényi unter dem Generaldirektor József Fitz (1934—1945)	139
<i>Németh Mária: Az OSZK állományvédelmi tervei és tevékenysége a két világháború között</i>	141
Bestandschutzpläne und -tätigkeit der Nationalbibliothek Széchényi zwischen den beiden Weltkriegen	161
<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó: Új módszertani eredmények a restaurálás területén</i> ...	163
New Results of Restoration Methods	183
<i>Kastaly Beatrix: Új kutatási eredmények a könyvtári restaurálás területén</i> ...	185
New Results of Research in the Field of Library Conservation	202

III. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok

<i>Borsa Gedeon:</i> A Szentlélekről elnevezett ispotályrend búcsúlevele Esztergomban	207
Ein Bruderschaftsbrief des Hospitalordens vom Hl. Geist in Esztergom ...	219
<i>Soltész Zoltánné:</i> Az Országos Széchényi Könyvtár ritka Luther-nyomtatványairól	221
Von den seltenen Lutherdrucken der Nationalbibliothek Széchényi zu Buda- pest	239
<i>Fülep Katalin:</i> A feketehalmi oklevél. Diplomatikai és forrástani vizsgálat	241
Die Urkunde von Feketehalom	295
<i>Zsigmondy Árpádné:</i> Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575—1605)	297
Joannes Manlius und das typographische Material seiner Druckerei (1575— 1605)	410
<i>Heltai János:</i> Bethlen Péter és Pázmány	411
Péter Bethlen und Pázmány	422
<i>Fallenbüchl Zoltán:</i> Magyarok és idegenek a törökelleni felszabadító háború kor- szakában (1683—1699)	423
Die Landeskinder und die Fremden in Ungarn zur Zeit der Befreiungskriege gegen die Türken 1683—1699	459
<i>Berlász Piroksa:</i> Kísérlet egy tudományos évkönyv megindítására a XIX. század elején. Az <i>Acta Musei Nationalis Hungarici</i> sorsa	465
Versuch zur Einleitung eines wissenschaftlichen Jahrbuches am Anfang des 19. Jahrhunderts	488
<i>Nagy Csaba:</i> Vándoriparos szervezkedés kezdetei Nyugat-Európában. A Párizsi Magyar Jótékony Egylet története 1843—1852.	489
Les débuts du mouvement des compagnons de France. L'Amicale Hongroise de Bienfaisance de Paris (1843—1852)	518
<i>Fried István:</i> A kelet-közép-európai régió kérdéséhez	519
К вопросу восточно-центрально-европейской „области“	563
<i>Csapody Miklós:</i> Program és nemzedék (Fejezet az Erdélyi Fiatalok előtörténe- téből 1923—1929)	565
Programm und Generation. Ein Abschnitt aus der Vorgeschichte der „Erdélyi Fiatalok“ (Jugend von Siebenbürgen) 1923—1929	590

Gombocz István pályaképe

HARASZTHY GYULA

Vannak emberek, munkatársak, barátok, akiket soha nem lehet feledni, akiknek emlékét újra meg újra felidézzük, beszélünk róluk a munka óráiban és az emlékezés perceiben. Ilyen Gombocz István is. De ha nem is hivatkozhatunk naponta eszméire, elveire, tetteire, végső soron a magyarországi nemzetközi könyvtári kapcsolatok kiépítésének, fejlesztésének és ápolásának széles területén ma is ő jár előttünk, példáját próbáljuk követni, az ő nyomában járunk.

Dr. Gombocz Istvánról emlékezünk, az Országos Széchényi Könyvtár Nemzetközi Csereszolgálatának vezetőjéről, aki nemcsak arra törekedett, hogy saját intézményét, de az egész hazai könyvtárügyet is beillessze a világ könyvtárai közötti együttműködés keretébe.

Gombocz István 1921. december 17-én született Budapesten, s 1973. április 10-én fiatalon, alkotó erejének teljességében, pályájának egyre fölfelé ívelő szakaszában vett búcsút mindnyájunktól. Munkahelyén a végső pillanatig kitartott, dolgozott az utolsó óráig, egy nemzetközileg is fontos iratának szövege április 10-én írógépében maradt. A rá jellemző akaraterővel még be óhajtotta fejezni munkáját, de kollégái rábeszélésére mégis orvoshoz ment.

Másnap már nem térhetett vissza a könyvtárba. Kénytelen volt megadnia magát az utolsó, immár visszavonhatatlan döntésnek.

Ki is volt a mi tisztelt és szeretett munkatársunk? Honnan jött, mit végzett, mit alkotott?

Mint már említettük, 1921-ben született. Édesapja dr. Gombocz Endre, múzeumigazgató, majd a botanika egyetemi tanára, a magyar flóra és táj, a tudománytörténet nagynevű kutatója volt, nagybátyja pedig dr. Gombocz Zoltán, a budapesti tudományegyetem világhírű nyelvészprofesszora, egyben az Eötvös-kollégium egykori, nemzedékek emlékeztetésében ma is élő kiváló igazgatója.

Gombocz István középiskolai tanulmányait a Werbőczy Gimnáziumban végezte kiváló eredménnyel, 1940-ben érettségizett. Érdeklődése akkoriban elsősorban az idegen nyelvekre, továbbá a történelemre, a földrajzra és a zenére irányult.

Már ekkor is sok barátja volt, megnyerő, művelt egyénisége szinte vonzotta kitűnő kortársait. Fiatalkori barátai között találjuk Zsigmondy Dé-

nest, a későbbi hegedűművészt, Fonó Albert akadémikus fiát, Fonó Andrást — aki ma az Egyesült Államokban orvosprofesszor — és Nagymegyeri-Nagy Károlyt, az Afrikában gyógyító Albert Schweitzer későbbi munkatársát. Hogy az idő szálljon felettünk: utaljunk arra is, hogy évek múltán legjobb barátjaként Borsá Gedeont tartottuk számon.

Tudnunk kell, hogy a diplomáciai pálya már diákkorában vonzotta. Ezért iratkozott be a budapesti tudományegyetem jogi karára, és egyetemi éveiben során határozta el, hogy diplomata lesz. 1944-ben államtudományi doktorátust szerzett, majd 1947-ben *Sub auspiciis Rei Publicae* kitüntető aranygyűrűvel avatták a jogtudományok doktorává. E korszak értékes tudományos dokumentuma „*A Briand-Kellog Paktum, mint az úgynevezett »új« nemzetközi jognak elhibázott kísérlete a háború kiküszöbölésére*” című doktori értekezése.

Nyelvtudását állandóan fejlesztette, ha tehette külföldre utazott, Svájcban pedig nyári-egyetemet végzett.

1947-ben a Külügyminisztérium munkatársa lett, majd féléves hollandiai ösztöndíjat kapott. 1949-ben a bukaresti magyar követség attaséjaként dolgozott, 1950–51-ben pedig a Külügyminisztérium jogi és konzuli, illetve nemzetközi jogi osztályára helyezték. Diplomata tevékenységének egyik eredményeként született 1950-ben „*A Hágai Nemzetközi Bíróság megalakulása, jogi alapjai és eddigi működése*” című tanulmánya.

A személyi kultusznak nevezett évek ezt a kitűnő fiatal diplomatát sem kímélték meg: „eltanácsolták” a Külügyminisztériumból, s 1951 végén az Országos Levéltárba helyezték, ahonnan 1952 elején került az Országos Széchényi Könyvtárba; a Gyarapítási osztályon kapott munkát, majd fél év múlva az Igazgatási osztály beosztottja lett. Itt főként könyvtárszervezési ügyekkel foglalkozott, mint kiváló stíliszta az intézeti tervek és jelentéseket szerkesztette, ellenőrizte az osztályok tervmunkáját, általában az Igazgatóság szervezési tanácsadójaként működött, fiatal könyvtárosként bekapcsolódott az Országos Könyvtárügyi Tanács bizottságainak munkájába is.

1954 fordulatot hozott nemzeti könyvtári tevékenységében: az Intézet egyik „diplomatája” lett, nyelvtudása és széles körű műveltsége eredményeképpen az Országos Széchényi Könyvtár nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó osztályára kapott beosztást. Dr. Maller Sándor mellett a kiadványcsere egyik kiváló munkatársaként dolgozott, majd osztályvezetőjének párizsi UNESCO beosztása után átvette az osztály irányítását.

E részleget nagyrészt az ő eredményei nyomán nyilvánították nemzetközi csere-szolgálatná, illetve országos csereközpontná. Így vált e kitűnő nemzetközi jogász verbeli könyvtárossá, a magyar művelődésügy, a hazai és a nemzetközi könyvtári élet egyik vezető egyéniségévé.

Az úgynevezett „nagy diplomáciából” való kényszerű távozása természetesen lényegében *pályatörést* jelentett, de a nehéz éveket — a magyar és a nemzetközi könyvtárügy nagy nyereségére — akaraterejével nemcsak átvészelte, de pozitív irányba fordította. Magáévá tette egy kitűnő írónak, Szabó Pálnak ezt az igaz és szép tézist: „A könyvtárosok hordozzák szíveikben azokat a láthatatlan ereket, csatornákat, amelyeken keresztül befolyik az író [és a tudós] élete az olvasók millióinak vérkeringésébe.”

Gombocz István rendkívül sokat tett az Országos Széchényi Könyvtárért és hazánk könyvtárai külföldi kapcsolatainak fejlesztéséért. Munkája révén a nemzetközi könyvtár csakhamar 60 ország 450 intézményével került cserekapcsolatba, s mintegy 120 magyar könyvtár számára továbbította a külföldről beérkezett könyveket és folyóiratokat. Évről évre sokat fáradozott azon, hogy a külföldi hungarikumokat megszerezze a nemzeti könyvtár számára, s ugyanakkor a világ szinte minden tájára — a szomszédos országok magyar intézményeibe is — eljuttassa a hazai tudomány és irodalom legszínvonalasabb kiadványait.

Személyében a széles látókörű könyvtáros a haza és a nagyvilág művelődéspolitikai, tudománypolitikai szolgálatát úgy hozta szintézisbe, hogy igazi humanistaként mindig azt kutatta, ami a különböző nemzeteket összeköti, sőt egységbe forrasztja, nem pedig elválasztja. 1957-ben írta egy külföldi pályázat elnyerése érdekében: „szakmai működésem állandó jellegzetessége a nemzetek közötti békés együttélés formáinak és lehetőségeinek figyelése és kutatása. Az 1951-ig tartó külügyminisztériumi munkám idején ennek a gondolatnak gyakorlati és nemzetközi jogi oldalát szolgáltam, könyvtárosi pályámon pedig ugyanezt a célt követtem, kulturális síkon.” Így vált nemzetközileg is a magyar könyvtárügy egyik kiváló és egyik legismertebb reprezentánsává. Kezdetől fogva tevékenyen kivette részét az újra megalakult Magyar Könyvtárosok Egyesületének munkájából: mint elnökségi tag az IFLA-val — a könyvtáros egyesületek az intézmények nemzetközi szövetségével — kapcsolatos ügyek magyarországi felelőse lett. Alig lehet ily rövid idő alatt felsorolni az UNESCO-val és az IFLA-val kapcsolatos sokoldalú tevékenységét. Utaljunk csak a Magyar UNESCO Bizottság Könyvtári és Bibliográfiai Albizottságának vezetése alatt történt felállítására, e bizottság munkatervének kidolgozására. Ugyanakkor a Szovjetunióval és a szocialista államokkal kötött művelődési és tudományos kapcsolatokat azáltal is fokozta, hogy az ezekkel az országokkal kötött kulturális egyezmények szövegébe sikerült beiktatnia a *nemzetközi könyvtárak kötelező kiadványcseréjének* gondolatát és gyakorlatát. Gondoskodott arról is, hogy a nemzetközi könyvtári kapcsolatok különféle területén a hazai könyvtárak és az Országos Széchényi Könyvtár megfelelő képviselőihez jussanak. Az ő tevékenységének eredménye volt — B. Veredy Katalin közreműködésével — az Országgyűlési Könyvtár ENSZ és UNESCO méltán hírneves különgyűjteményének létrehozása is.

Az IFLA-ban és az UNESCO-ban végzett munkája és személyes tevékenysége elismeréseként 1960-ban Budapesten rendezték meg azt a nemzetközi konferenciát, amely hazánk könyvtárügyének igen nagy szolgálatot tett.

Ugyanebben az évben írta meg „*A magyar könyvtárügy nemzetközi kapcsolatainak távlati terve*” c. tanulmányát, mely hosszú évekre megszabta külföldi könyvtári kapcsolataink irányvonalát tárgyi és személyi vonatkozásban egyaránt. Nem győzte eléggé hangsúlyozni a szakértő személyek találkozásának, mint a kulturális érintkezés legfontosabb formájának igen nagy jelentőségét. Ugyancsak határozottan kiemelte nemzetközi szinten az egyéni levelezési kapcsolatok állandó fejlesztésének szükségességét is. Igaza volt: ez is hozzájárult a könyvtárak eredményesebb együttműködésének előremozdításához.

Személyének és országunknak szólt az az elismerés, hogy Honoré aszszony mellett 1963-ban felkérték az IFLA Nemzetközi Cserebizottsága egyik titkárának, majd 1969-ben őt választották meg az elnöki tisztségre. Ezután a Nemzetközi Cserebizottság több ülést tartott az IFLA moszkvai, liverpooli és budapesti konferenciái alkalmából Gombocz István vezetése alatt, aki a nemzetközi kiadványcsere gazdasági vonatkozásairól terjesztette elő nagy elismeréssel fogadott terjedelmes tanulmányát. Utoljára 1972-ben Bécsben az IFLA nemzetközi kiadványcsere bizottságának konferenciáján elnökkölt, melynek másfél évig tartó igen nehéz előkészítő munkáját teljes egészében ő irányította. Elnöki megbízatását a nemzetközi testület 1972-ben újabb három évre meghosszabbította.

Gombocz tudományos munkái, önállóan megjelent művei, értekezései cikkei, bibliográfiai összeállításai, kritikái — számuk több mint százhusz — mind a nemzetközi összefogás nagy ügyének szolgálatában íródtak és láttak napvilágot. Ez a gondosan összeállított személyi bibliográfia az OSZK 1973-ban kiadott Évkönyvében felesége munkájaként jelent meg.

Írásait a pontosság, filológiai hitelesség, vonzó és elegáns stílus, a halászgábori meghatározással élve: tiszta értelem és a minden elfogultságtól mentes gondolkodás jellemezte. A valóságot figyelő okos magatartás, a tudományos és emberi kapcsolatok fontosságának felismerése irányította nemcsak pályáján, de írásaiban is.

Ezekben a belső témakör az Országos Széchényi Könyvtár cseréjének ügye volt, annak nemzetközi vonatkozásaival; a következő a szomszédos országok hungarikum kérdéseinek vizsgálata, majd egy újabb: Európa és hazánk szellemi kapcsolatának elemzése; végül a számára is kitáruló nagyvilág — az UNESCO és az IFLA — működésének, feladatainak, gondjainak kutatása. Vagy tizenkét ország könyvtárait látogatta végig. Szavát, érveit nemcsak Európában, de kontinensünkön túl is értették, értékelték.

Hazafiság és nagyvilágiság, széles körű műveltség és jogi ismeretek, lenyűgöző, imponáló nyelvtudás, az emberi kapcsolatokba vetett hite vezették végig pályáján. És mi kellett még mindehhez? Szorgalom, kitartás, olyan szervezőképesség, amivel kevesen rendelkeztek. Végül becsület, szerénység, emberi tisztaság és tisztesség. Mindez, ami felejtethetetlen barátunkban testet öltött.

Mint csaknem mindenkinek, aki művelődéspolitikai pályán dolgozott, neki is volt egy titkos, csak néha emlegetett vágya: a hazai könyvtárügyet támogató nemzetközi tevékenysége kapcsán szeretett volna néhány országba tartós kiküldetést kapni, különösen a New York-i ENSZ-könyvtárba vagy a párizsi UNESCO-központba könyvtárosként, esetleg szakértőként. De ez az egy — mondanunk sem kell, hogy nem az ő hibájából, sokkal inkább bürokratikus buktatók miatt — nem sikerült. Nagy koncepciói inkább külföldön érvényesültek, itthon néha kicsinyes akadályokba ütköztek. De ennek ellenére az Országos Széchényi Könyvtárhoz mindhaláláig hű maradt.

Korai elhunytá nemcsak itthon, de külföldön is általános megdöbbenést és mély részvétet keltett. Számos folyóiratban emlékeztek meg róla, eredményeiről, humanista magatartásáról. Nemzetközileg értékelt jelentőségét ezúttal két példával illusztráljuk:

A Kent State University (Egyesült Államok) keretében működő könyvtártudományi tanszék 1973. július 26-án kelt iratában arról értesítette a Magyar Könyvtárosok akkori elnökét, hogy az IFLA közgyűlésén évenkénti ösztöndíjat ajánlott fel Gombocz István emlékének továbbörökítésére. Ezt az ösztöndíjat minden évben egy-egy arra érdemes magyar könyvtáros vagy dokumentációs szakember kaphatja meg, akinek egyéves kenti tartózkodása alatt alkalmá nyílik a Master of Library Science fokozat megszerzésére is. Az első Gombocz-ösztöndíjat 1974 őszén Kovács Ilona, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője kapta meg, aki tanulmányainak befejezésével a jelzett fokozatot is elnyerte.

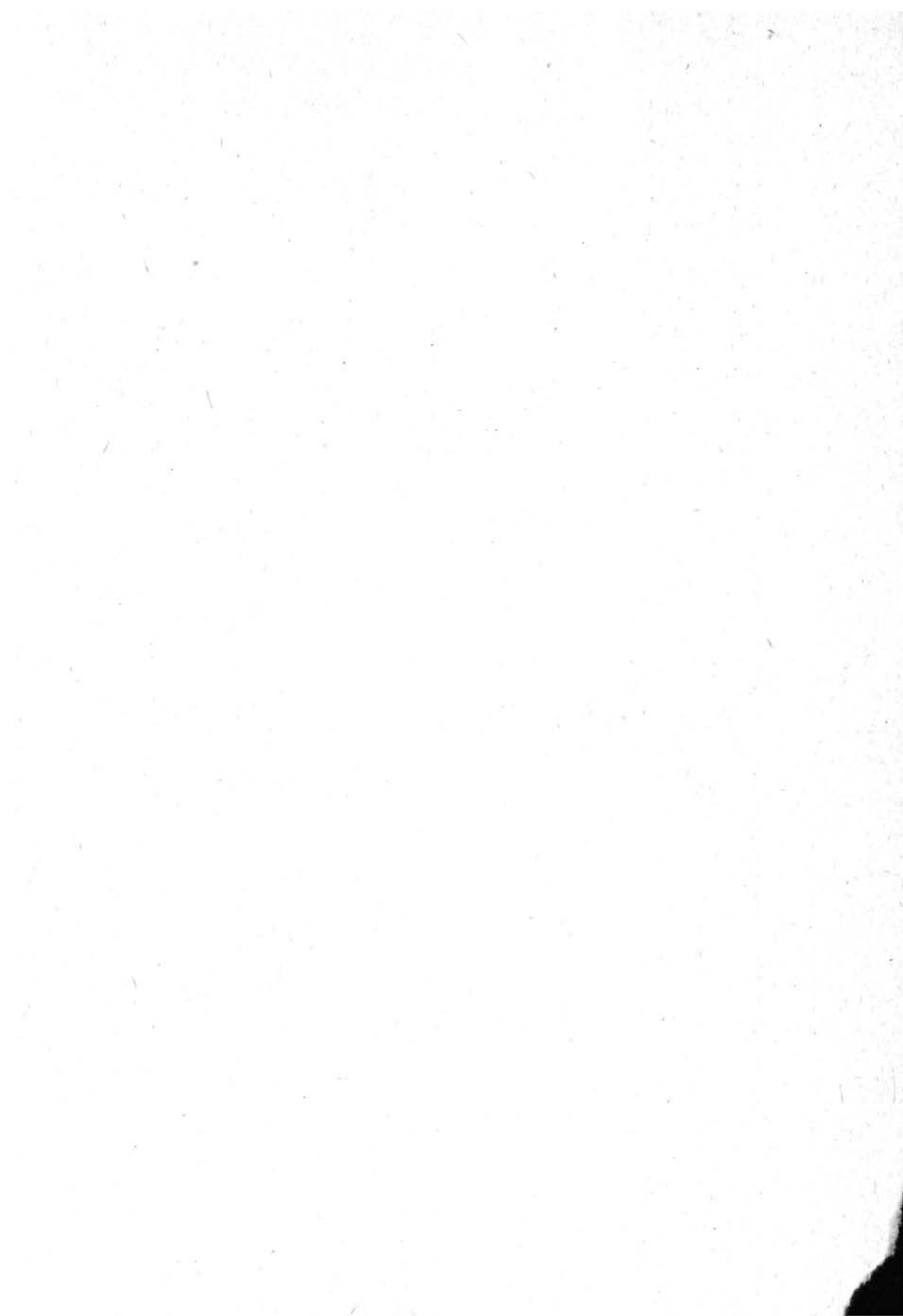
A másik példa: egy Brüsszelben megjelent belga bibliográfiai összeállítás, mely 1974-ben jelent meg a nemzetközi cserére vonatkozó kiadványokról Kanevskij és Van Wijna Gaerden tollából a Bibliographia Belgica című sorozatban. Az előszóban a következők olvashatók:

„A két szerző megtisztelve érzi magát, hogy ezt a bibliográfiát Gombocz István, az Országos Széchényi Könyvtár Nemzetközi Csereszolgálatának vezetője, az IFLA Nemzetközi Csere Bizottsága 1969–1973 közti elnöke emlékének ajánlhatja.

Emlékének szentelve ezt a munkát, a szerzők mély hálájukat akarták kifejezni az ember iránt, aki egész életét az eszmék, az ismeretek, és az információ terjesztésének szentelte; az ember iránt, aki nem szűnt meg bátorítani a nemzetek közti együttműködést, aki igyekezett elhárítani az egyetemes tudás terjedését gátló tényezőket; az ember iránt, aki mint a Nemzetközi Csere Bizottság elnöke soha nem értékelhetően sokat tett az intellektuális együttműködésért, a nemzetközi megértésért.”

Ilyen értelemben volt Gombocz István a nemzetközi kapcsolatok gondolatának harcosa és egyben szolgálója. Szíve fiatalon szűnt meg dobogni, de eszméi, eszményei tovább élnek.

Ez az ő szép humanista öröksége: ezt hagyta az ittmaradottakra, a későbbi generációkra. A mi dolgunk, hogy méltók legyünk munkájának folytatására, a nemzetközi könyvtári kapcsolatok ápolására, további gondozására.

Ten Years of the István Gombocz Scholarship

by

A. ROBERT ROGERS, Dean
Kent State University, School of Library Science

The untimely death of István Gombocz on April 10, 1973 deprived both Hungarian and international librarianship of a respected leader. Son of the well-known botanist Endre Gombocz, István Gombocz was born in 1921. From 1940 to 1944, he studied law at the University of Budapest. In the immediate post-war years (1946-1950), he worked for the Foreign Ministry, spending six months at the International Court in The Hague and one year at the Hungarian Embassy in Bucharest. His career at the National Széchényi Library began in 1952. In 1955, he was transferred to the new Department for International Exchange of Publications, of which he soon became the head and where he developed a worldwide exchange program. Active in professional organizations, he served as secretary of the Association of Hungarian Librarians (AHL) and on the Hungarian UNESCO Committee. Internationally, he soon became active in the International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA), serving from 1966 to 1969 as secretary of the Committee on Exchange of Publications. Topics featured in his many writings included international activities of the National Széchényi Library and the Association of Hungarian Librarians, Hungarian activities in UNESCO, and the international exchange of publications. He played a prominent part in the European Conference on the International Exchange of Publications in Vienna in April 1972 and in the IFLA Conference in Budapest later that year.¹

Dr. Guy A. Marco, then dean of the Kent State University School of Library Science, attended the Budapest Conference of IFLA in 1972 and was greatly impressed by the many contributions made by Dr. Gombocz. Upon learning of his untimely death, Dr. Marco sought a suitable method of honoring the memory of this distinguished librarian who had contributed so notably to international library activities. After a series of informal consultations, Dr. Marco sent a letter to Dr. Sándor Székely, president of the AHL, offering to establish the István Gombocz Scholarship and seeking AHL endorsement. After consulting with the necessary officials, Dr. Székely

1. For additional information about his activities and publications, cf. "In Memoriam István Gombocz" *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 87, nr. 9 (1973): 546-7.

announced acceptance and AHL set about choosing the first recipient in 1974.²

In the early years, Kent State University offered a specialized kind of full-time graduate assistantship which covered fees and a living allowance, in exchange for twenty hours of work per week with a faculty member in the School. Since 1979, the U.S. International Communication Agency has also participated. Presently, there is a three-way partnership:

- The Association of Hungarian Librarians selects a candidate each year, after a national competition, and the Hungarian Government provides transportation to and from the United States;

- The U.S. International Communication Agency (through the Institute of International Education) provides a maintenance allowance which covers room, board, books and, if the student is frugal, a few modest extras, like visits to American libraries or general travel;

- The Kent State University School of Library Science provides a quarter-time graduate assistantship. In exchange for five hours of work per week in the Center for the Study of Ethnic Publications, the student's instructional and general fees are covered.³

Since the inauguration of the István Gombocz Scholarship nearly a decade ago, ten Hungarian librarians have studied (or are studying) at Kent State University. Several have received promotions since their return to Hungary. Most have given talks or written articles about their American experiences. While at Kent, they have enriched the life of the School of Library Science through their international perspectives. Brief mention of the recipients (past and present) will support these generalizations. Ilona Kovács, now head of the Cataloging Department, Széchényi National Library, was the first recipient, arriving in Kent in September 1974 and graduating with the M.L.S. degree in August 1975. András Jablonkay, then librarian of the Central Library of the Medical University of Debrecen, received the Certificate of Advanced Studies in August 1976. Péter Szántó, now head of the Coordination Department, National Technical Information Centre and Library, received the M.L.S. in 1977. Dr. Tamás Rónai, Deputy Head, Department of Information Services, Library of the Hungarian Parliament, received the Certificate of Advanced Studies in 1978. Péter Hegedüs, from the Library of Karl Marx University, Budapest, came in January 1979 and graduated in December. Árpád Kiss, of the Central Library of the Technical University for Heavy Industry, Miskolc, included visits to the University of Chicago and the University of Illinois Chicago Circle while studying U.S. library networking and received the Certificate of Advanced Studies in August 1980. Gábor Stiegrad, of the Centre for Library Science and Methodology, concentrated on computer applications

2. For more details, cf. "Five Years of the Gombocz Scholarship: Hungarian Students at the Kent State University School of Library Science," by Guy A. Marco and A. Robert Rogers, *Leads* 20 (Winter 1979): 1-3.

3. A. Robert Rogers, "Glimpses of Some Hungarian Libraries and Library Schools," *International Library Review* 15 (July 1983): 307.

during his studies in 1980/81. Sándor Szabó, of AGROINFORM, Budapest, included research on information gathering patterns of agricultural scientists at the Ohio State University as part of his program leading to the Certificate of Advanced Studies in August 1982. Mihály Pálvölgyi, recently promoted to associate professor in the Library Science Department at the Teachers' Training College in Szombathely, concentrated on pedagogical research (including visits to the library schools of the University of Chicago and the University of Toronto) and received the Certificate of Advanced Studies in August 1983. It is very fitting that the tenth recipient of the Scholarship is none other than István Gombocz, Jr., who is pursuing his studies at Kent during 1983/84.*

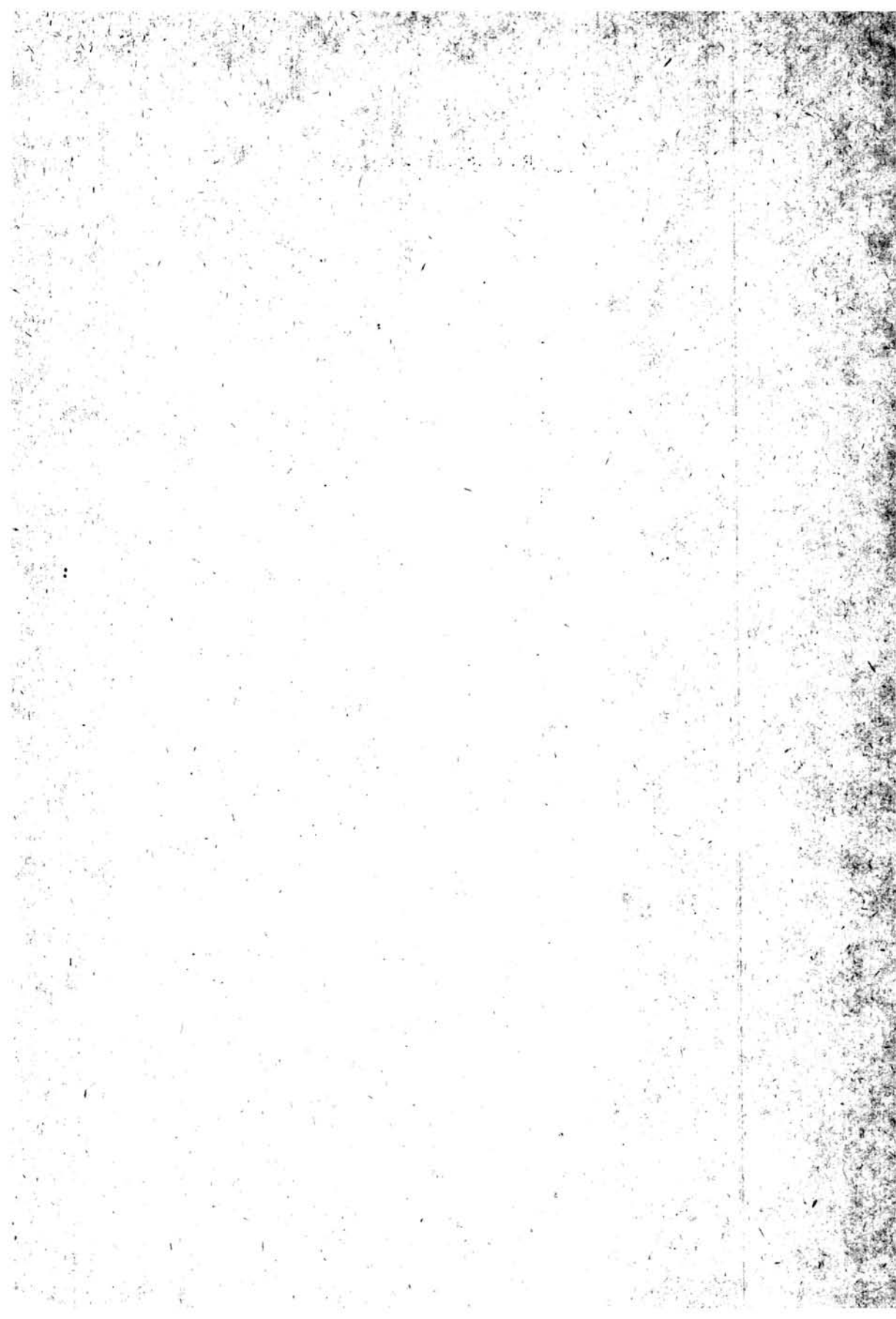
July of 1982 was a joyous occasion when a gracious invitation from the AHL made it possible for me to visit Hungary to renew friendships with former students, to make new friends in the AHL and to visit some Hungarian libraries and library schools. I hope these activities, and the ongoing results of awarding the Scholarship, will do something to stimulate the flow of information about libraries across national and linguistic boundaries and contribute to increased international understanding and goodwill.

* Changes in positions of former students since the manuscript was submitted

Árpád Kiss, Librarian, Hungarian Geological Institute, Budapest; Dr. Ilona Kovács, Head, Research Management, National Széchenyi Library; Dr. Tamás Rónai, Library Consultant, Centre for Library Science and Methodology; Gábor Stiegrad, Head, Programming Department, National Technical Information Centre and Library; (Ed.)

I.

AZ OSZK 1982—1983-BAN

Az Országos Széchényi Könyvtár működése 1982—1983-ban

A KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEI

Vári felkészülés

Az Állami Tervbizottság 1981 decemberében hozott határozata a Budavári Palota F-épületének, a Nemzeti Könyvtár új otthona építésének befejező határidejéül 1983. december 31-ét jelölte meg. E döntés eredményeképpen 1982-ben felgyorsult az építkezés. Ez évben a belső kialakítású munkák során s különösen a felső épületszinteken az V. főbejárati szinttől felfelé olyan mértékű volt az előhaladás, hogy a VII. épületszinten 1982 novemberében meg lehetett rendezni az „Orgtechnika '82” elnevezésű nemzetközi szervezőtechnikai kiállítást. Elkészültek az év folyamán a Telelift könyvszállító berendezés beszereléséhez szükséges építészeti jellegű előkészítő munkák is.

Az építkezés előhaladtával fokozott ütemben kellett folytatni a vári épületbe való felköltözés és az ottani működés előkészületi munkáit. A tennivalókat dr. Ferenczy Endréné főosztályvezető „Az OSZK vári felkészülésének és működésének szakmai (könyvtári) feladatterve” és Óvári Sándor igazgató „A vári felkészülés és felköltözés intézkedési terve” c. előterjesztései összegezték, amelyeket a Vezetői Tanács 1982. október 8-án tárgyalta meg és fogadott el. A két dokumentum egybeszerkesztéséből létrejött vári feladatterv lett az 1982/83-as időszak — sőt az 1984-es év első felének is — a legfontosabb teendőket meghatározó alapidokumentuma. Folyamatosan tartotta üléseit — irányítva a felkészülési munkákat és kapcsolatot tartva a beruházóval és kivitelezővel — a Várbizottság, ill. 1983-tól a Vári Operatív Bizottság Óvári Sándor, majd Zircz Péter, 1983 októberétől Sonnevend Péter vezetése alatt. E bizottságnak számolt be az építési és berendezési kérdésekkel már 1960 óta foglalkozó Várcsoport, 1983-tól Várberuházási csoport is. Mivel 1983 őszén — az építkezés befejezésének közeledtével — még mindig számos tisztázatlan, felsőbb döntést igénylő kérdés megoldatlan volt, a könyvtár vezetősége a művelődési miniszterhelyettes részére terjedelmes dokumentumot állított össze a vári problémákról. („Az OSZK új épületével, vári költözésével összefüggő teendők. Helyzetkép, problémák és javaslatok.”) Bár az építkezés 1983-ban is gyors ütemben folyt, még mindig nem azzal az intenzitással, amit a december 31-re kitűzött befejezési határidő — a könyvtár meggyőződése szerint — megkívánt volna. 1983. november 18-án a párt és a kormány vezető személyiségei: Aczél György, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a KB titkára, Köpeczi Béla művelő-

désügyi és Ábrahám Pál építésügyi miniszterek, Tétényi Pál, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális osztálya vezetője helyszíni szemlén győződtek meg az építkezés menetéről. A műszaki átadás-átvételi eljárás december 22-én megkezdődött ugyan, a könyvtár képviselői azonban kénytelenek voltak ez alkalommal kijelenteni és jegyzőkönyvbe vétetni, hogy az „épület kivitelezési foka vonatkozásában aggályaik vannak” — mindazonáltal az eljárás megkezdése tekintetében iránymutatónak fogadták el a szakértő beruházó, a Kommunális Beruházási Vállalat állásfoglalását. Így az átadás-átvétel a kivitelező vállalat és a beruházó között megkezdődött abban a reményben, hogy az ún. hiánypótlási határidő lejártáig a kivitelezési munkák valóban befejezhetőek lesznek. Ezután kerülhet majd csak sor arra, hogy a könyvtár az épületet használatba vegye és megkezdje oda a beköltözést.

A könyvtári-szakmai felkészülési munkák súlya az I. számú Gyűjteményi főosztályra nehezedett. Miután a tárgyalt időszakra a vári létszámgigényből a könyvtár még egyetlen új státushelyet sem kapott meg, a Gyűjteményi főosztály is csak meglevő létszámából, belső átcsoportosítással, ill. egyes munkák ideiglenes szüneteltetésével tudott a vári feladatokra munkarőt összpontosítani.

A munkák középpontjában a vári olvasótermi kézikönyvtárak kialakítása állt. 1983 végére már valamennyi kézikönyvtár anyaga szakrendbe volt rendezve, de akkori elhelyezésükben nem voltak elvégezhetőek olyan további tennivalók (jelzetelés, katalógusok összeállítása, az állományba vétel befejezése), amelyekhez megfelelő rendező térre lett volna szükség. Mivel ehhez annakidején a vári VII. szint előrehozott birtokbavétele volt tervbe véve, ennek elmaradása a munka 1984-re való halasztását eredményezte. A kézikönyvtárak külföldi anyagának folyamatos beszerzését az 1982-ben bekövetkezett devizális nehézségek nem tették lehetővé. A különgyűjtemények kézikönyvtárai végleges anyagáról a cédulanyilvántartások készültek el 1983 végére. A kézikönyvtárak anyagának köttetését az Állományvédelmi főosztály folyamatosan, kiemelt feladatként végezte.

Az állomány vári betelepítésének előkészítéseként a raktárakban különböző előrendezési és jelzet-reviziós munkák folytak. Elkészült a teljes állomány vári betelepítési menetének dokumentumtípusok, mennyiség és időpont szerint ütemezett terve is.

A könyvek katalógusrendszerével kapcsolatosan Vezetői Tanácsi előterjesztés készült a vári katalógusrendszer terveiről. (A különböző nyilvántartások, katalógusok vonatkozásában végzett további munkát a Feltárás c. fejezetben a kurrens munkákkal együtt ismertetjük.)

A vári olvasószolgálati rendszer egységes, valamennyi gyűjteményrészt összekapcsoló működési szabályzata elkészült. A részsabályzatok azonban csak a helyszínen, „szimulált” üzemelés alapján dolgozhatók ki. A jövőendő olvasószolgálati munkára való felkészítés is csak kisebb belső személyi átcsoportosításokkal kezdődhetett meg. Mivel a szükséges létszámnövelésre nem került sor, a tervszerű felkészítéshez hiányoztak a betanítandó személyek. Kialakultak a szakreferensi rendszerre épülő vári tájékoztató tevékenység egységes, valamennyi gyűjteményrészt magába foglaló koncepciójának alapelvei is.

A vári épület megnyitásával kapcsolatban elkészült a könyvtár tájékoztatója új, ötnyelvű kiadásának kézírata. A könyvtár vezetősége elfogadta az új vári feladatrendszerhez és elhelyezési feltételekhez igazodó tájékoztató jellegű kiadványok tartalmi és technikai tervét. Ugyancsak elkészült a vári megnyitásra tervezett „Könyv és könyvtár a középkori Magyarországon” c. nemzetközi kiállítás tematikája, intézkedési ütemterve és költségvetése.

A vári működés feltételei lehetővé teszik, hogy a nemzeti könyvtári gyűjteményre alapozottan az intézmény szélesebb körű közművelődési tevékenységet fejtsen ki. A dr. Kovács Ilona osztályvezető által kidolgozott közművelődési programot a könyvtár vezetősége magáévá tette. Ennek értelmében a közművelődési feladatok ellátása a várban már egy önálló közművelődési csoport feladata lesz.

A vári épületben üzemelő toronyraktárak mellett 1983-ban újabb szervezeti egység kezdhette meg működését az új épületben: február 16-án sor került a Központi Restauráló Laboratórium üzembe helyezésére.

Az Ifjúsági Bizottságból indult el az a kezdeményezés, amely célul tűzte ki a könyvtár jelenlegi épületeit, helyiségeit, berendezéseit megőrkítő fényképtárház létrehozását. Ennek értelmében kapott megbízást 1983-ban a Mikrofilmtár a fényképezés lebonyolítására.

Állomány, állományépités, gyűjtőkör

A könyvtár állománya 1982-ben 26 245 kötet könyvvel, 6104 időszaki kiadvánnyal, 27 571 db kézirattal, 62 885 db egyéb dokumentummal, összesen 122 805 könyvtári egységgel gyarapodott. Az év folyamán az állományból törölt egységek száma 1691 db, így a tényleges gyarapodás 121 114 egység.

Az állomány 1982. december 31-én 5 966 149 könyvtári egység volt. (A könyvraktár kötetzeti egységekben mért állománya 1 868 750 — az időszaki kiadványok raktáráé 277 863 db.)

Az állomány 1983-ban 26 247 kötet könyvvel, 6265 időszaki kiadvánnyal, 25 403 db kézirattal, 68 661 db egyéb dokumentummal, összesen 126 576 könyvtári egységgel gyarapodott. Az év folyamán az állományból törölt egységek száma 8557 (nagy része kisnyomtatvány és plakát), így a tényleges gyarapodás 118 019 egység.

Az állomány 1983. december 31-én 6 084 168 könyvtári egység volt. (A könyvraktár kötetzeti egységekben mért állománya 1 889 220 — az időszaki kiadványoké 285 768 db.)

A számok kiegyensúlyozott, évek óta nagyjából azonos szinten mozgó mennyiségi gyarapodásról tanúskodnak. Az 1982-ben bekövetkezett devizális nehézségek miatt azonban a tőkés importból származó könyv- és folyóiratbehozatal oly mértékben lecsökkent, hogy ez már komolyan éreztette hatását állománygyarapító tevékenységünkben. Hungarika beszerzésünk később már nem, vagy csak igen nehezen pótolható hiányokat szenvedett s amint már az előzőkben említettük, nem fejleszthettük a kívánalmaknak megfelelően segédkönyv-állományunkat sem. 1983-ra sikerült a devizális

nehézségeket áthidaló egyéb beszerzési forrásokat is felkutatnunk s bár ezek fokozott idő- és erőráfordítást igényeltek, segítségükkel a külföldi állománygyarapítás volumenét végül is szinten tartottuk. A belföldi forrásokból történő gyarapodásnál az egyes dokumentumtípusok közül kéziratosokat és régi nyomtatványokat sikerült az átlagosnál nagyobb számban beszerezni; utóbbiakat az antikvár könyvkereskedelem megnőtt kínálatából.

A gyarapítómunka eredményei változatlanul szoros összefüggésben állottak a hungarikakutatás és bibliográfiai regisztrálás munkálataival. Újabb források feldolgozásával tovább épült a hungarika személyi kataszter és az erre alapozott, főként 1945 után megjelent anyagot tartalmazó keresőlisták (a devizaproblémák jelentkezése előtt) igen komoly eredményeket hoztak. A törzsgyűjtemény retrospektív állományi hiányainak pótlásához a 18. sz. vonatkozásában továbbra is az RMNY Szerkesztőség bibliográfiai munkája során felderített művek másolatainak beszerzése nyújtott elsősorban segítséget; a Főlépéldány Központ ajánló jegyzékeinek feldolgozása nagyjából az előző évekkel azonos eredményt hozott. Hozzájárult a retrospektív beszerzéshez a periodika-rekatalogizálás során megállapított hiányok bekérésének gyakorlata is. Számos, a törzsgyűjteményből elveszett példányt sikerült pótolni aktív antikvár kerestetéssel. Megkezdődött az OSZK állományából hiányzó, az 1800 után megjelent bel- és külföldi hungarikumok lelőhelynyilvántartásainak felállítása: egyelőre dokumentumtípusok szerint rendezetten, a külföldi hungarikakutatások, valamint a retrospektív nemzeti bibliográfiai munkák felderített adatai alapján.

A kurrens külföldi állománygyarapítás részben a külső szakreferensek, részben a könyvtáron belül kiépülő szakreferatúra előszereményező javaslatára alapozódott. E rendszer működése jelentősen javította dezideráló munkánk szakszerűségét s megkönnyítette a beszerzési döntések meghozatalát.

Az egyes állományrészek gyűjtőkori részkérdéseinek rendezése terén is történt előbbrelépés: a színháztörténeti gyűjtés — az 1981 végén jóváhagyott szabályzat alapján — stabilizálódott; a Kisnyomtatványtár gyűjtési határainak gyakorlati megvalósítására ugyancsak sor került; elkészült a mikrodokumentumok állománynyilvántartási és feltérési munkamenetének írásbeli szabályzata; döntést hoztak az OSZK és a KMK könyvtári-informatikai külföldi szakirodalmi gyűjtésének koordinálása érdekében.

A jelentősebb beszerzések ismertetésének élére kívánczik a Leuveni kódex megszerzése. Az *Ómagyar Mária-síralmat*, az eddig ismert legrégebbi magyar nyelvű költeményt tartalmazó kódex 1982. május 24-én csere útján került a nemzeti könyvtár birtokába. A *Halotti Beszéd* utáni legértékesebb nyelvemlék cseréjéről évtizedekig folytak a tárgyalások, eredménytelen próbálkozások, míg végül az 1981-ben a kódexet birtokló Leuveni Katolikus Egyetem Könyvtárával megindult konkrét tárgyalások 1982-ben eredményhez vezettek. Az *Ómagyar Mária-síralomért* könyvtárunk 12 ősnymtatványt (8 kötetben), 24 db 16–17. századi nyomtatványt (16 kötetben), valamint egy 18. századi kéziratos gyűjteményt (8 kötetben) engedett át a Leuveni Katolikus Egyetem Könyvtárának. Valamennyi átadott dokumentum flamand vonatkozású volt.

Egy 1982-ben magángyűjtőtől vásárolt 14-ik századi latin kódexben a feldolgozás során szláv nyelvű szövegre bukkantak a Kézirattár munkatársai. A felkért szakértő, Hadrovics László professzor állapította meg, hogy a szöveg egy 1385 tájáról származó, óhorvát nyelven írt passiós ének. A ferences kódex tehát a legrégebbi horvát verset őrizte meg Paulus de Slavonia ferences szerzetes kézírásával. Hadrovics László 1983. február 14-én a Nyelv-tudományi Társaság és az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi osztálya együttes ülésén számolt be a páratlan értékű felfedezésről, amely a horvát költészet kezdetét egy évszázaddal korábbra tette. Ezzel a felfedezéssel az Országos Széchényi Könyvtár most már nemcsak az eddig ismert legrégebbi magyar, hanem a legrégebbi horvát versnek is birtokába került.

A Kézirattár egyéb beszerzései közül az újabbkori, elsősorban a 19/20. századi kéziratok között vannak említésreméltók. Így pl. a 19. századból Eötvös József és Loránd levelei, Tóth Pápay Zsigmond feljegyzései a század első feléből, egy Kazinczy autográf és Kossuth-anyagunk gyarapodása. A 20. századi beszerzések a korszak irodalom-, zene- és tudománytörténései részére jelentenek új, érdekes, és részben igen fontos forrásanyagot. Így pl. tovább gyarapodott a Babits-fond Babits Mihályra vonatkozó dokumentumokkal és Török Sophie nagyrészt kiadatlan verseivel, birtokunkba került Hubay Jenő, Gárdonyi Géza, Molnár Imre zenetudós, Asztalos Miklós történész, regény- és drámaíró, Elekes Lajos történész, Paulinyi Oszkár levéltáros-kutató, Alföldi András ókorkutató és régész, Anday Piroska opera-énekes hagyatéka, ill. hagyatékának egy része. Értékes gyarapodás Kós Károly 43 levele.

A Régi Nyomtatványok Tára hat ősnymtatvánnyal gyarapodott. Magyar szempontból legértékesebb a Mátyás király és II. Frigyes császár által 1463-ban kötött örökösödési szerződés német nyelvű kiadása. Több értékes ritkasággal gazdagodott RMK-gyűjteményünk is elsősorban külföldi forrásokból, köztük Temesvári Pelbárt, Hevenesi Gábor és mások művei. Szám szerint a legtöbb kötettel gyarapodott az antikva gyűjtemény, a 16. századi külföldi nyomtatványok együttese. Különösen a reformáció irodalmának már eddig is jelentős anyaga bővült az új beszerzésekkel. Közülük különösen becses az a kis kötet, amely Luther Márton és H. Bullinger egy-egy művét tartalmazza és Heltai Gáspár és fia possessor bejegyzésével maradt ránk.

A Színháztörténeti Tár a fővárosi színházak 1945 utáni időszakából több mint 300 szöveggönyvet és egyéb iratanyagot, a Zeneműtár a Zeneműkiadó Vállalattól régi zenei kiadók számos zeneműkiadványát vette át. Jelentős volt a Színháztörténeti Tár díszlet- és jelmezterv-gyűjteményének gyarapodása is.

A Gyarapítási osztály folyamatosan végezte a ráruházott hatósági feladatokat (szakértői értékbecslések, külföldi könyvkviteli engedélyek, védelességi ügyek).

A szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése keretében „A szocialista nemzeti könyvtár a NATIS-ban” c. kutatási témához 1982-ben anyagot készítettünk a nemzeti könyvtár gyűjteményével, feltárással és a gyűjteményre épülő szolgáltatásaival kapcsolatban. 1983-ban a hivatalos kiadványok definíciójára és gyűjtésére vonatkozó magyar álláspont készült el munkaanyagként. Közreműködtünk a Lenin Könyvtár által

szerkesztett több nyelvű gyarapítási terminológiai szótár magyar anyagának újabb bővítésében is.

Az állománygyarapítási szakértők 5. nemzetközi konferenciájára a csehszlovákiai Dobris-ban került sor. Az OSZK képviselőjében dr. Havasi Zoltán főigazgató-helyettes és dr. Ferenczy Endréné főosztályvezető vettek részt a tanácskozáson. Magyar részről „A szocialista nemzeti könyvtárak együttműködési lehetőségei a retrospektív patriotikakutatás és -gyarapítás területén” témakörben hangzott el előadás. Az 1975–1980 közötti időszak állománygyarapítási együttműködése során készült tanulmányokból és előadásokból német nyelvű gyűjteményes kötet jelent meg a berlini Deutsche Staatsbibliothek szerkesztésében, amelyben Ferenczy Endréné két tanulmánya is szerepel.

Feldolgozó munka. Katalógusok

A kurrens feldolgozó munka a törzsgyűjteményben általában lépést tartott a gyarapodással, a különgyűjteményeknél azonban részben a nagyobb mennyiségben beáramló anyag és az előző évekből felgyülemelő restancia (Kézirattár), részben az adremakapacitás szűkös volta miatt a feldolgozás — ezen belül is elsősorban a katalógusépítés — nem tudott a gyarapítással szinkronba kerülni. A katalóguscédula-sokszorosítás már évek óta egyik legsúlyosabb problémája a könyvtárnak. Az adrémaüzem előregedett gépparkja 1982-ben már a törzsgyűjtemény tervezett cédulamennyiségét sem tudta biztosítani. A különgyűjtemények céduลาสokszorosítási restanciájának felszámolása a jelenlegi xerox-sokszorosítással csak vontatottan, felesleges többletmunka ráfordításával halad, a belátható befejezés reménye nélkül. Az igényelt céduลาสokszorosítógép beszerzésének bizonytalansága mind a különgyűjtemények állományának használhatóságát, mind a törzsgyűjtemény feldolgozási menetének korszerűsítését egyaránt veszélyezteti.

A katalógusrekonstrukció munkái a tervezettnél vontatottabban ugyan, de előrehaladtak. Lényegében befejeződött a szakkatalógus rekonstrukciója s evvel egyidőben megkezdődött a rekonstruált szakkatalógus továbbfejlesztésére vonatkozó tervezet és szabályzat kimunkálása. A Kézirattár levéltári katalógusának duplikálása folytatódott. A könyvek olvasói betűrendes katalógusának fényképezéséhez a kísérleti munkák befejeződtek, a fényképezés azonban csak a Várban veszi majd kezdetét. Az új betűrendes olvasói katalógus szerkesztési szabályzatának kidolgozása megkezdődött. Az időszaki kiadványok rekatalogizálása folytatódott; ennek eredményeként a folyamatosan épülő új olvasói katalógusokban eddig mintegy 28,5 ezer cédula szerepel. 1983-ban új katalógus építése kezdődött a Kisnyomtatványtárban: a csoportos feldolgozású anyag közreadói katalógusához elkészült az egységesített testületi névformák jegyzéke s ennek alapján megindulhatott a katalógus építése.

A retrospektív, többségében publikálásra szánt feldolgozó munka a különgyűjteményi dokumentumokra alapozódott. A latin kódexek katalógusához a könyvtári feldolgozó munka — a Leuveni kódex kivételével — lényegében befejeződött. A katalógus szerkesztője, dr. Vízkelety András a Leuveni kódex tudományos feltárására kapott megbízást. A feltárás már az

első hónapok munkája után jelentős tudományos eredményekhez vezetett, amelyekről Vízkelety András „A Leuveni Kódex — az Ómagyar Mária-siralom megőrzője” címmel számolt be az MTA Középkori Munkabizottságának 1983. február 15-én. Az újkori latin kéziratkatalógus anyagának összeállítása befejeződött és elkészült a kéziratok térképek katalógusának nyomdakész kézirata. A Színháztörténeti Társaságban befejeződött a 18—19. századi műsorkatalógus anyaggyűjtése és feldolgozása (német színház Pest-Budán 1850-ig). A Régi Nyomtatványok Társasága az antikva katalógus munkálatait folytatta.

A szocialista országok nemzeti könyvtárai együttműködése keretében a katalógizálás szakértőinek 1983-as moszkvai konferenciáján Bacsoni Tamásné „Az OSZK katalógushálózata” címmel tartott előadást.

Raktározás, forgalmazás. Az állomány biztonsága

A gyűjtemény raktári elhelyezésének körülményei ebben az időszakban sem javultak. A Várban további raktárterek átvételére 1982-ben nem került sor, így az előre megtervezett, végleges raktári rend kívánta áttelepítések sem kezdődhettek meg.

A vári toronyraktárakban 1982-ben fejeződtek be a Telelift szereléséhez szükséges építkezési munkák, amelyek a betelepített raktárak anyagának részleges átköltöztetését és a raktárterek rendszeres felügyeletét tették szükségessé. Az építkezés következtében az állomány olyan mértékben porosodott, hogy még a beköltözés előtt, soron kívül meg kellett szervezni a 700 000-t meghaladó raktári egység portalanítását, a 35 000 pfm vegyszeres tisztítását. A munkát csak 1983-ban sikerült befejezni. A Telelift szerelési munkái 1983-ban megkezdődtek. Ennek következtében a már betelepített vári toronyraktárak ismét munkaterületté, ezúttal a szerelési munkák színterületté váltak. Az állandó, több szinten is egyidejűleg szükséges felügyelet biztosítása a Raktári osztály dolgozóin kívül a könyvtár más részlegei dolgozóinak bevonását is szükségessé tették.

A gyűjtemény folyamatos áttelepítése során 1983-ban a Várba a nagyállományból további 899 pfm, a csoportos kisnyomtatvány-anyagból a kurrens évi gyarapodás (kb. 50 000 db), valamint a hanglezárásgyűjtemény régi része került. A térképtári anyag tervezett áttelepítése, a tárolószekrények javításának ismételt elmaradása miatt, nem volt lehetséges. Ezen kívül a folyamatos gyarapodás elhelyezése érdekében a nagyállományból 6112 pfm-t kellett a jelenlegi raktárakban átcsoportosítani. A Plakát- és Kisnyomtatványtár csoportos feldolgozású anyagának rendezési restanciáját a vári raktárak állapota miatt nem sikerült felszámolni. A költöztést előkészítő rendezés keretében a metszetek, valamint a grafikai plakátok többes példányai közül 5188 db leválasztására, kiiktatására és más közgyűjteményeknek való átadására került sor. A törzsállomány vári betelepítésének előkészítéseként több állományrészben jelzetrevíziót végeztek. A ládázott régi külföldi periodika-gyűjtemény selejtezendő címanyagának kijelölése megtörtént; a selejtezés végrehajtása — hely hiányában — csak a vári betelepítéssel, ill. a ládák kibontásával egyidejűleg lehetséges.

A törzsgyűjteményből forgalmazott dokumentumok száma 1982-ben 440 485 egység volt, 1983-ban 456 728 egység. A megnövekedett mennyiség változatlanul főként az időszaki kiadványok köteteit és különösen azok kurrens számait jelenti. Ez a tény arra utal, hogy bár az olvasói könyv- és periodikahasználat is némileg növekedett, az állomány forgalmazásának tetemes részét a belső, könyvtári munkafolyamatok (bibliográfiák, rekatalogizálás stb.) igényei növelik. (1982-ben a törzsgyűjtemény 440 485 egység forgalmából az olvasói igényre adott mennyiség mindössze 75 377 volt.)

A régi épületekben az állomány elhelyezésének körülményei, a raktárterek zárásának megoldhatatlansága a gyűjtemény biztonságát s ezáltal teljességét is nagymértékben veszélyeztetik. A periodikagyűjtemény forgalmazásának javítását és biztonságának fokozását kíséreltük meg 1982 elején egy periodika-örnyilvántartó állomás felállításával, amely egyben előkészítést jelent a Várban létesítendő központi nyilvántartó és kiszolgáló állomás működéséhez.

1983-ban egy nagyarányú lopás felfedezése minden eddiginél meggyőzőbben bizonyította a könyvraktárak jelenlegi elhelyezéséből és kezeléséből következő helyzet tarthatatlanságát. A törzsgyűjtemény muzeális állományrésze nagyarányú károsodást szenvedett: az azonnal elrendelt raktári zárlat és revízió 7676 kötet hiányát regisztrálta. A tettes azonnali letartóztatása mellett az eltulajdonított könyveknek mintegy fele (3605 kötet) viszszerült, de megcsontított, rongált állapotban. Bár aktív antikvárkerestéssel az év végéig 682 kötet pótlása sikerült, a kár a muzeális könyvgyűjtemény rendkívüli veszteségét jelenti. Az ügygel kapcsolatban végzett munkák (több raktárrész mintegy 350 000 kötetnyi állományának ellenőrzése stb.) a Gyűjteményi főosztály teljes kollektívájára rendkívüli megterhelést jelentett.

A lefolytatott belső vizsgálat eredményeképpen a raktárak biztonságának fokozása érdekében korlátozó és fokozott ellenőrzést biztosító intézkedéseket hoztak.

Állományvédelem

Az állományvédelmi köttetést a beszámolási időszakban úgy szerveztük, hogy a saját kötészeti üzemek elsődlegesen a vári kézikönyvtárak és a kurrens hírlapgyarapodás köttetési feladatait lássák el. Ennek megfelelően a belső teljesítés a két év alatt 13 563 állományi egység bekötése volt. Külső kötészetten ennek csaknem kétszeresét, 25 122 kötetet sikerült beköttetni. Ehhez járulnak még az egyes gyűjteményrészek belső munkája keretében folyó javítások és kötések.

Az üzemszerű és nagyvolumenű javítási munkák súlyponti feladata a Hírlap-állományvédelmi osztályon továbbra is a magyar hírlapok állományvédelmi programjának megfelelően a hírlapok mikrofilmezés előtti javítása volt. A kijavított kötetek száma 3805, a javításra került lapoké 90 719. Ezt a munkát is erősen fékeztek az importkorlátozó intézkedések. Különösen a laminálások számát kellett lecsökkentenünk s a laminálásra szoruló lapok esetében is a nagyobb időigényű kézi javítást alkalmaznunk.

A Restauráló Laboratórium a különgyűjtemények anyagából 970 egységet restaurált, a kisebb állománymegóvó munkákat nem számítva. Jelen-

tős helyszíni állománymegóvást végeztek a zirci és gyöngyösi műemlék-könyvtárakban is. Az egyházi gyűjtemények anyagából 46 dokumentum restaurálása készült el. 1982-ben a restaurálás belső kapacitását jelentős mértékben igénybe vették részben a schallaburgi kiállításra küldött anyag, részben a Leuveni Kódex cseréje keretében felkínált, ill. átadott dokumentumok restaurálási munkái.

Az 1983-as év legfontosabb eseménye a vári Központi Restauráló Laboratórium üzembe helyezése volt. A személyzet február 16-án foglalta el új munkahelyét s ezzel a könyvtár szervezeti egységei közül — nem számítva a már évek óta működő raktári részlegeket — elsőként kezdték meg munkájukat a Budavári Palotában. Az úttöréssel együttjáró valamennyi nehézséggel szembe kellett nézniük, hiszen munkahelyüket egy lényegében még épülő objektumban alakították ki. A Központi Restauráló Laboratórium első feladata az Egyetemi Könyvtár rossz állapotban levő Corvináinak és más kódexeinek a restaurálása, amely munkát a beköltözés után meg is kezdték. Mivel az építési hiánypótlások elhúzódtak s a szükséges gépek, eszközök még az év végéig folyamatosan érkeztek, a munka még nem folytatható teljes kapacitással. Az év folyamán összegezték és értékelték az 1980/82-ben lebonyolított külföldi tanulmányutak tapasztalatait, néhány új eljárást és restauráló anyagot sikerrel próbáltak ki. A Corvinák restaurálásával kapcsolatban kétízben hívtak össze konzultatív célú szakértői értekezletet. Meghívásunkra megtekintette a rongált Corvinákat Otto Wächter professzor, a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Restauráló Intézetének vezetője is és értékes szakmai tanácsokat adott.

A restaurálással kapcsolatos kutató-fejlesztő munka több vonalon folytatódott, munkaerőgondok miatt azonban a tervezettnél kisebb mértékben. Az OSZK távlati állományvédelmi tervének kidolgozását megelőzően az országos állományvédelmi irányelvek tény- és javaslati anyaga készült el.

A szakterület külső kapcsolatrendszere továbbra is intenzíven működött. Számos intézménynek szolgáltatunk szaktanácsadást, ill. fogadtuk gyakorlatra munkatársaikat (Egyetemi Könyvtár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Keszthelyi Helikon Könyvtár, Tihanyi Apátsági Könyvtár, Petőfi Irodalmi Múzeum, Közlekedési Múzeum, szegedi Somogyi Könyvtár, Móra Ferenc Múzeum, pécsi Egyetemi Könyvtár, győri Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, győri Püspöki Könyvtár, pécsi Janus Pannonius Múzeum, debreceni Egyetemi Könyvtár.) E rövid felsorolásból is kitűnik, hogy a Széchényi Könyvtár restauráló részlegeinek — a Hírlapállomány-védelmi osztálynak és a Restauráló Laboratóriumnak — tevékenysége országos hatókörű. Még világosabban érzékelhető ez a befolyás az oktatás terén: szakértőink javaslatára és nagyrészt az ő szervezésükben és szakoktatásuk révén zárult sikerrel 1983 júniusában az első kétéves könyv- és papírestaurátori tanfolyam. A tanfolyam végén 19 tanuló tett sikerrel szakmai érettségét. 1982-ben új csoporttal indult meg a következő tanfolyam.

Munkatársaink részt vettek a Központi Múzeumi Igazgatóság által rendezett IV. veszprémi Nemzetközi Restaurátor Szemináriumon, valamint a X. Országos Restaurátor Konferencián is.

A szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése keretében az állományvédelemmel foglalkozó szakértők 1982-ben másodízben ültek össze tanácskozássra Prágában. A könyvtárunkat képviselő Kastaly Beatrix és Tremkó Györgyné a konferencián előadást is tartottak.

A Corvina-restaurálási program keretében 1982-ben három kéthetes ösztöndíj Dánia, Hollandia és Franciaország intézményeinek meglátogatására adott módot, két UNESCO-ösztöndíj pedig több ország restaurálási központjainak tanulmányozását tette lehetővé (Anglia és Írország, Ausztria, Franciaország, NSZK). Tapasztalatcserére nyílt lehetőség a lipcsei Deutsche Bücherei-ben is, a Nemzetközi Könyvművészeti kiállítás megtekintésével kapcsolatban. E kiállítás megtekintésére 5 fős restauráló csoport is kiutazott, tanulmányi kirándulás keretében. 1983-ban további hasznos tapasztalatszerzéssel jártak a leningrádi, lipcsei és pozsonyi tanulmányutak, valamint a hágai IADA-konferencián való részvétel.

Mikrofilmezés

A magyar hírlapok állományvédelmi mikrofilmezésének meggyorsítása érdekében a különgyűjteményi dokumentumok állományvédelmi mikrofilmezését 1982-ben szüneteltettük, csupán az olvasói kérések, ill. állománykiegészítések kivételes igényeit elégítve ki. A hírlap-mikrofilmezés eredményei ennek következtében jóval magasabbak lettek. 372 hírlapcím 1 934 086 oldaláról 972 744 felvétel készült, amelyeknek egy része (14 cím, 18 200 felvétel, 36 200 oldalról) a hungarikaprogram keretében a szomszédos országokban helyszíni mikrofilmezésből származik. (Csehszlovákiában és Jugoszláviában.)

1983-ban e törekvésünket tovább folytatva, 754 hírlapcím 1 561 084 oldaláról készült másolat 780 542 felvétellel. (Ebből Csehszlovákiában és Jugoszláviában a hungarika hiánypótló mikrofilmezés keretében 15 cím, 31 000 oldalról, 15 510 felvétellel.)

A hírlapok negatív filmjeiről a két év alatt 1 420 490 kocka pozitív olvasófilm készült.

A folyóiratok mikrofilmlapra vétele során a fényképezett oldalak száma a tervezettnél kevesebb lett: a két év alatt 40 627 felvétel készült 71 452 oldalról.

A különgyűjteményi dokumentumok állományvédelmi mikrofilmezésének visszafogott üteme, valamint az e területen folyó hiánypótló mikrofilmezések 1982/83-ban mintegy 100 ezer felvételt eredményeztek. Öröndetes, hogy tovább folytathattuk a grafikai plakátok színes diára való fényképezését (kb. 2500 db).

A hazai könyvtárak számára — állományuk kiegészítésére — mintegy 80 ezer negatív és 765 ezer pozitív kocka filmet szolgáltatunk.

Külföldi mikrofilmcserére 1982-ben 12 170 kocka mikrofilmet készítettünk, a legtöbbet a martini Matica Slovenskanak, a kassai Áll. Tudományos Könyvtárnak és a frankfurti Deutsche Bibliotheknek. A kapott mikrofilmek teljes egészében a washingtoni Library of Congress-ből származtak (Amerikai Magyar Népszava 1901—1969, 87 037 kocka). Ennek az anyagnak ellen-

tételét még 1981-ben küldtük el Washingtonba. — 1983-ban 6003 kocka negatív és 10 831 kocka pozitív mikrofilmet küldtünk el külföldre, többek között a martini Matica Slovenska és az újvidéki Matica Srpska Könyvtárának.

Rendkívül nagy gondot jelentett a beszámolási időszakban a tőkés relációból származó nyersanyagok beszerzése, ill. a beszerzési lehetőségek korlátozottsága. A felvételeket készítő géppark alkatrészellátása is részben leállt, részben pedig erősen akadozó jellegű volt. Gondot okoz a géppark elöregedése is. Mindezen nehézségek közepette ki kell hangsúlyoznunk munkatársaink mindama erőfeszítéseit (elfekvő készletek felkutatása, külföldi anyagok hazai helyettesítőinek megkeresése), amelyekkel az importkorlátozásokból eredő objektív nehézségeken úrrá lenni igyekeztek.

SZOLGÁLTATÁSOK

Olasó- és tájékoztatószolgálat

Az 1981-ben bevezetett olvasószolgálati korlátozások határozták meg az elmúlt két év közönségszolgálatát is. Ebben az időszakban a korlátozó rendelkezések betartása, ill. betartatása már nem okozott lényeges problémát: a könyvtár használatára nem jogosultak megfelelő tájékoztatásának, szakszerű továbbírányításának gyakorlata kialakult, a más könyvtárakkal való folyamatos kapcsolattartás, a gyakran keresett hírlapok és folyóiratok lelőhelyének nyilvántartása stb. segítségével. A kutatók ellátásának módszerei is változtak: a nagyobb arányú félretétel lehetőségének bevezetése, a hírlapolvasóteremben a kétszemélyes tájékoztató-felügyeleti poszt megszervezése, valamint a periodika-örnyilvántartás felállítása mind a kiszolgálás, mind a tájékoztatás szempontjából kedvezőbb feltételeket teremtett.

Könyvtárunkat 1982-ben 24 087, 1983-ban 23 495 esetben keresték fel az olvasók és 298 789, ill. 359 740 könyvtári egységet használtak helyben. A kölcsönzők száma 355, ill. 83 volt, zömmel intézmények, a kikölcsönzött dokumentumok száma 1454, ill. 869. Ha az 1980. évi, még a korlátozás előtti forgalmi adatokkal vetjük össze az 1982. évit, kitűnik, hogy a folyóirat- és hírlapolvasóban a látogatások száma 60%-a az 1980. évinek, a könyvolvasóban 25%-a.

Beiratkozott olvasónk 2347, ill. 2131 volt, ebből külföldi 202, ill. 201 fő. A napi olvasójegyet váltók száma továbbra is magas: 762, ill. 862 fő. Ez azonban az általános olvasószolgálati korlátozással összefüggő jelenség: azon olvasókat jelzik, akiknek csak egy-egy alkalomra indokolt a nemzeti könyvtár használata.

Az olvasóforgalom adatai nagyjából a korlátozás bevezetésének első évéhez hasonló helyzetet tükröznek. De míg 1982-ben a különgyűjtemények látogatóinak száma az előző évekhez viszonyítva emelkedett, 1983-ban a Színháztörténeti Tár és a Térképtár kivételével mindenütt csökkenésnek lehetünk tanúi. Az említett két tárban viszont elég jelentős a kutatóforgalom megnövekedése. Sajátságos a Kézirattár forgalma: 1983-ban valamivel kevesebb kutató kétszer annyi dokumentumot használt, mint az előző évben

(120 507 kéziratot 59 235 ellenében). Ez az ugrásszerű növekedés komoly terhet rótt a változatlan létszámmal működő tárra.

1983-ban a könyvolvasók helyzetét átmenetileg újabb kényszerű korlátozás érintette: a könyvlopás miatt elrendelt revízió idejére egyes raktár-részek anyagának használatát időlegesen fel kellett függeszteni. Hasonló szüneteltetést kellett bevezetni az év végén a vári anyag kiszolgáltatásában is, a vári raktárakban folyó szerelési munkák miatt. Ennek ellenére a használt könyvek száma mindkét évben tovább emelkedett.

Az olvasószolgálati korlátozások bevezetésével jelentékenyen megnőtt a könyvtár anyagáról kért fénymásolatok és fényképfelvételek mennyisége. Az olvasószolgálat másológépein 1982-ben 116 181, 1983-ban 103 677 másolat készült. E nagyarányú teljesítést és a gyorsmásolatok valóban gyors elkészítését elősegítette, hogy az olvasószolgálaton működő két másológép mellé 1983-ban egy harmadikat is sikerült beszerezni (Rex-Rotary). E megrendelésekhez járul még a Mikrofilmtár gyorsmásológóján elkészítettetett, nagyobb terjedelmű megrendelések mennyisége is. Ebből a szempontból tehát a korlátozó rendelkezések állományvédelmi célja nem érvényesült. A másolatkészítés ugyanis éppúgy az anyag mozgatásával, forgalmazásával jár együtt s bizonyos esetekben jobban rongálja az anyagot, mint az olvasói használat. A másolatok egy része nem közvetlen olvasói megrendelésre, hanem belső igények kielégítésére, pl. állománykiegészítés céljából készült s így csak közvetetten szolgálja az olvasói igényeket. Az állományvédelem szempontjából viszont öröndetes, hogy a folyóirat- és hírlapolvasóban a kért anyagnak közel egynegyedét már mikrofilmen olvassák.

Az olvasószolgálati korlátozások eredményeképpen rendszeres olvasóink valamennyien a kutatói kategóriába tartoznak. Külön engedéllyel és meghatározott időre v. témára használja a könyvtárat évente néhány száz egyetemi hallgató, ill. megbízásos kutatómunkát végző olvasó. A tömegkommunikációs szervek — elsősorban a rádió, televízió és a különböző filmgyárak — könyvtárhasználatára évről évre növekszik. Kutatómunkájuk jellemző velejárója, hogy gyakran készítenek a dokumentumokról helyszíni felvételeket.

Az olvasó- és tájékoztató szolgálat által adott írásbeli tájékoztatások száma 1982-ben 668 (ebből külföldre 235), 1983-ban 642 volt (ebből külföldre 223). Ehhez járulnak még az egyes különgyűjtemények által adott tájékoztatások.

A tájékoztató munka segédleteinek továbbépítése és bővítése keretében folytatódott a recenzió-, cikk- és ténykatalógus, valamint a színházi hungarika-eseménynaptár adatgyűjtése; új segédletként megkezdődött az arckép-katalógus kialakítása, a színházi ikonográfiai katalógus felállítása és a helytörténeti, valamint genealógiai tájékoztató katalógus kiépítése. Az egyes gyűjteményrészek tájékoztató munkájának tervszerűbb összehangolását a jelenlegi elhelyezési körülmények csak kis mértékben tették lehetővé.

A könyv- és újságkiadók, tömegkommunikációs szervek 1982-ben 5043, 1983-ban 3582 dokumentumra kértek másolási és közlési engedélyt. A vonatkozó rendelet értelmében felszámított közlési díj összege 227 900, ill. 125 250 Ft volt. — A könyvtárban őrzött dokumentumok alapján 1982-ben és 1983-ban 13-13 esetben adtunk ki hiteles másolatot és 28, ill. 31 színésznek — nyugdíja megállapításához — igazolást.

*Közönségkapcsolatok
(Látogatók, kiállítások, propaganda)*

A könyvtárat 1982-ben 588, 1983-ban 338 látogató kereste fel (ebből külföldi 105, ill. 122).

A könyvtárlátogatók fogadása elsősorban két különgyűjtemény — a Kézirattár és a Régi Nyomtatványok Tára — munkájában jelentkezik többletfeladatként. Amennyire örvendetes a könyvtár értékei iránti megnövekedett érdeklődés, annyira gátolják a napi munkát a vezetésekkel, gyűjteménybemutatókkal együttjáró feladatok. Nem lévén egyik tárnak sem külön kiállító helyisége, a vezetések idejére a hivatali munkát le kell állítani. A Kézirattár 1982-ben a szokásos vezetéseken túl több héten keresztül bemutatta a könyvtár dolgozóinak és külső szakmai érdeklődőknek az *Ómagyar Mária-síralmat* s a vele együtt kiállított, kapcsolódó anyagot; ez heteken át napi többszöri vezetést jelentett. Számos esetben keresték fel a két gyűjteményt egyetemi és főiskolai hallgatók csoportjai. A Térképtár hét alkalommal rendezett helyiségeiben bemutatóval egybekötött térképtörténeti órák középiskolások részére.

A kétéves időszak alatt csak egy nagyobb szabású, saját rendezésű kiállításra vállalkozhattunk: 1983-ban a Babits-centenárium alkalmából a Magyar Nemzeti Múzeum kupolatermében emlékkiállítást rendeztünk. Könyvtárunk Kézirattára különösen gazdag Babits Mihály és Török Sophie hagyatékából származó dokumentumokban, így a Babits-kiállítás számos, a nagyközönség előtt eddig ismeretlen kéziratot tárhatott a nyilvánosság elé. A kiállítást október 4-én nyitotta meg Keresztury Dezső író, az OSZK volt fősztályvezetője, akinek köszönhetően került a hagyaték a könyvtár birtokába.

1983-ban volt tíz éve annak, hogy 53 évesen, váratlanul elhunyt dr. Gombocz István, az OSZK Nemzetközi Csereszolgalatának vezetője. A Magyar Könyvtárosok Egyesülete Könyv- és Könyvtártörténeti Bizottsága és az OSZK közös emlékülést rendezett tiszteletére 1983. november 24-én. Ebből az alkalomból a Díszteremben rendezett kiállítás bemutatta Gombocz István életútját és a Gombocz-ösztöndíjjal kapcsolatos dokumentumokat.

Ugyancsak a Díszteremben került sor 1983. augusztus 9-én az Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie budapesti kongresszusa alkalmából egynapos bemutató kiállításra a Zeneműtár anyagából.

A Művelődési Minisztérium évről évre megrendezi a közgyűjtemények előző évi legértékesebb beszerzéseit bemutató kiállítást. 1983 áprilisában könyvtárunk kiállított értékei között együtt szerepeltek az *Ómagyar Mária-síralom* és a most felfedezett legrégebbi horvát vers.

A vári megnyitásra tervezett „Könyv és könyvtár a középkori Magyarországon” c. kiállítás előkészületi munkái megkezdődtek.

1982-ben a külföldi kiállítások közül jelentőségében és méreteiben egyaránt kiemelkedett az ausztriai Schallaburg várában rendezett „Corvin Mátyás és a reneszánsz Magyarországon” c. kiállítás. Könyvtárunk 22 kódexet, közöttük 14 Corvinát, 45 ősnomtatványt, közöttük egy Corvinát, valamint számos 16. századi nyomtatványt kölcsönzött ebből az alkalomból. Első ízben történt, hogy a Széchényi Könyvtár külföldi kiállításra ilyen

nagyszámú Corvinát adott kölcsön. A világ számos nagykönyvtárából kiállított, mintegy 60 Corvina a schallaburgi kiállításon olyan együtttest képezett, amely a Mátyás király halálát követő évtizedek óta soha nem került össze. Hasonlóképpen értékes dokumentumokat adtunk kölcsön az ausztriai Krems-ben rendezett „A 800 éves Assisi Szent Ferenc: Ferencesrendi művészet és kultúra a középkorban” c. kiállításra és Haydn születésének 250. évfordulójára Kismartonban (Eisenstadt, Ausztria) rendezett kiállításra. Mindhárom kiállítás előkészületei már 1981-ben megkezdődtek; az 1982-ben megnyílt kiállítások zökkenőmentes lebonyolítása (anyagelőkészítés, szállítás, katalógusszövegek megírása stb.) valamennyi közreműködő munkatársunktól felelősségteljes és pontos munkát igényelt. Az ausztriai kiállítások kapcsán hét kiutazásra került sor. Munkatársainknak alkalmuk volt a kiállításokkal egybekötött tudományos ülésszakokon is részt venniük. Belitska-Scholtz Hedvig, a Színháztörténeti Tár vezetője a Haydn évforduló alkalmából rendezett tudományos ülésszakon előadást tartott. A Schallaburgi kiállítás megtekintésére mintegy 40 fős tanulmányi csoport utazott ki, önköltséges alapon, intézményi támogatással. E kiállítás anyagát 1983-ban a Magyar Nemzeti Galériában láthatta a magyar közönség, a könyvtárunkból származó Corvinákkal és a korabeli nyomtatványokkal együtt.

További külföldi kiállítások, amelyekre dokumentumokat kölcsönöztünk, ill. előkészítésében résztvettünk 1982-ben: Magyar bélyeg (Magyar Filatéla Vállalat, Bécs, Collegium Hungaricum); Internationale Coronelli Gesellschaft für Globen und Instrumentenkunde 30. évfordulójára rendezett glóbusz-kiállítás (Ausztria, Bécs); Liszt Ferenc-kiállítás (Kanada); Magyar hét Hamburgban (Hungexpo). 1983-ban: 900 Jahre Benediktinerstift Göttweig (Ausztria); Martin Luther-kiállítás (NSZK, Tübingen); 200 Jahre Tageszeitungen in Österreich (Ausztria, Bécs, Österreichische Nationalbibliothek); Bíró Mihály plakátkiállítás (NSZK, az erlangeni magyar hét keretében).

Belföldi kiállítások 1982-ben: Garibaldi emlékkiállítás (Magyar Nemzeti Múzeum rendezésében), Magyar grafika külföldön, Bécs 1919—1933 (Magyar Nemzeti Galéria), Kodály centenárium (MTA Zenetudományi Intézete), Puskin-kiállítás (Petőfi Irodalmi Múzeum), 1850—1914 közötti politikai karikatúrák (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum), Francia könyvek Magyarországon (Magyar Nemzeti Galéria, Miterrand elnök látogatása alkalmából), 60 éves a Szovjetunió (Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség), Haydn-évforduló (Osztrák Kulturális Intézet), Német emigráns irodalom (NDK Centrum), Goethe-kiállítás (NDK Centrum), Fábry Zoltán kiállítás (MAFILM), Arany János centenárium (Nagykörös, Arany János múzeum), Madách-kiállítás az 1983-as centenárium alkalmából (Csesztve és nemzetközi vándorkiállítás), Széchényi Ferenc kiállítás (Balatonfüredi Széchényi Ferenc szakközépiskola), a PKHI sajtókiállításai (Szentendre, Zalaegerszeg) stb. 1983-ban: Madách-emlékkiállítás (Várszínház); Német színház Magyarországon (Zalaegerszegi színház); Luther-emlékkiállítás (Szépművészeti Múzeum és NDK Kulturális és Tájékoztató Központ); Karikatúra-történeti kiállítás (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum); Erőgéptörténeti kiállítás (Magyar Mezőgazdasági Múzeum); Földgömbök tegnap és ma (ELTE Térkép-

tudományi tanszék); Könyvkötés-kiállítás (Iparművészeti Múzeum, Nagytérenyi Kastélymúzeum).

Közönségkapcsolati munkák végzésére az említetteken kívül a könyvtár jelenlegi adottságai mellett igen kevés lehetőség nyílik. A hazai közművelődést elsősorban közvetve szolgáljuk: a sajtó, a rádió és televízió munkatársainak nyújtott könyvtári szolgáltatások révén. Jelentősebb szerzeményeinkre folyamatosan felhívtuk a tömegkommunikációs szervek figyelmét, e célt szolgálja a Művelődési Minisztérium által évente rendszeresen megrendezett sajtófogadás és kiállítás a közgyűjtemények előző évi értékesebb beszerzéseiről. Az *Ómagyar Mária-síralom* hazakerülése alkalmából könyvtárunk országos érdeklődés középpontjába került: az ünnepélyes átadást közvetítette a Televízió, majd ezt követte az átadó belga delegáció részvételével rendezett sajtófogadás. A magyar szempontból páratlan értékű nyelvemlékkel kapcsolatban a sajtóban számos közlés jelent meg, szakértőinkkel több Tv-, ill. rádióinterjú készült.

Továbbra is gyűjtöttük és témák szerint csoportosítva rendeztük a sajtóban megjelent, a rádióban elhangzott és a televízióban közvetített, könyvtárunkkal kapcsolatos megnyilatkozásokat.

Műemlékkönyvtárak

A zirci Reguly Antal műemlékkönyvtár látogatóinak száma évről évre növekszik s ennek színvonalas ellátása már alig leküzdhető nehézséget jelent. 1982-ben 85 176, 1983-ban 85 891 látogató, amely az 1981. évihez képest tízezres nagyságrendű növekedést mutat, a kül- és belföldi turizmus növekedésével, ill. a turisták érdeklődési körének tágulásával hozható összefüggésbe. A vezetések színvonalas ellátása minden energiát lekötött s így a belső könyvtári munkára kevés idő jutott. Bekapcsolódott a könyvtár Zirc fennállása 800 éves évfordulójával kapcsolatos ünneppsorozatba is, főleg az épületben zajló rendezvények szervezésébe. A könyvtár helyiségeiben az általános és középiskolák számára az irodalom-, történelem- és könyvtárismereti órák tartása már hagyományossá vált. A legszükségesebb könyvtári munkán kívül elsősorban a helytörténeti különgyűjtemény és a barokkterem kialakítására, valamint a Bakony-katalógus építésére fektettek súlyt.

A gyöngyösi Műemlékkönyvtár iránt is tovább nőtt az érdeklődés, a látogatók száma 1982-ben 12 840, 1983-ban 21 110 volt. A könyvtárat helybeli és távoli általános és középiskolás csoportok, szocialista brigádok látogatták leggyakrabban. 1982. szeptember 28-án az Országos Egyházművészeti és Műemléki Tanács ankétja során megtekintette a könyvtár reneszánsz anyagát. Változatos eszközökkel szolgálja az intézmény a közművelődést: a Múzeumi és Műemléki Hónap idején könyvbemutatót és történeti ismeretést tartottak, a városi honismereti kör több foglalkozását is a könyvtárban rendezte, orvostörténeti és pedagógiai tárgyú kiállítást rendeztek. A könyvtár történeti leírása megjelent az egri *Dobó István Vármúzeum évkönyvében*. A kolostorépület felújítási munkálataira sajnos még nem került sor, jóllehet az épületben mutatkozó károsodások már a könyvtár helyiségeit is veszélyeztetik.

Reprográfia

A Sokszorosító üzem munkáját erősen hátráltatta, hogy a gazdasági nehézségek következtében nem volt folyamatos a papírellátás és az alkatrész-utánpótlás. Kedvezőtlen jelenség a kéziratok beérkezésének egyenetlensége is, ami nem egy esetben a gépek leállását, máskor meg munkatorlódást okozott. Ennek megfelelően meglehetősen nagy a két év teljesítménye közötti különbség. Végeredményben azonban a szükséges sokszorosítási munkákat az üzem elvégezte, elmaradás nem volt. A takarékosági szempontoknak megfelelően a használati nyomtatványoknál sikerült lényegesen megnövelni az olcsóbb stencil-sokszorosítások számát. 1982-ben elvégezték az üzem felújítását.

A reprográfiai szolgáltatások körében a fotóreprodukciók rendelése csökkent, nőtt viszont a fotónagyítások száma. A Mikrofilmtár Rank-Xerox gépén 1982-ben 122 703, 1983-ban 123 067 fénymásolat készült. A könyvtárközi kölcsönzés gyorsmásló gépein 1982/83-ban összesen 84 281 másolatot készítettek. A Gazdasági Igazgatóságon és 1983-tól az Igazgatási osztályon készült, nagyrészt belső szükségleteket kielégítő másolatok száma 1982/83-ban 62 481-et tett ki. A nagyobb teljesítményekhez hozzájárultak az újonnan munkába álló gyorsmáslók. (A Könyvtárközi kölcsönzésen Lumoprint, az az Igazgatási osztályon Rex-Rotary.)

Bibliográfiai szolgáltatások

Kurrens nemzeti bibliográfiai munkálatok

A „Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája” 37–38-ik évfolyamának számai havonta kétszer rendszeresen megjelentek. 1982-ben, ill. 1983-ban 6030, ill. 6619 könyvről és 339, ill. 244 új indulású időszak kiadványról készült feldolgozás, ennek eredményeképpen az MNB-adatbázis 7480, ill. 6539 bibliográfiai és 15 260, ill. 17 465 analitikus rekorddal bővült. Az éves mutatók közül megjelent az 1981–82-es összesített mutató. 1983-ban új, bővített formában adtuk ki a bibliográfia használatához való tájékoztatót.

A Magyar Nemzeti Bibliográfiát előállító szerkesztőség 1982 októberében áttért egy új inputberendezésre, a TS 51/S intelligens terminálra alapozott feldolgozásra, ami az eddigi munkaszervezetet teljes egészében átalakította. A terminál beépítését az MNB-rendszerébe korszakos jelentőségűnek értékelhetjük.

Az MNB-rendszerre alapozott szolgáltatások közül az előzetes leírások készítése az imprimatúra, ill. műszaki példányok alapján, valamint az *Új Könyvek* c. annotált ajánló jegyzék részére az egyszerűsített leírások szolgáltatása folyamatos volt. Jelentős elméleti munkák folytak az előzetes leírások bibliográfiai/kiadói hasznosítása érdekében is (CIP).

Az MNB-re alapozott szolgáltatások országos jelentőségű eredménye, hogy az 1981. évi kísérletek után 1982 januárjától az MNB-rekordok módosított kiírása szolgál alappéldányul a központi cédulaellátáshoz. Ennek

— a számítógépes fejlesztés mellett — egyik fontos könyvtári előfeltétele volt az MSZ KGST 2012 („*Szavak és szókapcsolatok rövidítése a bibliográfiai leírásában*”) szabvány bevezetése a bibliográfiai leírás összes adatszoportjában. E szabvány alkalmazásának konzekvenciájaként elkészültek a visszamenőleges rekordjavítások is. Az MSZ 3440/2 visszamenőleges hatályú alkalmazása szintén az 1982-es év eredménye. Az MNB-rendszer és a közművelődési könyvtárak katalógus-cédula ellátásának összekapcsolása könyvtártörténeti jelentőségű esemény volt, és úgy kell értékelnünk, mint az első jelentős eredményét annak az UBC-koncepciónak, amely szerint a nemzeti bibliográfiai szerkesztőségeknek a katalógizálás országos központjaivá kell válniuk.

A „*Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiájá*”-nak függelékeként — a Térképtár feldolgozó munkája alapján — két, ill. három ízben jelent meg a magyarországi térképek jegyzéke (összesen 163 tétel).

A Zeneműtár és az MNB Szerkesztőség közös munkájaként jelent meg a „*Magyar Nemzeti Bibliográfia. Zeneművek Bibliográfiája*” évi 4-4 füzetben, éves összesített mutatóval (a kottákról és hanglemezekről közölt leírások száma közel két félezer volt).

A kurrens nemzeti cikk-bibliográfia, a „*Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertórium*a” havi füzetei rendszeresen megjelentek (593, ill. 620 időszaki kiadvány alapján 15 722, ill. 17 828 leírás készült el közzétételre, a kooperáló partnerek számára az ún. szóródó irodalomról 494, ill. 564 leírás). Az éves mutatók közül az 1980-as és az 1981-es jelentek meg.

A repertórium 1981-es reformja óta eltelt időszak részben a belső gyakorlat kialakításában és véglegesítésében (tárgyszavazás, mutatózás), részben a kooperációs partnerekkel az együttműködés feltételeinek és módszereinek egyeztetésében hozott eredményeket. Ennek során könyvtárunk messzeemenően figyelembe vette a felhasználói igényeket, a reform bevezetése óta a felhasználók részéről elhangzott bírálatokat. Az egyeztetés legfontosabb eredménye, hogy 1984-től az OMIKK a magyarországi műszaki irodalom cikkanyagát havonként önálló kolligátum formájában is közzéteszi, a hazai felhasználók számára elérhető áron. Ugyanettől az időponttól kezdve az MNB/IKR füzeteinek borítóoldalán részletes tájékoztatót adunk a hazai cikkirodalom feltárásában az OSZK-val kooperáló intézmények kiadványairól.

A „*Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Bibliográfiájá*”-ból az 1980-as és az 1981-es kötetek kerültek kiadásra.

A patriotika bibliográfiák közül a *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok* negyedévente megjelenő füzetek 2816, ill. 3209, a *Hungarika Irodalmi Szemle* 3640, ill. 2870 bibliográfiai tételt tartalmaztak. A *Hungarika Irodalmi Szemle* anyagában a természettudományi folyóiratcikk-anyag lényegesen csökkent, ezzel szemben a társadalomtudományok anyaga — különösen a film- és színháztudomány terén — jelentősen növekedett.

A „*Magyar bibliográfiák bibliográfiája*” c. másodfokú bibliográfiához az anyaggyűjtés folyamatos volt, újabb kötetet azonban nem jelentettünk meg.

A *Magyar Könyvészet* éves kötetek közül több van szerkesztés, ill. sajtó alatt, a beszámolási időszakban azonban csak az 1980-as kötet láthatott napvilágot.

Retrospektív nemzeti bibliográfiai munkálatok

A „*Magyar Könyvészet 1961—1975*” ciklusbibliográfia „*Nyelvészet. Irodalom*” c. kötetének egyelőre a kézírata készült el. A „*Magyar Könyvészet 1921—1944*” ciklusbibliográfiának a „*6. Nyelvészet. Világirodalom*” c. kötete jelent meg. E bibliográfia két, eddig megjelent kötetét — amelyeknek szerkesztője dr. Komjáthy Miklósné — a Magyar Tudományos Akadémia a középtávú tudományos kutatások keretében 1983 decemberében elismerő jutalomban részesítette.

Tovább folytatódott — „A magyar kultúra emlékeinek feltárása, nyilvántartása és kiadása” c. MTA—MM kutatási főirány keretében és annak pénzügyi támogatásával — „*A magyarországi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1921—1944*” c. sajtóbibliográfia anyaggyűjtése.

A „*Külföldi Magyar Nyelvű Könyvek 1961—1970. Csehszlovákia*” c. bibliográfia mikrofilmlapos kiadásban jelent meg. (A mikrokiadvány 12 mikrofilmlapos alapnegatívjáról 100 példány készült.)

1983-ban végre megjelent a „*Régi Magyarországi Nyomtatványok*”-nak az 1601—1635 közötti időszakot magában foglaló 2. kötete. Az Akadémiai nyomdának még 1979-ben leadott kézirat négyéves átfutási ideje sajnos nem áll egyedül a hazai tudományos könyvkiadásban. A következő korszak (1636—1650) érdemi előkészítő munkái befejeződtek és megkezdődhetett az egyes tételek kidolgozása.

A 18. századi nyomtatványok számbavétele során Szlovákiában mintegy 8000 példány adatait regisztráltuk. Folytatódott a példányok feltárása néhány jelentős hazai gyűjteményben is. Ezzel a 18. századi nyomtatványok anyaggyűjtésének érdemi részét elvégeztük és sor kerülhet a Petrik-féle bibliográfia újabb kiegészítő kötetének előkészítésére. A Petrik VII. kötetébe kerülő címleírások száma már eddig kb. 4200. Elindítottuk a 18. századi hazai nyomtatványok szakkatalógusának kiépítését is.

Az 1801 előtt nyomtatott külföldi szerzői-testületi hungarikumok bibliográfiai nyilvántartásba vétele — az MTA—MM kutatási főirány támogatásával — 1983-ban megkezdődhetett. A kapott szerény pénzügyi támogatás egyelőre a hungarus-szerzők névjegyzékének kidolgozását teszi lehetővé.

Szakkbibliográfiai munkálatok

„*A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája*” 1979. évi kötete megjelent. 1982-ben pályázat formájában elnyert állami megbízás keretében megindulhattak az irodalomtudományi bibliográfiai sorozat hiányzó öt évének (1971—1975) retrospektív bibliográfiai munkálatai.

A „*Magyarországi szépirodalom idegen nyelven 1969—1980*” c. bibliográfia címanyagának a külföldi nemzeti bibliográfiákból történő kiegészítése vette kezdetét.

Az „*Irodalmi hanglemek Magyarországon*” c. diszkográfia 2. kötete megjelent.

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában megjelenő Babits-kéziratkatalógus számára a könyvtárunkban levő Babits-hagyaték feldolgozása befejeződött.

Egyéb bibliográfiai munkálatok

Az „OSZK Mikrofilmek címjegyzéke. — Új sorozat”-ban megjelent az *Időszaki kiadványok* 4. kötete. A „Grafikai plakátok 1.” alapnegatívjairól (2 mf-lap) 300 példányban diázó másolatot adtunk ki.

„A magyarországi egyházi gyűjtemények kéziratkatalógusai” c. sorozatban megjelentek a pannonhalmi és a Ráday-gyűjteményt feltáró kötetek. (*A Szent Benedek Rend-pannonhalmi — Központi Könyvtárának kéziratkatalógusa. — A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének kéziratkatalógusa.*)

KÖZPONTI SZOLGÁLTATÁSOK KÖNYVTÁRÜGYI FELADATOK

Távlati tervezés

1982-ben elkészült a központi szolgáltatások távlati fejlesztésének koncepciója, amelyet az Országos Könyvtárügyi Tanács Zircz Péter főigazgató-helyettes előterjesztésében tárgyalt meg. (Vö. Zircz Péter: *Az OSZK központi szolgáltatásai. Helyzetkép és teendők a kilencvenes évekig. Az OSZK évkönyve 1981.*) A témában készült előtanulmányokat a *Könyvtári Figyelő* c. folyóirat tematikus különszáma közölte (1982/6).

Kötelespéldány Szolgálat

A hazai nyomdák és sokszorosítók által beszolgáltatott kötelespéldányok összmenyisége az előző évekéhez képest nem mutat lényeges változást (1981: 1,231, 1982: 1,219, 1983: 1,237 millió). A takarékosági intézkedések hatását inkább a könyvjellegű kiadványok kismértékű csökkenésén lehetett lemérni. A kisnyomtatványok száma — a takarékosági intézkedések ellenére — jelentősen megnőtt.

A nyomdák és sokszorosítók kötelespéldány beszolgáltatásának helyszíni ellenőrzését 1982/83-ban sikerült újra rendszeressé tenni. A 237 budapesti és 175 vidéki ellenőrzés nyomán érezhetően javult a beszolgáltatási fegyelem. A vidéki ellenőrzések nem korlátozódtak a nyomdákra és sokszorosítókra, hanem kiterjedtek a kötelespéldány-szolgáltatás, -elosztás regionális, ill. megyei problémáinak vizsgálatára, megoldására is. A részesedő könyvtárak bevonásával rendezett megbeszélések eredményeként javult a régiókon belüli kötelespéldány-elosztás pontossága, a kötelespéldányok hasznosítása.

A kötelespéldány-szolgáltatásra vonatkozó új jogszabály tervezete elkészült.

A kiadványok nemzetközi azonosító számozása

A hivatásos kiadóknál megjelent könyvek és térképek azonosítására 1982-ben 4364, 1983-ban 4410 ISBN-szám szolgált. Utólagos pótlásra vagy javításra az esetek mintegy 10–12 százalékában került sor. Érthető módon a nemhivatásos kiadók kiadványainál (3577, ill. 3980) ez az arány lényegesen rosszabb, különösen az önálló kiadói azonosítóval nem rendelkező kiadók-nál. ISSN számot kapott 591, ill. 425 időszaki kiadvány. A belső nyilvántartási munkát ebben az időszakban nagymértékben nehezítették a nem hivatásos kiadók körében végbement névváltozások, szervezeti átalakulások, más intézményekkel való fúziók. E változásoknak az ISBN-, ISSN-rendszerben való tükröztetése, az ezzel kapcsolatos számmódosítások végrehajtása kapacitáshiány miatt nem is történhetett meg naprakészen.

1983-ban belső felülvizsgálat keretében elemző tanulmány készült az ISBN–ISSN Iroda tevékenységéről.

Könyvek Központi Katalógusa

A külföldi könyvek központi katalógusába érkező bejelentések száma jelentősen emelkedett (1981: 177, 1982: 189, 1983: 205 ezer). Az információk gyors szolgáltatása érdekében épített ún. előkatalógusban az adatok már a bejelentéstől számított két héten belül visszakereshetők. Az adott tájékoztatások száma szintén növekedett (1981: 18,5, 1982: 21,2, 1983: 21,8 ezer). Az 1983-ban adott tájékoztatások 49 százaléka volt pozitív. Ez az adat figyelmeztet arra, hogy a külföldi szakirodalmi igények jelentkezésekor gyakorlatilag minden második keresett könyv nem található meg az ország könyvtáraiban.

Módszertani tevékenységünket az elmúlt két évben jelentősen fokoztuk: körlevelekkel, kérdőívekkel több ízben kerestük fel a könyvtárakat. A jelentő könyvtárak körének állandósítása érdekében több akciót indítottunk, így például 1983-ban bejelentésre szólítottunk fel az országos szakirodalmi ellátásért felelős 88, eddig nem jelentő könyvtárat.

A klíring-szolgáltatás keretében a közreműködő partnereknek 40, ill. 52 ezer cédulát továbbítottunk. A klíring-anyag hasznosítása tovább javult (1983-ban a 24 partner közül a kapott cédulákból katalógust és kiadványt is szerkeszt 6, csak katalógust épít 9, csak kiadványt szerkeszt 7, nem hasznosítja 2).

A „*Külföldi társadalomtudományi kézikönyvek*” c. lelőhelyjegyzék évi 2-2 száma megjelent.

Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa

Jelentős állomáshoz érkezett a több mint egy évtizede folyó külföldi folyóiratok retrospektív lelőhelyjegyzékének kiadása: a „*Külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban a XVII. századtól 1970-ig*” c. kiadvány elsőként megjelenő L–N+kiegészítő kötetét vehettük kézbe 1983-ban. (A kötetek terjedelme 643, 552 A/4 oldal.)

A kurrens bejelentéseket (83, ill. 54 ezer) folyamatosan feldolgozták. A külföldi folyóiratok kurrens lelőhelyjegyzéke esetében azonban csak az 1978/79-es kötet kiegészítésére vállalkozhattunk. Az 1980/82-es adatváltásokat tartalmazó Addenda-kötet előreláthatólag 1984-re készül el. A lelőhely-tájékoztatók száma 13,7, ill. 13,5 ezer volt.

Az IKARR/ISDS munkákra vonatkozóan l. a nemzetközi információs rendszerekről szóló részt, valamint a „Fejlesztés. Számítógépesítés” c. fejezetet.

A hagyományos katalógus- és kiadványszerkesztési munkákkal párhuzamosan folytak a gépesített Nemzeti Periodika Adatbázis (NPA) előkészületei. (Erre vonatkozóan l. a „Fejlesztés. Számítógépesítés” c. részt.)

Könyvtárközi Kölcsönzés

A könyv- és folyóiratimport csökkenése következtében tovább nőtt a külföldi kiadványok kölcsönzése és másolása iránti igény, ami a beérkezett kérések számának növekedésén is lemérhető (1981: 24,1, 1982: 25,8, 1983: 26,3 ezer). Ezen belül a külföldről érkező kérések aránya alig változott (1981: 1,7, 1982: 1,3, 1983: 1,4 ezer).

A hazai könyvtárak kéréseiből 9,4, ill. 9,8 ezer volt továbbítható, ill. kielégíthető belföldi könyvtárból.

Külföldi partnereink 10,4, ill. 11,1 ezer kérésünket teljesítették, zömében másolattal. Legtöbb kérésünket teljesítő országok továbbra is sorrendben az NSZK, Nagy-Britannia, Szovjetunió, Hollandia, Svédország és Svájc, valamint Franciaország. A szocialista országok esetében a kölcsönzés általában a nemzeti anyagra korlátozódik, a tőkés országok könyvtáraival való kapcsolatainkra pedig általánosan jellemző, hogy saját országuk kiadványain kívül rendszerint a más országokban megjelenteket is nagy mennyiségben kölcsönzik részünkre. Míg a szocialista országoktól a másolatokat általában díjmentesen kapjuk, a tőkés országok esetében erősödő tendencia a másolatok térítettése (az egy NSZK-t kivéve). Az általános drágulást figyelembe véve, állandóan nő a könyvtárközi kölcsönzés devizaigénye. Nemzetközi kölcsönzési tevékenységünkben így a gyors teljesítés mellett fokozottabban kell törekednünk a gazdaságos beszerzésre. Folyamatosan figyelve a külföldi szolgáltató könyvtárak árainak alakulását, takarékosági szempontból a kérések jelentős részével csak akkor fordulunk a drágán szolgáltató központokhoz, ha azokat más könyvtárak nem tudták teljesíteni.

A külföldi könyvtárak kéréseiből a két év alatt mintegy három ezret teljesítettünk, kb. felét az OSZK állományából. Legtöbbet az NSZK-nak, Csehszlovákiának, a Szovjetuniónak, Hollandiának, az NDK-nak, Jugoszláviának, Nagy-Britanniának és Ausztriának.

A módszertani munka keretében az 1981 végén megjelent új jogszabályhoz [19/1981. (XII. 8.) MM sz. rendelet] kiadtuk a „Könyvtárközi kölcsönzési útmutató”-t. Több ízben rendeztük meg a könyvtárközi kölcsönzés konzultatív bizottságának országos értekezletét. Folyamatos segítséget nyújtottunk a közvetlen külföldi kölcsönzést folytató könyvtáraknak és megkezdtük a

könyvtárközi kölcsönzés helyszíni ellenőrzését egyes nagyobb vidéki könyvtárakban.

A szolgálat technikai felszereltségét javította az 1983-ban kapott új Lumoprint Solid R típusú gyorsmásológép. A telexgépen a két év alatt 1303 adás és 1277 vétel volt, ezeknek mintegy 60 százaléka nem a könyvtárközi kölcsönzés céljait szolgálta.

Nemzetközi kapcsolatok

A szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése keretében a könyvtárközi kölcsönzéssel és a központi katalógusokkal foglalkozó szakértők 4-ik tanácskozására Budapesten került sor, az OSZK rendezésében (1982. nov. 2–4.). A meghívott nyolc szocialista ország — Románia kivételével — összesen 15 szakértővel képviseltette magát. A könyvtárközi kölcsönzés témakörében nyolc előadás hangzott el, a központi katalógusok problémáit hét referátum, ill. korreferátum ismertette. Könyvtárunk munkatársai közül Fejes Józsefné, Kondor Imréné, Sonnevend Péter és Szöllősy Éva tartottak előadásokat. A tanácskozás pozitívumaként kell kiemelni, hogy az előadások általában nem deskriptív ismertetések voltak, hanem állásfoglalásra kényszerítő problémákkal, javaslatokkal foglalkoztak. Az együttműködés folytatásaként 1983-ban véleményeztük a szocialista országok könyvtárközi kölcsönzési rendszere alapelveinek tervezetét és javaslatot nyújtottunk be a Lenin Könyvtárhoz a központi katalógusok és a könyvtárközi kölcsönzés kérdéseivel foglalkozó szakértői bizottság következő öt éves munkatervéhez.

Nemzetközi kiadványcsere

A nemzetközi kiadványcsere keretében a külföldre küldött könyvek száma — az 1981-es átmeneti visszaesés után — újra emelkedő tendenciát mutatott (1981: 27,7, 1982: 34,1, 1983: 37,9 ezer). A dokumentumok nagyobb hányadát a szocialista országokba küldjük (24, 30, ill. 32 ezer). A kiküldött folyóiratok mennyisége nem változott lényegesen, általában 4,3 ezer körül mozog. Öröndetes jelenség, hogy a kiküldött jegyzékek alapján egyre több fölőspéldányt sikerült hasznosítani. (A két év alatt mintegy 4,6 ezret.)

A külföldről kapott könyvek száma évente mintegy 9,7 ezer volt, amihez még kb. 2-2 ezer kisnyomtatvány és évi 2,1 ezer folyóirat járul. A kiadványok nagyobb része itt is a szocialista országokból származik.

Cserekapcsolatainkban a gazdaságosság, a hasznosság, ill. hasznosíthatóság érvényesítésére törekedtünk. Így a szocialista országok könyvtáraival való kapcsolatainkban a csereforgalom mennyiségi növelése helyett célunk az volt, hogy mind az általunk kiküldendő, mind az ellenszolgáltatás-ként megkapható anyag esetében minél kevesebb legyen a felesleges, gyűjtőköridegen, sőt esetleg teljesen érdektelen kiadvány. 1982-ben 235 cserepartnerünket kérdeztük meg levélben az eddig küldött sorozatokra, évkönyvekre vonatkozó valós igényeikről. A nemleges válaszok alapján a kiküldendő

periodikumok számát valamelyest csökkenthettük. A tőkés országok könyvtáraival folytatott kiadványcserénk legfőbb jellemzője, hogy a már a múltban is kedvezőtlennek minősített cserearány számunkra még hátrányosabbá vált.

A fölőspéldányok forgalmazása, hasznosítása

A könyvtáraktól közvetlenül átvett fölőspéldányok száma 1982-ben 59,9, 1983-ban 28,4 ezer volt. A két év alatt a könyvtárak 86 fölőspéldányjegyzékét köröztettük. A selejtezésre javasolt fölőspéldányjegyzékek 86 ezer tételét néztük át, közülük néhány ezret a Tároló Könyvtár céljaira kértünk be.

A birtokunkban levő fölőspéldányok feldolgozása eredményeképpen 183 jegyzéket köröztettünk s a jelentkező igényeket kielégítettük.

A Fölőspéldány Központ kétéves tevékenységével a hazai könyvtáraknak 42,6 ezer, itthoni kereskedelmi értékesítésre 17,5 ezer könyvet adott át. A Tároló Könyvtárba mintegy 26 ezer kötet került.

Hatékonyabbá tette a fölőspéldányok begyűjtését s ugyanakkor jelentős mértékben előmozdította a közművelődési könyvtári hálózatok tehermentesítését a megyei könyvtárakkal való együttműködésünk. 1982-ben elsőként a szombathelyi Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárral kötöttünk megállapodást annak érdekében, hogy mint a megyei könyvtári hálózat központja megszervezi a Vas megyei közművelődési könyvtárakban a felesleges kiadványok selejtezését, a megye más könyvtáraiban való hasznosítását és a fennmaradó anyagot továbbítja részünkre. Az akciót 1983-ban kiterjesztettük Baranya, Fejér, Heves és Nógrád megyére.

Kezdeményezésünkre 1983-ban megvalósult a könyvtári hasznosítás után visszamaradt fölőspéldányok szélesebb körben való kereskedelmi értékesítése. Október 24-én megnyílt az OSZK és a Könyvértékesítő Vállalat közös antikváriuma, amely nem várt sikert hozott. A selejtezésre, megsemmisítésre ítélt fölőspéldányokból a kereskedelem szakemberei 13 ezer olyan dokumentumot válogattak ki és zömében már néhány hónapon belül értékesítettek is, amelyekre előzőleg nem volt sem könyvtári, sem belföldi, sem külföldi antikváriumi igény.

A Tároló Könyvtár törökbálinti épületének birtokbavételére a javítások elhúzódása miatt nem került sor.

Könyvtárak központi nyilvántartása

A nyilvántartást az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum közreműködésével kiegészítettük az iskolai könyvtárak regisztrálásával. Sikerült — néhány kivételtől eltekintve — az egyházi könyvtárak adatainak begyűjtése is. A könyvtárak bejelentései és a szakajtóban megjelent hírek alapján az adatváltozásokat folyamatosan regisztráltuk. Az adatlapok kódolása alapján elkészült a fénylyukkártyás nyilvántartás.

FEJLESZTÉS, SZÁMÍTÓGÉPESÍTÉS

Szervezeti keretek

A fejlesztési és gépesítési munkákban döntő fordulatot jelentett a főosztályi keretektől független, központilag irányított Fejlesztési csoport létrehozása 1982-ben. Ezzel az intézkedéssel a fejlesztés szervezeti keretet kapott, önálló munkakörre vált és megoldódott a különböző szervezeti egységekben folyó fejlesztési munkák és előkészületek koordinálása is. Mindez a fejlesztési munkák megélénkülését, felfutását jelentette. A későbbiekben feladatuk kapta a Fejlesztési csoport a hazai könyvtárak számítástechnikai munkájában — annak tervezésében és fejlesztésében — való közreműködést. A jelenlegi létszám azonban csak a felmerülő igények kielégítését tette lehetővé szóbeli konzultáció, ill. előadás útján. A megkeresések zöme a hazai piacon kapható mikroszámítógépek könyvtári felhasználására és az MNB szolgáltatások hasznosítására vonatkozott.

Szabványosítás, szabályzatok kidolgozása

Szakértőink folyamatosan résztvettek az új magyar szabványok, valamint a nemzetközi szabványok (KGST/NTMIR, ISO) kidolgozásában, véleményezésében. Résztvettünk több moszkvai szabványosítási konferencián és 1983-ban fogadtunk egy szabványügyi szakértőkből álló szovjet delegációt az OSZK-ban.

Az UBC (Universal Bibliographic Control) munkálatok keretében Szilvássy Zoltánné — mint az ISBD-k revíziója céljából létrehozott bizottság tagja — külön megbízatásként ellátta az ISBD/S (International Standard Bibliographic Description/Serials) revízióját végző munkacsoport elnöki tisztét. Ebben a minőségében előkészítette és irányította 1982-ben a Helsinkiben tartott szakértői tanácskozást, és a megvitatott javaslatok alapján kidolgozta az ISBD/S új revíziós tervezetét. Ennek megvitatására az 1983-as londoni konferencián került sor, ugyancsak Szilvássy Zoltánné elnökle alatt.

Az MNB természetes nyelvi osztályozási rendszerének (információkereső nyelvén) kidolgozása az OSZK és az OMIKK által közösen készített osztályozási rendszer alapján kezdődött meg.

Számítógépesítés

A Magyar Nemzeti Bibliográfia gépi rendszere
Nemzeti Periodika Adatbázis (NPA)

Új szolgáltatásként (1982. jan. 1-től) az MNB-rekordok módosított adattartalmú kiírása a központi cédulaellátás alappéldánya. A CIP bevezetésének belső, könyvtári/gépesítési előkészítése megtörtént, gyakorlati bevezetése azonban a szervezési munkákhoz szükséges létszám biztosításától függő.

1983-ban az MNB számítógépes rendszerének továbbfejlesztését erősen hátráltatta partner-intézményünknek, a Számítástechnikai Koordinációs

Intézetnek kapacitáshiánya. Ez évben átvettük tőlük a TS 51S intelligens terminálra írt felhasználói programok első részét, a programok tesztelése és az új adatrögzítő rendszer bevezetése a következő évre húzódott át.

Az ISO 2709 szabvány honosítása megtörtént (MSZ 193—83 „*Mágnesszalagos bibliográfiai adatszere rekordjainak szerkezete*”), megteremtve ezzel a hazai mágnesszalag-szolgáltatás egységes alapját. Az adattartalom feltöltése — a már előzetes döntések szerint — az UNIMARC formátumban készül. A Nemzetközi MARC Hálózatban való részvétellel kapcsolatosan adatokat szolgáltatunk az MNB-rendszerről.

A Nemzeti Periodika Adatbázissal (NPA) kapcsolatban az előtanulmányok értékelése és megvitatása után elkészült a feladatmeghatározás (a leendő szolgáltatások, ill. outputok definiálása, az adatelemek körének meghatározása, az egyes adatelemek specifikálása stb.) és a KSH Számítóközpont Vállalati Gazdasági Munkaközösségével (Infologic vgm) való szerződés. Az előmunkálatok értelmében az NPA célja: *a)* a hazai könyvtárakban meglevő kurrens külföldi periodikumok vonatkozásában kurrens és kumulatív lelőhelyjegyzékek, valamint származékjegyzékek előállítására alkalmas adatbázis létrehozása, illetve különböző statisztikák kiírása, *b)* a magyarországi megjelenésű periodikumok vonatkozásában a nyilvántartási adatok géppel olvasható formában való jelentése a nemzetközi regisztrációs rendszerek számára és az ISDS-ben visszaigazolt rekordokból korlátozott szolgáltatásokra (pl. kulscímek jegyzéke) alkalmas adatbázis kiépítése.

1982 végére elkészült a részletes rendszerterv és ezzel párhuzamosan a leendő lelőhelyjegyzék manuálisan szimulált próbaszáma.

Nagy jelentőségű, hogy a Magyar Nemzeti ISDS Központ és a Nemzetközi Központ közötti megállapodás alapján megkaptuk a teljes ISDS-adatbázis mágnesszalagjait. Az adatbázis fogadása keretében a rekordok címadatait tartalmazó betűrendes jegyzék készült a kardexadatok és az ISDS-adatok összevetéséhez, megkezdődött az ISSN-ek szerint rendezett kiírás, végül a gyarapítási koordináció céljaira az Országgyűlési Könyvtár számára mind a rekordállomány, mind az adattartalom szempontjából szelektált szalagváltozatot állítottunk elő. A műszaki együttműködési kör számítógépes lelőhely-nyilvántartási rendszere és az NPA közötti kapcsolat érdekében megállapodást kötöttünk az OMIKK-kal.

1983-ban megtörtént a rendszerterv részletes megvitatása s ennek alapján megkötöttük az NPA programrendszerének kialakítására vonatkozó szerződést az Infologic vgm-el. A programozáshoz szükséges részletes feladat-specifikációt folyamatosan végeztük és számos szabályzatot dolgoztunk ki. Az év fontos eredménye, hogy az ISDS mágnesszalagok alapján — szelektált kiírás formájában — megindult az adatszolgáltatás a hazai információs intézmények számára.

Az ISDS mágnesszalagos jelentés üzemszerű körülményeinek megteremtése kapcsán elkészült az 1983. évi szalag előállításához szükséges 815 adatlap rögzítése. További 1740 adatlapot rögzítésre előkészítettünk. Megtörtént az IKARR mágnesszalagok kiírása is, az ezzel kapcsolatos szakértői véleményt az IKARR 7. Rendszertanács ülésén átadtuk.

A könyvtár számítástechnikai gépparkjának fejlesztése érdekében a TS 51 S intelligens terminált az NPA rendszer adatrögzítési céljaira negye-

dik munkahellyel bővítettük és elkészült a FACIT terminál nyomtatójának a TS 51 S terminálhoz való illesztése. Az OSZK vári épületébe tervezett adatátviteli vonalak (OSZK—SZKI, OSZK—KSH között, valamint a nemzetközi adatbázisok lekérdezéséhez alkalmas vonalak) megrendelését előkészítettük.

1983-ban a szocialista országok szakértői Prágában „A könyvtárügy technikája és technológiája” c. kérdéskörrel foglalkoztak, amelyen az OSZK-t Óvári Sándor igazgató képviselte.

KAPCSOLAT A NEMZETKÖZI INFORMÁCIÓS RENDSZEREKKEL

International Serials Data System (ISDS)

Az ISDS különböző szintű tanácskozásain (Igazgató Tanács, ill. elnökségi ülések, ISDS közgyűlés, az ISDS regionális és nemzeti központi vezetőinek tanácskozásai) Szilvássy Zoltánné, a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusának osztályvezetője, mint az ISDS Igazgató Tanácsának elnöke, majd a soron következő elnök mellett mint volt elnök vett részt.

Szilvássy Zoltánné a tanácskozásokra több fontos tárgyalási anyagot dolgozott ki (többek között az ISDS költségvetésével kapcsolatban), jelentős része volt az ISDS-kézikönyv létrehozásában. Mint az ISBD/S Revíziós Munkacsoport elnöke, irányította és vezette az ISDS és az ISBD/S kompatibilitás, vagyis a két rendszer (a regisztráló és a bibliográfiai leíró) rendszer összehangolásának munkáját. Az OSZK számára különösen fontos eredmény, hogy előkészítette az ISDS Nemzetközi Központjával kötendő munkaszerződést.

A magyar időszaki kiadványok mágnesszalagon való bejelentése előkészítéseként 50 tételes mintaanyagot küldtünk ki a párizsi központnak, majd ennek tapasztalatai alapján megkezdtük az adatrögzítést az üzemszerű mágnesszalagos jelentés érdekében. Az ISDS központtól kapott adatbázisból kiíratott magyarországi címlista tételeinek javítása és a címlista belső segédletként való szétosztása megtörtént. A listát szakszámokkal kiegészítve megküldtük a Chemical Abstracts számára is. (Az ISDS-munkával kapcsolatban l. még a Nemzeti Periodika Adatbázisról szóló részt a „Fejlesztés. Számítógépesítés” c. fejezetben.)

NTMIR (Nemzetközi Tudományos-Műszaki Információs Rendszer)

IKARR (Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Rendszere)

Az IKARR Rendszertanácsának évi konferenciáin résztvettünk, jelentős elméleti és gyakorlati tevékenységgel járulva hozzá az IKARR soronlevő feladatához: az IKARR—ISDS kompatibilitás megteremtéséhez.

Operatív munkaként 177, ill. 127 bejelentést küldtünk a moszkvai központnak a hazai időszaki kiadványokról.

A moszkvai regionális ISDS Központ által a cseh és a magyar ISDS központoknak egyidejűleg kiadott ISSN számtartomány felhasználásából adódó munkákat, a kiadók értesítését, és a regionális, illetve a nemzetközi központ tájékoztatását elvégeztük.

Interinformkultúra

Az „Interinformkultúra”-ban való részvételünk megfelelt az együttműködés középtávú tervének: a beérkezett igények szerint szolgáltatunk adatokat, szakértői véleményt. 1982-ben résztvettünk a szocialista országok kulturális-művészeti információs intézményeinek szófiai tanácskozásán, majd 1983-ban a Lenin Könyvtár által összehívott szakértői értekezleten. Kiküldötteink (Mohor Jenő, Sonnevend Péter) a tanácskozásokon korreferátumokat tartottak. 1982-ben fogadtuk a prágai Státni Knihovna-ból a kulturális-művészeti információért felelős vezetőt és megbeszéléseket folytattunk vele egy esetleges kétoldalú együttműködésről. 1983-ban a szlovákiai partnerintézményeket kerestük fel tapasztalatcsere céljából.

A Lenin Könyvtárral kötött kétoldalú megállapodás keretében reánk háruló feladatoknak eleget tettünk (rendszeresen küldtük a hazai kulturális és művészeti szakirodalomról a címfordítással, orosz nyelvű annotációval ellátott leírásokat).

Egyéb nemzetközi információs rendszerek

A Library of Congress NPAC programja keretében folytatódott a magyarországi könyvtermésből a beszerzésre javasolt címek válogatása és a bibliográfiai leírások készítése. Mivel az LC gyűjtési körét ismét szűkítette, a válogatott mennyiség az előző évekhez képest csökkent. 1982-ben 5132, 1983-ban 4780 Magyarországon megjelent monografikus kiadványról készült bibliográfiai leírás, ebből az LC gyűjtőköri elvei alapján 394, ill. 401 műre vonatkozóan tettünk beszerzési javaslatot a Kultúrának.

Az „*Annual Bibliography of the History of Printed Books and Libraries*” részére elkészült az 1981/1982. évi magyarországi könyv- és könyvtártörténeti publikációk bibliográfiai anyaggyűjtése.

A Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium (RISM) számára megkezdődött a pécsi székesegyház kottatárának feldolgozása és a bibliográfiai leírásoknak a kasseli RISM Központba való kiküldése. Ezzel egyidejűleg a kottatár anyagából állománykiegészítő mikrofilmmezést végeztünk. A RISM cseh, osztrák, szlovák és magyar résztvevői többéves szünet után 1982-ben újra találkoztak Prágában, hogy a zenei patriotika gyűjtésben a regionális együttműködést tovább szélesítsék.

IGAZGATÁS, VEZETÉS, KÖZPONTI FELADATOK

Személyi és szervezeti változások

1982-ben súlyos veszteség érte intézményünket: március 19-én váratlanul elhunyt dr. Jóború Magda, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója.

Dr. Jóború Magda magas hivatali és közéleti tisztségek betöltése után került a Nemzeti Könyvtár élére 1958-ban, s vezette azt egészen haláláig. Tudományos pályája, kultúrpolitikai és közéleti tevékenysége, mind a hazai,

mind a nemzetközi fórumokon ismertté és elismertté tette személyét, főigazgatói működése közel negyedszázadon át meghatározó jelentőségű volt a Széchényi Könyvtár történetében. (Dr. Jóború Magda főigazgató nekrológ-ját az OSZK 1980-as évkönyve közölte, amely 1983-ban jelent meg.)

A Művelődési Minisztérium március 24-én átmeneti időszakra Zircz Péter főigazgató-helyettest bízta meg az OSZK főigazgatói teendőinek el-látásával.

A Művelődési miniszter június 1-i hatállyal dr. Molnár Ferencet, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális osztályának h. vezető-jét, volt kulturális államtitkárt az Országos Széchényi Könyvtár főigazgató-jává kinevezte.

A könyvtár átszervezésével kapcsolatban a már 1981-ben megindult előkészítés 1982 elején döntést hozott. Az MM Könyvtári osztálya jan. 12-én kelt állásfoglalása értelmében a január 25-i főigazgatói intézkedés a könyvtár főbb szervezeti egységeit az alábbiak szerint határozta meg:

I. Gyűjteményi Főosztály, II. Központi Szolgáltatások Főosztálya, III. Állományvédelmi Főosztály, IV. Gazdasági Igazgatóság.

Az I. főosztály a volt I—II., a II. főosztály a volt III—IV. főosztályok-ból alakult, a III. főosztály a volt Beruházási és Könyvtári Üzemi Igazgató-ságnak felel meg.

A Nemzetközi Csereszolgálat a II. főosztály, a Retrospektív Bibliográ-fiai Szerkesztőség az I. főosztály szervezetébe került.

Valamennyi főosztály, igazgatóság és önálló osztály közvetlen felügyele-tét a főigazgató látja el. A főigazgató-helyettesek közül dr. Havasi Zoltán a könyvtárban folyó tudományos munka és a könyvtári kutatások szerve-zése, irányítása terén, Zircz Péter a könyvtárban folyó fejlesztő tevékenység és a napi operatív munka irányítása terén lett illetékes. A Tudományos Titkárság a főigazgató közvetlen irányítása alól dr. Havasi Zoltán főigazgató-helyettes irányítása alá került.

A további intézkedések értelmében március 1-i hatállyal Zircz Péter főigazgató-helyettes közvetlen irányítása alatt működő Fejlesztési csoport alakult. A Fejlesztési csoport feladatköre: Az OSZK számítógépes szolgálta-tásai fejlesztésének tervezése, bonyolítása (a megfelelő számítástechnikai in-tézményekkel együttműködve). Számítógépes szolgáltatási alrendszerek ki-alakítása — a központi szolgáltatásokra alapozva — a nagy szakkönyvtá-rakkal, illetőleg a közművelődési könyvtárakkal is. Koordinálja a könyvtár-on belül folyó számítástechnikai és szabványosítási munkákat, felelős a számítástechnikai géppark fejlesztéséért, közreműködik a könyvtár egyes területeinek rendszerelemzési vizsgálataiban.

A szervezeti változásokkal kapcsolatos főbb személyi változások, ill. vezetői megbízások 1982-ben: dr. Ferenczy Endréné főosztályvezető az I., Fügedi Péterné főosztályvezető a II. főosztály vezetésére kapott megbízást. Sonnevend Pétert — osztályvezetői funkciójának megtartásával — a II. fő-osztály főosztályvezető-helyettesévé nevezték ki. Dr. Szűcs Jenőné a Fej-lesztési csoport vezetésére kapott megbízást változatlan (osztályvezetői) be-sorolással. Az MNB Szerkesztőség osztályvezetőjévé Sipos Mártát, osztály-vezető-helyettesévé Vajda Gábort, a Nemzetközi Csereszolgálat osztályveze-tő-helyettesévé Kiszely Olivérné neveztek ki. Dr. Nagy Zsoltné osztályveze-

tő-helyettesi besorolásának változatlanul hagyásával a Katalogizáló osztályról a Repertórium Szerkesztőséghez került.

1983-ban az alábbi főbb szervezeti változások voltak. Január 1-i hatállyal dr. Havasi Zoltán főigazgató-helyettes közvetlen irányítása alatt Kutatásszervezési csoport alakult, amely a megszűnt Tudományos titkárság helyébe lépett. A Kutatásszervezési csoport feladatkörébe tartozik a könyvtárakban folyó könyvtári és informatikai vonatkozású kutatások országos szintű nyilvántartása, szervezése és koordinálása. Ebben a vonatkozásban illetékes az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központjában folyó kutatásokat illetően is. Ellátja az OSZK-ban folyó tudományos tevékenység (ezen belül kiemelten a hungarika, hungarológiai kutatás) nyilvántartását, szervezését és koordinálását. Közreműködik a könyvtárban folyó képzés és továbbképzés tartalmi vonatkozásainak kimunkálásában, koordinálja és tervezi a könyvtár kiadási tevékenységét, kiadásra előkészíti és terjesztésre átadja a könyvtár saját kiadványait, kezeli a kiadványtárat.

1983. március elsején a főigazgató közvetlen irányítása alatt Nemzetközi kapcsolatok csoportja megalakítására került sor. Az új csoport — a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári osztálya rendelkezése értelmében — az OSZK nemzetközi kapcsolatainak lebonyolításán kívül az OSZK — KMK, az Állami Gorkij Könyvtár, az Országgyűlési Könyvtár, a Magyar Könyvtárosok Egyesülete és a külföldi személycseré-keretekkel bíró, tanácsi fenntartású könyvtárak (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár stb.) nemzetközi kapcsolatainak lebonyolítását is végzi. E megbízással az OSZK mintegy központi koordináló és lebonyolító szerepet vállalt a nemzetközi kapcsolatok terén. Az új felállásban az Igazgatási osztály — amelyből az új csoport kivált — az osztály vezetője révén a jövőben a döntéselőkészítő munkában vesz részt. E feladat kiterjed az OSZK és a közvetlen személycserés partnerintézményei közötti együttműködési megállapodások előkészítésére, a szocialista országokkal kötendő államközi kulturális egyezmények előkészítése során az OSZK-val kapcsolatos kiegészítő javaslatok tételére, az IFLA keretében vállalt OSZK-feladatok teljesítésének figyelemmel kísérésére s az IFLA-val való együttműködés koordinálásának céljából a Magyar Könyvtárosok Egyesületével való szoros kapcsolattartásra.

A Zárolt Kiadványok Tára 1983. november 1-től kivált az I. főosztály keretéből és közvetlenül a főigazgató irányítása alá került. Egyéb kisebb változások: a főigazgató mellett Titkárság kezdte meg működését; az Információs osztály a vári felkészülési munkák miatt átmenetileg az MNB Időszaki Kiadványok Repertórium szerkesztőségével összevontan működött; a III. főosztályon belül Várberuházási csoport alakult, amely azonban nem képez önálló szervezeti egységet. Február 16-tól a Restauráló Laboratórium keretében megkezdte vári működését a Központi Restauráló Laboratórium, melynek a restaurálás terén országos feladatai vannak. A Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa osztály keretén belül az IKARR — ISDS csoport és a Kurrens csoport április 1-től NPA-részleg (Nemzeti Periodika Adatbázis részleg) néven összevonásra került.

Az OSZK új, egyelőre ideiglenes szervezeti és működési szabályzatának tervezetét 1982 végén a Vezetői Tanács jóváhagyta. A következő év a főhatósággal és a társadalmi szervekkel való egyeztetés jegyében telt el. Az ideig-

lenes szervezeti és működési szabályzatot a Művelődési Minisztérium 1983. szeptember 22-én kelt levelével jóváhagyta, az intézmény részéről való hivatalos kiadásra azonban az év végéig nem került sor.

1982 folyamán többek között nyugalomba vonult dr. Ürögdi Györgyné, a Nemzetközi Csereszolgalat h. osztályvezetője, Galamb Györgyné főmunkatárs.

1983-ban nyugalomba vonult Fügedi Péterné főosztályvezető a II. főosztály éléről, dr. Borsa Gedeon osztályvezető (RMNY bibliográfia csoport), dr. Markovits Györgyi, a Zárolt Kiadványok Tárának vezetője, dr. Németh Mária osztályvezető, tudományos titkár, dr. Wix Györgyné, a Gyarapítási osztály vezetője, Mészáros Pálné, a Gazdasági Igazgatóságon a Műszaki és fenntartási osztály vezetője. A főmunkatársak sorából nyugalomba vonultak dr. Burián Ignácné, Kiszely Olivér és Szász Andrásné.

A szervezeti változásokkal kapcsolatos főbb személyi változások, ill. vezetői megbízások voltak 1983-ban: a II. főosztály vezetését szept. 1-től Sonnevend Péter főosztályvezető vette át, Vajda Gábor főosztályvezető-helyettesi kinevezést kapott.

Kineveztek öt új osztályvezetőt: Bacsoni Tamásné (Katalogizáló osztály), Nagy Zoltán (Mikrofilmtár), dr. Nagy Zsoltné (MNB Időszaki Kiadványok Repertóriumának szerkesztősége), Somogyi Pálné (Zárolt Kiadványok Tára), Szinai Tivadarné (Gyarapítási osztály), öt osztályvezető-helyettest: Ákom Márta (Katalogizáló osztály, Hírlapfeldolgozó részleg), Sándor Ernő (MNB/IKR szerkesztősége), dr. Karsay Orsolya (Kézirattár), Wolf Magda (Könyvek Központi Katalógusa), Zöldi Péter (MNB/Könyvek bibliográfiája szerkesztősége), dr. Pavercsik Ilona osztályvezetői megbízást kapott (RMNY). Dr. Kovács Ilona osztályvezető a Kutatásszervezési csoport irányítását vette át, dr. Tremkó Györgyné osztályvezető a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusába került át osztályvezető-helyettesi besorolásban.

Vezetői tanácsülések, ellenőrzések

A Vezetői Tanács 1982-ben 11 alkalommal ült össze és 15 előterjesztést tárgyalta meg. Kiemelkedő jelentőségű volt közülük az OSZK vári felkészülésének és működésének szakmai feladatterve, valamint a vári felkészülés és felköltözés intézkedési terve. (Dr. Ferenczy Endréné, ill. Óvári Sándor előterjesztései.) Jelentős és ugyancsak a könyvtár alaptevékenységével összefüggőek voltak az OSZK kutató-fejlesztő, valamint kutatásirányítási feladatairól, a könyvtári hungarikakutatás helyzetéről és a munka továbbfejlesztésének feladatairól szóló, dr. Havasi Zoltán által előterjesztett referátumok.

1983-ban a Vezetői Tanács 11 ülésének napirendjén 16 előterjesztés szerepelt. Többek között foglalkozott a Vezetői Tanács a könyvgyűjtemény katalógus-rendszerére vonatkozó tervvel, a könyvtárban folyó tudományos munkával, az OSZK közművelődési programjával, a munkahelyi demokrácia kérdéseivel, valamint a személyzeti helyzettel.

A belső felülvizsgálatok keretében 1983-ban megtörtént az ISBN/ISSN Iroda felülvizsgálata. A Vezetői Tanács határozata alapján intézkedési terv készült az irodák munkájának javítása érdekében. Az Olvasó- és Tájékoztató

Szolgálat külső szakértők által történő felülvizsgálata 1983 decemberében vette kezdetét.

1982-ben a Művelődési Minisztérium ellenőrző szervei lefolytatták az intézmény szokásos kétévenkénti költségvetési revízióját.

Könyvtári bizottságok

1982-ben a Tudományos és Közművelődési Bizottság, valamint a Hungarika Koordinációs Bizottság egy-egy ülést tartott. E testületek csökkent mértékű tevékenységét a bizottságok átszervezésének már ekkor felismert szükségszerűsége magyarázza. Az Ifjúsági Bizottság és a Nyelvpótlék bizottság mindkét évben a folyó ügyek intézése céljából több-kevesebb rendszerességgel tartotta üléseit.

1983 márciusában a Vezetői Tanács határozott a bizottságok újjászervezéséről. Ennek értelmében megszűnt a Hungarika Koordinációs Bizottság, újjáalakult — továbbra is dr. Havasi Zoltán főigazgató-helyettes elnöklétével — a Tudományos Bizottság, Zircz Péter főigazgató-helyettes vezetésével az Ifjúsági Bizottság. A Nyelvpótlék Bizottság vezetését dr. Németh Mária tudományos titkártól Juhász Lászlóné, a Személyzeti osztály vezetője vette át.

A Vezetői Tanács ugyanekkor hozott határozata életrehívta az OSZK Tudományos Tanácsát, amelynek elnöke dr. Molnár Ferenc főigazgató, titkára dr. Havasi Zoltán főigazgató-helyettes, tagjai pedig a hazai tudományos és kulturális közelet felkért prominens képviselői. A Tanács megalakításával olyan tudományos-szakmai együttes létrehozása volt a cél, amely tanácsaival, állásfoglalásaival a könyvtár tudományos tevékenységét támogatja, azt részben orientálja s a tagok által képviselt szakterületek, ill. intézmények és testületek kapcsolatrendszerével a könyvtárban folyó tudományos munkát segítse. (L. még a Kutató- és fejlesztő munkáról szóló részt.)

1982 végén főigazgatói döntés értelmében a korábban működött Vár-bizottság helyébe a várba való felkészülés közös OSZK és OSZK—KMK operatív bizottsága lépett Vári Operatív Bizottság néven. Vezetője Zircz Péter főigazgató-helyettes, tagjai a könyvtár igazgatói és főosztályvezetői. (L. még a „Vári felkészülés” c. fejezetet.)

Személyzeti munka, munkaköri helyzet

Személyzeti politikánk elsősorban arra irányult, hogy a vári felköltözés időszakára szakmailag jól képzett, aktív munkatársi gárda álljon a könyvtár rendelkezésére. Sajnos az évek óta megnyugodni látszó személyi fluktuáció 1983-ban újra erősödött s ebben egyként szerepet játszottak a végleges, mint a különböző okokból származó ideiglenes eltávozások (pl. tanulmányi céllal). 1983-ban a szokásosnál többen mentek nygdíjba is, köztük nem egy vezető beosztású munkatárs.

1982-ben vitatta meg a Vezetői Tanács a könyvtár 1981—1985-ös éveire szóló káderutánpótlási, -képzési és továbbképzési tervét, majd 1983-ban megvizsgálta ennek időarányos teljesítését. Részben ennek kiegészítésére

készült el 1983-ban egy részletes elemzés az OSZK személyi állományáról. Ennek értelmében a főfoglalkozású álláshelyeket betöltő 465 dolgozó közül — az 1983. január 1-i állapotnak megfelelően — 55 százalék rendelkezett felsőfokú végzettséggel, legnagyobb részük (56 százalék) könyvtárosi szakképesítéssel, leggyakrabban magyar vagy történelem szakpárosítással. A középiskolai végzettségű dolgozók 60 százaléka rendelkezett szakmai többlettel: 37 százaléka szakmunkás, 23 százaléka középfokú könyvtárosi képesítéssel. Tudományos fokozattal 10 fő rendelkezett (egy a tudományok doktora, 9 fő kandidátus). A könyvtár munkatársai közül 72 minősült tudományos dolgozónak. Nyelvtudás tekintetében az összkép kevésbé kedvező: nyelvvizsgával vagy annak megfelelő végzettséggel a dolgozóknak csak 28%-a rendelkezett. Ami az életkori arányokat illeti, a megelőző időszak fiatalítási tendenciájának megfelelően a dolgozók 42 százaléka volt 35 éven aluli.

Több, személyzeti vonatkozású szabályozásra került sor a tárgyalt időszakban. A rendkívüli és a fizetés nélküli szabadságok csökkentése érdekében egységes irányelvek kiadására került sor. A továbbtanuló dolgozókat érintette az új Tanulmányi Szabályzat kidolgozása és az ezen alapuló ötféle tanulmányi szerződés bevezetése. Reformokra került sor a jutalmazási rendszerben. A költségvetési előirányzatból biztosítandó (kitüntetés, nyugdíjazási jutalom, törzsgárda), jutalmak mellett meghatározott összegeket biztosítottunk céljutalmakra, amelyekkel a főosztályok rendelkeznek. Emellett évente egy-két alkalommal sor került a folyamatosan kiválóan végzett munka jutalmazására is.

Megtörtént a személyzeti nyilvántartás korszerűsítése: a személyi nyilvántartó kartonok kódolása és lyukasztása befejeztével a nyilvántartás lyukkártyás visszakeresése lehetővé vált.

Folyamatosan kerültek intézésre a személyzeti munkával és a munkaerőmozgással kapcsolatos feladatok. 1982-ben eltávozott a könyvtárból 56 státusos dolgozó (nyugdíjazás: 17, áthelyezés: 19, munkaviszonya megszűnt: 18, elhalálozás: 1, kilépett: 1), a könyvtár állományába került 74 fő. 1983-ban eltávozott a könyvtárból 61 státusos dolgozó (nyugdíjazás: 19, áthelyezés: 23, munkaviszonya megszűnt: 19), a könyvtár állományába került 49 fő. Az ideiglenes jellegű (szerződéses) alkalmazások száma jelentősen megnövekedett (1982: 108, 1983: 142). Élénk volt a belső mozgás is. A belső pályázati rendszerben meghirdetett 12, ill. 10 álláshelyből 6, ill. 3 helyet sikerült betölteni. Belső átcsoportosítással — részben a vári felkészüléssel kapcsolatban — 14, ill. 18 fő szolgálati helye változott a könyvtáron belül.

Képzés, továbbképzés

1981 októberében indítottuk meg saját szervezésben s nagyrészt OSZK előadókkal az első, 10 hónapos könyvtárkezelői tanfolyamot, amelynek záróvizsgájára 1982-ben került sor. A 28 hallgató közül tízen nyertek el kiválóan megfelelt minősítést, közöttük hat OSZK-dolgozó. 1982 őszén újra indítottunk egy tanfolyamot 32 hallgatóval, akiknek mintegy fele volt az OSZK dolgozója. Az 1983-ban megtartott záróvizsgán 9 fő kapott kiváló minősítést, közöttük 4 OSZK dolgozó.

Felsőoktatási intézményekben folytatta tanulmányait 1982-ben 27, 1983-ban 30 dolgozónk. A Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola könyv- és papírrestauráló szakán 6, ill. 5 fő folytatta tanulmányait. A Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem speciális tanfolyamaira négy dolgozónk járt.

Intenzív nyelvtanfolyamra 9 fő mehetett. Sokan vették igénybe a KISZ által szervezett belső nyelvtanfolyamokat (angol kezdő és haladó, latin nyelvkör). Új kezdeményezésként indult 9 fővel 1982-ben egy szlovák nyelvtanfolyam, a Csehszlovák Kultúra kihelyezett nyelvi tanfolyamaként.

A továbbképzésre dolgozóinknak számos alkalommal nyílt lehetőségük. Ilyenek voltak részben a belső, osztálykeretben rendezett konzultatív megbeszélések, részben a külső intézmények, testületek által rendezett tanfolyamok, előadások. Közülük elsősorban az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja, valamint a Magyar Könyvtárosok Egyesülete által szervezett programokat emeljük ki.

Kutató- és fejlesztőmunka, kiadványi tevékenység

A kutatási és fejlesztési tevékenység folyamatosságának, könyvtáron belüli koordinálásának biztosításában fontos fejleményt jelentett az önálló Fejlesztési csoportnak 1982 márciusától való létrehozása és a Tudományos Titkárságnak 1983 januárjától Kutatásszervezési csoporttá való átalakítása. (Ezzel kapcsolatban l. még a Személyi és szervezeti változások c. fejezetet.) A két csoport egymást kiegészítve szervezi és koordinálja az intézményi és a vonzáskörébe tartozó országos kutatási-fejlesztési tevékenységet. A Kutatásszervezési csoport 1983-ban átvette a KMK-tól a könyvtári kutatások országos nyilvántartását s ezzel együtt a kutatási témákról való jelentés kötelezettségét a nemzetközi kutatásnyilvántartó központoknak.

A könyvtár kutató-fejlesztő tevékenységének irányát az 1982/83-as években is az MM és az MTA által 1981-ben elfogadott és jóváhagyott középtávú kutatási terv és az intézmény ötéves (1981–1985) feladatterve szabták meg. Az intézmény jelenlegi szervezeti keretei szerint tagolódott zömében az OSZK kutatási területeinek felosztása, vagyis: az I. főosztályon folyó kutatások kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek feltárása és rendszerezése, könyv- és könyvtártörténeti kutatások, a nemzeti könyvtár gyűjteményére alapozott szaktudományi kutatások körébe vágta, a II. főosztály és a Fejlesztési csoport kutató-fejlesztő munkája a korszerű könyvtári és információs rendszerek kialakítása, a könyvtártechnológia fejlesztése, számítógépesítés, szabványosítás feladatcsoportjába illeszkedett, a III. főosztály néhány kutatója kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek megőrzése, konzerválás, restaurálás, mikrofilmtechnika témaköreiben dolgozott.

A kutatások részben belső erőből, kutatóidővel támogatottan, részben központi erőforrások felhasználásával, megbízásos jogviszony keretében, részben — a kutatásszervezés új jelenségeként — pályázat formájában elnyerhető állami megbízási szerződéssel folytak.

A „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” c. MM—MTA tárcaszintű kutatási főirányban szereplő 7 intézményi téma közül kettő, a „Magyarországi szerzők 1800 előtt külföldön, bármely nyelven megjelent műveinek bibliográfiája” és a „Magyarországi hírlapok

és folyóiratok bibliográfiája 1921–1944” részesült 1983 március végétől a Központi Kutatási és Fejlesztési Alap támogatásában. Ez a már 1982-ben az MM és MTA rendkívüli támogatásával folyó munkálatok felgyorsítását tette lehetővé. A továbbra is körülményes pénzügyi bonyolítás és a megbízási jogviszony kötöttségei miatt az első témánál az anyaggyűjtés elhúzó-dásával kell számolni, a második téma teljesítése azonban időarányosan halad.

A többi, a főirány révén pénzügyi támogatásban nem részesülő téma művelése is országos jelentőségű. A „Régi magyarországi nyomtatványok” vállalkozása keretében megjelent a sorozat 2. kötete (1601–1635). „A magyar irodalom és irodalomtudomány éves szakbibliográfiája” és ennek össze-vont, 1971/75-ös ciklusa az MM által 1982-ben meghirdetett témapályáza-ton állami megbízási szerződéssel jutott pénzügyi támogatáshoz. A tárgyalt időszakban sikerült megjelentetnünk az 1978-as és az 1979-es kötetet s elő-rehaladtak az összevont kötet munkálatai. Ugyancsak a fenti pályázati for-mában sikerült támogatást kapnunk „A Magyarországra kurrensen járó külföldi időszaki kiadványok (folyóiratok, évkönyvek stb.) országos nyil-vántartásának (központi katalógusainak) gépesítése” c. témához. Későbbiekben a téma lényegesen kibővült, célul tűzve ki egy Nemzeti Periodika Adatbázis (NPA) kialakítását, ami a megvalósítás ütemtervén is módosított. Saját erőforrásból dolgoztunk további négy, ugyancsak a főirány keretébe tartozó bibliográfiai vállalkozáson (Magyar Könyvészet 1921–1944, Ma-gyar szépirodalom idegen nyelven 1969–1980, A hangjegyes kéziratok for-rásai Magyarországon, Egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. Bővebben l. a bibliográfiákról szóló részben.)

A hungarikakutatások eddigi eredményeit összegezte és a továbbvitelével kapcsolatos feladatokat jelölte ki a Vezetői Tanács által 1982 novemberé-ben megtárgyalt előterjesztés. (Dr. Havasi Zoltán: A könyvtári hungarika-kutatás helyzete, a munka továbbfejlesztésének feladatai.) 1983-ban került kidolgozásra — ugyancsak Havasi Zoltán előterjesztésében — a kutatási főirány 1986–1990-es középtávú tervjavaslata, amely a korábbi témák mellett egy új vállalkozást is javasolt: „A külföldön található könyvtári hungarika dokumentumok és a rájuk vonatkozó adatok regisztrációja: a külföldön levő, magyar vonatkozású könyvtári anyagról készült mikrofil-mek központi nyilvántartásának a létrehozása, a külföldi könyvtárak hun-karika kalauza, hungarika névkataszter” c. témát.

A hungarikakutatások között 1982/83-ban nagy hangsúlyt kapott a kurrens hungarika-tájékoztatás rendszerének kidolgozása, ill. megalapozása. A Kutatásszervezési csoport — amelynek keretében a munka megindult — a hungarika-tájékoztatásnak a hungarológiai tájékoztatást is magában fog-laló programja megvalósítása során elvégezte az elvi-tervező munkát s meg-kezdte a konkrét együttműködést az Állami Gorkij Könyvtárral és az Or-szágyűlési Könyvtárral. A tervek szerint a létrehozandó Hungarika Infor-máció széles körű anyaggyűjtésre alapozott, számítógépes rendszerhez csat-lakoztatott tájékoztatás lesz.

A kutatóidővel támogatott egyéni kutatási tevékenység továbbra is szerves része maradt az intézményi tudományos munkának. 1982-ben 73-an kaptak heti 1 kutatónapot, 7-en pedig 4 óra kutatóidőt, 1983-ban, tekintet-

tel a vári felköltözésre, csökkentésre és egyúttal a kutatóidő-támogatás differenciálására került sor. Ebben az évben 42-en kaptak heti 1 kutatónapot, 1 kutató 7 órát, míg 17-en évi összevont munkaidőkedvezményben részesültek. A kutatások tartalmi megoszlása nem módosult az előző évekhez képest: legtöbbször továbbra is a könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti, nyomda- és kiadástörténeti, az irodalomtudományi, művelődéstörténeti, ill. a könyvtári és információs rendszerek fejlesztése témakörökben kutattak. A publikációk és előadások száma és színvonala kedvező képet mutat az intézmény munkatársainak a hazai, elsősorban társadalomtudományi kutatásokban való részvételéről: 1982-ben 6 könyv (szerző vagy közreműködő), 1983-ban 12 könyv, a hazai magyar nyelvű folyóiratokban 1982-ben 70, 1983-ban 76, a hazai idegen nyelvű és a külföldi folyóiratokban 1982-ben 15, 1983-ban 18 tanulmány, cikk jelent meg.

A Keresztury-pályázatra 1982-ben csak két pályázat érkezett. A bíráló bizottság ajánlása és a főigazgató döntése értelmében kiemelt jutalomban részesült Spiráné Lengyel Márta „Egy tévelygő Habsburg-alattvaló a 19. század derekán” c. tanulmánya, továbbá díjazásban részesült Németh László „Kísérlet a társadalmi berendezkedés reformjára: a katolikus hivatásrendi mozgalmak” c. munkája. Öröndöletes, hogy 1983-ban már nyolcan pályáztak s közülük hárman érdemesültek jutalmazásra. Kiemelt jutalmat kapott dr. Szabó András „Károlyi Gáspár” c. tanulmányaért. További jutalmat kaptak Gereben Ferenc „A falusi lakosok olvasási és könyvbeszerzési szokásai” és Z. dr. Héjjas Eszter „A kurucmozgalom francia kapcsolatai” c. munkájukért.

A könyvtár munkatársai közül 1982-ben 71, 1983-ban 74 fő minősült tudományos dolgozónak (tudományos tanácsadó 5, ill. 6, tudományos főmunkatárs 12, ill. 16, tudományos munkatárs 34, ill. 38, tudományos segédmunkatárs 13, ill. 10, tudományos gyakornok 7, ill. 4.)

1982/83-ban tovább bővültek kapcsolataink a hazai tudományos intézményekkel, szervezetekkel és testületekkel, így többek között az egyetemek bölcsészettudományi karaival, az Irodalomtudományi, a Színháztudományi és a Zenetudományi Intézettel. Az ELTE Könyvtártudományi Tanszékével együttműködési tervet dolgoztunk ki. A Petőfi Irodalmi Múzeummal közösen végeztünk kutatást a Babits-kéziratok katalógusainak összeállítása és közzététele érdekében. 1983-ban egy munkatársunk vendégkutatóként az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgozott. Egyéni kutatás révén kapcsolódott a könyvtár a magyar nyelvemlékeket összegyűjtő és kiadásra előkészítő „Codices Hungarici” c., ill. a hazai könyvtárak kódextöredékeit kiadó „Fragmenta Codicum” c. főirány által támogatott vállalkozásokhoz (ELTE). Munkatársainknak a hazai és nemzetközi tudományos bizottságokban és szervezetekben viselt tagságának és tisztségének az áttekintése is a szakmai, tudományos kapcsolatok sokrétűségét mutatja. (1982-ben 38, 1983-ban 43 munkatársunknak volt 83, ill. 105 tagsága vagy vezető funkciója bel-, ill. külföldi tudományos szervezetekben, bizottságokban.) A hungarológiai kutatások áttekintésében nem mellékes az a körülmény, hogy intézményünk munkatársai közül tizenhárman tagjai a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak. 1982-től megvan képviselőnk a Magyarok Világszövetsége elnökségében is.

Fejlődtek kapcsolataink a kutatás-irányítás és szervezés hazai fórumaival. Az MM államtitkára — a Tudománypolitikai Bizottság titkárával egyetértésben — 1981-ben hozta létre azt a munkacsoportot, amely a felsőoktatási és egyéb kutatóhelyek távlati fejlesztési terveinek összeállítására hivatott. E munkacsoport tagjaként, dr. Havasi Zoltán főigazgató-helyettes 1982 márciusában készített egy javaslatot a könyvtári kutatás-fejlesztés irányaira, a könyvtári kutatóhelyek intézményrendszerének továbbfejlesztésére. Ezt a javaslatot felhasználta az az előterjesztés, amely „Jelentés a közgyűjtemények kutatási-szervezési tevékenységéről” címen az MM államtitkári értekezlete elé került 1982 júniusában. Ez az értekező az OSZK-ban zajlott le, s a napirendre tűzött kérdés megtárgyalása után alkalom adódott a nemzeti könyvtári funkciók, bennük kutatási és fejlesztési feladataink rövid referátumban történő ismertetésére. Így az OSZK tevékenysége a felsőoktatás és a közgyűjtemények intézményrendszerének keretei közé illeszkedett volt megvilágítható. Idetartozik annak megemlézése is, hogy 1982-ben a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” c. kutatási főirány tudományos programját irányító Koordináló Tanács tagja lett dr. Havasi Zoltán főigazgató-helyettes. Könyvtárunk kutató tevékenysége e koordinálás révén is szervesen csatlakozik a főirányban érdekelt akadémiai kutatóintézetek, egyetemi tanszékek és közgyűjtemények kutatási programjaiba. Jó együttműködés alakult ki az MM irányítása alatt működő Tudományszervezési és Informatikai Intézettel is. A következő évek könyvtári kutatásszervezésére döntő befolyással lesz majd az Országos Könyvtárügyi Tanács Kutatáspolitikai Szakbizottsága, amelynek felállításáról — az OSZK javaslatára — 1983 decemberében döntött az OKT elnöksége.

A Széchenyi Könyvtár tudományos kapcsolatainak kiépítésében fontos állomás volt az OSZK Tudományos Tanácsának létrehozása 1983-ban. A könyvtár gyűjtőkörével, funkciójával és vállalt tudományos feladataival összefüggő szakterületek reprezentánsai, valamint a közművelődési irányítás vezető képviselői alkotják — személyre szóló felkérés alapján — a Könyvtár Tudományos Tanácsát. Az első ülésre, amelyen a résztvevők tájékoztatást kaptak az OSZK kutatási tevékenységéről, különös tekintettel a hungarika-kutatásokra, 1983. szeptember 29-én került sor. (A Tudományos Tanács felkért tagjai: Agárdi Péter, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális osztályának vezetője, Benkő Loránd akadémikus, az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport vezetője, Berlász Jenő, az Országos Széchenyi Könyvtár ny. tudományos főmunkatársa, Dán Róbert egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora, az ELTE Könyvtártudományi Tanszéke vezetője, Dörnyei József, a Központi Statisztikai Hivatal Számítóközpontja igazgatóhelyettese, Fülepp Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, Glatz Ferenc, a História c. folyóirat felelős szerkesztője, Gosztonyi János, a Magyarok Világszövetsége főtárgya, Jovanovics Miklós, a Magyar Írók Szövetsége főtárgya, Juhász Jenő, a Művelődési Minisztérium Könyvtári osztályának vezetője, Keresztury Dezső akadémikus, az Országos Széchenyi Könyvtár ny. főosztályvezetője, Keserű Bálint egyetemi tanár, kandidátus, a József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke vezetője, Király István akadémikus, Kiss Kálmán, a Magyar Rádió elnökhelyettese, Klaniczay Tibor akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia

Irodalomtudományi Intézetének igazgatója, Kormos Sándor, a Művelődési Minisztérium Közművelődési Főosztálya vezetője, Mezey László, az irodalomtudományok doktora, a Régi magyarországi kéziratok MTA kutatócsoport vezetője, Pach Zsigmond Pál akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója, Pándi Pál akadémikus, a Kritika c. folyóirat felelős szerkesztője, Páris György minisztériumi főtanácsos, a Tudományszervezési és Informatikai Intézet igazgatója, Rottler Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Főosztály Központi Hivatala főosztályvezetője, Sándor György, a Magyar Televízió műsorigazgatója, Sente Ferenc, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ igazgatója, Székely György akadémikus, a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója, Tolnai Gábor akadémikus, Újfalussy József akadémikus, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola rektora, Varga János, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója, Varjas Béla, az irodalomtudományok doktora, Villangó István, a Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi Főosztályának vezetője, Voigt Vilmos egyetemi docens, kandidátus, a Folklór Tanszék vezetője.)

1982-ben az OSZK Tudományos és Közművelődési Bizottsága, 1983-ban az újjáalakult Tudományos Bizottság néhány ülésén a tudományos minősítésekkel, a kiadványi tervvel, a Keresztury-pályázatra érkezett művek elbírálásával és egyéb folyó ügyekkel foglalkozott.

Az Ifjúsági Bizottság foglalkozott először — dr. Heltai János előterjesztésében — a könyvtár fiatal kutatóinak publikációs lehetőségeivel. A témát 1983-ban a Vezetői Tanács is megtárgyalta s ennek nyomán az intézmény kiadásában megjelenő új publikációs fórumok, pl. sorozat megindításának lehetőségei merültek fel.

A kiadványtári munka keretében az állandó feladatok mellett sor került a vári költözésből adódó feladatok elvégzésére és a kiadványok propagandájának a javítására, forgalmazott kiadványainkról új jegyzékek készítésére. A könyvtár kiadói tevékenységében minőségi változást eredményezett egy nyomdaipari szakképzettségű munkatárs alkalmazása. Ezzel a tervezett kiadványok sajtó alá rendezésénél fokozottabb technikai segítségnyújtás valósult meg, lehetőség nyílt a házi sokszorosítói és külső nyomdai kapacitás pontosabb tervezésére és a nyomdai kapcsolattartás szakszerűbbé tételére.

Az OSZK évkönyvének megjelentetése — a kiadással járó költségek emelkedése miatt — elhúzódott. Az 1979-es kötet csak 1982-ben, az 1980-as csak 1983-ban jelenhetett meg.

(A Fejlesztési csoport feladatkörébe tartozó kutatásokról szóló beszámolót l. a „Fejlesztés. Számítógépesítés” c. részben.)

Nemzetközi kapcsolatok

A könyvtár egyes osztályai — szakmai tevékenységük során — közvetlen kapcsolatban állnak számos külföldi intézménnyel és nemzetközi szervezettel. Szakirányú munkájuk ismertetésére a megfelelő helyen került sor — az alábbiakban a nemzetközi kapcsolatokról általános összképet adunk.

Nemzetközi kapcsolatainkat a szocialista országok vonatkozásában az 1981/85-ös, ill. Jugoszlávia esetében az 1983/85-ös időszakra érvényes két-

oldalú államközi kulturális egyezményekben rögzített kötelezettségek, ill. lehetőségek szabták meg. Ezek értelmében közvetlen együttműködést és személycserét bonyolítottunk le az egyes országok partnerintézményeivel, többel közülük intézményközi közvetlen megállapodások alapján.

A szocialista országokba 1982-ben, ill. 1983-ban 54-54 munkatársunk utazott. Hungarikakutatókat végzett 21, ill. 17 fő, tapasztalatcserére, tárgyalások folytatására utazott 15, ill. 27 fő, konferencián, tudományos ülésszakon vett részt 10-10 fő, nyelvi továbbképzésen 1982-ben 8 fő. Országok szerint: Bulgária 3, 2, Csehszlovákia 20, 17, Jugoszlávia 10, 16, Lengyelország 1983-ban 4, NDK 17, 7, Szovjetunió 4, ill. 8 fő.

A szocialista országokból 1982-ben a csereegyezmények keretében 25, egyezményen kívül 3, konferencián való részvételre 15, összesen 43 főt fogadtunk, 265 vendégnapra. 1983-ban a csereegyezmények keretében 43 főt, 312 vendégnapra, ezenkívül még további 7 főt, összesen tehát 50 személyt fogadtunk. Vendégeink között volt 1982-ben Julius Valach, a martini Matica Slovenska könyvtárának igazgatója és Stanislav Czajka, a varsói Nemzeti Könyvtár igazgatóhelyettese, 1983-ban Heinz Gitting, a berlini Deutsche Staatsbibliothek főigazgató-helyettese, akikkel tárgyalásokat folytattunk az intézményközi kapcsolatokról. A Szovjetunióból 1983-ban A. N. Iljina, a Kulturális Minisztérium munkatársa vezetésével könyvtáros küldöttséget fogadtunk.

A szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése keretében a résztvevő országok könyvtárügyi és nemzeti könyvtári vezetőinek 1982-es, moszkvai értekezletén Zircz Péter főigazgató-helyettes vett részt. Az 1983-as ulanbatori konferencián a nemzeti könyvtár képviselőt az OSZK—KMK igazgatója, Szenté Ferenc látta el. A különféle szakértői bizottságokban tevékenyen közreműködtünk. (Állománygyarapítás, állományvédelmi és katalógizálási szakbizottságok.) A központi katalógusok és a könyvtárközi kölcsönzés szakértőinek 4-ik konferenciájára 1982-ben Budapesten került sor, a rendező szerv az OSZK volt (nov. 1—5.). A közös tudományos munka terén „A szocialista nemzeti könyvtár szerepe a NATIS-ban” c. kutatásban vettünk részt.

A szocialista országok közös tudományos-műszaki-információs rendszere (NTMIR) keretében folytattuk az együttműködést az IKARR-al kapcsolatos munkákban (Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Rendszere). Közreműködtünk az Interinformkultúra-ban, a szocialista országok kulturális és művészeti információs szerveinek együttműködésében.

A tőkés országokba 1982-ben 26 munkatársunk utazott, közülük hungarikakutatást végzett 2, egyéb témát kutatott 1, könyvtári módszereket tanulmányozott 8, konferencián, tudományos ülésszakon vett részt 8, kiállítással kapcsolatban (anyag kísérése, előkészítés stb.) utazott ki 7 fő. A kiutazók közül heten tartottak külföldön előadást. A kiutazások országok szerinti megoszlása: Ausztria 12, NSZK 4, Franciaország 3, Dánia, Finnország, Hollandia, Olaszország, USA/Kanada 1-1, több országot (Ausztria, Franciaország, NSZK, Anglia, Írország) érintő kiutazás 2. Az ösztöndíjas kiutazások közül különösen kiemelkedik az a két UNESCO-ösztöndíj, melyeket a Corvina-restaurálási programban kitűzött tapasztalatszerzésre használhattunk fel, valamint a Northern Colorado Egyetem magyar származású igazgatója,

Kovács Gábor segítségével elnyert 3 hónapos ösztöndíj, amely a könyvtári számítógépesítés terén hozott értékes tapasztalatokat.

A fogadott vendégek sorában elsőként emlékezünk meg a belgiumi Leuven Katolikus Egyeteme küldöttségének fogadásáról, akik az *Ómagyar Mária-síralmat* tartalmazó kódex átadása alkalmával érkeztek Magyarországra. A küldöttséget Pieter de Somer, az egyetem rektora vezette, tagjai voltak T. Peeters professzor, az Egyetem Könyvtári Tanácsának elnöke és Jan Roegiers, az Egyetemi Könyvtár igazgatója. Magyar részről több évtizedes erőfeszítések, meg-megújított tárgyalások sorozata zárult le azzal az ünnepélyes aktussal, amikor 1982. május 24-én az Országos Széchényi Könyvtárban hivatalosan is átadásra került a kódex és a belgiumi könyvtár képviselői átvették a cserébe felajánlott flamand vonatkozású nyomtatványokat és kéziratokat. Ugyanebben az évben fogadtuk még hosszabb magyarországi látogatáson a párizsi École Normale Supérieure könyvtárának igazgatóját, Pierre Petitmengin-t és a manchesteri egyetemi könyvtár igazgatóját, M. A. Pegg-et.

1983-ban 20 fő utazott tőkés országokba, közülük hungarikakutatást végzett 1, egyéb témát kutatott 1, könyvtári módszereket tanulmányozott 1, konferencián, tudományos ülésszakon vett részt 8, kiállítási anyagot kísért 2, külföldi magyar intézet könyvtárrendezésében vett részt 5, UNESCO-szakértőként működött 1 fő (két alkalommal). A kiutazók összesen hat előadást tartottak külföldön. A kiutazások országok szerinti megoszlása: Ausztria 8, NSZK 4, Olaszország, Laosz 2-2, Anglia, Franciaország, Hollandia, USA 1-1. Ausztriai kapcsolatainkat erősítette az OSZK Kamarakörűsének doborjáni látogatása és fellépte (Raiding, Burgenland). A Liszt Ferenc szülőhelyén adott hangversenyre a kismartoni (Eisenstadt) múzeumban őrzött Liszt-dokumentumok kiadásának alkalmából került sor. 1983-ban fogadott vendégeink között volt Esko Häkli, a finn Nemzeti Könyvtár igazgatója, Kemal Göche kulturális és idegenforgalmi államtitkár által vezetett török küldöttség és Otto Wächter, az Osztrák Nemzeti Könyvtár restauráló intézetének vezetője.

Az 1982-ben Londonban első ízben megrendezett brit—magyar könyvtárügyi szemináriumot követte 1983-ban a második találkozó Budapesten (szept. 26—30.). A British Library igazgatója által vezetett és a jelentősebb angliai könyvtárak, könyvtárügyi intézmények és szervezetek vezetőiből álló küldöttség egyhetes budapesti tartózkodása alatt előadások, könyvtárlátogatások és baráti eszmecserék során tájékozódott a magyar könyvtárügy helyzetéről. A szeminárium első napját a vendégek az OSZK-ban töltötték.

A magyar—amerikai kulturális kapcsolatok egyik figyelemreméltó eseménye volt 1983-ban a könyvtárunk szervezésében lezajlott amerikanisztikai szeminárium (dec. 12—14.). „Az amerikai értékek nyomában. A magyar bevándorlók hozzájárulása az amerikai értékekhez” címmel megrendezett tanácskozáson magyar és amerikai előadók részéről hangzottak el előadások a kulturális értékek kutatásának eredményeiről, kül. tekintettel a magyar bevándorlók szerepére az Egyesült Államok kultúrájában. A szemináriumon az OSZK részéről Kovács Ilona osztályvezető tartott előadást.

Tudományos kapcsolataink bővülését, kulturális értékeink megismertetését szolgálják azok a külföldi kiállítások, amelyek megszervezését nagy

tudományos apparátussal készítik elő. E kiállítások nemzetközi anyaga, a kiadott katalógusok s az ez alkalomból rendezett tudományos ülésszakok súlyt és rangot adnak ezeknek a kiállításoknak. Különösen jelentős volt 1982-ben két ausztriai kiállítás: a Schallaburgban rendezett „Corvin Mátyás és a reneszánsz Magyarországon” c., valamint az Eisenstadban (Kismarton) rendezett Haydn-kiállítás. Az OSZK munkatársai tevékenyen közreműködtek e kiállítások előkészítésében, a katalógusszövegek megírásában, többen vettek részt tudományos ülésszakon, ill. tartottak előadást. 1983-ban két ausztriai kiállításra („200 Jahre Tageszeitungen in Österreich”, Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, „900 Jahre Benediktinerstift Göttweig”) és az NSZK-beli Tübingen-ben rendezett Luther Márton-kiállításra kölcsönöztünk dokumentumokat. Ugyanitt Borsa Gedeon előadást tartott a reformációkorabeli magyarországi nyomtatványokról.

Munkatársaink tudományos tevékenységének elismerését jelzik az egyéni meghívások is. 1982-ben Fried István az MTA Irodalomtudományi Intézete és az újvidéki Hungarológiai Intézet közös rendezésében Újvidéken sorra került délszláv—magyar összehasonlító irodalomtudományi konferencián „Magyar—szerb irodalmi kapcsolatok 1849—1867” címmel tartott előadást. Borsa Gedeont az osztrák Nemzeti Könyvtár kérte fel szaktanácsadásra „Az osztrák könyvnyomtatás 500 éve” c. kiállítás előkészítésére. Belitska-Scholtz Hedvig a Haydn-kiállítás alkalmából rendezett tudományos ülésszakon tartott előadást. Fallenbüchl Zoltán az Osztrák Tudományos Akadémia Életrajzi Lexikon szerkesztőségének összejelentésén tartott előadást „Értelmiségi foglalkozások fejlődése Magyarországon a 18. században és a 19. sz. elején” címmel. Vízkelety András a magyar—osztrák akadémiai vegyesbizottság bécsi ülésén vett részt. Melczer Tibor Velencében az 5. Magyar—olasz Művelődéstörténeti konferencián „Azilum és politikai-erkölcsi elkötelezettség a magyar költészetben (1795—1848)” címmel tartott előadást. 1983-ban Nagy László Pozsonyban, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete meghívására tartott előadást Bél Mátyás kéziratok hagyatékáról a Bél Mátyás születésének 300-ik évfordulója alkalmával rendezett tudományos ülésszakon. Fried István két jugoszláv—magyar rendezésű irodalomtudományi tanácskozáson tartott előadást Budapesten. Az Organisation Internationale des Scénographes et Techniciens de Théâtre lengyel szekciójának meghívására Belitska-Scholtz Hedvig vett részt a szervezett varsói tanácskozásán. Ugyanő tartott előadást a bécsi egyetem Színháztudományi Intézete meghívására könyvtárunk Színháztörténeti Tárának gyűjteményéről, kül. tekintettel a hazai német színháztörténet emlékeire. Bécsben került sor Vízkelety András beszámolójára az MTA—Osztrák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Vegyesbizottsága ülésén a „Quellen zum österreichischen und ungarischen Schrifttum in den Bibliotheken beider Länder” c. kötet munkálatairól. A grazi székhelyű „Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie” nemzetközi szervezet budapesti kongresszusán Murányi Róbert tartott előadást. Borsa Gedeon a magyar könyvtörténeti kutatás helyzetét ismertette a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-ben működő Arbeitskreis für die Geschichte des Buchwesens által rendezett nemzetközi szimpóziumon. Ugyanő a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia korai korszakáról adott tájékoztatást a mainzi egyetemen. Wol-

fenbüttelhez kapcsolódik Vízkelety András előadása, mely a Herzog August Bibliothek és az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánszkutató Csoportjának közös veszprémi szimpóziumán hangzott el „Wandlungen eines Herrscherbildes vom Mittelalter zum Barock” címmel. Ungváry Rudolf a Gesellschaft für Klassifikation 7-ik ülészakán Königswinterben (NSZK) tartott előadást a tezaurusz módszer alkalmazásáról az ismeretek közvetítésében.

A nemzetközi szervezetek közül az IFLA 1982-es montreali és 1983-as müncheni kongresszusán kiutazási lehetőség hiányában nem lehettünk jelenek. Az IFLA programok közül az UBC (Universal Bibliographic Control) keretében rendezett ottawai CIP-konferencián az ösztöndíjjal az Egyesült Államokban tartózkodó Sipos Márta vehetett részt. Az IFLA több szekciójával tartottunk írásbeli kapcsolatot, számos esetben szolgáltatunk adatokat a 1983-ban beszámolót készítettünk könyvtárunknak az IFLA UBC és UAP programjaival kapcsolatos tevékenységről. Az UBC-munkálatok területén működött Szilvássy Zoltánné, mint az ISBD/S revízióját végző munkacsoport elnöke s ugyanő az ISDS vonalán, mint az Igazgató Tanács elnöke. (Bővebben l. a „Kapcsolat a nemzetközi információs rendszerekkel” c. részben.) Az UNESCO felkérésére utazott Szilvássy Zoltánné 1983-ban két ízben is Laoszba az ott végzendő szakértői munkára. Feladata a nemzeti dokumentációs és információs központ megszervezésének előkészítése volt. Az AIBM (Association Internationale des Bibliothèques Musicales) szervezetének működésébe — mint az előző években is — a RISM munkálatok révén kapcsolódtunk. 1982-ben részt vettünk a cseh—osztrák—szlovák—magyar RISM együttműködés prágai tanácskozásán. Az IADA (Internationale Arbeitsgemeinschaft der Archiv-, Bibliothek- und Graphikrestauratoren) 1983-ban Hágában rendezett 5-ik konferenciáján meghívással Kastaly Beatrix, a Hírlapállományvédelmi osztály vezetője vehetett részt.

A nemzetközi kapcsolatokkal összefüggő teendők megnövekedett számára való tekintettel 1983. március 1-től 2 fős önálló részleggé vált a Nemzetközi Kapcsolatok Csoportja. E csoport ügykörébe utalták az MM felügyelete alá tartozó könyvtárak nemzetközi ügyeinek lebonyolítását is.

1982-ben hivatalosan voltak külföldön: a) Szocialista országokkal kötött kulturális egyezmény, ill. intézményközi megállapodások személyesére keretében Bulgáriában Jenei Ildikó; Csehszlovákiában Borsa Gedeon, Froemel Károlyné, Gróh Gáspár, Malek Magdolna, Nagy Zoltán, Patay Pálné, Pavercsik Ilona (két alkalommal), Vásárhelyi Judit, Velencei Katalin, Zsigmondy Árpádné (két alkalommal); Jugoszláviában Bor Kálmán, Borsa Gedeon, Erényi Ivánné, Fried István, Heltai János, Nagy Zoltán, Stroh Tamásné, Tóth Árpád, Zsembery Anna, NDK-ban Balogh György, Bánáti Istvánné, Kausay Tiborné, Kiszely Olivér, Sonnevend Péter, Szalay G. Rozália, Szenté Péter; Szovjetunióban Szöllősy Éva. b) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak szocialista országokban: Csehszlovákiában Heltai János, Nagy László, Patay Pálné, Réti Lászlóné; NDK-ban Nagy László, Pavercsik Ilona. c) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati országokban: Ausztriában Heltai János, Tremkó Györgyné; Dániában Kastaly Beatrix; Franciaországban Farkas Judit; Hollandiában Mikesy Pongrácné; NSZK-ban Borsa Gedeon, Vízkelety András; USA-ban Sipos Márta. Több

országot érintő kiutazások: Beöthyné Kozocsa Ildikó: Ausztria, Franciaország, NSZK és Kastaly Beatrix: Franciaország, Anglia és Írország. *d*) Kongresszuson, ill. konferencián voltak szocialista országokban: Bulgáriában Mohor Jenő és Sonnevend Péter (Szófia, az INTERINFORMKULTÚRA konferenciája); Csehszlovákiában Kastaly Beatrix és Tremkó Györgyné (Prága, szocialista országok nemzeti könyvtárainak állományvédelmi konferenciája), Murányi Róbert és Vavrincez Veronika (Prága, RISM tanácskozás); Jugoszláviában Fried István (Újvidék, délszláv—magyar összehasonlító irodalomtudományi konferencia); Szovjetunióban Baranyi Olga és Szilvássy Zoltánné (Moszkva, az IKARR Rendszertanács ülése); Zircz Péter (Moszkva, szocialista országok könyvtárügyi vezetői és nemzeti könyvtári igazgatói értekezlete), *e*) Kongresszuson, ill. konferencián voltak nyugati országokban: Ausztriában Belitska-Scholtz Hedvig és Murányi Róbert (Eisenstadt, a Haydn kiállítás alkalmából rendezett tudományos ülészek), Vízkelety András (Bécs, a magyar—osztrák vegyesbizottság ülése); Finnországban Szilvássy Zoltánné (Helsinki, az ISDS regionális és nemzeti központi vezetőinek értekezlete, és az ISBD/S munkáülése); Franciaországban Szilvássy Zoltánné két alkalommal (Párizs, első ízben az ISDS 4. Közgyűlése, valamint az Igazgató Tanács ülése, második ízben az ISDS elnökségi ülése); NSZK-ban Vajda Gábor (Essen, szimpózium a könyvtári munka hatékonyságának növeléséről számítógép segítségével). *f*) Egyéb kiutazások szocialista országokba: NDK-ba Ákom Márta, Bódás Éva, Branda Gyuláné, Homor Ferenc, Nagy Zoltán, Neumauer Katalin, Samkó Ferencné (intenzív nyelvtanfolyam), Beöthyné Kozocsa Ildikó (Lipce, a Nemzetközi Könyvművészeti Kiállítás). *g*) Egyéb kiutazások nyugati országokba: Ausztriába Borsá Gedeon (Bécs, az ausztriai könyvnyomtatás 500. éves évfordulójára rendezett kiállítással kapcsolatos szaktanácsadás), Fallenbüchl Zoltán (Bécs, előadás tartása az osztrák Életrajzi Lexikon szerkesztősége által rendezett tanácskozáson), Patay Pálné (Bécs, részvétel a „Globen aus Urgrossvaters Zeit: Jan Felkl und seine Zeitgenossen” c. kiállítás megnyitásán), Soltész Zoltánné két alkalommal (Schallaburg, kiállítási anyag kísérete, ill. részvétel a magyar reneszansz kiállítás munkálataiban), Tóthné Pajorin Klára és Vízkelety András (Schallaburg, közreműködés a magyar reneszansz kiállítás előkészítésében, ill. lebontásában); NSZK-ban Óvári Sándor (modern könyvtárépítés és berendezés, reprográfiai eszközök), Olaszországban Melczer Tibor (Velence, előadás tartása olasz—magyar művelődési konferencián). — 1983-ban hivatalosan voltak külföldön: *a*) Szocialista országokkal kötött kulturális egyezmény, ill. intézményközi megállapodások személycseréje keretében Bulgáriában Kolos Márta, Révay Rita; Csehszlovákiában Fodor Éva, Fügedi Péterné, Gyulai Árpád, Heltai János, Mohor Jenő, Nagy Zoltán, Patay Pálné, Pavercsik Ilona (két alkalommal), Pusztai Istvánné, Vavrincez Veronika, Zséli Lászlóné, Zsigmondy Árpádné; Jugoszláviában Bálint Tiborné, Bor Kálmán, Csucs Dalma, Dömötör Lajosné, Fülep Katalin, Hayde Tiborné, Maróthy Jánosné, Murányi Mihályné, Nagy Lajosné, Nagy Zoltán, Németh László, Plihál Katalin, Sárkány Mihályné, Stróh Tamásné, Vekerdi József (két alkalommal); Lengyelországban Bán Katalin, Gróh Gáspár, Somkuti Gabriella; NDK-ban Csepregi Klára, Falta Rosemarie, Horváth Pál, Malek Magdolna, Patay Pálné, Pusztai Istvánné, Szinai

Tivadarné; Szovjetunióban Karsay Orsolya, Kastaly Beatrix, Tolnai Lászlóné. *b)* Ösztöndíjas tanulmányutak szocialista országokban: — *c)* Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati országokban: Ausztriában Ferenczy Endréné (két alkalommal), Inotai István, Lányiné Hajdú Livia, Szenté Péter; NSZK-ban Lichtmann Tamás; Olaszországban Borsa Gedeon (két alkalommal). *d)* Kongresszuson, ill. konferencián voltak szocialista országokban: Csehszlovákiában Ferenczy Endréné és Havasi Zoltán (Prága, részvétel a szocialista országok nemzeti könyvtárainak állománygyarapítási konferenciáján), Óvári Sándor (Prága, részvétel a szocialista országok nemzeti könyvtárainak könyvtárak technikájával és technológiájával foglalkozó ülésein), Lengyelországban Belitska-Scholtz Hedvig (Krakkó, OISTT szekcióülés), Szovjetunióban Gazdag Tiborné és Szilvássy Zoltánné (Moszkva, az IKARR Rendszertanács ülése), Gerő Péter (Moszkva, KGST/NTMIR szabványosítási konferencia), Sonnevend Péter (Moszkva, a kulturális-művészeti információs együttműködés keretében rendezett tanácskozás, a vezetői tájékoztatás kérdéseiről). *e)* Kongresszuson, ill. konferencián voltak nyugati országokban: Angliában Szilvássy Zoltánné (London, ISBD/S revíziós bizottság ülése); Franciaországban Szilvássy Zoltánné (Párizs, az ISDS Igazgató Tanács ülése); Hollandiában Kastaly Beatrix (Hága, IADAKonferencia); USA-ban Szilvássy Zoltánné (Washington, ISDS Igazgató Tanács ülése). *f)* Egyéb kiutazások szocialista országokba: Csehszlovákiába Nagy László (Pozsony/Smolenica, előadás tartása Bél Mátyás kézíratos hagyatékáról). *g)* Egyéb kiutazások nyugati országokba: Ausztriába Belitska-Scholtz Hedvig (Bécs, előadás a magyar közgyűjtemények jelmez- és díszletterv-állományáról), Vízkelety András (két alkalommal, Göttweig, kiállítási anyag kísérése, ill. hazahozatala); Laoszba Szilvássy Zoltánné (két alkalommal, Vientiane, szakértői tanácsadás); NSZK-ba Borsa Gedeon (két alkalommal, Tübinga, előadás reformációkori dokumentumokról és kiállítási anyag kísérése, ill. Wolfenbüttel, nemzetközi szimpozionon előadás a magyar könyvtörténeti kutatásokról); Ungváry Rudolf (Königswinter, előadás a tezauruszmódszer alkalmazásáról).

Gazdasági munka

A törökbálinti tároló könyvtár kivitelezésével — építési és technológiai berendezésével — kapcsolatos munkák elhúzódása miatt a létesítmény használatbavételére, az állomány betelepítésére 1983 végéig még nem kerülhetett sor. A meglevő épületeken felújítási, nagyjavítási munkákat — tekintettel az új épületbe való közeli átköltözésre — 1983-ban már nem végeztünk. Egyik fontos feladat volt a Budavári Palotában elhelyezett Központi Restauráló Laboratórium berendezése és üzembe helyezése, ami 1983 első felében meg is történt.

Az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. törvény végrehajtása során 1983. január 1-től megkezdődött az új gazdálkodási rendre való fokozatos átterés, ami egyidejűleg a gazdasági és pénzügyi feladatok ellátásával összefüggő szabályzatok felülvizsgálatát, korszerűsítését, ill. hiányzó szabályzatok összeállítását jelentette.

Az új gazdálkodási formák bevezetésének egyik eredménye, hogy létrejött az OSZK Könyvtárrendező Vállalati Gazdasági Munkaközössége. Az intézményi gmk tevékenységi körének, működési feltételeinek meghatározása megtörtént s számítani lehet arra, hogy a könyvtár előtt álló raktárrendezési, szállítási stb. feladatok megoldásában a gmk a jövőben hathatósan közreműködik.

Az intézmény álló- és fogyóeszközeinek rendszeres karbantartását elvégezték. A vári felkészülés jegyében megtörtént az évek óta felhalmozódott és már nem használható eszközök selejtezése és a hasznosítható, de felesleges készletek értékesítése.

Kitüntetések

A könyvtár vezetőségének javaslatára számos munkatársunk részesült magasabb állami kitüntetésben.

1982-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozata kitüntetést kapták dr. Pajkossy György főosztályvezető és Milhoffer Alajos osztályvezető (utóbbi a Közalkalmazottak Szakszervezete Budapesti Bizottságának javaslatára). A Szocialista Kultúráért kitüntető jelvényt dr. Balogh György, Bókay Béláné, Galamb Györgyné, Gyimesi Pál, Stroh Tamásné, Tibolya Istvánné, Tomits Ottília, Váriné Kudelka Genonéva, Zöldi Péter, Zsembery Anna, a Kiváló Munkáért kitüntető jelvényt dr. Beck Ivánné, Fáykissné Marillai Zsuzsa, dr. Kálmán Péterné, Kis Eleménné, Kiss Jenőné, Lugosi Andorné, Somorjai Olga, Szenténé Farnady Livia kapták. Miniszteri Dicséretben részesült Hermány Csabáné.

1983-ban dr. Borsa Gedeon a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetést, Soltész Zoltánné dr. a Szabó Ervin Emlékérmeket kapta. A Szocialista Kultúráért kitüntető jelvényt Kiszely Olivér, dr. Markovits Györgyi, dr. Susánszky Zoltánné, Varga Lajosné, dr. Vekerdi József, a Kiváló Munkáért kitüntető jelvényt dr. Batári Gyula, Biegelbauer Pál, Bolgár Tamásné, Chapó Gertrúd, Czigler Mária, Fodor Béla, Hausenblasz Róbertné, dr. Lichtmann Tamás, Németh Jánosné, dr. Nyáry Gálné, Pap Béláné, Vén Tiborné, Wolf Magda kapták. Miniszteri dicséretben részesült Faltusz Jánosné, Horváth Pál, Járvás Andrásné, Lányiné Hajdú Livia, Mártonffy Attila, Rásy Árpád, Vajnai Sándorné.

Összeállította: Somkuti Gabriella

Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói 1982-ben

A) KÖNYVTÁR

Főigazgató

Dr. Jóború Magda (1982. 03. 18-ig)

a neveléstudományok kandidátusa

Dr. Molnár Ferenc (1982. 06. 01-től)

Főigazgató-helyettesek

Fábry György gazdasági igazgató

Dr. Havasi Zoltán

az irodalomtudományok kandidátusa

Óvári Sándor igazgató

Zircz Péter

Főosztályvezetők

Dr. Ferenczy Endréne

Fügedi Péterné

Dr. Pajkossy György

(1982. 01. 31-ig)

Főosztályvezető-helyettesek

Dr. Hernády Dénes

gazdasági igazgatóhelyettes

Mázsár István

gazdasági igazgatóhelyettes

Sonnevend Péter

Osztályvezetők

Belitska-Scholtz Hedvig

Beöthy Bertalanné

Dr. Bikich Györgyné

Dr. Borsa Gedeon

Fejes Józsefné

Gyulai Árpád

Juhász Lászlóné

Kastaly Beatrix

Dr. Komjáthy Miklósné

Dr. Kondor Imréné

Dr. Kovács Ilona

Kovács József

Malomsoki János (1982. 04. 30-ig)

Dr. Markovits Györgyi

az irodalomtudományok kandidátusa

Mészáros Pálné

Milhoffer Alajos

Mohor Jenő

Dr. Németh Mária

Dr. Patay Pálné

Rakovszky Istvánné

Rosta Lajosné

Sipos Márta

Soltész Zoltánné dr.

Dr. Somkuti Gabriella

Szilvássy Zoltánné

Dr. Szűcs Jenőné

Dr. Tóth Lajos

Tőkés Lászlóné

V. Dr. Windisch Éva

a történelemtudományok kandidátusa

Dr. Vekerdi József

a nyelvtudományok doktora

Dr. Wittek Lászlóné

Dr. Wix Györgyné

Osztályvezető-helyettesek

Baczoni Tamásné

Biegelbauer Pál

Bor Kálmán
 Dr. Csillag Lászlóné
 Gajtkó Éva
 Dr. Hegedűs Károly
 Jávör Péterné
 Karácsonyi Rózsa
 Kiszely Olivérné
 Mátyán Gyuláné
 Dr. Nagy Zsoltné
 Rohács Ervin
 Schneller Károly
 Dr. Sente Péter
 Szinai Tivadarné
 Tamás Péter
 Dr. Tremkó Györgyné
 Dr. Ürögdi Györgyné
 (1982. 02. 28-ig)
 Vajda Gábor

Főmunkatárs I.

Ákom Márta
 Dr. Balogh György csop. vez.
 Dr. Batári Gyula
 Berlász Piroska csop. vez.
 Botka Ferencné csop. vez.
 Darabos Pálné
 Dárdai Miklósné
 Dömötör Lajosné
 Dr. Fallenbüchl Zoltán
 Dr. Fried István
 az irodalomtudományok kandidátusa
 Froemel Károlyné csop. vez.
 Galamb Györgyné (—1982. 04. 30-ig)
 Dr. Horváth Istvánné
 Dr. Kelecsényi Gábor mb. ov.
 Kiszely Olivér
 Miklóssy János csop. vez.
 Miklóssy Jánosné csop. vez.
 Mikó Lajosné
 Murányi Róbert mb. ov.
 Pap Zoltán
 Papp Ferencné csop. vez.
 Somogyi Pálné
 Dr. Spira Györgyné
 Szász Andrásné
 Vavrincez Veronika csop. vez.
 Dr. Vízkelety András
 az irodalomtudományok kandidátusa

Zágonyi Ilona csop. vez.
 Zöldi Péter
 Zsemberi Anna

Főmunkatárs II.

Dr. Beck Isváné
 Dr. Burián Ignácné
 Butor Veronika csop. vez.
 Dénesné Sinkovicz Lenke
 Dr. Divényiné Váradi Zsuzsa
 csop. vez.
 Engel Pál (82. 04. 16—82. 08. 31-ig)
 Illy Lászlóné
 Dr. Illyés Katalin
 Karakas Péterné csop. vez.
 Kunszabó Ferenc
 Dr. Koroknai Ákosné
 Dr. Melczer Tibor
 Nagy Lajosné
 Patay Lászlóné
 Sándor Ernő
 Szász Andrásné
 Dr. Szegleti Ildikó
 Szóllósy Éva csop. vez.
 Tamás Péter
 Tóth Sándorné dr.
 Dr. Vlastaris Orsolya
 a nyelvtudományok kandidátusa

Szakalkalmazott I.

Antal Mariann
 (81. 08. 1—82. 10. 31-ig)
 Bácskai Istvánné
 Bánfi Szilvia
 Baranyi Olga
 Barda Beáta
 Dr. Bálint Tiborné
 Bán Katalin
 Barkóczi András
 Bellágh Rózsa
 Bognár Judit
 Dr. Csecserits Istvánné
 Csete Ágnes
 Csepregi Klára
 Csucs Dalma
 Dr. Fülepp Katalin
 Galaba Irén

Gróh Gáspár
 Gróh Gáspárné
 Haydené Kis Zsuzsanna
 Dr. Heltai János
 Horváth Marianna
 Jenei Ildikó
 Juhász Katalin
 Juhászné Márton Rózsa
 Kamondi Antal
 Kertész János (82. 05. 16—08. 15-ig)
 Kiss Dénesné
 Kökössy Gabriella
 Kundi Erzsébet
 Dr. Kunszt Zoltánné csop. vez.
 Kürti Lászlóné Kiss Éva
 Lancsák Zsuzsanna
 Lehoczky Viktória
 Dr. Lichtmann Tamás
 az irodalomtudományok kandidátusa
 Mikešy Pongrácné
 Morvai Zsuzsanna
 Muzslai Lászlóné
 Müller Rodica
 Nagy László
 Nagy Zoltán csop. vez.
 Németh Gabriella
 Németh László
 Dr. Neumayer Katalin
 Dr. Németh S. Katalin
 Orbán Emőke
 Pap Imréné
 Dr. Pavercsik Ilona
 Perczel Erzsébet (82. 10. 31-ig)
 Péterffy Judit
 Dr. Plihal Katalin
 Paulayné Szucsák Katalin
 Rajka Ágnes
 Reusz Éva
 Révai Zsuzsanna
 Sárkány Mihályné
 Dr. Simon Miklósné
 Sonnevend Péterné
 Sövény Zoltán
 Süle Gábor
 Dr. Szabó András
 Szabó Géza
 Szalai Gindl Rozália
 Szeli Valéria

Takács Jánosné
 Tóth Árpád
 Tóth József Farkas
 Dr. Tóth Tiborné
 Török Erzsébet
 V. Dr. Ecsedy Judit
 Dr. Velencei Katalin
 Veszprémy László
 Dr. Wojtilla Gyuláné
 Zarnóczkiné Dr. Héjjas Eszter

Szakalkalmazott II.

Bálint Nagy Tünde csop. vez.
 Bánáti Istvánné
 Béres Deák Lászlóné
 Bihari Tamás
 Bódás Éva
 Borsányi Ferenc
 Dobai Miklósné
 Farkas Judit
 Dr. Fazekas Andrásné
 Fliegh Lászlóné
 Gál Ágnes
 Gál Julianna
 Gyimesi Pál csop. vez.
 Heissler Donátné Soós Ágnes
 Holczinger Gáborné
 Homor Ferenc
 Horváth Gyuláné
 Horváth Tiborné
 Dr. Jáky Lászlóné
 Kaibinger Károlyné
 Kasánszky Zsombor
 Dr. Kausay Tiborné csop. vez.
 Kereszturyné Jónás Mária
 Kiss Ildikó
 Kardos Eszter
 Kocsy Lászlóné
 Kozák Miklósné
 Kricsfalussy Lászlóné
 Lázár Istvánné
 Dr. Losonci Andrásné
 Lovászné Vona Katalin
 Magyar Miklósné
 Maczika Béla
 Malek Magdolna csop. vez.

Maróti Ádám
 Mód Zsuzsa
 Nagy Csaba
 Nemeshanyi Hubáné
 Orvos Mária csop. vez.
 Dr. Pálincás Györgyné csop. vez.
 Palotás Endréné
 Pócsi Árpádné
 Ravasz Erzsébet
 Révay Rita
 Riba Döniz
 Sajtós Endre
 Samariay-Leölkes Katalin
 Simon Jánosné
 Somogyiné Gál Katalin
 Dr. Susánszky Zoltánné csop. vez.
 Szabó Ervin csop. vez.
 Szelesi Rózsa
 Szenténé Farnady Livia
 Dr. Szentiványi Rezsőné
 Szőnyi Éva
 Takács Béláné
 Toma Imréné
 Tomits Ottilia
 Urbán Gusztávné
 Dr. Vajda Tádéné
 Vajnai Sándorné
 Váriné Kudelka Genovéva
 Velich Sándorné
 Dr. Visi Gézáné
 Wolf Magdolna
 Záhony Éva
 Zölde Kornélia
 Zsimondy Árpádné

Szakalkalmazott III.

Antal Edit
 Appel Károlyné
 Bácsvári Anna
 Ballagó Lászlóné
 Bárdosy Éva
 Beleznai László
 Benkő József
 Bókay Béláné
 Borsa Zsófia
 Borsányi Ferencné

Borsányi Zsuzsanna
 Both Magdolna
 Buksa Márta
 Czigler Mária
 Debreceni Dóra
 Dr. Debulay Imréné csop. vez.
 Falvainé Szabó Edit
 Fodor Éva
 Földessy Péter
 Frank Ágnes
 Haász Erzsébet
 Hausenblasz Róbertné
 Hermány Csabáné
 Horváth Pál
 Horváthné Payer Berta
 Inotai István
 Jäger Judit
 Kalocsai László
 Kálmán Péterné
 Keszegh Noémi
 Kis Elemérné
 Kisfaludy-Puha Györgyi
 Kiss Jenőné csop. vez.
 Lányiné Hajdú Livia
 Mártonffy Attila
 Matsch Emese
 Nagy Tibor
 Dr. Nyáry Gálné
 Papp Andrásné
 Papp Sámuelné
 Pásztor Rezsőné
 Perlaki-Horváth Lászlóné
 Prepeliczay Györgyné
 Riba István
 Ribáné Bászler Katalin
 Dr. Rózsa Miklósné
 Sefcsik Gyuláné
 Somorjai Olga
 Somogyvári Gyula
 Szilágyi Péter
 Szénási Lászlóné
 Szóts Endréné
 Tímár Julianna
 Tóthné Székely Ágnes
 Varga Lajosné
 Vizsolyi Gyuláné
 Weeber Tibor

Szakalkalmazott IV.

Ábry Béláné — 82. 10. 31. ny.
Barsin József
Csajkovits Józsefné
Czékes László
Gazdag Tibor
Gömbös Lajosné — 82. 07. 31. ny.
Hódy János
Holczmüller József
Jancsó Ildikó
Kókay Péterné Horváth Orsolya
Kutasi Ildikó
Pataki Gáborné
Radnóti György
Sárosi Attila
Sinkó Pálné
Szabó Krisztina
Szilágyi József
Tatai András csop. vez.
Tölgyesi Lászlóné
Török Sára
Vén Tiborné

Ügyintéző I.

Burány Tamás
Perlik Pálné mb. ov.
Ferencz Ibolya

Ügyintéző II.

Járvás Andrásné
Mihály Józsefné
Rákóczi Csabáné
Reisenleitner Lajosné

Ügyintéző III.

Balassa Jenőné csop. vez.
Bolgár Tamásné
Dr. Erdényi Ivánné
Görgeyné Kovács Katalin csop. vez.
Jenei Anna
Kemenesné Farkas Judit
Kovács B. Istvánné
Lőrinczné Juhász Márta
Dr. Lugosi Andorné
Marosvölgyi Zoltánné

Mencsik Pálné
Nemere Zoltánné
Pap Béláné
Papp Zsuzsanna
Petrovics Béláné
Radics Lajos mb. ovh.
Svanyú Rezsőné
Szederné Szepesi Ágnes

Ügyintéző IV.

Heilauf Györgyné
Jónás Lászlóné
Mihálka Valérné
Mohr Kálmán

Ügyviteli alkalmazott II.

Dr. Kovács Mihályné

Műhelyvezetők

Balázs Ferencné
Farkas Ottó ny. 82. 12. 15.
Fodor Béla
Galambosi Gábor
Gerőly Józsefné
Müirschberger Gerencné csop. vez.
Németh Jánosné
Samkó Ferencné
Stroh Tamásné
Szabó Istvánné
Tábori Györgyné

Szakt munkás I.

Babos Gabriella
Bartókné Hajdú Erzsébet
Csillag Ildikó
Dózsáné Vörösváry Hajnalka
Fazekas Gáborné
Gáspár Istvánné
Grineusz Ferencné
Harazin János
Horváthné Solymár Ildikó
Hörömpöli Andrásné
Járdai György
Klenczner László

Koczka Katalin
Kucska Lászlóné
Kun Miklósné
Mazula Károlyné
Molnár Béla
Montfeld Ferenc M
Murányi Mihályné
Oláh Ferenc
Papp Árpádné
Piskor István
Pusztai Ervin
Pusztai Istvánné
Siklós Gyuláné
Szabó András
Száraz Erzsébet
Szűcs Károlyné
Tóth Tiborné
Törpényi Lajos
Turi Bálintné
Vajgel József
Werderitsné Kertész Zsuzsa
Zséli Lászlóné

Szakmunkás II.

Balogh Attiláné
Bakon Lilla
Baranyai Ágnes
Erdős Veronika
Fodor Eszter
Kun László
Uburnyák Katalin
Víz Judit

Betanított munkás I.

Balogh Lóránt
Barnaföldi Gábor
Borsos Attila
Chapó Gertrud
Deák Sándor
Érdi Marianne
Faltusz Jánosné
Hegyi Andrásné
Kassai Lajos
Kis Gábor
Kiss Gábor

Korber Károlyné
Kovács Lajosné
Körmendi Miklósné
Kurecz Antalné
Lőrincz Dezső
Mikola József
Pataki Gábor
Rásy Árpád
Rédli Ferencné
Sági Gábor
Sárvári Bene Attila
Serf András
Strupka József
Szendrei Miklósné
Szita Gábor
Szőke Józsefné
Szuchánszky Istvánné
Tarcsei Gáborné
Trencsényiné Varga Katalin
Urbauer Lászlóné
Vári Zoltán
Várszegi Róbert

Betanított munkás II.

Bán Józsefné
Debreczeni Károlyné
Együd Istvánné
Ernszt Mihályné
Fejős Lajosné
Hajdú Sándorné
Hajós Csabáné
Harazin Jánosné
Mészáros Mihályné
Mózes Andrásné
Szabó Pálné
Szeles Árpádné
Szerdai Tiborné
Tóbiás Jánosné

Gépkocsivezetők

Domanyi János
Rétháti János
Szabó József
Szabó József

B) KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

Főigazgató-helyettes

Papp István
Szente Ferenc

Osztályvezetők

Bereczky László
Gerő Zsoltné
Dr. Kamarás István
Dr. Katsányi Sándor
Pelejtej Tíbor

Főmunkatárs I.

Dr. Arató Antal
Fodor András
Fogarassy Miklós
Dr. Károlyi Zsigmondné
Dr. Kövendy Dénes
Papp István
Dr. Urbán László
Dr. Uroševics Danilo
a történelemtudományok kandidátusa

Főmunkatárs II.

Bartos Éva
Gereben Ferenc
Dr. Nagy Attila
Dr. Nagy Lajos

Szakalkalmazott I.

Bárdosi Mária
Benkő Attiláné
Csapó Edit
Havas Katalin
Dr. Kenyéri Katalin
Kovács Katalin
Lakatos András
Mándy Gábor
Orbán Éva
Pál Tiborné
Rácz Ágnes

Dr. Sklaiczki Józsefné
Sóron László
Táborossy Zoltán
Tóth Tibor
Törökné Jordán Katalin
Török Sarolta
Ungvári Rudolf
Uzsoki Andrea
Vajda Kornél
Varga Ildikó

Szakalkalmazott II.

Bartos Gáborné
Bereczky Lászlóné
Csekovszky Judit
Feimer Ágnes
Hegyközi Ilona
Heit Gábor
Herboly Miklósné
Jávori Ferencné
Kiglicsné Katona Rita
Kovács Lászlóné
Lévai Katalin
Dr. Merényi Ferencné
Moór Istvánné

Szakalkalmazott IV.

Búza Ágnes
Halmai Szilvia
Szita Julianna

Ügyviteli alkalmazott I.

Kovács Árpádné
Dr. Pákh Tiborné

Műhelyvezető

Primusz Csabáné

bm. I.

Nagy Ferenc

Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói 1983-ban

A) KÖNYVTÁR

Főigazgató

Dr. Molnár Ferenc

Főigazgató-helyettesek

Fábry György gazdasági igazgató

Dr. Havasi Zoltán

az irodalomtudományok kandidátusa

Óvári Sándor igazgató

Zircz Péter

Főosztályvezetők

Dr. Ferenczy Endréné

Fügedi Péterné

Sonnevend Péter

Főosztályvezető-helyettesek

Dr. Hernády Dénes

gazdasági igazgatóhelyettes

Mázsár István

gazdasági igazgatóhelyettes

Vajda Gábor

Osztályvezetők

Baczoni Tamásné

Belitska-Scholtz Hedvig

Beöthy Bertalanné

Dr. Bikich Györgyné

Dr. Borsa Gedeon

Fejes Józsefné

Gyulai Árpád

Juhász Lászlóné

Kastaly Beatrix

Dr. Komjáthy Miklósné

Dr. Kondor Imréné

Dr. Kovács Ilona

Kovács József

Dr. Markovits Györgyi

Mészáros Pálné (1983. 05. 16-ig)

Milhoffer Alajos

Mohor Jenő

Nagy Zoltán

Dr. Nagy Zsoltné

Dr. Németh Mária

Dr. Patay Pálné

Rakovszky Istvánné

Rosta Lajosné

Sipos Márta

Soltész Zoltánné dr.

Dr. Somkuti Gabriella

Somogyi Pálné

Szilvássy Zoltánné

Szinai Tivadarné

Dr. Szűcs Jenőné

Dr. Tóth Lajos

Tőkés Lászlóné

V. Dr. Windisch Éva

a történelemtudományok kandidátusa

Dr. Vekerdi József

a nyelvtudományok doktora

Dr. Wittek Lászlóné

Dr. Wix Györgyné

Osztályvezető-helyettesek

Ákom Márta
Bor Kálmán
Dr. Csillag Lászlóné
Gajtkó Éva
Jávor Péterné
Karácsonyi Rózsa
Kiszely Olivérné
Mártován Gyuláné
Rohács Ervin
Sándor Ernő
Schneller Károly
Dr. Szente Péter
Dr. Tremkó Györgyné
Vlastaris Orsolya
a nyelvtudományok kandidátusa
Wolf Magdolna
Zöldi Péter

Főmunkatárs I.

Dr. Balogh György csop. vez.
Dr. Batári Gyula
Berlász Piroska
Bíró Zoltán
Botka Ferencné
Darabos Pálné csop. vez.
Dárdai Miklósné
Dömötör Lajosné
Dr. Fallenbüchl Zoltán
Dr. Fried István
az irodalomtudományok kandidátusa
Froemel Károlyné csop. vez.
Dr. Horváth Istvánné
Dr. Kelecsényi Gábor mb. ovh.
Kiszely Olivér (83. 07. 31.)
Miklóssy János csop. vez.
Miklóssy Jánosné csop. vez.
Mikó Lajosné
Murányi Róbert mb. ov.
Pap Zoltán
Papp Ferencné csop. vez.
Dr. Spira Györgyné
Szász Andrásné (83. 11. 30.)
Vavrinecz Veronika csop. vez.
Dr. Vízkelety András
az irodalomtudományok kandidátusa

Zágonyi Ilona csop. vez.
Zsembery Anna

Főmunkatárs II.

Dr. Beck Istvánné
Butor Veronika csop. vez.
Dénesné Sinkovics Lenke
Dr. Divényiné Váradi Zsuzsa
csop. vez.
Illy Lászlóné
Dr. Illyés Katalin
Karakas Péterné csop. vez.
Dr. Koroknai Ákosné
Kunszabó Ferenc
Dr. Maróthy Jánosné
Dr. Melczer Tibor
Nagy Lajosné csop. vez.
Patay Lászlóné csop. vez.
Dr. Plihál Katalin
Dr. Réti Lászlóné
Dr. Szegleti Ildikó
Szólóssy Éva csop. vez.
Tolnai Lászlóné mb. ovh.
Tóth Sánorné dr.
Ungvári Rudolf
Veöreös Enikő

Szakalkalmazott I.

Bácskai Istvánné
Bagi János
Dr. Bálint Tiborné csop. vez.
Bán Katalin
Bánfi Szilvia
Bánosi György
Barda Beáta
Dr. Bellágh Rózsa
Bognár Judit
Dr. Csapody Miklós
Dr. Csecserits Istvánné
Csepregi Klára
Csúcs Dalma
Danku György
Fáykissné Marillai Zsuzsa
Dr. F. Tóth Tiborné
Dr. Fülep Katalin

Fukász György
 Galaba Irén
 Dr. Gróh Gáspárné
 Gyöngy Katalin
 Hajnal Jánosné
 Haydené Kis Zsuzsanna
 Dr. Heltai János
 Horváth Marianna
 Jenei Ildikó
 Juhász Katalin
 Juhászné Márton Rózsa
 Kamondi Antal
 Keszegh István
 Kökössy Gabriella
 Kundi Erzsébet
 Dr. Kunszt Zoltánné csop. vez.
 Kürti Lászlóné Kiss Éva
 Lancsák Zsuzsanna
 Lehóczky Viktória
 Mikesey Pongrácné
 Morvai Zsuzsanna
 Muzslai Lászlóné
 Müller Rodica
 Nagy László
 Navarro Andres
 Németh Gabriella
 Dr. Németh S. Katalin csop. vez.
 Németh László
 Nikodémuszné Nagy Mária
 Pap Imréné
 Dr. Pavericsik Ilona
 Péterffy Judit
 Pojjákné dr. Vásárhelyi Judit
 Pulayné Szucsák Katalin
 Rajka Ágnes
 Révai Zsuzsanna
 Dr. Rozgonyi Tamásné
 Sárkány Mihályné
 Dr. Simon Miklósné
 Sonnevend Péterné
 Sövény Zoltán
 Schulteisz Gyula
 Dr. Szabó András
 Szabó Géza
 Szabóné Takács Júlianna
 Szalai Gindl Rozália
 Szei Valéria
 Szulyovszky Márta

Takács Jánosné
 Ternák Dániel
 Tóth Árpád
 Tóth József Farkas
 Török Sára
 V. Dr. Ecsedy Judit
 Varga Katalin
 Dr. Velencei Katalin
 Veszprémy László
 Dr. Wojtilla Gyuláné
 Zarnóczkiné Dr. Héjjas Eszter

Szakalkalmazott II.

Antal Edit
 Bálint Nagy Tünde csop. vez.
 Bánáti Istvánné
 Béres Oláh Lászlóné
 Bihari Tamás
 Bódás Éva
 Borsányi Ferenc
 Dobai Miklósné
 Fliegh Lászlóné
 Dr. Fazekas Andrásné
 Farkas Judit
 Frank Ágnes
 Gál Ágnes
 Gál Júlianna
 Heissler Donátné
 Holtzinger Gáborné
 Homor Ferenc
 Horváth Gyuláné
 Horváth Tiborné
 Dr. Jáky Lászlóné
 Kaibinger Károlyné
 Kasánszky Zsombor
 Dr. Kausay Tiborné csop. vez.
 Kereszturyné Jónás Mária
 Kiss Ildikó
 Kocsy Lászlóné
 Kozák Miklósné
 Dr. Losonci Andrásné
 Lázár Istvánné
 Lovászné Vona Katalin csop. vez.
 Maczika Béla
 Magyar Miklósné
 Malek Magdolna csop. vez.

Maróti Ádám
 Mártonffy Attila
 Nemeshanyi Hubáné
 Orvos Mária csop. vez.
 Dr. Pálinkás Györgyné csop. vez.
 Palotás Endréne
 Pócsi Árpádné
 Ravasz Erzsébet
 Révay Rita
 Riba Döniz
 Sajtos Endre
 Samariay-Leölkes Katalin
 Dr. Susánszky Zoltánné csop. vez.
 Szabó Ervin csop. vez.
 Szelesi Rózsa
 Szenténé Farnadi Livia
 Szőnyi Éva
 Takács Béláné
 Toma Imréné
 Tomits Otília
 Urbán Gusztávné
 Dr. Vajda Tádéné
 Vajnai Sándorné
 Váriné Kudelka Genovéva
 Velich Sándorné
 Dr. Vissi Gézáne
 Záhony Éva
 Zölde Kornélia
 Zsigmondy Árpádné

Szakalkalmazott III.

Ballagó Lászlóné
 Bácsvári Anna
 Barnás Andrásné
 Bárdoy Éva
 Beleznai László
 Benkő József
 Borsza Zsófia
 Borsányi Ferencné
 Borsányi Zsuzsanna
 Both Magdolna
 Buksa Márta
 Czieler Mária
 Dr. Debulay Imréné csop. vez.
 Debreceni Dóra
 Falvayné Szabó Edit
 Hausenblasz Róbertné

Hermány Csabáné
 Horváth Pál
 Horváthné Payer Berta
 Horváthné Solymár Ildikó
 Hörömpöli Andrásné
 Inotai István
 Jáger Judit
 Kálmán Péterné
 Kis Elemérné
 Kisfaludy-Puha Györgyi
 Kiss Jenőné
 Koczka Katalin
 Kutasi Ildikó
 Lyubjanovics Katalin
 Lányiné Hajdu Livia
 Lőrinczné Juhász Márta
 Matsch Emese
 Murányi Mihályné
 Dr. Nyáry Gálné
 Papp Andrásné
 Papp Sámuelné
 Pataki Gáborné
 Pásztor Rezsőné
 Perlaki Horváth Lászlóné
 Prepeliczay Györgyné
 Dr. Rózsa Miklósné
 Riba István
 Ribáné Bászler Katalin
 Sárosi Attila
 Sefcsik Gyuláné csop. vez.
 Somorjai Olga
 Somogyvári Gyula
 Szénási Lászlóné
 Szilágyi Péter
 Szita Gábor csop. vez.
 Szóts Endréne
 Timár Julianna
 Tóthné Székely Ágnes
 Varga Lajosné ny. 83. 07. 31.
 Vizsolyi Gyuláné
 Zichy Mihály
 Weeber Tibor

Szakalkalmazott IV.

Barsin József
 Csajkovits Józsefné
 Czékus László

Holczmüller József
Kókay Péterné
Radnóti György
Sinkó Pálné
Szabó Krisztina
Szilágyi József csop. vez.
Tatai András csop. vez.
Tölgyesi Lászlóné
Vén Tiborné

Műszaki-gazdasági szaktanácsadó

Gyulai Gergely Álmos
Gerő Péter

Ügyintéző I.

Burány Tamás
Dr. Elekes Péter
Ferencz Ibolya
Perlik Pálné mb. ov.

Ügyintéző II.

Fekete Lajosné
Járvás Andrásné
Mihály Józsefné
Reisenleitner Lajosné
Rákóczy Csabáné

Ügyintéző III.

Balassa Jenőné csop. vez.
Bolgár Tamásné
Dr. Erényi Ivánné
Görgeyné Kovács Katalin
csop. vez. ny. 83. 05. 29.
Jenei Anna
Kemenesné Farkas Judit
Kovács B. Istvánné
Marosvölgyi Zoltánné
Mencsik Pál
Nemeze Zoltánné
Pap Béláné
Papp Zsuzsanna
Petrovics Béláné

Radics Lajos
Savanyó Rezsőné
Szederné Szepesi Ágnes
Vajgel Józsefné

Ügyintéző IV.

Heilauf Györgyné
Jónás Lászlóné
Mihálka Valérné
Mohr Kálmán

Ügyviteli alkalmazott II.

Dr. Kovács Mihályné

Műhelyvezetők

Galambosi Gábor
Gerőly Józsefné
Kucska Lászlóné
Mautfeld Ferenc
Mürschberger Ferencné csop. vez.
Németh Jánosné
Samkó Ferencné
Siklós Gyuláné
Stroh Tamásné
Szabó Istvánné
Tábori Györgyné

Szaktanácsadás I.

Bartos Gabriella
Bagóczkyné Száraz Erzsébet
Bartókné Hajdú Erzsébet
Csillag Ildikó
Dózsáné Vörösváry Hajnalka
Fazekas Gáborné
Fekete Tibor
Gáspár Istvánné
Grineusz Ferencné
Horváthné Solymár Ildikó
Járdai György
Kun Miklósné
Mazula Károlyné
Mikola József
Molnár Béla
Molnár István

Nyúl Lászlóné
Oláh Ferenc
Papp Árpádné
Piskor István
Pusztai Istvánné
Szabó András
Szűcs Károlyné
Tóth Tiborné
Törpényi Lajos
Turi Bálintné
Ubornyák Katalin
Werderitsné Kertész Zsuzsa
Vajgel József
Zseli Lászlóné

Szaktanács II.

Balogh Attiláné
Baranyai Ágnes
Bokon Lilla
Boros Zoltán
Erdős Veronika
Fodor Eszter
Kun László
Takács Ferenc
Várszegi Róbertné
Víz Judit

Betanított munkás I.

Balázsovcics Mihály
Balogh Lóránt
Barnaföldi Gábor
Borsos Attila
Chapó Gertrud
Deák Sándor
Ertel Gézáné
Érdi Marianne
Faltusz Jánosné
Glósz Andrásné
Hegyi Andrásné
Kassai Lajos
Kis Gábor

Kiss Gábor
Kovács Lajosné
Körmendi Miklósné
Kurecz Antalné
Lőrincz Dezső
Lágler Róbert
Lukács László
Mikola József
Pataki Gábor
Rásy Árpád
Sági Gábor
Sárvári Bene Attila
Szabó Zoltán
Szendrei Miklósné
Serf András
Subicz Ferenc
Szőke Józsefné
Tarcsei Gáborné
Tóth Kornél
Vadász Györgyné
Vári Zoltán

Betanított munkás II.

Bán Józsefné
Debreczeni Károlyné
Dsubak Lászlóné
Együd Istvánné
Ernszt Mihályné
Fejős Lajosné
Hajós Csabáné
Harazin Jánosné
Kertész Szerénke
Mózes Andrásné
Szabó Pálné
Szerdai Tiborné
Tóbiás Jánosné
Vigh Jánosné

Gépkocsivezetők

Domonyi János
Rétháti János
Szabó József
Szabó József

B) KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

Főigazgató-helyettes

Szente Ferenc

Osztályvezetők

Bereczky László

Dr. Arató Antal

Gerő Zoltánné

Dr. Kamarás István

Dr. Katsányi Sándor

Dr. Nagy Attila

Pelejtei Tibor

Dr. Skaliczki Józsefné

Osztályvezetőhelyettesek

Dr. Nagy Attila

Kovács Lászlóné

Főmunkatárs I.

Fodor András

Fogarassy Miklós

Dr. Kamarás István

Dr. Kövendi Dénes

Szilágyi Tibor

Papp István

Dr. Urbán László

Dr. Urosevics Danilo

a történelemtudományok kandidátusa

Főmunkatárs II.

Dr. Csapó Edit

Gereben Ferenc

Dr. Nagy Lajos

Szakalkalmazott I.

Benkő Attiláné

Biegelbauer Pál

Havas Katalin

Hölgyesi Györgyi

Kiglicsné Katona Rita

Dr. Kenyéri Katalin

Kovács Katalin

Lakatos András

Mándy Gábor

Orbán Éva

Pappné Farkas Klára

Rácz Ágnes

Törökné Jordán Katalin

Vajda Kornél

Varga Ildikó

Szakalkalmazott II.

Bartos Gáborné

Bereczky Lászlóné

Csekovszky Judit

Feimer Ágnes

Harmat Béla

Hegyközi Ilona

Jávori Ferencné

Kolos Márta

Szabó Gáborné

Menczeleszné Varga Judit

Szakalkalmazott III.

Hegyiné Szita Julianna

Szakalkalmazott IV.

Búza Ágnes

Halmai Szilvia

Ügyviteli alkalmazott I.

Kovács Árpádné

Dr. Pákh Tiborné

Műhelyvezető

Primusz Csabáné

Betanított munkás I.

Bese Miklós

A KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYA

1. táblázat

	Állomány 1981. dec. 31.	Gyarapodás 1982/1983	Fogyaték 1982/1983	Állomány 1983. dec. 31.
Könyv ¹	1 965 800	52 492	1 771	2 016 521
Időszaki kiadvány ²	228 173	12 369	747	239 795
Kézirat	568 354	52 974	8	621 320
Zenemű	125 098	18 590	—	143 688
Térkép	179 466	3 887	1 272	182 081
Kisnyomtatvány	2 260 720	78 990 ³	1 865	2 337 845
Szabvány ⁴	47 476	—	—	47 476
Szabadalmi leírás ⁴	1 521	—	—	1 521
Kép, metszet	258 936	15 300	4 585	269 651
Mikrofilm neg. (címl. egys.)	88 103	7 092	—	95 195
Mikrofilm poz. (címl. egys.)	78 628	5 329	—	83 957
Dok. neg. és diafilm. (címl. egys.) ⁴	11 953	—	—	11 953
Hanglezet, hangszalag	9 034	1 304	—	10 338
Egyéb dokumentum	21 773	1 054	—	22 827
<i>Összesen</i>	5 845 035	249 381	10 248	6 084 168

Megjegyzések:

¹ A könyvraktár állománya 1981. dec. 31-én 1 848 402 db volt kötetnyi egységben mérve, 1982. dec. 31-én 1 868 750 db, 1983. dec. 31-én 1 889 220 db.

² Az időszaki kiadványok raktári állománya kötetnyi egységben mérve 1981. dec. 31-én 268 567 db, továbbá 24 540 db csoportos feldolgozású időszaki kiadvány, 2800 raktári egységben, összesen tehát 271 367 db volt; 1982. dec. 31-én 274 681 db, továbbá 28 648 db csoportos feldolgozású időszaki kiadvány 3182 raktári egységben, összesen tehát 277 863 db; 1983. dec. 31-én 282 308 db, továbbá 29 869 csoportos feldolgozású kiadvány 3460 kötetnyi egységben, összesen 285 768 db.

³ E gyarapodás megoszlása 1982-ben: 22 260 kisnyomtatvány és 17 002 csoportos feldolgozású hivatalos és használati kiadvány; 1983-ban: 17 252 kisnyomtatvány és 16 961 db csoportos feldolgozású hivatali és használati nyomtatvány.

⁴ Szabványt, szabadalmat és diafilmet a könyvtár az új Gyűjtőköri Utasítás értelmében már nem gyűjt.

AZ 1982–1983. ÉVI GYARAPODÁS A BESZERZÉS MÓDJA SZERINT

2. táblázat

Dokumentum	Vétel	Csere	Ajándék	Kötelesspéldány	Saját előállítás	Összesen
Könyv	9 839	4702	10 151	27 482	318	52 492
Időszaki kiadvány	1 543	998	1 339	8 489	—	12 369
Kézirat	32 612	117	20 095	—	14	52 838
Zenemű	2 007	91	11 472	5 004	16	18 590
Térkép	41	41	1	3 804	—	3 887
Hivatali és használati nyomtatvány*	—	—	—	33 963	—	33 963
Kisnyomtatvány	7 130	1837	2 626	33 434	—	45 027
Hanglez, hangszalag	660	21	128	495	—	1 304
Kép, metszet	4 956	255	2 742	7 141	206	15 300
Egyéb dokumentum	417	—	635	—	—	1 052
Mikrofilm neg. (címl. egység)	—	—	131	—	6 961	7 092
Mikrofilm poz. (címl. egység)	2	1	73	—	5 253	5 329
Összesen	59 207	8063	49 393	119 812	12 768	249 243

* Könyv formátumú hivatali és használati nyomtatványok a Plakát- és Kisnyomtatványtár állományában. 1978-ig statisztikailag a „könyvek” rovatában szerepeltek.

A GYŰJTEMÉNYEK HASZNÁLATA 1982–1983-BAN

Olvasótermek forgalma	Használók száma		Használt egységek száma	
	1982	1983	1982	1983
Beiratkozott olvasók	2 347	2 131		
Napi jeggyel olvasók	762	862		
Központi olvasótermek				
Könyvek	8 468	8 096	36 762	38 653
Időszaki kiadványok	9 857	10 001		
eredetiben	—	—	37 707	35 961
mikrofilmen	—	—	10 508	9 776
Különgyűjtemények				
Kézirattár	1 746	1 662	59 235	120 507
Régi Nyomtatványok Tára	1 061	860	5 269	3 548
Plakát- és Kisnyomtatványtár	186	182	60 000	45 000
Színháztörténeti Tár	530	736	70 000	90 000
Térképtár	85	136	5 187	5 406
Zeneműtár	912	720	4 830	3 663
Zárolt Kiadványok Tára	1 242	1 102	9 291	7 226
Összesen	24 087	23 495	298 789	359 740

A KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

1982

Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve / fel. szerk. Németh Mária. — 1979. — Bp. : OSZK, 1981. ny. 1982. — 666 p. ; 24 cm. Címe a kötet gerincén: Az OSZK évkönyve.

ISSN 0524—8868

Magyar nemzeti bibliográfia. Könyvek bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Szűcs Jenőné ; a 8. számtól Sipos Márta. — 37. évf. 1—24. füz. (1982. jan. 1.—dec. 15.). — Bp. : OSZK, 1982. — XLIV, 1123 p. ; 29 cm.

ISSN 0133—6843

Magyar nemzeti bibliográfia. Zeneművek bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Vavrinecz Veronika. — 13. évf. 1—4. füz. (1982.

febr. 15.—szept. 15.). — Bp. : OSZK, 1982. — 157, XXXIII p. ; 29 cm.
Éves mutató a 4. füzethez fűzve.
ISSN 0133—5782

Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok repertóriumai: társadalomtudományok, természettudományok / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Sándor Ernő. — 37. évf. 1—12. füz. (1982. jan.—dec.). — Bp. : OSZK, 1982. — 769 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—6894

Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok repertóriumai: társadalomtudományok, természettudományok / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Sándor Ernő. — 1980. index. — Bp. : OSZK, 1982. — CDXXVII p. ; 29 cm.
ISSN 0133—6894

Külföldi magyar nyelvű kiadványok: külföldön magyar nyelven megjelent könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Orvos Mária. — 11. évf. 1—4. füz. (1982. jan./márc.—okt./dec.). — Bp. : OSZK, 1982. — 266 p. LI p. ; 29 cm. Éves mutató külön füzetben.
ISSN 0133—333X

Hungarika irodalmi szemle: külföldön, idegen nyelven megjelent, magyar vonatkozású könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Szerb Judit. — 12. évf. 1—4. füz. (1982. jan./márc.—okt./dec.). — Bp. : OSZK, 1982. — 404 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—7505

Kurrens időszaki kiadványok: a Magyarországon megjelent időszaki kiadványok bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Nagy Zsoltné. — 1979. — Bp. : OSZK, 1981. ny. 1982. — V, 300 p. ; 29 cm.
Utóbb: *Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája*.
ISSN 0134—0247

Kurrens időszaki kiadványok: a Magyarországon megjelent időszaki kiadványok bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; szerk. Nagy Zsoltné. — 1980. — Bp. : OSZK, 1981. ny. 1982. — V, 283 p. ; 29 cm.
Utóbb: *Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája*.
ISSN 0134—0247

Magyar könyvészet: 1921—1944: A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosztott jegyzéke / Országos Széchényi Könyvtár ; [szerk. Komjáthy Miklósné]. 6. köt., *Nyelvészet—Irodalom*. — Bp. : OSZK, 1981. ny. 1982. — 540 p. ; 29 cm.
ISBN 963 200 204 0
ISBN 963 200 200 8 összkiadás

Külföldi magyar nyelvű könyvek: 1961—1970. Országos Széchényi Könyvtár ; szerk. Hoffer Rezsőné. 1., Csehszlovákia. — Bp. : OSZK, 1981. imp. 1982. — 12 mikrofilmlap, 582 felv.

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; főszerk. Pajkossy György ; szerk. Lichtmann Tamás. — 1978. — Bp. : OSZK, 1982. — 477 p. ; 24 cm.
ISSN 1134—1464

Külföldi társadalomtudományi kézikönyvek : országos gyarapodási jegyzék / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Kondor Imréné. — 1982. 1—2. — Bp. : OSZK, 1982. — 2505—2923 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—5839

A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa : 1850 előtti kéziratok / Országos Széchényi Könyvtár ; Szabó Flóris. — Bp. : OSZK, 1981. ny. 1982. — 240 p. ; 25 cm.
(Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai = Catalogi manuscryptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur, ISSN 0138—9955 ; 2.)
ISBN 963—200—101 x

Könyvtárközi kölcsönzési útmutató / Országos Széchényi Könyvtár ; [írta Fejes Józsefné, Karácsonyi Rózsa ; szerk. Fügedi Péterné]. — Bp. : OSZK, 1982. — IX, 72 p. ; 20 cm.
ISBN 963 200 016 1

Mikrofilmek címjegyzéke. Időszaki kiadványok / Országos Széchényi Könyvtár ; összeáll. Orbán Emőke. — 4. — Bp. : OSZK, 1982. — 92 p. ; 29 cm.
ISSN 0524—8876

Mikrofilmek címjegyzéke. Színes grafikus plakátok / Országos Széchényi Könyvtár ; összeáll. Nagy Zoltán. — 1. — Bp. : OSZK, 1981. imp. 1982. — 2 mikrofilmlap, 113 felv.

OSZK híradó : az Országos Széchényi Könyvtár MSZMP alapszervezetének, Szakszervezeti Bizottságának és KISZ alapszervezetének lapja / fel. szerk. Bor Kálmán. — 25. évf. 1/2—11/12. sz. 1982. — Bp. : OSZK, 1982. — 239 p. ; 29 cm.
ISSN 0324—2064

1983

Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve / fel. szerk. Németh Mária. — 1980. — Bp. : OSZK, 1982. — 609 p. ; 24 cm. Címe a kötet gerincén : Az OSZK évkönyve.
ISSN 0524—8868

Magyar nemzeti bibliográfia. Könyvek bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Sipos Márta. — 38. évf. 1—24. füz. (1983. jan. 1.—dec. 15.). — Bp. : OSZK, 1983. — XLVI, 1384 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—6843

Magyar nemzeti bibliográfia. Könyvek bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Sipos Márta. — 1982. éves index. — Bp. : OSZK, 1983. — 476 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—6843

Magyar nemzeti bibliográfia. Zeneművek bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Vavrinecz Veronika. — 14. évf. 1–4. füz. (1983. jan. 15.—szept. 15.). — Bp. : OSZK, 1983. — 181 p. ; 29 cm. Éves mutató a 4. füzethez fűzve.
ISSN 0133—5782

Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok repertóriumai : társadalomtudományok, természettudományok / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Sándor Ernő. — 38. évf. 1–12. füz. (1983. jan.—dec.). — Bp. : OSZK, 1983. — 825 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—6894

Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok repertóriumai : társadalomtudományok, természettudományok / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Sándor Ernő. — 1981. index. — Bp. : OSZK, 1983. — IX, 185 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—6894

Külföldi magyar nyelvű kiadványok : külföldön magyar nyelven megjelent könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Orvos Mária. — 12. évf. 1–4. füz. (1983. jan./márc.—okt./dec.). — Bp. : OSZK, 1983. — 338 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—333X

Hungarika irodalmi szemle : külföldön, idegen nyelven megjelent, magyar vonatkozású könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Szerb Judit. — 13. évf. 1–4. füz. (1983. jan./márc.—okt./dec.). — Bp. : OSZK, 1983. — 334 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—7505

Magyar könyvészet : a Magyarországon megjelent könyvek szakosított címjegyzéke / Országos Széchényi Könyvtár ; [fel. szerk. Szűcs Jenőné]. — 1980. 12. kötet. — Bp. : OSZK, 1982. — LXIX, 1031 p. ; 29 cm.
ISSN 0133—3496

Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Nagy Zsoltné. — 1981. — Bp. : OSZK, 1983. — XIII, 291 p. ; 29 cm.

Előbb : *Kurrens időszaki kiadványok : a Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája*.
ISSN 0231—4592

Régi magyarországi nyomtatványok = Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum / Magyar Tudományos Akadémia, Országos Széchényi Könyvtár. — [2. kötet], 1601—1635 / [... Borsa Gedeon, Hervay Ferenc és Holl Béla munkája] ; [Fazekas József et. al. közreműködésével]. — Bp. : Akad. K., 1983. — 855 p., [36] t. : ill. — 25 cm.
ISBN 963 05 2723 5
ISBN 963 05 3434 összkiadás

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája / Országos Széchényi Könyvtár ; főszerk. Pajkossy György ; szerk. Németh S. Katalin. — 1979. — Bp. : OSZK, 1983. — 503 p. ; 24 cm.
ISSN 0134—1464

Külföldi társadalomtudományi kézikönyvek : országos gyarapodási jegyzék / Országos Széchényi Könyvtár ; fel. szerk. Kondor Imréné. — 1983. 1. — Bp. : OSZK, 1983. — X. 2929—3137. p. ; 29 cm.
ISSN 0133—5839

Külföldi időszaki kiadványok (KIK) a magyar könyvtárakban 17. századtól 1970-ig : retrospektív lelőhelyjegyzék / Országos Széchényi Könyvtár ; [... Szilvássy Zoltánné irányításával ; szerk. Csillag Lászlóné]. — 5. kötet. — Bp. : OSZK, 1982. — 643 p. ; 29 cm.
Tartalma : L—N
ISBN 963—200—019—6
ISBN 963—200—018—8 összkiadás

Külföldi időszaki kiadványok (KIK) a magyar könyvtárakban 17. századtól 1970-ig : retrospektív lelőhelyjegyzék / Országos Széchényi Könyvtár ; [... Szilvássy Zoltánné irányításával ; szerk. Csillag Lászlóné]. — Kiegészítő kötet. — Bp. : OSZK, 1982. — 552 p. ; 29 cm.
ISBN 963—200—017—X
ISBN 963—200—018—8 összkiadás

OSZK híradó : az Országos Széchényi Könyvtár MSZMP alapszervezetének, Szakszervezeti Bizottságának és KISZ alapszervezetének lapja / fel. szerk. Bor Kálmán. — 26. évf. 1/2—7/12. sz. 1983. — Bp. : OSZK, 1983. — 169 p. ; 29 cm.
ISSN 0324—2064

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМ. СЕЧЕНИ В 1982—1983 ГГ.

Персональные и организационные изменения

Тяжелая утрата постигла библиотеку 19 марта 1982 года — скоропостижно скончалась генеральный директор Д-р Магда Йобору, которая возглавляла библиотеку с 1958 года. Имя Магды Йобору стало известным и признанным в Венгрии и за рубежом благодаря как ее научной, так и в равной мере ее культурно-политической и общественной деятельности. За границей она была известна в первую очередь благодаря своей работе в ЮНЕСКО: в 1962 г. она была избрана членом Исполнительного комитета ЮНЕСКО, впоследствии, в период 1974—76 гг., исполняла обязанности председателя высшего форума — Генеральной конференции.

Министр культуры назначил с 1 июня 1982 г. на пост генерального директора Государственной библиотеки им. Сечени Д-ра Ференца Мольнара, заместителя заведующего Отдела науки, просвещения и культуры ЦК ВСРП, бывшего государственного секретаря Министерства культуры.

В результате проведенной в 1982 г. реорганизации библиотека подразделяется на следующие крупные организационные единицы (главные отделы): I. Главный отдел фондов, II. Главные отдел центральных служб, III. Главный отдел охраны фондов, IV. Хо-

зяйственное управление. Под непосредственным руководством генерального директора или его заместителей образовались некоторые новые организационные единицы: Группа развития библиотеки, Группа организации научно-исследовательских работ и Группа международных связей.

Подготовка библиотеки к переселению в новое здание

Работы по строительству нового здания библиотеки, ведущиеся уже 20 лет, в 1982 г. были ускорены, и в конце 1983 г. возможным стало начать техническую сдачу огромного здания-комплекса. Венгерская национальная библиотека, которой предстоит разместиться в южном крыле бывшего королевского дворца в Будапештской крепости, в 1985 г. наконец откроет перед читателями свои двери. В результате этого завершится ансамбль расположенных в дворце Будапештской крепости культурных учреждений (помимо Библиотеки им. Сечени здесь находятся также Венгерская национальная галерея, Будапештский исторический музей и Венгерский музей рабочего движения).

Параллельно с этим ускорились приготовления и внутри самой библиотеки. Крупнейшей задачей явилось составление справочного фонда примерно в 60 тыс. томов для новых читальных залов. Были проведены необходимые подготовительные работы в хранилищах, а также в системе каталогов библиотеки.

Комплектование

За 1982/83 гг. фонды библиотеки пополнились 52 492 томами книг, 12 369 периодическими изданиями, 52 974 рукописями, 131 546 прочими документами (музыкальные произведения, грампластинки, карты, микрофильмы, плакаты, мелкие печатные издания), в общей сложности — 249 381 библиотечной единицей. Полный фонд библиотеки на 31 декабря 1983 г. составил 6 084 168 библиотечных единиц.

Работы по комплектованию и в этот период были направлены на наиболее полное по возможности приобретение относящейся к профилю библиотеки всей отечественной печатной продукции, а также иностранной литературы-хунгарики. Наблюдающееся в настоящее время во всем мире ухудшение экономического положения сказалось и на наших приобретениях из-за границы: помимо хунгарики литературу других традиционно накапливаемых библиотекой профилей — по литературоведению, истории, а также реферативную литературу — удалось приобрести в количестве, значительно меньше желаемого.

Самым значительным приобретением за прошедший двухлетний период явился поступивший в 1982 г. путем обмена от библиотеки бельгийского Левенского католического университета латинский кодекс XIII века, в котором в 1922 г. было открыто самое старое из известных до тех пор стихотворение на венгерском языке — свободный стихотворный вариант Плача девы-Марии (*Planctus Sanctae Mariae*). Этот уникальный памятник венгерской литературы нашел достойное место в венгерской национальной библиотеке благодаря венгерско-бельгийским культурным контактам и пониманию, проявленному со стороны руководства Левенского католического университета. Взамен левенского кодекса Библиотека им. Сечени передала 12 древних печатных изданий, 24 печатных издания XVI—XVII веков и один комплект рукописей XVIII века, имеющих отношение к Фламандии.

Обработка. Каталоги

Текущая обработка обычно не отставала от комплектования, исключением явился Отдел рукописей, где бурный рост количества материалов (в результате приобретения крупных по объему наследий ученых и писателей) уже несколько лет превышает производительность сотрудников по обработке.

Закончилась реконструкция систематического каталога, основанного на системе УДК, и продолжалось осуществление долгосрочной программы по рекаталогизации сериальных изданий.

Работа по раскрытию специальных собраний была направлена, помимо обработки текущих поступлений, на составление предназначенных для опубликования каталогов (каталогов латинских кодексов, каталог латинских рукописей нового времени, каталог рукописных карт, каталог „антиква“ XVI века).

Библиографическая деятельность

В рамках системы Венгерской национальной библиографии раскрываются и освещаются в соответствующих текущих библиографиях выходящие в Венгрии книги, музыкальные произведения, географические карты, сериальные издания и вышедшие на страницах сериальных изданий статьи по общественным наукам. База данных Венгерской национальной библиографии за 1982/83 гг. пополнилась 14 тыс. библиографических и 32 тыс. аналитических записей. Редакция библиографии в 1982 г. перешла на обработку, опирающуюся на новое вводное устройство, интеллигентный терминал TS 51/S. Среди услуг национального масштаба, основывающихся на систему национальной библиографии, в 1982 г. удалось сочленить рекорды Венгерской национальной библиографии с центральным обеспечением общеобразовательных библиотек каталожными карточками.

Две разновидности библиографии патриотики (Зарубежные издания на венгерском языке — „Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok“; Литературное обозрение хунгарики — „Hungarika Irodalmi Szemle“) в поквартальных выпусках регулярно раскрывали материалы своего профиля.

Из годовых томов Венгерской книжной летописи („Magyar Könyvészet“) вышла в свет кумуляция 1980 г., в то же время были изданы тома 1980 и 1981 гг. библиографии прессы (Венгерская национальная библиография. Библиография сериальных изданий — „Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Bibliográfiája“).

В рамках работ ретроспективной национальной библиографии вышел в свет 2-й том „Старых печатных изданий в Венгрии“, охвативший период 1601—1635 гг. („Régi Magyarországi Nyomtatványok“), 6-й том под названием „Филология. Мировая литература“ („Nyelvészet. Világirodalom“) цикла библиографий „Венгерская книжная летопись 1921—1944 гг.“ („Magyar Könyvészet 1921—1944“), а также издание на микрофише „Зарубежные книги на венгерском языке 1961—1970 гг. Чехословакия“ („Külföldi Magyar Nyelvű Könyvek 1961—1970. Csehszlovákia“). Продолжался сбор материалов для библиографии печатных изданий XVIII столетия и библиографии прессы 1921—1944 гг.

В качестве отраслевой библиографической деятельности мы регулярно редактируем годовые тома „Библиографии венгерской литературы и литературоведения“ („A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája“), из которых последним вышел том 1979 года.

Библиотекой издается также серия „Каталоги церковных собраний рукописей в Венгрии“ („Magyarországi egyházi gyűjtemények kéziratkatalógusai“), в которой публикуются каталоги рукописей отдельных собраний до 1850 г.

Библиотека регулярно предоставляет данные по Венгрии для нескольких международных библиографических предпринимательств (RISM, IBNB).

Работа по обслуживанию читателей. Информационная деятельность. Связи с читающей публикой, библиотеки-музеи

На обслуживание читателей и в прошедший период продолжали накладывать свой отпечаток меры ограничения, введенные в 1981 г. Учитывая то, что около 60 процентов фонда библиотеки было перемещено в хранилища нового здания библиотеки, из соображений охраны фондов необходимо было свести до минимума повреждения книг от передвижения, перевозки с места на место. Поэтому с 1981 г. библиотека находится в распоряжении только научных работников. В соответствии с этим значительно сократился оборот читателей: в 1982 г. было зарегистрировано 24 тыс. читателей, в 1983 г. — 23 тыс., в то время как в 70-ые годы ежегодно библиотека обслуживала примерно 60 тыс. читателей. (Число записанных в библиотеку читателей в 1982 г. составило 2347, в 1983 г. — 2131.)

Вследствие вынужденного ограничения чтения на месте закономерно возросло число информационных справок, выданных по телефону и в письменной форме, а также количество ксеро-, фото- и микрокопий.

Помимо читателей, в библиотеке за истекший период побывало 588 венгерских и 338 зарубежных посетителей. Связи с читающей публикой за эти годы мы развивали скорее косвенным образом: все чаще предоставлялась возможность не только для научной работы, но и для фотографирования и съемки фильмов работниками сферы массовой коммуникации. Документы, хранящиеся библиотекой, во многих случаях принимали участие в отечественных и иностранных выставках. Из них особенно выделяется выставка, посвященная выдающемуся венгерскому королю эпохи Ренессанса Матьяшу Корвину, прохо-

дившая в 1982 г. в Шаллабурге, на территории Австрии („Матьяш Корвин и Ренессанс в Венгрии“). Это был первый случай, когда распыленные по крупным библиотекам мира самые выдающиеся экземпляры из знаменитой библиотеки Корвина экспонировались вместе на общей выставке, отличающейся своими размерами и эффективностью. Из материалов Библиотеки им. Сечени на этой выставке было представлено 22 кодекса, из них 14 из библиотеки Корвина, 45 древних печатных изданий, из которых одно из библиотеки Корвина, а также значительное количество печатных изданий XVI века.

Две библиотеки-музеи, находящиеся в ведении Библиотеки им. Сечени, из года в год осматриваются все большим числом посетителей. Средневековую по характеру библиотеку бывшего францисканского монастыря в Дендеше ежегодно осматривает более 20 тыс. посетителей, библиотеку бывшего цистерского аббатства в Зирце — более 80 тыс.

Охрана фонда, репрография

В программе по переплету материалов 1982/83 гг. на первом месте фигурирует переплет документов, предназначенных для открытого справочного фонда читальных залов нового здания библиотеки. За эти два года библиотека, с использованием своих внутренних возможностей и внешних переплеточных мастерских, осуществила переплет 38 тыс. книг, а также журнальных и газетных томов.

Реставрационная работа с 1983 г. проводится уже в трех секциях: именно тогда была сдана в эксплуатацию Центральная реставрационная лаборатория. Ее задачей является спасение и обновление ценнейших документов, нуждающихся в реставрации. Планомерно проводимая в Библиотеке им. Сечени уже длительное время научно-исследовательская работа вместе с опытом заграничных служебных поездок наших специалистов является гарантией того, что работники библиотеки способны будут отвечать также и задачам масштабов страны. Удалось достигнуть определенных успехов в деле подготовки новой смены реставраторов.

С целью скорейшего завершения выполняемой уже почти 15 лет программы охраны фондов путем микрофильмирования венгерских газет, за эти два года, при отодвижении на второй план засъемки документов специальных собраний, заснимались на микрофильм в первую очередь газеты. Результатом этого явилось микрофильмирование около 3,5 млн. газетных страниц.

Репрографическая оснащенность была значительно улучшена вводом в эксплуатацию в 1983 г. трех новых копировальных машин. В то же время бесперебойность в обеспечении бумагой, пленкой и запасными частями из-за возрастающих трудностей снабжения не всегда удавалось обеспечить.

Центральные службы

Количество получаемых от отечественных типографий обязательных экземпляров за прошедшие годы значительным образом не изменилось, обычно их число было немногим более 1,2 млн. Введенная в 1978 г. система, обеспечивающая оптимальное распределение обязательных экземпляров внутри страны, действует в настоящее время слаженно. Из обязательных экземпляров, по территориальному принципу распределения, весь комплект в одном экземпляре получает ведущая библиотека каждого из 5 регионов страны, при распределении же по отраслевому принципу специальную литературу получают компетентные по профилю библиотеки.

За два года 8,7 тыс. изданий, выпущенных в свет профессиональными издательствами, получили номера ISBN, из продукции же непрофессиональных издательств число таких изданий составило 10,7 тыс. Новые номера ISSN были получены примерно одной тысячей новых и продолжающихся серийных изданий.

В сводный каталог зарубежных книг за 1982/83 гг. поступило от библиотек около 400 тыс. сводок. Повысилось число выданных информационных справок: в каждом из этих двух лет их число превысило 21 тыс.

В сводном каталоге зарубежных периодических изданий было зарегистрировано почти 140 тыс. сводок о новых и продолжающихся серийных изданиях. Количество выданных информационных справок превысило 13 тыс. Очередным результатом десятилетней работы явился вышедший в 1983 г. в свет том, содержащий часть L—N, ретроспективного издания о местонахождении журналов в библиотеках (Зарубежные серийные издания в венгер-

ских библиотеках с XVII в. по 1970 г. — „Külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban a XVII. századtól 1970-ig. — Union catalogue of foreign serials in Hungarian libraries XVIIth c.—1970”).

Общее ухудшение экономического положения оказало влияние на сокращение импорта книг и журналов повсюду в стране. Этот факт естественным образом повысил заинтересованность в услугах межбиблиотечного абонементов, что отражается в росте числа поступивших заявок (1981: 24 тыс.; 1982: 25,8 тыс.; 1983: 26,3 тыс.). Благодаря организационным мерам, усовершенствованию методической работы и налаживанию новых контактов, большую часть заявок удалось удовлетворить.

Из зарубежных партнеров большинство заявок удовлетворили следующие страны (в порядке следования): ФРГ, Великобритания, Советский Союз, Нидерланды, Швеция, Швейцария и Франция.

С изменением экономических отношений возросла роль международного книгообмена. Однако нельзя упускать из внимания тот факт, что обычно характерные для социалистических стран относительно невысокие цены на книги означают убыточность для них в книгообмене с капиталистическими странами. За период 1982/83 гг. мы посылали ежегодно за границу около 35 тыс. книг и более 4 тыс. сериальных изданий.

Центр лишних экземпляров в течение двух лет своей деятельности распределил среди отечественных библиотек 42 тыс. лишних экземпляров и более 17 тыс. передал для реализации в системе внутренней торговли. В целях повышения эффективности торговой реализации книг в 1983 г. совместно с Объединением по реализации книг был открыт общий антикварный магазин. Фонд находящейся в настоящее время в организационной стадии депозитарной библиотеки пополнился 26 тыс. томов.

Развитие, автоматизация. Контакты с международными автоматизированными системами

В деле развития и автоматизации решающим поворотом явилось создание в 1982 г. самостоятельной Группы развития библиотеки. Эта в организационном отношении независимая действующая группа в дальнейшем будет не только решать задачи, связанные с развитием Библиотеки им. Сечени, но также примет участие в планировании и развитии автоматизированных процессов работы отечественных библиотек.

На первый план среди работ по развитию были выдвинуты разработка языка поиска информации для Венгерской национальной библиографии и основание Национальной базы данных сериальных изданий. Автоматизированная система последней будет использоваться для регистрации как отечественных сериальных изданий, так и зарубежных текущих поступлений в библиотеках Венгрии. Опираясь на Национальную базу данных сериальных изданий, мы регулярно посылали данные в Париж для Центра ISDS и для системы MARSI в Москву. После подведения итогов опыта информирования парижского Центра посылкой ему первой магнитной ленты началась запись данных с целью перехода к отчетам на магнитной ленте уже в производственном режиме. Особенно тесным был контакт с Центром ISDS при посредничестве заведующей отделом Юдит Сильваши, которая активно работала в качестве председателя Административного совета ISDS (опубликование справочника ISDS и т. д.)

В области стандартизации библиотека приняла активное участие в разработке как стандартов для стран-членов СЭВ, так и единых международных стандартов. В рамках работы типа UBC Юдит Сильваши в качестве председателя Ревизионной рабочей группы ISBD/S руководила работами, направленными на достижение совместимости ISDS с ISBD/S.

Непрерывным было наше участие в информационной системе Интеринформкультура, организованной Государственной библиотекой им. В. И. Ленина в Москве, и в программе NPAC вашингтонской Библиотеки Конгресса.

Научная работа, организация исследований

Распоряжение вышестоящих органов, которое в 1981 г. утвердило шефство Венгерской Академии наук над библиотекой, означало признание научных достижений длительного периода развития и в то же время открыло новые перспективы для научных исследований, ведущихся в библиотеке. В соответствии с планом научной работы на 1981—1985

гг., Библиотека им. Сечени непосредственно подключается к направлениям научных исследований масштабов страны и прежде всего к основному из них — „Раскрытие, учет и опубликование культурных и исторических памятников“. Это исследовательское направление накладывает на нас определенные обязанности, находящиеся в полном согласии с основными задачами национальной библиотеки, в то же время мы все в большей мере можем рассчитывать на поддержку учреждения-системы, основной задачей которого является научно-исследовательская работа, и на внешние материальные источники.

С расширением системы связей библиотеки и ростом научно-исследовательских задач связано основание 1 января 1983 г. самостоятельной Группы организации научно-исследовательских работ. Эта группа в перспективе охватит библиотечные исследования масштабов страны. Ее создание явилось предпосылкой того, чтобы, помимо задач по регистрации хунгарики, мы смогли бы более интенсивно заниматься основанием опирающейся на межбиблиотечное сотрудничество информативной о текущей хунгарике.

Рост научного веса учреждения прослеживается и в исследовательской деятельности сотрудников библиотеки. Работники Библиотеки им. Сечени за 1982/83 гг. опубликовали 18 книг, 179 статей и научных очерков. В 1983 г. насчитывалось 105 различных членств и постов, занимаемых 43-мя сотрудниками библиотеки в различных отечественных и международных профессиональных и научных организациях.

В 1983 г. был основан и провел свое первое заседание Научный совет библиотеки, членами которого являются представители сфер, связанных с профилем фондов библиотеки, ее функциями и взятыми ею на себя научными задачами, а также ведущие представители управления культурной политикой.

Международные связи

Мы тесно сотрудничали с национальными библиотеками социалистических стран во многих областях, специалисты библиотеки приняли участие в очередных совещаниях (комплектование фондов, каталогизация, охрана фондов, библиотечная технология). За истекшие два года наша библиотека являлась также местом проведения конференции специалистов: в ноябре 1982 г. в Будапеште состоялось 4-е совещание, занимающееся вопросами межбиблиотечного абонеента. Восемь приглашенных стран — за исключением Румынии — были представлены на конференции в целом 15-ю участниками. В рамках совместной научно-исследовательской работы мы непрерывно принимали участие в разработке темы под названием „Социалистическая национальная библиотека в программе NATIS“ и многоязычного словаря библиотечной терминологии. На совещаниях директоров национальных библиотек в 1982 г. заместитель генерального директора Петер Зирц, а в 1983 г. директор Центра библиотечного и методического работы Ференц Сенте представляли Государственную библиотеку им. Сечени.

Наши сотрудники за два года в целом 108 раз побывали в социалистических странах в служебных поездках, в поездках с целью обмена опытом или участия в конференциях. С 15-ю библиотеками из шести социалистических стран наша библиотека находилась в тесных обменных связях. За истекшие два года мы принимали у себя 93 гостей из социалистических стран, в каждом случае в течение нескольких дней.

Западноевропейские страны и другие континенты за 1982/83 гг. 47 раз посетили наши сотрудники, из которых 13 специалистов выступили за границей с докладами. Среди принятых нами гостей из стран Западной Европы хотелось бы выделить бельгийскую делегацию, возглавляемую ректором Левенского католического университета профессором Питером де Сомером, которая побывала у нас в 1982 г. с целью передачи Левенского кодекса. В числе гостей 1983 года нас посетили директор финской Национальной библиотеки Эско Хекли и руководитель Реставрационного института Австрийской национальной библиотеки Отто Вехтер.

Значительным событием американо-венгерских культурных связей стал проведенный в 1983 г. организованный нашей библиотекой американистический семинар, основной темой выступлений участников которого явилось освещение того, в чем и каким образом выразилось участие венгерской эмиграции в созидании ценностей американской культурной жизни. В Будапеште также состоялся в 1983 г. второй англо-венгерский библиотечный семинар, первый день которого прошел в Библиотеке им. Сечени.

Библиотека как учреждение, а также отдельные ее сотрудники приняли участие в работе многих международных организаций. Мы находились в переписке со многими сек-

циями IFLA, приняв участие в программах UBC и UAP IFLA. Особенно активную роль сыграла в международной деятельности Юдит Сильваши сначала в качестве председателя Административного совета ISDS, а затем члена его президиума, по линии UBC являясь председателем ревизионной комиссии ISBD/S, по линии же ЮНЕСКО будучи посланной в Лаос в качестве библиотечного эксперта. Посредством работ по линии RISM (Repertoire International des Sources Musicales) мы подключились к AIBM (Association Internationale des Bibliothèques Musicales) и приняли участие в чешско-австрийско-словацко-венгерском совещании по вопросам сотрудничества в RISM, состоявшемся в Праге. В гаагской конференции IADA (Internationale Arbeitsgemeinschaft der Archiv-, Bibliothek- und Graphikrestauratoren) приняла участие Беатрикс Каштали.

THE ACTIVITY OF THE NATIONAL SZÉCHÉNYI LIBRARY IN THE YEARS 1982—83

Personel and organizational changes

On 19th March 1982 the library suffered a grievous loss: the unexpected death of Dr. Magda Jóború, general director, who had led the national library since 1958. She was well-known and acknowledged both in Hungary and abroad for her academic career and for her activity in the field of educational policy and public life. In foreign countries she was known primarily for her activity in the UNESCO. In 1962 she was elected to be a member of the Executive Committee of the Unesco; between 1974–76 she worked as president of the highest authority of the organization, the General Assembly.

On 1st June 1982 Dr. Ferenc Molnár, deputy head of the Scientific, Educational and Cultural Department of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party, former cultural under-secretary, was appointed general director of the National Széchényi Library by the Minister of Education.

Due to the reorganization in 1982 the library consists of the following larger organizational units (departments): I. Collection Dept., II. Central Services Dept., III. Dept. for the Protection of Holdings, IV. Finance Dept. Some new organizational units have been formed which are under the direct control of the general director, or his deputies. These are the following: Section for Development, Section of Research Management, Section of International Relations.

Preparations for moving to the new building of the library

In the course of 1982 the 20-year-long reconstruction of the library's prospective new home speeded up, and the technical inspection of the huge building-complex could be started at the end of 1983. At long last, the Hungarian National Library, situated in the southern wing of the late Royal Palace of Buda Castle, will be able to open its doors for the reading public in 1985. Thus, the set of cultural institutions located in the Royal Palace of Buda Castle will be complete. (Besides the National Széchényi Library, the National Gallery, the Budapest Historical Museum, and the Museum of the Hungarian Workers' Movement can also be found here.)

At the same time, preparations for the library's functioning in the new building have also been speeded up. The most difficult task was the compilation of the new reading rooms reference collections of about 60,000 volumes. The necessary preparations have also been finished to the stores and the catalogue system.

Acquisition

In 1982/83 the holdings of the library increased by 52,492 volumes of books, 12,369 periodicals, 52,974 manuscripts, 131,546 other documents (music notes, records, maps, microfilms, posters, brochures), for a total 249,381 items altogether. On 31st December 1983 the holdings of the library consisted of 6,084,168 items.

In accordance with the national library's collection policy, acquisition was focused on the collection of all Hungarian publications, and on obtaining of so-called "Hungarica" material (i.e. publications by Hungarian authors, in Hungarian, or concerning Hungary issued abroad) aiming at completeness. Unfortunately, the world-wide economic repression hindered our acquisition of foreign materials. Apart from the "Hungarica" collection, fewer acquisitions could be added to our traditional fields of interest: literary science history and reference works than had been hoped.

The 13th century Latin codex acquired by exchange from the Library of the Catholic University of Leuven (Belgium) in 1982 was the most significant accession of this two-year period. It was discovered in 1922 that this codex contains the oldest known poem, in Hungarian, the free adaptation from Latin of a Mary's Lament (Planctus Sanctae Mariae). Thanks to the Hungarian-Belgian cultural relations, and to the understanding of the management of the Leuven Catholic University, this extremely precious relic of our national literature arrived to its due place at last, to the National Library of Hungary. In return for the Leuven codex, 12 incunabula, 24 16-17th century prints, and a set of 18th century manuscripts were given by the National Széchényi Library, all of Flemish concern.

Processing. Catalogues

Processing usually kept pace with acquisitions, except for the Manuscript Department, where the productivity of the processing staff had been overstrained for years by the rapid growth of the collection (due to the acquisition of large bequests of scholars and writers).

The reconstruction of the UDC subject catalogue was finished, and the long-range project of periodical recataloguing was continued.

The processing of the special collections was directed towards the compilation of printed catalogues besides the handling of current accessions. (The catalogue of Latin codices, that of modern Latin manuscripts, the catalogue of non-print cartographic material, the 16th century foreign "antiqua" catalogues were published.)

Bibliographical activity

Books, printed music, maps, serials, and periodical articles which appeared in Hungary in the field of social sciences were processed and published in the appropriate section of the current bibliography of the Hungarian National Bibliography. 14,000 bibliographic and 32,000 analytical records were entered into the database of the Hungarian National Bibliography in 1982/83. In 1982 new input equipment, the TS 51/S intelligent terminal was adapted for processing in the editorial office. One of the national bibliography-based central services, namely the combination of the records of the Hungarian National Bibliography and the supply of printed catalogue cards for public libraries, was attained in 1982.

"Hungarica" literature was processed continuously in the quarterly issues of the two relevant bibliographies: *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok* (Hungarian Language Publications Abroad) and *Hungarika Irodalmi Szemle* (Hungarica Literary Review).

The cumulated volume for 1980 in the series of the annual *Magyar Könyvészet* (Hungarian Bibliography), and the volumes for 1980 and 1981 of the national press bibliography (*Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája*. — Hungarian National Bibliography. Bibliography of Serials.) were published.

Volume 2. of *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1601–1635* (Early Hungarian Printings, 1601–1635); Volume 6. „Nyelvészet. Világirodalom”. (Linguistics. World Literature) in the series *Magyar Könyvészet 1921–1944* (Hungarian Bibliography 1921–1944); and the microfiche edition of the bibliography “*Külföldi Magyar Nyelvű Könyvek 1961–1970. Csehszlovákia.*” (Hungarian Language Books Abroad. 1961–1970. Czechoslovakia) were published as the results of the retrospective bibliographic efforts. Material was collected for the bibliography of 18th century prints, and for that of the press in the period 1921–1944.

The annual volumes of "A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája" (Bibliography of Hungarian Literature and Literary Science) are under compilation as a part of our special bibliographical activity (the last volume published being the one for 1979).

The series entitled „Magyarországi egyházi gyűjtemények kéziratkatalógusai” (Catalogue of Manuscripts in Hungarian Ecclesiastical Collections) which registers manuscripts from before 1850 collection by collection devoting a whole volume to each is also issued by our library.

We furnished some international bibliographical enterprises (RISM, IBHB) with Hungarian data.

*Readers' and reference services
Public relations. Historic libraries*

Restrictions introduced in 1981 continued to have an unfavourable impact on the library's readers' service. Since about 60% of the holdings had already been moved to the stores of the new building, damage caused by the moving and transportation of the books had to be minimized for protective reasons. Therefore since 1981 the library's services have been available to research workers only. As a result, the number of readers decreased considerably: in 1982 there were 24,000; in 1983, 23,000 visits paid by registered users, as opposed to the yearly average of 60,000 in the 70s. (The number of registered users was 2,374 in 1982, and 2,131 in 1983.)

Inevitably, limited possibilities for in-library use led to an increase in the number of reference questions answered in letters or on the phone, and in the number of photo- and microfilm copies ordered.

The number of Hungarian and foreign visitors was 588 and 338, respectively. In recent years our public relations have been strengthened mainly indirectly: the collaborators of mass media institutions have been received more frequently not only as but also for making photos, and shooting films. We lent documents preserved at users, our library for exhibitions both in Hungary and abroad in a number of cases, the most outstanding one being the exhibition entitled "Corvin Mátyás és a reneszánsz Magyarországon" (Matthias Corvinus and the Renaissance in Hungary) organised in Schallaburg, Austria, in 1982 in honour of the great renaissance king of Hungary, Matthias Corvinus. It was the first time that the most beautiful pieces of the famous Corvina Library, that could be found spread all over the large libraries of the world, were put on show together in an exhibition of remarkable size and excellent design. 22 codices (including 14 Corvinae), 45 incunabula (one of them a Corvina) and numerous 16th century printings represented the National Széchényi Library's collection at the exhibition.

The number of visitors to the two historic libraries maintained by the Széchényi Library increases every year. The former Franciscan library from the Middle Ages to be found in Gyöngyös is visited by more than 20,000 tourists every year, while the number of visitors to the library of the former Cistercian Abbey in Zirc is over 80,000 per year.

Protection of the holdings. Reprography

In 1982/83 the binding of documents intended for the reference collections of new reading rooms was given priority in the binding programme. Altogether more than 38,000 volumes of books, newspapers and periodicals were bound during these two years in the library's own workshop and in external binderies.

Reparation and restoration have been performed by three sections since 1983, when the Central Restoration Laboratory was put into operation as the third one. Its mission is to repair and preserve the most valuable documents in need of restoration from libraries all over the country. The systematical research and development activity carried out at the Széchényi Library, coupled with the experiences of study-tours made abroad, ensure that the library's experts will be able to cope with their country-wide responsibilities, too. Advances were made in the training of would-be restorers as well.

In order to finish the protective microfilming project, which has been going on for about 15 years now, as soon as possible, the filming of newspapers was given preference over that of the documents of the special collections. As a result of this, almost 3.5 million newspaper pages were microfilmed.

Our reprographical capacity was improved vastly by the three new, high-speed photocopiers installed in 1983. Unfortunately, the continual supply of paper, film, and spare parts could not always be ensured, due to the growing difficulties in obtaining them.

Central services

In the last few years there were no significant changes in the number of legal deposit copies delivered by Hungarian printing houses, usually a bit more than 1.2 million. The system in force since 1978 assures a better distribution of legal deposit copies within the country and functions smoothly today. According to the regional principle, a complete set of deposit copies is sent to each appointed leading library in the 5 regions of the country; while special libraries receive a share of deposit copies of technical literature pertaining to their collection.

In the course of these two years 8.7 thousand publications issued by professional publishers were given ISBNs; the corresponding figure for non-professional ones being 10.5 thousand. New ISSNns were assigned to some 1,000 newly started serials.

The Union Catalogue of Foreign Books in Hungary received about 400 thousand records from libraries in 1982/83. The number of questions answered increased to more than 21,000 each year.

Some 140,000 entries were registered in the Union Catalogue of Foreign Periodicals. Information was given on their location in more than 13,000 cases. In 1983 the volume containing material from "L" to "N" of the retrospective finding list (*Külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban a XVII. századtól 1970-ig.* — Union catalogue of foreign serials in Hungarian libraries from the 17th century to 1970) was published as the result of more than ten years of work.

The globally growing constraints of the economic situation manifested themselves in the decrease of book and periodical imports, leading naturally to an increased need for interlibrary lending, this clearly reflected in the increasing number of requests received: 24,000 in 1981, 25,8 thousand in 1982 and 26,3 thousand in 1983. We managed to satisfy most of the requests by the improvement of organization and methodology, and by establishing new connections.

From among our foreign partners Germany, Great Britain, the Soviet Union, the Netherlands, Sweden, Switzerland, and France answered the most Hungarian requests.

Due to economic difficulties the role of the international exchange of publications had also gained importance. It cannot be neglected, however, that low book prices, characteristic of socialist countries in general, put us at a disadvantage in the exchange of publications with capitalist countries. In 1982/83 we sent about 35,000 books, and over 4,000 periodicals abroad each year. The number of books received in return from abroad was about 10,000, that of periodicals was about 2,000.

During this two-year period the Centre for Duplicates and Surplus Copies distributed 42,000 duplicates among Hungarian libraries, and more than 17,000 volumes were handed over for home-trade purposes. In 1983—in order to facilitate marketing—a second-hand bookshop was opened in co-operation with the Book Trade Company. The holdings of the Storage Library, now being organized, increased by 26,000 volumes.

Development, automation. Relations with international information systems

The organization of an independent Section for Development in 1982 brought a radical change in activities connected with development and automation. The team, working independently of the library's organization, will not only participate in the development of the Széchényi Library, but it is also going to assume responsibilities for the design and development of automated systems throughout the Hungarian library system.

The main tasks of the team were the elaboration of an information retrieval language for the Hungarian National Bibliography, and the establishment of the National Serials Database. The automated system of the latter embraces the registration of both Hungarian and current foreign periodicals ordered by Hungarian libraries. On the basis of the National Serials Database we furnished the centre of ISDS in Paris and the IARSP system in Moscow with data regularly. After the experiences of the first report sent on magnetic tape to the Paris centre had been evaluated, the data preparation and input was started in order to make reporting on magnetic tapes operational. Connections with ISDS were particularly close thanks to Mrs. Judit Szilvássy, who played an important role (compiling the ISDS manual, etc.) in the ISDS as the chairman of its Governing Board.

In the field of standardization we were active in the preparation of both Comecon and international standards. In the frame of the UBC project, efforts for achieving compatibility between the ISDS and ISBD/S were also directed by Mrs. Judit Szilvássy, chairman of the ISBD/S Review Group.

We participated continuously in the activity of the cultural information system called "Interinformkultura" organized by the Lenin Library, Moscow, and in the NPAC of the Library of Congress, Washington, D.C.

Research activity, research management

In 1981 our library was declared to be one of the institutions to be supported by the Hungarian Academy of Sciences. This honour signifies the recognition of the academic and research work long conducted at the library and opened up new prospects for such work in the future. According to the medium-range plans of research work for the period 1981-1985, the National Széchényi Library is more directly concerned with the national projects of high priority, and especially with the one entitled "The exploration, registration and publication of our cultural and historical relics". Within this project we were given tasks, which were in keeping with the basic functions of the national library, and at the same time we could to an increasing extent rely upon the support of the institutional system of research, and upon external financial resources.

The establishment of an independent Section for Research Management on 1st of January 1983 was due to the extension of our relations, and our growing responsibilities in the field of research management. This section is designed to co-ordinate research in librarianship in the future. The organization of this section made it possible to deal more intensively with the planning of the current Hungarica information system based on interlibrary co-operation, in addition to the registration of "Hungarica".

The increase in the academic prestige of the library is indicated by the individual scientific achievements of our colleagues, as well. In 1982/83 there were 18 books, 179 articles and studies published by the staff-members of the Széchényi Library. In 1983 43 librarians were members or functionaries of 105 national and international professional or academic associations.

In 1983 the newly formed Academic Council of the library held its first session. Its invited members are representatives of subject disciplines related to the library's collection interests, to its function and its scientific tasks, and the leading figures of cultural administration.

International relations

We co-operated with the national libraries of other socialist countries in several different areas (in acquisition, cataloguing, preservation of holdings, library technology) and took part in the due meetings. In the past two years our library was the scene of one conference only: the 4th conference on union catalogues and interlibrary lending was held in Budapest in November 1982. The eight socialist countries invited — with the exception of Romania — were represented by 15 delegates. Of the joint research projects, we contributed to the elaboration of the theme "Socialist National Libraries in the NATIS", and to the establishment of the multi-lingual terminological

dictionary of librarianship. At the conference of the directors of national libraries the National Széchényi Library was represented by Péter Zircz, deputy general director in 1982, and by Ferenc Szente, director of the Centre for Library Science and Methodology in 1983.

During these two years our colleagues made 108 trips to socialist countries for study tours, exchange of experiences and as participants of conferences. We maintained exchange programmes with 15 libraries in 6 socialist countries. In these two years 93 visitors from socialist countries were received for short stays.

In 1982/83 47 staff-members visited Western and overseas countries, 13 of whom gave lectures abroad. As to our visitors from Western Europe, special attention should be given to the delegation of the Catholic University of Leuven, led by its rector, Professor Pieter de Somer, who visited us in 1982 on the occasion of the delivery of the Leuven Codex. In 1983 we received among our guests Mr. Esko Häkli, director of the Finnish National Library, and Mr. Otto Wächter, head of the Restoration Institute of the Austrian National Library (Österreichische Nationalbibliothek).

The conference of American studies arranged by our library in 1983 was an outstanding event in Hungarian-American cultural relations. American and Hungarian lecturers discussed the subject of how and to what extent Hungarian immigrants had contributed to the creation of American values. The 2nd British-Hungarian conference on librarianship was also held in Budapest, in 1983 the scene of its first day being the Széchényi Library.

On an institutional and individual basis we took part in the activities of numerous international organizations. We were in regular correspondence with several sections of IFLA, participating in its UBC and UAP programmes. Mrs. Judit Szilvássy played a particularly important role in international librarianship as the chairman of the Governing Board of ISDS, later as a Bureau member; in the UBC project, as the chairman of the ISBD/S Review Group; and as a library expert sent by the Unesco to Laos. We got in touch with AIBM (Association Internationale des Bibliothèques Musicales) through the work made for RISM (Repertoire International des Sources Musicales), and we took part in the discussion on the co-operation of Czech, Austrian, Slovakian, Hungarian parties in RISM, held in Prague. Beatrix Kastaly served as a delegate to the Hague conference of IADA (Internationale Arbeitsgemeinschaft der Archiv-, Bibliothek- und Graphikrestauratoren).

DIE TÄTIGKEIT DER NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI IN DEN JAHREN 1982-1983

Personale und organisatorische Veränderungen

Am 19. März 1982 hat die Bibliothek einen schweren Verlust erlitten: unerwartet ist Generaldirektor Dr. Magda Jóború hingeschieden. Sie leitete seit 1958 die ungarische Nationalbibliothek. Magda Jóború wurde sowohl durch ihre wissenschaftliche Laufbahn als auch durch ihre kulturpolitische Tätigkeit in Ungarn und im Ausland bekannt und anerkannt. Ausserhalb des Landes wurde sie in erster Linie durch ihre Arbeit in der Unesco bekannt: im Jahre 1962 wurde sie zum Mitglied des Executiv-komitees der Unesco gewählt, dann arbeitete sie zwischen 1974-76 als Präsident der Generalversammlung, des höchsten Forums der Organisation.

Der Minister des Bildungswesens ernannte am 1. Juni 1982 Dr. Ferenc Molnár, stellvertretenden Leiter der Abteilung für Wissenschaften, Unterrichtswesen und Kultur des Zentralkomitees der MSZP (Sozialistische Arbeiterpartei Ungarns), ehemaligen kulturellen Staatssekretär zum Generaldirektor der Nationalbibliothek Széchényi.

Seit der Umorganisation im Jahre 1982 besteht die Bibliothek aus den folgenden grösseren organisatorischen Einheiten (Hauptabteilungen): I. Hauptabteilung der Bestände — Bücher und Periodika, II. Hauptabteilung zentraler Dienstleistungen,

III. Hauptabteilung Bestandschutzstelle, IV. Wirtschaftsdirektion. Unmittelbar dem Generaldirektor, bzw. den stellvertretenden Generaldirektoren unterstellt wurden mehrere neue Einheiten gebildet: Automatisierungsgruppe, Gruppe für Forschungsorganisation, Bereich für internationale Beziehungen.

Vorbereitung für die Übersiedlung in das neue Gebäude der Bibliothek

Die Umbauarbeiten des zukünftigen neuen Gebäudes der Bibliothek, die vor 20 Jahren begonnen waren, beschleunigten sich im Jahre 1982, so konnte am Ende 1983 mit der technischen Übergabe des riesigen Gebäudekomplexes begonnen werden. Die Nationalbibliothek kann im Jahre 1985 endlich in ihrem neuen Heim, im südlichen Flügel des ehemaligen königlichen Burg von Buda ihre Tore den Benutzern öffnen. Damit wird die Gruppe der in der Budaer Burg untergebrachten Bildungsinstitute vollständig. (Ausser der Széchényi-Bibliothek sind hier die Ungarische Nationalgalerie, das Historische Museum von Budapest und das Museum der Ungarischen Arbeiterbewegung zu finden.)

Paralell damit wurden auch die bibliothekarischen Vorbereitungsarbeiten beschleunigt. Die grösste Aufgabe bedeutete die Zusammenstellung der Handbibliothek der neuen Lesesäle mit ungefähr 60 000 Bänden. Es wurden die nötigen Vorbereitungen im Zusammenhang der Magazine und des Katalogsystems der Bibliothek getan.

Erwerbung

Der Bestand der Bibliothek wurde in den Jahren 1982/83 mit 52 492 Bänden Büchern, 12 369 Periodika, 52 974 Handschriften, 131 546 anderen Dokumenten (Musikalien, Platten, Mikrofilm, Plakate, Kleindrucke), zusammen also mit 249 381 bibliothekarischen Einheiten vergrössert. Der vollständige Bestand der Bibliothek betrug am 31. Dezember 1983 6 084 168 bibliothekarische Einheiten.

Unsere Beschaffungsarbeit strebte sich auch weiterhin nach der Erwerbung der vollen heimischen (inländischen) Presseproduktion, die in das Sammelgebiet der Nationalbibliothek gehört, sowie nach der Erwerbung der möglichst grössten vollständigen ausländischen Patriotikaliteratur. Die Verschlechterung der weltwirtschaftlichen Lage wirkte auch auf unsere ausländischen Erwerbungen: ausserhalb der Hungarika konnten wir weniger als den Erwünschten aus der traditionell gesammelten Fachliteratur: aus dem Bereich der Literaturwissenschaft und Geschichte, sowie aus Nachschlagewerken erwerben.

Die bedeutendste Beschaffung der zweijährigen Periode ist ein lateinsprachiger Kodex aus dem 13. Jahrhundert, von der Katholischen Universitätsbibliothek zu Leuven (Belgien) mittels Tausch erworben. In diesem Kodex wurde im Jahre 1922 das bisher älteste bekannte ungarsprachige Gedicht, eine freie Umdichtung einer lateinischen Marienklage (Planctus Sanctae Mariae) entdeckt. Dieses einzigartig kostbare Denkmal unserer Nationalliteratur konnte dank der ungarisch-belgischen kulturellen Beziehungen und des Verständnisses der Leitung der Katholischen Universität zu Leuven endlich auf seinen würdigen Platz, in die ungarische Nationalbibliothek gelangen. Für den Leuener Kodex gab die Széchényi Bibliothek 12 Wiegendrucke, 24 alte Drucke aus dem 16–17. Jahrhundert und eine Handschriftengruppe aus dem 18. Jahrhundert, alle auf Flandern bezüglich.

Katalogisierung. Kataloge

Die laufende Katalogisierungsarbeit konnte im allgemeinen mit der Beschaffung Schritt halten, mit der Ausnahme der Handschriftenabteilung, wo das rapide Anwachsen des Materials (durch die Erwerbung von grossen Wissenschaftler- und Schriftstellernachlässen) seit Jahren in keinem Verhältnis zu der Kapazität des Katalogisierungspersonals steht.

Es wurde die Rekonstruktion des nach dem System der UDK aufgebauten Sachkatalogs beendet, das langfristige Programm der Rekatalogisierung der periodischen Erscheinungen fortgesetzt.

Die Erschließungsarbeit der Sondersammlungen richtete sich neben der Katalogisierung der laufenden Erwerbungen auf die Vorbereitung zur Veröffentlichung mehrerer Katalogen (Katalog lateinischer Codices, Katalog lateinischer Handschriften aus der Neuzeit, Katalog handschriftlicher Landkarten, ausländischer Antiqua-Katalog für das 16. Jahrhundert)

Bibliographische Tätigkeit

Im System der Ungarischen Nationalbibliographie werden die in Ungarn erschienenen Bücher, Musikalien, Landkarten, Periodika und die Aufsätze gesellschaftswissenschaftlichen Inhalts der Periodika laufend erschlossen und in den entsprechenden laufenden Bibliographien veröffentlicht. Die Datenbasis der Ungarischen Nationalbibliographie wurde 1982/83 mit 14 tausend bibliographischen und 32 tausend analytischen Rekorden vermehrt. Die Redaktion der Bibliographie benutzt seit 1982 eine neue input-Einrichtung, TS/51/S intelligent terminal. Von den Dienstleistungen des Systems der Nationalbibliographie wurde im Jahre 1982 die Verbindung der MNB-Rekord- und der Versorgung der zentralen Titeldrucke für die öffentlichen Bibliotheken eingeführt.

Die beiden Patriotika-Bibliographien (Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok – Ungarischsprachiges Schrifttum in Ausland; Hungarika Irodalmi Szemle – Hungarica Literarische Rundschau) erschlossen in ihren vierteljährlichen Heften das Material ihres Sammelgebietes.

Von der Ungarischen Bibliographie (Magyar Könyvészet) ist die Kumulation des Jahres 1982 erschienen, von der nationalen Zeitschriftenbibliographie (Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Bibliográfiája – Ungarische Nationalbibliographie. Bibliographie der Fortlaufenden Sammelwerke) wurden die Bände 1980 und 1981 veröffentlicht.

Im Rahmen der retrospektiven bibliographischen Tätigkeit ist für die Periode 1601–1635 der 2. Band der Alten Ungarländischen Drucke (Régi Magyarországi Nyomtatványok), von der Ungarischen Bibliographie 1921–1944 (Magyar Könyvészet 1921–1944) der 6. Band: Nyelvészeti. Világirodalom (Linguistik. Weltliteratur) sowie die Microfiche-Ausgabe der Külföldi Magyar Nyelvű Könyvek 1961–1970. Csehszlovákia (Ausländische Ungarischsprachige Bücher 1961–1970. Tschechoslowakei) erschienen. Es wurde die Sammlung des Materials für die Drucke des 18. Jahrhunderts sowie für eine Zeitungsbibliographie 1921–1944 fortgesetzt.

Innerhalb der fachbibliographischen Tätigkeit werden die Jahresbände der Bibliographie der ungarischen Literatur und Literaturwissenschaft (A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája) kontinuierlich redigiert. (Zuletzt ist der Band 1979 erschienen.)

Als Veröffentlichung unserer Bibliothek erscheint auch die Serie Magyarországi egyházi gyűjtemények kéziratkatalógusai (Handschriftenkataloge der kirchlichen Sammlungen von Ungarn), die nach den einzelnen Sammlungen die Kataloge der Handschriften vor 1850 herausgibt.

Es wurden laufend ungarische Angaben für mehrere internationale bibliographische Unternehmungen geleistet (RISM, IBHB).

Leserdienst, Informationsdienst Verbindungen mit der Öffentlichkeit, Buchmuseen

Für den Leserdienst der Bibliothek sind auch weiterhin die im Jahre 1981 eingeführten Einschränkungsmassnahmen charakteristisch. Da schon 60% des Bestandes in die Magazine des Burggebäudes übersiedelt wurde, sollte die Beschädigung, die aus der Bewegung, Hin- und Rücktransportierung der Bücher entstehen kann, zur Schonung des Bestandes auf das Minimum verringert werden. Deshalb stand die Bibliothek seit 1981 nur den Forschern zur Verfügung. Dementsprechend wurde der Verkehr wesentlich kleiner: 1982 wurden 24 tausend, 1983 23 tausend Leserbesuche registriert, gegen den Leserdurchschnitt von 60 tausend in den 70-er Jahren. (Die Anzahl der eingeschriebenen Benutzer war im Jahre 1982 2 347, im Jahre 1983 2 131.)

Als Folge der zwangsmässigen Einschränkung der Benutzung der Lesesäle erhöhte sich natürlicherweise die Zahl der schriftlichen und thelephonischen Auskünfte, sowie die der Xerox-, Foto- und Mikrofilmkopien.

Die Anzahl der in- und ausländischen Besucher war 588, bzw. 388. Unsere Beziehungen zu der Öffentlichkeit konnten in diesen Jahren eher indirekt erstarkt werden: die Mitarbeiter der Massenkommunikationsinstitute wurden immer öfter nicht nur für Forschung empfangen, sondern auch für Photographieren und Filmaufnahmen. Die bei uns aufbewahrten Dokumente wurden in vielen Fällen für in- und ausländische Ausstellungen ausgeliehen. Die hervorragendste darunter war eine Ausstellung in der österreichischen Schallaburg im Jahre 1982 über Matthias Corvinus, den berühmten ungarischen Renaissance-König organisiert. (Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn.) Es ist zum erstenmal geschehen, dass die schönsten Stücke der berühmten Corvina-Bibliothek, in den grossen Bibliotheken der Welt zerstreut, im Rahmen einer, sowohl in ihrem Ausmass als auch in ihrer Ausstattung hervorragenden Ausstellung zusammen vorgeführt wurden. Aus dem Bestand der Széchényi-Bibliothek waren in dieser Ausstellung 22 Codices, darunter 14 Corvinen, 45 Wiegendrucke, darunter eine Corvina, sowie zahlreiche alte Drucke aus dem 16. Jahrhundert zu sehen.

Die von der Nationalbibliothek Széchényi verwalteten zwei Buchmuseen werden von Jahr zu Jahr von immer mehreren Besuchern aufgesucht. Die ehemalige Franziskanerbibliothek von Gyöngyös wird jährlich von mehr als 20 000, die Bibliothek des ehemaligen Zisterzienserordens in Zirc jährlich von mehr als 80 tausend Gästen besucht.

Bestandschutz, Reprographie

Im Buchbindenprogramm der Periode 1982/83 hatte das Einbinden der Dokumente Vorrang, die in die Handbibliotheken der neuen Lesesäle in der Burg untergebracht werden. In zwei Jahren wurden in der eigenen Hausbuchbinderei und in äusseren Buchbindereien mehr als 38 tausend Bücher, Zeitungen- und Zeitschriftenbände eingebunden.

Die Verbesserungs- und Restaurierungsarbeit wurde seit 1983 schon in drei Abteilungen geführt: in diesem Jahre wurde das Zentrale Restauratorische Laboratorium in Betrieb gesetzt. Seine Aufgabe ist, die wertvollsten zu restaurierenden Dokumente anderer Bibliotheken des Landes zu retten und zu verbessern. Die seit lange Zeit geführte, planmässige Forschungs- und Entwicklungsarbeit der Széchényi-Bibliothek, verbunden mit den Erfahrungen der ausländischen Studienreisen, ist eine Garantie dafür, dass die Fachkräfte der Bibliothek auch den Landesaufgaben entsprechen können. Es ist auch gelungen, auf dem Gebiet der Weiterbildung des Restauratornachwuchses vorwärtzukommen.

Im Interesse der baldigen Beendigung des fast 15 jährigen Programms zur Mikroverfilmung der ungarischen Zeitungen mit dem Ziel des Bestandschutzes wurde in diesen zwei Jahren die Verfilmung der Dokumente der Sondersammlungen in den Hintergrund gedrängt, und in erster Reihe die Verfilmung der Zeit ungen geführt. Als Ergebnis wurde von 3,5 Millionen Zeitungsseiten Mikrofilmaufnahmen gemacht.

Unsere reprographische Ausstattung wurde durch die Inbetriebnahme von 3 neuen Schnelkopiermaschinen wesentlich verbessert. Die Kontinuität der Papier-, Film- und Bestandteilversorgung konnte mit der Vergrösserung der Beschaffungsschwierigkeiten nicht immer gesichert werden.

Zentrale Dienstleistungen

Die Anzahl der von den heimischen Druckereien eingelieferten Pflichtexemplare zeigte in der vergangenen Jahren keine wesentliche Änderung, im allgemeinen übertraf die 1,2 Millionen nicht. Das System der besseren Verteilung der Pflichtexemplare, das seit 1978 gültig ist, funktioniert in ausgebildeter Weise. Aus den Pflichtexemplaren bekommen die leitenden Bibliotheken der 5 Regionen des Landes nach dem territorialen Prinzip vollständige Serien, die grössten Fachbibliotheken nach dem Fachgebietprinzip die entsprechenden Fachgebiete.

In den zwei Jahren bekamen 8,7 tausend Publikationen der offiziellen Verleger ISBN-Nummer, bei den unoffiziellen Verlegern ist diese Anzahl 10,5 tausend. Neue ISSN-Nummern bekamen 1 000 neuerscheinende Periodika.

Zu dem Zentralkatalog der ausländischen Bücher sind 1982/83 annähernd vierhunderttausend Anmeldungen angekommen. Es erhöhte sich die Anzahl der gegebenen Informationen: es übertraf in den beiden Jahren 21 tausend.

Im Zentralkatalog der ausländischen Zeitschriften wurden annähernd 140 tausend Einheiten registriert. Es wurden mehr als 13 tausend Informationen gegeben. Als Ergebnis einer mehr als eine Jahrzehnt lang geführten Arbeit wurde der Band mit dem L—N Teil des retrospektiven Standortregisters veröffentlicht (Külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban a XVII. századtól 1970-ig. Union catalogue of foreign serials in Hungarian libraries XVIIth c. — 1970).

Die allgemein schwere wirtschaftliche Lage war auch in der Verringerung des Buch- und Zeitschriftenimports spürbar. Diese Tatsache vergrößerte natürlicherweise den Anspruch des Leihverkehrs, der auch an der Erhöhung der Zahl der angekommenen Gesuche (1981: 24, 1982: 25,8, 1983: 26,3 tausend) messbar ist. Mit besserer Organisation, mit der Verbesserung der methodischen Arbeit, mit Ausbau von neuen Verbindungen ist es gelungen, den grössten Teil der Ansprüche zu befriedigen.

Unter unseren ausländischen Partnern hatten in der Reihenfolge die BRD, Grossbritannien, die Sowjetunion, Niederlande, Schweden, die Schweiz und Frankreich die meisten Gesuche von uns erfüllt.

Mit der Veränderung der wirtschaftlichen Verhältnisse bekam auch der internationale Schriftentausch grössere Wichtigkeit. Die Tatsache kann aber nicht ausser Acht gelassen werden, dass die niedrigen Buchpreise, die im allgemeinen für die sozialistischen Länder charakteristisch sind, im Schriftentausch mit den kapitalistischen Ländern für uns nachteilig sind. 1982/83 wurden etwa 35 tausend Bücher und mehr als 4 tausend Zeitschriften nach Ausland geschickt. Die Zahl der vom Ausland bekommenen Bücher war cca. 10 tausend, die der Zeitschriften 2 tausend.

Die Abteilung Überschussexemplare übergab den inländischen Bibliotheken 42 tausend Überschussexemplare, und mehr als 17 tausend zur Verwertung im Innenhandel. Zur Intensivierung der Verwertung wurde zusammen mit dem Unternehmen für Buchhandel (Könyvértékesítő Vállalat) 1983 ein Antiquariat eröffnet. Der Bestand der Speicherbibliothek, die zur Zeit organisiert wird, wurde mit 26 tausend Bänden erhöht.

Entwicklung, Automatisierung. Beziehungen zu internationalen Informationssystemen

In den Entwicklungs- und Automatisierungsarbeiten brachte die Errichtung einer selbstständigen Automatisierungsgruppe im Jahre 1982 einen entscheidenden Wendepunkt. Die vom Organisationsrahmen unabhängige Gruppe beteiligt sich nicht nur an den Entwicklungsarbeiten der Széchényi-Bibliothek, sondern auch an der Planung und Entwicklung der EDV der einheimischen Bibliotheken.

Im Vordergrund der Entwicklungsarbeiten stand die Ausarbeitung der Recherche der Ungarischen Nationalbibliographie und die Begründung der Nationalen Periodika Datenbasis (Nemzeti Periodika Adatbázis). Das EDV-System dieser letzteren erstreckt sich auf die Registratur der inländischen und die von den ungarischen Bibliotheken abonnierten ausländischen Periodika. Auf Grund der Nationalen Periodika Datenbasis werden laufend dem ISDS-Zentrum nach Paris und dem ASPRI-System nach Moskau Daten überleitet. Nach der Bewertung der Erfahrungen der ersten Magnetbandmeldung am Pariser Zentrum begann die Datenabschreibung zur betriebsmässigen Magnetbandmeldung. Die Beziehungen zum ISDS waren besonders eng durch die Person von Abteilungsleiter Frau Szilvássy, die als Vorsitzende des Direktorialrates des ISDS eine bedeutende Tätigkeit entfaltete (Ausarbeitung des ISDS-Leitfaden usw.).

Auf dem Gebiet der Standardisierung nahmen wir tätig an der Ausarbeitung der RGW-Normen und der allgemeinen internationalen Normen teil. Im Rahmen der UBC-Arbeit führte Frau Szilvássy, als Vorsitzende der ISBD/S Revisionsarbeitsgruppe die Arbeiten zur Errichtung der Kompatibilität zwischen ISDS und ISBD/S.

Wir nahmen laufend am Informationssystem Interinformkultura, das von der Lenin-Bibliothek Moskau organisiert wurde, und am NPAC-Programm der Library of Congress von Washington teil.

Wissenschaftliche Arbeit, Forschungsorganisation

Die Massnahme, die die Bibliothek im Jahre 1981 für von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften unterstützte Institution erklärte, bedeutete die Anerkennung der wissenschaftlichen Ergebnisse einer längeren Entwicklungsperiode, zur Zeit eröffnete sie für die wissenschaftliche Arbeit der Bibliothek neue Perspektiven. Im Sinne des Forschungsplanes der Bibliothek für die Jahre 1981/85 schliesst sich die Széchényi-Bibliothek unmittelbar an den staatlichen Forschungsrichtungen, darunter in erster Reihe an der Forschungshauptproject „Erschliessung, Registrierung und Veröffentlichung unserer kulturellen und historischen Denkmäler“ („Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása“) an. Diese Forschungsrichtung auferlegt uns eine Verpflichtung, die mit den grundsätzlichen Aufgaben der Nationalbibliothek im vollen Einklang steht, zugleich können wir immer mehr auf die Unterstützung der Forschungsinstitute und auf äussere materielle Quellen rechnen.

Mit der Erweiterung unserer Beziehungen und mit der Vergrösserung unserer Forschungsorganisationsaufgaben hängt die Errichtung einer selbstständigen Gruppe für Forschungsorganisation vom 1. Januar 1983 zusammen. Diese Gruppe ist perspektivisch befugt, die bibliothekarische Forschungen im Lande zu umfassen. Die Errichtung der Gruppe hat ermöglicht, ausserhalb unserer Hungarika-Registrationsaufgaben uns intensiver mit dem Zustandebringen einer laufenden Hungarika-Information in Bibliothekskooperation beschäftigen zu können.

Die Vergrösserung der wissenschaftlichen Bedeutung des Instituts ist auch an der individuellen wissenschaftlichen Tätigkeit der Mitarbeiter messbar. Die Mitarbeiter der Széchényi-Bibliothek publizierten 1982/83 18 Bücher, 179 Studien und Artikel. Im Jahre 1983 hatten 43 Mitarbeiter 105 Mitgliedschaften bzw. Funktionen in den verschiedenen in- und ausländischen wissenschaftlichen und Fachkörperschaften.

Im Jahre 1983 entstand der Wissenschaftliche Rat der Bibliothek und hielt seine erste Sitzung. Seine ersuchten Mitglieder sind Repräsentanten der Fachbereiche: Sammelgebiet, Funktion und wissenschaftliche Aufgaben der Bibliothek, sowie führende Vertreter der kulturellen Leitung.

Internationale Beziehungen

Mit den Nationalbibliotheken der sozialistischen Länder arbeiten wir auch in mehreren Fachgebieten eng zusammen und unsere Experten nahmen an den Beratungen teil (Beschaffung, Katalogisierung, Bestandschutz, Bibliothekstechnologie). In den vergangenen zwei Jahren war unsere Bibliothek einmal Stelle einer Expertenkonferenz: im November 1982 wurde in Budapest die 4. Konferenz über die Zentralkataloge und des internationalen Leihverkehrs organisiert. Die eingeladenen 8 sozialistischen Länder — mit der Ausnahme von Rumänien — vertraten sich mit 15 Experten. Im Rahmen der gemeinsamen wissenschaftlichen Arbeit nahmen wir an der Ausarbeitung des Themas „Die sozialistische Nationalbibliothek in der NATIS“ und des mehrsprachigen bibliothekarischen Terminologiewörterbuches teil. An der Sitzung der Direktoren der Nationalbibliotheken vertraten im Jahre 1982 der stellvertretende Generaldirektor Péter Zircz, im Jahre 1983 der Direktor der Zentralstelle für Bibliothekswissenschaft und Methodologie, Ferenc Szente die Bibliothek.

Unsere Mitarbeiter reisten insgesamt 108 Male in den zwei Jahren in die sozialistischen Länder zur Studienreise, zum Erfahrungsaustausch oder zur Teilnahme an Konferenzen. Mit 15 Bibliotheken von 6 sozialistischen Ländern stehen wir mit unmittelbarer Personenaustauschverbindung. In den zwei Jahren empfangen wir aus den sozialistischen Ländern 93 Personen für mehrere Tage Aufenthalt.

In die westeuropäischen und überseeischen Länder reisten unsere Mitarbeiter 1982/83 47 Male, unter ihnen hielten 13 auch Vorträge. Aus den Reihen der Gäste von

den westeuropäischen Ländern betonen wir die belgische Delegation mit der Führung des Rektors der Katholischen Universität zu Leuven, Professor Pieter de Sommer, die zur Übergabe des Leuener Kodexes gekommen ist. Unter den im Jahre 1983 empfangenen Gästen waren Esko Häkli, der Direktor der finnischen Nationalbibliothek und Otto Wächter, der Leiter des Restaurationsinstitutes der Österreichischen Nationalbibliothek.

Ein beachtenswertes Ereignis der ungarisch-amerikanischen Beziehungen war das amerikanistische Seminar im Jahre 1983 von unserer Bibliothek organisiert. Amerikanische und ungarische Vortragende beschäftigten sich mit dem Thema, inwiefern ungarische Immigranten an der Herausbildung der Werte des amerikanischen kulturellen Lebens mitwirkten. Ebenfalls in Budapest, im Jahre 1983 wurde das 2. britisch-ungarische Seminar für Bibliothekswesen veranstaltet, dessen erster Tag in der Nationalbibliothek Széchényi stattgefunden hat.

Sowohl durch Instituts- als auch persönliche Beziehungen nahmen wir an der Arbeit zahlreicher internationaler Organisationen teil. Mit mehreren Sektionen der IFLA standen wir in regelmässiger schriftlicher Verbindung, teilgenommen an den UBC- und UAP-Programmen der IFLA. Eine besonders tätige Rolle in internationaler Beziehung erfüllte Frau Szilvássy als Vorsitzende des Direktorialrates, später als Präsidialmitglied des ISDS, im UBC-Bereich als Vorsitzende des ISBD/S Revisionskomitees und im Unesco als Bibliotheksexperte in Laos. An die AIBM (Association Internationale des Bibliothèques Musicales) knüpfen wir uns durch die RISM-Arbeiten (Repertoire International des Sources Musicales), wir nahmen an der tschechisch-, österreichisch-, slowakisch-ungarischen RISM-Kooperationsberatung in Prag teil. An der Konferenz der IADA (Internationale Arbeitsgemeinschaft der Archiv-, Bibliothek- und Grafikrestauratoren) im Haag nahm Beatrix Kastaly teil.

*A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1982—1983-ban**

1982-ben a szokásosnál nehezebb körülmények között dolgoztunk feladataink megvalósításán. Az év első negyedében lemondott az intézmény igazgatója, Papp István, ezt követően fél éven át megbízott igazgató irányította a munkát. Szenté Ferenc igazgatói kinevezése után, novemberben megkezdődött az intézmény átszervezése az 1979. évi MM felügyeleti vizsgálat intenciói alapján. A változtatások az OSZK-hoz való elvszerű közeledést és az OSZK—KMK-n belüli racionálisabb munkamegosztást célozták. Az év folyamán a Művelődési Minisztérium Könyvtári osztályának egyetértésével kisebb munkaterv-módosítást hajtottunk végre, néhány feladatot átütemeztünk 1983-ra. Így is maradtak adósságaink, bár többletként könyvelhetjük el, hogy intenzívebbé vált operatív tevékenységünk a könyvtári környezet irányában. Világosabban látjuk tartalékainkat is, melyek a következőkben rejlenek: hatékonyabb tevékenységi formák, az intézetben belüli elvszerűbb feladatmegosztás, szorosabb együttműködés a könyvtárügy irányító szerveivel, elsősorban az MM Könyvtári osztályával, az OKT különféle testületeivel, a nemzeti könyvtárral és más országos könyvtárakkal.

1983 elején sok belső vita és külső egyeztetés eredményeként korrekciót hajtottunk végre a KMK feladatrendszerében és szervezetében. Ennek lényege két pontban foglalható össze:

— a funkcionális feladatok ügyintézését átadtuk az Országos Széchényi Könyvtárnak, a döntési hatáskör fenntartása mellett. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a személyzeti és a nemzetközi ügyek intézése, valamint a gazdálkodás adminisztrációja az OSZK megfelelő igazgatóságain és osztályain történik, a KMK ügyeiben való döntési hatáskör azonban továbbra is a KMK igazgatójánál marad;

— átadtunk az OSZK-nak két státuszt fejlesztési és kutatási koordinációs feladatokra. Ezzel a KMK-ban megszűntek a számítógépesítéssel és a könyvtári kutatások irányításával kapcsolatos teendők. Ezt a két területet a jövőben az OSZK gondozza.

A KMK feladatköre és profilja egyszerűbbé vált, súlya ugyanakkor nem csökkent, mert az országos szakfelügyeleti hatáskör kifejlesztése jelentősen növeli az intézmény szerepét.

* Számvetésünkben a két év munkáját összevontan tárgyaljuk.

HÁLÓZATFEJLESZTÉSI, KOORDINÁCIÓS ÉS SZAKFELÜGYELETI FELADATOK

A hálózatfejlesztési és koordinációs munkában a korábbi években megkezdett szolgáltatásbővítő vállalkozások útját egyengettük. Megvizsgáltuk két szakkönyvtári hálózati központ (AGROINFORM, VIZDOK) hálózati módszertani munkáját, és erről jelentést készítettünk.

Javaslatot készítettünk a Művelődési Minisztérium Könyvtári osztályának a szakterületi együttműködési körök szakközpontjainak kijelölésére.

Javaslatot készítettünk a kis- és középüzemekben működő vállalati szakkönyvtárak munkájáról, megyei könyvtárakkal, illetve a szakmai (hálózati) központjaikkal való együttműködésükről, különös tekintettel az egységes vállalati könyvtárak megteremtésének lehetőségére.

Felmértük a megyei könyvtárak társadalomtudományi szolgáltató tevékenységét kérdőíves módszerrel, és konzultációk keretében. Elkészült az összefoglaló jelentés, amelyet a megyei könyvtárigazgatók tanácsának 1984. áprilisi ülésén vitatnak meg, néhány országos társadalomtudományi szakkönyvtár képviselőjének jelenlétében.

Helyzetfelmérő jelentés készült a városokon belüli könyvtári együttműködésről és a központi ellátó rendszerekről, amely az ellátó rendszerek gazdaságosságát és azokat a módozatokat vizsgálja, amelyek lehetővé teszik, hogy az ellátó rendszerek bizonyos helyzetekben lényegesen többet nyújtsanak, mint az önállóan gyarapító kiskönyvtárak.

Vállalati szakkönyvtári modellgyűjteményt állítottunk össze. A munka áthúzódik 1984-re, s várhatóan az év második felében jelenik meg.

A Magyar Könyvtárosok Egyesületével közös rendezésben országos értekezletet tartottunk a következő témáról: a könyvtári videotékák helyzete és lehetőségei a különböző könyvtártípusokban. Felvettük a kapcsolatot az Országos Közművelődési Tanáccsal a videotékák könyvtári fejlesztése érdekében, és közreműködtünk a Tanács mellett szervezett videobizottság munkájában. Részt vettünk a Minisztertanács számára készített „Előterjesztés a videotechnika alkalmazásáról” c. anyag összeállításában.

A közművelődési könyvtári ellátás fejlesztése

Összegeztük a tanácsi—szakszervezeti közös fenntartású, valamint a szakszervezeti művelődési otthonokban működő könyvtárak tapasztalatait, és elemeztük a tanulságokat.

Felmértük a kísérleti általános művelődési központok könyvtári helyzetét. A kitöltött adatlapok feldolgozása megkezdődött.

Folyamatos szakmai kapcsolatot tartunk a Magyar Néphadsereg könyvtáraival, részt vettünk a honvédségi könyvtárosok országos továbbképzésén és tapasztalatcseréjén. Az MN felkérésére szakfelügyeleti vizsgálatot tartottunk az MN Művelődési Háza Könyvtárában és fiókkönyvtáraiban. A Magyar Néphadsereg Kulturális Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központjának terve szerint segítettük a könyvtárosképzést.

A Vakok és Gyengénlátók Szövetségével együttműködve tervezetet készítettünk a beszélő (hangos) könyvek előállítására és a Könyvtárellátó Válatat révén történő terjesztésére. Elkészült a hangos könyvek útmutatója és mintakatalógusa. Javaslatot dolgoztunk ki a Kiadói Főigazgatóságnak „öregbetűs” könyvek kiadására. Jegyzéket állítottunk össze a kiadandó könyvekről.

A büntetésvégrehajtási intézetek közművelődési könyvtárainak továbbfejlesztése érdekében előadásokat és konzultációkat tartottunk a nevelőtisztek számára, helyszíni vizsgálatok során adtunk könyvtárfejlesztési, módszertani tanácsokat. Kidolgoztuk a büntetésvégrehajtó intézetek könyvtáraiiban alkalmazandó adatlapok mintáit.

Megkezdődött a kórházi közművelődési könyvtárak helyzetének felmérése. Az anyag feldolgozása áthúzódik 1984-re.

A gyermek- és ifjúsági ellátás fejlesztése

Javaslatot készítettünk az iskolai könyvtárak szakmai irányelveire.

Kidolgoztuk a gyermekkönyvtárosok regionális továbbképzésének tématervezetét, tartalmi és szervezési segítséget nyújtottunk a továbbképzés előkészítéséhez. Országos értekezletet rendeztünk a hálózati központok gyermekkönyvtárosainak és szakmódszertanosainak.

Feltérképeztük a nagy lakótelepi iskolákban működő kettős funkciójú (iskolai-közművelődési) könyvtárak szervezeti-működési tapasztalatait.

Tervezetet készítettünk a muzeális értékű gyermekkönyvek hozzáférhetőségének biztosításáról, a gyermekkönyvek archív megőrzéséről.

Általános fejlesztési és adminisztratív feladatok

Elláttuk a Társadalomtudományi Információs Munkabizottság (TIM) titkári teendőit, valamint a megyei könyvtárak igazgatói tanácsának titkári feladatait.

Elláttuk a Tudományos Könyvtári Minősítést Előkészítő Bizottság titkári teendőit, és a minősítések első szakaszát lezárva javaslatot tettünk a fenntartók által elő nem terjesztett, de a szakterületi együttműködési körök szervezésében szerephez juttatandó könyvtárak — meghívásos — tudományos minősítésére. Több mint 20 pályázat érkezett be, ezeket a bizottság 1984-ben fogja elbírálni.

Elkészült a Magyar Nemzeti Hangtár kialakításához szükséges kötelespéldány-rendelet módosításának tervezete. Az 1983-as év során megalakult a Nemzeti Hangtár előkészítő bizottsága, melynek titkári teendőit elláttuk. A megoldandó feladatok rendjéről programot készítettünk a minisztériumnak.

Előkészítettük az audiovizuális dokumentumok központi szolgáltatásának fejlesztési tervét.

Megkezdődött a közművelődési könyvtár statisztikai adatai számítógépes feldolgozásának előkészítése. Szakértők közreműködésével elkészültek a javaslatok a statisztikai jelentőlap módosítására. A munka áthúzódik 1984-re: a közművelődési könyvtárosokat fel kell készíteni az új bejelentőlap kitöltésére.

A „Településeink könyvtári ellátása”, valamint a „Szakszervezeti könyvtárak működési adatai” című kiadványok soros kötetei elkészültek.

Szakfelügyeleti feladatok

Az 1983-as évben az OSZK—KMK feladatköre kibővült az országos könyvtári szakfelügyelet tervezésével, szervezésével és lebonyolításával járó teendőkkel, ennek megfelelően kialakítottuk a tevékenység működési rendjét. A vizsgálatok lebonyolításáért minden esetben a Hálózatfejlesztési, Koordinációs és Szakfelügyeleti Osztály egyik munkatársa volt a felelős, az összegező jelentést az illetékes munkatárs állította össze. (A szakfelügyeleti dokumentumokat a Szakfelügyeleti Osztály öt évig őrzi, ezt követően a Könyvtártudományi Szakkönyvtár különgyűjteményébe kerülnek.)

Jelentés készült a vidéki könyvtárakba kerülő regionális elosztású kötelespéldányok elhelyezési, feltárási és szolgáltatási helyzetéről, az OSZK-val közösen végzett szakfelügyeleti vizsgálat eredményeként.

Tematikus vizsgálatot bonyolítottunk le Fejér megyében és az Állami Gorkij Könyvtárban.

Általános felügyeleti vizsgálatot végeztünk Heves és Zala megyében.

GYŰJTEMÉNYFEJLESZTÉSI ÉS BIBLIOGRÁFIAI TANÁCSADÁSI FELADATOK

Folyamatosan szerkesztettük az *Új Könyvek* c. tanácsadót a Magyar Nemzeti Bibliográfia szerkesztősége által rendelkezésünkre bocsátott bibliográfiai leírások és szakozás felhasználásával (évenként kb. 3000 tételt); féléves és éves szakrendi és betűrendes mutatót készítettünk, és elkészültek az évenkénti kumulált kötetek.

Folytattuk a „Könyvtári kis tükör” című sorozatot. Soron következő kötetei:

Gyermekirodalom (1976—1980)

Történelem, művelődéstörténet, szociográfia, néprajz

Technika

Természettudományok

Orvostudomány — Mezőgazdaság

Általános művek, filozófia, pszichológia, vallás (1979—1983)

Irodalomtudomány, nyelvészet (1980—1984)

Műhelytanulmány készült a *Prominens szerzők* c. kötet koncepciójáról, szerkesztési elveiről, szelekciós szempontjairól; az anyaggyűjtés folyamatos.

Elkészült a „*Mintakatalógus a közös iskolai és gyermekkönyvtárak számára*” c. segédlet második átdolgozott, bővített kiadásának kézírata.

Jelentést készítettünk a B típusú könyvtárak idegen nyelvű könyvbesszerzésének alakulásáról.

Összeállítottuk azoknak a folyóiratoknak a jegyzékét, amelyeknek beszerzése visszamenőlegesen is javasolt az A, illetve B típusú könyvtárakban.

Számba vettük azokat a folyóiratokat, amelyekről még nem készült repertórium, és javaslatot készítettünk analitikus feldolgozásukra.

Megalapoztuk az *Új Könyvek* tárgyszókatalógusát (1977-től kezdődően).

Elkészült „*A könyvtári helyismereti munka kézikönyve*” c. mű két fő fejezete, a teljes kézirat 1984-ben nyomdába kerül.

Módszertani konferenciát és tapasztalatcserét tartottunk „*A helyismereti munka helyzete és fejlesztési feladatai*” címmel a Kemenesaljai Napok keretében Celldömölkön, ahol számos szakmai kérdésben konszenzus alakult ki (helyismereti dokumentumok több szintű feldolgozása stb.).

MÓDSZERTANI, KUTATÁSI, TOVÁBBKÉPZÉSI FELADATOK

Az *állományépítési* módszertani feladatok körében a közművelődési könyvtári gyakorlat elemzését tartottuk fő feladatnak.

Az állománygyarapítási döntésmechanizmus közelebbi megismerése érdekében a miskolci Városi Könyvtár megbízásunkból és irányításunkkal feltárta a közművelődési könyvtárakban az *Új Könyvek* alapján történő állománygyarapítási döntések főbb jellemzőit.

Az állománykivonás közművelődési könyvtári gyakorlatáról helyzetfelmérés készült, ennek alapján módszertani javaslatot készítettünk.

A gyermekkönyvtári és a „felnőtt” könyvtári állomány párhuzamos beszerzésének kérdéseit is megvizsgáltuk a közművelődési könyvtárak állománygyarapításának elemzése keretében, és tapasztalatainkat közzé tettük „*Mibe kerül?*” c. kiadványunkban.

A *gyűjtemények feltárással kapcsolatos feladatok* közül az oktatást segítő kiadványainkat említjük elsőként. Megkezdődtek a katalogizálás oktatását szolgáló tankönyv előmunkálatai. Sajtó alá rendeztük a „*Példatár a könyvek bibliográfiai leírására*” c. segédkönyv újabb kiadását; megszerveztük a katalogizálásról szóló ideiglenes jegyzet sokszorosítását. Elkészítettük a dokumentumok formai feldolgozási munkafolyamatainak elemző leírását.

Magyarra fordítottuk a „*Names of persons*” c. IFLA segédletet, valamint az ISBD/S, ISBD/PM, ISBD/A, ISBD/CP szabványokat.

Módszertani segédanyagot készítettünk a könyvtári és információs viszszakereső rendszerek oktatásához a főiskolák számára.

Szöveggyűjteményeket állítottunk össze az információkereső rendszerekkel, az osztályozás elméletével, valamint a számítógépesítés kérdéseivel foglalkozó nemzetközi szakirodalomból.

Könyvtáráépítés, -berendezés és munkaszervezés

A könyvtáráépítés távlati stratégiájának megalapozása érdekében megkezdtük a könyvtárak elhelyezési viszonyainak vizsgálatát azzal a céllal, hogy prioritásokat tartalmazó fejlesztési alternatívák álljanak a döntéshozók rendelkezésére.

Az OSZK-nak és az OSZK—KMK-nak a budai Várba történő áttelepítésével kapcsolatban részt vettünk az aktuálissá váló szakmai-technológiai problémák megoldásában.

Részletes tevékenységjegyzéket állítottunk össze a könyvtári szakmunkák munkafázisairól, kiemelve a normázandó tevékenységeket.

Jelentést készítettünk a felsőoktatási könyvtárak munkaerő- és munkaszervezeti helyzetéről az 1981-es felmérés alapján.

Kutatási feladatok

Első helyen a könyvtár társadalmi presztízsének felmérésére irányuló vállalkozásunkat emeljük ki. „A közművelődési könyvtárak és társadalmi környezetük” témakörben esettanulmánykötetet állítottunk össze és adtunk nyomdába. Soron következő tanulmányok: Kamarás István: Nagykőrös; Illés Sándor: Kartal; Böröndi Lajosné: Mosonmagyaróvár, Kötöttárugyár.

Befejeződött a mindennapi életben szükséges információk iránti igények vizsgálatának előzetes kutatási szakasza. Új kutató irányításával és külső munkatársak segítségével a kutatás folytatódik.

Próbakérdőívet készítettünk a közművelődési könyvtárosok szociológiai jellemzőinek feltérképezésére, továbbá adatlapot az MM által kezdeményezett, minden könyvtártípust felölelő személyi adatgyűjtéshez.

Elkészült a 10—14 évesek olvasási kultúráját vizsgáló kutatási jelentés. Belekezdünk a 15—18 éves korosztály olvasási és könyvtárhasználati szokásainak vizsgálatába. A kérdőívek elkészítése és a próbafelvétel feldolgozása után befejeztük az adatfelvételt azon az országos, reprezentatív, 1000 fős mintán, melyet a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és az Állami Népeségnyilvántartó Hivatal állított elő, s megkezdtük a gépi feldolgozás előkészítését.

„Az olvasói ízlés alakulása a 70-es években” témakörben három tanulmány készült: az olvasmányszerkezetről, a mai magyar irodalom iránti érdeklődés alakulásáról, valamint a férfiak és a nők olvasói arculatáról.

Jelentést készítettünk a szépirodalmi művek olvasói kiválasztásáról és értelmezéséről (*Élményalakzatok*, II. kötet).

Vizsgálatot folytattunk a könyvtár értékközvetítő tevékenységének hatékonyságáról, a könyttárról alkotott kép alakulásáról.

Folytattuk „A házikönyvtár, mint szociológiai jelenség” téma feldolgozását. Az olvasási-olvasmánybeszerzési szokásokkal és az olvasási módokkal összefüggő témakörökben elkészültek a gépi táblázatok, illetve a speciális matematikai számítások. A témából résztanulmányok készültek, az összegző tanulmány megírása áthúzódik 1984-re.

Továbbképzés

Feladatainkat a tervek szerint teljesítettük. A két év alatt összesen 15 továbbképző tanfolyamot szerveztünk, éspedig a következőket:

- féléves továbbképző tanfolyam olvasószolgálatosoknak a könyvtárpedagógiai kérdéseiről;
- féléves továbbképző tanfolyam B típusú könyvtárak vezetői számára;
- továbbképző tanfolyam a könyvtári hálózatok dokumentumleírással és katalógusszerkesztéssel, módszertani tevékenységgel foglalkozó szakembereinek az új szabvánnyal kapcsolatos ismeretek átadásáról;
- osztályozói (ETO) tanfolyam;
- négy tanfolyamot szerveztünk az időszaki kiadványok új szabvány szerint történő bibliográfiai leírásának oktatására;
- egyéves tanfolyam a közművelődési könyvtárak módszertanos munkatársainak;
- egyéves gyermekkönyvtárosi tanfolyam;
- állománygyarapítási tanfolyam az A típusú tanácsai könyvtárak vezető munkatársainak;
- előadássorozat a megyei könyvtárak igazgatóinak a számítógépek könyvtári alkalmazásának lehetőségeiről;
- féléves tanfolyam egyházi, iskolai és közművelődési könyvtárosok számára a régi és ritka könyvek kezeléséről (a rendkívüli érdeklődés és a jelentkezők magas száma miatt a tanfolyamot 1984-ben megismételjük);
- egyéves tanfolyam a megyei továbbképzések szervezőinek, valamint a főiskolai oktatóknak az olvasáspedagógia témakörben;
- egyéves továbbképzés az olvasószolgálatban dolgozó könyvtárosoknak a szépirodalom-ismereti témakörben.

A hátrányos helyzetűek könyvtári ellátásával foglalkozó tanfolyam előadásait jegyzetként kiadásra készítettük elő, és a szakirodalmi igény- és szükségletvizsgálati tanfolyam záródolgozataiból tanulmánykötet jelent meg.

Közzétettük a magyar könyvtárak 1982. és 1983. évi bibliográfiai terveit.

Döntéshozatal a képzés területén

Elláttuk az Oktatási-továbbképzési szakmai állandó bizottság titkári teendőit.

Előterjesztés-tervezetet készítettünk a könyvtáros továbbképzés rendszeréről és perspektíváiról. Megvizsgáltuk a különféle képzési szintekkel és formákkal kapcsolatos igények közelmúltban lejárt változásainak tendenciáit.

Figyelemmel kísértük a gimnáziumi fakultatív könyvtárkezelői képzést, jelentést és javaslatokat készítettünk ezzel kapcsolatban.

Tartalmi, didaktikai és szervezési szempontból segítettük a könyvtárkezelői tanfolyamokat, elkészítettük az írásbeli vizsgák feladatlapjait, részt

vettünk az írásbeli vizsgák lebonyolításában, ellenőrzésében és értékelésében.

Elkészítettük és lektorálására átadtuk a könyvtárkezelői ismeretek oktatását szolgáló tankönyv kéziratát (a korábban használt ideiglenes jegyzeten alapul).

Írásban összegeztük az 1982/83-as tanévben szervezett könyvtárkezelői tanfolyamok tapasztalatait.

A könyvtáros- és informátorképzés nemzetközi áttekintése alapján jelentést és javaslatot készítettünk a magyar könyvtárosképzésben figyelembe vehető tantervi megoldásokról.

Összegeztük a 2/1976. sz. rendelet alapján szervezett államvizsgák tapasztalatait.

A KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI SZAKKÖNYVTÁR MUNKÁJA

A szakkönyvtár folyamatosan, rendeltetésének megfelelően működött.

Az állományépítés terén súlyt helyeztünk a különgyűjtemények gyarapítására és gondozására; szélesítettük nemzetközi kapcsolatainkat, folyamatosan kivontuk az állományból a régebben beszerzett, gyűjtőkürünkbe nem tartozó műveket.

A feldolgozás során a monográfiák leírását az új szabvány szerint készítettük, ennek megfelelően folyamatosan végrehajtottuk a leíró katalógusban a szükséges módosításokat, szerkesztettük a betűrendes, a tárgyszó-, a cikk-, a fordítás-, az útijelentés- és prospektuskatalógust, folyamatosan gondoztuk, bővítettük a könyvtári és informatikai tezaurust.

A szakdolgozatok, disszertációk és útijelentések bibliográfiai leírásához és könyvtári kezeléséhez útmutatók készültek. 1984-ben kiadásra kerülnek.

Naprakészen szerkesztettük a könyvtári és informatikai szakirodalom központi katalógusát.

Elkészült a könyvtári, informatikai szakdolgozatok és disszertációk központi katalógusa.

A prospektustár gyűjtése és feldolgozása folyamatos.

A szakirodalmi figyelőszolgálat is folyamatosan működött.

Tervszerűen felkészültünk a vári költözésre (dokumentumkivonás, állományfelállítási tervek, tárgyalások stb.). Megkezdtük a dokumentumok átjelzetelését.

A könyvtár állandó kiadványainak (*Könyvtári Figyelő*, *KDSZ*, *MAKSZAB*, *HLISA*, *VELBI*) szerkesztése folyamatos, a kéziratok időben nyomdába kerülnek.

A külföldi könyvtártudományi szakirodalom gyarapodási jegyzékének három száma jelent meg, a negyedik, amely a decemberi anyagot is tartalmazni fogja 1984-ben került nyomdába.

SZERVEZÉSI ÉS PROPAGANDAFELADATOK

Kiállítást rendeztünk a moszkvai Állami Lenin Könyvtárban „Híres könyvtárak — híres könyvek Magyarországon” címmel a könyvtárügy hazai eredményeinek népszerűsítésére; forgatókönyvekkel és kiállítási anyagokkal segítettük a könyvtárnépszerűsítő kiállítások rendezőit.

Folytattuk a kiállítási anyagok bővítését célzó fotóztatási munkákat. Elkészültek a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, a Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára, a Hódmezővásárhelyi Gimnázium Könyvtára, a Miskolci Léway Könyvtár, a Sárospataki Művelődési Ház könyvtárának fotói, továbbá a híres könyveink fotómásolatai.

Közreműködünk az olvasómozgalmak és az olvasói pályázatok koordinálásában. Részt vettünk az *Olvasó Ifjúságért* pályázat értékelésében, az MSZBT *Kell a jó könyv* pályázatának megindításában.

A hálózatok központi propagandamunkával foglalkozó munkatársainak több alkalommal tartottunk tapasztalatcserét.

Elkészítettük a könyv- és könyvtárpropaganda középtávú tervét és távlati koncepcióját. Az előterjesztést megvitatta az MM ez alkalomra összehívott bizottsága, valamint az országos könyvtári propagandabizottság.

A tömegkommunikációs szerveknek *Könyvtári Hírlevelet* jelentettünk meg. Tájékoztatásaink országsszerte fokozták a könyvtári munka sajtóvisszhangját.

A Művelődési Minisztérium Könyvtári osztályával közösen pályázatot hirdettünk meg az országos sajtó, a rádió és a televízió munkatársainak könyvtári témákról.

* * *

Ha szakmai munkák mérlegét akarjuk megvonni, két megközelítés kínálkozik. Az egyik a vállalt munkatervvel való szembesítés, ami azt mutatja, hogy az előírt feladatok zömét teljesítettük. A néhány lemaradás okaként szinte minden esetben megjelölhetők „objektív tényezők” is: az anyagi ösztönzés korlátozottsága, a külső munkatársak megbízhatatlansága stb.

A másik megközelítés az összteljesítmény mérlegelése. Ez azt mutatja, hogy a munkaterven felül elvégzett feladatok száma, időigénye és szellemi-fizikai energiafordítása megközelíti a tervezettét. A teljesség igénye nélkül, a fontosabbakat is némi önkénnyel válogatva, álljanak itt a következők:

— részt vettünk a külföldi folyóiratok központi kurrens nyilvántartásának — az Országgyűlési Könyvtár és az OKT által szervezett — regisztrációs munkáiban;

— részt vettünk az új köteleespéldány-rendeletéről és a központi katalógusokba történő bejelentési kötelezettségről szóló jogszabályok előkészítésében;

— elkészítettük a budapesti szakszervezeti könyvtárak szakfelügyeleti vizsgálatáról készült összefoglaló jelentést;

— közreműködünk a pedagógusok munkaidejéről szóló miniszteri utasítás értelmezésére kiadott irányelvek kidolgozásában;

— részt vettünk a közgyűjtemények gazdálkodásának korszerűsítését célzó könyvtári javaslat kidolgozásában;

— folyamatosan véleményeztük a hozzánk érkezett különféle témájú előterjesztéseket, jogi-szakmai tanácsadással segítettük a hozzánk fordulókat;

— közreműködtünk a „Nagyvilág repertóriuma 1970—1980” kéziratának lektorálás utáni szerkesztési munkálataiban;

— költségvetési kalkulációkat végeztünk, módszertani javaslatokat állítottunk össze a közművelődési és iskolai könyvtárak állománygyarapításához, s ezt a tanulmányt az OPKM-mel közösen megjelentettük;

— a megyei könyvtáraknál rendszeresen vizsgáltuk a leíró katalógusok helyzetét az új szabványok bevezetését követően; a tapasztalatokat szakmai tanácskozásokon értékeltük;

— térítésmentes tervjavaslatot készítettünk az alábbi könyvtárak bővítéséhez, illetve berendezéséhez: Agrártudományi Egyetem, Keszthely; Tanárképző Főiskola, Kaposvár; Magyar Írók Szövetsége; VIDEOTON, Székesfehérvár; ELTE, Ortutay Emlékkönyvtár; Pénzügyi Főiskola; Városi Könyvtár, Baja; MEDOSZ Központi Könyvtár; Református Nagykollégium, Debrecen; OSZK állománygyarapítás; OSZK ideiglenes olvasószolgálat; a következő települések könyvtárainak: Nagyatád, Mátészalka, Várpalota, Ráckeve, Kisújszállás, Hatvan;

— Heves megye könyvtárosai körében megvizsgáltuk a könyvtárosok munkahelyváltozásait, a munkaerő-kereslet és -kínálat alakulását. Az anyaggyűjtés lezárult, a kutatás zárójelentése elkészült;

— összegeztük a Magyarországon dolgozó könyvtárosok iskolai végzettségének és szakmai képzettségének alakulását 1974—1982 között.

A terven felüli feladatok száma évről évre növekszik. Ez arra figyelmeztet, és az intézmény jellege, a hazai és nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepe szintén azt kívánja, hogy a tervezés során az elengedhetetlen szolgáltatási, módszertani és kutatási kötelezettségek felvállalása mellett kellő szabad kapacitást tartunk fenn az előre nem látható, de a tervidőszakban esetleg égetően fontossá váló feladatok rugalmas elvégzéséhez.

*Az 1982—83. évi beszámolójelentések alapján összeállította:
dr. Csapó Edit*

KIADVÁNYAINK

(1983—1983)

ARATÓ Antal

Mive kerül? : Költségvetési kalkulációk és módszertani megjegyzések közművelődési és iskolai könyvtárak állománygyarapítására az „Új Könyvek” című állománygyarapítási tanácsadó 1982. évi kinyomata alapján [szerk. Arató Antal]. — Bp.: OSZK—KMK, 1983. — 62 p.

ISBN 963 201 181 3

BÁCSKAI István

Az olvasási szokások változásai Bácsalmáson: Többlépcsős vizsgálat fiatalok körében / Bácskai István, Gereben Ferenc, Nagy Attila: [szerk. Gereben Ferenc]. — Bp.: OSZK—KMK, 1983. — 76 p.

ISBN 963 201 160 0

BENKŐ Zsuzsanna

Gyermek- és ifjúsági irodalom: 1976–1980 / [a kötetet összeáll. és szerk. Benkő Zsuzsanna]. — Bp.: NPI, 1983. — 233 p. — (Könyvtári kis tükör: Ajánló könyvjegyzék, ISSN 0138 9920)

ISBN 963 201 150 3 (KMK)

ISBN 963 563 007 7 (NPI)

BENKŐ Zsuzsanna

Művészetek, sport: 1945–1979 / [a kötetet összeáll. és szerk. Benkő Zsuzsanna]. — Bp.: NPI, 1982. — 313 p. — (Könyvtári kis tükör: Ajánló könyvjegyzék, ISSN 0138-9920)

ISBN 963 201 134 1 (KMK)

BODOR Jenőné

A gyermekkönyvtárak állományának raktározása és katalógusai: Helyzetkép és javaslat / Bodor Jenőné, Ramháb Mária, Vasné Mészáros Katalin; [szerk. Károlyi Ágnes]. — Bp.: OSZK–KMK 1982. — 84 p.

ISBN 963 201 146 5

BORSA Gedeon

Gyakorlati tudnivalók a régi nyomtatványokról / Borsa Gedeon. — Bp.: ELTE: OSZK–KMK, 1983—. — (Segédlet a könyvtárosképzéshez) 1., Az írófelület sajátosságai és azok leírása, kollacionálás. — 1983. — 26 p.

A büntetésvégrehajtási intézetek közművelődési könyvtárainak munkája / [összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkaközössége]; [szerk. Bereczky Lászlóné]; [közr. az] Igazságügyi Minisztérium Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága Nevelési Osztálya. — Bp.: IM, 1982. — 102 p.

DEMETER Gyula

Könyvtárak világitása / Demeter Gyula, Faragó György, Hazina Sándor. — Bp.: OSZK–KMK, 1982. — 246 p.

ISBN 963 201 149 X

FODOR András

Magyar Szépirodalom: 1945–1979 / [a kötetet összeáll. és szerk. Simon Zoltán gyűjtésének felhasználásával Fodor András, Táborossy Zoltán, Vajda Kornél]. — Bp.: NPI, 1981. — 242 p. — (Könyvtári kis tükör: Ajánló könyvjegyzék, ISSN 0134-1898)

ISBN 963 201 119 9 (KMK)

Használoi igények — tájékozási szokások: Válogatás egy tanfolyam záródolgozataiból / [vál. és szerk. Sz. Nagy Lajos]; [a kötet szerző Ádám Antalné et al.]. — Bp.: MPI, 1983. — 144 p.

ISBN 963 201 151 1 (KMK)

ISBN 963 563 008 5 (NPI)

HEIT Gábor

Közelképek közművelődési könyvtárainkról / Heit Gábor, Lőrincz Judit. — Bp.: OSZK–KMK, 1981. — 100 p.

ISBN 963 201 129 5

Időszerről nemzetközi kérdések: Ajánló bibliográfia / [szerk. és a bevezetőt írta Pelejte Tibor]; [Az ... összeállítás Baricné Kocsis Éva és Füleki Jánosné ... közreműködésével készült]. — Bp.: OSZK–KMK, 1983. — 95 p.

ISBN 963 201 168 6

Intézményi adattárak. — Bp.: NPI 1975—. — (Helyismereti kutatók kézikönyvei, ISSN 0324-3923)

Könyvtárak / Borza László. — 1981. — 220 p.

ISBN 963 201 132 5 (KMK)

ISBD/A: A régi könyvek nemzetközi szabványos bibliográfiai leírása / [szerk. Varga Ildikó]; [ford. Galamb Györgyné]. — Bp.: OSZK—KMK, 1983. — 97 p.
ISBN 963 201 156 2

ISBD/PM: A nyomtatott kotta nemzetközi szabványos bibliográfiai leírása / [ford. és szerk. Varga Ildikó]; [zenei tanácsadó Vavrincez Veronika]. — Bp.: OSZK—KMK, 1983. — 77 p.
ISBN 963 201 157 0

ISBD/S: Az időszaki kiadványok nemzetközi szabványos bibliográfiai leírása / [ford. Nagy Zsoltné]; [szerk. Varga Ildikó]. — Bp.: OSZK—KMK, 1983. — 90 p.
ISBN 963 201 167 8

KAMARÁS István

Reading choice in Manchester and Miskolc / István Kamarás, Bryan Luckham. — Bp.: National Széchényi Library, 1983. — 86 p.
ISBN 963 201 164 3

Könyv- és könyvtárhasználati játékok, vetélkedők forgatókönyvei: Példatár foglalkozásvezetőknek / [szerk. Szurmay Ernő]; [vál. Orosz Józsefné, Pelejtei Tibor]. — 2. jav., bőv. kiad. — Bp.: OSZK—KMK: VFMK, 1981. — 198 p.
ISBN 963 201 131 7

Könyvtárhasználat, könyvtárkép: Tanulmánygyűjtemény / [szerk. Kamarás István]. — Bp.: NPI, 1982. — 118 p.
ISBN 963 201 144 9 (KMK)
ISBN 963 563 023 9 (NPI)

Könyvtári kalauz: Közhaszni tudnivalók országos és regionális könyvtárakról / [fel. szerk. Pelejtei Tibor]; [közrem. Mérő Éva és Moór Márta]. — 2. jav. kiad. — Bp.: OSZK—KMK, 1983. — 43 p.

Könyvtárosok a fiatal olvasókról és a nem olvasó fiatalokról / [szerk. Károlyi Ágnes]. — Bp.: OSZK—KMK: MKE, 1983. — 157 p.
ISBN 963 201 180 5

KÖPF László

Alapelvek az intézményi munka mozgalmi jellegének erősítésére / készítette Köpf László; a Művelődési Minisztérium Tárcaközi Munkabizottságának megbízásából kiadja az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 34 p. — (Az általános művelődési központ munkájának szervezeti és tartalmi kérdései: Módszertani füzetek, ISSN 0230—3817; 3.)
ISBN 963 201 143 0

Mit? Honnan? Hogyan? : Segédlet a könyvtári és információs munka eszközeinek és berendezéseinek beszerzéséhez / [összeáll. Kiglicsné Katona Rita]. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 54 p.
ISBN 963 201 145 7

Mit tehet a könyvtár? : Cikkgyűjtemény egy városi-járásai könyvtár tíz évéről / [vál. és a jegyzeteket írta Arató Antal]; [szerk. Szurmay Ernő]; [az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ és a Verseghegy Ferenc Megyei Könyvtár kiadványa]. — Szolnok: VFMK, 1982. — 185 p.

MUNKÁCSY Mária

Alapelvek az általános művelődési központok iskoláinak nevelő-oktató tevékenységéhez / [írta Munkácsy Mária]; a Művelődési Minisztérium Tárcaközi Munkabizottságának megbízásából kiadja az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 23 p. — (Az általános művelődési

központ munkájának szervezeti és tartalmi kérdései: Módszertani füzetek, ISSN 0230—3817; 2.)

ISBN 963 201 137 6

Olvasó ifjúságért: 1982—1983 / [szerk. Pelejtej Tibor]; [vál. Orosz Józsefné]. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 129 p. — (Olvasó népert mozgalom: A művelt ifjúságért, korszerű műveltségért)

PÁL Tiborné

Földrajz, útleírás: 1945—1980 / [a kötetet összeáll. és szerk. Pál Tiborné]. — Bp.: NPI, 1981. — 144 p. — (Könyvtári kis tükör: Ajánló könyvjegyzék, ISSN 0134—1898)

ISBN 963 201 120 1 (KMK)

Példatár különféle dokumentumtípusok bibliográfiai leírásához / [szerk. Orbán Éva]; [szaktanácsadó Varga Ildikó]. — Bp.: NPI, 1982. — 191 p. + mell.

ISBN 963 201 139 2 (KMK)

PÓTYNÉ Keresztesi Katalin

Alapelvek a rendszeres testmozgásra nevelés feladataihoz / [írta Pótyné Keresztesi Katalin]. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 31 p. — (Az általános művelődési központ munkájának szervezeti és tartalmi kérdései: Módszertani füzetek, ISSN 0230—3817; 4.)

ISBN 963 201 153 8

A római katolikus egyház latin szertartású liturgikus művei egységesített címeinek jegyzéke [ford. és a függelékét összeáll. Galamb Györgyné]; [szerk. Varga Ildikó]. — Bp. OSZK—KMK, 1983. — 78 p.

ISBN 963 201 162 7

SCHLANGER László

A tezauszépités számítógépes segítése / Schlinger László. — Bp.: MPI. 1983. — 220 p.

ISBN 963 201 112 0 (KMK)

ISBN 963 562 852 8 (NPI)

SEREGI István

A módszertanos munkája: Tanfolyami segédlet / Seregi István, Sóron László. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 55 p.

A SPES-csoport: Egy francia politikai és társadalomtudományi dokumentációs hálózat kialakítása / [szerkesztő bizottság ... Maria-Christina Paoletti et al.] [közr. a] Társadalomtudományi Információs Munkabizottság, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 54 p.

ISBN 963 201 141 4

Subject departments in public libraries / [comp. by Gábor Mándy]. — Bp.: FSZEK: OSZK—KMK. 1983. — 202 p.

ISBN 963 581 091 1

SZENTIRMAI László

Az olvasó egyetemi hallgató Szentirmai László; [Hallgatói életmód tevékenységeinek vizsgálata többváltozós analízis segítségével c. fejezetet írta Galambos Gábor ...]. — Bp.: NPI, 1981. — 147 p.

ISBN 963 201 127 9 (KMK)

Tanulmányok a szakszervezeti könyvtári munkáról / [a kötet szerzői André Miklós et al.]; [szerk. Bereczky Lászlóné]. — Bp.: NPI, 1982. — 171 p.

ISBN 963 201 133 3 (KMK)

UNGVÁRY Rudolf

Az osztályozás alapjai: Bevezetés az információkereső nyelvek elméletébe: Kísérleti oktatási segítőanyag / Ungváry Rudolf. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 116 p.
ISBN 963 201 136 8

VARGA Ildikó

A leíró katalógusok továbbépítése: Útmutató [összeáll. Varga Ildiko]; [az 1. függelék Rácz Ágnes, a 3. függelék Zsemberi Anna állította össze]. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 108 p.
ISBN 963 201 144 9

VARJAS Béla

Paleográfiai útmutató 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához / Varjas Béla. — Bp.: ELTE: OSZK—KMK, 1982. — 12 fol. — (Segédlet a könyvtáros-képzéshez.)

Világirodalom: 1945–1980 / [a kötetet összeáll. és szerk. Lakatos András et al.]. — Bp.: NPI, 1982. — 310 p. — (Könyvtári kis tükrök: Ajánló könyvjegyzék, ISSN 0138–9920)
ISBN 963 201 138 4 (KMK)
ISBN 963 562 940 0 (NPI)

Időszaki kiadványok

Események, évfordulók. — 1983–1984. — Bp.: OSZK—KMK, 1982–1983. — 29 cm
ISSN 0572–7235

Eseménynaptár. — 1982. 1. sz.—1983. 4. sz. — Bp.: NPI, 1983–1983. — 29 cm
ISSN 0521–3967

Hungarian library and information science abstracts. — Vol. 11. 1. no. (1982)-vol. 12. 2. no. (1983). — Bp.: OSZK—KMK, 1982–1983. — 29 cm
ISSN 0046–8304

Információ a könyvtári és információs munka eszközeiről és berendezéseiről. — 1982. 1. sz.—1982. 8. sz. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 29 cm
Angol és orosz nyelven is.

Könyvtár és művelődés. — 1982. 1. sz.—1982. 2. sz. — Bp.: OSZK—KMK, 1982. — 29 cm

Könyvtári és dokumentációs szakirodalom: Referáló lap. — 14. évf. 1. sz. (1982)—15. évf. 4. sz. (1983). — Bp.: NPI, 1983. — 29 cm
ISSN 0454–3491

Könyvtári és informatikai központ gyarapodási jegyzék. — 1982. 1. sz.—1983. 4. sz. — Bp.: OSZK—KMK, 1982–1983. — 29 cm
Címe előbb: Gyarapodási jegyzék (1982. 1. sz.—1983. 1. sz.)
ISSN 0236–5200

Könyvtári figyelő. — 28. évf. 1. sz. (1982)—29. évf. 6. sz. (1983). — Bp.: NPI, 1983. — 24 cm
ISSN 0023–3773

Könyvtári hírlevél. — 1982. 1.—1983. 5. — Bp.: OSZK—KMK, 1982–1983. — 29 cm
Megjelent 1982-ben 10 szám, 1983-ban 5 szám.

A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei. — 1982—1983. — Bp.: OSZK—KMK, 1982—1983. — 29 cm

A magyar könyvtári szakirodalom bibliográfiája. — 1982. 1. sz.—1983. 4. sz. — Bp.: OSZK—KMK, 1982—1983. — 29 cm
ISSN 0133—736x

A Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyve. — 1981. — Bp.: NPI, 1982. — 160 p.

Szakszervezeti könyvtárak működési adatai: Munkahelyek könyvtári ellátása. — 1981—1982. — Bp.: OSZK—KMK, 1982—1983. — 20×28 cm
ISSN 0134—188x

Településeink könyvtári ellátása: A tanácsai és szakszervezeti könyvtárak statisztikai adatai. — 1981—1982. — Bp.: OSZK—KMK, 1982—1983. — 20×28 cm
ISSN 0134—1448

Új könyvek: Könyvtárak állománygyarapítási tanácsadója. — 1982. 1. sz.—1983. 32. sz. — Bp.: Könyvért, 1982—1983. — 20 cm
Megjelent 1982-ben 25 szám, 1983-ban 32 szám. — Negyedéves mutatója „Szakrendi és betűrendes mutató az Új könyvek ... számaikhoz” címmel jelenik meg. — Évente kumulált kötete van
ISSN 0049—5069

Vengorskaá literatura po bibliotekovedeniú i informatike: Referativnyj žurnal. — 11. god 1. no. (1982)—12. god. 2. no. (1983). — Bp.: OSZK—KMK, 1982—1983. — 29 cm
ISSN 0133—7319

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЦЕНТРА БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЯ И МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В 1982—1983 ГГ.

В 1982 г. Центр выполнял свои задачи в условиях, значительно более трудных обычных. В первом квартале года отказался от занимаемой должности директор учреждения, после чего в течение полугодия работой руководил временно исполняющий обязанности директора. После назначения директором Ференца Сенте, в ноябре началась реорганизация Центра в соответствии с намерениями инспекторской проверки Министерства культуры 1979 г. Изменения были направлены на принципиальное сближение с Государственной библиотекой им. Сечени и более рациональное распределение обязанностей внутри самого Центра. В течение 1982 г. при согласовании с Отделом библиотек Министерства культуры имели место определенные изменения рабочего плана, выполнение некоторых задач было перенесено на 1983 г. Даже после этого у нас все еще оставались задолженности, хотя интенсивнее удалось развить оперативную деятельность в направлении библиотечной среды, чем это было запланировано. Теперь уже более ясно обрисовались наши резервы: более эффективные формы работы, повышено принципиальное распределение задач внутри самого Центра, более тесное сотрудничество с руководящими библиотечными органами, прежде всего с Отделом библиотек Министерства культуры, с различными органами Государственного совета по вопросам просвещения, с национальной библиотекой и другими центральными библиотеками.

В результате больших внутренних дискуссий и внешних согласований, имевших место в начале 1983 г., были сделаны значительные изменения в определении круга задач и структуре Центра библиотековедения и методической работы. В общих чертах эти изменения сводятся к следующим двум основным пунктам:

— обязанности по выполнению функциональных задач мы передали Государственной библиотеке им. Сечени с оставлением за Центром компетенции в решении основных

вопросов. На практике это означает, что исполнение кадровых и международных функций, а также хозяйственной административной работы осуществляют соответствующие управления и отделы Библиотеки им. Сечени, в то время как право решения вопросов, касающихся внутренних дел Центра, и в дальнейшем остается за его директором;

— национальной библиотеке мы передали два штата, предусматривавшие ранее выполнение задач развития и научно-исследовательской работы. Этим в Центре прекратилась работа по автоматизации и руководству научно-исследовательской работой. Выполнение этих двух функций в дальнейшем взяла на себя Библиотека им. Сечени.

Круг задач и профиль Центра библиотекведения и методической работы сузился, в то же время вес его не уменьшился, т. к. дальнейшее развитие компетенции специализированного контроля масштабов страны значительно повышает роль учреждения.

THE ACTIVITY OF THE CENTRE FOR LIBRARY SCIENCE AND METHODOLOGY IN THE YEARS 1982 — 1983

In 1982 we worked on the realization of our plans under more adverse circumstances than usual. Following the resignation of the former director in the first quarter of the year, the activity of the Centre was managed by a commissioned director for half a year. After Ferenc Szente had been nominated to the post of director, the reorganization of the institute was started in November according to the intentions of the 1979 supervisory inquiry of the Ministry of Education. Changes were aimed at a reasonable approach to the National Széchényi Library on the one hand, and at a more rational division of labour between the National Széchényi Library and its Centre for Library Science and Methodology on the other. In the course of 1982 we made some modifications in our plans of work with the approval of the Department of Libraries of the Ministry of Education, and some of our tasks were put off till 1983. However, some of them still remained unfinished, though our operative activity directed towards libraries had become more intensive, surpassing plans and expectations. Our reserves also became more obvious, which include the following: more effective forms of activity; a more reasonable internal division of labour; closer co-operation with the leading authorities of libraries, primarily with the Department of Libraries of the Ministry of Education, with different bodies of the National Library Council, with the National Library, and with other libraries with country-wide responsibilities.

At the beginning of 1983 corrections were made in the goals, tasks, and organization of the Centre for Library Science and Methodology as the result of many internal discussions and external negotiations. The essentials of these changes may be summed up in two points:

- many clerical tasks were handed over to the National Széchényi Library while retaining authority to make decisions. In practice, this means that the clerical duties involved in personnel management and international relations, as well as the administration of financial affairs are carried out by the proper departments of the National Széchényi Library, while the authority to make decisions in the Centre's affairs rests with its director;
- two permanent posts of the Centre were given to the National Széchényi Library for developmental and research co-ordinating tasks. Thus, all activities in the field of computerization and research management ceased in the Centre. These two tasks are to be fulfilled by the National Széchényi Library in the future.

Though the tasks and the profile of the Centre for Library Science and Methodology have become less complex, it has not lost of its significance, since the increasing of the authority to supervise all the country's libraries enhances the role of the Centre for Library Science and Methodology considerably.

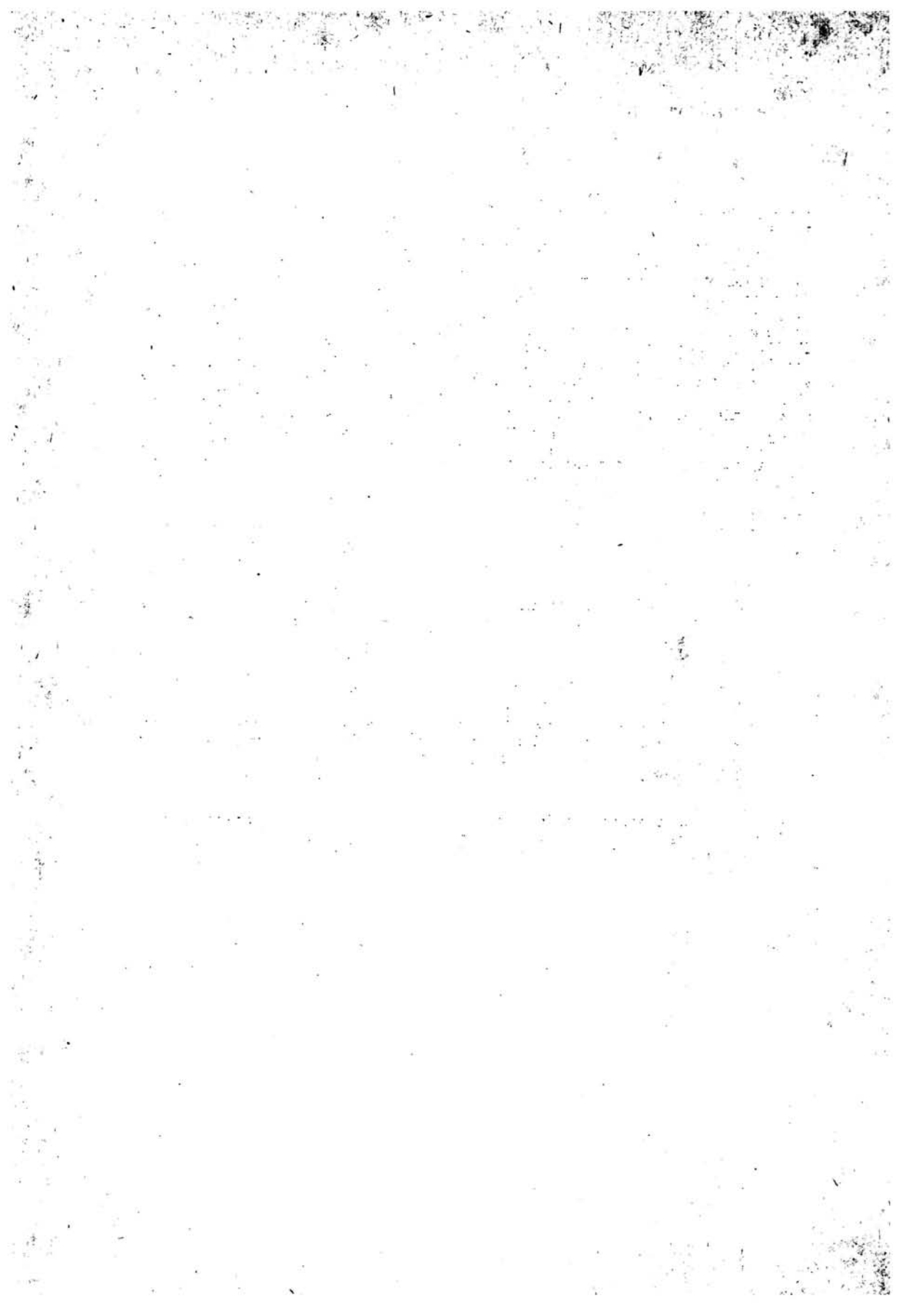
DIE TÄTIGKEIT DER ZENTRALSTELLE FÜR BIBLIOTHEKSWISSENSCHAFT UND METHODOLOGIE IN DEN JAHREN 1982 – 1983

Im Jahre 1982 arbeiteten wir an der Verwirklichung unserer Aufgaben in schweren Verhältnissen als sonst. Im ersten Viertel des Jahres dankte der Direktor des Institutes ab und darauffolgend leitete ein beauftragter Direktor die Arbeit. Nach der Ernennung des Direktors, Ferenc Szente, im November begann die Umorganisation des Instituts auf Grund der Intentionen der aufsichtsbehördlichen Prüfung des Kulturellen Ministeriums vom Jahre 1979. Die Veränderungen dienten der prinzipiellen Annäherung an die Nationalbibliothek Széchényi und der rationelleren Arbeitsteilung zwischen der Nationalbibliothek Széchényi und der Zentralstelle für Bibliothekswissenschaft und Methodologie (Könyvtártudományi és Módszertani Központ – KMK). Im Laufe des Jahres wurde mit dem Einverständnis der Bibliotheksabteilung des Kulturellen Ministeriums eine kleinere Planänderung vollgeführt und einige Aufgaben auf das Jahr 1983 hintübergeschoben. Auch so blieben Schulden, zwar als Überschuss betrachtet werden kann, dass unsere operative Tätigkeit in der Bibliotheksumwelt intensiver wurde. Wir sehen auch unsere Reserven klarer, die in den folgenden bestehen: wirksamere Tätigkeitsformen, prinzipiellere Arbeitsteilung innerhalb des Institutes, engere Zusammenarbeit mit den Leitungsorganen des Bibliothekswesens, hauptsächlich mit der Bibliotheksabteilung des Kulturellen Ministeriums, mit den verschiedenen Körperschaften des Landesrates für Bibliothekswesens (Országos Könyvtárügyi Tanács), mit der Nationalbibliothek und mit anderen Landesbibliotheken.

Am Anfang des Jahres 1983 haben wir als Ergebnis von vielen inneren Diskussionen und äusseren Abstimmungen im Aufgabensystem und Organisation der KMK eine Korrektur vollgezogen. Das Wesen dieser Korrektur kann in zwei Punkten zusammengefasst werden:

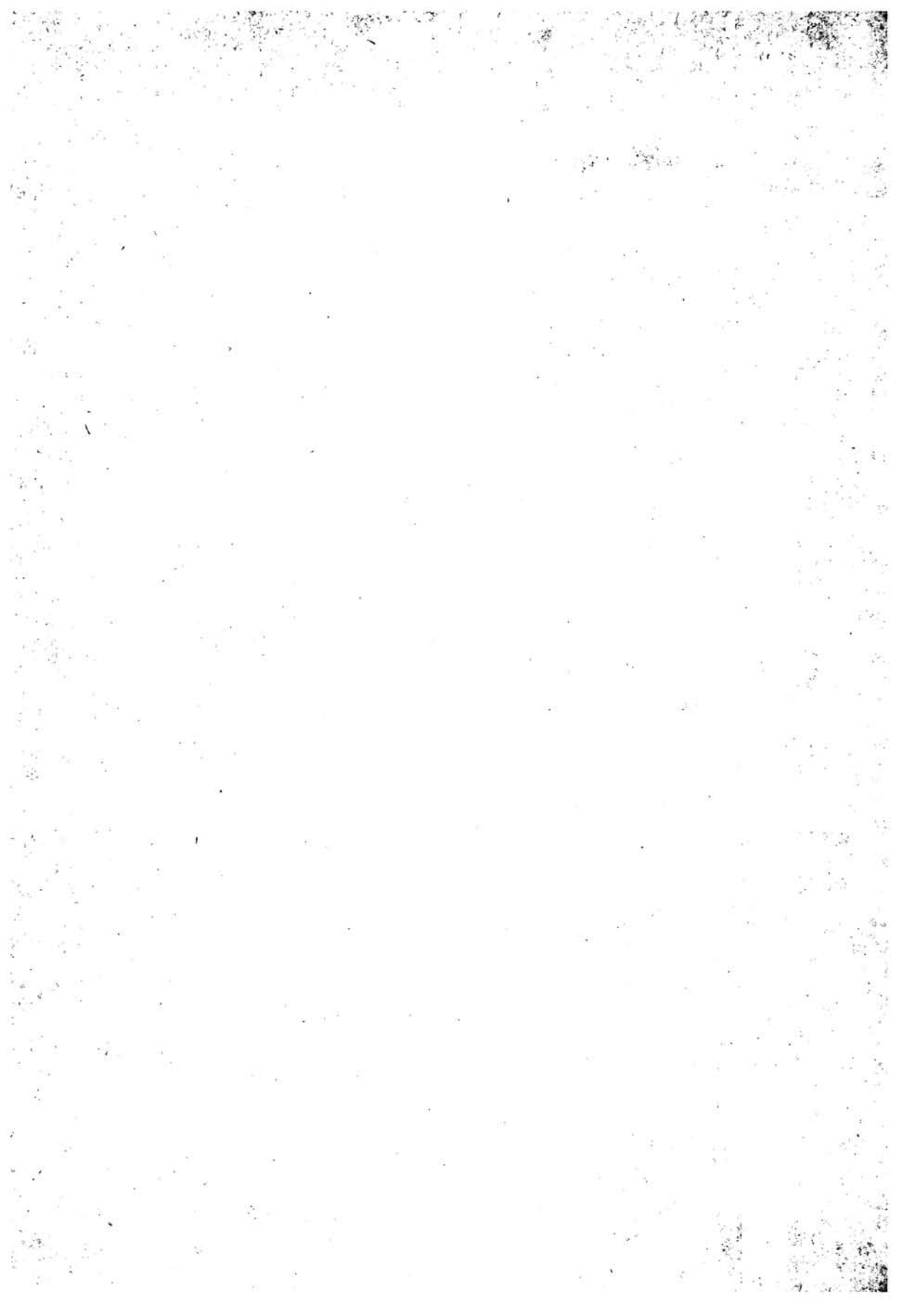
- die Verwaltung der funktionalen Aufgaben wurde der Nationalbibliothek Széchényi übergeben, neben der Aufrechterhaltung der Entscheidungsbefugnis. Das bedeutet praktisch, dass die Verwaltung der Personal- und internationalen Angelegenheiten, sowie die wirtschaftliche Administration in den entsprechenden Direktionen und Abteilungen der Széchényi-Bibliothek geschieht, die Entscheidungsbefugnis in den Angelegenheiten der KMK bleibt aber auch weiterhin bei dem Direktor der KMK;
- zwei Statusse wurden für die Aufgaben der Entwicklung bzw. der Forschungs-koordination des Nationalbibliothek übergeben. Damit wurden die Aufgaben der Automatisierung und Forschungsorganisation in der KMK eingestellt. Diese beiden Bereiche werden in der Zukunft von der Nationalbibliothek betreut.

Der Aufgabenbereich und der Profil der KMK wurde einfacher geworden, ihre Bedeutung wurde aber zugleich nicht kleiner, weil die Entwicklung der Befugnis der Landesfachaufsicht die Rolle des Institutes bedeutend vergrößert.

II.

AZ OSZK TÖRTÉNETÉBŐL ÉS MUNKÁJÁBÓL

*Az OSZK fejlesztésének irányai Fitz József
főigazgatósága idején
(1934—1945)*

HARASZTHY GYULA

Évszázadunk első felének egyik legkiemelkedőbb könyvtárosa, könyvtárvezetője és a könyvekkel foglalkozó tudományágak művelője volt Fitz József. 1888-ban született Oravicabányán. Édesapja közjegyző volt, anyja pedig Bedőházy Mária, székelyföldi asszony. Egyetemi tanulmányait Budapesten, Münchenben, Párizsban és Lausanne-ban végezte, majd 1913-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett. A széles látókörű, művelt, nyelveket tudó fiatalember 1914-ben lett a budapesti Egyetemi Könyvtár tudományos tisztviselője. Mestere és irányítója az a Ferenczi Zoltán volt, aki irodalomtudományi munkái mellett megírta a kolozsvári nyomdászat történetét, majd *A könyvtárak alapvonalai* címen a maga korában korszerű, színvonalas összefoglaló művet.

Ferenczi példát mutatott akkori fiatal munkatársainak arra, hogy a tudományos könyvtár gyakorlati tevékenysége és egy szaktudomány művelése szükségszerűen összeforr. Ezzel a tanulssággal indult Fitz József is pályáján a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, ahol a munka minden részletét megismerte.

Nagy felkészültséggel, elméleti és gyakorlati tudás birtokában vette át 1930-ban a pécsi Egyetemi Könyvtár vezetését, hogy nem egészen négy év alatt az elhanyagolt, korszerűtlen intézményből az ország egyik legjobb könyvtárát hozza létre.¹

Pécsi eredményeire felfigyeltek: áthelyezték a válságokkal küzdő Országos Széchényi Könyvtár élére, ahol 1934. július elsejétől tíz éven át folytatott szívós, ötletes, kiváló munkája nyomán megújult a nemzeti könyvtár.

Egyetlen területe sem volt a Széchényi Könyvtár tevékenységének, amit reformjai ne érintettek volna. A gyarapodási napló megújításától kezdve a referenz-szolgálatig és dokumentációig, az állományvédelemig, minden munkamozzanat a keze nyomát viseli.² Lehetetlen egy értekezés keretei között erről teljes képet adnunk: *nemzeti könyvtári működésének most*

1. Boda Miklósné: *Fitz József a Pécsi Egyetemi Könyvtár élén. 1930—1934.* Klny. a *Jubileumi Évkönyv 1774—1974* című kötetből. Pécs, 1974. 117—161. p.

2. Jó felsorolását adja ennek a sokirányú munkának Soltész Zoltánné: *Fitz József.* (Magyar könyvtárosok és bibliográfusok) = *Könyvtáros* 1963. 335—337. p.

néhány elvi jellegű csomópontjára kívánunk rámutatni, hogy munkájának fő irányait érzékeltessük.³

*

Fitz József reformterveit és ezeket szolgáló intézkedéseit meglepően rövid idő alatt kidolgozta. Tudása, szervezőképessége és emberismerete egyaránt lehetővé tette, hogy az intézményt az annyira szükséges korszerűsítés útjára vigye.

Az új igazgató (1935. VI. 28-tól főigazgató) megváltozott — és pedig az előzőekhez képest kedvezőbb — jogi és szervezeti keretet talált a Széchényi Könyvtárban hivatalba lépése idején. Ugyanis az 1934. május 29-én hatályossá vált VIII. t. c. az Országos Magyar Gyűjteményegyetem helyett a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetét hozta létre,⁴ amely a Széchényi Könyvtár alkatát és helyzetét is megváltoztatta.⁵ Míg előbb egyes osztályai (Nyomtatványtár és Kézirattár, Hírlaptár és a Zeneműtár) 1929-től kezdve az 1808-ban alapított Nemzeti Múzeum önálló egységeiként ennek vezetése alatt álltak, most a törvénycikk értelmében egy főigazgatóság alatt egyesítették. A könyvtár közvetlen felsőbb hatósága a több intézményt összefogó Magyar Nemzeti Múzeum önkormányzati Tanácsa, könyvtári ügyekben véleményező szerve az Országos Széchényi Könyvtár Szaktanácsa, a javaslatok felett döntő szerve pedig az Igazgatótanács. A Szaktanácsban az intézmény részéről a főigazgatón kívül egyik osztályvezető tisztviselője (Rédey Tivadar) is helyet kapott, az Igazgatótanácsban pedig a főigazgató nyert képviseleti jogot.

Szervezet

A korszerű könyvtári tevékenység célszerű végzése a régi szervezeti keretek átalakítását, kiegészítését kívánta meg.⁶

Az egységes vezetés alá helyezett intézmény személyzeti ügyeit, gazdálkodását, az iratváltást stb. az igazgatóság közvetlen felügyelete alatt álló Titkárság intézte, míg a gyűjteményekkel összefüggő munkákat az egymás-

3. A korszak történetének részletes megírása későbbi feladata lesz e korszak krónikásának. — Az egyes részleteket már több, igen jó tanulmány elemezte, ezek közül *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* c. kiadványban Bélley Pál, Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, Dezsényi Béla, Ferenczy Endréné, Fügedi Péterné, Haraszthy Gyula, Komjáthy Miklósné, Kovács Ilona, Markovits Györgyi, Németh Mária, Soltész Zoltánné írásaira emlékeztetünk. A folyóiratok közül a *Magyar Könyvszemle*, a *Könyvtári Szemle*, a *Magyar Könyvbarátok Diáriuma*, a *Könyvtáros*, az *OSZK Híradó* számos publikációja járult hozzá a nemzeti könyvtár e nevezetes korszakának feltárásához, elemzéséhez.

4. L. *A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának kiadványai. 1.* Bp. 1937. Egyet. ny. 165 p. — Ez a dokumentum nemcsak az Országos Törvénytárban az 1934. évi június 2-án kihirdetett VIII. t. c.-et, hanem a Magyar Nemzeti Múzeummal kapcsolatos egyéb irományokat is közölte.

5. *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár működéséről 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* 24 p. OSZK Irattár.

6. L. a könyvtár főigazgatójának előbb idézett és a következő évekre vonatkozó jelentéseit.

tól elkülönülő osztályok látták el. A Szerzeményosztály valamennyi könyvtári gyűjtemény anyagának beszerzését és naplózását végezte, a Nyomtatványtár pedig a modern könyvanyaggal foglalkozott. Három részlegre tagolódott: a Katalógusosztályra (feldolgozás), Raktárfelügyelet és használati forgalom, Könyvkötészet. A Hírlaptár az újságokkal és folyóiratokkal kapcsolatos tennivalók hárultak. A Muzeális táruk körébe kezdetben a Kéziratár, a Muzeális nyomtatványok (Ősnyomtatványok és Hungarica), a Zene-műtár tartoztak.

Külön kell említeni az újonnan létrehozott Bibliográfiai osztályt, melynek feladata a bibliográfiai felvilágosító (tájékoztató-) szolgálat ellátása, bibliográfiai jegyzékek összeállítása felsőbb, valamint külső hatóságok igénylésére, a nemzeti bibliográfia időszakos címjegyzégeinek szerkesztése, a köteleespéldányok ellenőrzése. Fitz 1936 elején kiadott köriratában figyelmeztetett arra, hogy az új osztály tájékoztató munkáját ne „ad hoc” feladatnak tekintse, hanem az tevékenységének lényege legyen.

1937-ben még jelentősebb szervezeti bővítésre, a könyvtár központi adminisztrációjába illesztett Reference-osztály létrehozására került sor.⁷ Teendőit Fitz főigazgató a következőkben határozta meg: „Feladata a könyvtárhoz forduló közönség kiszolgálása; felvilágosításokat és útbaigazításokat ad a könyvtár használatáról általában, továbbá az egyes táruk anyagáról, a katalógusok és segédkönyvtári művek használatáról, felügyel a központi olvasóterem használatára, lebonyolítja a könyvkölcsönzést a tudományos intézetekkel, végül pedig átveszi, foganatosítja és kiszolgálja a fotókópia-rendeléseket is.” Ügykörébe tartozott még a kiállítások rendezésének központi irányítása. Ezzel a megoldással Fitz József elérte a gyűjteményi részlegek bizonyos tehermentesítését, a könyvtár használatának egyszerűsítését, az olvasóközönség jobb kiszolgálását.

A főigazgató új költséggyűjteményeket is szervezett: 1935-ben a Kisnyomtatványtárat, 1939-ben pedig a Térképtárat hozta létre. A vonatkozó dokumentumokat a könyvtár alapítása óta állományába iktatta, de most megért az idő e gyűjtemények önállósítására.

A működés gazdasági feltételei

Fitz József — tervei megvalósításához — minden módon igyekezett a szükséges anyagi bázist biztosítani. Már 1935-ben megállapította, hogy a javadalom elégtelensége (évi 20 000 P) miatt nem könnyű feladat a „gyűjteménytárgyak” beszerzésének kötelessége és a könyvtár üzemének biztosítása közt az egyensúlyt megtalálni. Szinte állandóan azon kellett tépelődnie, melyik feladatot szorítsa háttérbe a másik teljesíthetősége kedvéért. Fitz azonban nemcsak ezen gondolkodott, hanem azon is, hogy miként lehetne a könyvtár bevételi forrásait fokozni. A fölőspéldányok értékesítése, a könyvtárhasználati díjak bevezetése és emelése, a fényképészeti laboratórium bevételének fokozása révén sikerült pl. az Adréma gép költségeit előteremteni, a könyvkötés mértékét fokozni, a felszabadult költségvetési össz-

7. Vezetésére Asztalos Miklós kapott megbízatást, akinek komoly érdemei voltak az új osztály munkájának megszervezésében.

szegekből a kiadványok megjelentetését előmozdítani. Sokat segítettek a könyvtár anyagi gondjain a rendkívüli állami (VKM) segélyek. Így 1934-ben és 1935-ben 10-10 000, 1937-ben és 1938-ban 6-6000, 1939-ben pedig 20 000 P-t kapott ilyen címen az intézmény. (Utóbbit az Ernst-aukción való részvételre fordította.) Az alapítványokból befolyt jelentős összegek szintén hozzájárultak a működés biztosításához. 1939-ben például a Todoreszku—Horváth alapítvány 80 000 pengőt kitevő összege tette lehetővé a Kálmán-csehi Breviárium megvásárlását. A gr. Apponyi Sándor-féle alapítványból is részesült a könyvtár (1940-ben 5000, 1941-ben 19 400, 1943-ban 10 000 P.).

Az akkori kultuskormányzat álláspontja értelmében az újjáalakított szervezetnek (Magyar Nemzeti Múzeum) a tudományos munka egyöntetűségének kívánalma mellett két alapvető követelményt kellett megvalósítania: „Egyik a gyűjtés nemzeti tendenciája, amely — korlátozott anyagi lehetőségeinkből következően — közgyűjteményeink elé legelsősorban a magyar vonatkozású anyag minél teljesebb megszerzését tűzi ki célul, másik az önkormányzati szellem, mely közgyűjteményeink igazgatásában már régtől fogva félreérthetetlenül jelentkezett, de tökéletes biztosítását csak az említett törvényben kapta meg.”⁸

Gyűjtőkör

A könyvtár vezetőjének tehát mindenekelőtt a könyvtár gyűjtőkörének tisztázásával kellett foglalkoznia.⁹

Fitz József könyvtártörténeti vizsgálódásai eredményeként arra a meggyőződésre jutott, hogy egy nagy kiterjedésű milliós városban a gyűjtőkörök több könyvtár közötti megosztása sokkal helyesebb könyvtárpolitikai megoldás, mint minden dokumentumnak egyetlen óriás könyvtárban történő egyesítése. Nálunk alapjában helyesen jelölték ki a gyűjtőfeladatokat: az Országos Széchényi Könyvtár a hungarológia gyűjtőhelye, az Egyetemi Könyvtár a külföldi tudományos művek a humaniorák köréből, a Múzeum Egyetemi Könyvtár a technikai munkáké, a Fővárosi Könyvtár a budapesti közönséget érdeklő irodalomé. Úgy vélte, hogy a gyűjtőkör meghatározása nem lehet merev, elég, ha az csak a körvonalakat rögzíti és ne menjen részletekbe, hogy a határkérdések ne okozzanak állandó bizonytalanságot. Ennek megfelelően a nagy közkönyvtárak a gyűjtendő anyag tartalmát csak általánosságokban jelzik „összefoglalóan megnevezvén ama szakok *irodalmát*, vagy ama nemzet vagy terület *irodalmát*, melynek gyűjtését célul tűzték ki... Az „irodalom” kifejezésben benne van a negatív gyűjtőkör megjelölése is, valamint a tisztára alaki szempontok tagadása is.”

8. Részlet Tasnádi Nagy András államtitkár beszédéből a Magyar Nemzeti Múzeum új szervezetének megalakulásakor. (L. a 4. sz. jegyzetet: 133. p. — Az államtitkár az „önkormányzati szellem” kifejezés alatt az Országos Magyar Gyűjteményegyetem, majd a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatótanácsának megalakítására, és önálló hatáskörére utalt.

9. E területen alapvető tanulmánya: *A könyvtár gyűjtőköre. = Magyar Könyvszemle* 1937. 273—297. p.

Fitz József szerint a könyvtári rendszerezés módszere dönti el, hogy mi való a könyvtárba. Csak olyan anyag, melyről „a bibliográfiai katalógizálás szabályai szerint címleírás készíthető és amely az irodalmi oeuvre-öket nyilvántartó betűrendes katalógusban, vagy a könyvtár szakrendszerében nyilvántartható. Röviden: a könyvtárba az való, ami a bibliográfia tárgya... Nem szabad a könyvtár állományába venni olyan gyűjteményanyagot, mely bibliográfiailag le nem írható”. Ennek értelmében a metszetek, térképek, zeneművek, exlibrisek és kötések is csak akkor tartoznak a könyvtári anyaghoz, ha a *könyv* részei: fontos tartozékok, amelyek nélkül csonka lenne az adott példány. Amennyiben önállóak, *egy* példányhoz nem tartoznak, külön szakismeret szükséges meghatározásukhoz és nyilvántartásukhoz. A könyvtáros ilyen esetben csak dilettánsként működhet. „A metszet-, térkép- stb. gyűjtemények a könyvtárak keretében elégtelenül fejlődhetnek.”¹⁰

Ezen általános irányelveken belül Fitz a következőkben határozta meg a nemzeti könyvtár gyűjtési elveit: „az Országos Széchényi Könyvtár jellegéből, fejlődéséből és meglevő gyűjteményeiből következik, hogy gyűjtési feladata a mindenkor magyarországi — valamint a magyarsággal vonatkozásban levő, vagy nevezetesen hazai provenienciából származó külföldi — nyomtatványok meg kéziratok tanulmányozásához szükséges segédművek megszerzése és őrzése.^{10a} A gyűjtendő nyomtatványok köréből kirekesztendők a trianoni békeszerződésben elcsatolt területeken megjelent nem magyar nyelvű és a magyarságra nem vonatkozó nyomtatványok, melyek beszerzésére amúgy sincsenek meg az anyagi eszközeink s melyek kötelespéldányainak a pozsonyi, kolozsvári és zágrábi egyetemi könyvtárakban a kölcsönzés számára is hozzáférhető gyűjtőhelyei vannak.”¹¹

Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjtőkörét ekkor a következő megállapításban summázta: „gyűjti a magyar nyelvű, a magyarországi és a külföldi magyar vonatkozású irodalmat és az ennek tanulmányozásához szükséges külföldi segédműveket.”

Fitz József legfőbb segítőtársa, Goriupp Alisz, a Nyomtatványtár vezetője, főigazgatója útmutatása nyomán tovább elemezte a hungarika-gyűjtőkörrel kapcsolatos elvi kérdéseket.¹²

„Az Országos Széchényi Könyvtár feladata a nemzeti szellem termékeit összegyűjteni, megszerezni mindent, ami Magyarországra tartalmilag vagy alakilag vonatkozik, de emellett az általános tudományosság haladását is figyelemmel kísérni” — idézte Goriupp Alisz még az 1902-ből származó meghatározást, valamint Fitz József ezzel egybecsengő — már ismertetett — megfogalmazását. Megállapította, hogy a nemzeti vonatkozású külföldi

10. Ezzel a megállapítással ma már nem értünk egyet. Sőt ellenkezett ez magának Fitz Józsefnek a gyakorlatával is, hiszen pl. éppen ő szervezte meg önálló részlegként a Térképtárat.

10a Magától értetődik, hogy a vonatkozó művek és kéziratok beszerzése a gyűjtés „első vonalába” tartozott.

11. A főigazgató tehát a gyűjtés és a könyvtárközi kölcsönzés területén a szomszédos országokkal való együttműködésre épített, nem volt híve az egykor hivatalosan is deklarált „kultúrfölénynek”.

12. *A magyar vonatkozású könyvek könyvtári problémája.* = *Magyar Könyvszemle* 1938. 365—368. p.

irodalom gyűjtése, amely egy nemzeti könyvtár feladatai közül sem hiányozhat, „a nyomdai termelés egyre hatalmasabbá duzzadó méretei mellett mind súlyosabb problémák elé állítja az érdekelt könyvtárt”.

Ezért Goriupp is — mint a főigazgató — feltette a kérdést, vajon hol húzható meg a nemzeti vonatkozás határa? Ennek megítélésénél nincs és nem lehet pontokban megfogalmazható norma. Bonyolítja a helyzetet, hogy a jelzett probléma mögött újabb nehézségek bukkannak fel a vásárlás útján beszerzett, illetve ajándékozott anyag esetében. Az előbbi inkább pénzkérdés. Ajándékozás esetén azonban már mérlegelni kell, hogy mit érdemes magyar vonatkozás szempontjából megőrizni. A kortárs ítélete vajon objektív-e, tud-e az ajándék elfogadásában vagy visszautasításában helyesen dönteni? A raktári férőhely hiánya miatt nem lehet értékes műveket megvenni, ugyanakkor a magyar államvasút vonalait is feltűntető külföldi menetrendeket, vagy Európa francia kiadásban megjelent iskolai térkép-atlaszait őrzi a könyvtár.

Nem lehet cél a világ minden újsága minden évfolyamának gyűjtése sem, csak azért, mert ezek magyar vonatkozású híreket is hoznak. Miután a külföldi folyóirat- és főleg a hírlapbeszerzés csak korlátozott lehet, elegendő egy-egy világlap teljes példányát megvenni, és legjobb lenne a magyar érdekű cikkeket hírlapkiadványt szolgáltató iroda útján beszerezni.

A könyvek esetében elvileg hasonló szempontokat szükséges érvényesíteni: az alapismereteket közvetítő, forrásértékkel nem rendelkező műveket — kézikönyvek, történeti dokumentumok stb. kivételével — csupán egy-egy magyar utalás miatt felesleges állományba iktatni. Természetesen az elbírálásnál a könyv megjelenésének időpontját is figyelembe kell venni. Régebbi századokból minden magyar vonatkozású nyomtatványt meg kell szerezni, de felesleges lenne a magyar származású Paul Zsolnay-Verlag minden mai kiadványát, mint hungarikumot, összegyűjteni. Az értelmes korlátozással semmit sem veszít a könyvtár. Marad ugyanis elég feladat: „a gyarapodás nagy, soha teljessé nem váló lehetősége”.

A hírlapok gyűjtőkörének megfogalmazását Fitz József e területen legjobb munkatársára, Dezsényi Bélára bízta.¹³ Részletes elemzés után Dezsényi arra az eredményre jutott, hogy a Hírlaptár gyűjtőköre elsősorban az ország határain belül megjelenő anyagra terjeszkedik ki (kötelezpéldány-szolgáltatás!). Ez teljesen megegyezik az Országos Széchényi Könyvtár gyűjtésének alapelveivel. „Az országhatárokon kívül megjelent könyvek közül az Országos Széchényi Könyvtár gyűjti a bárhol megjelent magyar nyelvű könyveket, valamint a magyar vonatkozású könyveket is. A hírlap-osztály célkitűzései is természetesen ezeket a szempontokat követik, a gyakorlati megvalósításban azonban — a hírlapok sajátos jellege miatt — a gyűjtési szempontok szigorúbb meghatározására lesz szükség” — vonta le a helyes következtetést a szakértő.

A Magyar Nemzeti Múzeum szervezetébe tartozó intézmények egymás között is tisztázták gyűjtőkörüket. Így az Országos Széchényi Könyvtárnak is meg kellett állapítania, hogy állományának mely részei tartoznak más

13. *A hírlapkönyvtár gyűjtőköre.* = *Magyar Könyvszemle* 1943. 136 — 149. p.

intézmények gyűjtőkörébe,¹⁴ de arról is tájékozódnia kellett, hogy más muzeális közgyűjtemények őriznek-e olyan anyagot, amelyeknek a nemzeti könyvtárban volna a helyük. (A múzeumi osztályok egyes könyvei pl. a könyvtár növedéki naplóiban és katalógusaiban szerepelnek, de a raktárban természetszerűen hiányoznak, ez pedig állandó zavarra ad okot.)

Katalógusok, katalogizálás

Fitz hivatalbalépése idején a könyvtár könyvvállományáról egyetlen betűrendes, kézírásos nagycédulás katalógussal rendelkezett, amelyet a közönség és a tisztviselők egyaránt használtak. Ez a címtár, melyet hat évtized óta vezetett a könyvtár, nemcsak elrongyolódott, hanem a különféle katalogizálási gyakorlatok nyomait is magán viselte, ezért egységessége megbomlott. A könyv alakú kézírásos szakkatalógus vezetését már tíz éve abbahagyta a könyvtár.

Fitz József felismerte a Magyarországon elterjedt és a Széchényi Könyvtárban is tért hódított porosz — német rendszer nehézségét és elavultságát és a feldolgozást érintő, immár halaszthatatlanná vált reformját a modern angol — amerikai rendszer bevezetésével kívánta megvalósítani. Ennek lényege a nemzetközi formátumú szabvány-kartonok használata mind az olvasói, mind a szolgálati katalógusban a régi nagyformátumú lapok helyett, az ismeretlen szerzőjű vagy sorozati művek leírásánál a cím első szavának és nem első nominatívuszának kiemelése, gépi sokszorosítás bevezetése a katalóguscédulák megfelelő számban való sokszorosítása érdekében.

Fitz világosan látta azt is, hogy a nemzeti könyvtár állománya a dokumentumok részben időbeli, részben fajták szerinti eltérése miatt egyre inkább differenciálódik, és a speciális dokumentumfajták feldolgozása egyedi rendszerezést és katalogizálást kíván. Ennek ellenére arra törekedett, hogy a könyvtár anyagát, ha nem is egyetlen katalógusban, de több keresési szempontot kielégítő, egymást is kiegészítő katalógusokban, logikailag megalkotott katalógusrendszerben lehessen nyilvántartani. E meggyőződésének írásban és szóban is többször hangot adott.

Fitz reformtörekvése — érthetően — a központi könyvgyűjtemény (Nyomtatványtár) katalógusainak elvi és könyvtártechnikai újításai körül sűrűsödött.^{14a}

14. Erre jó példa volt az OSZK Levéltári osztálya anyagának átadása az Országos Levéltár számára (L. Bakács István: *A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében*. Bp. 1972. 13—84. p. (Klny. a Levéltári Közlemények 43. évfolyamából.)

14a Ez kapcsolatban állt a raktári rend egységének kialakításával is. Fitz hivatalbalépése idején a raktári „rend” kaotikus volt. A már régebben bevezetett numerus currens mellett tovább éltek egyéb, nem korszerű raktározási módszerek is (l. erről egy későbbi fejezetben). Fitz felismerte, hogy a numerus currens-rendszer teljes bevezetése a modern katalogizálás megvalósításának egyik alapvető feladata.

Ennek lényegét a legvilágosabban ő maga fogalmazta meg:¹⁵ „A katalógus megújítására határoztuk tehát el magunkat. Nem egy, hanem több katalógust terveztünk, helytakarító és lerögzíthető internacionális alakban, külön katalógusokat a közönség számára, melyek betűrendben a szerző neve alatt, [részben] a tárgyi címszó alatt, a címben előforduló személyi és földrajzi nevek alatt, továbbá szakbeosztásban és tartalmukat jelző vezérszó alatti csoportosításban vezetik a kutatót a keresett könyvhöz; s külön katalógusokat a könyvtár tisztviselőinek munkaeszközü, nehogy a közönség és a személyzet útjai egymást ... keresztezzék.”

A terv megvalósításának előfeltétele egy megfelelő sokszorosítógép beszerzése volt. A könyvtár munkatársai közül többen — elsősorban Goriupp Alisz — behatóan tanulmányozták a lehetőségeket és választásuk az Adréma-gépre esett.¹⁶ Ezt elsősorban a skandináv államokban és Németországban alkalmazták könyvtári célokra. A helyszíni tanulmányozás során nyert jó tapasztalatok és a belőlük levont felhasználási formák mérlegelése alapján Fitz főigazgató a következőkben határozta meg álláspontját:

„Azt hiszem, egy sokszorosító eljárás sem nyújt annyi lehetőséget, mint ez. Nemcsak a különféle kartonlevonatokat termelhetjük a tervezett katalógusok részére, hanem ... szakcímjegyzékeket, gyarapodási címjegyzékeket, ... rendelésre levonatokat... más könyvtáraknak. A lemezarchívum egyúttal elpusztíthatatlan helycím-tár is, de készítünk lista alakú helycím-tárakat is a levonatok nyilvántartására, valamint a raktári revízió és a polcokon elhelyezett könyvanyag ellenőrzése céljából. ... A legnagyobb előnyét abban látom, hogy a lemezre préselt címek bármikor újra felhasználhatók. A katalógusrendszer nincs többé megmerevítve. A jövőben bármikor új szempontokat érvényesítő katalógusok állíthatók fel rövid idő alatt.”

Bármilyen fontos is volt a reform megvalósítása, az állami költségvetés keretében nem történt gondoskodás az anyagi alapok előteremtésére. A gépek és a hozzájuk tartozó felszerelés vételárának három éven át történő törlesztéséhez pedig 9000 pengő kellett. A könyvtár, pontosabban Fitz József és vezető munkatársai (Asztalos Miklós, Gáspár Margit, Goriupp Alisz, Gronovszky Iván) ötletessége, jó gyakorlati érzéke, a beosztott

15. Fitz József: *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár működéséről 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* (OSZK Irattár.) Hogy a főigazgató mennyire a messze jövőbe látott, azt a későbbi évtizedek, sőt napjaink is igazolják. E rendszer és technika nélkül — hogy csak néhány példát említsünk — igen nagy munkatöbblettel tudná a könyvtár létrehozni a különféle segédkönyvtári, olvasótermi és részben gyűjteményi katalógusait, az Országos Központi Katalógus számára történő bejelentéseit. Az új szempontú katalógusok — pl. a kiadói katalógus — sem valósulhatott volna meg e ma félévszázados reform nélkül.
16. A Fitz József-féle katalogizálási reform „motorja” különben a kiváló Goriupp Alisz osztályvezető főkönyvtárnok volt, aki nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is — páratlan munkabírással — a legtöbbet tette az OSZK katalogizálásának korszerűsítéséért. (L. Goriupp Alisz: *A katalógussokszorosítás problémái.* = *Magyar Könyvszemle* 1937. 202—208. p. — Uő: *Statistikai adatok az Országos Széchényi Könyvtár öt évi címfelvétel-sokszorosításáról.* = *Magyar Könyvszemle* 1941. 176—177. p. — Fügedi Péterné: *Goriupp Alisz 1894—1979.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1978. Bp. 1980. 7—12. p.)

munkatársak szorgalma tette lehetővé, hogy a duplum- és fölöspéldányok árverésre bocsátása és egyéb úton történő értékesítése eredményeként a gépeket és a lemezeket az előírt határidőre ki tudták fizetni.¹⁷

A cédulák gépi úton történő sokszorosítása lehetővé tette a nemzeti könyvtárban súlyosan nélkülözött korszerű szakkatalógus létrehozását is. Fitz József a tizedes osztályozás mellett foglalt állást, mégpedig a Szabó Ervin-féle elgondolást tette magáévá. A katalógus elkészítéséhez legjobban képzett tudományos munkatársait sorakoztatta fel (Goriupp Alisz mellett elsősorban Csapodi Csaba, azután Clauser Mihály, Dezsényi Béla, Halász Gábor, Sárkány Oszkár, Varjas Béla nevét említjük meg a szakkatalógust megvalósító könyvtárosok sorából).¹⁸

A különféle katalógusok létrehozását tehát az új technika tette lehetővé. De ez lendítette előre az oly fontos rekatalogizálási munkát is: a kurrens anyag gyors feldolgozása mellett a főigazgató a régi, ún. „müncheni” anyag korszerű feldolgozására fordította a legnagyobb gondot. Munkaerők átcsoportosításával, délutáni különmunkák segítségével állandóan fokozta a teljesítményt, s 1938-ra elérte, hogy kétszer annyi régi kiadványt rekatalogizáltak, mint amennyi új szerzemény került feldolgozásra. De ki-tört a második világháború, a hasznos és jó reformok kora lezárult, így a rekatalogizálás is félbemaradt.

Nemzeti bibliográfia

Az első világháború utáni években Melich János igazgató volt az, aki korábbi tervekre támaszkodva megindította a kurrens nemzeti bibliográfia összeállításának munkálatait. Az akkori súlyos gazdasági helyzetben a vállalkozás nem vezethetett eredményre és a Széchényi Könyvtár csak Gulyás Pál révén vett részt a hazai könyvtermést regisztráló jegyzékek elkészítésében.¹⁹

Fitz Józsefnek kellett jönnie, hogy az Országos Széchényi Könyvtár feladatává tegye a magyar nemzeti bibliográfia szerkesztésének és kiadásának ügyét, megteremtve egyúttal ezek anyagi alapjait is.

17. L. a könyvtári jelentéseket, továbbá az OSZK Irattárának 225/1935., 281/1935., 161/1935., 117/1937., 144/1938., 238/1938. sz. ügydarabjait. — A későbbi árverések összegei már egyéb célokat (pl. a kiadványok részbeni finanszírozása) szolgálták.
18. A részleteket ezúttal lehetetlen föltárnunk. Utalunk Csapodi Csaba írásaira: *A néma katalógus.* = *Magyar Könyvszemle* 1939. 278–284. p. — Uő: *A tizedes rendszer bevezetése a Széchényi Könyvtárban.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1967. Bp. 1969. 278–283. p.
19. Haraszthy Gyula: *Az Országos Széchényi Könyvtár 1918-ban* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1978. Bp. 1980. 201–225. p. — Kovács Ilona: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége 1936–1944.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1968–1969. Bp. 1971. 171–183. p. — Németh Mária: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadványi tevékenysége 1919–1935.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1981. Bp. 1983. 000. p.

Ezzel kapcsolatban Fitz a következő alapelveket fektette le:²⁰

A kötelespéldányok birtokában levő Széchényi Könyvtárnak szakmai és erkölcsi kötelessége a nemzeti könyvészet megjelentetése, különféle sorozatainak közreadása, egész „rendszerének” megteremtése. Ez nem üzleti vállalkozás, hiszen a kiadott köteteket jobbra csak a közkönyvtárak veszik meg, hanem ez a könyvtár elháríthatatlan feladata.

Ennek a bibliográfiai forrásmunkának nem szabad másodkézből vett címanyagot felhasználnia, hanem az adott könyvekről magának kell hiteles címleírásokat készítenie. A katalógus — bár nélkülözhetetlen „első” termék — önmagában nem elégíti ki az igényeket, mert csak a könyvtárban használható. A publikált bibliográfia viszont minden hasonló rendeltetésű intézményben, sőt a magánosok részére is hozzáférhető.

A bibliográfia közreadását az évi kötetek megjelentetésével kell elkezdeni. Egyrészt azért, mert a hosszú átfutási időt igénylő ciklusbibliográfia megöli a folyamatosságot, másrészt, mert az évi könyvészetek alapján szinte késedelem nélkül lehet majd megjelentetni a ciklus-bibliográfiát. Amellett az évi könyvészet nem csupán történeti, hanem aktuális igényeket is kielégít és statisztikai értéke (dokumentumok száma, nyomdákra, sokszorozító üzemekre vonatkozó adatok) is sokkal nagyobb mint az összefoglaló köteteké.

A kurrens nemzeti bibliográfia első kötete az 1936-os esztendő kiadványait ölelte fel. Fitz József azért választotta ezt kezdő évül, mert a kötelespéldányok adremán rögzített címleírásainak sokszorozítása ekkor már automatikusan biztosította az évi könyvészet anyagát.²¹

Ami a ciklusok megjelentetésére programját illette, az volt a terve, hogy az egyes évfolyamok megjelenése után az adréma címleírásokat egyszerűen szétdobatja, majd ezek összesítéséből a több évet átfogó ciklus-bibliográfia mintegy automatikusan előállna. Elképzelése szerint e kiadvány — az 1921—1935-ös korszak kivételével — 5—5 évi anyagot foglalna magában. „Az első az 1936—40. éveket ölelné fel s 1942-ben már meg is jelenhetik [!] — reménykedett Fitz József.²²

A munkálatok, illetve a szerkesztés megindítása előtt meg kellett vonni a könyvészet tárgykörének határait. Erről Fitz József a következőket írta:^{22a}

„A magyar nemzeti bibliográfia nemcsak a [magyar határokon belül kiadott] magyar nyelvű irodalmat öleli fel, hanem a Magyarországon meg-

20. *Magyar könyvészet 1936.* A kötet elvi jellegű bevezetését Fitz József írta. A későbbiekben ebből a tanulmányából, valamint az általa közrebocsátott évi jelentések-ből rekonstruáltuk a nemzeti bibliográfiára vonatkozó nézeteit. L. még Kovács Ilona és Németh Mária idézett tanulmányát a 19. sz. jegyzetben.

21. *Magyar könyvészet 1936—1941.* Összeáll. Szollás Ella, Droszt Olga, Mokcsay Júlia. Kiad. az Országos Széchényi Könyvtár. 1—6. köt. Bp. 1939—1944. (1940—42 között a hírlapanyag összeállításánál Mokcsay Júlia mellett Medrey Zoltán is közreműködött. — Az 1941-es kötettől kezdve Nagy Júlia a Magyarországon megjelent térképek, K. Dedinszky Izabella pedig a zeneművek jegyzékét közölte.)

22. Ez az elgondolás nyilván már akkor is túlságosan derűlátó volt.

22a Fitz Józsefnek a bibliográfia elmélete szempontjából igaza volt, de a „hungarológiai” megoldást természetesen nem valósíthatta meg, így gyakorlatban maradt a „belső kör”, a magyarországi anyag könyvészte.

jelent idegen nyelvűt is; kiterjeszkedik a külföldön megjelent magyar nyelvű sajtótermékekre, de magyar szerzőktől idegen nyelveken megjelent művekre is, sőt idegen szerzőktől idegen nyelvű, de magyar vonatkozású közleményekre is. Itt már lehetetlen pontos határt megállapítani. ... Az Orsz. Széchényi Könyvtár ugyan rendszeresen gyűjti a külföldi magyar és magyarvontatkozású munkákat is, de valamennyinek a beszerzése lehetetlen... Ha tehát könyvészetünket a külföldi magyar és magyarvontatkozású irodalomra is ki akarnók terjeszteni, eleve le kellene mondanunk a teljességről és csak torzót adhatnánk. ...²³ A bibliográfiai teljesség kérdése fölött már sok elméleti vita folyt s abban mindenki egyetért, hogy abszolút teljességről szó sem lehet... Elhatározásainkat azonban nem első-sorban az elméletek, hanem az adottságok irányítják. Az adottság, melyhez alkalmazkodnunk kell az, hogy a rendelkezésünkre álló pénzből a könyvészetet évenként 30 ívben nyomtathatjuk. 30 íven legföljebb 10 000 címleírás fér el."

Fitz Józsefet és munkatársait az a kérdés is foglalkoztatta, hogy az anyagot milyen rendszerben: betűrendben vagy szakrendben közöljék-e. Fitz úgy vélte, hogy a jó megoldás az lenne, ha a könyvészet anyagát mindkét rendszerben feltárhatnák. De erre a rendelkezésre álló pénzüsszeg nem ad lehetőséget, tehát választani kell. „A betűrendes bibliográfia a két rendszer között az elsődleges. Ez adja szellemi termelésünk általános áttekintését, mely nélkül a szakbibliográfiának nincs biztos talaja. ... A betűrendet választottuk, de arra gondolunk, hogy az ötévi ciklusbibliográfia viszont legyen szakbeosztásos."

A szakbeosztású bibliográfiával kapcsolatosan még egy ellenérv kívánczolt Fitz tollára: a Széchényi Könyvtár munkatársai filológusok és történészek, tehát fennáll az a veszély, hogy más területeken a szakbeosztásnál csak dilettáns munkát végeznének.²⁴ Azokon a területeken, ahol az intézmény munkatársai nem otthonosak külső szakértők közreműködéséhez lehetne folyamodni, ezt azonban a könyvtár szerény költségvetési kerete nem teszi lehetővé.

Az éves könyvészetek megjelentetése természetesen nem ment simán. Mindenekelőtt érlyes kézzel kellett teremteni a kötelespéldányok beszolgáltatásának addig eléggé elhanyagolt területén. Gáspár Margit osztályvezető — munkatársainak segítségével — javítani próbálta és javította is a nyomdák *beszolgáltatási morálját*. Ha ez nem vezetett eredményre, akkor a főigazgató a szerzőkhöz fordult tiszteletpéldányért, vagy az antikváriumokban kerestette a hiányzó — fontos — anyagot. A könyvtár

23. A szakszerűen és logikusan fölvetett problémát Goriupp Alisz elemezte részleteiben: *A magyar vonatkozású könyvek könyvtári problémája*. = *Magyar Könyvszemle* 1938. 365—368. p.

24. Ma már ezzel az elvvel sem érthetünk egyet, hiszen az éppoly fontos, sőt részletesebb decimális szakkatalógus számára ugyanazok a filológusok és historikusok dolgoztak, mint akiknek szakcsoportjai a nemzeti könyvészetben szerepeltek volna. Többben a szakcsoportok szerinti beosztás, illetve megfelelő tárgymutató mellett érveltek (I. Niklay Péter recenzióját a *Magyar Könyvészet*ről. = *Magyar Könyvszemle* 1941. 407—413. p.

tehát mindent elkövetett a hazai könyvanyag egészének regisztrálása érdekében.

Nem sikerült kurrenszé tenni a racionális megoldás révén sem az éves könyvészetet: az 1936-os és az 1937-es kötetek három, a többiek két évi késéssel láttak napvilágot. Ennek oka egyrészt az elhúzódó kötelezpéldányszolgáltatás volt, másrészt a nyomdai személyzetet csökkentő katonai behívások.

Végso soron azonban a kötetek megjelentek. A bibliográfiai reform kétségtelen pozitívuma — a nem lebecsülendő ellenérveket is figyelembe véve — azonban ennél is nagyobb: a magyar könyvészet megjelentetése és a rendszer további fejlesztése nemzeti könyvtári feladattá vált és maradt.²⁵

Fitz Józsefet a retrospektív kumulációk kérdése is foglalkoztatta. Már 1934-ben átvette az 1911—1920-as évkör Barcza-féle anyagának revízióját és szerkesztését, de célul tűzte ki az 1921—1935-ös ciklus bibliográfiájának elkészítését is.

Fitz a külföldi hungarikumok nyilvántartásának kérdését sem vette le a naprendről. Tervezte Apponyi Hungarica-katalógusának folytatását, és 1941-ben még úgy látta, hogy e munka elvégzéséhez az Apponyi-alapítványból származó javadalom fedezetül szolgálhat.²⁶

A főigazgató fáradhatatlan volt a nemzeti bibliográfia ügyének gondozásában, a különféle kiadványok megjelentetésében. (*Magyarország időszaki sajtójának könyvészte* Dezsényi Béla szerkesztésben 1941—42-ben, Kozocsa Sándor munkájaként az 1939—1944. év irodalomtörténeti munkáinak bibliográfiái, Nagy Júliának a magyarországi térképek 1936—1940 közti, K. Dedinszky Izabellának pedig ugyanez időszak magyarországi zeneműveit feltáró bibliográfiájának publikáltatása.)

Végül arra kívánunk rámutatni, hogy a negyvenes években Fitz József sorozatosan kért fel különféle témájú szakbibliográfiák (mai terminológiával „nemzeti szakbibliográfiák”) szerkesztésére a vonatkozó tudományágban járatos kutatókat. Erdemes elidőzni az 1942. november 25-én kelt, Szinyei Merse Jenő kultuszminiszterhez intézett felterjesztése mellett.²⁷

Tudomására hozza a miniszternek, hogy négy szaktudós elkészítette az 1936—1940 évkör magyar természettudományi bibliográfiáját. Ezt a művet az OSZK szerette volna kiadni, de a nyomdaköltségek emelkedése miatt kénytelen a miniszter segítségét kérni.

„Az 1936—1940. évkör-könyvészet a régebbi évköröktől eltérően nem betűrendben, hanem szakcsoportosításban jelenne meg, mert betűrendben az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában 1936 óta megjelenő évenkénti könyvészet ad számot könyvtermelésünkről, míg a szakszerintit az évkör-könyvészet fogja nyújtani. Az egyes szakokat a megfelelő szakemberek fogják összeállítani. Hivatkozással nemzeti bibliográfiánk nagy érdekei-

25. A szép terveket a világháború kitörése, majd egyre súlyosabbá válása megghiúsította.

26. L. az erre vonatkozó részleteket (Balogh József levele Fitz Józsefhez, s Fitz választ Balogh számára Kovács Ilona idézett tanulmányában.)

27. 270/1942 OSZK Irattár.

re s elmaradásának már az 1920—1935 években tapasztalt kárait” kéri az ügy anyagi támogatását. (Ezt meg is kapta.)

A főigazgató egy másik iratából arról értesülünk,²⁸ hogy ugyancsak 1942-ben megbízta Keller Jenőt a botanikai ciklusbibliográfia elkészítésével. Itt már bővített a gyűjtőkörön — mind a hazai anyag, mind a külföldi hungarikumok vonatkozásában. Jellemző ez a levél Fitz állandóan táguló szemléletére, az általa óhajtott korszerű fejlesztés kívánalmaira: „Az elkészítendő jegyzék nemcsak a könyvekre és azok ismertetésére, hanem tudományos szempontból tekintetbe veendő folyóiratcikkre is terjeszkedjék ki, a külföldön megjelent irodalomból pedig azokra a tanulmányokra vagy monográfiákra, melyek különlegesen magyar tárgyúak.”

Világos, hogy Fitz József most már — a negyvenes évek elején — a komplex jellegű nemzeti szakbibliográfia elméleti megalapozását is elvégezte.

Olvasóterem és könyvkölcsönzés

Az előzőekben már említett Reference-osztály megszervezésével Fitz megvetette a mai modern olvasószolgálat alapjait. Ez azonban csak keret volt, amelynek működését bosszantó, apró körülmények zavarták.

Közéjük tartozott az olvasóterem délutáni és esti nyitvatartásának kérdése. Hiába várta délelőtt olvasóit a könyvtár, ha ők csak munkaidejük után tudták szolgáltatásait igénybe venni. Az olvasó nem találkozhatott a könyvvel, és így a könyvtár sem tudta alapvető funkcióját ellátni.

Mindez csak azért, mert hosszú út vezet az olvasóteremig, a sötét folyosón pedig könnyű elrejtőzni, és ez a lehetőség a Magyar Történeti Múzeum aranykincseinek biztonságát veszélyeztette. Egyszerű megoldás lett volna a könyvtárhoz nem tartozó táruk kivilágítása s a nyitvatartásban nem érdekelt (múzeumi) osztályok személyzetének őrszolgálatra. Ez az elképzelés azonban nem valósulhatott meg, bár Fitz többször megpróbálkozott vele.

Fitz második megoldási lehetőséget is látott: az olvasóteremnek a Sándor-utcai (ma Bródy Sándor utcai) bejárat feletti II. emeleti nagy galériás terembe történő áthelyezését. Itt 200 olvasó számára lehetett volna férőhelyet biztosítani. Az olvasói tér közvetlen — lifttel ellátott — bejáratot kaphatott volna a Múzeum első udvarán. A második emeleti folyosón akarta a főigazgató a katalógusokat és a ruhatárt is elhelyezni, és ezzel a megoldással a földszinti folyosókat a délutáni forgalomból teljesen kikapcsolni. Az átalakítás — az építészek véleménye szerint — 80 000 pengőbe került volna, ennek előteremtésére nyilván nem volt lehetőség.

Így aztán a főigazgató és munkatársai minden jó szándéka ellenére is a délutáni nyitvatartásról le kellett mondani.

A nemzeti könyvtárból történő könyvkölcsönzés ügye állandóan foglalkoztatta a főigazgatót. Véleménye szerint az Országos Széchényi Könyvtár — mint nemzeti könyvtár — tulajdonképpen soha nem lett volna kényszerítve a könyvkölcsönzések túlzott kiterjesztésére.²⁹ A fölösleges liberaliz-

28. K 12/1942. OSZK Irattár.

29. Fitz József hagyatéka. Fond 45/1426/3. OSZK Kézirattár.

mus következtében hosszú évek, sőt évtizedek óta százával, ezrével hiányoznak a könyvtár állományából értékes darabok. (Még a világháború előtti időkből is vannak „kölsönzések”, ezek a dokumentumok nyugodtan elveszetteknek tekinthetők. Sajnálatos, hogy éppen jeles tudósok azok, akik a kölcsönzés szabályait semmibe veszik).³⁰

Fitz József már idézett „reformjavaslatában” leszögezte, hogy az Országos Széchényi Könyvtár „liberalitás” szempontjából semmivel sem maradt el a kölcsönzések tekintetében a többi nagykönyvtár mögött, sőt még túl is szárnyalta őket. Ugyanis a kikölcsönzött könyvekért — szokatlan módon — nem kért semmiféle biztosítékot, hanem a bizalom alapján szolgáltatta ki őket.³¹ Rámutatott arra — amit a Tanácsköztársaság könyvtárügyi megbízottai is hangsúlyoztak — hogy az Országos Széchényi Könyvtár *nemzeti és muzeális* könyvtár, mint a Bibliothèque Nationale, a British Museum könyvtára, a lipcsei Deutsche Bücherei. E könyvtáraknak — így a Széchényi Könyvtárnak is — az archivális funkció azt írja elő, hogy állományuk darabjait, legyen az könyv, folyóirat, hírlap, kézirat vagy bármilyen más dokumentum, csak az intézmény helyiségeiben lehet használni, ezzel biztosítva a nemzeti könyvtár praesens jellegét.

Ez a muzeális szempont érvényesült — sok vita után — abban a szabályzatban is, mely a használatra vonatkozó rendelkezéseket összefoglalta.³²

A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának határozata értelmében magán-személyek részére a kölcsönzés már 1936 októberével megszűnt.³³ Helyreigazította a főigazgató azt a régi, ugyancsak sok zavart okozó szokást is, hogy a könyvtár tisztviselői a könyveket minden elismervény nélkül munkaasztalaikon tarthatták. E hivatali szempontból szükséges könyveket lehető egyszerűséggel, de szintén fel kellett jegyezni, s az így kikölcsönzött mű helyére a raktárban őrlapot tenni.³⁴

Sem a Fitz József által bevezetett kölcsönzési rendelkezések, sem a későbbi, már említett Szabályzat nem zárta ki az *intézményeket* a kölcsönzésből a viszonyosság, a költségek visszatérítése (szállítás), biztosítékok

30. 353/1937., 400/1937. Drasztikus intézkedésekre is kényszerült a főigazgató. Több neves kölcsönzőt is említett, akikkel szemben peres eljáráshoz is kellett folyamodnia. Később (1939-ben, 373/1939. sz. OSZK irat) a Miniszterelnökséggel is vitába bocsátkozott s a kötelezpéldányként érkezett szépirodalmi műveket nem volt hajlandó kikölcsönözni számára. Kitűnő íróinkkal szemben sem volt elnéző. Pl. Móricz Zsigmondtól még 1924-ben kölcsönvett könyveket kért vissza. (237/1937. OSZK Irattár.)

31. Jellemző esetet írt meg egy alkalommal a főigazgató egy, Baranyai Zoltánhoz intézett levelében (20/1937. OSZK Irattár): „... itt régebben az volt a szokás, hogy „kiváltságos látogatók” számára félretették a könyveket, vagy tisztviselő tartotta az asztalfiókjában vagy altiszt rejtette — azután ott felejtődött az ideiglenes helyen.”

32. A további — kölcsönzési, használati — intézkedésekre azért nem térünk ki, mert azokat két alapos tanulmány már elemezte. Ferenczyné Wendelin Lídia: *Az Országos Széchényi Könyvtár olvasószolgálatának története 1920–1944.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966.* Bp. 1968. 491–499. p. — Kovács Ilona: *Olvasókörönség és olvasószolgálat a Széchényi Könyvtárban 1920–1944.* = Uo. 1967. Bp. 1969. 236–262. p.

33. 372/1936. OSZK Irattár.

34. 476/1936. OSZK Irattár.

nyújtása és a kölcsönzési határidők szigorú betartásának érvényesítése alapján. „Ki nem kölcsönözhetők a preciosák, rariorák (nyelvemlékek)^{34a} stb. — mindezt a szabályzat tüzetesen meghatározza — a fűzött könyvek, sorozatok darabjai, a segédkönyvtári és olvasótermi kézikönyvtárakba beosztott művek, valamint mindazok a könyvek, melyek Budapest más közkönyvtáraiban kölcsönkaphatók. A kért fűzött könyveket azonban soronkívül hajlandók vagyunk megfelelő kölcsönzési díj fejében beköttetni, rariorákról és preciosákról pedig házi fényképlaboratóriumunk olcsó hasonmásokat készít a rendelő számára.”³⁵

Raktározás

Köztudott, hogy ebben a korszakban a világ szinte valamennyi nagykönyvtára súlyos helyhiánnyal küzdött. De a Széchényi Könyvtár még ezek között is különlegesen rossz, ijesztően negatív „státust” foglalt el. Évtizedek óta nem volt olyan igazgatói jelentés, felterjesztés, amely az illetékes hatóságok figyelmét e vészes helyhiányra föl ne hívta volna. Hiába használt fel a könyvtár minden centiméternyi helyet a raktározásra, az anyag egy része becsomagolva, vagy csak „máglyázva” tárolódott a raktárak legkülönbözőbb pontjain. A helyzet napról napra rosszabbodott, hiszen a beérkezett dokumentumok száma rohamosan nőtt, a „mindengyűjtés” járványa is éreztette hatását. Az évi gyarapodás valamiféle elhelyezése igen sok gyötrődésbe, átrakodásokba, rengeteg munkába került. „A könyvek egy része numerus currens szerint van felállítva, más része a régi (müncheni) szakrendszer szerint, harmadik része pedig provenienciája szerint be van szorítva hol ebbe, hol abba a terembe, oda, ahol éppen elfér” — panaszkolta a lehetetlen raktári állapotokról szólva a főigazgató. Azután kénytelenek voltak a könyveknél a második sort is felállítani, a plakátokat, reklámfüzeteket pedig továbbra is elcsomagolni.

Pedig — ha a minisztérium törődött volna az anyagi alap megteremtésével — egy időre lett volna megoldás az elhelyezésre. A húszas évek közepén a könyvtár Schlick—Vajda rendszerű vasállvány emeletekkel rendeztette be két legnagyobb raktártermét; ez az átalakítás a régi galériás raktárak kapacitását a négyszeresére emelte. De még hét terem várt a hasonló rendszerű korszerűsítésre. Nem is kerülne sok pénzbe — szögezte le Fitz József — a gyár szerint egy-egy helyiség átalakítása 20 000 pengőt venne igénybe. Ez a megoldás a könyvtár raktározási gondjait további 15—20 évre elhárította volna.

A főigazgató 1935-ben a Múzeum Tanácsa útján egyelőre két galériás terem vasállványokkal történő felszerelésére kért hitelt, de amint később kiderült, erre sem volt pénz.

34a A kéziratokról természetesen nem szólt Fitz, hiszen azokat a könyvtár sohasem adta kölcsön.

35. A Fitz korszak igazán jelentőssé vált (de már a harmincas évek eleje óta működő) fényképlaboratórium funkcióiról azért nem szólnunk bővebben, mert Németh Mária e kötetben olvasható tanulmányában ennek jelentőségét részletesen tárgyalja.

„Aki tisztán látja a célt, aki pontosan tudja, mit akar, az megtalálja szándéka végrehajtásához az eszközöket is” — írta Gutenbergről szólva Fitz József.³⁶ Ennek jegyében a reménytelen helyzetben is megfogalmazta a korszerű raktározás megoldásának feladatát: „Szabályzattervezetünk a jövőbeni raktározás rendjének megállapításában a galériás berendezés helyett a Schlick—Vajda berendezésre számítva s ennek helytakarító lehetőségeit kiaknázva, a könyveknek folyóméterekben, ezeken belül egyforma centiméter nagyságban, a helypazarló szak szerinti felállítás helyett pedig végig megszakítatlan numerus currensben való felállítását írja elő.”

Az első — és a fokozódó harci cselekmények miatt utolsó — optimista hangvételű könyvtári jelentés 1941-ből származik. Sikertől megszerezni a könyvtár számára a Nemzeti Múzeum épülete mögött levő Esterházy-palotát. A kisebb táraikat és azok anyagát, az újonnan létesített Hitelesítési osztályt, a Hírlaptár külföldi részlegét, a Sajtókivágatarchívumot, a Kiadványtár, a Magyar Asszonyok Könyvtárát és a kasírozóműhelyt telepítette az új épületbe a főigazgató. Itt állították fel az Ady Endre- emléksobát is. Így a főépületben — legalábbis egyelőre — megszűnt a helyhiány.

Az öröm, sajnos, nem tartott sokáig. A háború miatt a vezetőnek és munkatársainak mindinkább az anyag csomagolására, mentésére kellett gondolnia. Fitz József ezt a nehéz és szomorú feladatot is a nála megszokott energiával és körültekintéssel oldotta meg.³⁷

Mivel ezúttal nem feladatunk a Fitz-korszak egészének könyvtártörténeti feldolgozása, csak utalunk arra az intézményi tudományos munkára, amely az elődök kezdeményezésén alapult ugyan, de Fitz elveiből is következett.³⁸ A könyvtár tudományos tevékenységét, az ebből származó kiadványok közrebocsátását a főigazgató egyik legfontosabb feladatának tekintette. Nemcsak megőrizte a Széchényi Könyvtár hagyományait, hanem emelte is a publikálásra került kötetek számát. Tehette ezt azért is, mert arra törekedett, hogy kiváló, a könyvtári napi feladatok teljesítésében és a tudományos munka területén egyaránt helytálló gárdát toborozzon maga köré, és az akkori lehetőségek keretei között, együtt is tartson.

Mind a könyvtári szakmunka, mind a magyar tudomány-, művelődés-, irodalomtörténet és filológia e korabeli és a felszabadulás utáni története sokkal szegényebb, lett volna a vonzáskörében dolgozott tudós könyvtárosok és könyvtártudósok nélkül.³⁹

36. Fitz József hagyatéka. Fond 45/1315. OSZK Kézirattára.

37. 119/1944. OSZK Irattár. — A Szaktanács — Németh Gyula professzor javaslatára — nagy elismeréssel adózott a könyvtár főigazgatójának a lelkiismeretes és gondos munkáért.

38. L. Kovács Ilona és Németh Mária erre vonatkozó tanulmányát.

39. A teljesség igénye nélkül álljon itt a híres Fitz-iskola névsora: Asztalos Miklós, Bartoniek Emma, Berkovits Ilona, Berlász Jenő, Berczely A. Károly, Borzsák István, Clauser Mihály, Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, Dedinszky Izabella, Deér József, Dercsényi Dezső, Dezsényi Béla, Droszt Olga, Dubois Sarolta, Dukony Mária, Eperjesy János, Fazakas József, Gronovszky Iván, Gulyás Pál, Györke József, Halász Gábor, Harsányi András, Honti János, Hubay Ilona, Isoz Kálmán, Iványi Dóra, Jékely Zoltán, Joó Tibor, Kniezsa István, Kozocsa Sándor, Lakó György, Lavotta Rezső, Makkai László, Makkainé Horváth Magda, Mokcsay Júlia, Munkácsi Piroska, Nagyné Létay Ida, Nyíri Erzsébet,

Fitz József igen nagy fontosságot tulajdonított munkatársai szakmai felkészítésének. A könyvtárosképzés, továbbá a szakvizsga letételének, a képesítő oklevél megszerzésének hirdetője és megvalósítója volt. 1935-ben ő hozta létre a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületét, amelynek egyik fő célja a könyvtáros- és levéltárosképző tanfolyamok rendezése volt. Asztalos Miklós közreműködésével 1937-ben és 1938-ban két nagysikerű tanfolyamot szervezett. A két kurzusra 27 intézmény 108 alkalmazottja jelentkezett. A legtöbb hallgatóval a Széchényi Könyvtár képviseltette magát, az előadók többsége is innen került ki. (Fitz József, Asztalos Miklós, Goriupp Alisz, Gronovszky Iván, Gulyás Pál, Halász Gábor, Trócsányi Zoltán). Egész nemzedék köszönhet könyvtári tudásának megalapozását és elmélyítését a Fitz-irányította tanfolyamoknak.⁴⁰

Hogy a főigazgató mennyire komolyan vette a képesítési oklevelek érvényességét és fontosságát, bizonyítja a Múzeumi Tanácsnak az ÁDOB-alkalmazottak ügyében tett előterjesztése: „Véglegesítésre... csak azokat fogom előterjeszteni... akik a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete által rendezett könyvtárosképző tanfolyamot... elvégezték s ott a záróvizsgát sikerrel letették.”⁴¹

*

Ahhoz, hogy Fitz József reformjait megvalósíthassa, nem csupán nagy felkészültségre, szakmai ismeretekre volt szüksége, hanem olyan magatartásra is, amely tiszteletet ébreszt és lelkesít, kötelezi munkatársait. Embersége, mélységes humanizmusa, szerénysége, kedves magatartása nemcsak a vele együtt dolgozókat, hanem az egész hazai könyvtári világot meghódította. Végtelenül udvarias volt, bizonyos nemes tartózkodással. Az ellenőrzést is ennek megfelelően gyakorolta. Reggelente végigment a könyvtár helyiségein, üdvözölte a jelenlevőket. Ha még nem talált mindenkit íróasztalánál, így fejezte ki véleményét legközelebbi munkatársának, Goriupp Alisznak: „kézscókom a még hiányzó hölgyeknek, üdvözetem az uraknak.”⁴²

Nagy tudását szívesen és boldogan osztotta meg másokkal, örömmel tanított. „Aranyló csillogással folyt ajkáról a szép magyar szó, s a szöveg, amit leírt, elmondva is csengő. Tanítványai vagy hajdani famulusai az Országos Széchényi Könyvtárban — ma akadémikusok — vallhatnak róla” — emlékezett vissza Kőhalmi Béla. S hozzátette: amit a magyar könyv 500 évéről tudunk, annak legalább a felét tőle tudjuk.⁴³

Ortutay Gyula, Pécsi Sebestyén, Pukánszky Kádár Jolán, Rédey Tivadar, Sajó Géza, Sárkány Oszkár, Sasvári Dezső, Supka Ervin, Szemző Piroska, Szollás Ella, Tamás Lajos, Tolnai Gábor, Trócsányi Zoltán, Varjas Béla, Vécsey Jenő, Waczulik Margit, Waldapfel Eszter, Zolnai Klára.

40. *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve* 1–4. köt. Bp. 1937–1943. L. a tanfolyamok történetének feldolgozását e sorok írójától: *A Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyve 1974*. Bp. 1975. 47–49. p.

41. 37/1938. OSZK Irattár.

42. Cs. Gárdonyi Klára és Csapodi Csaba szíves közlése e sorok írója számára.

43. Kőhalmi Béla: *Fitz József emléke*. = *Magyar Könyvszemle* 1965. 71. p.

Humanitárius életszemlélete a háború utolsó éveiben mutatkozott meg a maga teljességében, ekkor minden erejével a nemzeti kincseket, az embereket, munkatársait kellett mentenie.⁴⁴ A nagy reformer számára tragikusan alakult életének ez a szakasza, művének befejezését, elképzeléseinek maradéktalan megvalósítását megakadályozta a háború. De élete alkonyán ezekre az esztendőkre is büszkén nézhetett volna vissza, ha a büszkeség és hiúság csak egy pillanatra is megkísérti. Mert tette amit kötelességének érzett, nem egyszer reménytelenül is. Maga elé tűzött feladatát teljesítette: helytállt a napi munkában, a tudomány területén, szolgálta az emberiség és a magyarság eszméjét.

Kitekintés

Fitz József főigazgató könyvtárosi és tudományos életműve nem ért véget a második világháborúval. Nemcsak azért, mert a felszabadulás utáni évtizedekben élete végéig dolgozva alkotott, írt és tanított, hanem mert a Széchényi Könyvtár élén töltött tíz esztendejének hatása még napjainkban is érvényesül. Munkásságának kimagasló eredménye, az átörökölt hagyomány a múlt idővel nem tűnt el. Néhányat említünk csak az emberöltőnyi távolságon is átsugárzó vezetői, szakmai életműből:

- a könyvtárosság legmagasabb szinten való művelése, a könyvtáros és a tudós összeforrott példájának megformálása;

- olyan könyvtáros és tudós nemzedék nevelése, amely nemcsak a harmincas-negyvenes években, de az utána következő évtizedekben is a magyar tudomány és a könyvvel, könyvtárral foglalkozó nemzedék legjobbjait kötelezte el közös céljaink szolgálatára.

A szűkebb szakmai területen:

- a gyűjtőkör, a gyarapítás elvileg szilárd megfogalmazása és végrehajtása, bármilyen nehezek legyenek is a történeti, gazdasági körülmények;

- a katalógizálás, a katalógusrendszer ma is érvényes elvi, gyakorlati és technikai problémáinak megoldása;

- a magyar nemzeti bibliográfia megújítása az Országos Széchényi Könyvtár szervezete keretében;

- az olvasó- és tájékoztató-szolgálat korszerűsítése;

- a különgyűjtemények, táruk fejlesztése az intézmény funkcióinak állandó szemmeltartásával;

- a könyvtárosi szakmai képzés megteremtésének ma is élő művelése a nemzeti könyvtár keretein belül;

- a szakmai, tudományos kérdések megoldása összefüggésben a pénzügyi, technikai lehetőségekkel.

44. L. Tolnai Gábor: *Halász Gábor*. = *Magyar Könyvszemle* 1946. 95–97. p. — K. Waldapfel Eszter: *Honti János*. = uo. 97–98. p. — Haraszthy Gyula: *Halász Gábor és az Országos Széchényi Könyvtár*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1976–1977. Bp. 1979. 183–215. p. — uő: *Könyvtáros pályák és sorsok*. = uo. 1979. Bp. 1981. 123–141. p. — Fitz József nemcsak munkatársai, de Radnóti Miklós és Szerb Antal érdekében, mentésében is közbelépett a háború utolsó éveiben.

Szabó Ervin, Dienes László és Kőhalmi Béla mellett Fitz József is olyan nagy egyéniség volt, akinek életműve beépült századunk művelődéstörténetébe. Szakmai tudásuk nemcsak az emlékekben, hanem az intézményekben, azok munkájában is tovább él, hat ma is, és öröklődik nemzedékről nemzedékre.

DIE RICHTLINIEN ZUR ENTWICKLUNG DER NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI UNTER DEM GENERALDIREKTOR JÓZSEF FITZ

(1934—1945)

GY. HARASZTHY

In der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts war dr. phil. József Fitz (1888—1964) einer der hervorragendsten ungarischen Bibliothekare, Bibliotheksdirektoren und auch ein international anerkannter Pfleger der Wissenschaftszweige, die sich mit Büchern beschäftigten. Nach seiner Studien an ungarischen und ausländischen Universitäten wurde er Doktor der Philosophie, dann im Jahre 1914 Mitarbeiter der Universitätsbibliothek von Budapest. Hier hat er alle Bereiche der Bibliothekarbeit gründlich kennengelernt, aber als junger Forscher erwarb er mit der Forschung der Wiegendrucke Berühmtheit. Im Jahre 1930 wurde er zum Direktor der Universitätsbibliothek von Pécs ernannt. In vier Jahren schaffte er sie zu einer modernen Bibliothek. Seine Erfolge anerkennend wurde er vom Ministerium mit dem Amt des Generaldirektors der Nationalbibliothek Széchényi bekleidet und dieses Institut leitete er bis 1945, bis Ende des zweiten Weltkrieges.

Er hat die Leitung der Bibliothek in einer sehr schweren Lage übernommen: der erste Weltkrieg und die darauffolgende historische und wirtschaftliche Krise riss die Bibliothek, die auch im übrigen schwere Probleme zu bezwingen hatte, beinahe auch in Krise.

Generaldirektor Fitz setzte mit seinen weiten Fachkenntnissen, mit grosser Energie, mit seinen menschlichen Veranlagungen die Nationalbibliothek in Gang der Reformen. Es waren keine Bereiche im Institut, wo er keine Neuerungen eingeführt hätte:

- er versuchte den Platzmangel der Bibliothek, wodurch schon die tägliche Arbeit gefährdet wurde, auszugleichen. Schliesslich wurde mit der Erwerbung eines neuen Gebäudes (der dem Museumsgebäude benachbarten Esterházy-Palast) für eine Zeitlang die Frage des Magazinmangels gelöst;

- sowohl theoretisch, als auch praktisch wurde das Problem des komplizierten Sammelgebietes — die Sammlung der Patriotikalliteratur in den Mittelpunkt stellend — geregelt;

- in der auch historisch schweren Lage hat er die internationalen Beziehungen der Bibliothek nicht nur gepflegt, sondern auch weiterentwickelt. Indem es die materiellen Verhältnisse ermöglichten, trug er Sorge auch für die ausländischen Erwerbungen;

- statt der veralteten Katalogisierung des 19. Jahrhunderts, des sog. Münchener alphabetischen Katalogs mit grossen Katalogzetteln und des Fachrepertoriums wurden die Grundlagen eines ganzen Netzes von modernen Benutzer- und Dienstkataloge nach dem anglo-amerikanischen System mit Zetteln internationalen Formats abgelegt. Es wurde das System der Universalen Dezimalklassifikation eingeführt und auf dessen Grundlage der moderne Fachkatalog geschaffen. Die technische Grundlage dieser Reformen — die Vervielfältigung durch das Adremaverfahren — hat auch er mit seiner bedeutendsten Mitarbeiterin, dr. Alisz Goriupp geschaffen. Die Bibliothek baut auch heute mit Hilfe dieser Technologie ihre Kataloge;

- die Schaffung der ungarischen Nationalbibliographie setzte er der Széchényi-Bibliothek zur beruflichen und moralischen Aufgabe, so wurden zwischen 1936—

1941 die Jahressbände der Ungarischen Nationalbibliographie herausgegeben, bis der Ausbruch des neuen Weltkrieges diese Arbeit nicht behinderte;

— es wurde die Praxis des Benutzerdienstes und der Ausleihe modernisiert, mit starker Hervorhebung des Präsenz- und Archivalcharakters der Nationalbibliothek;

— unter Direktor Fitz wurde die wissenschaftliche Arbeit der Bibliothek fortgesetzt aber auch gesteigert, in seiner Zeit ist eine ganze Reihe von Publikationen veröffentlicht worden;

— all das wurde auch mit seiner hervorragenden Personalpolitik gefördert: neben die alten standarden Mitarbeiter stellte er eine Anzahl junger, gelehrter Bibliothekare und Bibliothekswissenschaftler in den Dienst der Bibliothek; für ihre bibliothekarische Fachausbildung sorgte er — als Präsident des Vereins Ungarischer Bibliothekare und Archivare — mit seinen führenden Mitarbeitern in Lehrgängen, die zwischen 1937/1938 veranstaltet wurden.

In den Jahren des zweiten Weltkrieges rettete er mit Hilfe seiner Mitarbeiter den ganzen Bestand der Bibliothek mit Erfolg. Sein humanes Denken erstreckte sich auch auf die Verfolgten: inmitten der Unmenschlichkeit konnte er nicht nur ein hervorragender Leiter, sondern auch ein redlicher Mann bleiben.

Seine Bibliotheksreformen haben seine Zeit überlebt: die Nationalbibliothek Széchényi wandelt auch heute in Direktor Fitz's Spuren. Die vergangene Zeit bewahrte nicht nur seinen Namen, sondern auch sein Schaffen oder dessen Grundlagen.

Az OSZK állományvédelmi tervei és tevékenysége a két világháború között

NÉMETH MÁRIA

Könyvtárunkban a felszabadulás utáni évtizedekben egyre erőteljesebben jelentkezett az állomány rongáltságának, a papíryanag pusztulásának problémája, és az intézmény mindent elkövetett és elkövet — a kötetés, javítás, restaurálás, mikrofilmezés igénybevételével — nemzeti értékei megmentése, továbbörökítése érdekében.

A jelenlegi helyzetben, a most folyó tervszerű és nagyarányú munkák közepette, magától értetődően vetődik fel az a kérdés, hogy mi vezetett a mai állapot kialakulásához, mit tettek, illetve próbáltak tenni elődeink állományunk megőrzése érdekében. Ezt jelen írásunk az ún. Horthy-korszak időszakában kívánja megvilágítani.

Vizsgáljuk meg először is azt, hogy a könyvtár az első világháborút követően milyen „örökséggel”, milyen adottságokkal kezdte meg munkáját.

A Nemzeti Múzeum 1913—1923-as évekről szóló jelentése elvileg fogalmazta meg az alapkérdést.¹ Leszögezte, hogy az Országos Széchényi Könyvtár feladata kettős: egyrészt könyvmúzeum, amely „a magyar szellem megnyilvánulásainak” írott és nyomtatott termékeit köteles megőrizni, másrészt ezt az állományát a külföldi magyar vonatkozású és „általánosan elismert értékű tudományos művekkel együtt” használatra kívánja bocsátani. „E két egymással bizonyos mértékben ellentétes irányú munkásság összhangbáhozása — lévén a használat a konzerválás ellensége — igen nehéz feladat, melynek helyes megoldása, mint minden műveltségelőmozdító munka: hely- és pénzkérdés.” A kettő persze szorosan összefügg egymással, hiszen a helykérdés megoldása is az anyagi fedezeten múlik.

Az állományvédelem szempontjából alapkövetelmény a könyvtári dokumentumok megfelelő elhelyezése, a gyűjteményrészek speciális adottságaihoz igazodó raktározás. Ez az elsődleges kíváncsi azonban a Széchényi Könyvtárban megalapítása óta szinte soha sem érvényesülhetett.

Korszakunk elején, 1918-ban a helyzet katasztrofálisnak volt mondható — főleg a hírlapállomány tekintetében. 1912-ben az Eszterházy utca 7 szám alatti Erzsébet Népakadémia helyiségében még tűrhető elhelyezésre

1. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1913—1923. évi állapotáról.* Közzéteszi a Magyar Nemzeti Múzeum Főigazgatósága. (Összeáll. Isoz Kálmán.) Bp. 1926, Egyet. Ny. 60 p. Idézett rész: 51. p.

találtak a kevésbé keresett újságok, de a Festetics-palota istállójában — ahova 1919 elején került ez a kb. 700 m²-nyi állományrész — már a nedvesség veszélyeztette az ott tárolt újságok megmaradását. A helyzet illusztrálására idézünk Borzsák István jelentéséből. Őt 1919 decemberében azzal bízta meg Melich János, hogy gondoskodjék az Eszterházy utca 26 szám alatti hírlaptári „fiókhelyiség” bajai közül — „a restaurálás munkájának első lépése gyanánt” — a legfontosabbak orvoslásáról. Borzsák így jellemezte a raktári állapotokat: „Ami a fiókhelyiségben a szemlélő elé tárul, rettenetes és elszomorító. Dohos, fülledt levegőjű, sötét és távolról sem ilyen célra, de még nem is emberi tartózkodásra épített helyiség, hol kötött és kötetlen hírlapjaink nagyrészt rendezetlenül összezsúfolva, a folytonos pusztulásnak vannak kitéve. A nyirkos kövezetről és a falról penészgomba virágzik ki s lepi el a pótolhatatlan hírlapkötegeket: vele szemben tehetetlenül áll minden igyekezetünk, mert nincs mód, nincs hely, azokat máshová elhelyezni. Kiáltó példája a helyhiánynak, hogy a helyiség egyik hátsó, a falhoz épített polcát, melyet egy ízben, mivel az ott elhelyezett kötetek rohamos romlásnak indultak, nem régen kénytelen-kelletlen ismét igénybe kellett vennünk. Ezúttal az emeleti két szobából lehordott s a már másutt el nem helyezhető kötetlen anyag került oda, s szomorú elgondolni, mi lesz így ennek is a sorsa.” Ugyanakkor a Múzeum épületében is soha nem képzelt méreteket öltött a helyhiány, terjeszkedésre még a minimális lehetőség sem volt meg. Az állomány nagy része a földön, asztalokon és szekrények tetején „raktározódott”.² E téren tehát a legsúlyosabb volt a helyzet.

Az állományvédelmi előírások másik alapvető követelménye a dokumentumok kötés általi védelme. Talán mondani sem kell, hogy az első világháború éveiben alig, és egyre kevesebb pénz jutott a könyvek és hírlapok ily módon történő megóvására. „A könyvkötés terén éreztük meg leginkább mily nagy tévedés és pazarlás volt a háborús években intézetünkre kényszerített ún. takarékoskodás” — állapította meg 1923-ban Hóman Bálint könyvtárigazgató. Lukinich Imre igazgató 1926-ban Klebelsberghez intézett előterjesztésében pedig a háborút követő idők „képtelenül nagy hátralékáról” beszélt.³

A nagy mennyiségű kötetlen anyag az egész könyvtár munkájában bonyodalmakat okozott. Kötetlen könyvet, folyóiratot, hírlapot ugyanis nem kaphatott meg az olvasó, így aztán számára nélkülözhetetlen művekhez sem juthatott sokszor hozzá. Még súlyosabb volt a helyzet az újságok tekintetében, amelyek közül csak a teljes évfolyamok kerülhettek cédulázásra (feldolgozásra) és ezután kötetítésre. Igaz, a múlt század 90-es éveitől kezdve már nem futotta a teljes anyag megóvására, kialakult a „bekötésre nem érdemes” fogalma,⁴ ami a háborús években szükségszerűen bővült. Így

2. L. az előbb idézett jelentést: 34—35. p. — Borzsák jelentését l. az OSZK Irattár 363/1920. sz. alatt. Itt kell utalnunk arra, hogy a hírlapok gyöngé papírjainak várható pusztulására már 1887-ben felhívta a figyelmet a *Fővárosi Lapok* tudótja (2614. p.).

3. *Jelentés ... 1923.* = *Magyar Könyvszemle.* 1924. 111. p. (Az évi munkajelentések címét rövidítve adjuk meg.)

4. Goriupp Alisz: *A Magyar Nemzeti Múzeum hírlaposztálya fennállásának első fél-századában, 1884—1934.* Bp. 1934, 23. p. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai III.)

a cédulázatlan és kötetlen újságok száma ijesztő mértékben szaporodott.

A korszakunk elején már ismert állományvédelmi eljárások közül a restaurálás — természetszerűen — háttérbe szorult, legfeljebb javítások elvégzésére kerülhetett sor. A fényképészeti módszereket pedig csak nagyon korlátozott területen és a legritkábban lehetett alkalmazni.

*

A szomorú örökség, az elviselhetetlen helyhiány, a kötetlen anyag mennyisége igen nagy gondot okozott az intézmény vezetőinek.

Ezek közül az elsőt, a raktározás kérdését, jelen írásunkban csak érintjük, felidézzük. Egyrészt, mert bár ez a megóvás alapfeltétele, mégis csak indirekt módszere, másrészt mert az elhelyezés kérdéseivel — főleg az 1930-as évekig — számos tanulmány behatóan foglalkozik.⁵

Korszakunkban a helynyerési tervek egymást követték. Új épület létesítésére, a Múzeum udvarának hasznosítására gondoltak, de végül is néhány múzeumi osztály elköltözése, régi tisztviselői lakások felszabadítása révén sikerült némi területet nyerni és belső újrarendezés segítségével ezt jobban kihasználni (1926—1927). 1926-ban a Festetics-palota istállójából is áthozták az ott tárolt hírlapokat, 1927-ben pedig végleges helyükre kerülhettek.

A megkönnyebbülés azonban nem tartott sokáig, az egyre nagyobb mértékben beáramló, elsősorban kötelezpéldány-anyag elhelyezésére már a 30-as évek közepétől ismét nem volt lehetőség.

Az 1936. évi jelentés bevezetése szerint „... az Országos Széchényi Könyvtár általános állapotát a férőhelyhiány jellemzi. Arra kényszerít, hogy a gyűjtőkört szűkítsük, ... a könyvtár használhatóságát évről-évre csökkenti, hiszen most már a kötetállomány egy ötödrésze, az aprónyomtatványállomány háromnegyed része a használat részére hozzáférhetetlenül elcsomagolva hever három pincehelyiségben, a raktárak padlóján meg állványai tetején...” 1939-ben, a Festetics-palota átvételével, — ismét csak néhány évre — oldódott a helyhiány feszültsége, emelkedett a tisztviselői létszám és az állami javadalmazás. Mindennek következtében a háború küszöbét optimista hangulatban lépte át a könyvtár. A folytatásról már aligha szükséges itt szólni.

Részletesebben kell viszont foglalkoznunk az elsődleges állományvédelem másik tényezőjével, a köttetéssel. A súlyos kiinduló helyzet felszámolása, pontosabban a problémák megoldására tett erőfeszítések az egész korszakon át végigvonulnak, és az intézmény tevékenységének előterében állnak.

5. Dezsényi Béla: *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967.* Bp. 1969. 124—181. p. Idézett fejezete: *Helynyerési tervek és kísérletek az 1926—27-ben végrehajtott belső költözködésig.* 150—156. p. — Tombor Tibor: *Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezésével és berendezésével kapcsolatos tervek és munkálatok az első világháború után (1920—1929).* 1. uo. 182—226. p. — Wittek Lászlóné: *Az Országos Széchényi Könyvtár reformtörekvései a húszas években.* 1. uo. 227—235. p.

Az első világháború, illetve 1919 végéig a könyvtár külső köteteknek adta ki anyagát. 1919-ben a hírlap- és könyvkötés ügye a munkabérek nagyarányú emelkedése folytán „súlyos probléma előtt állt”, ez évben a Nyomtatványi osztály 818 művének 1014 kötetét tudták 4445 koronáért bekötetni, más osztály anyagára azonban nem kerülhetett sor.⁶ Az ár-emelkedés mértékére jellemzőek Melich Jánosnak az 1918/19. évi költségvetés indoklásában leírt adatai: a háború előtti árakhoz képest 1918 januárjáig a félévazon kötésű könyveknel 45—52%, a félbörkötésűeknél 30—100%, a borjűfélbörkötéseknél 32—120% volt a növekedés. A hírlapkötésnél 1916-ban 20%, 1917-ben 63%, 1918 februárjában pedig az előző év novemberéhez viszonyított 100%-os emelkedés következett be.

1920-ban javult a helyzet. A VKM-től kapott 15 000 koronás rendkívüli hitel segítségével és a költségvetés adta lehetőséggel 812 mű 1724 kötetét és 543 hírlapot sikerült külső műhelyeknek kiadni.⁷

A hírlapkötés egy feldolgozási reform következtében vált lehetővé. Melich János igazgatónak és Bajza Józsefnek, a Hírlaptár akkori vezetőjének intézkedése alapján megfordult a már jelzett feldolgozási menet, előbb végezték el a „cédulázást” és azután került az anyag kötésre. 1926 végéig 7000 kötet hírlapot dolgoztak így fel.⁸

Az irattári dokumentumok tanúsága szerint a könyvkötési árak egyre emelkedtek. A Rittenbacher László-féle cég értesítése szerint az 1920 márciusban tett árajánlat júniusra már érvényét veszítette a „horribilis” ár-emelkedések következtében.⁹

Az év legnagyobb eredményét azonban nem a mennyiségi növekedés, hanem a házi könyvkötőműhely megszervezése jelentette. Dezsényi Béla *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején* c. tanulmányában részletesen beszámol az intézmény első műhely-jellegű részlegének felállításáról,¹⁰ így egyes — az ő írásában megtalálható — részletek ismétlésétől eltekintünk.

A házi könyvkötészet megszervezése, mint annyi alapvető kezdeményezés — Melich János érdeme. Ezt az ő igazgatói korszakát méltató 1923. évi jelentésben Hóman Bálint is kiemelte.¹¹ Az üzem létesítését elősegítette az a körülmény is, hogy Akantisz Viktor „könyvművészeti előadói” minőségben — elsősorban a Todoroszku-gyűjtemény gondozásával megbízva — augusztus 9-én a könyvtár szolgálatába lépett. Így a műhely megszervezésére szakember felügyelete mellett kerülhetett sor.¹²

6. *Jelentés ... 1919.* = *Magyar Könyvszemle.* 1920—21. 138. p. — OSZK Irattár 27/1918. A költségvetési tervzetben Melich János az addigi 10 000 koronás kötetelési keret 20 000 koronára való felemelését kérte. Utalt arra is, hogy oly sok a múltból rájuk maradt kötetlen könyv és füzet, hogy egy tisztviselőtársra egész munkaidejében ezek kötés alá rendezésével foglalkozik.

7. OSZK Irattár 52/1920. Összesen 52 000 koronát fizetett ki a könyvtár.

8. L. Goriupp Alisz idézett tanulmányát, 16—17. p.

9. OSZK Irattár 288/1920.

10. L. Dezsényi Béla idézett tanulmányát, 158—159. p.

11. *Jelentés ... 1923.* = *Magyar Könyvszemle.* 1924. 107. p.

12. OSZK Irattár 382/1920.

A házi kötészet október 26-án a Todoroszku—Horváth gyűjteménnyel együtt átadott könyvkötőeszközökkel kezdte meg tevékenységét. Október 20-án ui. a könyvtár előzetes szerződést kötött Kiss Erzsébettel, a Kiss Waldemár-féle cég akkori tulajdonosával, addig is, amíg a felső hatóság a megegyezést jóvá nem hagyta.¹³

A megállapodás értelmében a könyvtár adja a kötészet számára szükséges helyiségeket, gépeket, eszközöket és berendezési tárgyakat, gondoskodik a fűtésről és az enyymelegítésről. Ezzel szemben a cég biztosítja a munkaerőt, az anyagot és „az időbeli cursus szerint mindig a legméltányosabb árakat állapítja meg.”¹⁴

A kötészet felügyeletére Akantisz Viktor kapott megbízást.¹⁵ December 4-én kelt első jelentésében¹⁶ 116 munkaórával számolt el, amelyet ősnymtatványok kötéseinek javítására fordítottak. Ezt a munkát folytatták 125 órában decemberben is.¹⁷

1921 elejétől már az egyes osztályok is adhattak javítási, kötési munkát az új műhelynek, de Akantisz további jelentéseiben is a régi könyvekkel kapcsolatos tevékenység dominál. Ennek eredménye az ősnymtatványok restaurálásának 1923-ban történt befejezése.¹⁸

1922 végén a könyvkötészet kivált a Kiss-féle cégből és a könyvtár kezelésében folytatta munkáját.¹⁹

Az 1922/23-ra szóló költségvetésben a könyvtár a házi műhely működtetésére 240 000, külső könyvkötés céljára 180 000 koronát igényelt.²⁰ A belső könyvkötészet fenntartását a ritkaságok bekötése, a kisebb javítások célszerű elvégzésével indokolta az intézmény, hangsúlyozva, hogy az elsődleges cél nem az, hogy üzleti megtakarításhoz jusson. (Az előző jelentések bizonyossága szerint az új üzem működtetése egyértelműen gazdaságos volt.)²¹

És bár a jelzett költségvetés a Gyűjteményegyetem adta anyagi fellendülés jegyében készült, mégis megállapította, hogy az adott árviszonyok mellett az előirányzott összeg az évi gyarapodás bekötését nem fedezi. A háború alatt elmaradt kötések pótlására — rendkívüli kiadásként — 100 000 koronát igényelt ugyanez az előterjesztés, hivatkozva arra, hogy

13. A könyvtár előterjesztését l. OSZK Irattár 529/1920 sz. alatt. Az október 20-án kelt iratra a jóváhagyás november 13-án érkezett meg. — [Sasvári Dezső]: *Könyvtárunk történetéből* = OSZK Híradó 1958. 8. sz. 4–5. p.

14. OSZK Irattár 529/1923.

15. Akantisz Viktor működésének körülményeiről Dezsényi Béla részletesen beszámolt idézett tanulmányában: 148–150. p.

16. OSZK Irattár 655/1920.

17. OSZK Irattár 100/1921. és 302/1921. Melich János ez év decemberében meleg hangú levélben mondott köszönetet Akantisz Vikornak az inkunábulumok restaurálásáért.

18. Nem egyértelmű, hogy Akantisz milyen munkát végzett. Első jelentésében OSZK Irattár 655/1920/ 58 ősnymtatvány kötésjavításáról írva megállapítja, hogy „nagy részüknél súlyos defektusokat reparáltunk ki.” A későbbi jelentésekben a régi könyvek tábláinak lefejtéséről és bevonásáról, javítások végzéséről szól.

19. Akantisz 1922. február 9-én lemondott a kötészet vezetéséről (OSZK Irattár 68/1922), de ezt visszavonta — nyilván a céggel történő szakítás ígéreterére.

20. OSZK Irattár 208/1922.

21. L. Akantisz 1923. január 4-i jelentését. OSZK Irattár 131/1923.

a kötetlen anyagot a használat súlyosan rongálja, az olvastatásból való kivonásuk viszont „a magyar kultúra érzékeny károsodását jelenti.”

Bár az 1922/23. és az 1923/24. évi költségvetés viszonylag kedvező volt, az áremelkedések miatt 1923-ban a könyvkötés már „igen nagy terheket rótt az Országos Széchényi Könyvtár budgetjére.”²² Mégis, az év első felében, több könyvkötő, — ezek közül is elsősorban a Gottmayer Nándor-féle cég segítségével — a közel 10 éve kötetlenül heverő hírlap- és nyomtatványanyagból 1500 kötet hírlapot sikerült beköttetni. Az árak emelkedése miatt a második félévben a teljes anyag beköttetéséről azonban le kellett mondani.²³

Így aztán a házi műhely szerepének fontossága egyre inkább növekedett, már csak azért is, mert az a könyvtár kezelésében rentábilisabban dolgozott mint a Kiss-féle cég keretében, különösen pedig mióta Hóman Bálint igazgató — az 1923 áprilisában életbelépő 100—400 százalékos ár-emelést megelőzően — nyersanyagok beszerzésére nagyobb összeget utalványozott ki.²⁴

A két munkatárssal dolgozó műhely olcsó kötésekkel látta el a Nyomtatványi osztályt, elvégezte a sürgős kötéseket és javításokat — és mint már említettük —, befejezte az ősnymtatványok restaurálását is.

1923 második felében a könyvtár vezetését nagymértékben foglalkoztatta a hírlapok megmentésének és használatuk lehetővé tételének kérdése. Hóman Bálint igazgatói működéséhez fűződik a ma tékázásnak nevezett eljárás bevezetése.²⁵ A könyvtár beszerezte a hírlapok fedőtábláihoz szükséges lemezpapírt, és a ritkábban használt vidéki- és szaklapokat kötetenként e kemény táblák közé helyezve spárgával kötötték össze. Ezt ideiglenes megoldásnak szánták azzal a távlattal, hogy az anyagi helyzet javulásával — a meglevő lemezpapír felhasználásával sikerül majd a hírlapokat véglegesen beköttetni. 1923 folyamán elérték, hogy a Hírlaptár magyarországi anyaga „részben kötve, részben (mintegy 2000 kötet) ideiglenes védőtáblákkal ellátva a raktári elhelyezésre és használatra alkalmassá vált.”²⁶ A jelentés megemlíti, hogy a munkálatot Goriupp Alisz alkönyvtárnok irányította, a Nyomtatványosztályban pedig továbbra is — mint 1921 eleje óta — Garda Samu főkönyvtárnok vezette. A kartonfedőlapba történő elhelyezést 1924-ben Fitos Vilmos főkönyvtárnok vezetésével Borzsák István, Goriupp Alisz és Gáspár Margit folytatta. A tékázás munkája különben az egész korszakot végigkísérte.

Az 1923. év második félévében megkezdődött gazdasági hanyatlás 1924-ben már súlyosan éreztette hatását. A házi könyvkötő műhely munkáját gátolta a pénzhányból következő anyagbeszerzés nehézsége, mégis rájuk hárult a kötések és javítások tekintélyes részének elvégzése.

22. *Jelentés... 1923.* = *Magyar Könyvszemle.* 1924. 111. p.

23. L. uo. OSZK Irattár 360/1923., 673/1923. szept. 18., 744/1923. okt. 15.

24. Akantisz jelentése 1923 első feléről. (OSZK Irattár 605/1923.) Akantisz megjegyzi, hogy a drágulás miatt külső könyvkötésre alig néhány kötetet lehetett kiadni.

25. *Jelentés... 1923.* = *Magyar Könyvszemle.* 1924. 111. p.

26. L. az előbbi jegyzetet. — Ekkor a „borítékolt” hírlapkötetek száma kb. 4000 volt! (OSZK Irattár 189/1926.)

1925-ben és 1926-ban tovább romlott a helyzet. Az 1925-ről szóló jelentésben Lukinich Imre igazgató arról panaszkodott, hogy a könyvműzeum feladatával megbízott nemzeti könyvtárban a könyvkötést a minimumra kellett redukálni. A kötésre váró anyag „rendkívüli mértékben” való felhalmozódása 1926-ban ezzel fokozódott.²⁷ Így Lukinich a könyvkötés kérdésének megoldását a legsürgősebb feladatnak minősítette, „melynek mielőbbi megoldásától függ, hogy tudjuk-e a gondjainkra bízott anyagot a jövő számára megmenteni.”

Az igazgató — felmérve nemcsak a helyzet súlyosságát, hanem a könyvtár vezetőinek felelősségét is 1926 márciusában felterjesztést intézett Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez a Hírlaptár két legsúlyosabb problémája: a szomszédos országok magyar nyelvű periodikumainak beszerzési nehézségeire és a hírlapállomány megővésének lehetetlenülésére vonatkozóan. Ebben utalt arra, hogy kb. 1000 kötetnyi a kötetlen újságok száma, a fontos hírlapok évfolyamai feltornyozva hevernek a folyosón. Nem lehetett a régi szabályt, a kötetlen anyag olvastatásának megtagadását fenntartani, így az altisztek ezt a védetlen anyagot ide-oda rakosgatják, ezzel is hozzájárulva annak rongálódásához. Lukinich ezért hírlapkötésre 70 000 koronát kért a minisztertől, „mert különben az anyagi segítség elmaradása következtében előálló helyzetért nem vállalhatnám a felelősséget.”²⁸

Előterjesztésében Lukinich Imre szólt „a mechanikus úton támadt rongálások” mellett az „automatic” jelentkező bajról, az újságok papírjának rossz minőségéről, a fa-papírról, amelyet — kötetlen állapotban — kikezd az idő, vagyis a papír eloxidálódik. Hóman Bálinthoz intézett levelében így jellemezte a helyzetet: „A hírlaptári anyagunk nagyrészt fedőlemezek közé elhelyezett anyaga a pusztulás útján van, mert a különben is hitvány, romlandó anyagból készült újságpapíros a világosság és száraz meleg következtében már töredezik és ellenálló képességét teljesen elveszti.”^{28a}

Az előző évről szóló jelentésben ezt a kérdést még határozottabb formában érinti „Feltétlenül szükséges ... az erősen fatartalmú papírra nyomott újabb könyv- és hírlapanyag konzerválására szolgáló eljárások bevezetése is. Ez utóbbira a kezdőtárgyalások folyamatban vannak.”²⁹

Mint egy későbbi iratból kiderül,^{29a} Lukinich 1926 elején felkérte a Műgyetem Mechanikai-technikai Intézetének „főnökét”, Misángyi Vilmos egyetemi tanárt, a könyvtári állomány — elsősorban a kötött, de főleg a kötésre váró hírlapok papíryanagát megmentő konzerválási eljárás kidolgozására.

27. *Jelentés... 1925.* = *Magyar Könyvszemle.* 1926. 154. p. — *Jelentés ... 1926.* L. uo. 1927. 171. p.

28. OSZK Irattár 168/1926. Lukinich 1000 kötetlen újságról beszél, Rédey 1929/30 fordulóján pedig 6—8000-ről. Lukinich feltehetően csak a kurrens anyag kötetlen évfolyamait vette számba. Utal arra, hogy a *Pressburger Zeitungot* már három éve nem tudják bekötni, a *Pester Lloydot* pedig másfél éve. További 400 olyan kötetük fekszik kötetlenül, amelynek minden előzménye be van kötve.

28a OSZK Irattár 740/1926.

29. *Jelentés ... 1925.* = *Magyar Könyvszemle,* 1926. 154. p.

29a OSZK Irattár 254/1927. — A szakvélemény megítélésében Kastaly Beatrix volt segítségemre.

Misángyi egy évvel később adott véleményében utalt arra, hogy a szakemberek előtt ismeretes, hogy „a részben vagy egészben faköszörületből előállított papiros, valamint a nem eléggé tiszta minőségben feltárt cellulózából készült papirosok is kisebb nagyobb lignin tartalmuknál fogva káros kémiai átalakuláson mennek át”, de a szakirodalomban nem talált megfelelő konzerválási eljárásra. Ezért maga folytatott kísérleteket.

Preventív megoldásként a sötét és hűvös helyen történő, valamint a „csukott”, szoros tárolást javasolja, mert a világosság, a napsugár, a laza kötegekbe behatoló levegő (oxigén), a papírt erősen károsítja. Az újságokat mielőbb be kell köttetni, és „ha lehet még kéregpapirosból készült tokba is elhelyezni.”

A már romlásnak indult papirosanyag esetében az elveszett mechanikai tartósságot és a kémiai tartósságot szükséges biztosítani. Ennek érdekében a konzerválásra kerülő papírt — permetezés vagy ecsetelés segítségével — átlátszó réteggel kell bevonni. Olyan anyag, amely a mechanikai tartósságot növeli már rendelkezésre áll, de a kémiai állandóság megtartását még nem tudták eddig megoldani. E feladat elvégzésére Misángyi Vajdaffy Aladár műegyetemi c. rendkívüli tanárt kérte fel. Az ő kísérleteinek eredményeként „sikert a cellulózának alkoholban képzett származékát, az athyl-cellulózákat mint olyan anyagot keresni ki, amely szándékosan erős lúg hatásoknak éppúgy, mint szándékosan erős savhatásoknak, de a magas hőhatásoknak is ... jól tudott ellenállni, amellet, hogy az ezen anyaggal bevont papirosokon általam végzett kísérletek a napfény bomlasztó hatását utánzó, de igen erős kvarclámpa megvilágítások után is kiválóan jó eredményt mutattak.”

Misángyi azt javasolta, hogy a könyvtár vegye fel Vajdaffyval a közvetlen kapcsolatot, aki a végzendő munkák ellenőrzését, az anyagbeszerzést stb. vállalná.

Lukinich — megköszönve Misángyi útmutatását — sajnálattal állapítja meg, hogy „anyagiak híján” csak a preventív megoldást elősegítő tanácsokat tudják követni (sajnos erre sem kerülhetett sor), és csak a viszonyok javultával lehet majd továbblépni.

Ezen akció részletes bemutatását több tényező indokolja.

Nagy jelentőségű, hogy közel hatvan éve, amikor még a szakirodalom sem foglalkozott a papír állagának megóvási lehetőségeivel, akkor Lukinich Imre már felvetette a problémát és a Műegyetem vállalkozott az ismertetett kísérletek elvégzésére. Lukinich érdemét nem kisebbíti a rossz gazdasági helyzet miatti visszalépés, de fokozza az a tény, hogy a kérdés már csak a második világháború utáni időkben került újra terítékre.

Az is egyértelmű, hogy az adott szakvélemény mai ismereteink birtokában is megállja a helyét mind a romlás okának, mind pedig a konzerválás módjának meghatározásában. Az természetes, hogy hatvan év alatt az eljárások sokat fejlődtek, változtak, korszerűsödtek, de mindez az akkori álláspontot a legkevésbé sem kérdőjelezi meg.

1926 elején Akantiszhoz intézett levelében Lukinich világosan utalt arra, hogy a könyvtár az elégtelen dotáció miatt nem képes kötetzetét elegendő munkával ellátni, ezért megengedte, hogy a műhely más tudományos intézmény számára is vállalhasson kötést. Ezt azonban nem számolhatják el önköltséges, hanem csak ennél magasabb, de a külső könyv-

kötészeteknél alacsonyabb áron. Felhatalmazta Akantiszt arra is, hogy a könyvtár könyvkötési céljaira az egyes kötetek után a kapott összegből 20—25%-ot levonhasson. A munkák elvégzési sorrendjét Lukinich házi rendelete szabályozta. Ebben meghatározta, hogy az üzemnek — a fedezet erejéig — elsősorban a könyvtári megbízásokat kell teljesítenie. Ezután a múzeum egyes tárainak igénye, majd az egyes múzeumi tisztviselők kérése elégíthető ki. Mindezek elvégzése után a tudományos intézmények könyvtáraitól fogadhat el munkát a kötészet. A magánmegrendelők csak utolsósorban jöhetnek tekintetbe.^{29b}

1926-ban a Nyomtatványtár 1139 kötetét kötötte be — nyilván a házi műhely.³⁰ A hírlapkötések száma azonban csak 25 volt! 1927 első felében ismét lehetőség nyílt a dokumentumok egy részének külön dotációból kifizetett bekötésére.³¹ A hírlapokéra Lukinich több árajánlatot kért be, ezek közül az Egyetemi Nyomdaé bizonyult a legmegfelelőbbnek.³²

1927 májusában — rendkívüli hitelkeretből — 6000 hírlapkötésre 10 000, 1000 kötet könyv bekötésére (à 3 P) 3000 pengőt kapott a könyvtár. Ezen felül 450 pengőt engedélyezett Hóman főigazgató a házi könyvkötészet fejlesztésére, hogy az fokozottabb mértékben igénybe vehetővé váljon. Május 15-től 1000 kötet vidéki hírlap, illetve 1500 könyv bekötésére 6750 pengőt utalt át a műhely számára, további 1000-et pedig a szükséges javítások elvégzésére. A feladat teljesítésére egyéves határidőt szabott ki.³³

A pillanatnyi fellendülést a számok is jelzik: 1927-ben 2146 könyv és 1603 hírlap bekötése történt meg.³⁴

Az 1928. év újra szűk esztendő: csupán 298 könyvet sikerült bekötni, hírlapot pedig csak „borítékolni”.³⁵ Ez év júniusában még két utalványozott, de ki nem fizetett számla 1366 P 40 fillérrel terhelte a költségvetést.³⁶

E tények ismeretében meglepő az 1924—1928-as évekről szóló jelentés hangvétele, amely az 1927. év számadataira alapozódik és azt a reményt

29b OSZK Irattár 119/1926. Ez évből származik a kötészet munka- és műhelyrendje is. (OSZK Irattár 50/1926.)

30. Már itt is meg kell jegyezni, hogy a külső és belső kötetés adatait általában nem lehet elválasztani egymástól. A jelentések az összesített számokat adják meg, részjelentések csak hiányosan maradtak meg, ezért a bontásra nincs kellő alap.

31. OSZK Irattár 269/1927.

32. OSZK Irattár 171/1927. A nyomdák (Egyetemi nyomda, Göttermayer, Bundschuh, Geller, Weichner) ajánlatait Akantisz Viktor és Havrán Dániel bírálták felül. A Hóman által is jóváhagyott döntés értelmében az Egyetemi Nyomda mellett a Geller- és a régebben hosszabb ideig foglalkoztatott Weichner-cég kaphatott kötésre anyagot.

33. OSZK Irattár 171/1927. Lukinich pár hónap múlva e terv módosítását kérte a könyvtár átszervezése során felmerült — a házi könyvkötészetre hárult — többet munkák miatt. (OSZK Irattár 566/1927.) — A beszerzendő tárgyak: két garnitúra rézbetű, filéták, egy prés, egy fűzőláda és 50 darab présdeszka. — Az erre vonatkozó igényt Lukinich már az 1926-os költségvetés előterjesztésénél jelezte. (OSZK Irattár 676/1926.)

34. *Jelentés ... 1927.* = *Magyar Könyvszemle.* 1928. 100. p. — Ez évben még 849 kötet „borítékozására” is sor került.

35. *Jelentés ... 1928.* = *Magyar Könyvszemle.* 1929. 109—110. p. A könyvkötés „vezetését” ez évtől Garda Samutól Lavotta Rezső zeneművészeti előadó vette át.

36. 1928. június 19.

fejezi ki, hogy a dotáció további emelése esetén „megmenthetjük a kötés nélkül valóssággal pusztulásra ítélt könyv- és hírlapanyagunkat.”³⁷

A beszámoló összefoglaló adatokat is közöl, korlátozottan, de rávilágít a beszerzés és a kötés közti arányokra. A tárgyidőszakban kb. 20 000 kötet könyv érkezett be, ebből mindössze 7500-at tudott az intézmény beköttetni. A hírlapokról nem közöl számszerű adatot, csak azt jegyzi meg, hogy ott sem jobb a helyzet. A kurrensen beérkezett fűzött könyveknek tehát kb. egyharmada, a hírlapoknak valószínűleg még kisebb hányada került bekötte a raktárba.

Lukinich Imre utóda, Zsinka Ferenc egyéves igazgatása alatt³⁸ tovább csökkentek az anyagi lehetőségek. Nem csoda, ha az új vezető kifakadt: „Fájdalmas látni, hogy még a háborús évek alatt a könyvkötésen keresztülvitt takarékoság mily kietlen circulus vitiosus elé állított bennünket: vagy elzárjuk a kutatás elől az újonnan szerzett anyagot, ekkor nem teljesítjük a könyvtár alapfeladatát, vagy szabaddá tesszük, akkor kitettük a könyvtár e laza anyagát a biztos pusztulásnak, széthullásnak.”³⁹

De az önállósult Hírlaposztály vezetője, Rédey Tivadar sem nyilatkozott derűsebben.⁴⁰ Legkevesebb 6–800 naponta használt kötetet kellene azonnal beköttetni, nem beszélve arról a 6–8000 kötetről, amely a régi anyagból vár megóvásra. Ugyanakkor havi 100–100 pengőnyi összeg állt rendelkezésére, nem többre mint a fővárosi napilapok néhány évfolyamának beköttetésére.⁴¹

1930-ban a könyvtár már elhárította magától a kialakult helyzet miatti szemrehányásokat,⁴² és az intézmény vezetői kétségbeesett olvastatási megszorítások bevezetését latolgatták. 1931-től kezdve — mindentől függetlenül igen helyesen — visszaszorították a könyvkölcsönzést, és Jakubovich Emil igazgató azzal a gondolattal foglalkozott, hogy az utolsó 15 esztendő hazai könyvtermését még az olvasóteremben sem engedi használni.⁴³

37. *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az intézet 1924–1928. évi állapotáról és működéséről.* Közzéteszi Hóman Bálint. Bp. 1929, Egyet. Ny. 168. p. Idézett rész: 51. p.

38. Zsinka megbízott igazgatóként működött, a könyvtár valóban vezetését Hóman — mint főigazgató — magának tartotta fenn. Zsinka halála után a könyvtárat önálló múzeumi osztályokra bontották, az Országos Széchényi Könyvtárhoz csak a Nyomtatványtár és Kézirattár tartozott. A Hírlaposztály szintén önálló szervezeti egységgé vált.

39. *Jelentés ... 1929 második felében. Országos Széchényi Könyvtár. = Magyar Könyvszemle.* 1930. 319. p.

40. Pedig a használat éppen a Hírlaptárban emelkedett. L. erre vonatkozóan Dezsényi Béla: *Az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Bp. 1958. 84–107. p. — Goriupp Alisz már idézett cikkét, valamint Kovács Ilona: *Olvasóközönség és olvasószolgálat a Széchényi Könyvtárban (1920–1944) c. tanulmányát. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967.* Bp. 1969. 236–262. p.

41. *Jelentés ... 1929 második fele. Hírlaposztály = Magyar Könyvszemle.* 1930. 334–335. p.

42. *Jelentés ... 1930. = Magyar Könyvszemle.* 1931. 78. p. Ebben az évben csupán 181 könyvet tudott beköttetni a könyvtár.

43. *Jelentés ... 1932. OSZK = Magyar Könyvszemle.* 1932/34. 94–95. p.

1930 végén Jakubovich — a Hírlaposztály nélküli Országos Széchényi Könyvtár vezetője — a könyvkötési munkák állásának súlyosságáról tájékoztatta Hóman Bálint múzeumi főigazgatót.⁴⁴ Rámutatott arra, hogy 1925 óta a Nyomtatványi osztályba beérkező mintegy 20 000 kötetből 15 000 maradt fűzve, ebből naponta 6—700 forog az olvasóteremben, gyors pusztulásra ítélve. Ha ezeket, a gyakran használt háborús- és proletárgyűjteményt, utóbbi plakátjait, a térképgyűjteményt, az RMK-t, a Kézírártárban már 10 éve szünetelő kötés igényeit is számbaveszi, a Nyomtatványi osztály és a Kézírártár esedékes könyvkötői munkálatainak elvégzésére minimálisan 30 000 pengő fedezetet kellene biztosítani.

1933-ban ő is leszögezi, hogy a könyvtár főfeladata a könyvek megőrzése, és az anyagi eszközök hiánya miatt éppen ezt a célt nem tudja szolgálni. Ismételten említi a külön fedezet szükségességét a kötés javítás, valamint a „rossz minőségű papírjuk és nyomdafestékük folytán önmaguktól lassan megsemmisülő háborús és forradalmi nyomtatványok konzerválására.”⁴⁵

A Hírlaposztály a házi kötészetet igénybe véve valamivel jobb helyzetben volt, 1931-ben 417, 1932-ben 1100, 1933-ban 1039 darab bekötéséről és javításáról adhatott számot. Ez természetesen a helyzet alapvetően katasztrofális voltán alig változtatott.

Az anyagi adottságok jellemzésére említjük csak azt az évi jelentésekben is kiemelt állományvédelmi intézkedést, amelynek nyomán 1931-ben a hírlaptári folyosó 7 ablaka közül háromra, 1932-ben újabb kettőre, 1933-ban pedig a hiányzó egyre, sőt még két vastermi ablakra is sikerült a nap-sütés káros hatása ellen védő vászonfüggönyt felszerelni!⁴⁶

További szerény pozitív eredménye e korszaknak, hogy a Zenetörténeti osztály első „javadalmához” jutott, amiből 1933-ban megkezdhette dokumentumai köttetését.⁴⁷

1934 első felében a kötészetet Ludwig Lőrinc könyvkötőmester vezette, az ő munkáját délutánonként két altiszt segítette. Sajnos még őket sem tudta a könyvtár munkával ellátni, mert az évi dotációból csak havi 60—70 könyv, ugyanennyi hírlap bekötésére, illetve 100—100 könyv- és hírlapkötet javítására futotta. Így a kötészet a többi múzeumi tár részére is vállalt munkát. A nemrég az intézményhez került Hunyady József pedig maga is képes volt a kódexek, kéziratok, régi könyvek restaurálását elvégezni.

Jakubovich igazgató adatai szerint ekkor az Országos Széchényi Könyvtárban 35 000, a Hírlaposztályban pedig 8000 kötet áll kötetlenül.^{47a}

1934 közepén új korszak kezdődött meg a könyvtár életében. Helyreállították az 1929-ben részeire bontott intézmény egységét és az egész

44. OSZK Irattár 392/1930.

45. *Jelentés ... 1933. OSZK = Magyar Könyvszemle. 1932/34. 108—109. p.*

46. L. az 1931., 1932., 1933. évi jelentéseket = *Magyar Könyvszemle. 1932/34. 154., 157., 160. p.*

47. *Jelentés ... 1933. Zenetörténeti osztály. = Magyar Könyvszemle. 1932/34. 165. p.*

47a OSZK Irattár 67/1934. Jakubovich levele Ivánkovits Kálmán miniszteri titkárhoz, aki Lessner Richárdnének — a könyvtárban könyvkötőműhely felállítására vonatkozó — kérését közvetítette.

könyvtár élére a széles látókörrel, kialakult koncepcióval és nagy szakmai gyakorlattal, rendelkező Fitz Józsefet állították.

Az új főigazgató az állomány megmentése érdekében egyrészt a raktári helyhiányt akarta megoldani, másrészt a dokumentumok további rongálódását kívánta megakadályozni, sőt a gyűjtemények állapotát kötetítés, javítás és restaurálás révén jobbitani. Mindehhez persze a szükséges anyagi feltételeket is meg kellett teremteni.

Fitz első rendelkezései közé tartozott a könyvkölcsönzés megszigorítása, a fűzött művek kiadására vonatkozó teljes tilalom elrendelése. Ugyanakkor emelte a használati és a kölcsönzési díjakat, és az utóbbiból származó bevételt a köteteszt fejlesztésére kívánta fordítani. Amennyiben egy olvasó fűzött könyvet igényelt, annak bekötöttesztét két-három nap alatt elvégeztette, költségeit pedig a kölcsönzési díjakból, továbbá a fényképezőlaboratórium bevételeinek egy részéből utaltatta ki. A régi és ritka könyvek igényelt oldalairól pedig olcsó fényképmásolatokat készített a laboratórium.⁴⁸

Fitz József nemcsak az elveket fektette le, hanem haladéktalanul hozzálátott a házi könyvkötészt számára szükséges gépek, szerszámok beszerzéséhez is. Bevezette az önköltségszámítást, annak érdekében, hogy az üzem gazdaságosságát figyelemmel kísérhesse. 1935-ben egy kötet bekötésének átlagára — a maradandó felszerelés költségeit figyelmen kívül hagyva — 1,37 pengő volt. Ez — Fitz megítélése szerint — nem látszott túlságosan kedvezőnek, de a főigazgató mégis ragaszkodott a műhely további fejlesztéséhez. Egyrészt azon előny miatt, hogy a megóvásra kerülő anyagot így nem kell a házból kivinni, másrészt mert bízott abban, hogy a köteteszt egyre jobb felszereltsége majd az átlagárak csökkenéséhez fog vezetni.⁴⁹

Az 1934–35-ös jelentés kiemeli, hogy az anyag konzerválására az összköltségvetés közel 20 százaléka jutott. — Igaz, ebben az összegben néhány állvány ára is bennfoglaltatott.⁵⁰

A következő évi költségvetés összeállítása előtt a főigazgató mindig felkérte a Nyomtatványtár vezetőjét, hogy a táraakkal állapodjék meg a könyvkötési kvóta tekintetében. Ez vonatkozzék arra, hogy az egyes részlegek a munkabérek hány százaléka erejéig köttethetnek. Az előzetes elosztást Fitz József egy értekezlet keretében vitatta meg munkatársaival, mielőtt a végleges döntést meghozta volna. A kötetési kapacitás megállapítása tehát az igények számbavételével és egyeztetésével történt meg.⁵¹

48. A kölcsönzés megszigorításával már többször — de kevés sikerrel — próbálkoztak a könyvtár vezetői. A legszigorúbb és be is tartott tilalmak kétségkívül Fitz idejében léptek életbe. L. erre vonatkozóan Kovács Ilona említett tanulmányát. — *Jelentés ... 1934–1935.* 4., 8., 20. p. — A darabonkénti kölcsönzési díj ekkor 20 fillér volt. A használati díjakat Fitz minden vonatkozásban emelte, célja az Egyetemi Könyvtár szintjének elérése volt.

49. *Jelentés ... 1934–1935.* 20. p. L. még a következő évek munkabeszámolóit.

50. Magára a könyvkötésre az összes költségvetés 13,3 százalékát fordították.

51. L. az 1938–39. évi költségvetés tárgyában kiadott tervezetet (OSZK Irattár 127/1938.). Ebben a költségvetési évben havi 600 pengő állt köteteszt célokra rendelkezésre. Ebből Fitz a felét szánta munkabérekre, 300-at pedig anyagbeszerzésre és a Müller-cégnél fennálló tartozás kiegyenlítésére. Ekkor tehát még külső kötetesztel is dolgoztatott a könyvtár. — 1942-ben állami dotációból havi

Fitz megszilárdította a kötészeti részleg szervezetét és létszámát is: a műhelyt a Nyomtatványtár vezetőjének, Goriupp Alisznak felügyelete alá helyezte, közvetlen vezetésével pedig Gronovszky Ivánt bízta meg. A technikai munkákat Nusser Mária könyvkötő mellett egy kötészeti alkalmazott és délutánonként még három altiszt végezte.

Ilyen körülmények között 1935-ben, februártól december végéig 4001 darab bekötésére került sor.

A következő évek nem sok változást hoztak. 1936-ban 3081 könyvet, hírlapot és folyóiratot kötött be a házi műhely 1,44 pengős átlagáron, a következő évben valamivel többet, 3351 kötetet, 1,36 P. egységáron. Hasonló eredménnyel zárult az 1938-as esztendő, de ekkor az átlagár 1,69 P-re ugrott.⁵²

1937-ben került az Országos Széchényi Könyvtárba Sasvári Dezső, aki a könyvkötési, majd anyagnyilvántartói napló vezetésére kapott megbízást.

A költségvetés növekedése mellett nyilván e személyzeti erősítésnek is köszönhető az 1939. év 4392 kötetnyi kiugró teljesítménye, amihez képest a következőben némi visszaesés mutatkozott. (Az átlagár ekkor már 1,77 P volt.)

1939-ben Sasvári Dezső rendkívüli hallgatóként részt vett a fővárosi Iparrajziskola könyvkötészeti és papírrestaurátori tanfolyamán, és ennek nyomán hozzáfekedett a könyvtár pusztaulófélben levő kéziratának és régi nyomtatványainak restaurálásához.⁵³ 1941-ben átvette a kötszetzet vezetését. Sasvári Dezső vezetése alatt ebben és a következő esztendőben rekordteljesítmény született, 4272, illetve 4478 egység bekötése történt meg. Emellett — ha szerény keretek között is — évi 15—20 kéziratköteg, ill. régi könyv, térkép került restaurálásra. Az, hogy a kötszetzet ilyen eredményeket érhetett el, az Sasvári Dezső érdeme, nemcsak szakértelmének, hanem kiváló gazdasági érzékének is köszönhetően. Az anyagkészlet állandó kiegészítésével olyan tartalékot alakított ki, amely talán 1945 közepéig vagy végéig is fedezte volna a szükségletet.

1941-ben a kötszetzet a Katalógusosztály szomszédságában két helyiséget foglalt el, itt az említett teljesítményeket lehetővé tevő felszerelés is rendel-

860 pengőt, tehát összesen 10 320 pengőt használhatott fel a könyvkötészet. Ebből 3200 a Nyomtatványtár, 600 P. a Térképtár, ugyanennyi a Plakátgyűjtemény és Gyászjelentés-gyűjtemény, 1000 P. a Zeneműtár rendelkezésére állt. A Hírlaptár keretéről itt nem történt említés. (OSZK Irattár 1/1942.)

52. L. a jelzett évek jelentéseit.

53. Sasvári Dezső számos cikkben ismertette restaurálási módszereit, tapasztalatait: *Kódexek és régi könyvek restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban.* = *Magyar Könyvszemle.* 1941. 180—182. p. — *Régi papírosok és kötések restaurálása.* = *Magyar Könyvszemle.* 1941. 395—397. p. — *Porladásnak induló kéziratok és könyvlapok restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban.* = *Magyar Könyvszemle.* 1942. 426—428. p. — Az OSZK-ban folyó restaurálásról 1944. április 15-én rádióelőadást tartott (OSZK Irattár 128/1944.). — A restaurálással kapcsolatban felvetette a képzés szükségességét. Elképzelése szerint az Iparművészeti Főiskola grafikai tagozatán kellene a megfelelő szakembereknek képeštést nyújtani. — Sasvári Dezső pályájára vonatkozóan l. Vértessy Miklós: *A könyvrestaurálás mestere.* = *Könyvtáros.* 1977. 521—524. p.

kezésre állt.⁵⁴ A szükségessé vált bővítést is meg lehetett valósítani: az Eszterházy-palota átvétele után az új épület alagsorában két helyiségből álló kasírozóműhelyt sikerült berendezni. Alapfeladata a kisebb táruk anyagának konzerválása (kötése, restaurálása) volt, de emellett a dobozkészítést, borítólemezvágást, és mindazt elvégezte, ami nem tartozott a szoros értelemben vett könyvkötői tevékenység körébe. Ezzel a köteteket tehermentesült és így fokozhatta termelését.⁵⁵

Ebben az évben készült el *A házi könyvkötészet szabályzata*, amely kísérletképpen bevezette az órabérben történő díjazást, 2 P-t állapítva meg egységesen, minden munkára vonatkozóan. Lehetővé tette kötések készítését a Nemzeti Múzeum szervezetébe tartozó intézmények számára — hasonló díjazással. A munkák rendjére, adminisztrálására vonatkozóan szigorú intézkedéseket hozott.⁵⁶

1943-ban „gyakorolt a háború első ízben bénító hatást a könyvtár működésére”.^{56a} Megkezdődött az állomány értékes részeinek elcsomagolása, biztonságba helyezése. Ennek következtében csökkent az egyes részlegek, köztük a kötetkészítési munkateljesítménye is; 1943-ban és 1944-ben alig volt több 2000-nél a bekötött egységek száma. A restaurálás viszont 1943-ban kiemelkedő eredményt ért el 79 könyv, kézirat, ill. térkép helyrehozásával. 1944-re 20 000 pengőrt irányzott elő a költségvetés kötésre és restaurálásra, de ez az év az állományvédelem más formáját, a további csomagolást, elszállítást helyezte az egész intézmény tevékenységének középpontjába.⁵⁷

*

Egy negyed század állományvédelmi próbálkozásain, eredményein végtekintve, folyamatosan felmerül az a kíváncsi, hogy az egész állomány állagáról pontos képet adjunk. Szerettük volna kimutatni az évi gyarapodás és kötetelés arányát, de a statisztikai kimutatások ezt nem teszik lehetővé. A jelentésekben eltérő adatok szerepelnek: a hírlapgyarapodást pl. eleinte számban és kötetben (előbbi a kötelespéldány, utóbbi rendszerint ajándék), majd címben, azután darabban, végül évfolyamban tartják nyilván a ki-

54. *Jelentés ... 1941.* 14–15. p. A műhely felszerelése: vágógép, lemezolló, 11 különféle prés, 2 fűzőláda, enyvesláda, enyvüst, 11 garnitúra aranyozóbetű, 212 rézvéset, számos betűszekrény, nagyszámú könyvkötőszerszám, mint hátgömbölyítők, nagyítóüveg, fűrésztűtál, aranyvágókés, gerincevasaló stb. stb.

55. *Jelentés ... 1942.* 1. p. Sajnos fűtés hiánya miatt a műhely csak áprilistól októberig volt használható. — Az 1942. évre szóló költségvetésben 2400 pengőrt irányzott elő Fitz József a kasírozóműhely felszerelésére. (OSZK Irattár 1/1942.)

56. OSZK Irattár 250/1943.

56a *Jelentés ... 1943.* 1., 6. p. — A házi könyvkötészet előnyeit részletesen ismerteti Sasvári Dezső: *A könyvkötés és könyvrestaurálás helyzete és szempontjai az Országos Széchényi Könyvtárban és Budapest többi könyvtárában* c. írása, amely a *Magyar Könyvszemle* 1947-es, meg nem jelent, de a *Kézirattárban* korrektúrában őrzött kötetében olvasható. A kötésre váró anyagot nem kell ide-oda szállítani — írja Sasvári —, a nyersanyagot a könyvtár szerzi be, a műhely alkalmazottai csak munkadíjat (fizetést) kapnak. A kötés aránylag gyorsan megtörténik, és ami a legfontosabb: költségei a kinti könyvkötői árak 30–40 százalékát teszik csak ki. Kimutatja, hogy 1942-ben a házi könyvkötészet 4272 kötetet kötött be, ha ezt külső műhelybe adja ki, úgy pénzből csak 1400 kötet bekötésére telt volna.

57. *Jelentés ... 1943.* 6. p. — *Jelentés ... 1944.* 1., 4. p. 1944-ben az előirányzott 20 000 pengőből 13 296 P. került felhasználásra.

mutatások. Ezért nem tehattünk mást, mint hogy a könyvtár működéséről szóló dokumentumok minden vonatkozó részadatát, megjegyzését idéztük.

Sajnos, a megóvásra szánt összeg közlése se mondhat sokat, hiszen előbb a korona egyre gyorsulóan, majd pedig — bár lassabban — a pengő értéke csökkent a világháborúkkal és gazdasági válságokkal sújtott években.

Statisztikailag nem sikerült a házi és a külső könyvkötészet teljesítményét elhatárolni egymástól. A jelentések összesített adatokat közölnek, és néha csak egy-egy megmaradt számla, tartozásnyilvántartás jelzi, hogy külső kötészetet is igénybe vett az intézmény. Ahol lehetett, ott szétválasztottuk az adatokat.

Arra azonban alkalmasok a rendelkezésre álló adatok, hogy a kötetítés mennyiségi alakulásáról képet alkothassunk. Abszolút teljességgel és pontossággal ezt sem végezhetjük el, hiszen a megadott számok nem egyértelműek: a könyv- és hírlapkötést, a kötést és javítást időszakonként összegezve jelzik, más jellegű munkákat (dobozkészítés, kasírozás stb.) ugyan csak kötési teljesítményként számolnak el.

1918-ban és 1919-ben, a háború befejezését követő nehéz helyzetben, szerények az eredmények (1637, ill. 1014 kötet), de 1920-ban és 1921-ben a konszolidáltabb viszonyok között már jobbak (2264, ill. 3094 kötet), míg 1922-ben e korszak legnagyobb kötészeti számát közölheti a jelentés (5459 kötet). Ezután fokozatos visszaesés következik (1926-ban például 1164 kötet), majd az 1927. évi kiugrás (3749 kötet) után 1928–1930-ban a teljes csődöt az évi 2–300 kötet bekötése jelenti.

A következő évek teljesítményei sem lépik át a néhány száz kötetes keretet (ekkor a kötési és javítási adatok együttesen szerepelnek), tehát a világgazdasági válság negatív hatása súlyosan jelentkezik e területen. 1935-től kezdve újabb fellendülést tapasztalunk: a bekötött egységek száma 3000 és 4500 között ingadozik. 1943-ban és 1944-ben — a háborús években — érthetően visszaesett kb. 2000 kötetre a kötetítés mennyisége.^{57a}

Fel kell azonban figyelni még egy jelenségre, amit a legszembetűnőbben az 1924–1927-es, illetve az 1939–1944-es évek megfelelően bontott statisztikája jelez. A hírlaptári anyagból ezekben az időszakokban a kötés és „tékázás” aránya a következőképpen alakult:

1924	181 kötet	1089 téka;	ezzel szemben:	2730 kötet	könyv,
1925	30 kötet	1197 téka;		1678 kötet	könyv,
1926	85 kötet	1431 téka;		1164 kötet	könyv,
1927	1603 kötet	849 téka;		3749 kötet	könyv,
1939	448 kötet	2200 téka;		4352 kötet	könyv,
1940	466 kötet	650 téka;		3621 kötet	könyv,
1941	440 kötet	705 téka;		4481 kötet	könyv,
1942	395 kötet	400 téka;		3927 kötet	könyv,
1943	275 kötet	1262 téka;		2095 kötet	könyv,
1944	315 kötet	1262 téka;		2166 kötet	könyv.

57a Összehasonlításként álljon itt néhány mai adat: 1971-ben 25 341 egység került bekötésre, 1979-ben 6150 könyv és 6301 időszaki kiadvány, 1982-ben 5540 könyv és 7444 periodikum bekötése történt meg. Restaurálásra ezekben az években általában több mint 4000 egység került.

Ezek az adatok fényt vetnek a kötetési „politika” egészére, amely a könyvek számára feltétlen elsőbbséget biztosított és a hírlapok (folyóiratok) esetében a „borítékolást” (tékázást) részesítette előnyben, hatalmas gondot hátrítva ezzel a háború utáni nemzedékre.

A korszak végére kialakult helyzetről a legjobb áttekintést az 1942 elején kiadott 1941. évi jelentés adja.⁵⁸ „A trianoni békét követő évtizedben oly szerény volt a Könyvtár javadalmazása, hogy megfelelő könyvkötésre nem jutott fedezet. Ezért ebből a korból ma is sok kötetlen könyvünk van s Könyvkötészetünknek sok régi kényszerű mulasztást kell pótolnia. Kötések dolgában legjobban a Kézirattár áll s ma már nincsen elhanyagolva a Nyomtatott Könyvek Tára sem. A Hírlaptár szükségmegoldásokhoz folyamodott, a hírlapokból és folyóiratokból csak a gyakran használtakat köttette, míg a kevésbé használtakat, különösen a vidéki lapokat nyers borítólemezekkel védte és védi most is. Hosszú időbe fog telni, amíg állományát mindvégig rendes kötésekkel tudjuk ellátni. Leginkább azonban a Zeneműtár állománya szorul kötetésre, de sok gondot igényel a térképek kasírozása is. A Plakátgyűjteményt viszont jól védik az anyagát tároló dobozok, melyeket ugyancsak Könyvkötőműhelyünk készített.”

*

A fényképezési eljárások az adott korszakban inkább csak közvetve szolgálták az állomány védelmét (kölcsonzések lebonyolítása fotómásolat útján stb.), mégis szólunk azokról a kezdeti lépésekről, arról a munkáról, amely megvetette a második világháború után egyre nagyobb mértékben kibontakozó állományvédelmi mikrofilmzés alapjait. Tesszük ezt azért is, mert az ún. Fitz-korszakban már a Széchényi Könyvtár vezetőjét és munkatársait — közülük elsősorban Asztalos Miklóst és Gronovszky Ivánt — foglalkoztatták a gyűjtemények megóvásának ilyen jellegű lehetőségei is.

1919 őszén, az év végéig, illetve 1920 első felére szóló költségvetési terv a könyvtár minden szükségletét magában foglalta, többek között egy fényképezési laboratórium felállítását is. Ez akkor természetesen csak vágyálom lehetett, de bizonyította a könyvtár akkori vezetőjének, Melich Jánosnak előrelátását és szakértelmét.⁵⁹

1923-ban Klebelsberg Kunó tett javaslatot egy központi fényképezési műterem létrehozására, amely a Gyűjteményegyetem keretében működő intézményeket szolgáltatta volna és az Országos Levéltár e célra épített helyiségében került volna felállításra.⁶⁰ A Széchényi Könyvtár akkori igazgatója, Hóman Bálint, az adott helyzetben elvetette a tervezetet, elsősorban a fővárosi múzeumi gyűjtemények szétszóró elhelyezésére és az ebből adódó nehézségekre hivatkozva. Bár a központi laboratórium berendezéséhez hozzá kell látni, a helyi szükségleteket kielégítő kisebb műhelyek továbbra is fenntartandók — fejtette ki álláspontját Hóman Bálint.

1926 áprilisában Kapossy János alleveáltárnok készített tervet az Országos Magyar Gyűjteményegyetem központi fényképezési laboratóriumának

58. *Jelentés ... 1941.* 14–15. p.

59. OSZK Irattár 256/1919.

60. OSZK Irattár 274/1923. Klebelsberg nagy hibának tartotta volna, ha az anyagi eszközök szétforgácsolódásának eredményeként egy-két jól berendezett laboratórium helyett több gyengén felszerelt műhely jönne létre.

létrehozására.⁶¹ Hóman Bálint, ekkor már a Múzeum főigazgatója, azzal küldte át az iratot Lukinich Imre igazgatónak, hogy véleménye kifejtésénél a biztonság szempontjait messzemenően vegye figyelembe. A könyvtár álláspontját Nyireő István foglalta össze. Számos érvet hozva fel a műhely felállításának fontossága mellett, arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az, a Múzeum épületétől távol, a Levéltárban elhelyezve, nem felelhetne meg céljának. Viszont a könyvtárnak régi könyvállománya megóvása érdekében nagy szüksége lesz egy konzerváló és hozzá kapcsolt fényképszeti laboratórium berendezésére, az intézmény szempontjából fontos lenne, hogy az utóbbi kerüljön — akkoriban kb. 10—15 millió korona költséggel — megszervezésre.

1926-ban vagy 1927-ben, pontosan meg nem állapítható időben, sor került a könyvtár első fotóműhelyének felállítására.⁶² Erről a tényről Lukinich Imre igazgató az 1924—1927-es évekre szóló összefoglaló jelentésében ad számot. Az is kiderül ebből az iratból, hogy a könyvtár földszintjén, a folyosóra néző szobák egyikében kapott helyet a fényképszeti laboratórium kis sötétkamrája is.⁶³

1928-ban a *Magyar Minerva* részére adott szövegjavaslat szerint a múzeum épületének földszintjén a könyvkötő műhely mellett található a fényképszeti laboratórium, de működéséről ekkor sem esik szó.

1931-ben viszont a könyvtár üzembe helyezte a Todoreszku hagyatékából származó „Famulus-típusú” fekete fehér fényképezőgépet, amely 10—12 évig használatlanul állt. Érzékeny részei közben erősen megrongálódtak. Ezt a gépet Asztalos Miklós és Gronovszky Iván üzembe helyezték és segítségével megkezdtek a 18×24 cm méretű másolatok készítését, 60 filléres egységárban. 1933 január elejéig összesen 1850 kép 1110 pengő bevételt hozott a könyvtár számára. A 450 pengőnyi tiszta haszonból a gépek és a laboratórium felszerelését tökéletesítették.⁶⁴

1933-ban Jakubovich Emil igazgató azzal a kéréssel fordult Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, tegye lehetővé egy új, modern fényképezőgép beszerzését.⁶⁵ A régi sem a mennyiségi sem a minőségi igé-

61. OSZK Irattár 298/1926.

62. Az 1926. évre szóló költségvetési tervezet 12 000 000 papírkoronát igényelt a könyvtár önálló laboratóriumának berendezéséhez, 15 000 000-et pedig egy prizmás „Ica Famulus” fényképezőgéphez és felszereléséhez. Az ehhez szükséges tárgyakat és összeget végül is Todoreszku Gyuláné adományozta a könyvtárnak. (L. Nyireő István: *A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának átszervezési munkálatai.* = *Magyar Könyvszemle* 1927. 239—241. p.)

63. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának állapotáról 1924—1927-ig.* 25 gépellát oldal. Idézett rész: 5. és 10. p. — OSZK Irattár 186/1928.

64. OSZK Irattár 24/1933. — *Jelentés ... 1931. OSZK.* = *Magyar Könyvszemle*. 1934. 90. p.

65. OSZK Irattár 24/1933. — Az előterjesztés a 3300 pengős „Fotokopist”, vagy — és elsősorban — az 5500 pengőbe kerülő „Kontophot” beszerzésére tesz javaslatot. Kéri még egy villamos szárítógép (300 P.) és egy vágókészülék (kb. 40 P.) beszerzésének lehetővé tételét is. De felvetik egy 18×24 cm-es lemezes felvevőgép, valamint nagyítógép megvásárlásának szükségességét is, 3—400, illetve 4—500 pengőért. A Rád és Társa cég, amely az árajánlatot adta, 400 pengő értékben átvénné az OSZK régi gépét és ezt az összeget beszámítaná a vételárba. Így lényeges megtakarításhoz jutna a könyvtár — hangsúlyozza az adott gazdasági körülményekre jellemzően Jakubovich.

nyeket nem képes már kielégíteni. A gép beszerzése nemcsak az Országos Széchényi Könyvtár, hanem általában a tudományos intézmények szempontjából is fontos lenne, amelyek a könyvtár ezen szolgáltatását rendszeresen igénybe veszik. Az Országos Széchényi Könyvtár előterjesztésére a Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnökétől, Petrovics Elektől érkezett meg a válasz. Ez felveti, hogy miután a Rád és Társa cég az Országos Levéltárban „Kontraphot” készülék üzembeállításával könyv- és iratmásoló fotóműhelyt létesít, a könyvtár kérdésében — a tapasztalatokat is figyelembe véve — nem lenne-e helyesebb egy év múlva dönteni. A javaslatot Jakubovich élesen elutasította, hivatkozva arra, hogy a laboratórium már másfél éve működik a könyvtárban és csupán a fényképezőgép kicserélésére lenne sürgősen szükség. Az említett cég 60 filléres önköltségi árát az új géppel 40 fillérre lehetne leszorítani. A fő érv ismét az, hogy az intézmény nem vállalkozhat értékeinek az Országos Levéltárba történő felszállítására, illetve visszahozatalára.⁶⁶

De 1933-ban felmerült már a fényképezési eljárás állományvédelmi hasznosításának gondolata is. Jakubovich igazgató 1933. július 7-én terjesztette fel Hóman miniszterhez Asztalos Miklósnak Kozma Miklóshoz intézett válaszelevelét. (OSZK Irattár 86/1933; Kozma levele nem lelhető fel.) Ebben Asztalos megállapítja, hogy az a *Vörös Újság*, amely a jövő történetírás szempontjából pótolhatatlan és nélkülözhetetlen forrásanyagot tartalmaz, máris kezd olvashatatlaná válni, és néhány éven belül „önmagát megemésztvén meg fog semmisülni”. Ez a sors vár a világháború utolsó éveinek sajtótermékeire is. Asztalos szerint a kémiai úton való megóvás költséges és nem is vezet megfelelő eredményre. „...az egyedüli helyes eljárás, amellyel ezt az anyagot a megsemmisüléstől meg tudnánk menteni, az anyag lefényképezése lenne.”

Sajnos az Irattár nem szolgál felvilágosítással az előterjesztések további sorsáról, a laboratórium fejlesztéséről. Annyi kiderül a jelentésekből, hogy teljesítménye és bevétele a következő években egyre növekszik. Ezt az is magyarázza, hogy Fitz főigazgató a vidékre és külföldre történő kölcsönzéseket lehetőleg fotókópia segítségével kívánta megoldani, majd a további korlátozó rendelkezések értelmében bizonyos kiadványfajtákat ki is zárt a kölcsönzésből, a magánszemélyek számára pedig ezt a lehetőséget teljesen megszüntette. Így aztán 1937-ben a laboratórium bevétele 1 543 76 P, 1226 pengővel több volt mint az előző évben. Az 1938-as visszaesés után a fényképezési teljesítmények és bevételek állandóan emelkedtek.

1937-ben a Széchényi Könyvtár fényképezési laboratóriumát egyesítették a Magyar Történelmi Múzeum — valószínűleg jobban felszerelt — fotóműhelyével, a könyvtár laboránsa oda társult be. A megrendelésekkel kapcsolatos adminisztratív teendőket azonban az akkor életre hívott Re-

66. OSZK Irattár 29/1936. — 276/1936. — Nyireő István, a debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatója nehezen fogadta el a kölcsönzési szigorításokat, hiszen minden korlátozás elsősorban a vidéki kutatók helyzetét nehezíti meg. Javasolta, hogy a Széchényi Könyvtár vezesse be a kisfilmes (pl. Leica) fényképezés módszerét is, amivel egy hírlapoldal kisméretű fotokópiájának ára 10—12 fillér költséggel elkészíthető. Véleménye szerint a megfelelő olvasónagyító készüléket minden könyvtár olcsón megcsináltathatja. (OSZK Irattár 428/1936.)

ference-osztály bonyolította le, vezetője, Asztalos Miklós felügyelete alatt.⁶⁷ A jelentések tanúsága szerint a pénzügyi elszámolás is önálló maradt.

*

Utaltunk már arra, hogy a könyvtár illetékeseit ezekben az években már foglalkoztatta a fényképezésen alapuló könyvtári felhasználás kiszélesítésének kérdése.

Asztalos Miklós folyóiratában, a *Könyvtári Szemlében* 1935-ben jelent meg Gronovszky Iván *A fényképezés a könyvtár szolgálatában* c. írása, amelyben a külföldi tapasztalatokra támaszkodva foglalta össze a fényképezés adta lehetőségeket, kivetítve azokat a Széchényi Könyvtárban való hasznosítás kívánalmaira.⁶⁸

Gronovszky utalt arra, hogy a negatív másolat nélkülözhetővé teszi a kutató másoló, jegyzetelő munkáját, az ily módon történt kölcsönzés nemcsak a dokumentumokat védi, hanem a kutató számára is előnyös, hiszen a másolatot megtarthatja; segíti a kéziratokban való tudományos bújárkodást (ibolyántúli sugarakkal történő fényképezés stb.), de szerepe van a restaurálás menetében is (előzetes fényképfelvétel).

Az írás legfontosabb részében a pusztuló papíryanagon és (vagy) rossz nyomdafestékekkel készült nyomtatványok megmentési lehetőségeivel foglalkozik. Példának a hazai háborús és a proletárdiktatúra idejéből származó anyagot említi,⁶⁹ amely a rohamos pusztulás jeleit mutatja: a dokumentumok papírja barnul és szétmállik, míg végül a nyomtatványok teljesen szét fognak esni. Külön kiemeli Gronovszky a *Vörös Újságot*, melynek legteljesebb példányát a nemzeti könyvtár őrzi, és amelyből a kutatók még igen sok adatot meríthetnének, ha az nem nézne a teljes pusztulás elé. Megoldást az átörökítésre csak a fényképészeti úton történő másolás, nagy tömegű felvétel esetén a kislemez-felvétel jelenthet (Leica, Contax), így 24 × 36 mm-es filmre kitűnően vetíthető és nagyon olcsó képek készülhetnek. Annak ellenére, hogy a szükséges készülékek drágák, (3–5000 P) kívánatos lenne, hogy a nagyobb hazai könyvtárak beszerezzék az említett gépeket.

Az 1937-ben újraindult *Magyar Könyvszemle* — előbb Supka Ervin, majd Gronovszky Iván összeállításában — minden évben közölte *Folyóiratszemle* címen a külföldi szaksajtó cikkeinek hosszabb-rövidebb annotációval kibővített adatait. A *Fényképezés és mikrofilm-ről* szóló fejezet rendszeresen ismertette a témára vonatkozó elvi állásfoglalásokat és gyakorlati tapasztalatokat tartalmazó írásokat. Ennek révén a hazai könyvtárosok tudomást szerezhettek a fejlődés várható irányáról.

67. *Jelentés ... 1937.* 3. p.

68. *Könyvtári Szemle.* 1. évf. 1934/35. 18/19. sz. 152–153. p. — Gronovszky Ivánnak a folyóirat 8. számában *A fényképezés a könyvtárban* címen már megjelent egy kizárólag technikai vonatkozású cikke. Gyakorlati ismereteket közöl a *Fotokópia és mikrofilm* c. írása. = *Magyar Könyvszemle.* 1940. 83–85. p.

69. A gyűjteményre vonatkozóan I. Ferenczsné Wendelin Lília *Az Országos Széchényi Könyvtár világháborús- és proletárdiktatúra gyűjtemény* c. tanulmányát. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1967. Bp. 1969. 263–277. p.

Fitz József a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének 1938. június 15-én tartott közgyűlésén tartott elnöki megnyitója keretében foglalkozott először a „bibliofilm” kérdésével. A külföldi tapasztalatokat ismertetve szólt a fényképes katalógus perspektíváiról, a hírlapok mikrofilmen való tárolásáról és olvastatásáról, ennek előnyeiről (kis helyen elférnek és „többé nem lehet közleményeket kinyisszantani”). Fitz, aki a könyvtár modernizálásának minden területen elkötelezett képviselője volt, utalt ugyan az ellenvéleményekre, arra, hogy minden új találmányt először két-kedéssel fogadnak, de saját álláspontját a következőkben foglalta össze: „Amit eddig a bibliofilmről hallottunk, az csodálatos perspektívát csillogtat meg előttünk.”⁷⁰

Öt évvel később Dezsényi Béla már konkrétebben fogalmazott: „Eljön az idő, amikor már csak költséges eljárásokkal lehet majd konzerválni a pusztuló hírlapokat vagy pedig az egyelőre éppoly költséges mikrofilmhez folyamodni és az eredeti példányok raktározásáról lemondani...”⁷¹

Dezsényi Béla ekkor még nem vette figyelembe a mikrofilmezés viszonylagos olcsóságát és nem gondolhatott arra, hogy az állományvédelemnek ez a módja az ő vezetése alatt álló Hírlaptárban indul majd meg néhány év múlva.

*

Az elmondottakat összegezve néhány egyértelmű megállapítást tehetünk:

A könyvtár vezetői — Melich Jánostól kezdve Fitz Józsefíg — kivétel nélkül alapvető kötelezettségüknek tekintették a nemzeti nyomtatvány-állomány megőrzésének, az utókor számára való átöröklítésének feladatát. Minden ezzel kapcsolatban leírt mondatukban a morális felelősség átelése fogalmazódik meg.

Tisztában voltak a hírlapok megővésének fontosságával, maguk is és vezető munkatársaik is kutató tudósok lévén, felmérték az újságokban, hetilapokban megjelent napi anyag történelmi forrásértékét. Ezt nem csupán a jelentésekben, hanem — a korszak második felében — egyre több cikkben is megfogalmazták.⁷²

Ennek ellenére, kissé meglepő és az elvekkel ellentétes módon, nagyobb gondot fordítottak a könyvek köttetésére mint a hírlapokéra. Előbbi persze egyszerűbb volt és a régi hagyományokhoz kötött: a segédkönyvtárba természetesen csak bekötött mű kerülhetett és általában kölcsönzésre sem lehetett fűzött könyveket kiadni. Ezeket helyben sem olvastatták szívesen. Az ellentmondást az is fokozza, hogy ezekben az években éppen a hírlapok forgalma növekedett erőteljesen!

70. *Elnöki megnyitó.* = *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve.* II. 1937—1938. Bp. 1938. Idézett rész 57—64. p.

71. *A hírlapkönyvtár gyűjtőköre.* = *Magyar Könyvszemle.* 1943. 136—149. p. Idézett rész: 139. p.

72. L. Trócsányi Zoltán: *Hírlaptári problémák.* = *Magyar Könyvszemle,* 1938. 313—319. p. — uő: *Hírlaptárak jelentősége.* = *A Sajtó.* 1941. 12. sz. 3—5. p. — uő: *A könyvtár és a napi politika.* = *Magyar Könyvszemle.* 1941. 113—114. p. — Dezsényi Béla: *A hírlapkönyvtár gyűjtőköre.* = *Magyar Könyvszemle.* 1943. 136—149. p.

Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak széles látókörét, helyes történeti szemléletét bizonyítja, hogy az állományvédelem szempontjából sem tettek tartalmi vagy világnézeti különbséget az egyes dokumentumok között. Gyakran esett szó éppen a proletárdiktatúra anyagának — kiemelten a *Vörös Újságnak* — megmentéséről, kutatásának lehetővé tételéről.

A könyvtár illetékes munkatársai nemcsak hangoztatták az állomány „konzerválásának” fontosságát, hanem mindent el is követtek megvalósítása érdekében. Nem az ő hibájuk, ha a két világháború idején, illetve a két világégés közti, gazdasági krízisekkel terhelt években, évtizedekben helyes elképzeléseiket, minden törekvésüket csak lassan, vagy egyáltalán nem valósíthatták meg. Voltaképpen minden akciójuk éppen a kibontakozás éveit (1941—1942) követően fordult visszajára.

Az állományvédelmi tervek minden esetben a valóság talaján álltak. Ha számbavesszük, hogy a hagyományos könyvkötésen, javításon és restauráláson túllépve a fényképreprodukálás jelentőségét és szerepét is felismerték, sőt a mikrofilmzés lehetőségét sem zárták ki, akkor megállapíthatjuk, hogy korszerűen gondolkodtak és — elsősorban a Fitz-korszakban — nyitottan álltak a modern technika alkalmazására is.

BESTANDSCHUTZPLÄNE UND -TÄTIGKEIT DER NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI ZWISCHEN DEN BEIDEN WELTKRIEGEN

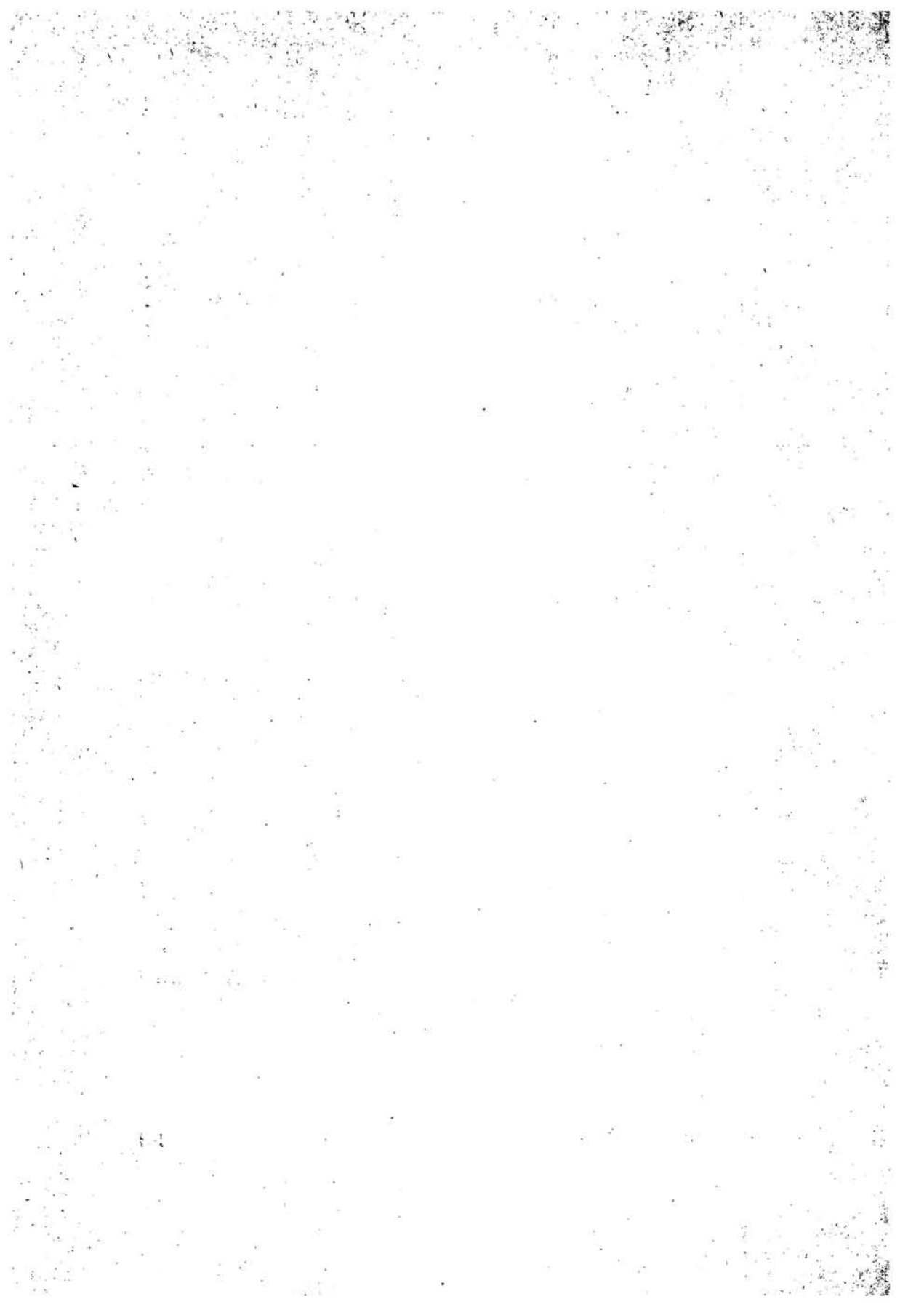
M. NÉMETH

Die öffentlichen Institute Ungarns arbeiteten nach den Jahren des ersten Weltkrieges unter ausserordentlich schweren Umständen. In der Nationalbibliothek Széchényi hat der Direktor János Melich zwischen 1919 und 1922 die regelmässige bibliothekarische Tätigkeit in Gang gesetzt und organisiert. Unter seinen zahlreichen Verdiensten war das Neubeginnen der Bestandschutzttätigkeit und ihre Weiterentwicklung durch die Herausbildung der Hausbuchbinderei einer der bedeutendsten.

Sowohl er, als auch seine Nachfolger haben alles im Interesse des Schutzes des nationalen Buchbestandes getan: sie bestürmten ihre vorgesetzten Behörden mit Vorlegungen, um den Bindungsanschlag erhöhen zu lassen, ihre Anstrengungen brachten aber nur teilweise Erfolge. Sie konnten das ungebunden gebliebene Material, das sich in den Kriegsjahren angesammelt hat, nicht aufräumen, aber in der gegebenen schweren wirtschaftlichen Lage bestand nicht einmal zur Bindung der laufenden Pflichtexemplare die Möglichkeit. Die meisten Sorgen verursachte die Sicherung des Schutzes von den auf schlechtem Papier gedruckten Zeitungen. Die Nummern der weniger benutzten Zeitungen wurden von 1923 an in Bandeinheiten, zwischen steife Kartons gelegt und mit Bindfaden umgebunden magaziniert.

Zwar von 1931 besass die Bibliothek ein bescheidenes Photolaboratorium, es diente aber damals nur zur Erfüllung von Benutzeransprüchen.

So musste die Nationalbibliothek nach dem zweiten Weltkrieg zur Ersetzung der weggebliebenen Bestandschutzttätigkeit sehr grosse Energie aufwenden.

Új módszertani eredmények a restaurálás területén

BEÖTHYNÉ KOZOCSA ILDIKÓ

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvének hasábjain az 1975-ben megjelent évfolyamban adtunk hírt az OSZK restauráló laboratóriumainak munkájáról.¹ A műhelyek működésének mintegy tíz évét összefoglaló tanulmányok megjelenése óta újabb évtized telt el. Erre az időszakra érdemes újra visszatekinteni és összegezni az eredményeket.

A Könyvrestauráló Laboratórium munkakörülményei — a zsúfoltság, a bővítésre, fejlesztésre alkalmatlan egyetlen helyiségben — az elmúlt években is kényszerű határokat szabtak működésünknek. Kedvező változás csak 1983 februárjában következett be, amikor a budavári palotában épülő új nemzeti könyvtárban — a könyvtár osztályai közül elsőként — elkészült a két tágas teremben a restauráló laboratórium berendezése, majd márciusban megkezdte működését az OSZK szervezeti keretein belül, de országos feladatokat ellátó új személyzet. Az állományvédelem területén ez jelentős előrelépés, régen várt lehetőség: a restauráló műhellyel nem rendelkező fővárosi és vidéki nagy könyvtárak legértékesebb dokumentumait állítja helyre az új műhely, amelynek szakemberei az OSZK restauráló osztályairól kerültek ki (az utánpótlás kiképzésével ui. már évek óta foglalkozunk), egy restaurátor pedig a Budapesti Egyetemi Könyvtár alkalmazottja, aki néhány éven át részt vesz intézete dokumentumainak e műhelyben folyó restaurálásában.

A laboratórium első, kiemelt feladata — éppen e célból készült el a berendezése a többi osztályt megelőzve — a Budapesti Egyetemi Könyvtár rendkívül pusztult állapotban levő korvináinak és más kódexeinek a restaurálása. Az OSZK különgyűjteményeinek anyagát egyelőre a régi helyén működő műhely gondozza. Még 1974–75-ben a Művelődési Minisztérium két restaurátori állást biztosított az addig szinte teljesen ellátatlan egyházi gyűjtemények rendkívüli értékű kéziratainak, nyomtatványainak térítésmentes restaurálására. Ez a tevékenység 1983-tól szintén a budavári új műhelyben folyik, a régi műhelyben így két restaurátorral bővíthettük

1. B. Kozocsa Ildikó: *Az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumainak munkájáról.* — *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* Bp. 1975. 91–119. p.
Kastaly Beatrix: *A hírlaprestaurálás néhány kérdése, különös tekintettel az Országos Széchényi Könyvtár állományára.* Uo. 121–143. p.

a létszámot. Ennek következtében az OSZK különgyűjteményei számára restaurálható dokumentumok száma is növekedhet. Amikor majd a nemzeti könyvtár elfoglalja új otthonát a budavári palotában, a korszerűen berendezett laboratórium — kissé kibővítve — az OSZK különgyűjteményeit restauráló szakembereknek is munkahelyet nyújt.

Az elmúlt évtized kezdetén azt a célt tűztük magunk elé, hogy a helyhiány miatt nem növelhető létszám és nem korszerűsíthető felszereltség ellenére erőfeszítéseket teszünk a restauráló munka minőségi javítására és a teljesítmény szerény mértékű emelésére. E cél érdekében ésszerűbb tervezési rendszert vezettünk be, megpróbáltuk a feladatokat a szükségleteknek megfelelőbben rangsorolni és végül, de nem utolsósorban olyan korszerűbb eljárások, módszerek bevezetését terveztük, amelyek a nem javítható munkakörülmények között is sikerrel alkalmazhatók.

Az utóbbi években alkalmunk volt szinte valamennyi jelentősebb kelet- és nyugat-európai restauráló intézményt meglátogatni. Igaz, ez elsősorban a kiemelt feladatként előttünk álló „korvina-programnak” köszönhető, de a négy hónapos UNESCO-ösztöndíjas és más tanulmányutak tapasztalatait egyaránt felhasználhatjuk a restauráló munka minden más területén is. Ezek a tanulmányutak szélesítették szakmai látókörünket, megkönnyítették a különböző módszerek értékelését, rangsorolását és a számunkra legalkalmasabbak kiválasztását. Könyvrestauráló laboratóriumunk elsősorban a különgyűjtemények anyagát restaurálja, legnagyobb részt régi könyveket, kéziratokat, de autográf zeneműveket, metszeteket, térképeket, plakátokat is. Feltűnt, hogy a legtöbb jelentős külföldi intézet restauráló műhelyében e különböző dokumentumtípusokra specializálódtak a szakemberek. Így van ez a nagyobb létszámot foglalkoztató moszkvai Lenin Könyvtárban, a párizsi Nemzeti Könyvtárban, a madridi restauráló központban, de még a viszonylag kis létszámú wolffenbütteli (NSZK) Herzog August könyvtárban is. Utóbbiban két különböző műhelyben restaurálják a kéziratokat és nyomtatványokat. Az OSZK két restauráló műhellyel rendelkezik: a hírlapok és más újabkori (fatartalmú) anyagok, valamint a régi könyvek és egyéb muzeális értékű dokumentumok restaurálása két különálló vezetés alatt álló műhelyben folyik. Célunk azonban az, hogy a restaurátorok képzettsége és gyakorlati tudása egyre inkább közelítsen egymáshoz. A megfelelő színvonalú elméleti és gyakorlati képzést jelentős mértékben segíti a régi szükségletet kielégítő, 1981-ben megvalósult kétéves középfokú könyv- és papírrestaurátor iskola. A képzés a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskolában és az OSZK restauráló műhelyeiben folyik és szakmai érettségivel zárul. Felsőfokú képezést is lehet szerezni a Képzőművészeti Főiskola általános restaurátor szakán.

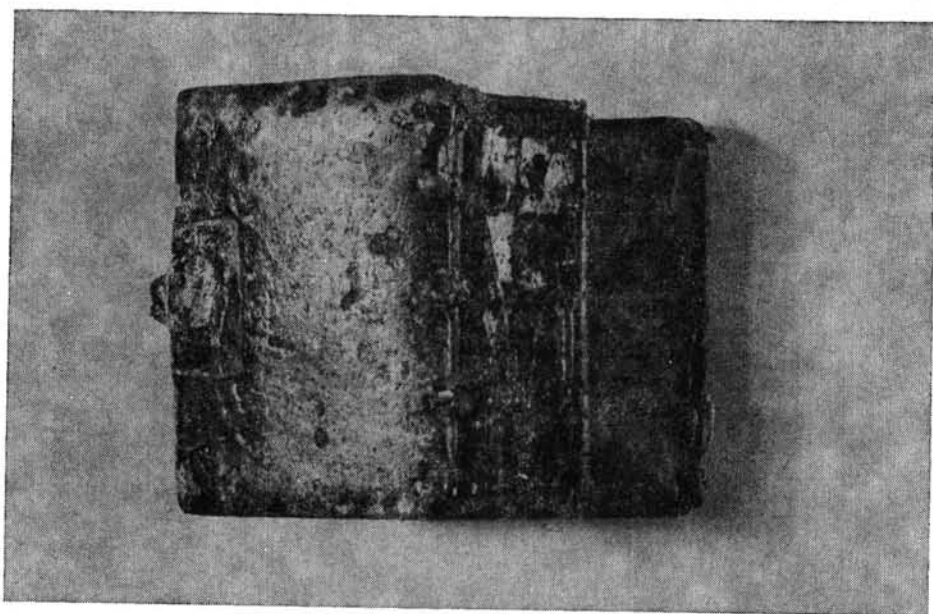
A történeti értékű kötéssel ellátott kézirat vagy nyomtatvány restaurátor szemmel mindig unikum, mert a különböző jellegű hordozón levő írott vagy nyomtatott szöveg és a kötés konzerválása egyformán feladata, a mű előéletének minden tartozékával együtt: poszesszor bejegyzések, régi jelzetek, borítók, táblák, csatok, veretek stb. E különleges jellegzetességek teszik egyedivé a dokumentumot és kívánják meg a restaurátortól a „testre szabott” bánásmódot a restaurálás folyamatában. A technika fejlődése egyre újabb lehetőségeket teremt a konzerváló anyagok, eljárások terén,

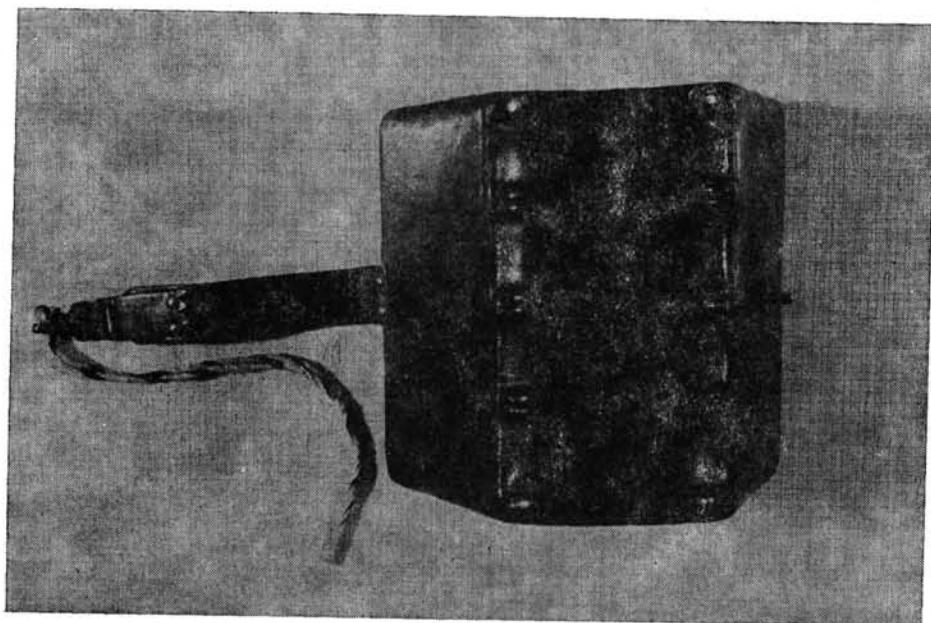
1. Cod. Lat. 189. Breviarium, XIV. sz. — Pergamen levelek restaurálás előtt

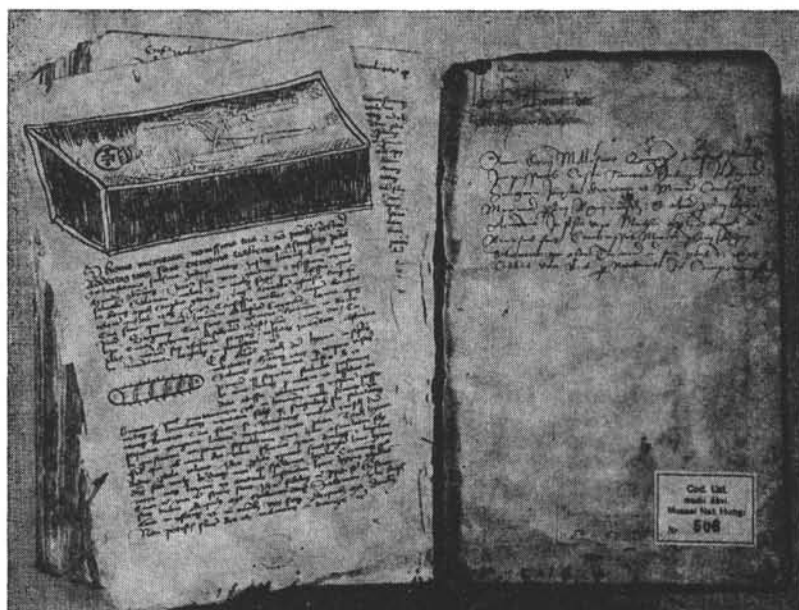
2. Cod. Lat. 189. — Pergamen levelek restaurálás után

3. Cod. Lat. 189. — A kötés restaurálás előtt

4. Cod. Lat. 189. — A kötés restaurálás után

5. Cod. Lat. 506. Herolt, Johannes (Discipulus): Sermones. — Physiologus. XV–XVI. sz. — A penészgombás levelek restaurálás előtt

6. Cod. Lat. 506. — A kézirat restaurálás után

7. Ant. 5987. — Wittembergben és Nürnbergben nyomtatott, bibliai szövegeket és magyarázatokat tartalmazó kötet 1526.
— Az előtábla restaurálás előtt

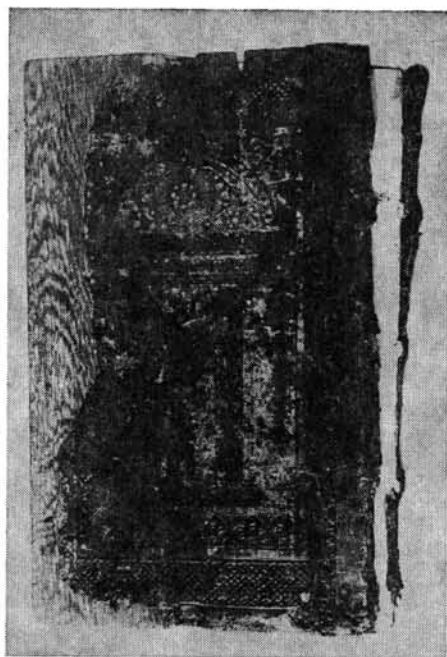

8. Ant. 5987. — Az előtábla restaurálás után

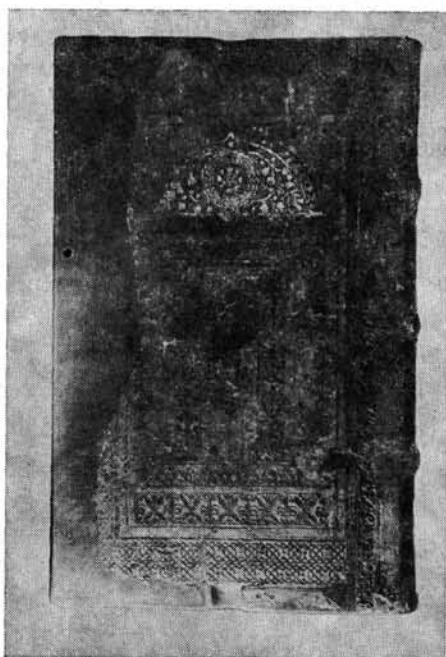
ezekkel azonban csak nagyon óvatosan szabad élni. Ugyanakkor a régen használatos ún. klasszikus restaurálási eljárásokat is kritikával kell felülvizsgálni, az adott feladatra mindig a legmegfelelőbbet kiválasztva.

Több jelentős külföldi intézmény olyan kedvező helyzetben van, hogy önálló kutató intézet, vagy a könyvtárban a restauráló műhelyekhez kapcsolódó kutató laboratórium látja el a különböző restauráló anyagok, vegyszerek és eljárások kontrollálásának és kiválogatásának, illetve továbbfejlesztésének, új eljárások kidolgozásának bonyolult feladatát. Az OSZK-ban két vegyész és egy vegyész-technikus foglalkozik ilyen jellegű munkával, ám megfelelően felszerelt kutató laboratórium hiányában lehetőségeik korlátozottak.

Hasznos együttműködés alakult ki a restauráló osztályok munkatársai, vegyészei között a kutatómunka, a szakirodalom feldolgozása, új anyagok kipróbálása és az eredmények közlése terén. Mindkét restauráló osztály kutató-fejlesztő munkájához elengedhetetlenül fontos azonban bizonyos kísérletsorozatok, mérések elvégzése, amelyek végrehajtásához kutató intézetek (Papíripari, Műanyagipari, Bőripari, Textilipari Kutató Intézetek) korszerűen felszerelt laboratóriumai szükségesek. Ezért az évek során ki-

9. Clmae 417. Philostratus: Heroica, ab Antonio de Bonfinis latine versa. 1488—1490. (Corvina) — A háttábla restaurálás előtt

10. Clmae 417. — A háttábla restaurálás után

építettük kapcsolatainkat ezekkel az intézetekkel. Természetesen intézetünk anyagi lehetőségei e téren is korlátozottak.

Az utóbbi évtizedben elért új módszertani eredményeinket a restaurálás munkafolyamatának szokásos sorrendjében ismertetem. A könyvtári dokumentumok *fertőtlenítésére* penészgombák vagy más mikroorganizmusok okozta, illetőleg könyvpusztító rovaroktól eredő fertőzőség esetén van szükség. A fertőtlenítés módját úgy kell megválasztani, hogy az alkalmazott vegyszer és eljárás ne károsítsa a dokumentum anyagait, de hatásosan pusztítsa el a károsító szervezeteket. Általában kétféle megoldás között választhatunk: vagy gáz alakú fertőtlenítőszereket alkalmazunk, vagy fertőtlenítő oldatokat használunk. A gázosítás módszerében világszerte viszonylag új az *etilén-oxid gáz* alkalmazása. Ezt a gázt ma a leghatásosabbnak tartják mind a mikroorganizmusok mind a rovarok ellen. Nagy mennyiségű fertőzőtt könyvtári anyag kezelésére ez a legalkalmasabb.² Nem károsítja a doku-

2. Gallo, F.: *Recent experiments in the field of disinfection of book materials*. — ICOM Committee for Conservation. 4. Triennial Meeting. Venice, 1975. Preprints 75/15/7. 1—21. p.

mentumok anyagait, a legérzékenyebb pergament sem. A kutatók véleménye szerint a festékek színének tónusát és az aranyozást sem változtatja meg.³ Illuminált kódexek fertőtlenítésére azonban csak korlátozottan alkalmazható, ugyanis a sérült, lepergő vagy porladó miniatúrák a vákuum hatására további károsodásokat szenvedhetnek. Az etilén-oxid gázt az utóbbi években a Fővárosi Közegészségügyi és Járványügyi Állomás is alkalmazza könyvtári, levéltári és múzeumi dokumentumok és műtárgyak fertőtlenítésére. Az OSZK gyűjteményeiből fertőzött anyagot először 1983-ban fertőtlenített az intézet, az általunk előírt körülmények között. Az ellenőrző vizsgálatok szerint a legéletképesebb gombatenyészetek is elpusztultak a gáz hatására. Mielőtt pergamen kódexek kezelésére is alkalmaznánk a módszert, középkori és későbbi töredékeken magunk is ellenőrizzük hatását.

Az etilén-oxid ugyan rendkívül hatékony és egyes kísérletek szerint még vákuumos tér alkalmazása nélkül is jó a behatoló képessége (ilyenkor a behatolási időt növelni kell), egyes kutatók azonban a módszer hibájáról írják fel, hogy a szinte sterilé telt pergamen a további — légköri — fertőzésekkel szemben érzékenyebbé válik, mint a kezeletlen.⁴ Elképzelésünk szerint ezt a hátrányt úgy fogjuk elhárítani, hogy a gázosítás után olyan vegyszerez kezelést alkalmazunk, amely ellenállóbbá teszi a pergament. Erre a célra — úgy tűnik — a *para-klór-meta-krezol* etilalkoholos oldata a legmegfelelőbb.

Ezt a vegyszert a Bayer cég gyártja, és egyike a *Preventol* összefoglaló néven forgalmazott, különböző összetételű és sokféle fertőtlenítési célra alkalmas készítményeiknek. Kísérleteink további célja, hogy megpróbáljuk ezt a preventív módszert egyfajta — a mikroorganizmusok károsító tevékenysége folytán meggyengült, elvékonyodott — pergamen és papír kéziratok megerősítésére alkalmas eljárással egyidejűleg alkalmazni.

A dokumentumok száraz, mechanikai úton történő tisztítása után szükség esetén a nedves kezelések következnek. A papír anyagú nyomtatvány szinte kockázatmentesen kezelhető nedves fürdető eljárásokkal, azonban a kézirat tintája, a kódexekben, okleveleken, kéziratok térképeken gyakori színes anyagok (iniciálék, díszítések, rubrumok stb.) a nedves közegben történő restauráló eljárások során szétfuthatnak, elmozdulhatnak, fellazulhatnak. A pergamen kéziratokon levő miniatúrák különösen érzékenyek. Ilyenkor szükséges a tinták, színes anyagok átmeneti vagy végleges *védelme, rögzítése*. Gondosan kell kiválasztani az e célra használható természetes vagy szintetikus anyagokat, úgy hogy azok ne változtassák meg a színeket, száradás után ne zsugorodjanak, ne képezzenek fényes felületet a festéken és később ne sárguljanak, repedezzenek meg. Műhelyünk a *papír anyagi dokumentumokon* levő színes anyagok rögzítésére 8—9 éve jó eredménnyel alkalmazza a *Regnal S I* elnevezésű *polivinil-butiro-acetát szintetikus anyagot*. A vegyszer előállításának és az eljárásnak csehszlovák szabadalmát könyv-

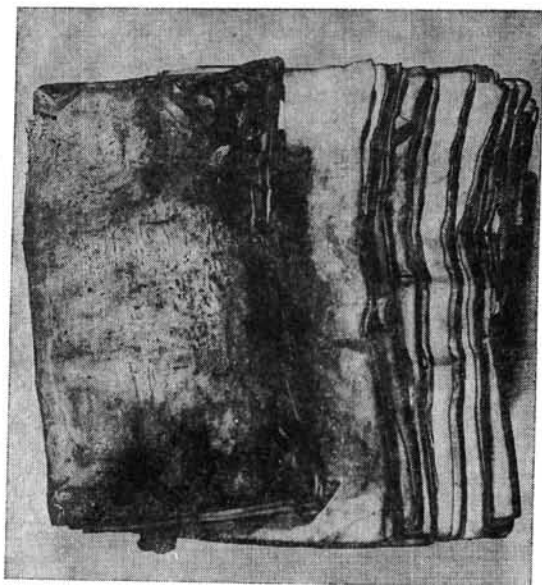
3. Vero, L. B. — Marabelli, M. — Zappala Plossi, M.: *Investigation on the disinfection by ethylene-oxid of illuminated parchments*. ICOM Committee for Conservation. 5. Triennial Meeting. Zágráb, 1978. Preprints 78/14/10. 1—17. p.
4. Kowalik, R.: *Some Aspects of Microbiology of Paper and Parchment*. — Wolfenbütteler Forschungen. 1. Bremen und Wolfenbüttel, 1977. 61—70. p.

tárunk 1973-ban megvásárolta. Az elmúlt években a Regnallal végezhető restaurálási technológiák egész sorát dolgoztuk ki. Ezek közül a legfontosabbakat emelem ki. Egyik oldalon megírt, vagy festett kéziratok, illetve grafikák tisztító jellegű mosásánál vagy fehéritő eljárásnál e kezelések elvégzése előtt finom ecsettel visszük fel a felületekre a 3–5%-os etilalkoholos oldatot. Ha az egész felületet kell védeni, japánfátyol papírt kaszírozunk fel átmenetileg a dokumentumra, majd száradás után — mivel a víz a Regnalt nem oldja — elvégezhetők a fürdető eljárások. A levédett dokumentumot a fehéritő fürdőben háton úsztatjuk, így a vegyszer csak hátoldalról hatol be és hatása a színeket nem károsítja. Száradás után a fátyolpapír etilalkohollal pillanatok alatt leoldható. Két oldalon megírt kéziratoknál — ha a tinta vagy festék elég ellenálló — 2–3%-os oldatot vízzünk fel porlasztással a felületre, s mivel a Regnal ez esetben nem képez áthatolhatatlan filmet, a jól megválasztott, nem túl erőyes fehéritőszer kifejezheti hatását. A Regnal egyébként szinte az egyetlen fixálószer, amely a fehéritő fürdők után is rajta maradhat a felületen, mert nem fényes, jelenléte a felületen láthatatlan és — ami nagyon lényeges — nem raktározza magába a fehéritőszerek káros alkotórészeit, mint más védőszerek pl. a zselatin és a metilcellulóz.⁵ A Regnal segédanyagként akkor is jól használható, ha enyvvvel vagy keményítővel felragasztott, vízre érzékeny kéziratot vagy nyomtatványt kell a restaurálás során a régi hátlapról leválasztani. A Regnallal levédett dokumentumot kockázat nélkül áztathatjuk meleg vízfürdőben — ragasztóoldó enzimekkel is — amíg a régi rákaszírozott réteg leoldódik.

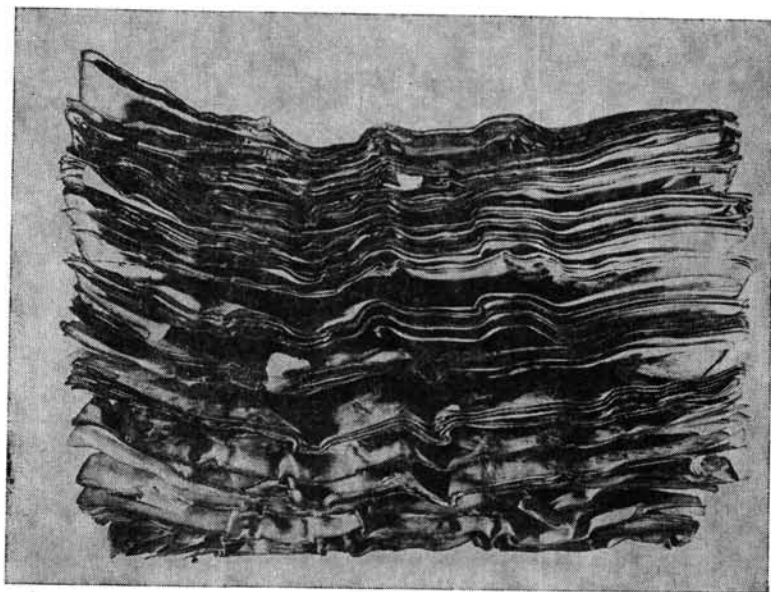
A penészgombától vagy egyéb mikroorganizmustól meggyengült kéziratok, nyomtatványok gyakran már érintésre, lapozásra is szétmállanak, a szélek letöredeznek. Nedves közegben történő tisztítást, fertőtlenítést, erősítést nem viselnek el, holott ezeket a restaurálás során gyakran kell elvégezni. Jó szolgálatot tesz ez esetben is a Regnal, ha a papír állapotának megfelelő koncentrációban készítjük el az oldatot. Az oldatba szükség esetén etilalkoholban oldható fertőtlenítőszer, savas dokumentumoknál semlegesítőszer is adagolható. Az oldat a gyenge megtartású dokumentum érintése (ecsettel való kenése, fürdetése) nélkül permetezéssel feljuttatható a felületre. A Regnal behatol a merített rongypapír rostjai közé és az elvesztett, elpusztult nyvezőanyagot pótolva egy munkafolyamatban egyszerre regenerálja, fertőtleníti, semlegesíti azt. A megerősített papírányag ezután már kézbe vehető és a szokásos módon restaurálható.

Ha a dokumentum nagymértékben károsodott, pl. több apró darabra esett szét vagy sok szakadás keletkezett rajta, akkor nemcsak a hiányait kell kiegészíteni, hanem szükséges lehet egész felületét megtámasztani. Kéziratoknál és értékes nyomtatványoknál egyaránt olyan eljárást kell e célra választanunk, amely veszély nélkül visszafordítható, a felületi képet nem változtatja meg jelentősen, az olvashatóságot nem csökkenti. A poli-etilén fóliával való laminálást ez esetben rendszerint nem alkalmazzuk, mert a fólia megváltoztatja a dokumentum jellegét, síkos tapintatúvá

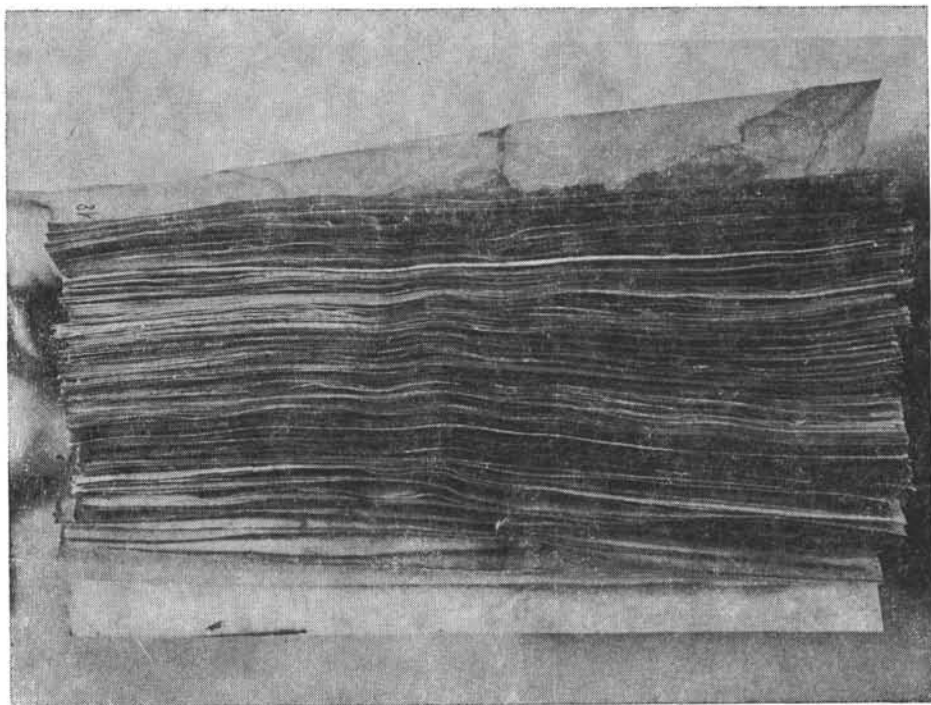
5. Wächter, O.: *Fixierungsmöglichkeiten für Eisengallustinten bei chemischen Instandsetzungsarbeiten.* — *Achives et Bibliothèques de Belgique.* 12. Bruxelles, 1974. 223–233. p.

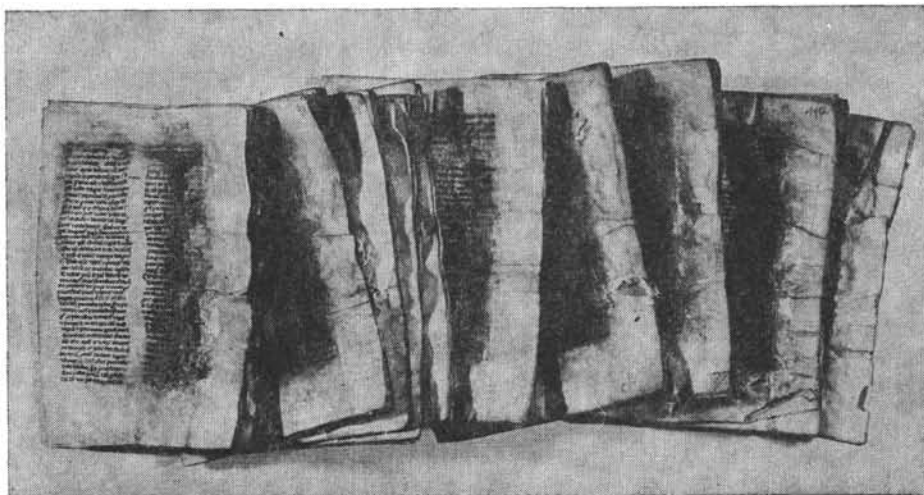
11. Cod. Lat. 538. Aegidius Romanus: De regimine principum. XIV. sz. — Súlyosan károsodott pergamen kódex restaurálás előtt

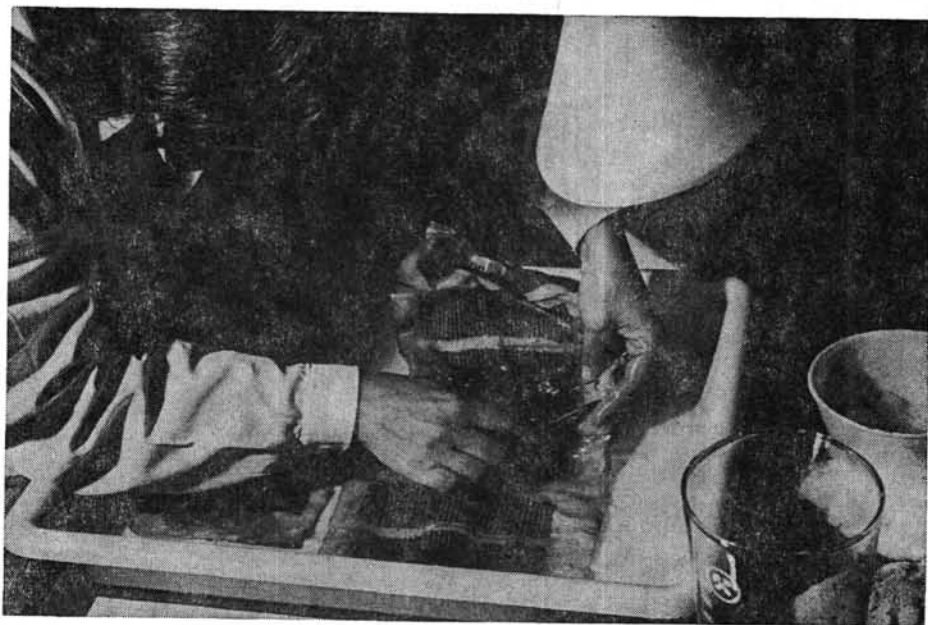
12. Cod. Lat. 538. — A kódex nedvességtől megvetemedett levelei.
(Hosszanti metszés)

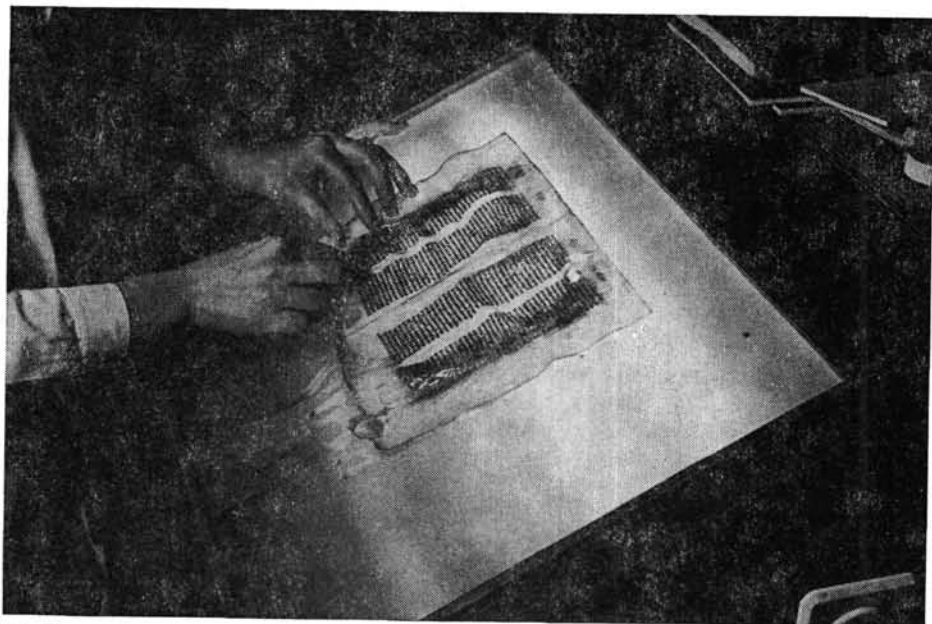
13. Cod. Lat. 538. — A hosszanti metszés a lapok restaurálása után

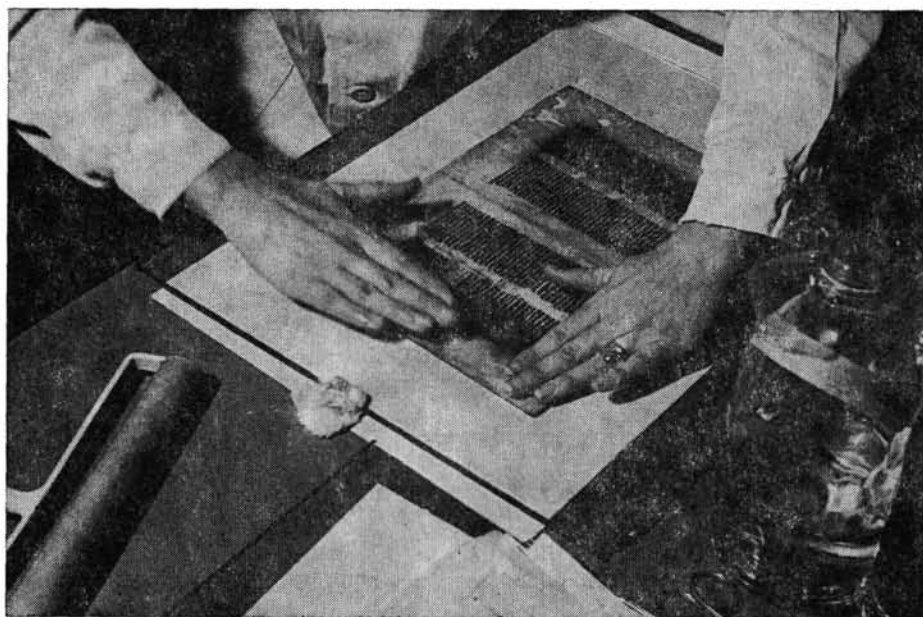
14. Cod. Lat. 538. — A szétbontott ívek restaurálás előtt

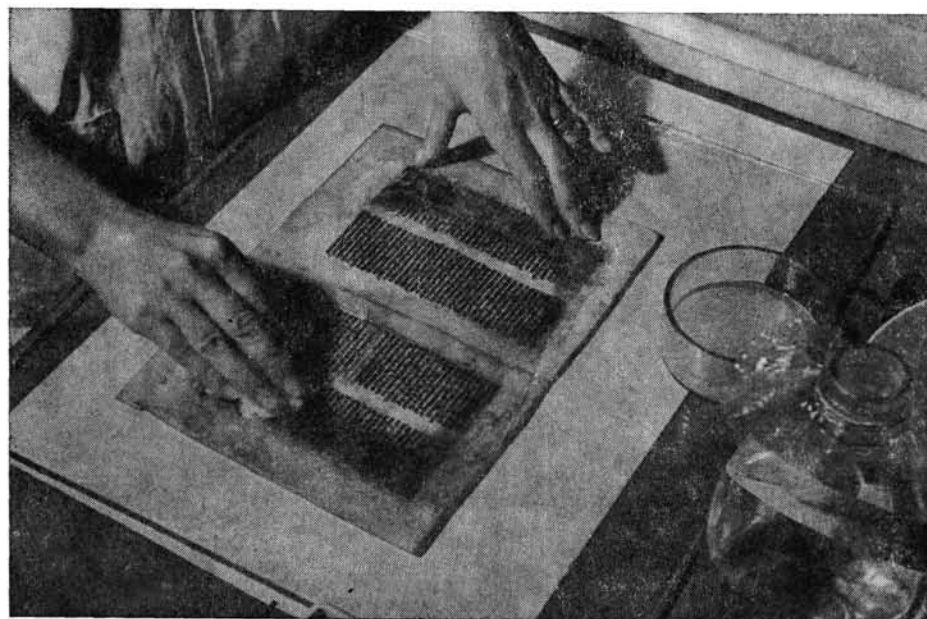
15. Cod. Lat. 538. A levelek kiemelése a fertőtlenítő, tisztító oldatból

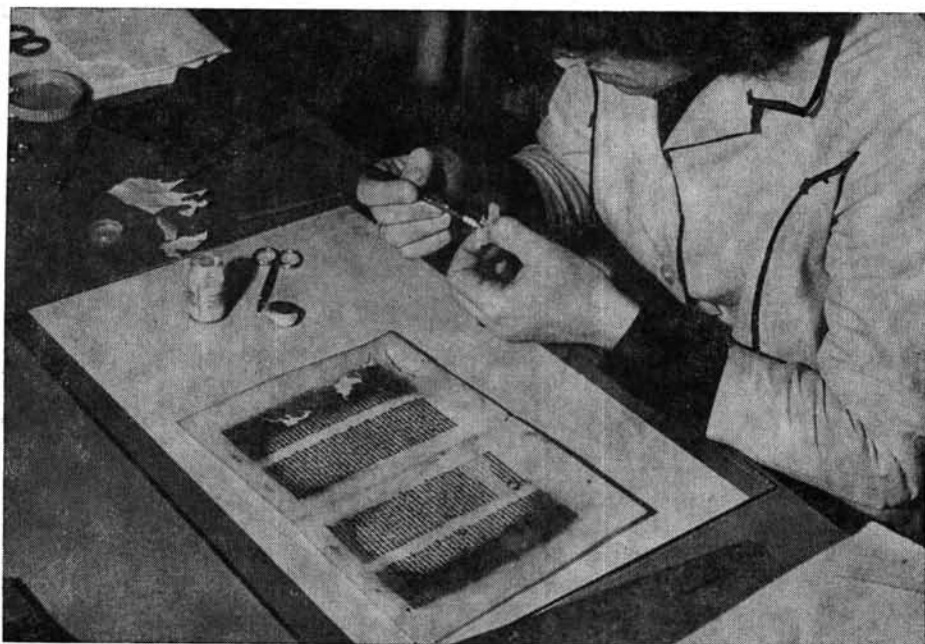
16. Cod. Lat. 538. — A penészgomba telepek károsító tevékenysége következtében összetapadt levelek szétválasztása átvilágítható üveglapon

17. Cod. Lat. 538. — A hullámos, deformálódott levelek rásimítása üveglapra

18. Cod. Lat. 538. — A pergamen levelek kezelése lágyító oldattal

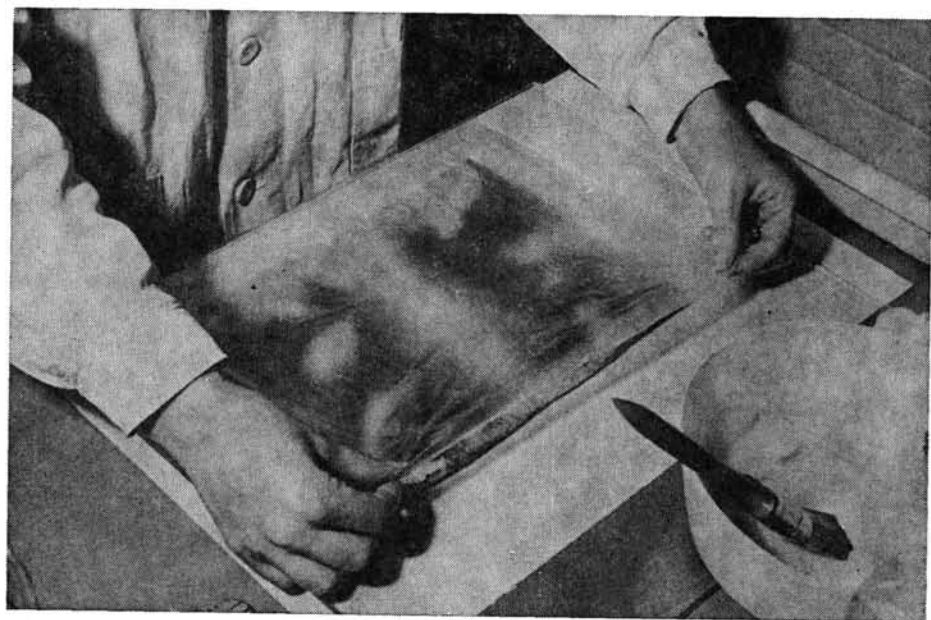
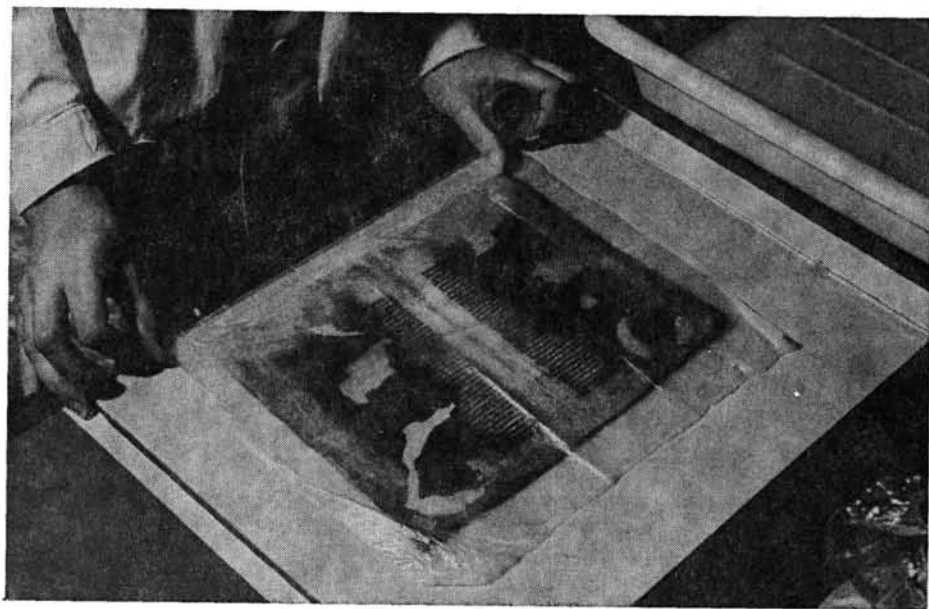

19. Cod. Lat. 538. — A csonka levelek kiegészítése pergamennel

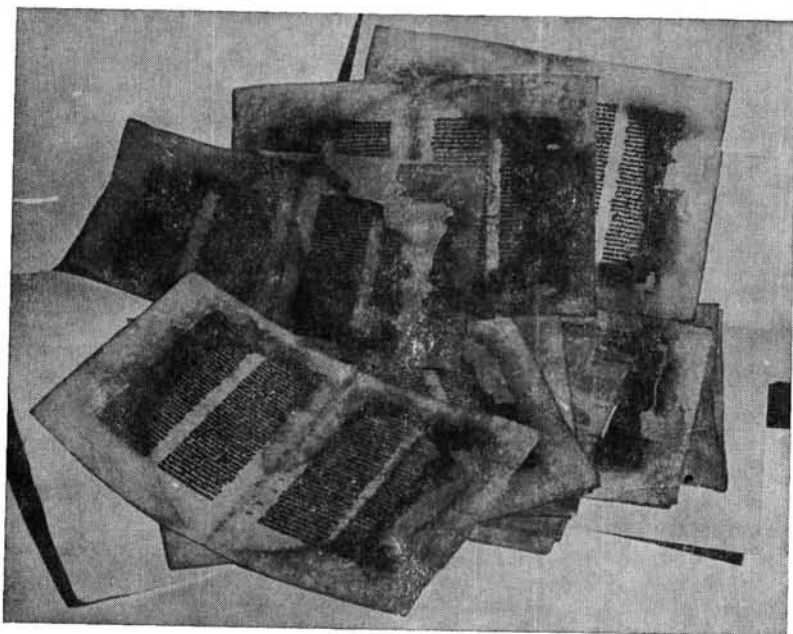
teszi, megvastagítja a lapokat és — különösen kéziratoknál — szükség esetén nem lehet mindig a dokumentum sérülése nélkül leoldani. A helyesen megválasztott koncentrációjú Regnal oldattal a legvékonyabb japánfátyol papír rákasírozható a felületekre. Az átlátszóság jobb lesz, mint amikor természetes alapanyagú ragasztóval dolgozunk. Ha szükséges, a japánfátyol etilalkohollal könnyen és gyorsan leoldható. Meleg présbe helyezve vagy a laminátorgépen átengedve az átlátszóság növekszik, mert a Regnal és a japánpapír egyenletesebben kötődnek a felülethez. Újabban az amerikai gyártmányú nylon japánpapírt is használják külföldön kasírozásra, ennek átlátszósága még tökéletesebb. Egyaránt ragasztható természetes és szintetikus ragasztókkal.

A Regnal tehát — bár ez sem csodaszer — igen sokoldalúan használható restauráló módszerként. Segédanyagként pedig jelentősen növeli más eljárások biztonságát, sok esetben teljesen kiiktatja a kockázatot.

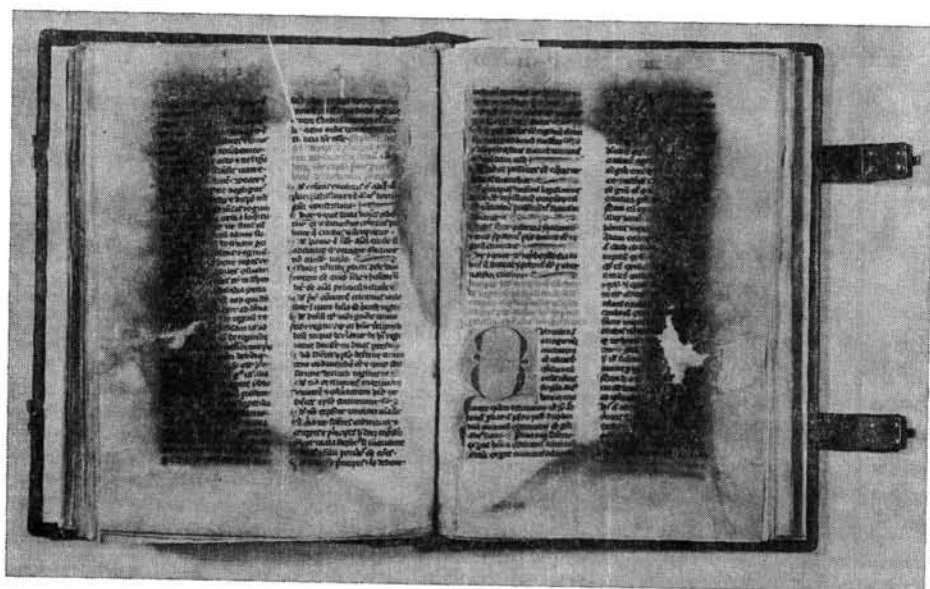
A pergamen kéziratok tintáinak, festékeinek rögzítése még összetettebb probléma, mint a papír anyagú dokumentumoké. Ez esetben ui. a pergamen hordozó természetes kötőszövet, cserzetlen állati bőr, amely rendkívül érzékenyen reagál a klimatikus változásokra éppúgy, mint a konzerválás során felhasznált anyagokra, eljárásokra. A pergamen neuralgikus pontja erőteljes higroszkopikussága és részben e sajátosságának tulajdonítható, hogy hajlamos a hullámosodásra, vetemedésre. Nedves környezetben megátadják a mikroorganizmusok és rövid időn belül szinte jóvátehetetlen

20—21. Cod. Lat. 538. — A már kiegészített, de törékeny levelek beágyazása arany-
verő hárttyák (átlátszó bőrhárttyák) közé

22. Cod. Lat. 538. — Restaurált levelek préselés, szárítás után

23. Cod. Lat. 538. — A restaurált, bőrkötéssel ellátott kódex

károkat okoznak a szövegben és a miniatúrákban. A túl száraz és meleg levegő azonban szintén ártalmas, mert a pergamen megkeményedését, törékenységet idézi elő. A környezeti ártalmak, gyakran változó klimatikus viszonyok, vagy a tinták, festékanyagok eredetileg hibás összetétele, kötőanyagainak hiánya, vagy pusztulása következtében fellépő károsodások: a tinták, festékek elhalványodása, lepergése, repedezése, elmozdulása. Ilyenkor szükségessé válhat ezen anyagok végleges rögzítése. De egyes restauráló eljárások tartama alatt is óvni kell a színes anyagokat az oldódástól, fellazulástól. A bő vizes közegben történő tisztítás, semlegesítés többnyire ártalmára lehet a hordozónak és a színes anyagoknak. Ezért általában nem alkalmazhatjuk ugyanazokat az eljárásokat, amelyek papír anyagú dokumentumoknál célravezetőek. A tinták, festékek rögzítésére és védelmére a sokirányú követelményeknek csak igen kevés anyag felel meg, ezért nagyon gondosan kell mérlegelni a kiválasztásnál. A külföldi restauráló intézményekben a természetes anyagok közül leginkább a pergamenenyvet, zselatin alkoholos-vizes oldatát, a szintetikusok közül etilalkoholban oldódó metilcellulózt, etilalkoholban oldható nyilont (*Calatont*), nylon kopolimeret (*Elvamide*), ritkábban és csak ideiglenesen alkalmazva cellulóz-acetát acetonos oldatát, legújabban pedig hidroxipropil-cellulóz izopropilalkoholos oldatát használják. A Regnal alkalmas ugyan egyes esetekben miniatúrák rögzítésére, de csak papír hordozón. A Regnalt ui. csak 50%-nál alacsonyabb relatív légnedvességű környezetben lehet felhordani a felületre, mert egyébként fehéres foltok keletkezhetnek a hordozón. A pergament erősen higroszkópos tulajdonsága miatt nem szabad, de nem is lehet olyan mértékben kiszáritani mint a papírt. Ezért gyakran előfordul, hogy a pergamen felületén a Regnal fehéres foltokat képez, tehát nem megfelelő rögzítőanyag.

Néhány éve alkalmazzuk a világszerte eléggé új anyagnak számító *Calatont*, amelynek használata nincs kötve a levegő előírt páratartalmához, színváltozást, homályosodást nem idéz elő a pergamenen, rugalmas, matt felületet biztosít, alacsony felületi feszültségének és jó mérettartóságának köszönhetően a vele kezelt nagy felületek sem vetemednek és mivel etilalkohol az oldószere, igen gyorsan szárad. Mi elsősorban nem miniatúrák rögzítésére használjuk, hanem a kéziratok tintájának savfeleslege következtében labilissá vált szövegek megszilárdítására és a törékennyé vált hordozó megerősítésére. A már átmaródott, kieső betűk rögzítése céljából a Calatonnal ún. *aranyverő hártyát* (marhavakbél hártya) kasírozunk a pergamen kéziraatra. Mind az aranyverő hártyát, mind a Calatont Magyarországon elsőként a mi műhelyünk alkalmazta pergamenhez. Az aranyverő hártya — maga is bőr kötőszövet — kitűnően megerősíti a mikroorganizmusok romboló hatása következtében szilárdságát veszített, mállott, elvékonyodott vagy savmarta pergament. Teljesen átlátszó, kissé fényes a felülete, de ez az olvashatóságot nem zavarja. Hátránya, hogy beszerzése és kikészítése nem könnyű. Ha nincs kellőképpen zsírtalanítva, felragasztása nehézkes, esetleg nem ragad egyenletesen a felületre, előfordul, hogy a hártya és a pergamen között légbuborékok maradnak. A Calatont ragasztóként akkor használjuk, ha a kézirat tintája érzékeny a vizet tartalmazó természetes ragasztókra. Ugyancsak célszerű a nehezen kezelhető, nagy méretű misekönyvek kasírozásához, illetve konzerválásához a Calaton hasz-

nálata, mivel csak alig nedvesíti meg a pergament és így az a kezelés alatt nem hullámosodik, vetemedik és gyorsan szárad. Ha a kézirat tintája nem oldódik vizes ragasztó hatására, a kasírozáshoz gyakran pergamen-nyvet használunk, amelyet pergamen hulladékokból magunk készítettünk. Ennek az igen régóta használatos ragasztónak előnye, hogy a pergamennel egynemű emulzió, kicsi a viszkozitása, jó az áthatoló képessége; a kolloid részecskék behatolnak a mállott, szilárdságát veszített pergamenbe és úgy erősítik azt meg, hogy beépülnek a megrongált polipeptid láncokba.

A sérült *miniaturák restaurálása* a kódexrestaurálás egyik legnehezebb kérdése, talán éppen ezért még alig művelt terület. Világszerte kevés intézményben foglalkoznak ezzel a problémával. A kódexek egyre gyakoribb használata, igénybevétele kiállítások, fényképezés, hasonló kiadások készítése stb. céljából, s nem utolsósorban az ipari városok egyre szennyezettebb légköre azonban romboló hatással van a *miniaturákra*; a restaurátorok így arra kényszerülnek, hogy foglalkozzanak konzerválásuk lehetőségeivel. A feladat azonban komoly felkészülést igényel. Könyvtárunk laboratóriuma, vegyészeink és restaurátoraink a következő években ugyancsak szembenéznek e feladattal, elsősorban az Egyetemi Könyvtár rendkívül sérült kódexei restaurálásával kapcsolatban.

A *miniaturák* védelmére és végleges rögzítésére, valamint a meggyengült hordozó egész felületének a megerősítésére legújabban külföldön (Bécs, Dublin) kezdik alkalmazni az eddigi cellulózszármazékoknál jobbnak bizonyult *hidroxipropil-cellulózt* (Klucel) etilalkoholos, etilalkoholos + vizes, vagy izopropilalkoholos oldatban. A Klucelnek előnyei közé tartozik, hogy természetes cellulózszármazék, s a vele kezelt felületen teljesen láthatatlan, nem zsugorodik, igen rugalmas, nem változtatja meg a színek tónusát. Vízben (csak 40 °C alatt) és szerves oldószerekben is oldható.⁶ Szükség esetén leoldható a felületről. Mi 1983-ban kezdtünk ezzel az új anyaggal dolgozni: a pergamenen rosszul tapadó, lepergő tintaírást és elmázolódo rubrumokat jó eredménnyel rögzítettünk izopropilalkoholban oldott Klucellal.

A sérült *miniaturák* rögzítésének egy másik lehetősége: a papír kéziratokat nedvesítő, ún. klímakamrában helyezik el. Az előidézett magas páratartalmú légkörben a *miniaturák* állati enyvből készült alapozása megduzzad, újra aktívvá válik, majd viaszos vagy olajos papírok között óvatos préssel a leváló festékrétegek újra a hordozóra rögzülnek.⁷ A módszert a bécsi Nemzeti Könyvtárban pergamenen meglazult *miniaturák*on is alkalmazták. Az eljárás azonban csak akkor sikeres, ha a festékek eredeti kötőanyaga növényi vagy állati enyv.⁸

A pergament készítése folyamán többnyire lúgos vegyi hatások érik, ezért általában megőrzi kissé alkalikus jellegét. A papírral ellentétben ezért

6. Hofenk-de Graaf, J.: *Hidroxy-propyl-cellulose, a multipurpose conservation material*. ICOM Committee for Conservation 6. Triennial Meeting, Ottawa 1981. Preprints 81/14/9.
7. Bartelt, E.: *Praktische Erfahrung bei der Restaurierung von Miniaturen*. — *Restaurator* Vol. 5. 1–2. 1982. 165–169. p.
8. Wächter, O.: *Diagnose und Therapie in der Pergament- und Miniaturenrestaurierung*. Uo. 135–150. p.

a pergament savas károsodások ritkábban érik. Leggyakoribb a palimpszeszteken előforduló tintamarás, mivel a már egyszer lekapart és újraírt felület elvékonyodik, meggyengül és a túlzottan savas tinta már könnyebben átmarhatja. A testesebben felhordott tintával rajzolt betűk megrepedeznek, majd később kihullanak. Ebben az esetben nemcsak rögzítésre, esetleg kasírozásra van szükség, hanem az előrehaladó savasodási folyamatot — amelyet a kéndioxidral szennyezett levegő felgyorsít — meg kell állítani. Ezt a rögzítéssel, kasírozással egy munkafolyamatban végezzük el. A *semlegesítésre* használható anyagok általában megegyeznek a papírokon levő savas tinták semlegesítésére alkalmas vegyszerekkel, de a legtöbb esetben vizes savtalanító oldatok nem felelnek meg, mivel a pergamen számára káros a nagymennyiségű vízfelvétel, másrészt a nem vízálló tinták és festékek előzetes rögzítést igényelnek. Műhelyünkben a Calatonba semlegesítő anyagként magnéziumacetátot adagolunk. Egyes angol és francia kutatók szerint jobb eredmény érhető el a *bárium-hidroxid* metil-alkoholos oldatával. Ezt a módszert papír- és pergamen hordozón egyaránt lehet alkalmazni, elsősorban vízre érzékeny tinták és miniatúrák esetében. 1983-ban használtuk először ezt az új anyagot.

Környezeti hatások és egyéb okok következtében a pergamenlapok gyakran hullámosak, deformáltak, merevek. Ha hosszabb időn át közvetlenül nedvesség éri őket, megpenészedhetnek, végül helyrehozhatatlan károsodást szenvednek: az írás és a színes díszítések elmosódnak, a pergamen szétmállik, darabokra esik, kollagén rostjai elenyvesednek. Ha még a végső pusztulás előtt megszárad, deformált állapotában megmerevedik és rendszerint teljesen elveszíti rugalmasságát, törékennyé válik. Bár nem könnyű, de többnyire lehetséges az ilyen pergament az elpusztulástól megmenteni, konzerválni.

Fertőtlenítés, tisztítás esetleg a tinták és színes anyagok rögzítése után a pergament *lágyító, puhító anyagokkal* relaxálni kell, fellazítva a részben már elenyvesedett kollagén rostokat. Ezután következik a kisimítás, formára igazítás kifeszítéssel vagy préseléssel, majd a szárítás. Végül a pergamen vízháztartásának szabályozása olyan védőbevonat alkalmazásával, amely megfelelő mértékben csökkenti túlzott vízfelvevő képességét. A megkeményedett, erősen deformálódott, esetleg égett pergamen *lágyítását* mintegy tíz éve karbamidos-alkoholos-vizes eleggyel végezzük.⁹ A túlságosan kiszáradt, rugalmatlanná vált kéziratokat ezután benzolban oldott cetvelővel itatjuk át, amely némileg pótolja az elvesztett zsírtartalmat és védőbevonatot képez a felületen.

Újabban megkíséreltük a spanyol (Madrid, Könyvek és Dokumentumok Országos Konzerváló Központja) restaurátorok által jó eredménnyel alkalmazott *polietilén-glikol* kezelést. A polietilén-glikol szabályozza a pergamen vízháztartását és ezáltal megakadályozza vagy a minimálisra csökkenti hullámosodásra való hajlamát. A módszer nálunk nem vált be általánosan, mivel a kezelés módja nehézkes, hosszadalmas és helyigényes: a

9. Belaya, I. K.: *Softening and Restoration of Parchment in Manuscripts and Bookbindings. Restaurator* 1. 1969, 20—51. p.

kéziratokat hetekig, néha hónapokig polietilénlikol fürdőben kell tartani, egészen addig, amíg teljesen áttetszővé válnak. Ez mutatja ui. a vegyszer tökéletes behatolását. Ekkor szárítani, préselni kell. Teljesen száraz állapotban az átlátszóság megszűnik.

A csak kevésbé hullámos és deformált pergamen kéziratok lágyításához és kisimításához egyszerűen némi vízfelvétel (etilalkohol és kevés desztillált víz elegyből), majd szakszerű szárítás, préselés elegendő és ez a módszer nem kockázatos. Ugyancsak sikerrel járhat a klímakamrában párologtatott vízgőzzel való kezelés. Ilyenkor a pergamen a vizet lassanként, több órán át veszi fel. A szárítás, préselés lassú folyamatának eredményeképpen a kézirat újra teljesen sima lesz, víztartalma megfelelő klimatikus viszonyok között (55—60% relatív nedvesség, 18—20 °C) stabilizálódik.

A papír- és pergamendokumentumok restaurálási munkafolyamatának utolsó állomása a *hiányzó részek kiegészítése*. Ez történhet klasszikus módszerekkel, amikor a papír hiányait merített papírral, japánpapírral, kézi munkával pótoljuk, a pergamen kézirat hiányzó részeit szintén papírral vagy pergamennel kiegészítjük. Használunk papírpépet is, elsősorban apróbb lyukak, rovarrágások kipótlásához. Ezt ún. kézi öntéssel végezzük. A módszer gépesített változata Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt igen elterjedt a restauráló műhelyekben. Mi még nem rendelkezünk ilyen géppel, de szeretnénk beszerezni, mert a papíróntó készülékkel a restauráló munka e fázisa sok esetben gyorsabban, gazdaságosabban és tökéletesebben elvégezhető.

A *pergamen kéziratok kézi öntéssel történő kiegészítésével* is foglalkozunk — egyelőre csak kísérleti fokon — egy-két külföldön látott-hallott kezdeményezés adta ötlet alapján. A pótlást ez esetben vízben vagy részben alkoholos közegben elosztatott papír- és pergamenrost keverékkel végezzük. Röviden a következőképpen: a pergament vastag nemezlapra helyezett sűrű szövésű poliamid szita felületére helyezzük. Óvatosan, porlasztással benedvesítjük etilalkohollal, vagy etilalkohol és kevés desztillált víz elegyével, hogy kisimuljon. Ezután a pergamen- és papírpép keverékét kis csőrös kanállal vagy ahhoz hasonló szerszámmal ráöntjük a hiányzó részekre. A nedvesség nagy részét a nemezlap beszívja. A pergamen felületére helyezzünk egy másik szitát és filcet, lennehezítjük, majd később présben tovább szárítjuk, cserélgetve a szitákat és filceket. Teljes száradás után még kezeljük a kiegészített felületeket, hogy az eredetihez hasonlóbbá váljanak. Sokkal gyorsabb a szárítás és jobb minőségű az eredmény, ha vákuum asztalon dolgozunk; ez esetben a pergament nem szükséges benedvesíteni, mert a szívóhatás következtében tökéletesen kisimul és a szita felületére tapad. A módszer alkalmazása akkor előnyös, amikor olyan illuminált és/vagy vízzeloldható tintával írott kéziratot kell restaurálni, amelyet a mikro-organizmusok nagymértékben meggyengítettek.

A kiegészítés egyes esetekben gépi öntéssel is végrehajtható, de csak akkor, ha a kézirat tintája vízálló, nem illuminált és sok apró lyukat kell kitölteni, vagy nagyon gyenge, mállott részekhez kell hozzáerősíteni a pótlást.

A történeti értékű *bőr- és pergamenkötések konzerválása, restaurálása* terén műhelyünk több évtizedes tapasztalattal rendelkezik. A bőr- és

pergamenborítók tisztítása, konzerválása, regenerálása alapján véve több éve szinte változatlan módszerekkel — úgy tűnik — jó eredménnyel folyik. A szovjet (Moszkva, Lenin Könyvtár) és angol (British Múzeum) bőrkonzerváló pasztát, valamint az általunk összeállított tisztító-puhító ún. likkert alkalmazzuk, a bőrök állapota szerint változtatható összetételben. Új eljárás azonban a *káliumlaktátos* kezelés, amelyet a túlságosan savas bőrök semlegesítéséhez használunk. Ugyancsak új módszert alkalmazunk az ún. vörös bomlás állapotában levő, rostos szerkezetét már nagyrészt elvesztett, törékeny bőrök regenerálására. Az ilyen bőrt — megfelelő semlegesítés után — egyfajta poliakrilát gyantával (*Pliantex*) kezeljük. A gyanta beszívódik a bőrbe és az oldószer elpárolgása után igen lágy filmet alkot, ezáltal a bőrt rugalmasabbá, ellenállóbbá teszi. Színezőanyag hozzáadásával kisebb hiányok, repedések kitöltésére is alkalmas.¹⁰

A történeti értékű kötések konzerválásában, restaurálásában elért eredményeinket illusztrálják azok a kódexek, nyomtatványok, amelyeket az 1982-ben az ausztriai Schallaburg várában megrendezett, magyar reneszánsz emlékeket bemutató kiállításra restauráltunk. Ezek között volt az OSZK öt korvinája. Az illuminált pergamen kéziratok korukhoz képest jó állapotban voltak, csak néhány levél, elsősorban az első oldalak szorultak portalanításra, tisztításra, más leveleket csak ki kellett simítani. Az öt reneszánsz kötéstábla közül négyen kisebb bőrhiányokat, szakadásokat restauráltunk és a bőrborításokat konzerváltuk. A legsérültebb állapotban a Clmae 417. jelzetű Philostratus kódex volt. Fűzése felbomlott, a fatáblák eltörték, a bőrborítás csonka, szakadozott, kopott volt. A kötést valamikor már javították: a gerincborítás nem eredeti. A gyűrött, hullámos levelek kisimítása után az íveket borjúbőrből készült bordákra fűztük fel. Az eredeti, tölgyfából készült táblákat farestaurátor konzerválta. A táblák felerősítése után a könyvtestet új borjúbőrrel borítottuk be, amelyet az eredeti bőr borítás színéhez megfelelően festettünk meg. Ezután rádolgoztuk a tisztított, konzervált bőrmaradványokat.

NEW RESULTS OF RESTORATION METHODS

I. BEÖTHY-KOZOCSA

The new results of book-restoration achieved in the last decade are presented by the paper.

In the new building of the National Library—still being built—in 1983 there began to work a new restoration laboratory. This belongs to the National Library but was founded for national purposes and thus its first great tasks are to restore the endangered codices of the Budapest University Library and the exceptionally valuable manuscripts and printed books of church collections. After the entire building is ready, the experts dealing with the preservation of the museum pieces of the National

10. Waterer, J. W.: *A novel method for the conservation of fragile leather.* — *Studies in Conservation* 17. 1972. 126—130. p.

Library will work in this workshop too. At present the holdings of the National Library are being restored in two workshops, one works on the museum collections and the other on modern, ground-wood containing papers.

In the last few years the restorers have studied the work of almost all the significant restoration institutions both in Eastern and Western Europe to choose the best and most appropriate methods. The three chemical experts and the leading restorers of the National Library are also involved in testing and checking the new processes, chemicals and materials, but as a well-equipped research laboratory is not available to them, they have formed professional connections with various research institutions to help the experimental work of the National Library by their instruments and experts.

The new results of the decade will be presented in the order used in the restoration-processes.

For the disinfection of library materials infected by microorganisms and insects the use of ethylene-oxide of gaseous form has spread all over the world in the last years. Our library few disinfected books with this gas for the first time in 1983. At present the restoration laboratory is studying the possibilities of how to disinfect the parchment codices permanently. P-chlorine-m-cresol seems to be suitable for this purpose.

Many restoration techniques which use the so-called Regnal SI synthetic material (poly-vinyl-butiro-acetale) have been developed by the restoration laboratory. The most important ones have been described. These are: temporary or permanent fixing of inks and colours on paper; disinfection, neutralization and reinforcing of weakened papers by one single process; mounting the paper sheets with Regnal-solution and Japanese paper.

For reinforcing parchment manuscripts destroyed by mould or acidic inks, Calaton (soluble nylon) has been used. Calaton has proved satisfactory for mounting goldbeater's skin onto the surface of parchment manuscripts when it was necessary.

For fixing miniatures and inks which are flaking of, they made experiments with a new material called hidroxy-propyl-cellulose (Klucel).

To neutralize acidity of paper and even of parchment they tried to use barium-hydroxide in methanol mainly when water-soluble inks and miniatures were present. For softening and flattening parchment that has hardened and become deformed, they succeeded in applying a treatment with urea in ethanol-water mixture. For hydration of parchment, they carried out experiments with a new material, polyethylene-glycol too. They have a new, experimental process to make leaf-casting by hand on parchment manuscripts with a pulp-pixture made from the fibres of parchment and paper.

Finally, the paper gives the description of several methods for preservation and restoration of leather and parchment bindings of historical value.

To illustrate the new results of the restoration laboratory several photos are included; among others of several Corvinas that were restored for the exhibition on the Hungarian Renaissance in Schallaburg.

Új kutatási eredmények a könyvtári restaurálás területén

KASTALY BEATRIX

A restaurálás területén folytatott kutató-fejlesztő munka az OSZK-ban az elmúlt tíz évben bontakozott ki. Sorra alakultak ki az e tevékenységet lehetővé tevő feltételek: 1973-ban költözött a hírlaprestauráló csoport új műhelybe, ahol laboratóriumi részt is be lehetett rendezni; ugyanabban az évben végzett a csoport vezetője az ELTE kémia tanári szakán; be lehetett szerezni a legszükségesebb laboratóriumi és anyagvizsgálati eszközöket és az analitikai valamint a restaurálás technológiáját fejlesztő munkához szükséges anyagokat, vegyszereket. 1978-ban egy vegyésztechnikust, 1981-ben pedig egy vegyész-mérnököt is tudtunk alkalmazni.

Szükséges volt, hogy megismerjük más országok restaurálási eljárásait, a kutatással foglalkozók témáit és módszereit, hogy a nálunk fölmerülő kérdésekre könnyebben és jobban tudjunk válaszolni, és ne ismételjünk meg már elvégzett kutatásokat. Ezért — mint már korábban is — rendszeresen olvassuk és fordítjuk a szakirodalmat. Minden európai (nemzetközi) könyv- és papírestaurátor szervezettel van kapcsolatunk, és ha lehetséges, részt veszünk konferenciáikon (1978 Zágráb: az ICOM Konferenciális Bizottsága; 1980, 1982 Lipcse, ill. Prága: a szocialista országok nemzeti könyvtári restauráló műhely-vezetői; 1980 Cambridge: Institute of Paper Conservation; 1983 Hága: IADA; 1981, 1983 Veszprém: KMI nemzetközi restaurátor szemináriumai), de legalább az előadások anyagát megszerezzük. Lehetőségünk volt különböző időtartamú és célú tanulmányutakra is: a három vegyész képzettségű restaurátor járt a szerb, bolgár és NDK-beli nemzeti könyvtárakban, a madridi országos restauráló és kutató központban, a francia és holland restaurálási kutató központokban, valamint Koppenhágában, Leningrádban, Angliában és Írországbán könyvtárak, levéltárak és múzeumok restauráló műhelyeiben és restaurátorképzéssel foglalkozó iskolákban.

A szakirodalomból és a tanulmányutakon megismert új anyagokat és eljárásokat kipróbáljuk, alkalmazzuk saját problémáinkra és továbbfejlesztjük őket. Emellett elvégezzük a restaurálandó könyvek, papírok vizsgálatát és azokat az anyagvizsgálatokat, ellenőrző méréseket, amelyek a gyakorlati munka során restauráló műhelyeinkben szükségesnek mutatkoznak. Kutatásokat végzünk egy-egy kérdés alaposabb megismerése céljából, a megelőző vagy helyreállító állományvédelem területén. Mivel sok, ritkábban

szükséges, drága műszerrel nem rendelkezünk, jó kapcsolatokat alakítottunk ki más restauráló műhelyekkel (pl. Országos Levéltár) és kutatóintézetekkel, egyetemekkel (Műanyagipari, Papíripari, Textilipari Kutató Intézet, BME, Veszprémi Vegyipari Egyetem), ahol egy-egy kísérletet, mérésorozatot elvégezhetünk vagy megcsinálnak számunkra; máskor anyagokat adnak kipróbálásra. A szocialista országok nemzeti könyvtáraiban folyó restaurálási kutató munka összehangolására és közös kutatások végzésére is törekszünk: az utóbbi három évben összeállított közös munkatervben számos témában vállaltunk szerepet.

Jelen tanulmányomban olyan új kutatási kérdésekről fogok szólni, amelyeket megismerve, mi is alkalmaztunk munkánkban, esetenként tovább is fejlesztve őket, és bizonyos eredményeket már elértünk. A restaurálás jellegénél fogva ez a munka be nem fejezhető kutatások sorából áll, így egyik említett téma sincs lezárva, mindegyikben sokfelé elágazó kérdések merülnek föl.

A KÖNYVTÁRI ÁLLOMÁNYT ALKOTÓ ÉS AZ ÁLLOMÁNYVÉDELEMBEN FELHASZNÁLHATÓ EGYES ANYAGOKKAL KAPCSOLATOS KUTATÁSOK

Kísérletek a tartós nyomópapír előállítására

A papír hasznos élettartamát a gyártásához felhasznált anyagok, a gyártás módja és a kész papírt érő környezeti hatások együttesen szabják meg. Az élettartam meghosszabbítása jó minőségű papír gyártásával és — egyidejűleg — a külső károsító tényezők minimálisra csökkentésével érhető el, de kétségtelen, hogy a károsító külső fizikai, biológiai és kémiai hatásoknak inkább ellenáll az a papír, amelyet a megfelelő anyagok és gyártási technológia alkalmazásával készítenek.

A papírok minőségi vizsgálatával foglalkozó szakemberek — papírgyári vegyészek, kutatók és a restaurátorok — számára a papírnak más és más tulajdonságai lehetnek elsősorban fontosak. A jellemzők közül azok kerülnek előtérbe, amelyek egy-egy cél elérése érdekében a leginkább lényegesek. A könyvtári dokumentumok esetében a papír- és nyomdaipar szempontjából a fehérség, a jó nyomtathatóság, könyveknél nagyobb, újságokál minimális szilárdsági jellemzők a fontosak. A könyvtárak és az olvasók szempontjából a jó olvashatóság, a tetszetős külső mellett a nagyfokú hajtogatási szilárdság és a külső károsító körülményekkel szemben tanúsított nagy ellenállás lenne a leglényegesebb. A különböző korok könyv- és újságpapírjainál ez a két szempont különböző mértékben esett egybe, de általában az jellemző, hogy a kapcsolat mind ez ideig nem tudatosan alakult pozitív vagy negatív irányban, mivel soha sem az olvasók és a könyvtári megőrzés szükségletei, hanem az ipar lehetőségei és piaci érdekei alakították a papír minőségét.

Az európai papírkészítők, a 13. századtól a 19. század közepéig, szinte kizárólag (növényi eredetű) rongyhulladékot dolgoztak föl a papír készítéséhez. Ezek megegyeztek abban, hogy a cellulózzrostokat kísérőanyagok

nélkül tartalmazták, így a rostanyag semleges vagy az előkészítéshez használt oltott mész, ill. más lúgos anyagok révén enyhén lúgos kémhatású volt.

A növekvő papírszükséglet új nyersanyagok — elsősorban a fa — felhasználásához vezetett, amelyben a cellulóz kísérőanyagokkal együtt van jelen. A fából mechanikailag aprított, de kémiaileg nem kezelt facsiszolat és — a kísérőanyagok kémiai eltávolítása után — cellulóz készül papírgyártási célokra, a múlt század közepe óta. A kísérőanyagok közül a papír tartóssága szempontjából legfontosabb a 20–30% lignin (savas jellegű szerves vegyületek csoportja), amely fény, levegő és hő hatására savas kémhatású anyagokra bomlik. Így a facsiszolatot tartalmazó papírok (újságpapírok nagy, sok könyvnyomópapír kisebb-nagyobb arányban) már gyártás után, az alapanyag miatt is, enyhén savasak, az idők folyamán pedig egyre savasabbá válva, a mechanikailag is gyenge papírok rohamosan továbbgyengülnek a savak hatására. A fából kémiaileg feltárt cellulóz semleges vagy enyhén savas kémhatású, és nem marad vissza olyan só benne, ami a papírt később érő savas hatásokkal (pl. levegőszennyezés) szemben semlegesítőleg hatna (a rongy-nyersanyag meszes feltárásánál ilyen volt a mészmaradványokból levegőn keletkező kalcium-karbonát vagy mészkő). A fa-cellulóz rostjai — az erőteljesebb kémiai behatás miatt — rövidebbek mint a rongyból nyert cellulóze, de még elég hosszúak ahhoz, hogy összekuszálódva, erős lapot képezzenek.

Az alapanyagok mellett a segédanyagoknak is lényeges szerepük van a papír minősége és tartóssága szempontjából. Enyvezőanyagként Európában a 19. század elejéig állati enyv és zselatint használtak, a kész papírt mártva a meleg enyv-oldatba. A 16. század folyamán az enyv timsóval együtt kezdték alkalmazni, a timsó fertőtlenítő, sűrűségfenntartó és az enyv a cellulózrostokra kicsapó tulajdonságai miatt. A timsó megjelenésével a papírok kémhatása savasabbá vált, mivel oldata erősen savanyú kémhatású; a jelenség a 17. század második felétől észlelhető erőteljesen. A 19. század első felétől az állati enyv helyett gyantát használnak, amit a timsóhoz hasonló, savas anyaggal csapnak ki a rostokra (még a lap elkészítése előtt). Az enyvezés anyagának változása tehát szintén a papír savasodása irányába hatott; ma is ugyanezt az eljárást alkalmazzák a legtöbb papírnál. A töltőanyagok használata viszonylag későn, csak a 18. század elején jelent meg, a rostok közötti hézagok kitöltésére, a papírnak simaságot, egyenletességet és átlátszatlanságot adva. A töltőanyagok általában semlegesek (pl. kaolin), de lehetnek enyhén lúgos kémhatásúak is (pl. a kalcium-karbonát vagy mészkő, ill. kréta). Bár a 14–17. században töltőanyagként nem használtak még krétát, az említett rongykezelésnél alkalmazott oltott mész maradványaiból és a gyártáshoz használt kemény vizekből kerülhetett a kész papírba is kalcium-karbonát, ami a régi papírok enyhe lúgosságát vagy semleges kémhatását — és ezen keresztül jó állapotát — fenntartotta a mai napig. Mivel a mésznek ezt a kedvező, „tartósító” hatását a 17–18. században nem ismerték, könnyen lemondtak használatáról, amikor a mechanikus fellazító berendezés (az ún. hollandi) feltalálása után nem volt már szükség a meszes erjesztésre. Véletlen szerencsétlen egybeesés, hogy kb. ugyanakkor, amikor felhagytak a mész használatával,

kezdték erősebben alkalmazni a timsót, így a papír védtelen maradt a növekvő mennyiségű savas anyagokkal szemben.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy ha a régi papírok azért maradtak erősek, mert nem voltak savasak, az utóbbi 100–120 év papírai pedig azért gyengék és mennek gyorsan tönkre, mert a gyakran silány facsiszolat-alapanyag mellett a savtartalmuk is nagy, akkor, ha ismét tartósan erős papírt akarnak előállítani, fel kell használni minden olyan anyagot, ami ezt a régi papírokban létrehozta, és ki kell hagyni minden olyan anyagot, ami a modern papírokat gyorsan öregedővé teszi. A modern papírra nyomott könyvek, újságok és egyéb dokumentumok gyors pusztulására a század első felében figyeltek föl a könyvtárosok, elsősorban az USA-ban, mivel ott az ipari légszennyezés nagy mértéke is gyorsította ezt a folyamatot. W. J. Barrow amerikai restaurátor és vegyész az 50-es években egyes könyvtárak könyveinek vizsgálatával kimutatta, hogy a papír gyors pusztulását a nagy savtartalom okozza¹, és 1960-ra — papírgyárakkal együttműködve — előállította a legalább 300 év hasznos élettartamúra becsült modern könyvpapírt. A papírok összetételét, a papírral szemben támasztott követelményeket (kémiiai és fizikai tulajdonságok és azok megtartása az időben) 1960-ban publikálta². Az USA-ban azóta aránylag sok „tartós” könyvpapírt állítanak elő; 1980-ban a könyvnyomó papírok 25%-a volt savmentes³, és ezeket néhány kiadó rendszeresen fel is használja (a környezetvédelem és a gyári berendezések hosszabb idejű használhatósága is a lúgos gyártási körülmények kiterjesztése mellett szól).

Az OSZK hírlapjai közül kb. 14 000 kötetet tartottak 1969-ben eredeti állapotukban feltétlenül megőrzendőknél⁴. Ez a laminálási eljárással tíz restaurátor száz éves konzerváló-restauráló munkáját igényli, 300 lapos kötetek esetén. A száz év alatt azonban ezek egy része már alkalmatlanná válik a restaurálásra is, ugyanakkor a következő 10–20 évben még bizonyára a hagyományos módon jelennek meg az újságok, tehát a gyorsan pusztuló papír beáramlása a könyvtárba folytatódik, növelve a néhány évtized múlva restaurálásra szoruló mennyiséget. Ugyancsak savasodó, gyorsan törékennyé váló papíron jelenik meg sok könyv, plakát, színlap, kotta stb.

A tartós papír gyártási lehetőségének és az utóbbi száz évben megjelent magyar hírlapok igen rossz állapotának ismerete vezetett a tartós újságnymó papír gyártásának gondolatához. A „Papíripar” c. folyóiratban megjelent cikk⁵ nyomán a diósgyőri papírgyár vállalkozott arra, hogy közös munkával kialakítsuk a megfelelő összetételű papírt (majd a gyártásra

1. Barrow, W. J.: *Deterioration of Book Stock, Causes and Remedies*. Ed. by R. W. Church. Virginia State Library. Richmond. 1959.
2. Barrow, W. J.: *The Manufacture and Testing of Durable Book Papers*. Ed. by R. W. Church. Virginia State Library. Richmond. 1960.
3. Haas, W. J.: *Interim Report on Book Paper, April 1981. The Committee on Production Guidelines for Book Longevity = Restaurator*. 1982. 3–4. 239–243. p.
4. *Tájékoztató a Széchényi Könyvtár magyar hírlapgyűjteményének állapotáról és konzerválásáról*. Sajtóértekezlet anyaga. 1969. június 26. Országos Széchényi Könyvtár.
5. Kastaly Beatrix: *Papír a jövőnek = Papíripar*. 1978. 3. 116. p.

is), és lehetőséget adott arra, hogy a kísérlethez szükséges gyártásokat lefolytassuk. 1979 és 1981 között három alkalommal, összesen öt féle papír készült a gyárban, ezeknek vizsgálatát részben az OSZK laboratóriumában, részben a Papíripari Kutató Intézetben végeztem el. Az összetétel kialakításánál a következő tényezőket vettük figyelembe:

- az alapanyag facsiszolatot nem tartalmazhat, hanem fehérített szulfát (fenyő- esetleg lombosfa)-cellulózból és gyapot-cellulózból készüljön a papír;
- az enyvezés savas (gyantás-timsós) módon nem történhet, hanem semleges kémhatású, semleges vagy enyhén lúgos közegben alkalmazható szintetikus enyvezőanyaggal;
- töltőanyagként kréta használata kívánatos (részben vagy egészben).

Az egyes kísérleti papírok egy vagy több összetevőben tértek el egymástól, így — bár az összehasonlíthatóság nem mindig tökéletes — megállapítható az egyes anyagok fajtájának és mennyiségének hatása a papírok mérhető fizikai, kémiai és optikai tulajdonságaira. A gyártott papírok alapvető, és témánk szempontjából fontos tulajdonságait mértük, és megvizsgáltuk a papírok baktériumokkal és penészgombákkal szemben tanúsított ellenálló-képességét is (ezt a vizsgálatot a madridi restauráló központ biológiai laboratóriumában végezték el).

Az öt kísérleti papír és egy 1980-ban előállított újságnymó — rotációs — papír kiindulási (gyártás utáni) jellemzőinek értékét az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

A PAPIROKON MÉRT ÉRTÉKEK ÖREGÍTÉS ELŐTT

Papírjellemzők	Kísérleti papírok					1980
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1. Négyzetmétertömeg (g/m ²)	62,1	62,4	63,7	55,5	68,5	52,3
2. Vastagság (mm)	0,09	0,08	0,09	0,10	0,10	0,09
3. Simaság (sec)	15,0	35,4	50,6	6,3	15,0	48,3
	27,5	52,3	50,8	5,8	21,0	45,0
4. Enyvezettség (g víz/m ²)	16,5	20,5	26,5	71,0	16,0	83,5
	20,0	21,5	21,0	70,0	15,0	82,0
5. Fehérségtartalom (%)	82,6	84,1	84,5	87,7	81,9	64,7
6. Opacitás (átlátszatlanság, %)	84,0	80,4	86,5	76,9	91,3	79,5
7. pH-érték hideg vizes kivonatban	7,44	7,21	7,26	8,19	7,84	5,83
8. Hajlítgatási számok átlaga (600 g terhelés)	161	305	21	1243	226	30
9. Szakítási mutatók átlaga (Nm/g)	45,9	47,2	31,9	51,9	38,8	28,3
10. Tépési mutatók átlaga (mN·m ² /g)	7,48	8,24	7,78	11,4	10,0	5,24

Papírtípusok	Kísérleti papírok					1980
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
11. Biológiai viselkedés Baktériumtelepek száma mintánként	1,6	0,5	4,3	0,3	még nincs adat	2,8
Penészgombatelepek száma mintánként	8,0	4,2	7,5	19,5	még nincs adat	15,8

Az 1—4. tulajdonságoknak főleg a nyomtathatóság szempontjából van jelentőségük (ha a rotációs papírral azonos körülmények között akarják nyomtatni, akkor ahhoz hasonló értékeket kell mutatniuk, bár a próba-nyomások biztonsága szerint jelentős eltérések is megengedhetők, pl. a simaságban vagy az enyvezettségben az 1—3. papíroknál). Az 5—6. (optikai) jellemzők az olvashatóság szempontjából fontosak; a rotációs papírnál fehérebb kísérleti papírok esztétikailag kellemesebbek; az átlátszóság a 4. papírnál túlságosan nagy mértékű, kijavítására sikeres kísérlet történt (5. papír). A vizes kivonatban mért pH-érték a papír kémhatásának jelzője (7,0-tól lefelé a savasság, 7,0-tól fölfelé a lúgosság növekedését fejezik ki a pH-értékek). A kísérleti papírok pH-értékei öregítés nélkül megfelelőek, az enyhén lúgos tartományban vannak. A 8—10. (szilárdsági) jellemzők a 4. papírnál kiemelkedően jó értékeket mutatnak, valószínűleg egy — csak ennél a papírnál alkalmazott — cellulózzsármazék adalékanyag hozzáadása miatt. Ez a szilárdságot kiindulási állapotban növelte, és — a 2. táblázatban látható módon — a hőregítés során jó hatással volt a papír öregedésszilárdságára. A legjobb szilárdsági értékeket mutató 4. papírral majdnem megegyező összetételű az 5. papír (a töltőanyag-mennyiség nagyobb az opacitás javítására és hiányzik belőle a cellulózzsármazék), de szilárdsági jellemzői feltűnően kisebb értékeket mutatnak. Ez minden bizonnyal a két tényező egyidejű megváltoztatása miatt következett be. Az 1—3. papírok szilárdsági jellemzőinek értékei szintén meglehetősen alacsonyak, de a későbbiek szempontjából ezek már kevésbé érdekes adatok, mivel összetételüket a 4—5. papírban jelentősen és véglegesen megváltoztattuk (az 1—3. papírok csak fa-cellulózokat és töltőanyagként a semleges kaolint tartalmazták, a 4—5. papírok pedig a fa-cellulóz mellett gyapot-cellulózt is, töltőanyagként pedig az enyhén lúgos kémhatású és a levegő savas gáz-szennyeződéseit közömbösítő krétát). Biológiai viselkedés szempontjából megállapítható, hogy a kísérleti papírok nem hajlamosak a baktériummal vagy penészgombával való fertőződésre, kivéve a 4. papírt, ahol a penészedési hajlam feltűnő. Ez minden bizonnyal a hozzáadott cellulózzsármazéknak tulajdonítható (ezért kellett annak az 5. papírból kimaradnia). Ugyancsak nagy penészedési hajlama van a ma használt újságnymó papírnak. Ezek az eredmények megegyeznek az általános tapasztalattal, hogy a penészgombák inkább a savas mint a lúgos kémhatású anyagokon telepednek meg.

A papíroknak az öregedés során várhatóan bekövetkező változásait többféle mesterséges öregítési mód alkalmazása után mértük, illetve minősítettük a papírokat az öregedés szempontjából. Az alkalmazott öregítési módok a következők voltak:

- a) hőregítés szellőztetett kemencében 100 ± 2 °C-on, 576 órán át, mind a hat papíron (Papíripari Kutató Intézet);
- b) öregítés hővel + nedvességgel: 80 °C-on, 60% relatív légnedvességtartalom mellett, 720 órán át, az 1–4. papírokon (madridi restauráló központ);
- c) öregítés ultraibolya fénnel, 144 órán át, az 1., 4. és 6. papírokon (BME Szervesvegyipari Technológiai Tanszék);
- d) öregítés mechanikai terheléssel, az 1–4. papírokon (Szaltikov–Scesdrin Könyvtár kémiai laboratóriuma, Leningrád).

Az a), b), c) öregítések után azokat a tulajdonságokat mértük, amelyek az öregítés hatására változhatnak: fehérségtartalom, a vizes kivonat pH-értéke, hajlítgatások száma, szakítási mutató, tépési mutató. A d) öregítés után a leningrádi laboratórium értékelte a papírok ellenállását, és számszerűen összehasonlította őket egy kontroll-papírként tekintett írópapírral. A hőregítés hatására bekövetkezett változások mértékét (%-ban kifejezve) a 2. táblázat mutatja (a változások — egy kivétellel — csökkenést jelentenek, tehát negatív előjelűnek kell tekinteni őket).

A hőregítéssel szemben a legjobb ellenállást a 4. papír mutatta, és ez a többi fajta öregítés után is — kevesebb tulajdonság mérése alapján, de egybehangzóan — a leginkább ellenálló papírnak mutatkozott. Sajnos az említett, alkalmazott módosítások az öregedési ellenállás szempontjából sem voltak kedvezőek; az 5. papír amúgyis alacsony hajlítgatási és szakítási szilárdsága túlságosan nagy mértékben csökkent az öregítés után.

2. táblázat

A HŐREGÍTÉS HATÁSÁRA BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁSOK
%-OS ÉRTÉKE

Papírjellemzők	Kísérleti papírok					1980
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Fehérségtartalom	25,8	12,4	19,1	17,6	20,6	33,4
pH-érték	5,4	4,4	6,9	3,8	+ 5,0	17,2
Hajlítgatási számok						
átlaga	55,9	71,5	28,6	33,5	64,2	93,3
Szakítási mutatók átlaga	17,9	5,5	7,5	0,2	9,6	12,5
Tépési mutatók átlaga	19,8	33,5	33,7	27,2	6,8	61,8

Az öregítés előtt és az öregítés után mért értékek, illetve a csökkenés mértéke alapján még egyik papírt sem lehet tökéletesen megfelelőnek tekinteni. Nyilvánvaló, hogy a 4. és az 5. papír összetételének kedvező sajátosságait kell ötvözni, és a cél elérése érdekében megváltoztatni pl. az erősítő és öregedésállóságot javító adalékanyagot, és csökkenteni a töltőanyag mennyiségét, amennyire még az átlátszóság megengedi.

A Barrow-féle öregedésálló papírok összetétele azt célozza, hogy a papír se a gyártás után se később ne legyen, ill. ne váljék savassá, és ezáltal a savak hatására bekövetkező cellulózbomlást megelőzzék. A cellulóz — és ezáltal a papír — pusztulásának vannak azonban más okokból létrejövő más módjai is, amelyeket, ha igazán öregedésálló papírt akarunk előállítani, szintén tekintetbe kell venni.

Mint szerves anyagok, a cellulóz és a belőle készült papír, könnyen oxidálódnak. Egyes átmeneti fémek (pl. vas, réz, mangán, kobalt) nagyon kis mennyiségei — amelyek szennyezősként könnyen kerülnek be a cellulózba — a normál légnedvesség mellett is gyorsíthatják az oxidációt és ezáltal törekennyé válik a papír. A száraz hőöregítés hatására a pusztulásnak ez a típusa nem mutatkozik, ezért ezt külön kell vizsgálni, normális légnedvesség mellett végezve a hőöregítést⁶. Mivel az említett fémek elősegítik a levegő kén-dioxid-tartalmának felvételét a papír által,⁷ majd ennek kén-trioxidá oxidálódását is (amiből vízzel az erősen roncsoló hatású kén-sav keletkezik), mindkét cellulózbomlási folyamat nagymértékben lassítható, ha ezeket az átmeneti fémeket a papírból kivonjuk vagy a papírban hagyva, inaktívvá tesszük őket. Kísérletek tanúsága szerint⁸ a kész papírt, amely kis mennyiségben vasat és rézet tartalmazott, ún. inhibitor (a fémek hatását gátló) oldatokba (pl. EDTA, kálium-ferro-cianid, dinátrium-hidrogén-foszfát) merítve, majd száradás után mérve a papírok kén-dioxid felvételét, jelentős csökkenés tapasztalható. Ugyancsak a fémek inaktívvá tételének lehetőségét tanúsítják a leningrádi könyvtári kémiai laboratóriumban lefolytatott kísérletek, melyekben még nem öregedett újságpapírt magnézium- és kalcium-bikarbonát (semlegesítő) oldatokkal, valamint a vassal komplex vegyületet képező (és ezáltal a vasat inaktíváló) vegyület (DTPA) kalcium-sójának (Ca-DTPA) oldatával kezelték. Mérték hőöregítés előtt és 288 órás hőöregítés után a kezeletlen és az oldatokkal kezelt papír hajlítgatási szilárdságát, pH-értékét és fehérségét. Megállapítható, hogy a kalcium- és magnézium-bikarbonát csak a pH-értéket emeli tartósan, de a Ca-DTPA mindhárom jellemzőt jelentősen és tartósan javítja, tehát a semlegesítés mellett a vas oxidációt gyorsító hatását is csökkenti, egy részének megkötése révén.⁹ A komplexképzők magnéziumsói valószínűleg még nagyobb mértékben kötnék meg a fémeket mint a kalciumsók, mivel a magnézium — lúgos közegben — stabilabb komplex vegyületeket képez az átmeneti fémekkel mint a kalcium.¹⁰

6. Williams, J. C.—Fowler, C. S.—Lyon, M. S.—Merrill, T. L.: *Metallic Catalysts in the Oxidative Degradation of Paper = Preservation of Paper and Textiles of Historic and Artistic Value*. Washington. 1977. 37—60. p.

7. Kotte, H.: *Von der Dauerhaftigkeit des Papiers = Allgemeine Papier-Rundschau*. 1956. 12. 577—579. p.

8. Hudson, L.—Milner, W. D.: *The permanence of paper — The use of radioactive sulphur to study the pick-up of sulphur dioxide by paper = Paper Technology*. 1961. 2. 155—161. p.

9. Blank, M. G.—Dobruszina, Sz. A.—Temkina, V. Ja.: *Sztabilizacija bumagi kompleksnymi szoedinenijami. = Teorija i praktika szohranenija knig v biblioteke*. 11. Leningrád. 1983. 47—61. p.

10. Williams, J. C.—Fowler, C. S.—Lyon, M. S.—Merill, T. L.: i m.

A papírgyártás folyamatában a facsiszolatkészítés, ill. cellulózfeltárás során lehetséges a komplexképzők alkalmazása, mivel ilyenkor elegendő idő van az anyagok érintkezésére, és a szükséges — a hatást biztosító — pH-érték is beállítható az oldatban.¹¹ Diósgyőrben a kísérleti tartós papírok gyártásakor azonban a cellulózok már készen vannak (külföldről vásárolja a gyár őket), így a feltárásba nem avatkozhatunk be. Meg kell találni azt a helyet és időt a folyamatban (a cellulóz őrlésétől kezdődően), amikor a semleges közegben aktív komplexképző anyagot alkalmazva, kellő idő áll rendelkezésre arra, hogy a reakció lejátszódjék. Ez valószínűleg az őrlés szakaszában történhet, mivel ez fél—egy órát vesz igénybe. Az eddigi kísérleti gyártások során egyes cellulózokhoz 0,5% EDTA-t adtak; kérdés, hogy ez a semleges körülmények között meg tudta-e kötni a fémeket (az EDTA maximális vasmegkötő képessége ugyanis pH=3 körül van). Ismerjük a gyártott papírok vas-, réz- és mangántartalmát (a méréseket a veszprémi Vegyipari Egyetemen, atomabszorpciós spektrométerrel végezték); a továbbiakban olyan kísérletsorozat elvégzése szükséges, amelyben a papírok kén-dioxid felvételét vizsgáljuk meg, és összehasonlítjuk egyrészt az azonos fémek különböző mennyiségeinek, másrészt a komplexképzőnek a hatását a papírok kén-dioxid felvívó képességére. Az eredmények alapján kerülhet sor a tartós papír fém-szennyeződéseinek megkötésére alkalmas módszer és anyag kiválasztására.

A restaurálásban használt egyes ragasztók és műanyag fóliák tulajdonságainak vizsgálata

A könyv- és papírrestaurálásban a ragasztókat és fóliákat a papír és pergamen elpusztult enyvező- és kötőanyagának pótlására, a színes anyagok védelmére, és a papír, bőr, pergamen szakadásainak megragasztására, az anyagok nagyobb felületeinek összeragasztására használják. A ma is használt természetes anyagok (enyvek és keményítők) mellett az utóbbi évtizedekben a természetes (pl. cellulóz, x1 alapú és teljesen szintetikus ragasztók és fóliák igen nagy számban jelentek meg. A restaurátorok általában nem tudnak eligazodni az állandóan továbbfejlesztett termékek között, melyek mindegyikét új „csodaszernek” kiáltja ki az előállító, a korábbi anyagokhoz képest új és előnyös jellemzőiket, képességeiket hangsúlyozva és reklámozva csak. Mivel a restaurált dokumentumokban a felhasznált ragasztóanyagok általában benne maradnak, igen fontos, hogy a könyvtári anyagokat hosszabb idő után se károsítsák, és ők maguk se változzanak hátrányosan, pl. rugalmasságuk, színük, leoldhatóságuk tekintetében. Mivel a gyártók általában nagyon kevés információt adnak egy-egy ragasztó összetételéről, a restaurátorok számára nincs más lehetőség, mint minden újonnan beszerzett ragasztónak és fóliának a restaurálás és az öregedés szempontjából fontos tulajdonságait megismerni, akkor is, ha kb. azonosnak tűnik egy korábban már használt ragasztóval.

11. Hernádi Sándor: *A cellulóz fehérségének növelése komplexképző anyagokkal = Papírpár.* 1970. 1. 8—11. p.

Restauráló műhelyeinkbe az évek során sokféle új ragasztó került be, és tanulmányútjainkról is több újdonságot hoztunk haza. Két nagyobb vizsgálatban ezek tulajdonságait igyekeztünk megismerni. Az első kísérlet-sorozat a műanyag ragasztókra és fóliákra (Planatol BB, Regnal, polietilén, Calaton, poliamid-szita, Plextol D541 és B500), a másik néhány műanyag (polivinil-alkohol, Regnal, Calaton) mellett elsősorban a természetes és cellulózalapú (metil-cellulóz, Glutofix, karboxi-metil-cellulóz) ragasztókra irányult. A vizsgálatok célja az volt, hogy az egyes tulajdonságok alapján összehasonlítva a ragasztókat, ki tudjuk választani az egy-egy munkához vagy egy különös szempontból leginkább megfelelőt.

A következő tulajdonságok megfigyelésével, ill. mérésével kívántuk a ragasztókat és fóliákat megismerni és értékelni: ragasztóképesség, a papír fehérségének, hajlítgatási szilárdságának és pH-értékének megváltoztatása; a műanyagok esetében a szemmel és tapintással érzékelhető tulajdonságok (fényesség, merevség, a felület jellemzői), a leoldhatóság (milyen anyaggal, milyen körülmények között és mennyi idő alatt) és az oxidáció sebessége is a vizsgálat tárgya volt. A tulajdonságokat ragasztó nélküli papíron (16. századi rongypapír, ill. mai újságpapír) és a ragasztóval megkent vagy laminált papírmintákon öregítés előtt és öregítés után mértük, ill. figyeltük meg. Mindegyik ragasztót öregítettük hővel, a műanyagokat ultraibolya fénnel is.

Az eredmények alapján a következők állapíthatók meg:

- a ragasztóképesség ereje és megtartása tekintetében legjobbnak a polivinil-alkohol, a Planatol, a keményítő, a Regnal, a Glutofix és a karboxi-metil-cellulóz mutatkozott;
- a papír fehérsége a műanyag minták esetében kevésbé — alig — csökkent (max. 7%-ot) hőöregítés hatására mint a műanyag nélküli papíré, a legkevesbé a Calaton sárgult; a másik csoportban egyes természetes ragasztók kevésbé sárgultak mint a műanyagok, legkevesbé a keményítő, Regnal, zselatin és a Calaton;
- a vizsgált vízben oldható ragasztók (természetes és cellulóz alapú ragasztók valamint a polivinil-alkohol) pH-értéke oldatban a semleges vagy enyhén lúgos tartományban van. Papírra kenve, a pH-értéket a papír kémhatása és az öregedés során a papírban és a ragasztóban bekövetkező változások alakítják ki. Ha a papír nem válik nagyon savassá, ezek a ragasztók semleges kémhatásúak maradnak.
- A ragasztóanyagok többé-kevésbé behatolnak a papírba, és saját tulajdonságaiktól függő mértékben erősítik és rugalmasabbá teszik a papírt. Ez fejeződik ki a hajlítgatási szilárdság növekedésében, ami azonban — főleg az ultraibolya fénnel való — öregítés során általában erősen csökken, mert a ragasztó nem képes ellensúlyozni a cellulózmolekulák nagymértékű lebomlását, a papír gyengülését. A Calaton és a polietilén öregítés után is jelentősen növelte a hajlítgatási szilárdságot, a másik csoportból pedig a polivinil-alkohol, a Glutofix és a metil-cellulóz.

- A műanyagok alkalmazásával a papír felülete műanyagos tapintású, több esetben (Planatol, Regnal, Plextol) kicsit fényes lesz, a Planatolnál és Regnalnál enyhe sárgás szín is jelentkezik. Az öregítések a műanyagos jelleget és a fényességet csökkentik, de általában a rugalmasságot is, a hőregítés pedig a sárga színt (a papírban is) erősíti. Ezekből a szempontokból rongypapíron a Calaton, a Plextollal felragasztott poliamid-szita és a polietilén mutatta a legkedvezőbb tulajdonságokat. Ugyanakkor az ultraibolya fény hatására a Calaton és a Plextol-keverék károsodott, elengedték a velük felragasztott réteget. A leoldás öregítés után nehezebbé vált a Calaton és a Planatol estében. A vizsgált műanyagok közül az oxigént a Calaton veszi föl a leglassabban, a polietilén a leggyorsabban, a többi anyag sorrendje: Planatol, Regnal, Plextol.

A tárgyalt fizikai, kémiai és optikai tulajdonságok mellett a ragasztók biológiai viselkedése is fontos, mivel a könyvtári anyagokat pusztító baktériumok és penészgombák először és a legkönnyebben a ragasztóanyagokon telepsznek meg, azokat kezdik lebontani. A természetes ragasztókat közismerten könnyen fertőzik meg a mikroorganizmusok, a műanyagokat nehezebben, de az adalékanyagok révén ezek is érzékennyé válhatnak, és elsősorban baktériumos fertőzés után hamar bomlanak szét.¹²

A második ragasztócsoporthoz vizsgáltuk azok ellenállóképességét a penészekkel szemben önmagukban és különféle, műhelyeinkben használatos fertőtlenítőszereket (timol, Nipagin, Sterogenol, para-oxi-divinil-metán; ez utóbbi a lipcei műhely gyakorlatából) adva hozzájuk. Több ragasztó-fertőtlenítőszer kombinációnál 37 nap után sem indult meg penészedés (100%-os relatív páratartalom mellett, 20–25 °C-on tartva a mintákat), de a karboxi-metilcellulóz minden fertőtlenítőszerrel 25 nap után megpenészedett. Tehát, míg általában igaz, hogy a mikroorganizmusokkal szemben leginkább a cellulóz alapú ragasztók ellenállóak, ez nem egyformán érvényes mindegyikre. Az egyes ragasztókhoz alkalmazandó fertőtlenítőszerek fajtájának és hatékony koncentrációjának kiválasztására még további kísérleteket kell végezni.

A természetes ragasztók és a műanyagragasztók előnyös sajátosságait egyesítik és alig vannak hátrányos tulajdonságaik a polivinil-alkoholnak és egyes cellulóz alapú ragasztóknak. Az utóbbiak közül a legértékesebbek azok lehetnek, amelyek vízben és szerves oldószerekben egyaránt oldódnak, és hőre lágyuló filmet is képeznek. Vízben oldódik és hőre lágyul egy polivinilalkohol fólia és mindhárom követelménynek megfelelnek egyes hidroxipropil-cellulózok, amelyeket több külföldi műhelyben már sikeresen alkalmaznak.¹³ Meghonosításukkal a közeljövőben fogunk foglalkozni.

12. Sadurska, I.—Kowalik, R.: *Some tests upon microbioresistance of adhesives used in archive and library materials conservation* = ICOM Committee for Conservation. 4. Triennial Meeting. Velence 1975. Preprints 75/15/18. 2–8. p.
13. Hofenk de Graaff, J.: *Hydroxy-propyl-cellulose, a multipurpose conservation material*. = ICOM Committee for Conservation. 6. Triennial Meeting. Ottawa. 1981. Preprints 81/14/9. 1–9. p.

A RESTAURÁLÁS TECHNOLÓGIÁJÁNAK FEJLESZTÉSÉRE IRÁNYULÓ KUTATÓMUNKA

Enzimek alkalmazása a restaurálásban

A restaurálandó dokumentumokról gyakran kell a régi ragasztóanyagokat vagy szennyező foltokat eltávolítani. A papír enyvezésére, a lapok javítására és kötésére a leggyakrabban használt anyagok az enyv és különféle növényi keményítők voltak. Az enyv a fehérjék közé tartozik; a könyvek anyagai között más típusú fehérjék is vannak, pl. a műnyomó papírok felületéhez a mázréteget kazein (tejfehérje) köti oda, a kódexek miniatúráinak alapozásához tojásfehérjét használtak, a pergamen és a bőr alkotórésze a kollagén-fehérje. A szerves eredetű szennyező foltok lehetnek fehérjék, zsíros-olajos jellegűek vagy a zsír és fehérje keveredéséből jönnek létre (pl. ujjnyomok, amelyek port is megkötnék.)

Az említett keményítők, fehérjék és zsírok eltávolítása a restaurátor számára többnyire nagy gondot jelent, mivel ezek az anyagok vízben általában nem oldódnak, csak különböző — a papírt károsító — vegyületek oldataiban vagy — az egészségre ártalmas — szerves oldószerekben oldhatók többé-kevésbé. Így vonzó új lehetőségként jelent meg az enzimek alkalmazása a szerves anyagok lebontására. Az enzimek az élő szervezetek sejtjei által termelt fehérjevegyületek, amelyek fehérjék, szénhidrátok és zsírok bontását segítik elő az élő szervezetekben, de azokon kívül is képesek működni. Jellemzőjük a nagyfokú specifikusság, vagyis, hogy egy enzim csak egy bizonyos anyag egy bizonyos kémiai reakcióját teszi lehetővé, ill. gyorsítja meg.

1970-ben a szakirodalomban megjelent egy fehérjebontó enzim alkalmazásának híre,¹⁴ és ez adta az ötletet, hogy a régi újságokon levő, keményítővel felragasztott javítócsíkok, illetve a keményítő eltávolítására keményítőbontó enzimet, α -amilázt használjunk. Az első kísérletek eredményesek voltak: a Chinoin gyártól kapott amiláz 40 °C körüli hőmérsékletű, 7,2 pH-jú csapvízben a keményítőt 10–15 perc alatt vízben oldódó cukrokká bontotta szét. Később a textiliparban használatos, folyékony amilázkészítményeket (Rapidaze, Aquazym, Termozym) próbáltunk ki, használatuk szintén sikeres volt. Jelenleg az Aquazym-mal dolgozunk, ami fehérjebontó enzimet is tartalmaz (kísérleteink szerint a tojásfehérjét kevésbé, a tejfehérjét teljesen szétbontja). Ipari enzimekből az Alcalase nevű fehérjebontó enzim is, amit a mosószergyártásban alkalmaznak. Ezen ipari előállítású (baktériumok és penészek által termelt) és ipari célra készített enzimek kevésbé érzékenyek a használat körülményeire mint a tiszta készítmények, sőt egyesek számára a magasabb hőmérséklet kedvezőbb is. Így az Aquazym és az Alcalase egyaránt 50–60 °C-on, az Aquazym enyhén savas (pH=6–7), az Alcalase lúgos közegben a leghatékonyabb. Ugyanakkor, mivel összetételük nem pontosan ismert, nem alkalmazhatók minden esetben. Kísérle-

14. Wendelbo, Ø.—Fosse, J.: *Protein „Surgery”*. = *Restaurator*. 1970. 4. 245–248. p.

teink során próbálkoztunk a tripszin és Pancreatin fehérjebontó enzimekkel is, az utóbbi a zsírok bontását végző lipáz enzimet is tartalmazza.

Az enzimek eddig minden kipróbált esetben hatékonyak bizonyultak, és sokféle ragasztó-leoldási, folttisztítási, lapszétválasztási problémát oldottunk meg segítségükkel. Az alkalmazás módjában is változatos lehetőségek vannak. Pl. ha a lapot vagy könyvtáblát nem lehet vízbe meríteni, az enzimet cellulóragasztóhoz keverve, helyileg is lehet alkalmazni vagy enzimoldattal átnedvesített és melegen tartott itatóspapírtömbre lehet tenni a kezelendő lapot. Olyan dokumentumoknál — pl. papírkéziratok —, amelyeken a tinta, festék vagy maga a hordozó nem bírja a vizes kezelést, lehet víz és szerves oldószer (pl. 2-metoxi-etanol, normál- és izopropanol) keverékében oldott enzimekkel is dolgozni; ilyenkor az enzim lassabban fejti ki hatását.¹⁵ Az említett és már általunk is kipróbált enzimek mellett a mikrobiológiai ipar fejlődése várhatóan újabb lehetőségeket kínál még a restaurálás számára, pl. egyes esetekben a papír rostjainak fellazítása celluláz-enzimmal, a lignin lebontása pektinázzal vagy a penészek fonalainak (mycéliumainak) elbontása sejtbontó enzimekkel, és így pl. penész által összetapadt lapok szétbontása válhat lehetővé.¹⁶

A laminálás és a papírhasítás mint a papír erősítésének módszerei

Lamináláson a papírlap két oldalról (kívülről) való megerősítését értjük, ami valamilyen folyékony vagy hő által folyékonnyá tett ragasztóanyag és egy erősítő réteg (papír vagy műanyag) préselés útján történő összekötésével valósul meg. Magyarországon laminálásra polietilén fóliát és vékony japánpapírt használnak. Nyugat-Európában poliamidokat, illetve poliakriláttal, polivinil-acetáttal vagy polieszter alapú ragasztókkal bevont japánpapírt vagy poliamid szítat. Mivel ezek alacsonyabb hőmérsékleten olvadnak meg, és könnyebben leoldhatók mint a polietilén, mi is folytatunk kísérleteket ezek, valamint újabb műanyagok alkalmazására a laminálásban.

A laminálás kétségtelen hátránya, hogy általa a papírlap túlságosan megvastagodik, nagy a súlynövekedés is, a felület többé-kevésbé műanyagos tapintású lesz és néha a szöveg olvashatósága is csökken. Ezen előnytelen vonások elkerülésére az NDK-ban évtizedekkel ezelőtt kialakították és azóta magas színvonalra fejlesztették a papírhasítás módszerét. A papírhasítás elvi alapja az, hogy a papírgyártás során több rostréteg rakódik egymásra, így a papírlap ezekre szétválasztható. Technikai kivitelezése úgy történik, hogy megfelelően erős ragasztóanyaggal egy-egy papírréteget ragasztanak a hasítandó lap két oldalára, majd a papír fajtájától függő ideig és erővel préselik, és ezután a lapot vastagságában, kézi húzással kettéválasztják. A lap esetleges hiányait belülről kipótolják, majd a két fél-lap

15. Cooper, D. — King, C. — Segal, J.: *The Use of Enzymes in Partially Non-Aqueous Media*. = International Conference on the Conservation of Library and Archive Materials and the Graphic Arts. Cambridge. 1980. Abstracts and Preprints. 14 — 19. p.

16. Njuksa, Ju. P.: *Biological methods in book restoration*. ICOM Committee for Conservation. 6. Triennial Meeting. Ottawa. 1981. Preprints 81/14/11. 1 — 9. p.

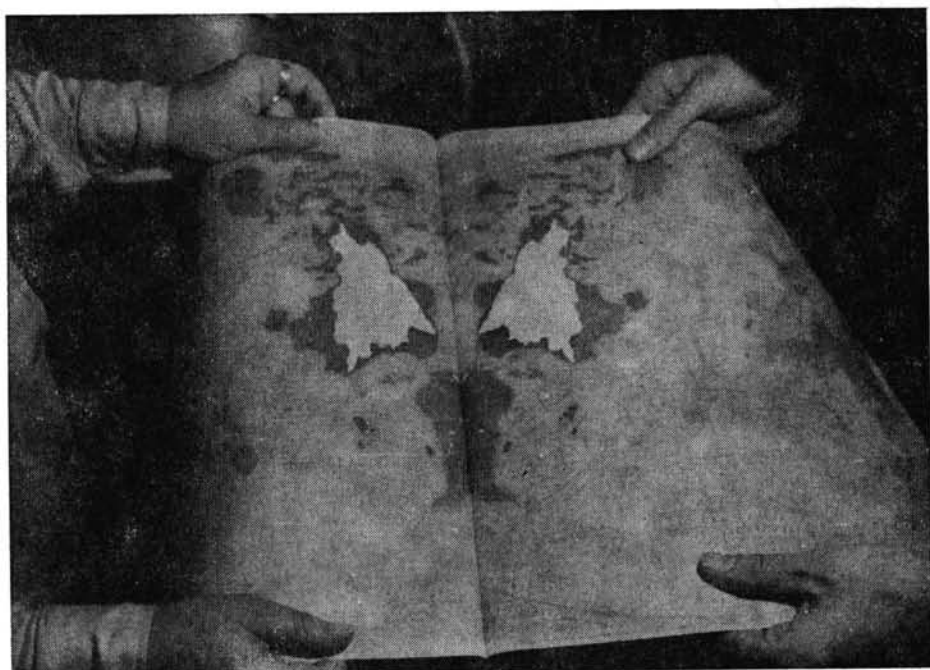

1. A letöredezett darabok helyrerakása és rögzítése a műanyaggal impregnált vászonra (Ortelius atlasz)

közé egy vékony, erős papírréteget ragasztanak be. Ennek megszáradása után megfelelő oldószerben leáztatják a kívülrre felragasztott papírokat és megszáritják a lapot. Az így megerősített lap felületén nincs semmilyen új anyag, az erősítés belülről történik, egy réteg papírral, tehát a vastagság- és súly-növekedés csekélyebb, és a papír megtartja anyagszerűségét. Ugyanakkor a hasítást nehezebb elvégezni mint a laminálást, hosszabb gyakorlatot és sok tapasztalatot igényel.

Ezt az eljárást műhelyeink több dolgozója megismerte, és valamelyest elsajátította a Deutsche Bücherei restauráló műhelyében, majd kísérleteket folytattunk egyrészt a laminálással és a papírhasítással való papírerősítés összehasonlítására, másrészt a hasítás továbbfejlesztésére, végül egy nehéz restaurálási feladatnál alkalmaztuk is a módszert.

A két erősítő eljárást a papír erősségének növelése szempontjából hasonlítottuk össze, azonos anyagokat (polietilént és három féle vékony, erős papírt) alkalmazva kívülről (laminálás), ill. belülről (hasítás után). A kísérlet meglepő eredménnyel járt: a kettős hajlítgatások száma a jelenleg általunk használt anyagegyüttessel (polietilén + japánpapír), laminálás mellett a legalacsonyabb volt (81), egy szovjet cellulózpapírral (ún. Mikalent papír) és polietilénnel, hasítás után alkalmazva őket, több mint százszoros értéket (10 500) kaptunk. Sajnos a Mikalent papírt eddig nem sikerült

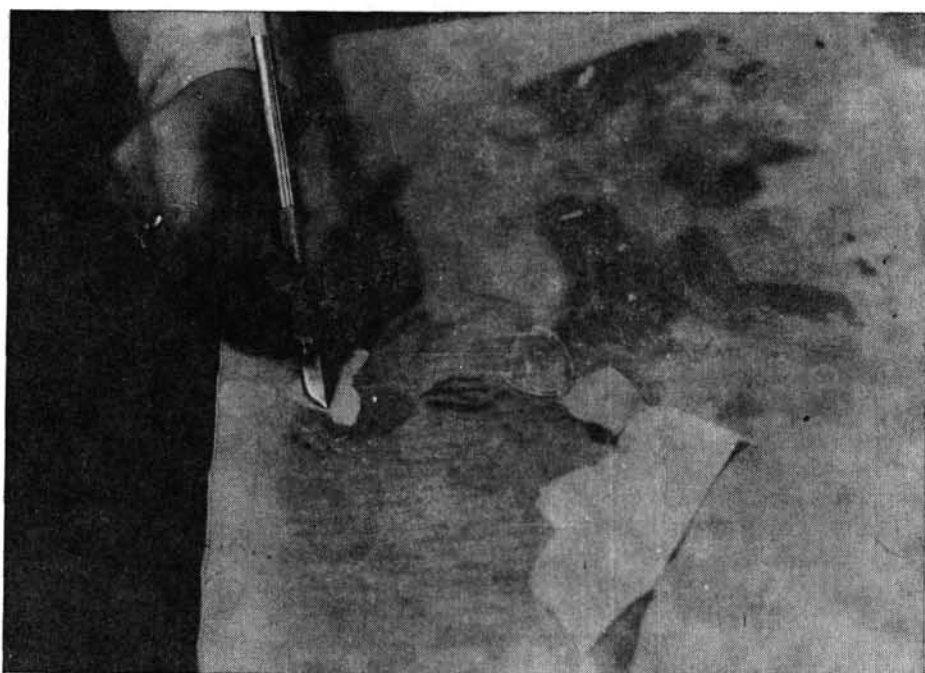

2. A hasítás művelete (egy atlaszlap széthasított állapotban)

beszerezni, de japánpapírt alkalmazva belülről, szintén igen magas hajlítási értéket lehet elérni (2236). A papírhasítással való papírerősítés tehát lényegesen hatékonyabb mint a laminálás. Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a ragasztóanyag a papír közepe felől hatva, jobban be tud a rostok közé hatolni, és ezáltal jobban összeköti az eredeti és az erősítő papírrostokat. Különösen nagy erősség érhető el, ha az erős papírt hőre lágyuló műanyag ragasztóval rögzítjük a papír belsejében (Mikalent papír + Regnal: 4725 kettős hajlítás).

Az NDK-ban a külső papírok felragasztására zselatint (45°-os vízben oldható le), a belső papír beragasztására hideg vízben oldódó metilcellulózt kevés akrilát-ragasztóval keverve használnak. Az általunk végzett kísérletek e módszer két irányú továbbfejlesztését célozzák:

- a) elkerülendő a külső papírok kenésének és préselésének lépését, olyan hőre lágyuló műanyag fóliát kerestünk, amivel a külső papírok laminátorban, egy perc alatt rögzíthetők a hasítandó lap két oldalán, egyszerre; ez megoldja azt is, ha sok kisebb darabot kell egymáshoz illeszteni, mivel a műanyaghoz pákával pontosan lehet ezeket rögzíteni, míg a zselatinos papírhoz nehéz a gyors és pontos illesztés. Ennek a fóliának lehetőleg vízben vagy más, olcsó, a papírra és a festékekre nem káros oldószerben kell oldódnia.

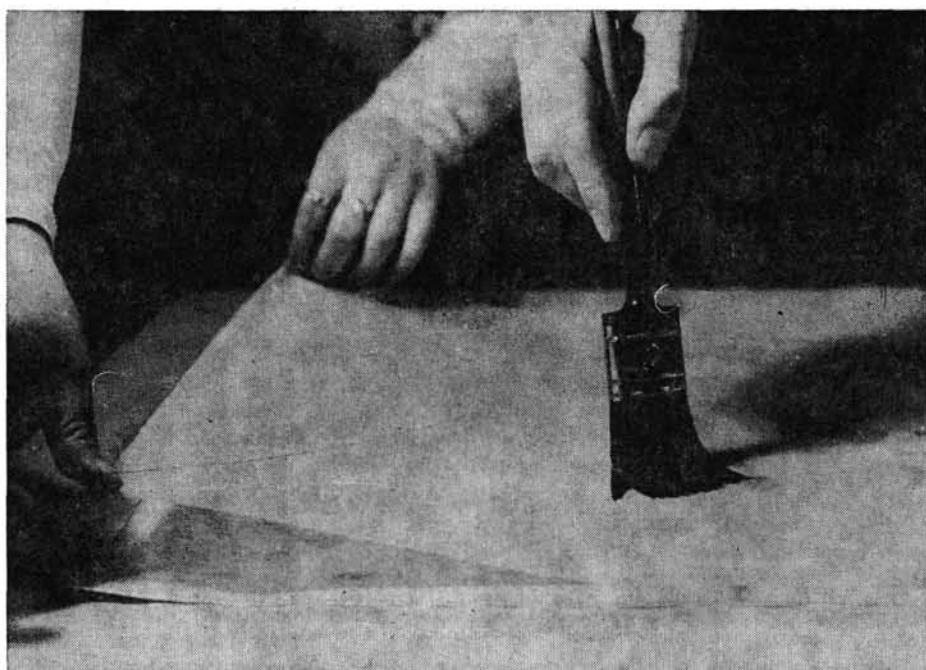

3. Az atlaszlap hiányainak kipótlása belülről, japánpapírral

- b) Az *a)* pontban említett, ideálisnak tekinthető fólia hiányában folyékony, hőre lágyuló filmet képző műanyag ragasztóval lehet megkenni a papírt vagy vásznat, majd száradás után ugyanúgy járni el, mint a fóliával.

A továbbfejlesztés két útján már vannak eredményeink. A Műanyagipari Kutató Intézettől — kifejezetten erre a célra — először műanyagoldatokat, ill. folyékony műanyagokat, majd egy speciális, hőre lágyuló és vízben oldódó japán polivinil-alkohol fóliát kaptunk, kipróbálásra. Az oldatok között is volt megfelelő, de a polivinil-alkohol fólia tökéletesnek bizonyult: a külső papírok fellaminálása után a lap nagyon könnyen és egyenletesen hasítható volt, majd az erősítő papír beragasztása után a polivinil-alkohol vízben rövid idő alatt leoldódott. Egyelőre az anyag hiánya miatt az eljárást nem tudjuk kiterjedten alkalmazni.

A hasítás másik irányú továbbfejlesztésére egy restaurálási probléma megoldása kényszerített bennünket. Egy 16. századi Ortelius atlasz kézzel festett térképein a réz-acétáttal festett részek törékennyé váltak, sok helyen kiestek a festék savassága miatt. A kívülről, folyékony ragasztóval felragasztott papírral való erősítést szerettük volna elkerülni a kenés károsító hatása miatt, és laminálni sem akartuk a lapokat, mert az eredeti jelleget szerettük volna megőrizni. Ezért a hasítás mellett döntöttünk, de vizes ragasztót nem használhattunk a festékek vízérzékenysége miatt. Kívülről

4. A vékony erősítő papír beragasztása

vásznakat erősítettünk a lapokra úgy, hogy a Plextol-ragasztók és polivinil-alkohol keverékével megkent és megszáritott vásznat pákával majd laminátorban rögzítettük a lapok felületén. A végső leáztatást acetonban végeztük.

A részletesebben bemutatott kutatási területek mellett igen sok egyéb kérdéssel is foglalkoztunk: az etilén-oxidos fertőtlenítéssel, a semlegesítés újabb módszereivel, a fehérités hatékony és kevésbé károsító eljárásaival, a mechanikus papírpótlás (papíröntés) alkalmazásával, az elhalványult vasgallusz tinták kémiai megerősítésével, tinták és festékek rögzítésére és védelmére alkalmas anyagok kutatásával. E témákban azonban még sok kérdés megválaszolatlan, a kutatást folytatni kell, és ki kell terjeszteni a papír mellett a pergamenkéziratokon alkalmazható eljárások kidolgozására is. A kutató-fejlesztő munka másik fő irányát a következő években a facsiszolat-tartalmú papírok tömeges kémiai kezelésére és erősítésére alkalmas eljárások meghatározása, a szükséges felszerelés megtervezése és kivitelezése fogja jelenteni.

NEW RESULTS OF RESEARCH IN THE FIELD OF LIBRARY PRESERVATION

B. KASTALY

In the Hungarian National Széchényi Library, research into the restoration and preservation of library materials has advanced greatly the last ten years. Though they have not had the benefit of a separated research laboratory,—two chemists and a chemist-technician working with only the most essential equipment have achieved these results in the newspaper restoration workshop. The new methods and materials that they have discovered from the technical literature and their European study-tours have been applied and developed by them and they have been tested on the library and preservation materials too. They have conducted research together with universities and several industrial research institutes.

This paper writes about the activity in two areas of their research-development work.

- a) certain essential materials of the library documents;
- b) development of the restoration technology.

First the author writes about the antecedents and causes of the joint experiment of the National Library and a Hungarian paper factory for processing a permanent newsprint paper. The library would like the legal deposit copies of the Hungarian newspapers to be printed on a permanent paper as enormous efforts are needed to preserve (to conserve and/or restore) the most valuable newspapers (ca 14,000 volumes so far) in their original form if they have been printed on ground-wood paper. As the inferior quality of most newsprint paper is caused by the poor quality of the raw-material and the acidic by-materials, any permanent paper has to be prepared of good quality celluloses with a synthetic sizing material and has to contain some calcium-carbonate as a filler. Attention has to be paid to eliminating the effect of the heavy metal impurities which promote the oxydation of papers. On the basis of the composition and the measured qualities of the five experimental papers which have been produced, it could be established which factors have to be changed in order to achieve the optimal features. As the physical, chemical and optical qualities are important not only immediately after manufacturing but several centuries later as well, the experimental papers were submitted to artificial aging tests. The paper summarizes the results and determines the direction of further research.

The chemists examined the natural and synthetic adhesives and reinforcing materials that have been used or were to be used in the binderies and restoration workshops of the National Library (wheat starch, gelatine, methyl-cellulose, carboxy-methyl-cellulose, Glutofix 600, poly-vinyl-alcohol, Platanol BB, Regnal, polyethylene, Calaton, polyamide tissue, Plextol D 541 and B 500). The tested qualities were: the force of adhering, the effect of the adhesives upon brightness, folding endurance and pH-value of the paper, the effect of the synthetic materials on the surface of paper, their solubility, the rate of their oxydation and their biological resistance with and without various fungicide and bactericide agents. The measures on the paper samples covered by adhesives were made before and after aging (by heat and UV-light). After evaluation of the results it can be said that these adhesives display a wide range of results for each trait, allowing the appropriate material to be chosen according to the importance of each in question.

In the field of described restoration techniques the use of enzymes and a new method for reinforcing paper have been described. In the library, it is necessary to remove the old repairs-made by starch-from the newspapers and to dissolve the remains of the starch before microfilming. This can be done easily by using α -amylase enzyme, which was applied for the first time in the workshop in the middle of 1970's. At present they use Aquazym, which is an industrial enzyme using in the textile industry. The composition of industrial enzyme products is not known exactly (e.g. Aquazym contains some protease too, besides amylase). This is why only pure enzymes may be used for the documents which may contain different natural glues.

The application of enzymes has technical possibilities which have been initiated by them with success.

In the National Library for the last ten years lamination has been applied with polyethylene folie and Japanese tissue primarily for reinforcing groundwood paper. To eliminate the disadvantages of lamination the Library has adapted another method from restorers in the GDR. This method is "paper-splitting" and can be used for valuable papers too. Paper-splitting means that by a suitable technique the paper is split into two layers and a new thin, paper—which reinforces the original one—is stuck between two original papers. The surface of the reinforced paper maintains its original character and the increase in paper-strength is about thirty times more than in the case of lamination, as was established by a comparative test made in the library. Besides the experiments for developing the technique of paper-splitting, the method has been applied with success to reinforce an atlas from the 16th century. The sheets of the atlas were badly damaged by the corrosive effect of copper-green. The photos following the article show the steps splitting these sheets.

III.

KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

A Szentlélekről elnevezett ispotályrend búcsúlevele Esztergomban

BORSA GEDEON

A firenzei Medici-családból származó reneszánsz pápa, X. Leó (Lorenzo il Magnifico fia) 1513. július 15-én kelt és szeptember 3-án kihirdetett bullájával Bakócz Tamás, esztergomi érseket bízta meg új keresztes hadjárat hirdetésével, amely mint köztudott, Dózsa György vezetésével már a kezdetén véres parasztháborúba torkollott. Az igen hosszú és számtalan részletkérdésre is kiterjedő pápai irat a megindítandó vállalkozás sikeres előkészítése érdekében — annak egész tartama alatt — minden más céllal végzett búcsú hirdetését egész Magyarországon megtiltotta. A biztonság kedvéért a bulla széles általánosságban felsorolta a hazánkban akkoriban végzett összes ilyen jellegű tevékenységet (pl. a kolostorokkal, búcsújáró helyekkel kapcsolatban). Négy esetben konkrét, pontosabban azonosítható búcsúról is olvasni lehet a pápai iratban: „... basilice principis apostolorum ... hospitalibus etiam Sancti Spiritus in Saxia de urbe ... ordinis Praemonstratensium ... sancti Anthonii de Vienna ...”.¹

A négy közül a római Szent Péter bazilika építése és a Szent Antalról nevezett ispotályosrend javára Magyarországon hirdetett búcsúk céljára készült nyomtatott úrlapok már korábban ismertekké váltak,² míg a Szentlélekről nevezett rend javára szolgáló ilyen dokumentum most került elő. Az ilyen jellegű kiadványokról már korábban megjelent leírások³ folytatásaként most ez utóbbinak ismertetésére kerül sor. A premontreiek hazai búcsúhirdetését igazoló nyomtatvány eddig még nem volt fellelhető. A múlt század második felében a magyar tudományos életben jelentős szerepet játszott Ipolyi Arnold (1823—1886). A sokoldalú főpap történelmi érdeklődését nem csupán számos írása (pl. a „*Magyar mythologia*”), de jelentős gyűjteményei is igazolják. Ezek egyikét, amely középkori okleveleket tartalmaz, ma az esztergomi primási levéltár őrzi. A több mint száz dokumentum között két nyomtatott búcsúlevél is található. Az egyik a Szent Antalról nevezett

1. *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Bp. 1979. 35—54, 296—311. sor.
2. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963—1964*. 179—186. — 1961—1962. 223—231.
3. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959*. 279—291. — 1960. 241—279. — 1961—1962. 223—231. — 1963—1964. 179—186. — *Magyar Könyvszemle 1977*. 213—231. — 1979. 400—408.

ispotályosrend érdekét szolgálta. A magyarországi terjesztéshez az úrlapokat a bécsi Winterburger-műhelyben nyomtatták 1505-ben. Ebből maradt egy példány az Ipolyi-gyűjteményben a 113. sorszám alatt. Ez kitöltetlen, amelynek alsó öt sora pedig csaknem teljes egészében leszakadt. Mint nyomtatványt már más, teljes példányból ismertettem.⁴

Az esztergomi különgyűjtemény másik, 104. jelzetű oklevele is nyomtatvány, amely a Szentlélekről nevezett ispotályosrend részére szolgált. A középkori egyház egyik legelterjedtebb rendje volt ez, amely a szegények gondozásával foglalkozott. Az 1175 táján a francia Guido de Montpellier által szülővárosában alapított laikus társulat akkor kapott nagyobb jelentőséget, amikor 1204. június 19-én az angolszászok korábbi zarándokházát, a S. Maria in Sassia-t a római Borgo-ban — nem messze a Szt. Péter bazilikától — ispotály⁵ céljaira III. Ince pápától megkapták, egyidejűleg a rászorultak gondozásának előmozdítására az intézmény jótevői részére bizonyos búcsúkat is engedélyezett. A 13. században a társulat az ágostonos-johannita regula alapján szerzetesrenddé szerveződött.⁶

A középkori emberek gondolkodásmódjában központi helyet foglalt el a túlvilági jövőjéről történő minél messzebbmenő gondoskodás, így tehát minden olyan alkalmat megragadtak, amelyről feltételezték, ill. hitték, hogy az üdvözülésüket elősegítheti. Ennek tudható be — többek között — az ereklyék mai szemmel nézve elképesztő tisztelete, a kegyhelyek felkeresése stb. Céljaik eléréséhez nem sajnáltak sem költséget, sem fáradságot. Idővel azután a zarándoklásra szánt pénznek nemes és közhasznú célokra történő adományozásával is megszerezni remélték azokat a kegyelmeket, amelyeket túlvilági boldogságuk biztosításához szükségesnek ítélték. Ennek tudható be, hogy a pápai búcsúengedély, amelyet a Szentlélek-rend római háza kapott, egyben rendkívül hatékony anyagi támogatást is jelentett a rászorultak ottani gondozása számára.

Az avignoni évtizedeket követően visszatelepült pápák felismerték a Szentlélekről nevezett ispotály fontos szociális szerepét Róma lakói számára, ezért következesen támogatták a rendet. Ennek egyik különösen hatékonynak bizonyult formája volt IV. Jenő 1446. március 25-én kelt bullája a rendnek mintegy társadalmi háttérül szolgáló laikus testvérület, confraternitas tagjai számára, amely szerint a halál órájában ezek a minden túlvilági szenvedéstől mentesítő teljes búcsút nyerhettek, továbbá életükben egy alkalommal feloldozást kérhettek a gyónás keretében még a pápai jogkörbe tartozó, igen súlyos bűnök alól is. A teljes búcsú, vagyis az ideig tartó büntetéstől való szabadulás érdekében sokan vállalták, hogy elzarando-

4. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962.* 227.

5. Ispotály alatt az a középkori intézmény értendő, amely — eltekintve a leprásokat tömörítő és helyenként ugyanazon intézmény keretében működő leprosoriumtól — a munkaképtelen szegényeket gondozta. Így feladatköre leginkább a mai szociális otthonokéhoz hasonlítható. Jóllehet az ilyen gondozásra szorult embereknek nyilván jelentős része beteg is volt, az ispotály nem tekinthető kifejezetten egészségügyi intézménynek, kórháznak, mert ott nem tevékenykedett rendszeresen sem orvos, sem felcser. (Somogy Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye.* Bp. 1941. 4–5.)

6. *Dizionario degli istituti di perfezione.* VI. Roma 1980. 994–1014. has.

koljanak Rómába, és viszonylag magas összeget, három arany forintot befizessenek az ispotály javára, amivel beléphettek a testvérületbe.

A jócselekedetek más formái (zarándoklat, böjt, ima stb.) mellé az adakozás besorolása a búcsú elnyerésének feltételei közé szinte végzetes következményekkel járt az egyház szempontjából, mert az idők során a pénzt közvetlenül kapcsolatba hozták a túlvilági boldogság elnyerésével. A búcsúk lelki feltételeit mind könnyebbé tették, aminek következtében ezeknek szinte inflációjáról lehet beszélni. E folyamat jól érzékelhető a Szentlélekről nevezett ispotályosok, ill. jótevőik részére biztosított kedvezményeken keresztül is. Alig néhány évtized telt el az említett privilégium kiadását követően, amikor IV. Sixtus 1478. március 21-én kiadott bullájával a római Szentlélekről nevezett ispotály (hospitalis Sancti Spiritus in Saxia de Roma) támogatói számára még a korábbinál is jóval nagyobb kedvezményeket biztosított, ráadásul eltörölte a testvérületbe történő belépés két korábbi megkötöttségét: a személyes megjelenést és az előírt magas díjat. Mindenki tehetsége szerint adakozva, megbízott révén is részese lehetett a confraternitas tagjai számára a pápák által biztosított lelki javaknak.

Az új, könnyített lehetőségek természetesen nyomban tükröződtek a társulatba belépők számának növekedésében is, amint ez annak fennmaradt anyakönyvéből jól kimutatható. Ugyanez az értékes dokumentum lehetőséget nyújt arra, hogy a Magyarországról Rómába érkezettek neveit is tanulmányozni lehessen. Erre a lehetőségre a történészek már közel másfél évszázada felfigyeltek, és a nevezett anyakönyv magyar vonatkozásait önálló kiadványban publikálták.⁷ Rómába látogató hazánkfiak közül azok neve, akik beiratkoztak a Borgo-ban levő ispotály támogatói sorába, az említett matrikulában megörökítést nyertek. Számuk meglehetősen hullámzó: eleinte csupán elvétve akadtak ilyenek az amúgy is kevés bejegyzés között. Az 1482. esztendőből azonban már 28 hazai beiratkozó és azok közvetlen hozzátartozóinak neve olvasható. Az 1500. évi jubileumi szentév óriási búcsúlehetőségei rendkívül sok zarándokot vonzottak Rómába. Ezek közül januárban meglepően sokan, 180, az egész év folyamán pedig összesen több, mint ötszáz személy iratkozott be családtagjaival együtt a Szentlélekről nevezett ispotály támogatói sorába. De még 1520-ból is 42 magyar vonatkozású bejegyzés található az említett anyakönyvben. Számuk 1523-ban azonban már kettőre csökkent. Az ebben az esztendőben Rómában tomboló pestis kitörésétől már nem vezették tovább a még 1446-ban megkezdett anyakönyvet.

A római ház egyben a Szentlélekről nevezett ispotályos kanonokrend központja volt. A kezdetben kizárólag világiakból álló kolostori közösségbe később egyháziak is tartoztak, akik a szokásos szerzetesi fogadalmakon (szegénység, szüzesség és engedelmesség) kívül még egy negyediket is tettek, mégpedig a szegények gondozására. Vezetőjük, a nagymester, azonban mindig laikus személy volt. A 14. században Európa-szerte több mint ezer házban, ill. ispotályban fejtették ki szociális és lelkipásztori tevékenységü-

7. *Liber confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. — A római Szentlélek Társulat anyakönyve. 1446—1523.* Bp. 1889. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I. 5.)

ket. Rendszerint folyóvizek mentén hidak és kapuk közelében telepedtek meg, hogy a közeli és gyámolítást igénylőkön kívül a rászoruló utasoknak is segítségükre lehessenek.⁸ Erős olasz, francia, spanyol, német és portugál ága volt a rendnek, de Dánia, Norvégia, Svédország és Lengyelország mellett — többek között — Magyarországon is vezettek ispotályokat. Az egyes házak vezetőjét, a priort, azaz perjelt az a város jelölte ki, amelynek területén a kórház feküdt. A 16. század második negyedére a házak túlnyomó többsége feloszlott, ill. közvetlen városi kezelésbe került. Legtovább még az alapító francia ág tartotta magát, amelyet azután végleg a francia forradalom söpört el. A szentlélek ispotályosrend teljes feloszlását IX. Pius pápa 1847. július 1-én rendelte el.⁹

A 15. század utolsó évtizedeiben a Szentlélek-rendben is felismerték az erre illetékesek Gutenberg találmányának jelentőségét, amelyet azután rögtön céljaik szolgálatába is állítottak. „*Indulgentiae et beneficia a sede apostolica concessa hospitali Sancti Spiritus Romae*” címmel előbb — 1474 táján — Augsburgban, majd egy évtizeddel később Nürnbergben nyomtatott formában adták közre azokat a lelki kedvezményeket, amelyekben a pápai bullák értelmében a Szentlélek-rend támogatói részesülhettek.¹⁰ Jól mutatják tehát ezek a kiadványok, hogy a rend céljaira szolgáló anyagiak gyűjtése nem korlátozódott Rómára, hanem az — akárcsak az ispotályok serege — egész Európára kiterjedt.

A római központ által kiküldött búcsúbiztosok a pápai bullák alapján végezték tevékenységüket. Ezek egyike, Richardus Pontanus Lipcsében 1485-ben nyomtatott úrlapokat állított ki annak igazolására, hogy valaki belépett a nevezett római társulatba, ami által részesévé vált a tagok számára biztosított lelki kedvezményeknek.¹¹ A rend vezetői továbbra is azon serénykedtek, hogy a pápától további, lehetőleg minél vonzóbb privilégiumokat eszközöljenek ki e testvérület tagjai számára, amelyek a búcsú hirdetését hatékonyan segíthették. Fáradozásaik eredménye azután VIII. Incének e tárgyban kelt bullája volt, amelyet 1486. március 21-én bocsátott ki. Ezt Albrecht von Bayern, strassburgi püspök 1486. november 29-én nyomtatott formában hirdette ki.¹² Nem is maradtak eredménytelenek a búcsúhirdetésre irányuló újabb törekvések. Ezt bizonyítja az a flandriai Leuven városában nyomtatott úrlap, amelynek egy példánya fennmaradt 1488 tájáról. Ebben Aegidius de Bona Fide de Escola biztos igazolta, hogy a kedvezményezett a Szentlélek társulatának tagja.¹³

A rend javára végzett németországi búcsúhirdetés további nyomtatott emlékei is ismeretesek a következő évekből. „*Dominicus de Runcho, praeceptoris sacri et apostolici hospitalis S. Spiritus in Saxia de Urbe ac totius eiusdem ordinis magistri generalis*” társulati tagságot igazoló levelét 1492-ben Lipcsében állították elő.¹⁴ Azonos jellegű nyomtatvány készült négy

8. Balanyi György: *A szerzetesség története*. Bp. 1923. 154—155.

9. Dizionario... 1013. has.

10. *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts*. Halle a. S. 1914. (repr. 1968.) 722 és 723. sz.

11. *Einblattdrucke* 1202. sz.

12. GW 833 = *Einblattdrucke* 104. sz.

13. GW 267 = *Einblattdrucke* 88. sz.

14. GW 8641 = *Einblattdrucke* 517. sz.

évvel később Augsburgban, amelynek élén „Gabriel Fenolgiosa de Valentia, familiaris s. d. nostri papae commissarius deputatus” neve áll,¹⁵ majd 1497-ben a schleswig-holsteini Kuddewörde priorja, Wenceslaus Sborbach Észak-Németországban bocsátott ki hasonló tartalmú oklevelet, amelynek szövegét Lübeckben nyomtatták.¹⁶

Attól kezdve, hogy 1492. augusztus 12-én a spanyol Borgia-család egyik sarja VI. Sándor néven a pápai trónra került, a Szentszék és Spanyolország kapcsolatai még jobban elmélyültek. A fentebb említett és németországi búcsúbiztosi tevékenységéből megismert Fenolgiosa szülővárosa Valencia volt, és ő maga a spanyol pápa familiárisa volt. Így nem véletlen, hogy 1499-ből két olyan egyleveles nyomtatvány is fennmaradt spanyol nyelven, amelyet Valladolidban készítettek a Szentlélekről nevezett ispotályosrend javára.¹⁷

Természetesen magában Itáliában is hirdették a búcsút a római Szentlélek-ispotály jótévi számára, s a nyomtatást itt is igénybe vették. 1491. évszámmal a következő év dereka után készült Bolognában „Antonius Sebastiani de Casulis, prior Sancti Spiritus Villae Fontanae” nevében az ehhez szükséges űrlap.¹⁸

A Szentlélek-társulathoz tartozást igazoló nyomtatott levél a bevezetőben említett Ipolyi-gyűjtemény itt tárgyalt darabja is (l. ábra). Szövege azonos az Antonius Sebastiani de Casulis és a Gabriel Fenolgiosa által kibocsátottakéval, azonban az esztergomi oklevélen e nevek helyett a következő szöveg olvasható: „Nos Franciscus Tripontinus utriusque iuris doctor reverendi in Christo patris et domini Constantii de Roma praeceptoris sacri et apostolici hospitalis Sancti Spiritus in Saxia de Urbe ac totius eiusdem ordinis magistri generalis, necnon dicti hospitalis et monasterii eiusdem procurator et commisarius deputatus.” (A fentiekben közölt Dominicus de Runcho rangja és címe 1492-ben pontosan ezzel azonos volt.)

A nyomtatott szöveg betűkből álló római évszáma 1491-re szól, amelyet tollvonással 1492-re javították át. Az igazolás az 1492. július 25-én elhunyt VIII. Ince pápa nevében történt. Miután már nem ő, hanem utóda, VI. Sándor nevében kerültek kibocsátásra Antonius Sebastiani Casulis és Dominicus de Runcho hasonló jellegű és nyomtatásban készült iratai, Franciscus Tripontinus ezeket megelőzően sorolható be a Szentlélekről nevezett ispotályosrend búcsúbiztosainak tevékenységi időrendjébe.

Franciscus Tripontinus feltehetően a Rómától északra fekvő kis városkából Tripontino (Tripontium) származik, amely a Nerra, Freddera, valamint az ezek egyesüléséből származó folyócskán állott három hídról kapta a nevét.¹⁹ A búcsúbiztos nem szerepelt eddig a 15. századi nyomtatványokat regisztráló és Berlinben székelő „Gesamtkatalog der Wiegendrucke” (GW)

15. GW 9736 = *Einblattdrucke* 584. sz.

16. *Einblattdrucke* 1390. sz.

17. *Einblattdrucke* 1285–1286. sz.

18. GW 6179 = *Einblattdrucke* 477a sz.

19. Zedler, Johann Heinrich: *Grosses, vollständiges Universal-Lexikon*. XV. köt. Leipzig-Halle 1745. 868. has.

7. Canon et cetera quod in tali causa per summos et ceteros Romanos pontifices de consensu et aplice boquialitatis et cetera de
romane magistro de fratre et cetera et illi articuli et cetera de consensu et aplice boquialitatis et cetera de

SUPREMO ET CETERA
potestatem in tali causa per summos et ceteros Romanos pontifices de consensu et aplice boquialitatis et cetera de
romane magistro de fratre et cetera et illi articuli et cetera de consensu et aplice boquialitatis et cetera de

potestatem in tali causa per summos et ceteros Romanos pontifices de consensu et aplice boquialitatis et cetera de
romane magistro de fratre et cetera et illi articuli et cetera de consensu et aplice boquialitatis et cetera de

7. Canon et cetera quod in tali causa per summos et ceteros Romanos pontifices de consensu et aplice boquialitatis et cetera de
romane magistro de fratre et cetera et illi articuli et cetera de consensu et aplice boquialitatis et cetera de

AOS ET CETERA
potestatem in tali causa per summos et ceteros Romanos pontifices de consensu et aplice boquialitatis et cetera de
romane magistro de fratre et cetera et illi articuli et cetera de consensu et aplice boquialitatis et cetera de

7. Canon et cetera quod in tali causa per summos et ceteros Romanos pontifices de consensu et aplice boquialitatis et cetera de
romane magistro de fratre et cetera et illi articuli et cetera de consensu et aplice boquialitatis et cetera de

7. Canon et cetera quod in tali causa per summos et ceteros Romanos pontifices de consensu et aplice boquialitatis et cetera de
romane magistro de fratre et cetera et illi articuli et cetera de consensu et aplice boquialitatis et cetera de

7. Canon et cetera quod in tali causa per summos et ceteros Romanos pontifices de consensu et aplice boquialitatis et cetera de
romane magistro de fratre et cetera et illi articuli et cetera de consensu et aplice boquialitatis et cetera de

szerkesztőségének nyilvántartásaiban. Németországban kifejtett későbbi tevékenységéről azonban viszonylag több adat áll rendelkezésre.²⁰

1515. május 15-én Tripontinus ugyancsak nyomtatott úrlap kitöltésével igazolta Münchenben a Szentlélek-társulatba történt belépést annak minden lelki kedvezményével. Két héttel később Freisingben biztostársával, Phoebus Brigetus-szal közösen vették fel a nevezett testvérületbe Tegernsee 44 szerzetesét tíz forint lefizetése ellenében. Az a szinte korlátlan bőkezűség, amellyel Tripontinus a Szentlélek-társulat javára végzett gyűjtése során a búcsúkat osztogatta, a bajorországi bencés kolostor szerzeteseiben is kétségeket ébresztett. A legkülönbözőbb kérdésekkel ostromolták ezért az Itáliából érkezett búcsúbiztost.²¹ Ő azután igyekezett „nagyvonalúan” minden aggályoskodást eloszlatni, amelynek során elképesztő rabulisztikával élt. Ennek illusztrálására szolgáljon itt csupán az az „érve”, amellyel megválaszolta azt a kérdést, hogy miért nyerhető el a kedvezményezettek számára egészségesen kétszer is a teljes búcsú? Tripontinus szerint azért, mert ezt a privilégiumot két pápa (V. Urbán és IV. Sixtus) is adományozta a Szentlélek-társulatnak. Ez persze nem igaz, hiszen a későbbi pápa csupán megerősítette, de nem kettőzte meg az elődje által adott kiváltságokat. A halál óráján adható és teljesbúcsúval járó feloldozás kedvezményét is igen „széleskörűen” értelmezte a római küldött: ez szerinte minden alkalommal igénybe vehető, ahányszor csak a kedvezményezett életveszedelemben forog. Még kishitűséggel is korholta a búcsúbiztos a tegernseei szerzeteseket, mondván: „Miért vagytok olyan aggályoskodók? Ha valamit Isten megbocsát, miért legyenek az ő sáfárai fukarok?”²²

1515. november 20-án Tripontinus engedélyt kapott, hogy a gyűjtést a bambergi egyházmegye területére is kiterjessze. A következő év januárjában Hof városában megbízottja, Johannes de Roma e hónap 27-én olyan igazolást állított, ki, amelyben az adományt adó polgár elhunyt szülei számára biztosított teljes búcsút. Ez a kedvezmény — még a búcsúosztásnak ekkorra már amúgy is szertelenül elharapózódott szokása idején is — minőségi változást jelentett a korábbi gyakorlathoz képest.

Az elhunytak számára adható teljes búcsú teológiailag problematikus engedélyezésénél a búcsúbiztosok — élükön éppen az Alessandro Neroni nagymester vezette (1514–1526) Szentlélekrend megbízottai — V. Miklós egy bullájára hivatkoztak. A mai történelmi kritika fényében egyértelmű, hogy ilyen bulla nem létezik, és azt éppen 1516-ban koholták.²³ Tripontinus kétes értékű dicsősége, hogy ő volt az első egyike, aki ezt a hamisítást megkísérelte a gyakorlatba átültetni, ill. abból hasznot húzni igyekezett. Ez a magatartása jól mutatja, hogy meglehetősen felelőtlenül próbált Tripontinus és vele egyedejűleg számos más búcsúbiztos is a hívők részére minél könnyebben elnyerhető és minél nagyobb túlvilági előnyt ígérni. Gyűjtésüket — feltehetően — nem saját gazdagodásukra fordították, hanem a rászorultaknak akartak egyre több szolgálatot tenni. Talán ennek

20. Paulus, Nikolaus: *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*. III. köt. Paderborn 1923. 244–246.

21. Paulus i. m. 245–246.

22. Paulus i. m. 246–247.

23. Paulus i. m. 244.

során az a meggyőződés vezethette őket, hogy a nemes cél szentesíti a nem helyes eszközöket is. Túl buzgóságuk azonban nem egyedül saját rendjüket, de az egész egyházat is komoly veszélybe sodorta.

Az ellenhatás azonnal jelentkezett is. Mikor Tripontinus 1516 nagybőjt-jének kezdetén, vagyis még február első felében Nürnbergbe érkezett, ott számos, teológiailag jól képzett emberben megalapozott kétség támadt az elhunytak javára adható teljes búcsúval kapcsolatban. A városi tanács tehát megvizsgáltatta Nürnberg vezető lelkészével a búcsúbiztos iratait. Ő azokban számos ellentmondást talált, nem is említve a tényleges gyakorlatnak ezektől történő eltéréseit. Ezért azután a tanács, „hogy a lakosságot homályos látszattal rá ne szedjék” a gyűjtést nem engedélyezte. Tripontinusnak ugyan megtérítették az előkészítéssel kapcsolatos költségeit (tíz forint), de végül is dolgvégezetlenül kellett Nürnbergből távoznia.²⁴

Jól példázza ez az eset egyfelől a búcsúterjesztéssel kapcsolatos visszaéléseket, másfelől az emberek széles körében ezzel szemben kiváltott ellenérzéseket. Mindez tipikusnak mondható Németországban az 1516. esztendőben. Ekkor a nürnbergi tanács még csak ilyen módon igyekezett — akár bizonyos összeg lefizetése árán is — megszabadulni a „nagyvonalú” búcsúbiztostól, míg a következő évben a wittembergi ágostonos szerzetes, Martin Luther már határozottan lépett fel az ő „Tripontinus”-a, a Szent Péter bazilika építéséhez gyűjtést végző, dominikánus Johann Tetzel-lel szemben, hirdetve, hogy az egyház megreformálásának ügye immár valóban elengedhetetlenné, sőt elodázhatatlaná vált.

Visszatérve az Esztergomban őrzött úrlapra (papírméret 235 × 338 mm, a szedéstüköré 130 × 222 mm), az — ahogy ez általában ebben az időben szokásos — nem tünteti fel a nyomdai eredetét. De tipográfiai kiállítása olyan felszerelésről tanúskodik, amely egyértelműen Velencére mutat. Ezen belül a szövegtípus megnyugtatóan azonosítható Johann Hamann velencei műhelyének 7. számú sorozatával.²⁵ Azonban az ebben a nyomdában használt, kiemelő betűk (lombardok) — bár stílusukban azonosak — eltérnek az Esztergomban őrzött oklevélben láthatóktól. Hamann velencei officínájában állították elő egyébként Georg Ruem budai könyvkereskedő költségén 1493. február 1-én az esztergomi misekönyv egyik kiadását.²⁶ Jóllehet ebben Hamann azonos méretű lombard-sorozatából számszámra látható kezdőbetű, az úrlapon levő S, N és M megnyugtató módon mégsem azonosítható egyikkel sem. Nyomdászmeghatározás ezért csak némi fenntartással adható, de jobb megoldást a Gesamtkatalog der Wiegendrucke berlini szerkesztősége sem tudott ajánlani. Hamann magyarországi kapcsolata — a már említett misekönyvön kívül — más kiadványával is alátámasztható.²⁷

Az úrlapot kézírással a helységnev feltüntetése nélkül 1492. március 21-én „nobis in Christo Nicolaus Zachs(?) cum coniuge sua Barbara” részére állították ki. Miután Ipolyi oklevélgyűjteményének darabjai szinte

24. Paulus i. m. 245—246.

25. *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts.* 2431. tábla.

26. *Missale Strigoniense.* Hain 11 432 = CIH 2315.

27. *Legendae sanctorum regni Hungariae*, amelyet Johann Paep, budai könyvkereskedő költségére 1498. január 13-án fejezett be: Hain 9998 = CIH 2045.

mind magyarországi eredetűek, jogos a feltevés, hogy ez az oklevél is valamelyik hazai város „Sachs” nevű polgára részére készül.²⁸ A Szentlélek-társulat római anyakönyve, amint erről a fentiekben már szó esett, szerencsés módon fennmaradt, sőt a Magyarországról beiratkozottak névsorát publikálták is. Így azután ellenőrizhető volt, hogy vajon nem Rómában töltötték-e ki ezt a nyomtatott űrlapot. Jóllehet a Szentlélekről nevezett rend középpontjában 1492-ben mintegy félszáz hazai személyt jegyeztek be, a kedvezményezett és felesége neve ezek között nem található. Nyilvánvaló, hogy az űrlapot nem Rómában állították ki, hiszen ennek a feltételezésnek nyomtatás velencei eredete is ellene mond. Ez utóbbi körülmény inkább arra utal, hogy a Szentlélek-társulatba történt belépést igazoló okmányt Magyarországon állították ki. Akkoriban Velence volt ugyanis a hazánkhoz fekvő egyik legközelebbi nyomdahely, és egyben egész Európában is a legnagyobb. Az Itáliából a Kárpát-medencébe érkező búcsúbiztosok útja is a lagúnák városa táján vezetett. Mindehhez fel kell ismét hozni Ipolyi oklevélgyűjteménye darabjainak hazai eredetét is, ahol a most vizsgált — sajnos helynév nélkül kiállított — dokumentumot ma is őrzik.

A rendkívül szórványosan fennmaradt adatok alapján igen nehéz biztonságosan meghatározni, hogy Magyarországon hol, mikor és melyik rend kezelésében állott egy-egy ispotály. A „cruciger” és „crucifer”, vagyis keresztvivő, keresztet viselő megjelölés a középkori Magyarországon gyűjtőfogalom volt, amely legalább négy olyan rendet takar, amely ruházatán jól látható módon, ngyméretű keresztet hordott. A német lovagrend és a johanniták megosztották tevékenységüket a harc és a betegápolás között, így tehát a rászorultak gondozásából is kivették részüket. De ugyancsak keresztet hordtak öltözkükön a kizárólag ispotályos szolgálatot teljesítő, két további rend tagjai: az antoniták és a Szentlélekről nevezett rendhez tartozók. Az előbbiek esetében a kereszt alakja a mai nagy T-betűre hasonlított, az utóbbiaknál pedig fekete alapon fehér kettős kereszt volt. Ez a jelvény különben megtalálható az ismertetett búcsúlevél közepén, kis fametszetről lenyomtatva, de ugyanez látható az oklevél aljára közepén helyezett papírpecséten is.²⁹

A rendek megnevezésének pontatlanságából adódó bizonytalanságot még fokozza az a tény, hogy a középkorban előszeretettel nevezték a városokban működő ispotályokat a Szentlélekről. Viszont nem minden ezt a nevet viselő ispotály tartozott a Szentlélek-rendhez,³⁰ mint ahogy a Szentlélek-rend házai közül egyik-másik más elnevezést is kaphatott.³¹

28. Talán ő ugyanabból a „Zaz” családból származik, amelynek egyik tagja, Johannes, 1496–7. években Szeben városának volt a jegyzője (*Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* NF. XII. 213.).

29. Ez azonban nem annak a pecsétnek a lenyomata, amely a budai várban végzett ásatások során került elő, és amelyet Kubinyi András ismertetett. (*Tanulmányok Budapest múltjából*. 1964. (16.) 129.).

30. A középkori Magyarországon egész sor ilyen ismeretes az alábbi helyiségekben: Bártfa, Beckó, Galgóc, Gyulafehérvár, Kassa, Lelesz, Leibic, Lőcse, Pásztó, Szécsény, Vác, Várad. Ezek egyike sem tartozott a Szentlélekről nevezett rendhez (Somogyi i. m. 101–102.).

31. Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Bp. 1940. 53. — Pásztor szerint a Csanád-megyei ispotály Szent Erzsébetről volt elnevezve.

A Szentlélekről nevezett ispotályosrend magyarországi házaira vonatkozó eddigi ismeretek az alábbiakban foglalhatók össze. Beda Dudík a múlt század derekán Rómában nem csupán a Morvaországgal összefüggő történelmi emlékeket kutatta, hanem érdeklődése kiterjedt a Habsburg-monarchia egész területére. Járt a Szentlélek-rend egykori központi házában, ahol a levéltárban — a confraternitas már említett anyakönyve mellett — a rend 1431 és 1600 közötti házait nyilvántartó kéziratos kötet, továbbá a kibocsátott levelek fogalmazványát tartalmazó „liber expeditionum”-ot is tanulmányozta. Innen a következő magyarországi adatokat jegyezte ki 1503-ból: „... 3um membrum est domus seu hospitale S. Spiritus de Buda in Ungaria cum suis membris solvere tenetur priori et magistro Viennensi marcas duas, quae sunt ducati octo. 4um membrum est domus seu hospitale S. Spiritus de Septem Castris cum membris suis solvere tenetur unam marcam, seu quatuor ducatos, et vocatur domus de Cibinio et est membrum de Buda. 5um membrum est domus seu hospitale S. Spiritus de Castro Mariae in provincia Bursiae Strigoniensis. dicti ord. S. Spiritus, quod recepit pauperes de novo.”³²

Ezek szerint tehát Magyarországon a Szentlélek-rend három szervezetegységre tagolódott. Élükön a budai ház állott, amely azonban a bécsi alá tartozott. A három magyarországi csoport vezetőháza Budán, Szebenben és a barcasági Földváron volt. A hazai házak szervezetileg tehát az ausztriai rendtartományhoz tartoztak, amelynek tagjait a francia Paul Brune a rend nemzetközi történetében — időpont megjelölése nélkül — így sorolta fel: „Buda, Bulgarum, Marienbourg (Castrum mariae), Glurni in Hungaria, Hermannstadt (Cybinium), Littau, Lucania in Moravia, Maros Vasarhely (Vasabreher, dioc. Transylv.), S. Hypolyte proche Vienne, Vienne.”³³ Leszámítva a már említett három hazai vezetőházat (Buda, Szeben és Földvár) marad az azonosítás szempontjából problematikus „Glurni in Hungaria” és az egyértelmű Marosvásárhely.

Pásztor Lajos szerint Magyarországon a Szentlélek-rend volt a legjelentősebb ispotályos testület, amelynek házai a középkor végén a következő helyen voltak találhatóak: Buda, Nagyszeben, Beszterce, Székelyvásárhely, Földvár, Segesvár, Királynémeti, „Azra” (?) (Csanád megye) és Pécs.³⁴ Összevetve ezt a kis listát a fenti közlésekkel — miután az egykori Székelyvásárhely azonos a későbbi Marosvásárhellyel — új adatként értékelendő: Beszterce, Segesvár, Királynémeti, a Csanád-megyei Azra (?) és Pécs.

Somogy Zoltán igen alaposan tárgyalta a rend magyarországi házainak történetét.³⁵ A budai főházzal szóló első híradás 1330-ból származik.³⁶ (Miután ez az oklevél egy birtokrész átengedéséről szól, az alapítás évét nyilván ez elé az időpont elé kell helyezni.) Ettől kezdve aztán a 16. század

32. Dudík, Beda: *Iter Romanum*. I. Wien 1855. 89—90. — *Történelmi Tár* IV. 237—239.

33. Brune, Paul: *Histoire de l'ordre hospitalier du Saint-Esprit*. Paris 1892. 407.

34. Pásztor i. h.

35. Somogyi i. m. 37—48.

36. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. III. Ed. Dedek Crescens. Strigonii 1924. 228. sz. 157—158.

elejéig viszonylag sok adat áll rendelkezésre erről az ispotályról.³⁷ Utóbb ezeket Kubinyi András még továbbiakkal egészítette ki, aki pontosan ki is jelölte a teljesen elpusztult ispotály helyét. Buda északi elővárosában, Felhévizen állott a Szentlélekről elnevezett ispotály (in Superioribus Calidis Aquis Budensibus) a meleg forrásoknál, a Malomtó mellett, a mai Lukács-fürdővel szemben.³⁸

Somogyi és Kubinyi írásai nyomán igen jól érzékelhető általában az ilyen ispotályosok helyzete Magyarországon. E szociális rendeltetésű intézmények a 14. században szervezetileg még meglehetősen szilárdan kötődtek a rendhez és rajta keresztül az egyházhoz. A közelükben levő, vagy az őket befogadó város tanácsa azonban idővel mind szorosabb szálakkal fűzte magához az ispotályosokat. Így azután a 15. század során — természetesen hullámzó erőviszonyok mellett — fokozatosan kiterjesztették felügyeletüket ezekre az intézményekre, amelyek a város szociális ellátottsága tekintetében mind fontosabb szerepet játszottak.

Ezzel a változással párhuzamosan módosult az ispotályok feladatköre is: a korábban mindenkire egyaránt kiterjedő, felebaráti gondoskodás egyre inkább csak a városlakókra szorítkozott. Míg egykor minden ellátás a hívek adományaiból térítésmentesen történt, idővel azok, akik fizettek, előnyben részesültek a többiekkel szemben. Ez volt az ún. javadalmas rendszer, amelynek igénybevételével mind több polgár vonult vissza öreg korában az ispotályba. Ezzel egyre gyakrabban szorították ki a náluknál jóval rászorultabbakat a házból, amivel szociális feszültség jött létre.³⁹

Lényegében a fentiekben körvonalazott viszonyok között tevékenykedett a Szentlélekről nevezett ispotály az erdélyi Szebenben is, amelyet 1292. június 24-én vett kezelésbe a rend. A 15. század végére azután már ez a ház is a várostól függött. A budaival tehát párhuzamosan változásokról viszonylag sok korabeli dokumentum áll rendelkezésére.⁴⁰

Az ispotályok irányításának joga körüli, szinte állandó vita nem kizárólagos magyarországi, hanem Európa-szerte meglehetősen elterjedt jelenség volt. A középkori egyházi szervezet a privilégiumok sűrűjében idővel szinte áttekinthetetlené vált.⁴¹ Ez a zavaros és számtalan visszaélésre módot adó helyzet is változtatást igényelt, amely a reformáció célkitűzései között — a búcsúhirdetés és más témák mellett — ugyancsak szerepelt.

A hazai Szentlélek-renden belül a harmadik szervezeti egység élén a barcasági Földvár állott. Erről az erdélyi ispotályról 1455-ből maradt fenn adat, de az már jóval korábban is létezett.⁴² Az egykor a német lovagrend által alapított Marienburg egyházszervezetileg közvetlenül Esztergom alá volt rendelve. A helység azonosítását Dudík nem tudta elvégezni,⁴³ míg

37. Somogyi i. m. 39—41.

38. *Tanulmányok Budapest múltjából*. 1964. (16.) 123—129.

39. Somogyi i. m. 64.

40. Müller, Friedrich: *Geschichte der siebenbürgischen Hospitälern bis zum Jahre 1625*. In: *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg...* zum Schluss des Schuljahres 1855/6. Wien 1856. 53—54. — *Új Magyar Múzeum* 1856. 540—553.

41. Pásztor i. m. 53—54.

42. Müller i. m. 21.

43. Dudík i. m. 90.

Nagy Iván ezt Márianosztrán (Hont megye), ill. magában Esztergom városában kereste.⁴⁴

Szintén Dudík tudósított a rend római levéltárából a Székelyvásárhelyen (Dudíknál „Zeckel und Vasarhely”), azaz Marosvásárhelyen 1510-ben működött ispotályról.⁴⁵ Ugyancsak Dudík írt a rendnek 1519-ben az erdélyi Baiersdorf-ban tevékenykedett házáról.⁴⁶ Ez utóbbi a Beszterce közelében fekvő Királynémetivel azonosítható. Az igen közeli Beszterce városában 1295-től kimutatható ispotály, amelynek vezetőjét „magister”-nek nevezték. Ennek alapján Friedrich Müller feltételezte,⁴⁷ hogy ez a ház is a Szentlélek-rendhez tartozott. Győrffy György is kifejezetten ispotályos rendről írt 1295-ből.⁴⁸ Miután Királynémetit alig 10 km távolság választja el Beszterce városától, a két ispotály, ill. Szentlélek-rendház alighanem azonos lehetett, ill. idővel talán a helyét változtathatta.

Hasonlóan problematikus a segesvári Szentlélek-rendház ügye. A 16. század eljén csak egyetlen ispotály tevékenykedett a városban, amelyet azonban az antoniták vezettek.⁴⁹ Báthori István fejedelem 1575. május 2-án kelt oklevelében valóban szerepel e mellett a Szentlélekről elnevezett „xenodochium” is.⁵⁰ Nem volt azonban semmi bizonyíték sem található arra vonatkozólag, hogy ez az intézmény valaha is a nevezett rendhez tartozott volna.

Gondot okoz a rend pécsi jelenlétének kérdése is. Dudík tudni vélte, hogy a Szentlélek-rend női ága házzal rendelkezett Pécsen.⁵¹ Ezzel szemben Rupp Jakab arról tudósított, hogy a Szentlélekről elnevezett pécsi apácázárda domonkosrendi volt. Perjelnője, Dorottya 1497-ben csupán a Szentlélek-rend testvérületébe lépett be társaival Rómában, amint ezt a már többször is említett matrikula bizonyítja.⁵²

Nem értelmezhető teljesen megnyugtató módon Brune adata a rend „Glurni in Hungaria” megjelölésű házáról,⁵³ amelyről még a publikálatlan római források alapján dolgozó Pásztor sem tudott.⁵⁴ Miután Magyarországon ilyen helynév nem volt fellelhető, arra lehet gondolni, hogy ezt az osztrák rendtartományon belül — az „in Hungaria” megjelölés ellenére is — máshol kell keresni. Ez esetben a legmeggyőzőbbnek a dél-tiroli Glurns (ma Glorzena) városkával történő azonosítás tűnik.⁵⁵

44. Történeti Tár IV. 238. jegyzet.

45. Dudík i. m. 93. — Stadt und Gesundheitspflege. Sigmaringen 1982, 105.

46. Dudík i. m. 93.

47. Müller i. m. 16.

48. Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. köt. Bp. 1963. 577. és 560.

49. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962*. 224. — Müller i. m. 30.

50. Müller i. m. 61–62. — *Új Magyar Múzeum* 1856. 552–553.

51. Dudík i. m. 93.

52. Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története*. I/2. köt. Pest 1870. 366.

53. Brune i. h.

54. Pásztor i. h.

55. Felmerülhet Győr „Geurini” névalakjának hibás olvasata, mint a „Glurni in Hungaria” probléma megoldásának lehetősége. (Ezt a szempontot Hervay Ferencnek köszönöm.) Egyedül ennek alapján azonban nem szabad feltételezni, hogy a Szentlélek-rendnek Győrről ispotálya lett volna.

A fenti rostálás ellenére is legalább féltucat háza lehetett a Szentlélekrendnek Magyarországon a középkor végén. A búcsúhoz kötött gyűjtést így széles körben végezhatték, amint ezt a bevezetőben idézett, 1513. évi pápai bulla is bizonyítja. Feltehetően ennek emléke a most Esztergomban előkerült és 1492-ből keltezett nyomtatott úrlap. Ennek az ősnymtatvány-nak bibliográfiailag pontos leírása a „*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*” módszere alapján az alábbi:

Tripontinus, Franciscus: Bruderschaftsbrief zum Besten des Hospitals S. Spiritus in Saxia zu Rom. 1491. [Venezia: Johann Hamann]

1 Bl. einseitig bedruckt. 130×222 mm. 33 Z. Type: 5: 706. Init: f(?). Ein Holzschnitt (Doppelkreuz).

Z. 1: Tenores et casus gr̃aũ et indulgentia4 per summos ꝛ sc̃i/ssimos Romanos pontifices cõcessarũ: sacro ꝛ aplico hospitali sancti sp̃s in saxia de // roma: ac magi/tro et fratrib⁹ eiufdem ꝛ benefactoribus ꝛ cõfratrib⁹ ꝛ earũdẽ bullarũ ꝛ lřarũ aplřicarũ articuli ꝛ effectus p simplicem copiam. // SANCTISSIM[US dominus noster] Innocẽti⁹ diuina puidẽtia papa.viij. ĩ bulla sue approbatiõis ꝛ 2firmatõis dicit ꝑ Honori⁹ papa.iiij. 2cessit ma//gistro ꝛ fratrib⁹ dicti [hospitalis sancti spiritus] ... Z. 24: NOS FRANCISCUS tripontinus vtriu/ iuris doctor Reuerendi in xpo patris et dñi dñi Constantij de Roma: pceptoris sacri ꝛ aplici ho/pi-//talis sc̃i sp̃s ĩ saxia de vrbe: ac totius eiufdẽ ordĩs magi/tri generalis: necnõ dc̃i hospitalis et mona/terij eiufdẽ peurator ꝛ cõmi/ssari⁹ deputat⁹: fidem // facim⁹. ... Z. 28: ... Datũ Anno a natiuitate dñi. M. cccc. lxxxxj [mit Handschrift ergänzt: j] Z. 29: Forma absolutionis. // ... Endet Z. 32: ... In nomine patris et filij ꝛ sp̃s // sc̃i Amen. //

Esztergom Arch.

EIN BRUDERSCHAFTSBRIEF DES HOSPITALORDENS VOM HL. GEIST IN ESZTERGOM

G. BORSA

Aus der päpstlichen Bulle vom 15. Juli 1513. ist zu erfahren, dass die Ablässe — unter anderen — für den Bau des Peterdoms in Rom, für die Hospitalorden der Antoniten und des Heiligen Geistes damals in Ungarn verkündigt wurden. Für den Dombau und für die Antoniten waren schon gedruckte Ablassbriefe früher bekannt, die in den ersten Jahren des 16. Jahrhunderts in Ungarn ausgefüllt wurden. Nun kam ein solches Formular auch für den Hospitalorden vom Hl. Geist aus dem erzbischöflichen Archiv von Esztergom (Gran) zum Vorschein. Der Ablassbrief wurde am 21. III. 1492 in einer nicht benannten Ortschaft für „Nicolaus Zachs“ ausgestellt. Man kann annehmen, dass es sich hier um einen Nikolaus Sachs aus irgendeiner Stadt von Ungarn handelt. Das Blankett wurde in Venedig — wahrscheinlich in der Druckerei von Johann Hamann — hergestellt, und jetzt als unbekannter Wiegendruck beschrieben.

Der Ablasskommissar war dabei Franciscus Tripontinus, der später in den Jahren 1515—1516 in Süd-Deutschland tätig war. Er hat damals einen vollkommenen Ablass auch für die Verstorbenen verkündigt. Seine diesebezügliche, auf falschen Dokumenten

stützende Tätigkeit hat die Stadt Nürnberg im Frühjahr 1516 als unerwünscht erklärt.

Der Hospitalorden vom Hl. Geist besass im 15. Jahrhundert mehrere Hospitäler in Ungarn: Buda (Ofen), Szeben (Hermannstadt), Földvár (Marienburg in Burzenland), in Beszterce (Bistritz), in Marosvásárhely (Neumarkt in Siebenbürgen) usw. Mehrere Ortschaften, die in der früheren Fachliteratur erwähnt wurden, musste man aus der Liste des Hospitalordens vom Hl. Geist in Ungarn streichen. Die Häuser standen am Anfang des 16. Jahrhunderts meistens schon nicht unter der Leitung des Ordens, sondern der einzelnen Städte.

Az Országos Széchényi Könyvtár ritka Luther-nyomtatványairól

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Az Országos Széchényi Könyvtár a magyar irodalom és könyvkiadás emlékeinek, valamint a magyar vonatkozású műveknek szisztematikus gyűjtése mellett alapításától (1802) kezdve igyekezett megszerezni a leglényegesebb külföldi nyomtatványokat is. Elsősorban azokat a műveket, amelyek az egyetemes kultúráról áttekintést nyújtottak, illetve az új politikai és szellemi mozgalmak terjesztésében fontos szerepet töltöttek be. E tervszerű gyűjtőtevékenység eredményeként jött létre a 16. századi külföldi nyomtatványok (antikvák) impozáns gyűjteménye, amely kereken 340 Luther-nyomtatványt foglal magában. Köztük számos olyan — ma már ritka — Luther-kiadványt, amely a 16. században Magyarországon is lényegesen hozzájárult az ország szellemi arculatának átalakulásához.

A Luther-nyomtatványok máig fennmaradt példányairól teljességre törekvő áttekintés érthetően nem készült. Egy ilyen jellegű vállalkozáshoz a világ valamennyi könyvtárában számba kellene venni a Luther-életművet reprezentáló, szinte felmérhetetlen mennyiségű nyomtatvány-anyagot. Luther Márton történelmet és társadalmat formáló eszméit egyébként is műveinek korai kiadásai ismertették meg Európa-szerte. Nyilván hasonló megfontolásból kiindulva határozott úgy a kiváló német nyomdászattörténész, Josef Benzing, hogy *csupán* a Luther életében megjelent kiadásokról állít össze bibliográfiát.

A Helmut Claus közreműködésével 1966-ban megjelent és kereken 3700 kiadást leíró *Lutherbibliographie* ma világszerte ismert, alapvető kézikönyv.¹ Nemcsak azért, mert mintaszerű leírásokat közöl a reformátor halála (1546) előtt forgalomba került Luther-kiadásokról, hanem azért is, mert tételenként lelőhelyeket is felsorol. Ezekből az adatokból — ha nem is teljes értékűen, hiszen számos könyvtár anyagát nem ismerhették a szerkesztők — tájékozódni lehet az egyes kiadások ritkaságáról. Azok a nyomtatványok ugyanis, amelyek a *Lutherbibliographie* című munkában példány nélkül, vagy csupán egy-két lelőhellyel szerepelnek, általában ritka Luther-kiadásoknak tekinthetők. Ilyen megfontolás alapján kívánunk az

1. Benzing, Josef: *Lutherbibliographie. Verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod. Unter Mitarbeit von Helmut Claus.* Baden-Baden, 1966.

alábbiakban némi tájékoztatást adni arról, hogy az Országos Széchényi Könyvtár antikva-gyűjteménye milyen nemzetközi értékű Luther-kiadásokat foglal magában.

Fennmaradásának körülményei miatt érdemel első helyen említést egy eléggé megviselt töredék, amelyet régebben kötetáblából áztattak ki.² A két ívből (méretük kb. 210×320 mm) álló fragmentum nem forgalomba került nyomtatványból származik, hanem makulatúraként kerülhetett a könyvkötőhöz. Címlapja ugyan sérült, mégis egyértelműen megállapítható, hogy Luther „*Ein einfeltige weise zu beten*” című munkájának a lipcei Bärwald-nyomdában készült, 1546. évi, nyolcadretű kiadásából való a töredék, amely a nyomtatvány A1, A4, A5, A8 és B1, B4, B5 és B8 levelének szövegét tartalmazza. A nemzeti könyvtárban e Luther-mű teljes szövege, vagyis más kiadása nincsen meg. Pedig Luthernek ez az írása még életében tizennégyszer jelent meg.³ Első, rövidebb változata 1535-ben egyszerre három városban — Wittenbergben, Nürnbergben és Augsburgban került a közönség elé. Először a wittenbergi Lufft-nyomda hozta forgalomba s ugyanitt jelent meg első ízben a mű bővített szövegváltozata is.⁴ Ez utóbbit 1536 és 1546 között még nyolcszor újranyomták. Két utánnyomás a Luther művek terjesztésében eléggé élen járó wittenbergi Lufft-nyomdában jelent meg s ugyanitt készült 1536-ban a mű egyetlen alnémet kiadása.⁵ 1537-ben aztán latinul is a közönség elé került a népszerű Luther-írás, amelyet Johann Freder fordításában Nickel Schirlentz wittenbergi sajtója adott közre.⁶

Mivel Luther műveit nemcsak hazájában, hanem Európa-szerte élénk érdeklődés fogadta, ennek a művének több ezer példányát is szinte szétolvasták az új eszmék hívei és ellenzői. A *Lutherbibliographie* ugyanis öt kiadásából csupán 1—1 lelőhelyet említ, kettőnél pedig azt jegyzi meg, hogy egykor megvolt a berlini Staatsbibliothekban. Ezek egyikével azonos az ismertetett töredék, amely tehát a mű 1546. évi lipcei kiadásának elveszett, vagy lappangó példányát pótolja.⁷

Hasonló mértékben ritkaság Luther „*Von weltlicher Obrigkeit*” című munkájának a reformáció németalföldi hívei számára lefordított kiadása (Ant. 3090/8).⁸ A mű megírásához a közvetlen okot az a rendelkezés szolgáltatta, amely megtiltotta Luther *Új Testamentum*-ának szász földön való terjesztését.⁹ Az egyházi és világi hatalmak hatáskörének problematikája azonban már korábban foglalkoztatta Luthert. Ismert tanítása — a *Lehre von den zwei Reichen* — szerint az Isten a világot kétféleképpen kormányozza: az igehirdetők végzik nevében a lelki irányítást, a világi hatalmak pedig a társadalom kormányzását. A „*Von weltlicher Obrigkeit*” bevezető

2. Jelzete: Ant. 9226.

3. Benzing: *Lutherbibliographie* 3148—3160.

4. Uo. 3148 és 3151.

5. Az alnémet kiadást l. Benzing: *Lutherbibliographie* 3159.

6. Benzing: *Lutherbibliographie* 3160.

7. Uo. 3158.

8. Benzing: *Lutherbibliographie* 1520.

9. *Martin Luther 1483—1546. Dokumente seines Lebens und Wirkens.* Összeállította: Gottfried Börner, Rudolf Engelhardt... Weimar, 1983. 135. l. 92.

machte iren rabe / lobe anschle-
und prackten / du nicht vnd zu
schanden / das vber sie selbs aus
gehe / wie Psalm vij. singet / Al-
men

Ge. ie IIII. Bitte.

Unser teglich Brot gib
uns heute. Vnd sprich /

Ach lieber Herr Gott Vater /
gib auch deinen segn / in die
zeitlichen leiblichen leben / vnd
vns gnediglich den lieben Frie-
den / behut vns für krieg vnu vnu
friede. Gib vnsern lieben Herrn
Kaiser glück vnd heil wider seine
Feinde. / Gib im weisheit vñ ver-
stand das er sein irdisch reich ra-
giglich vnd glückseliglich regire. Gib

Ein eifeltige

weib. v beten / für

guten

vnd.

D. Mart. Luth.

Leipzig. 1544

M. D. XLVI.

soraiban Luther maga utal arra, hogy egy korábbi munkájában — az „*An den christlichen Adel deutscher Nation*”-ban — kifejtette már, hogy mi lenne a kötelessége a világi hatalomnak.¹⁰ Ebben a művében fogalmazta meg a reformáció társadalmi és művelődési programját, részletesen kifejtve, hogy a fejedelmek és más világi felsőségek kötelessége az iskolák állítása és fenntartása, a könyvtárak szervezése és gyarapítása, a szegény sorsú ifjak iskoláztatása, valamint a nőnevelés szorgalmazása.¹¹ Újabb munkájában azért — folytatja Luther a „*Von weltlicher Obrigkeit*” bevezetésében — más szempontból világítja meg a világi hatalom kötelességeit: azt kívánja összefoglalni, hogy mi nem tartozik e hatalom hatáskörébe „was sie auch lassen und nicht tun sollen.”¹² Luthernek ez a műve is élénk visszhangot váltott ki. Különösen azt a nézetét vitatták, hogy a hatalommal visszaélők is Isten akaratából kormányozzák a népeket és így velük szemben csupán a passzív ellenállás engedhető meg.¹³ Az aktuális társadalmi problémákat tárgyaló mű egyetlen éven belül, 1523-ban tizenegyszer jelent meg.¹⁴ Első három kiadását a wittenbergi Nickel Schirlentz-nyomda adta közre, majd különböző városokban — Erfurtban, Strasbourghban, Speyerben, Augsburgban és Wittenbergben — készültek az egymást gyors ütemben követő utánnyomatok. A legutolsó 1524-ben Wittenbergben, a mű Johann Lonicer által készített latin fordítása pedig 1525-ben a strasbourgi Herwagen-sajton jelent meg.¹⁵ Ugyancsak egyszer került a közönség elé a németalföldi hívek nyelvére fordított kiadás, amelyből a *Lutherbibliographie* csupán az egykor Berlinben, a Staatsbibliothekban meglevő példányt említi.¹⁶ Ennek a ritka kiadásnak a teljes példánya maradt fenn az Országos Széchényi Könyvtárban.

A „*Van die wereltlike ghewalt vnde macht*” című, fametszetes címlapke-rettel kiadott nyomtatványt a szakirodalom egy nevét eltitkoló, hamburgi nyomdásnak tulajdonítja. Korábban az antwerpeni Johann Hoochstraten-nel próbálták azonosítani az ismeretlen nyomdászt, újabban viszont elfogadottabb az a nézet, mely szerint a zwollei Simon Corver állhatott a névtelen hamburgi sajtó élén.¹⁷ A nyomda csupán két évig — 1522—1523-ban — működött s mindössze 16 munkát adott közre. Mivel e sajtó céltudatosan a reformáció eszméit terjesztette, a szakirodalom többnyire a „*Presse der Ketzer*” elnevezéssel tárgyalja az ismeretlen hamburgi nyomdász tevékeny-

10. Az „*An den christlichen Adel deutscher Nation*” 1520. évi wittenbergi Ramminger-kiadásának jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: Ant. 4500. — Aland, Kurt: *Luther Deutsch. Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart. Bd. 2.* Stuttgart, 1962. 157—170. l.

11. Botta István: *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon.* MKSz 1973. 271—274.

12. Az 1523. évi Nickel Schirlentz-féle wittenbergi kiadásban l. Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 2739/2/ A 2 verző levél.

13. *Martin Luther 1483—1546* i. m. 135. l. 92.

14. Benzing: *Lutherbibliographie* 1508—1516, 1518, 1520.

15. Uo. 1517, 1519.

16. Uo. 1520.

17. Kayser, Werner—Dehn, Claus: *Bibliographie der Hamburger Drucke des 16. Jahrhunderts.* Hamburg, 1968. 5—6. l.

ségét és sajtótermékeit. A „*Presse der Ketzer*” kiadványaként ismerteti a *Lutherbibliographie* is a szóban levő hamburgi Luther-nyomtatványt.¹⁸

A „*Van die wereltlike ghewalt vnde macht*” című Luther-kiadás azonban nemcsak nyomdászattörténeti szempontból értékes röpirat. A reformáció gyors németalföldi elterjedésére következtethetünk ugyanis abból, hogy Luthernek ez a valóságos társadalmi konfrontációt kiváltó műve kelet-németalföldi (ost-niederländisch) fordításban is forgalomba került. Ezt a kiadást nyilván olyan társadalmi rétegek vásárolták meg, amelyek sem latinul, sem németül nem értettek jól s így az új vallási és politikai nézetekről legbiztosabban anyanyelvükön tájékozódhattak.

A „*Presse der Ketzer*”-sajtó ismertetett kiadványa egy értékes gyűjteményes kötet része. Az igénytelen külsejű kötetben a hamburgi róplapon kívül további közel egykorú tíz nyomtatvány maradt fenn. Közvetlen a hamburgi Luther-kiadás után olvasható ugyanennek a műnek az alnémet fordítása, amely 1523-ban Johann Loersfeld erfurti sajtóján jelent meg.¹⁹ Ez a „*Uan werltlyker ouericheyt*” című kis füzt is ritka a *Lutherbibliographie* szerint, amelyben csak az Országos Széchényi Könyvtár és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek szerepel lelőhelyként.

A kötetbe egyesített további Luther-nyomtatványok közül ritkaságából adódó értéke miatt is figyelmet érdemel a gazdag és a Lázárról szóló példabeszéd lutheri értelmezésének első alnémet kiadása — „*Eyn Sermon vp dat Euangelion van dē Ryken māne vñ armē Lasare* [Erfurt, Johann Loersfeld, 1523], valamint a gyónásról szóló beszéd egyetlen alnémet fordítása: „*Eyn Sermon van dem Sacrament der Bothe*” [Halberstadt, Lorenz Stuchs, 1521.]²⁰ A *Lutherbibliographie* mindkét nyomtatvány lelőhelyeként csupán az Országos Széchényi Könyvtárt és a koppenhágai Kongelige Bibliotek-et említi. Hase bibliográfiája viszont az erfurti kiadásból még egy berlini és egy hamburgi példányt is számon tart.

Kevésbé ritka a kötet további három Luther-nyomtatványa: „*Ein Sermon auff das Euangelion Am Sonntag nach Epiphanie*” [Wittenberg, Melchior Lotter jun. 1523];²¹ — „*Die artickel warumb die zwen Christliche Augustiner münch zu Brussel verprandt sind*” [Wittenberg, Nickel Schirlentz, 1523];²² — „*Eyn predigt vnd warnung, sich zu hüten für falschen Propheten*” (Wittenberg, Georg Rhau, 1525).²³ A három mű közül az Európa-szerte megdöbbenést keltő brüsszeli inkvizíció-perhez kapcsolódó Luther-irat talált a legnagyobb érdeklődésre. Az 1523. július 1-én a brüsszeli városháza előtt máglyahalált halt két ágostonrendi szerzetes — Heinrich Vos és Johann van Eschen — ugyanis elsőként szenvedett mártíromságot a reformáció esz-

18. Benzing, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 168–169. l.

19. Benzing: *Lutherbibliographie* 1518.

20. Uo. 1390. és 478. Az első nyomtatványból a további berlini és hamburgi példányt említi: Hase, Martin von: *Bibliographie der Erfurter Drucke von 1501–1550*. Nieuwkoop, 1968. 661.

21. Benzing: *Lutherbibliographie* 1739.

22. Uo. 1659.

23. Uo. 2062.

méiert.²⁴ Luther e hír hatására írta első egyházi énekét — „*Hübsch Lied von den zweien Marterern Christi, zu Brüssel von den Sophisten zu Löwen verbrannt*” — és a németalföldi keresztényekhez intézett levelét, amely 1523-ban tizenegyszer jelent meg.²⁵ A kötetünkben fennmaradt, „*Die artickel*” címkezdetű nyomtatvány ennek a Luther-iratnak második kiadása, s így a reformáció németalföldi elterjedésének egyik korai dokumentuma.

Tájékozott könyvgyűjtő és egyben a reformáció lelkes híve köttethette egybe a felsorolt Luther-műveket az Ant. 3090 jelzetű kötet további nyomtatványaival, mert ez utóbbiak szerzői is kivétel nélkül a korabeli ún. „eretnek”-irodalom neves képviselői. Az első kolligátum a reformáció angliai előfutárának, a pápai hatalmat egyházi és világi vonatkozásban egyaránt hevesen támadó John Wiclifnek a „*Dialogorum libri quattuor*”-ja (Worms, Peter Schöffner, 1525). Az Ulmból előzött luteránus teológustól, Heinrich Kettenbachtól származik a harmadik kolligátum, az „*Eyn Sermon wedder des Pawestes köken predyger to Vlm*” (Erfurt, Johann Loersfeld, 1523). Ez az alnémet kiadás is meglehetősen ritka. Martin von Hase a korai erfurti nyomtatványokról közreadott bibliográfiájában csupán Berlinben, Helmstedtben, Koppenhágában (2 pld.) és Wolfenbüttelben említ belőle összesen öt példányt.²⁶

A kötet 10. kolligátumának szerzője Johann Brenz luteránus teológus, aki az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűléstől kezdve a tridenti zsinatig számos conciliumon vett részt. Pályafutásában V. Károly császár seregeinek hallei győzelme hozott döntő változást, amikor is menekülnie kellett s több művét óvatosságból álneven adta közre. A kötetben fennmaradt „*Uon milternng (!) der fursten gegen den auffrürischē Bawre*” ([Erfurt, Johann Loersfeld], 1525.) című munkája a német parasztháború visszhangjának történeti értékű emléke, amely számos kiadásban került a közönség elé.²⁷

Ugyancsak a német parasztháború eseményeihez kapcsolódó és az elnyomott társadalmi rétegek érdekeit védő röpirat az Ant. 3090 kötet 7. kolligátuma, a „*Dye Grundtlichen Vnd rechten haupt Artickel aller Baur-schafft*” címkezdetű, mindössze hat levélből álló nyomtatvány. Az általában „*Zwölf Artikel*” címmel említett mű a német parasztság alapvető követeléseinek első megfogalmazása. Ismeretlen szerzőjének, a Luther tanítását követő prédikátorok egyikének, nyilván az volt a célja, hogy mindenki számára érthetően foglalja össze azokat a szempontokat, amelyek alapját képezhetik a földbirtokosok és a parasztság között kialakult, tarthatatlan jogi állapot megszüntetésének. Bár a „*Zwölf Artikel*” terjesztését röviddel megjelenése után — 1525. március 24-én Münchenben — betiltották,²⁸

24. Martin Luther 1483–1546. i. m. 136. l. 93.

25. Benzing: *Lutherbibliographie* 1658–1668.

26. Hase i. m. 649.

27. Köhler, W.: *Bibliographie Brentiana*. Nieuwkoop, 1963. 10. — Claus, Helmut: *Der deutsche Bauernkrieg im Druckschaffen der Jahre 1524–1526*. Gotha, 1975. 172.

28. Schottenloher, Karl: *Flugblatt und Zeitung. Ein Wegweiser durch das gedruckte Tagesschrifttum*. Berlin, 1922. 105–106. l.

a röpiratként forgalmazott mű 1525-ben kereken 25 kiadást ért meg.²⁹ A parasztság követeléseit közreadó nyomdászok következetesen elhallgatták nevüket ezeken a röpiratokon. Az egyetlen kivétel a regensburgi Kohl-nyomda volt, amely három alkalommal is teljes nyomda-megjelöléssel hozta forgalomba a betiltott munkát.³⁰ Az Ant. 3090 kötetben fennmaradt kiadást 1525-ben az augsburgi Ramminger-nyomda adta közre. Helmut Claus a „Zwölf Artikel” kiadásainak felsorolásakor ezt a nyomtatványt az első helyen ismertette.³¹

Az Országos Széchényi Könyvtár egy újabb ritka Luther-kiadására ismét a *Lutherbibliographie* „Ehemals Berlin SB” lelőhely-adata hívta fel a figyelmünket.³² A „*Römscher key. Maiestat verhörung Rede vnd widerrede Doctor Martini Luters*” című nyomtatvány (Ant. 3376,2) az 1521. évi wormsí birodalmi gyűlésről készült beszámoló. Az 1520-as és 1521-es év eseményei döntő fontosságúak voltak Luther életében és a reformáció elterjedése szempontjából is. Luther megidézése a wormsí birodalmi gyűlésre annak a pápai rendeletnek a következménye volt, amelyben X. Leó pápa 1520. június 15-én kiközösítés terhe mellett felszólította Luther Mártont, hogy negyven napon belül vonja vissza tanítását.³³ Ennek a pápai ediktumnak az eredménytelensége miatt idézte meg V. Károly császár Luthert a wormsí birodalmi gyűlésre, hogy ott saját személye és a birodalmi rendek előtt nyilatkozzék a reformátor a római egyház által kifogásolt művei és nézetei visszavonásáról, illetve fenntartásáról: „im zu fragen und zu hören, ob er derselben wort, schriften und bücher gestendig sein und die widerruffen oder darauf beharren wölle oder nit.”³⁴ Luther pártfogói ellenzése dacára megjelent a birodalmi gyűlésen, de sem kinyomtatott műveit nem tagadta meg, sem nézeteit nem vonta vissza.

A nemcsak német földön, hanem Európa-szerte érdeklődéssel kísért wormsí birodalmi gyűlési kihallgatásról különböző címmel és nyelven jelentek meg a hosszabb-rövidebb tudósítások. A „*Römischer Kai. Mt. verhörung*” címkezetű híradást 1521-ben ötször adták közre.³⁵ A német nyelvű, első három kiadást Hans von Erfurt wormsí nyomdász hozta forgalomba; az Ant. 3376 jelzetű kötetünkben levő — azonos témájú — nyomtatványt pedig Bázisban Pamphilus Gegenbach sajtója dobta piacra. A magyar nemzeti könyvtáron kívül megvan e ritka Luther-kiadás a British Library-ben is.

Régóta nem ismert példányt a *Knihopis* szerkesztősége sem az Országos Széchényi Könyvtár egyik Luther-nyomtatványából, a „*Die drei Symbola oder Bekenntnis des Glaubens Christi*” egyetlen cseh nyelvű kiadásából.³⁶ Legalább is erre következtethetünk abból a tényből, hogy a *Knihopis*

29. Claus i. m. 4—28.

30. Uo. 18, 19, 27.

31. Uo. 4.

32. Benzing: *Lutherbibliographie* 936.

33. *Martin Luther 1483—1546*. i. m. 83. l. 48.

34. Uo. 94. l. 57. — A Luther-megidézést ismerteti: Friedenthal, Richard: *Luther. Sein Leben und seine Zeit*. München, 1967. 327—339. l.

35. Benzing: *Lutherbibliographie* 933—937.

36. Uo. 3271.

Römischer Key. Maie

stat verhörung Rede vnd widerrede Doctor Martini Luters Augustiner ordens zu Wittenbergk / in gegenwürt der Chur / fürsten / fürsten vnd Stenden des heyligen Keychs / auff dem Reichs tag zu Wurmbz beschähen. Im Jar. M.D.XXj.

Troge Symbolū / a neb
wyznání wjry Křysto=
w/ w Cřrkwi ge=
dnostworně v=
žiwané.

Martin Lutter / Doktor
w Wittenberce/ rč.

No. D. XXXVIII.
Slavoh. i. v. k. t. a. b. e. c. a. n. e. m. e. k. d. i. s. i. i.
h. m. e. n. e. b. y. l. i. i. n. f. i. n. i.
ij. k. Tesalo. ij.

Proto že milování prawdy nes
přigali/ k tomu aby spaseni byli/ A pro
tož posléť jim Buoh provozování
bludůw/ aby wěřili lži/ aby odsaužení
byli rossičtí/ kterjz newěřili prawdě/
ale přiwolili nespravedlnosti.

korábbi irodalomra hivatkozva és feltehetőleg nem is egészen pontos adatok alapján ismertette 1947-ben ezt a nyomtatványt.³⁷ Könyvtárunk Ant. 6494 jelzetű, nyolcadretű kötetében a 6. kolligátum a kérdéses *Knihopis*-leírástól csupán ortográfiában eltérő nyomtatvány. Lényegesen eltér azon-

37. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století.* Kiad.: Zdeněk Tobolka. Praha, 1925. 5123.

ban a címlapon olvasható évszám. A Knihopis-utalásban ugyanis a dátum 1534, míg példányunk címlapján az 1538-as évszám látható. Nyilván a *Knihopis* által átvett leírás évszáma téves, mert Luthernek ez a műve — a „*Die drei Symbola*” — 1538-ból való.³⁸ A cseh kiadás 1545-ben Prostějovban jelent meg, de az utolsó levélen olvasható kolofon a nyomdászt nem nevezi meg.³⁹ 1545-ben — ismereteink szerint — csak Johann Günther sajtója működött a városban. A Nürnbergben tanult, kitűnő nyomdász 1544-ben telepedett meg Prostějovban, miután a város korábbi könyvnyomtatója, Jan Olivetský Olmützbe távozott.⁴⁰ Johann Günthert jó felkészültségű, gondos nyomdászként méltatja a szakirodalom. Ízléssel tipografizált, szép kis nyomtatvány Luther Márton „*Die drei Symbola*” című munkájának most ismertetett cseh nyelvű kiadása is.

A cseh nyelvű ritka Luther-nyomtatványunk csak egyik gyöngyszeme az Ant. 6494 jelzetű kis kötetnek, amely Ribay György gyűjteményéből került az Országos Széchényi Könyvtárba. A neves könyvgyűjtő és antikvárius külföldi tartózkodásait, utazásait is felhasználva, szisztematikusan gyarapította ritkaságokban sem szűkölködő gyűjteményét. Ezt a fatáblára vont bőrkötéssel védett kis kötetét 1794-ben vásárolhatta. Legalább is ezzel a dátummal írta be a nevét a kötet csaknem valamennyi nyomtatványának a címlapjára. Joggal féltette a többnyire kis terjedelmű munkákat, mert szinte valamennyi nemzetközi értékű ritkaság. A két cseh nyelvű Savonarola-kiadás közül az egyik egyetlen prágai lelőhellyel szerepel a *Knihopis*-ban, a másikat példány nélkül ismerteti az említett cseh nemzeti bibliográfia.⁴¹ Ugyancsak lelőhely nélkül publikálta a *Knihopis* a kötetünkben fennmaradt cseh nyelvű Erasmus-kiadást⁴², valamint Matouš Hradecký „*Kázání učiněné troje*” című munkájának két kiadását.⁴³ Az értékes kis műveket a kötet egyik korai tulajdonosa köttethette össze, mert a hat könyvritkaság nem azonos nyomdában készült s együttesük így kiadói kolligátumnak nem tekinthető. Külön érdekessége a kötetnek, hogy hat nyomtatványa közül öt prestějovi nyomdából való. Az 1545-ben megjelent Luther-kiadást Johann Günther adhatta közre, míg a későbbi négy prestějovi nyomtatványban Kašpar Aorgus neve szerepel. Aorgus egy ideig Johann Güntherrel dolgozott együtt, majd annak távozása után, a Günther-nyomda felszerelésének egy részével önálló nyomdászként működött Prostějovban.⁴⁴

Visszatérve az Országos Széchényi Könyvtárban meglevő Luther-kiadások áttekintésére, azt állapíthatjuk meg, hogy a *Lutherbibliographie*

38. Benzing: *Lutherbibliographie* 385. l.

39. Borsa, Gedeon — Käfer, István: *Katalóg starých českých a slovenských tlači do roku 1800 v Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti. Az Országos Széchényi Könyvtár régi cseh és szlovák nyelvű nyomtatványainak katalógusa 1800-ig.* Budapest, 1970. 614. sz.

40. Volf, Josef: *Geschichte des Buchdrucks in Böhmen und Mähren bis 1848.* Weimar, 1928. 181 — 182. l.

41. *Knihopis* 15.230 és 15.229. — Borsa — Käfer 998, 997.

42. *Knihopis* 2349. — Borsa — Käfer 268.

43. *Knihopis* 3201, 3202. — Borsa — Käfer 367, 368.

44. Volf i. m. 182. l.

lelőhely-adatai alapján olyan sok nyomtatványunk tekinthető ritkaságnak, hogy ezeket a továbbiakban csak rövid címleírással soroljuk fel.

Luther-kiadások, amelyeket a Lutherbibliographie csupán az Országos Széchényi Könyvtár lelőhelyel ismertet:

Widder den rechten auffrurischen, verretherschen vnd mordischen Radschlag der gantzen Meintzischen pfafferey, Vnterricht vnd warnunge. [Wittenberg, Michael Lotter, 1526.] OSZK Ant. 2821.

Lutherbibliographie 2288.

Der Prophet Habacuc deutsch. Basel, Adam Petri, 1526.
OSZK Ant. 5985/2.

Lutherbibliographie 2304.

Epistola Martini Lutheri ad Henricū VIII. Kraków, Hieronymus Vietor, [1527]. OSZK Ant. 5063.

Lutherbibliographie 2396.

Warnunge Doct. Martini Luther an seine liebe Deutschen... [Nürnberg, Johann vom Berg és Ulrich Neuber, 1546.] OSZK Ant. 2619.

Lutherbibliographie 2917.

További példány a British Library-ben. Ld. BMC German 576. l.

A Lutherbibliographie-ben egyetlen külföldi lelőhelyel ismertetett Luther-kiadások az Országos Széchényi Könyvtárban:

Ein Freihait des Sermons Bebstlichen ablas vnnd gnad belangent. Augsburg, Jörg Nadler, 1520. Wien NB. OSZK Ant. 3402.

Lutherbibliographie 191.

Ain anzaigung wie Doctor Martinus Lutther zu Wurms auff dem Reichs tag eingefaren... [Landshut, Johann Weissenburger, 1521.] Weimar LB OSZK Ant. 4513.

Lutherbibliographie 932.

Von der Beycht: ob die der Bapst macht habe zu gebieten. [Strasbourg, Johann Prüss, 1522.] Colmar StB. OSZK Ant. 3451.

Lutherbibliographie 957.

A Lutherbibliographie-ben csupán két lelőhelyel — egy külföldi intézmény és az Országos Széchényi Könyvtár — publikált kiadások:

Ain gute trostliche predig: von der wirdigen beraitung zu dem hochwirdigen Sacrament. Augsburg, Silvan Otmar, 1520. London BL, OSZK Ant. 3383.

Lutherbibliographie 155.

(E)In kurtze vnderwisung Wie man beichtē sol. [Strasbourg, Johann Knobloch, 1520.] Freiburg UB. OSZK Ant. 3404.

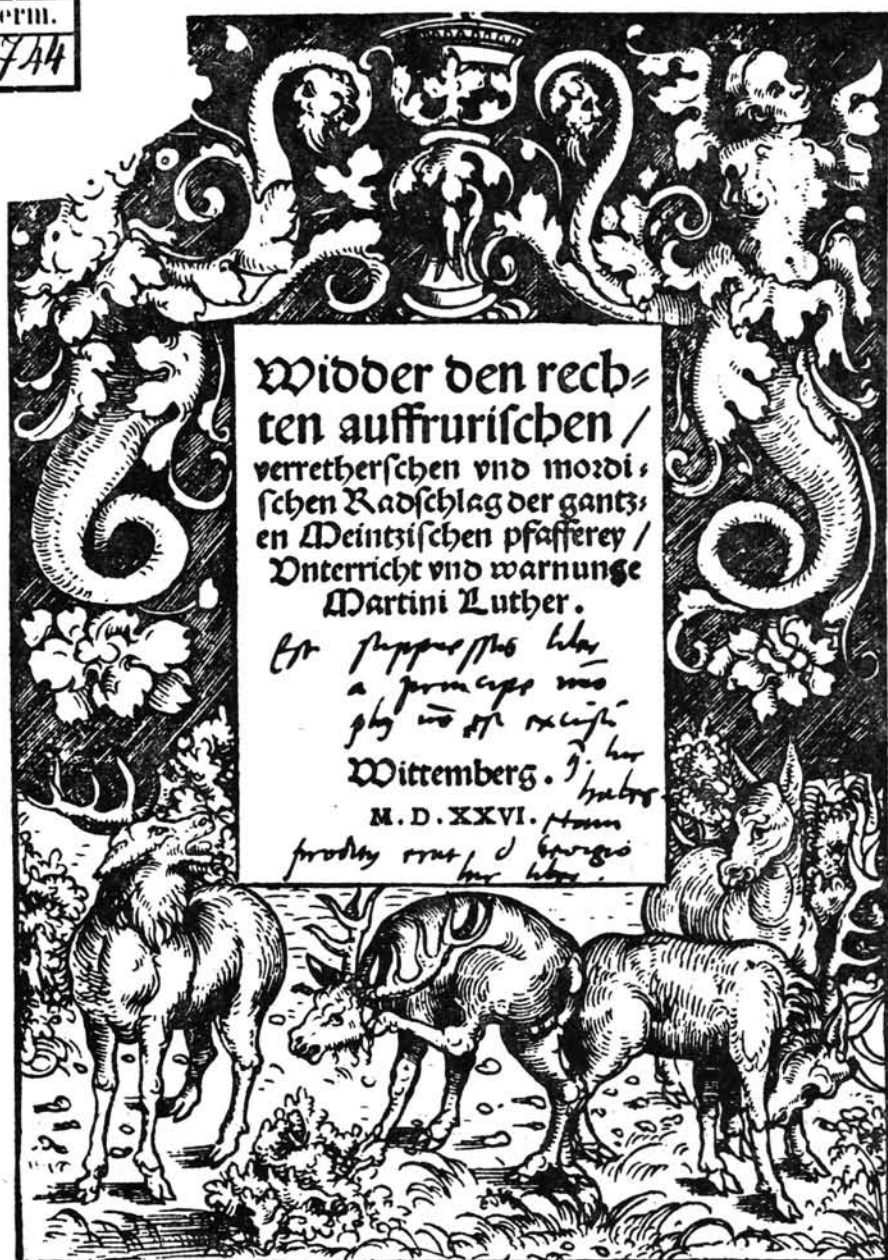
Lutherbibliographie 292.

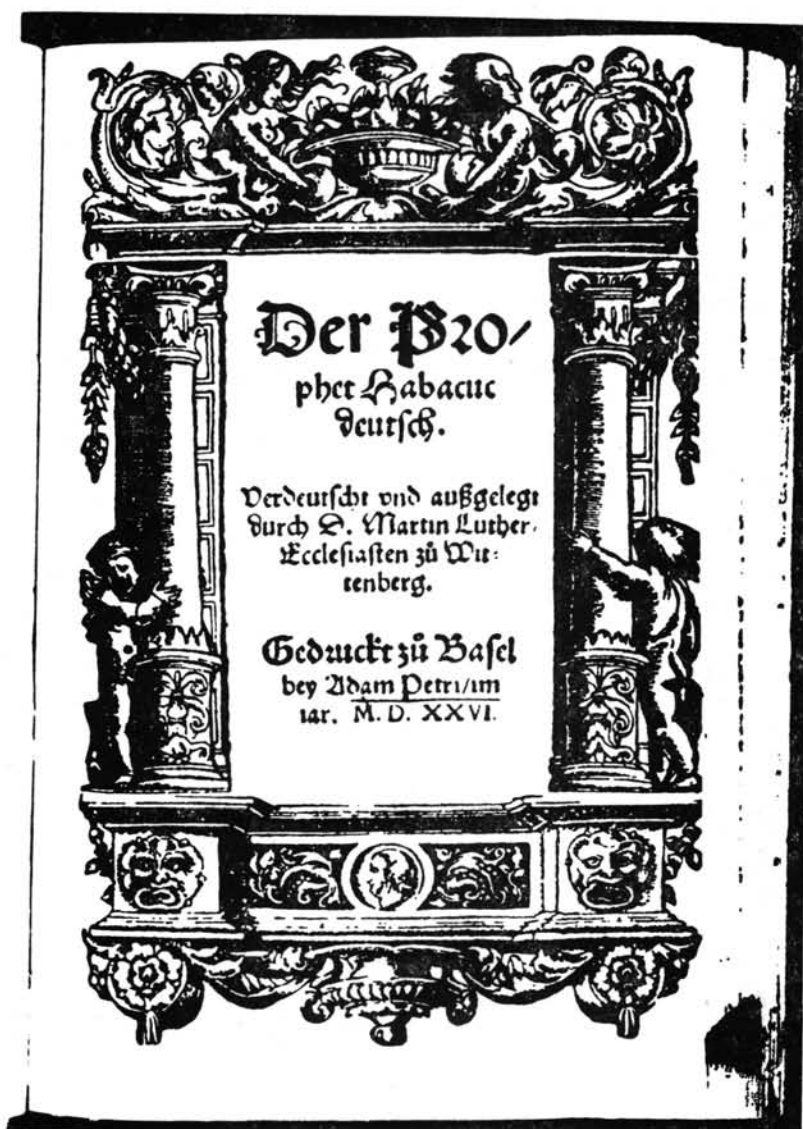
Eyn Sermon van dem Sacrament der Bothe. [Halberstadt, Lorenz Stuchs, 1521.] Kopenhagen KB. OSZK Ant. 3090 (5).

Lutherbibliographie 478.

Ain vnderricht der beycht kinder über die verboten büecher. [Augsburg, Jörg Nadler, 1521.] Stuttgart LB. OSZK Ant. 4510.

Lutherbibliographie 841.

Eyn Sermon vp dat Euangelion van dē Ryken māne vñ armē Lasaro.
[Erfurt, Johann Loersfeld, 1523.] Kopenhagen KB. OSZK Ant. 3090 (2).
Lutherbibliographie 1390.

További példány Berlinben és Hamburgban. Ld. Hase 661. sz.

Van wertlyker euericheyt, wo verne men ör gehorsam schuldich sy. [Erfurt, Johann Loersfeld, 1523.] Wolfenbüttel HAB. OSZK Ant. 3090 (9).
Lutherbibliographie 1518.

EPISTOLA MARTINI LV
theri, ad Henricū. VIII. Angliæ ac Frā
ciæ Regem &c. In qua ueniā petit
eorum quæ prius stultus ac præ
ceps in eūdem regem effude
rit: offerens palinodiam se
cantaturum.

RESPONSIO DICTI IN
uictissimi Angliæ ac Franciæ Regis:
defensoris fidei, ac domini Hyber
nariæ &c. ad singula præfa
tæ epistolæ capita.

1 5 2 7

Cracouiæ apud Hieronymum
Victorem.

Von ehesachen. Zwickau, Wolfgang Meyerpeck, 1530. Frankfurt a. M.
StUB. OSZK Ant. 5942

Lutherbibliographie 2868.

*Zwen trostbriewe, geschriben an... Herrn Joachim Churfürstē, ... vom
Türcken zuge. D. Martin Luther. Philip Melanthon.* Nürnberg, Johann vom
Berg és Ulrich Neuber, [c. 1545.] Wolfenbüttel HAB. OSZK Röpl. 147.

Lutherbibliographie 3524.

Warnunge

Dott. Martini Luther/an
seine liebe Deutschen/vor etlichen Sa-
ren geschriben auff disen fall/so die feynde
Christlicher warheyt dise Kirchen vnd
Land/darinne reyne lehr des Euan-
gelij geprediget wirt/mit Krieg
vberziehen/vnd zer-
stören wolten.

Mit einer Vorrede

Philippi Melancthon.

Wittenberg.

M. D. XLVI.

A Lutherbibliographie-ben csak két külföldi lelőhellyel ismertetett, de az Országos Széchényi Könyvtárban is meglevő Luther-kiadások:

Ein sermon von dem ablaß vnd gnade. [Nürnberg, Jobst Gutknecht, 1518.] Gotha LB. London BL. OSZK Ant. 4501.

Lutherbibliographie 98.

Doctor Martin Luthers vnderrichtung, vff etlich Artickel, die in von seinen mißgünnern vffgelegt vnnd züge messen werden. [Strasbourg, Johann Grüninger.] 1523. London BL. Wien NB. OSZK Ant. 2752 (13).

Lutherbibliographie 306.

Ein heilsams Büchlein... von der Beycht gemacht. [Strasbourg, Johann Knobloch.] 1520. Gotha LB. Wien NB. OSZK Ant. 2739 (13).

Lutherbibliographie 626.

An den Cristlichen Adel deütscher Nation: von des Christlichen stands besserüg. [Augsburg, Melchior Ramminger, 1520.] London BL. München SB. OSZK Ant. 4500.

Lutherbibliographie 688.

Doctor Martin luthers Augustiners erbieten. [Augsburg, Sigmund Grimm és Marx Wirsung, 1520.] London BL. München SB. OSZK Ant. 4507.

Lutherbibliographie 701.

De abroganda missa privata...sententia. [Wien, Johann Singriener.] 1522. London BL. Wien NB. OSZK. Ant. 2613.

Lutherbibliographie 999.

Eyn Sermon. Von der Entpfahung vnd zubereytung, deß hochwirdigen Fronleychnams Iesu Christi. Zwickau, Jörg Gastel, [1524.] Göttingen UB. Wigan Haigh Hall. OSZK Ant. 2740 (3).

Lutherbibliographie 1755.

Catechismus minor. Nürnberg, Friedrich Peypus, 1532. München SB. Nürnberg StB. OSZK Ant. 5902 (1).

Lutherbibliographie 2655c.

A Lutherbibliographie-ben csupán három lelőhellyel — két külföldi intézmény és az Országos Széchényi Könyvtár — publikált kiadás:

Eyn Sermon vō der Beycht vñ dem Sacrament. Item Vom brauch vñ bekentnūß Christlicher freyhey. [Strasbourg, Matthias Schürer örökösei, 1525.] Augsburg SuStB. Wittenberg LH. OSZK Ant. 3386.

Lutherbibliographie 1976.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az Országos Széchényi Könyvtár régi állománya számos ritka Luther-kiadást foglal magában. Kimagasló értékei között kell számon tartanunk azt a négy Luther-nyomtatványt, amelyből Josef Benzing *Luther-bibliográfiája* egyetlen létező példányt sem említ. Ugyanez vonatkozik arra a további négy Luther-kiadásra, amelynek leírásánál a *Lutherbibliographie* egyedül az Országos Széchényi Könyvtárt jelöli meg lelőhelyként. Újabb értékcsoportot alkotnak azok

a nyomtatványok, amelyekből a *Lutherbibliographie*-ben és jelen áttekintésben csupán két, illetve három példány került publikálásra.

Nyilvánvaló, hogy a *Lutherbibliographie* összeállítói nem a ma ismert példányok, hanem a Luther-kiadások feltárásában törekedtek a lehető legnagyobb teljességre. Adataikat azonban olyan nagy német könyvtárak és neves külföldi intézmények állományából gyűjtötték, amelyekben világviszonylatban a legtöbb korai német nyomtatvány maradt fenn. Ennek ellenére tudatában voltak annak, hogy még a ritka Luther-kiadások is fellelhetők további könyvgyűjteményekben. Ugyanez érvényes az Országos Széchényi Könyvtár állományából most ismertetett ritkaságokra is.⁴⁵

A lelőhely nélkül, vagy csupán egy-két külföldi lelőhellyel publikált nyomtatványok újabb példányainak feltárása — úgy véljük — mindenképpen elősegíti a Luther-életművel való foglalkozást. A ritka Luther-kiadások számbavételének módszere pedig talán arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen sokféleképpen hasznosítható információt nyújtanak az olyan kiváló bibliográfiák, mint Josef Benzing és Helmut Claus munkája. Az ilyen

45. Mivel a 16. századi nyomtatványok nem ritkán ezer—kétezer közötti példányszámban jelentek meg, számos kiadás megvan Európa csaknem valamennyi jelentősebb könyvtárában. Ennek a ténynek az ismeretében már a tíznél kevesebb példányban ismert kiadások is könyvritkaságnak tekinthetők. Ennek ellenére nem iktattuk be áttekintésünkbe, csupán itt soroljuk fel azokat az ugyancsak ritka Luther-kiadásokat, amelyek a *Lutherbibliographie*-ben említett lelőhelyeken kívül megvannak a British Library-ben, továbbá még amerikai, illetve cambridge-i könyvtárakban. A felsorolt könyvtárak állományáról az alábbi katalógusok adnak megbízható tájékoztatást: *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum.* (Rövidítve: BMC German.) London, 1962. — Adams, H. M.: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501—1600 in Cambridge libraries.* I—II. Cambridge, 1967. — *The National Union Catalog pre-1956 imprints.* 1—685, Suppl. 686—754. köt. London, 1969—1981.

Decem Praecepta Vuittenbergensi praedicata populo. Leipzig, Valentin Schumann, 1519. Aschaffenburg, Hofb. Wien NB. OSZK Ant. 3382., valamint BMC German p. 550., *National Union Catalog* L-0567846 (2 pd.).

Lutherbibliographie 195.

Vermanunge zum Gepet, wider den Türcken. [Nürnberg, Johann Petreius], 1541. Coburg LB. München SB. OSZK Ant. 2715/2/, továbbá BMC German p. 572., *National Union Catalog* L-0571651 (2 példányt említ, de bizonytalan — Benzing 3381 vagy 3382 — meghatározással).

Lutherbibliographie 3381.

Ein schoner Sermon, vff Sontag nach deß Christag gepredigt zu Wittenberg. Jena, Michel Buchfurer, 1524. Arnstadt KiB. Harvard Coll. Libr. OSZK Ant. 2740/4/, továbbá BMC German p. 588 és *National Union Catalog* L-0570954.

Lutherbibliographie 1836.

Martini Lutheri De confessione & Eucharistiae Sacramento, De usu & confessione Christianae libertatis, sermo. (Ford.: Johann Lonicer.) [Strasbourg, Johann Herwagen, 1524.] Freiburg UB. Wien NB. OSZK Ant. 6014. továbbá *National Union Catalog* L-0570362 (4 pd.)

Lutherbibliographie 1980.

Vom kriege widder die Türcken. Wittenberg, Hans Weiß, 1529. Göttingen UB. München SB. OSZK Ant. 3482., továbbá BMC German p. 572. Adams L-2020., *National Union Catalog* L-0571753 (4 pd.).

Lutherbibliographie 2703.

típusú bibliográfiák ugyanis hozzásegítik a régi könyvgyűjtemények gondozóit ahhoz, hogy nemzetközi szinten értékeljék a kérdéses témakörbe tartozó nyomtatványokat s a művek tartalmi-eszmei jelentőségén túlmenően, a kiadás ritkaságát is felismerve részesítsék fokozottabb védelemben a kimagasló könyvértékeket.

VON DEN SELTENEN LUTHERDRUCKEN DER NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI ZU BUDAPEST

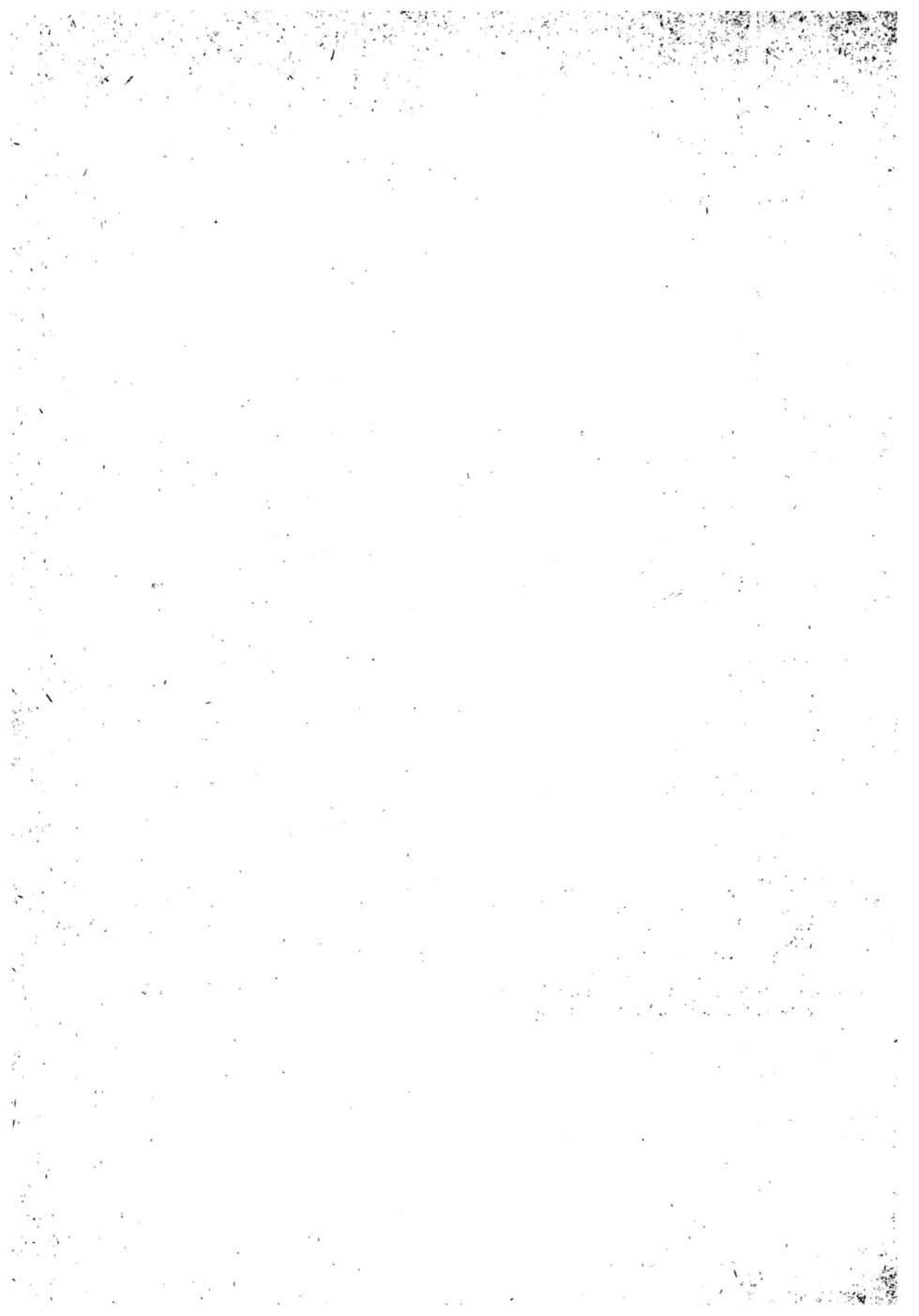
E. SOLTÉSZ

Außer der systematischen Erwerbung der Literatur- und Druckschriften Ungarns sowie der ausländischen Hungarica-Veröffentlichungen bemüht sich die ungarische Nationalbibliothek von ihrer Gründung (1802) an, auch die wertvollsten ausländischen Drucke anzuschaffen. Besondere Aufmerksamkeit wurde immer den Werken gewidmet, die über die Kultur der gesamten Menschheit einen Überblick boten, oder die in der Verbreitung der neuen politischen und geistigen Bewegungen eine wichtige Rolle spielten. Im Rahmen dieser Erwerbungstätigkeit entstand — unter anderem — die imposante Sammlung der ausländischen Druckschriften des 16. Jahrhunderts, die rund 340 Luther-Ausgaben umfaßt.

Da Luthers reformatorische Tätigkeit und sein schriftstellerisches Werk nicht nur in Deutschland, sondern auch in ganz Europa großes Interesse erregte, wurden seine Schriften oft in mehr als zehn Ausgaben veröffentlicht. Die in mehreren Tausend Exemplaren herausgegebenen Lutherschriften wurden aber von den Anhängern bzw. Gegnern der Reformation fast zerlesen. Diese Tatsache widerspiegelt sich in der ausgezeichneten *Lutherbibliographie*, die — unter Mitwirkung von Helmut Claus — von dem anerkannten Forscher der Geschichte der deutschen Buchdruckerkunst, Josef Benzing, zusammengestellt wurde. Mehrere Lutherausgaben sind nämlich in dieser Bibliographie ohne heute vorhandene Exemplare oder nur mit einigen Standorten beschrieben. In der *Lutherbibliographie* sind die Lutherausgaben solcher großen Bibliotheken registriert, in welchen die meisten deutschen Druckschriften zu finden sind. Demgemäß können die Lutherausgaben, die in dieser Bibliographie bloß mit einigen-auch heute vorhandenen-Exemplaren erwähnt sind, als Raritäten betrachtet werden.

In diesem Aufsatz wird von den seltenen Lutherausgaben berichtet, die in der ungarischen Nationalbibliothek der Forschung zur Verfügung stehen. Zu diesen Raritäten gehören vor allem die vier Lutherausgaben, die in der *Lutherbibliographie* nur mit einem ehemals vorhandenen Exemplar erwähnt sind (S. *Lutherbibliographie* Nr. 3158, 1520, 936, 3271). Drei von diesen Schriften Martin Luthers erörtern wichtige aktuelle Ereignisse bzw. Probleme der 1520-er Jahre. Die Schrift „*Von weltlicher Obrigkeit*“ führt die Pflichten der weltlichen Machthaber auf und das Werk „*Die grundlichen und rechten Hauptartikel*“ faßt die grundlegenden Forderungen — die sog. „*Zwölf Artikel*“ — der deutschen Bauernschaft zusammen. Die dritte Lutherausgabe veröffentlicht einen Bericht über Martin Luthers Verhör am Wormser Reichstag (1521).

Von weiteren Seltenheiten der ungarischen Nationalbibliothek, — die in diesem Aufsatz in einer Liste aufgezählt sind — verdienen vor allem die Drucke eine besondere Aufmerksamkeit, die in der *Lutherbibliographie* mit dem einzigen Standort „Budapest, Széch. Bibl.“ erwähnt sind.

A feketehalmi oklevél

Diplomatikai és forrástani vizsgálat

FÜLEP KATALIN

Mind a történeti, mind a jogtörténeti kutatás számára fontos történelmi forráscsoportot képviselnek a hazai szokásjogot, ill. a törvényhozás során keletkezett törvényeket, sőt elvétve privilégium leveleket is tartalmazó jogkönyveink. Jelentőségükre már többen¹ fölhivták a figyelmet, hiszen néha kizárólag ezek a gyűjtemények őrizték meg számunkra a múltunk megismerése szempontjából oly fontos kútforrásokat. Az eredeti forrás elveszett, megsemmisült, jobb esetben lappang, s így főképpen belőlük tudunk következtetni a különböző társadalmi osztályok tagjainak jogállására, egy-egy kor szokás és törvény, írott és íratlan jog által szabályozott politikai, gazdasági, társadalmi, közigazgatási, törvénykezési és kulturális viszonyaira. Az eddigi méltatók a jogkönyveknek főleg törvény vagy szokásjog őrző szerepét emelték ki, nem véletlenül, hiszen a kéziratos gyűjteményeket első sorban abból a célból vették a kezükbe, hogy egy-egy elkallódott törvény, vagy már ismert decretum, esetleg annak variánsa után kutassanak. A kötetekben a jogforrások — s egyúttal történeti források — harmadik igen jelentős csoportjából, a privilégiumokból szintén találhatunk néhány fennmaradt példányt. Így pl. mind a 16. századi *Festetich-kódex*², mind az *Ilosvay-kódex*³ megőrizte Zsigmond király Marót János macsói bán számára kiadott adománylevelét, sőt az utóbbi gyűjtemény a pannonhalmi alapítólevelet is. Ezzel szemben pl. a 15. század végéről származó *Codex Thuroczianus*⁴ csak törvényszövegeket tartalmaz. A többi 16. századi gyűjteményt szintén ez jellemzi.

Más jellegű följegyzéseket találunk a 16. század két nagy szokásjoggyűjteményében, a *Tripartitumban* és a *Quadripartitumban*. Vizsgált korunkunk kéziratos és nyomtatott *Hármaskönyvei* possessor-bejegyzéseket, a szövegre vonatkozó lapszéli jegyzeteket, utalásokat, egyik-másik példány

1. Itt mondok köszönetet konzulensemnek, Ladányi Erzsébetnek, segítségért. Hajnik Imre, Illés József, Szabó Dezső és Ladányi Erzsébet tanulmányai hangsúlyozták fontosságukat.
2. OSZK, Kzt. Fol. Lat. 4355.
3. OSZK, Kzt. Fol. Lat. 4023.
4. OSZK, Kzt. Cod. Lat. 407.

eskümintákat, esetleg a curiában működő bírák ítéleteit „döntvényeit”⁵ őrizték meg számunkra.

A *Négyeskönyvet* 1798-ban adták ki először nyomtatásban, a 18. század végéig csak kéziratos formában terjedhetett. Számos fennmaradt példánya között is ritka kivételnek számít az a kötet, mely egy, a történészek által több száz éve keresett oklevelet rejt magában. Három nagy budapesti gyűjtemény⁶ kéziratárának 16. századi nyomtatott és kéziratos *Tripartitumait*, ill. kéziratos *Quadripartitumait* néztük át, hogy ne csak a sokszor pontatlan katalógusok, hanem az autopszia alapján is meggyőződjunk, valóban oly egyedülálló-e az OSZK ezen példánya, mint amilyenek az első kézbevételekor tűnt. Főlöleges lenne itt valamennyi kézbevett kötetet ismertetni, mégis, hogy kéziratunk becsességét némileg érzékeltessük, bemutatjuk a nemzeti könyvtárunk kéziratári állományában levő vele egy században keletkezett *Négyeskönyveket*.

Jogtörténészeink⁷ közül többen foglalkoztak Werbőczy műve mellett a *Quadripartitum* keletkezésének, történetének és utóéletének problémájával. Kutatásaink nyomán tudjuk, hogy kétféle szövegvariáns készült: a magyar bizottsági szöveg, valamint az I. Ferdinánd óhajának és a dinasztikus érdekeknek megfelelő változat. Az OSZK példányok közül a legrégebbi a Fol. Lat. 512-es, amelynek elején az 1552-es évszám⁸ áll, Illés József megállapítása szerint azonban 1556 után másolhatták. Észrevételét a Pars IV. titulus 40-ben közölt indoklásra alapozta.⁹ A kötet a magyar bizottsági szöveget tartalmazza, a végén „Hoc opus...” kezdettel a bizottság, ill. Ferdinánd német tanácsa, a Consilium Germanicum közötti iratváltás történetét olvashatjuk szentesítése elmaradásának okairól. Az index a kötet elején található. A hátulso kötetstábla belső oldalán egy bejegyzés: „Domine adiutor meus et redemptor meus. Bened[ictus] Pakay m[anu] p[ro]pria[rum].” Egyes kutatók¹⁰ Pakayt a személynökkel azonosítják, míg mások¹¹ kamarai fogalmazóként, majd pozsonyi postamesterként is említeneek egy ilyen nevű tisztségviselőt. Valószínűleg két különböző személynőről van szó. A kézirat kötése 16. századi timsós cserzésű fehér disznóbőr, a téglalap idomú középmezőt négy keret fogja közre. Kötéstáblája egy ugyancsak 16. századi

5. L. Egyetemi Könyvtár, Kzt. RMK III. 153. a kötet végén található 1559-ből származó bejegyzéseket.

6. Egyetemi Könyvtár, MTA Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár.

7. Cziráky Antal Mózes, Frank Ignác, Kelemen Imre, Kitionich János, Szegedy János, Timon Ákos, Virozsil Antal, Wenzel Gusztáv stb. foglalkoztak a kérdéssel, vö. Illés József: *A Quadripartitum közjogi interpolációi*. Bp. MTA, 1931. 10–19. l.

8. 8. fol.

9. Illés i. m. 6. l.

10. Baranyai Béla: *Némi adalékok jog- és egyháztörténetiünkhez*. 1. *Vizsgálódások a Quadripartitum körül*. Bp. 1942. 84. l.; Ember Győző: *A újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig*. Bp. 1946. 79. 547. l.; Lendvai Márton kéziratos munkájában 1617-től 1625 szept. 8-ig személynökként tartja nyilván. OSZK, Kzt. Quart. Lat. 532. 8. fol. verzó. Quart. Lat. 536. 8. fol. rektó. Quart. Lat. 2494. 8. fol. verzó.

11. Ember Gy. i. m. 133. 378. l.; Henney Vilmos: *A magyar posta története*. Bp. 1926. 96–98. l. Előbb kamarai fogalmazóként, majd 1664–1675 között pozsonyi főpostamesterként említi; Fallenbüchl Zoltán: *A Magyar Kamara tisztségviselői a XVII. században*. = Klny. a Levéltári Közlemények XXXIX. évf. 1969. 257. l.

Libertates Sicularum

os Sigismundus Dei gratia Transilvaniae Moldaviae
Valachiae Transalpinæ, Sacri Romani Imperij
princeps, partium Regni Hungar. dominus,
et Siculorum Comes. 1522

[illegible]

Primo. Quos quilibet ipsorum ad fiduciam
debeamus oblationem hunc. Nobis perinde
est utrum successerit vel non sit in hoc regno nostro
Christi personaliter autam nos oblationes faciat.
Secundo. De dacione singularum domus si plures
fuerint annuatim ad ipsum Sancti Georgii Martiris
in festum illius

rationem habere. Quodammodo Ceterum in vulgariis scriptis
non vult et non debet per se habere. Et ad
hunc finem per se habere.

Quinto. Quodammodo Ceterum in vulgariis scriptis
non vult et non debet per se habere. Et ad
hunc finem per se habere.

Sexto. Omnes ipsiusmodi Sicut. Quod non libenter
vult et non debet per se habere. Et ad
hunc finem per se habere.

Septimo. Sicut etiam in hoc. Quod non libenter
vult et non debet per se habere. Et ad
hunc finem per se habere.

Octava. Sicut etiam in hoc. Quod non libenter
vult et non debet per se habere. Et ad
hunc finem per se habere.

Novo

magyar nyelvű nyomtatványtöredéket őriz.¹² Többféle vízjelű papír található a kötetben.¹³

A következő a Fol. Lat. 4024-es kézirat¹⁴, amely azelőtt a bécsi Hofbibliothek tulajdona volt Cod. 8465-ös jelzettel¹⁵. A magyar bizottsági változatot követi, index nem csatlakozik hozzá. Kötése eredeti festetlen pergamen kötés, melyet 1916 júliusában javítottak. Vízjelét nem sikerült azonosítanom.

A másik három kézirat az uralkodó akaratának megfelelő szöveget tartalmazza, melyek közül a Fol. Lat. 4102-es a 337. fólió rektóján található bejegyzés szerint valamivel későbből származik, mint az elsőként említett *Négyeskönyv*: „JCI totum opus Manu p[ro]p[ri]a fecit 1573.”¹⁶ A 10. fólió rektóján a nádasdladányi könyvtár pecsétje jelzi, hogy valaha a Dunántúlon birtokos Nádasdyak tulajdona volt. A kötet végén szintén megtalálható a „Hoc opus...” kezdetű rész, indexe nincs, kötése mályvaszínű alapon aranymintás papírkötés zöldre festett pergamen gerinccel. Vízjegye szerint papírja magyar, német és cseh területen fordul elő.¹⁷

A negyeik (Fol. Lat. 3647.)¹⁸ kötéstábláján 1585-ös, ill. belül az 1586-os évszámot hordozó kézirat. Szintén az aulikus változatot foglalja magában és az indexet a szövegrész után közli.

Az ötödik (Fol. Lat. 4512.) egy 1588-as possessor-bejegyzést, ill. a kötéstábláján 1589-es évszámot megőrzött kötet. Az ellentervezetet tartalmazó szöveg indexét a tordai országgyűlésen 1540 áprilisában Werbőczy közreműködésével alkotott törvénycikkek¹⁹ követik, melyek a fejedelemség megyei tisztviselőkarának kiépítése, a bírósági szervezet és a fellebbezés rendjének szempontjából fontosak.

12. RMK I. 176.

13. 36. fol. vő. Varga Nándor Lajos: *Vízjegyek kézzel merített magyar vagy külföldi magyar vonatkozású papírosokon 1330-tól 1896-ig*. Bp. 1970–1975. II. köt. 143. l. 315-ös; 91–92. fol. Varga i. m. II. köt. 141. l. 307-es, ill. Briquet: *Les filigranes*. Paris–Londres stb. 1907. I. köt. 282., 285. ábra; 157. fol. Varga i. m. II. köt. 142. l. 312-es, ill. Briquet i. m. I. köt. 284-es ábra. Varga 17. századi, Briquet 16. század végi papírok vízjegyeként adja meg az ábrákat. Egy vízjegyet nem sikerült azonosítanom, l. 2. fol.
14. Illés i. m. 7. l. „Jakubovich Emil véleménye szerint a XVI. század legvégéről, legfeljebb a XVII. század legelejéről származik.”
15. Vő. Illés i. m. 6. l. A kötetben nemcsak az egykori jelzet, hanem a k. k. Hofbibliothek pecsétje és a következő bejegyzés szerepel: „Ex Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi”. (2. fol.)
16. A bp-i Egyetemi Könyvtár Kézirattára B4 jelzettel őriz egy *Négyeskönyvet*, amelynek 330. fol. verzóján ugyanezt a bejegyzést találjuk. A másoló neve és személyi adatai jelenleg nem ismeretesek.
17. Fol. Lat. 4102. pl. 252. és 281. fol-n vő. Briquet i. m. I. köt. 1008. és 1015. ábra, ill. Varga i. m. I. köt. 46. l-n szintén a Briquet számot közli. Ue. a vízjel előfordul az *Ilosvay-kódesben* (vő. 290. fol.), a *Festetich-kódesben* (vő. 579. fol.) vagy pl. az Egyetemi Könyvtár *Decreta constitutiones et articuli*. 939. jelzetű kéziratában, mely Nádasdy Tamásé volt.
18. Baranyai i. m. 83. l.: úgy vélte, hogy főkörmányszékeink egyikén használhatták. Felhívta a kutatók figyelmét, hogy az OSZK Ktz.-ban „*Corpus Juris Hungarici*” cím alatt vették állományba, ezért ez a példány elkerülte azok figyelmét, akik *Quadrupartitum*ként keresték.
19. *Magyar országgyűlési emlékek*. Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1875. II. köt. 161–168. l. „Articuli reformationis ac rectificationis...”

A felsorolt kéziratok közül ez utóbbival foglalkozunk részletesebben — összevetve a negyedik kézirattal —, mert a már említett országgyűlési határozaton kívül még egy olyan hosszabb bejegyzést tartalmaz, amely az erdélyi fejedelemség 16. század végi történetének egy igen fontos forrását őrzi. Mivel ez a bejegyzés kifejezetten Erdélyhez kapcsolja a kéziratot, feltételezhető, hogy egykori tulajdonosa is onnan származott, s az általa fontosnak tartott, ill. tevékenységével kapcsolatos végzéseket, törvény-cikkeket stb. jegyezte föl.²⁰ Érdemes azonban alaposabban megvizsgálnunk, találunk-e egyéb jellemzőket, amelyek feltevésünk helyességét igazolják, és amelyeknek segítségével pontosabb választ kaphatunk arra a kérdésre: milyen történelmi helyzetben és körülmények között keletkezett ez az eddig ismeretlen, ill. csak kivonatosan ismert szöveg. Az alábbiakban tehát gondosan elemezzük a kézirat kötését, vízjegyét és bemutatjuk egykori possessorait.

I. KÉT ERDÉLYI NÉGYESKÖNYVRŐL

Kötésük stílusjegyeinek vizsgálata

Már első pillantásra feltűnik, milyen nagy a hasonlóság a negyedik és az ötödikként említett kötet között. Mindkettő kötéstábláját a német reneszánsz kötésekre jellemző bélyegzők és görgetők díszítik. Valószínűleg mindkét kézirat kötetlen állapotban került egykori tulajdonosához, s ő köttette be őket valamelyik — talán kolozsvári — könyvkötővel. A negyedik kézirat kötése barna juhbőr, az ötödiké eredetileg natúr színű — ma már erősen megsárgult — disznóbőr. A kötéstáblák merevítőanyaga papír.²¹ A negyediké egy kéthasábos latin nyelvű nyomtatvány, az ötödiké *Jób könyvének*²² kéthasábos, fólió méretű, német nyelvű makulatúrája. Ez utóbbi ösnyomtatvány töredék. A negyedik kötetben a téglalap alakú középmező (tükröt) vonalozással kialakított keretek fogják közre. A kötéstábla külső, hosszmenti széleit egy-egy függőleges sáv zárja, melyben stilizált egyes levelek és ötszirmú virágok váltakoznak. Az első keretben a négy evangélista és a Megváltó („Marcus, Mattheus, Salvator, Johannes, Lucas” sorrendben) íves mezőkbe helyezett feliratos mellképét láthatjuk (a görgető lenyomatának egyszeri hossza, ill. szélessége: 206×22 mm). Az első és második keret között egy-egy sáv található a rövidebb oldalon. A felsőt a levélke és az ötszirmú virág bélyegzője, az alsót egy római számos évszám díszíti. A második keret A. R. monogramos görgetője „Spes, Fides, Justicia, Caritas” felirattal ellátott allegorikus nőalakokat ábrázol (mérete: 194×15

20. Hasonló a helyzet a budapesti Egyetemi Könyvtár B4 jelzetű *Quadripartitum* kötetével, mely a nagyszombati jezsuita kollégium tulajdona volt, nem véletlen tehát, hogy a királyi Magyarországra vonatkozó articulusokat másolta bele egykori possessor.

21. A 15. század végétől sok külföldi kiadvány került Magyarországra kötés nélkül, krúdában hordókba csomagolva. Ezeket hazai könyvkötőink, ill. könyvkiadóink kötötték a kereslet és a megrendelők, a vevők ízlése és óhaja szerint. A hibás, rak táron maradt, vagy elavult tartalmú füzetlen íveket ezután összeragasztották és az így nyert kartonlemezeket kötéstáblák készítésénél használták föl.

22. Az előtáblán Jób, 35. rész vége, 36. rész eleje; a háttáblán Jób, 31. rész eleje.

mm). A képecskéket medaillonokba foglalt férfifejek fűzik egymáshoz. A második és harmadik keret közötti fenti sávban a tulajdonos monogramját, a lentiben két stilizált liliom között az előbbinél kisebb méretű ötszirmú virágot helyezett el a könyvkötő. A harmadik keret görgetője medaillonba foglalt, felirat nélküli, babérkoszorús fejek sora lombdísszel, szárnyas angyalfejekkel (mérete: 125×12 mm). A középmezőt három függőleges sorban apró gránátalma virágok bélyegzői töltik ki. A háttáblán a sávokban a monogram és az évszám helyett az egyes levélké, ill. a stilizált liliomok nagyobb és kisebb méretű ötszirmú virágot fognak közre.

Az ötödik kézirat kötésén a középmezőt négy keret veszi körül. A legkülsőben kandeláber motívumos görgető látható. A második keret görgetője azonos a negyedik kötet harmadik keretének görgetőjével. A második és harmadik keret között a rövidebb oldalon egy-egy sávban a már ismert levélke és az ötszirmú virág váltakozik. Ugyanezek a bélyegzők díszítik a harmadik keretet is. A negyedik keretbe a negyedik kötet második keretének görgetője került. A középmezőt közrefogó két rövidebb sávban fönt a tulajdonos monogramja, lent az arab számos évszám olvasható, a két hosszanti sávban újra a kandeláber motívum tűnik föl. A tükör díszítése megegyezik a negyedik kötetével, bár annál valamivel keskenyebb. Az elő- és háttábla felépítése azonos, de a hátulsó kötéstáblán a monogram sávjában az ötszirmú virág két különböző méretű változata sorakozik, az évszám helyén pedig a kicsi ötszirmú virághoz a tükör díszítménye társul. A gerincen mindkét kötetnél négy duplabordát alakított ki a könyvkötő. Az általuk közrefogott mezőkben semmiféle díszítést nem alkalmazott. Ezenkívül mindkét kötetben föllelhető két-két bőr zárószalag maradványa.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az ilyen jellegű kötések a 16. században a németek lakta területekre jellemzők, s ebbe a Szepesség éppúgy beletartozik, mint az erdélyi száz városok. A vaknyomásos technikához szükséges bélyegzőket és görgetőket hazai ötvösök is véshtették. Minthogy a kéziratokat — amint majd látni fogjuk — vízjegyük és possessoraik szintén Erdélyhez fűzik, talán nem járunk messze az igazságtól, ha a könyvkötőt is erdélyinek sejtjük, s a kötésekét német stílust követő erdélyi reneszánsz kötésnek minősítjük. Nem valószínű ugyanis, hogy tulajdonosuk — miután Erdély vagy a Partium területén megvette a kéziratokat —, kivitte volna őket valamelyik német fejedelemségbe, hogy ott beköttesse. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy Haebler²³ nem találtunk hasonló görgetőket.

Vízjelük megállapítása és lokalizálása

A következő ismerv, amely Erdélyhez köti a kéziratokat, a vízjel, mely mindkét kötetben Kolozsvár²⁴ címere, a címerpajzs felső részén a

23. Haebler, K.: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Bd. I—II. Leipzig, 1928. c. művében két A. R. monogram szerepel a 16. századból. (Rinckfeld, August — Wittenberg; Roskopf, Andreas — Leipzig). (473. l.)

24. Jakó Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI—XVII. század)*. = *Studia Universitatis Babes—Bolyai, Series Historia*. Fasc. 2. Cluj. 1962. Kiny. 67. l. 8—9. ábra.

bástyas kapuzat fölött BB, BV monogrammal.²⁵ Arra a kérdésre, hol készítettek ilyen vízjelű papírokat, a kolozsvári papírmalom története adja meg a választ. A malom és a nyomda Heltai Gáspár özvegyének 1582 végén, vagy 1583 elején bekövetkezett haláláig egy kézben volt. Ezután a nyomda ifj. Heltai Gáspár, a papírmalom testvére, Hertel Péterné Heltai Borbála tulajdona lett, ill. 1587-ben mindkettőt a nyomdász, Schessburger (Segesvári) Gáspár bérelte.²⁶ A tulajdonosok az 1575–1596/97-ig terjedő időszakban Kolozsvár címerét használták vízjegyként az előbb említett monogramokkal.²⁷ Összevetve papírjaik és köteteink filigránját megállapíthatjuk, hogy az ismeretlen másolók a Heltai-féle papírmalom papírjára írták le a *Quadripartitum* szövegét.

Possessoraik

A további jellemzőket kutatva azonnal szemünkbe ötlük, hogy míg a negyedik kézirat kötéstábláján L. P. D. B. monogram és MDLXXXV évszám áll, az ötödiken L. P. monogram és 1589-es évszám. Ez utóbbi kötet egyik possessor bejegyzése megadja a megfejtést is. A kéziratot ugyanis Pistháky Lukács vásárolta 1588-ban egykori tulajdonosától, Antonius Venetustól, váradi tartózkodása idején: „Lucae Pisthakj, Emtus flor. [ez a szó és az utána következő szám áthúzva] ab Anthonio Veneto, commorante Waradini etc. 1588.” A kéziratos kötet eladóját, Antonius Venetust Szamosközy a Báthory Zsigmond udvarában élő olaszok között említi orgonista papként.²⁸ Későbbi possessor, Pistháky²⁹, bongárdi birtokos nemes volt,

25. Fol. Lat. 3647-ben: BB (46. fol.), BV (3. fol.); Fol. Lat. 4512-ben BB (6. fol.), BV (8. fol.) vö. Jakó Zsigmond: *Filigrae Transilvanene din secolul al XVI-lea.* = *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia.* Fasc. 1. Cluj. 1968. 6–7. l., ill. a vízjelek: 16–17. l., a leghasonlóbb 16. l. — Jakó Zsigmond: *Inceputurile fabricarii hirtiei in tara noastra. Morile de hirtie din Brasov si Cluj in secolul al XVI-lea.* = *Revista Bibliotecilor* 1970. 3. Klny. 179–180. l. — Varga Nándor Lajos i. m. I. köt. 60. l. 72. ábra, ill. vö. RMK I. 222., fol. C₂ és D.
26. Jakó Zs.: *Az erdélyi* ... i. m. 66–67. l.
27. Vö. 24. és 25. jegyzet.
28. *Szamosközy István történeti maradványai, 1542–1608.* Kiad. Szilágyi Sándor. 4. köt. Vegyes főljegyzések. Bp. 1880. (MHH II. 30.) 76. l. „Antonetto Venetus, organista, ez egy gyilkos parázna lator pap volt.” — Herepei János: *A nagyváradi kalvinista iskola külföldi származású professzora.* = *Magyar Paedagogia*, 49 (1940) 1. sz. 48–51. l. című cikkében is említi egy Marcus Antonius Venetus-t, akit I. Rákóczi György váradi professzornak hívott meg Itáliából. Pistháky személye és a bejegyzés évszáma azonban Szamosközy adatát valószínűsíti, és kizárja a másikat. Lehetséges, hogy az olasz eredetileg jogvégezett ember volt, akárcsak Brandenburgi Katalin udvari orgonistája, Michael Hermann, aki később Brassó bírása lett. (Benkő András: *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről.* = *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Szerk. Csetri E., Jakó Zs., Tonk S. Bukarest, 1979. Kriterion 98. l.)
29. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Bp. 1862. 303. l. — Hodor Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése köre metszett pecsétjével s földabroszával.* Kolozsvár, 1837. 42., 210. 454. l.; Tehetősebb, zenekedvelő ember lehetett, bár saját muzsikusa nem volt, de főljegyezték róla, hogy egyszer kölcsönkérte Beszterce muzsikusait. = *Művelődéstörténeti T.* i. m. 228. l. 121. jegyzet.

1566—1568-ban Doboka vármegye jegyzője, utóbb ügyvédje. A Báthory Zsigmond-féle királyi könyvekben négy ízben fordul elő neve. 1585. február 3-án egy Flórián nevű cigányt és fiait sátraikkal együtt nova donatio címen kapta meg. Tudjuk, hogy az új adomány általában nem jószágok új donatióját jelentette, hanem olyan nemesi birtokra kaphatta az adományos, mely már birtokában volt, de az erről szóló oklevele elveszett, megsemmisült, megsérült, esetleg nem is volt, vagy nem, ill. nem a megfelelő formák között végeztette el a birtokbaiktatást. Néha azonban nova donatio címen érdemeire való tekintettel olyan adományt is kaphatott az adományos, mely korábban nem volt birtokában.³⁰ Ebben az esetben az adomány tárgya egy — valószínűleg aranymosással foglalkozó — cigánycsalád volt.³¹

Ugyanezen év március 31-én a Dengelegy testvérek, Gáspár, Kata és Anna „meg tekintwen . . . az mý pereinkre valo gondviseleset es zolgalattiat” a Kolozs megyei Fűzkúton egy pusztá házhelyet adtak át neki. A fejedelem a magyar nyelven íródott magánadományt a latin nyelvű jóváhagyó oklevél sorai közé iktatta és megerősítette.³²

1588. október 27-én az ugyancsak bongárdi birtokos néhai Porkoláb Domokos magtalanul ehunyt Imre nevű fiának a Doboka megyei Veres-egyházon és Móricon, valamint a Kolozs megyei Lompérton (Lompérd) birtokolt részét Báthory Písthákynak adta, megtekintvén mind atyja, Báthory Kristóf, mind az iránta és az ország iránt tanúsított hűségét, becsületességét és szolgálatait.³³

A következő évben, április 25-én, a Küküllő megyei Ádámoson lévő possessiójára ismét új adomány címen állítottak ki oklevelet számára.³⁴

Apor Péter az 1676 előtt elhalt személyek között szerepelteti: „Az nemesek között volt Písttáczi Lukács”.³⁵

A köteteken lévő monogramok lehetséges föloldása tehát: Lucas Pístháky de Bongárd, ill. Lucas Pístháky. Mindkét kézirat tulajdonosa ő volt, s ha belepillantunk a kötetekbe érthetővé válik, hogy pár éves eltéréssel miért volt szüksége két azonos szövegű *Quadripartitumra*. Jogértő és joggyakorló ember lévén egy könnyen kezelhető, gyorsan, egyértelműen olvasható szövegre volt szüksége. A betűk testét kevesebb gondnal formáló kéz kiírtabb írásának silabizálgatása nyilván nehezítette munkáját, ezért, amikor alkalma nyílt egy olvashatóbb írású kézirat vételére, szívesen megvált korábbi példányától. A negyedikként említett kézirat írása éppúgy 16. századi kurzív, mint az ötödiké, de sokkal odavetettebb, sietősebb, sőt

30. Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. Kolozsvár, 1861. II. köt. 299. l.; Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány és jogtörténet*. Bp. 1946. 351—352. l.

31. MOL F 1, 1193-as tekercs, 279v—280r. A cigányok egy része a különféle mesterségeken (kovács, vályogvető stb.) kívül Erdély területén főleg arany vagy más érccek mosásával, bányászatával foglalkozott. Részben a fejedelmi hatalom alá tartoztak, de más földesúr is köthetett velük szerződést, ill. lehetett földesuruk. Ebben az esetben neki és nem a fejedelmi kincstárnak fizették az adót.

32. MOL F 1, 1193-as tekercs, 305r—306r.

33. MOL F 1, 1194-es tekercs, 95—96. l. Báthory Kristóf alatt procuratorként szerepel. Vö. SzOKlt. 4. köt. 58. l.

34. MOL F 1, 1194-es tekercs, 500—501. l.

35. *Apor Péter verses művei és levelei (1676—1752)*. Szerk. Szádeczky Lajos. Bp. 1903. I. köt. 150. l.

több kéz munkájának látszik, míg az utóbbi végig kiegyensúlyozott, jól olvasható és szövegrendezése is tetszetősebb. A címfejekben mindkettő kb. azonos mértékben alkalmaz rövidítéseket, a szövegrészben a Fol. Lat. 3647-es valamivel többet.³⁶ Margináliákat szintén tartalmaz a két kézirat.

A 17. században a negyedik kötet már az ugyancsak Erdélyben birtokos Varsolcziak³⁷ tulajdona volt, később Bedőházy Tamáshoz³⁸ került, amint ezt az előzéklapon található possessor-bejegyzés tanúsítja: „Sum possessor huius libri cognominem (sic!) Varsolczi, denique dedit ad usum eius marita 1647. Thomae Bődőhajz.” Az utolsó félbetépett lap verzóján jogi feljegyzés áll: „Vetant jura ne credatur cuipiam in propria causa in praeiudicium alterius, item nequis in propria causa tegeri^{38a} queat, aut jus dicere”.

Az ötödik kötetben több jogi tárgyú és más bejegyzést találunk. Így pl. az előtábla belső oldalán egy 1628 november 7-ről származó Küküllő megyére vonatkozó följegyzést: „1628 7. 9bris [novembris] leot szek in Co[mi]t[a]tu de Kikellio”, egy jogi passzus,³⁹ majd Hegyesi István beírása követi: „Sum ex libris Stephani Hegjesj. m[anu] p[ro]p[ri]a.” Possessorunk, Hegyesi Mihály és Cserényi Anna fia, Borosjenőből származott,⁴⁰ s kortársai is tanult embernek ismerték. 1666-ban a kisebb kancellária írnokaként kezdte hivatali karrierjét, átmeneti deákoskodás után 1678–1684 között fiscalis ügyész, 1685–1689-ben országos főtisztviségviselő, fiscalis director lett. Hivatala a kincstári jogok védelmén túl tulajdonképpen a főállam-

36. Fol. Lat. 3647. Fol. Lat. 4512.

Pars I. tit. 4. 50:29	} a rövidítések aránya
Pars II. tit. 36. 69:46	
Pars III. tit. 17. 51:40	
Pars IV. tit. 9. 75:66	

37. A bejegyzésben a neveket áthúzták tintával, csakúgy, mint egy másik, az 1660-as évekből származó kézírást. — A Varsolcziak Szilágy megyében éltek I. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1932. XI. köt. 37. l. — Petri Mór: *Szilágy vármegye monográfiája*. [Bp.] 1904. VI. köt. 699–701. l. — Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. 1980. 364., 365. 371. 373. l.: Varsolczi István 1612–1615-ben a kisebb kancellária írnoka, 1629–1638 között fiscalis ügyész, majd 1640–1647-ben kincstári jogügyigazgató. — Az „*Erdélyország történeti tára*”. Kolozsvár, 1837. című kötetben a szerkesztők említenek egy Varsolczi Jánost „a kolozsvári óvárbeli magyar unitaria iskola segéd tanítóját”, aki Bethlen beiktatása, ill. a fejedelem-változás alkalmából latin verset írt. (II. köt. 261., 264–5. l.)

38. Bedőházy (léczfalvi; árkos) székely család, I. Kempelen, i. m. II. köt. 19. l. — Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy, 1901. 56. l. — Trócsányi i. m. 327., 365., 366., 373. l.: Bedőházy Tamás 1642-ben szintén a kisebb kancellária írnokaként kezdte pályafutását. 1647-ben már a nagyobb kancelláriában találjuk mint írnokot, 1654–1657 között kincstári ügyész, 1660-ban a fejedelmi javak praefectusa.

38a Értelmetlen elírás.

39. „Si Actor seu triumphans pars in aliquorum bonorum iudicialiter reobtentorum, contra vim repulsionis se locaverit, dominium eo facto in amissione causae, hoc est, illorum bonorum iuriumque possessionariorum reobtentorum convincatur. Vlad. decreti Minoris quarti Articulo 19. observa.” = II. Ulászló 1500. évi (IV.) decretuma, 19. articulus, 2. par. Vö. *Magyar törvénytár*. — *Corpus Juris Hungarici*. 1000–1526. Ford. és jegyz. ell. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1899. 654. l.

40. Nagy Iván i. m. 5–6. köt. 81. l.

ügyészi feladatkörnek felelt meg. 1685–1686-ban bevásárlották a fejedelmi tanács mellé rendelt deputatióba,⁴¹ 1676. szeptember 25-én ő is csatlakozott azokhoz, akik Gyulafehérvárott írásba foglalták, hogy a magyarországi bujdosók s a fejedelmi pár közötti tárgyalásokról semmit sem árulnak el.⁴²

A gyulafehérvári káptalan országos levéltára megőrizte számunkra possessorunknak a káptalan requisitora, Csicsói György előtt bemutatott levelét, melyben visszautasítja és érvénytelennek nyilvánítja a számára Thökölly Imre által adott teljhatalmú kurátorságot.⁴³

Apor Péter kétszer említi a nevét,⁴⁴ Cserey Mihály névsorában szintén megtaláljuk: „Öreg Hegyessi István, híres procorator.”⁴⁵ Maga Hegyessi mintha csak kötetünkre célozna, amikor a „Kegyességnek nagy titka” című, Kolozsvárott 1686-ban kiadott munkája előljáró beszédében ezt írja: „Így hát senki gabonájában sarlomat nem eresztettem, mert az alkalmatosság, ez kis írást, ugyan személy szerint vetette reám is... tartozom hát a Christus szerelmében és félelmében, az én gyengeségem szerint, azon munkálódni is, ha néha Decretumot forgatok is.”⁴⁶

Az előtábla tükre őrizte meg számunkra az utolsó tulajdonos nevét is. A possessor-bejegyzésnek minősülő, e századból származó bélyegző szerint Bíró Balázs ügyvéd Kolozsvár szabad királyi város tiszteletbeli ügyésze volt.

A második főlíon Somlyai Adalbert bejegyzését „Illustrissimi Domini Adalberti Somlyai”, Pistháky Lukácsé követi. A Somlyai család csíksomlyói előnévvel Erdélyben volt honos.⁴⁷ Somlyai Adalbert talán annak a Somlyai Gergely deáknak a leszármazottja, aki 1578–1592 között fiscalis director, 1594-ben a fejedelmi tábla és az országgyűlés elnöke volt.⁴⁸ Egy százötven évvel későbbi jogügylet kapcsán újra feltűnik ez a vezetéknev: Apor Péter egy 1745. február 3-án Altorjáról Siménfalvy János ügyvédhez intézett levelében keresztnév nélkül prókátorként említi egy Somlyait.⁴⁹ Az utolsó lapon egy magyar nyelvű szöveg olvasható: „1634. 11 [decem]bris Kun Gabor Ura[m] Karansebesi ugiu[n] Karansebesi Nagi Miklos ellen valo levelejt mutatta megh adot Tall[er] 1.”⁵⁰

Végül a háttábla belső tükrén jogi tárgyú bejegyzések sorakoznak, melyek közül az utolsó Szentgyörgyi Simontól⁵¹ származik: „Actor semp[er] debet esse Parat[us] Inc[at]t[us] p[ro] non venien[do] ca[us]am sua[m] totam amittet. Simeo[n] Szentgergyi m[anu] p[ro]p[ri]a.”

Mind a negyedik, mind az ötödik kötet possessorai valószínűleg jogvégezt emberek voltak, s az erdélyi kancellária és a kincstári igazgatás

41. Trócsányi i. m. 74., 149–151., 364., 365., 367., 373. l.

42. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* Bp. – Szeged, 1971. III. köt. 48. l.

43. MOL F 14 Miscell. cista 2. fasc. 4. N° 19r.

44. Apor i. m. I. köt. 199., 203. l.

45. Cserey M. l. Apor i. m. I. köt. 263. l.

46. RMK I. 1352. fol. „!!” verzó és fol. „!!2” rektó.

47. Nagy Iván i. m. X. köt. 283–284. l.

48. Trócsányi i. m. 356., 364., 376., 381. l.

49. Apor i. m. II. köt. 292–294. l.

50. Fol. Lat. 4512. 282. fólió verzó.

51. Személyi adatai további kutatást igényelnek.

területén tölthettek be különféle hivatalokat. Az ügyek intézéséhez, munkájuk szakszerű végzéséhez a hazai jogban is jártasaknak kellett lenniük. Nem csoda tehát, ha a *Négyeskönyvet*, mely a *Tripartitumban* nem található⁵² anyagot is tartalmaz, már a 16. században többször lemásolták, s a példányokat kézről-kézre adták.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kéziratok kötése, vízjegye és possessorai korábbi feltételezésünk helyességét igazolják, azaz a kötet erdélyi provenienciáját.

II. AZ 1595-ÖS SZÉKELY PRIVILÉGIUM. — A FEKETEHALMI OKLEVÉL

*Az 1595-ös diploma megítélése a történetírásban
az eddig ismert kivonat és fordítás alapján*

A két erdélyi *Quadripartitum* kézirat vizsgálata után fordítsuk figyelmünket az ötödik kötet fentebb már jelzett, figyelmet érdemlő második bejegyzése felé, amely nem más, mint Báthory Zsigmond 1595. szeptember 15-én Feketehalmon kelt oklevelének másolata a székely szabadságjogok visszaállításáról. Az oklevél pontos szövege mindmáig nem ismert, csak a Baranyai Decsi-féle latin nyelvű kivonata és az MTA Kézirattárában található közel egykorúnak tekinthető magyar fordítása állt a kutatók rendelkezésére. A magyar nyelvű oklevelet Krizbay Miklós küldte el az Akadémiának a következő levél kíséretében:

„Tisztelt Tekintetes Titoknak Úr! Ide mellékelve van szerencsém a Magyar Academia kézirattárának gyarapítása végett Kegyedhez beküldeni fejedelem Báthory Zsigmondnak székely szabadságot tárgyzó 1595-beli oklevelét. — Néhai Kilyéni Székely Mihály, ki Pesten, 1818ban nevezetlenül közrebocsátá „A Nemes Székely Nemzetnek constitutioi-t, privilegiumai-t stb.” sokat hajhászta e kegylevet, de nyomába nem akadhatott. Az utána következett szaktudósok nyomozása is sikertelen maradt, s mármár általános megnyugvás lőn a felett, hogy e nevezetes történeti adat, melynek egykori létezését hongyúlési törvénycikkünk tanúsítá, végkép elpusztult. Egy szerencsés véletlen azonban engemet a soká kutatott oklevélnek e — papirosáról s iratmodorjáról ítélve — szinte egykorú másolatára vagy méginkább fordítására vezetvén: ismertetéseül, szükséges történeti körülírással beküldöttem a nagybecsű történeti értekezéseket közlött *Nemzeti Újság*ba, hol idei 538—9-ik számában — nyomdai hibákkal — legközelebb-ről meg is jelent. Magát, ez évkönyveinkben hézagot pótlendő levelet leginkább helyén lenni véltem ott, hová a főlebb írtak szerint ezennel beküldém. Tisztelettel lévén Kegyednek, alázatos szolgája: Krizbay Miklós mk. Kolosvár, aug. 23. 1847.”⁵³ Krizbay megállapításához a következőket fűzzük hozzá: a magyar nyelvű diploma nemcsak „papirosáról s iratmodorjáról ítélve”, hanem kutatásaink eredményeképpen vízjegye alapján is

52. Illés i. m. 24. l.

53. MTA, Kzt. Oklevélgyűjtemény, 1116. — az oklevél jegyzete ue.

közel egykorúnak tekinthető. Filigránjának rajza és mérete ugyanis azonos a Brassó közelében fekvő vidombáki papírmalom által kizárólag 1620-ig használt vízjeggyel, mely Brassó címerét ábrázolja.⁵⁴

Sajnálatos módon történészeink még ennek a magyar nyelvű oklevélnek sem ismerték az eredeti szövegét, legfeljebb a Jakab Elek által közölt tartalmi kivonatát használták.⁵⁵ Így, bár az oklevél létéről, kibocsátásának tényéről 16–17. századi forrásaink tudósítanak, a múlt századi történetírók véleménye már megoszlott: volt, aki elfogadta, volt, aki kétségbe vonta a kiadás megtörténtét.

A humanista Szamosközy István, aki Kovacsóczy kancellár támogatásával Páduában folytatott tanulmányokat, mint a gyulafehérvári fejedelmi és káptalani levéltár őre hozzájuthatott számos fontos irathoz, történeti forráshoz, s ezeket fel is használta latin nyelven összeállított történeti munkájában. Az 1595-ös év eseményeire többször is utal, a székelyek szabadságáról pedig a Báthory András megülését leíró rész előtt szól, nem véletlenül, megemlítvén a közsékelyek elkeseredettségét a szabadság elvétele és a véres megtorlás miatt.⁵⁶ „*Történeti maradványai*” címen kiadott kötetében pedig a következőket írja: „Mikor Havasalföldiben Szenán passa az császár derék hadával volt, Báthori Zsigmond a székelyeknek megadta a szabadságot, de ők azt rossz magok viselések miáj és sok violentiájok miáj elveszték, és vissza térének az parasztságra ilyen formán, hogy kinek mi kárt tettek refundálják.”⁵⁷

Borsos Tamás, a székely származású marosvásárhelyi főbíró, országgyűlési és portai követ, akinek apja, az ugyancsak történetíró Borsos Sebestyén, egy magyar nyelvű egyetemes történeti munka, a „*Krónika a' világnak lett dolgairól*” szerzője, igen szemléletesen írja le 1595 szeptemberének eseményeit, a székely szabadságról pedig így nyilatkozik: „nem lehetett egyéb abban, hanem meg kellett adni nékik az szabadságot, de conditióval.”⁵⁸

Hidvégi Mikó Ferenc históriája szerint „erre a hadra tekintve adták volt meg a szabadságot a székelységen levő jobbágyoknak...”⁵⁹

Bors János is megerősíti ezt krónikájában, s még a napot is közli „1595-ben szent kereszt napján [szept. 14.] adá meg a király Báthori Zsigmond a székely nemzetnek régi szabadságát... Azon szabadságot pedig ada a Feketehalom mellett a táborban, a Barczaság mezejin.”⁶⁰

A marosvásárhelyi tanító, Baranyai Decsi, vagy eredeti nevén Csimor [Czimir], családja a Tolna megyei Decsről származott át Erdélybe. Mivel

54. Vö. Varga Nándor Lajos i. m. I. köt. 62. l. 80–81. ábra és 70. l.

55. Vö. Jakab Elek–Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig*. Bp. 1901. Athenaeum. 296–7. l.

56. Szamosközy István: *Erdély története. (1598–1599. 1603.)* [2. kiad.] Magyar Helikon, 1977. 186., 264. l.

57. Szamosközy István *történeti maradványai, 1542–1608*. Kiad. Szilágyi Sándor. 4. köt. Vegyes följegyzések. Bp. 1880. (MHH II. 30.) 51–52. l.

58. Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Emlékiratok, levelek. Bev. Kocziány László. Bukarest, 1972. Kriterion. 44. l.

59. Hidvégi Mikó Ferenc *históriája. 1594–1613*. Pest, 1863. (MHH II. 7.) 141. l.

60. *Erdélyország történeti tára*. Kiad. gr. Kemény József és Nagy Ajtai Kovács István. Kolozsvár, 1837–1845. 1. köt. Bors János krónikája 1595–1619. 179. l.

szülőfaluja a felső-baranyai református szuperintendenciához tartozott, a Baranyai nevet is felvette. Wittenbergi, strassburgi, franciaföldi, itáliai peregrinációja után 1592 végén Báthory Zsigmondhoz menekült. A fejedelem pártfogásában remélve ő is a teljes magyar történetet akarta megírni. Nem sokkal áttelepülése után, 1593 körül fogott hozzá munkájához. Históriajának elkészült tizedik decasában foglalkozott a szabadságlevél kibocsátásának körülményeivel. Nemcsak azt közli, hogy Báthory Zsigmond fegyverbe szólította az összes székelyt mind a nyolc székben, hanem szabadságuk elvesztésének előzményeiről, a fejedelem fontolgatónak tetsző magatartásáról is ír, majd ismerteti az oklevél tartalmát.⁶¹

Somogyi Ambrus, Belső-Szolnok vármegye jegyzője, Mátyás halálától a bécsi békéig írta meg Erdély történetét, a Báthoryak koráról főként személyes élményei és értesülései alapján. 1595-ről úgy tájékoztat, hogy Zsigmond minden plebejus állapotú székelynek megparancsolta a fegyverfogást, s szabadságukat is visszaállította.⁶²

Az egykor Baranya megyében birtokos Pellérdi család a török terjeszkedés következtében szétszóródott. Egy részük Nyitrába települt, másik részük Erdélybe. Az 1595-ös eseményeket szemléletesen ismertető Pellérdi Pétert 1589-től Báthory Zsigmond udvarában találjuk a fejedelem aludvarmestereként. Közvetlenül ura környezetéhez tartozván maga is részt vett a táborozásban és a havasalföldi hadjáratban. 1595 tavaszán Gyulafehérvárott Báthory udvarában találkozott Nádasdy Ferencel, a tizenöt éves háború jeles hadvezérével, akinek azzal akarta jóindulatát megnyerni, hogy a török, ill. az erdélyi hadmozdulatokról és eseményekről beszámol „...nem akaram enis hatra hadnj hogy te Nagysagodnak mosthani állapotunk feleol valami bizonyosth ne iryak es lewelem altall ne salutallyam...”⁶⁴ Nem tekinthetjük véletlennek, hogy vállalkozott erre a tudósításra, hiszen Nádasdy számára is ismerősen csenghetett az aludvarmester neve. Egyik rokona, Pellérdi Ádám ugyanis 1556-ban Nádasdy Tamás udvarbírája volt. Pellérdi szívesen vállalkozott a levélírára egyrészt, mert a győzelmes hadjárat ura és az erdélyi seregek helytállását bizonyította, másrészt, mert a magyarországi nagybirtokos főnemes, Nádasdy pártfogását meg akarta nyerni.⁶⁵ Hosszú levelében, melyet 1595. nov. 1-én Gyurgyevo alatt fejezett be, a feketehalmi diploma kiadásáról is megemlékezik.⁶⁶

61. *Baranyai Decsi János magyar históriája 1592–1598*. Kiad. Toldy Ferenc. Pest, 1866. (MHH II. 17.) Dec. X. Lib. IX. 208–11. l., ill. *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)*. Ford. és bev. Kulcsár Péter. Bp. 1982. 250., 255–261. l.

62. *Scriptores rerum Transsilvanicarum*. [Somogyi Ambrus] Simigianus, Ambrosius: *Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum ab anno 1490–1606*. Tom. 2. 162–163. p.

63. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE)*. Kiad. Szilágyi Sándor. III. 347., 364–365. l.

64. Pellérdi Péter levele Báthory Zsigmondnak Szinán basán aratott győzelméről. Közli: Sörös Pongrác. = *A pannonthalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1913/1914-diki tanévre*. 142. l.

65. Pellérdi i. m. 136–137. l.

66. Pellérdi i. m. 143–144. l.; Rá vonatkozó egyéb adat: ismét a királyi Magyarországra települt át Vö. Szamosközy István: *Erdély története. (1598–1599. 1603.)* (2. kiad.) Magyar Helikon, 1977. 116. l.; Sörös Pongrác szerint viszont Báthory

Istvánffy Miklós terjedelmes magyar történetében részletesen beszámol a tizenöt éves háború eseményeiről, az erdélyi helyzetről, és a diploma kiadásáról is többször ír.⁶⁷

A szász származású ugyancsak kortárs Weiss Mihály „*Liber annalium...*” című munkájában pár sorban szintén lejegyzi, amit a székely szabadság visszaállításáról tud: „... Sigismundus... gibt den Zeklern das vorige Freythum und also ziehen der Zekler über 28.000 den 3. Oktober mit Sigismundo über das Gebürge, welches als Szinan Bassa vernimmt...”⁶⁸

A 17. századi történetírók közül Bethlen Farkas erdélyi történetében több oldalt szentelt az 1595-ös év eseményeinek leírására, azonosítva magát a nemességgel, mely a diploma megadását igen nagy sérelemnek tekintette. Hat rövid pontban ismerteti azokat a feltételeket is, melyekről az oklevél kiadása előtt a fejedelem a közszékekkel tárgyalta.⁶⁹

Nagy Szabó Ferenc *Memoriale*-jában az 1599-es évnél tér vissza az 1595-ben történtekre: „Immár azt hiszem hogy eléggé vehedd eszedbe: mit nyertek a székely nemes emberek véle, hogy azokat a székelyeket, kik Báthori Sigmonddal Havasalföldébe a törökre szabadságért elmentek vala, ... onnat haza jöven jó szerencsével, itthon őket felmészárlák és esmét jobbaggyá tevék.”⁷⁰

A 19. századi történetírók közül Kővári László szintén úgy tájékoztat, hogy a fejedelem felszólította a székelyeket a hadbaszállásra és „politikai iskolája tana szerint, egy utógondolat mellett, szept. 14-én kívánságukat teljesíté, a jobbágyságból felszabadítá...”⁷¹

Lénárt József az oklevél kiadásának kérdésében Baranyai Decsire hivatkozik és így foglalja össze röviden a történeteket: a székelyek „... táborozásuk feltételeül az 1562. jún. 20-án Segesvárott elvett szabadalmaik okmányilag leendő biztosítását tűzték ki, mire Zsigmond sept. 15-én táborigyűlést tart s a kért okmányt kiállíttatja.”⁷²

Az „*Erdélyi országgyűlési emlékek*” szerkesztője, Szilágyi Sándor az előzmények leírásánál a 16–17. századi történeti forrásokból merít, Baranyai Decsi szövege alapján ismerteti az oklevél tartalmát,⁷³ majd az egyik lábjegyzetben még hozzáfűzi: „Kiadatott ez okmány 1595. szept. 15-én

Zsigmond táborozása után is Erdélyben maradt, Basta idején Rudolf király támogatását kérte elvesztett birtokai visszaszerzésére, amire ígéretet is kapott. A 17. sz. első évtizedében halt meg természetes halállal. (Vö. Sörös i. m. 156. l.)

67. [Istvánffy Miklós] Istvánfi Nicolaus: *Historia regni Hungariae*, ... libris 34. Viennae—Pragae—Tergesti, 1758. Lib. XXIX. 412–414. l. és Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Ford. Juhász László. Bp. 1962. Magyar Helikon. 405–407., 411 l.

68. Weiss, Michael: *Liber annalium raptim scriptus 1590–1612, continuatio usque 1615*. = *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. (Neue Folge). Hrsg. v. Joseph Kemény, Eugen Trauschenfels. 148. l.

69. Bethlen [Farkas], Wolfgangus de: *Historia de rebus Transsylvanicis*. Ed. 2. Cibinii, 1783. Tom. III. Lib. VIII. 596–598., 600–603. l.

70. Nagy Szabó Ferenc *Memoriale*-ja. *Erdélyi történelmi adatok*. Szerk. Mikó Imre. 1. köt. —. Kolozsvár, 1855. 44. l.

71. Kővári László: *Erdély történelme*. 4. köt. Pest, 1859. 66. l.

72. Lénárt József: *Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem élete, jelleme és politikája*. = *Erdélyi Múzeum*, 1880. 8. sz. 246. l.

73. *EOE* III. köt. 355–357. l.

a fekete-halmi táborban... Az okmány még lappang, s a nemes gróf [ti. Kemény] nem ismerte Baranyai Decsinek terjedelmes, csaknem szó szerinti fordítását... s nem vette figyelembe, hogy a deczemberi fehérvári gyűlés is szól ez okmány létezéséről.”⁷⁴ Szilágyi tehát magyar nyelvűnek tartotta az eredeti diplomát, melyet — szerinte — Baranyai fordított latinra.

Kemény József a szabadságlevél kiadása kérdésében kétféle véleményt nyilvánított. Az „Erdélyország történetei tára” 1837-ben az ő és Nagyajtai Kovács István szerkesztésében megjelent I. kötetében Bors János krónikájához írt bevezetésében a következőképpen foglalt állást az oklevéllel kapcsolatban: „Szabadságot ígért s adott a II. János [ti. János Zsigmond] alatt jobbágyokká tétetett székelyeknek, s azokkal nagyon megszorítván hadát Oláhországba vagy Havasalföldébe nyomult...”⁷⁵ Valamivel lejjebb ugyanezt a felfogását erősíti meg egy mondatában: „Mihály havasalföldi vajda ellenségeképpen Erdélybe jött, és szabadság ígéretével magához kapcsolván sok székelyeket is, (kik miután Zsigmonddal Havasalföldéből győzedelmesen hazatértek vala, ismét [kiem. tőlem — F. K.] jobbágyokká tétettek)...”⁷⁶

A fentiekkel ellentétes állásfoglalását a Weiss Mihály művéhez fűzött jegyzetei egyikében találjuk. A *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens, Neue Folge* című kötet már Kemény halála után, 1860-ban jelent meg, de összeállítója, Eugen Trauschenfels megjegyzi az előszóban,⁷⁷ hogy a jegyzeteket még Kemény állította össze, ő csak közreadja. A 148. oldalon a csillag alatti jegyzetben tehát Kemény ellenkező véleményét olvashatjuk: „Wo ist die Urkunde hierüber? — Weiss hat sich hier geirrt, denn Sigmund Bathori versprach nur den Seklern die Wiederertheilung ihrer alten Freiheiten”⁷⁸ — dieses beweisen die Artikel des am 3. Dezember 1595 zu Weissenburg abgehaltenen siebenbürger Landtages.” Ezt az országgyűlési határozatot, melyre más történéseink éppen azért hivatkoznak, mert annak 15. pontja minden kétségüket eloszlatja a diploma kiadását illetően, hiszen csak azt lehet semmissé nyilvánítani, ami előzőleg létezett, Kemény szintén jól ismerte. A Bors János krónikáját közlő kötetben ugyanis a szerkesztők ezt is megjelentették. Hogy ennek ellenére a 4. kötetben ellenkező felfogást vallott, talán azzal magyarázható, hogy valami oknál fogva elbizonytalanodott ebben a kérdésben, s azért változtatta meg a véleményét.

Jakab Elek álláspontját az „*Udvarhely vármegye története*” című művében fejti ki. Említi, hogy az MTA Kézirattárában van Báthorynak egy 1595-ből származó magyar nyelvű, tíz pontból álló oklevele, amit „*úgy látszik deczemberben*”⁷⁹ [kiem. tőlem — F. K.] adott ki a székelyek számára. A továbbiakban elég részletesen ismerteti a privilégium tartalmát, majd

74. EOE III. köt. 357. l., 1. jegyzet és: Szilágyi Sándor: Erdélyország története tekintettel mivelődésére. Pest, 1866. 448—449. l.

75. Erdélyország történetei tára. i. m. I. köt. 173—174. l.

76. I. m. 176. l.

77. Deutsche Fundgruben, Neue Folge i. m. Vorrede I. l.

78. EOE III. köt. 357. l., 1. jegyzetben Szilágyi Sándor is említi Kemény eme kétélyét.

79. Jakab—Szádeczky i. m. 294. l.

a következőket írja: „Ez oklevél számos helyéből világosan kitűnik, hogy azt Zsigmond fejedelem a székelyeknek török ellen viselt oláhországi hadjárata alatt 1595-ben adta; de az is bizonyos, hogy tényleg ki nem adatott, részint belső okokból, mert abban a székelységnek csak a jog látszata, a szabadság csak szóval adatott meg... Külső alaki okok is e mellett szólnak. Ez az oklevél nem a fejedelem kancelláriáján kelt, ezt idegen nyelvű fogalmazta, keltezve nincs, a pecsét hiányzik, a fejedelem és a kancellár nem írta alá.”⁸⁰

Huszdik századi történetíróink közül Demény Lajos foglalkozott részletesen az oklevéllel. Szintén idézi Jakab Elek véleményét, majd hozzáfűzi: „észrevételei megfontolandók és további kutatásra köteleznek. A kérdést véglegesen eldönteni a szabadságlevél pontos szövegét illetően mindaddig nem lehet, amíg az eredeti vagy hiteles másolata elő nem kerül. Véleményünk szerint viszont nem vitás az oklevél kibocsátásának ténye.”⁸¹ Úgy tűnik, hogy Demény Lajos Jakab Elek említett állásfoglalását az 1595 szeptemberében kiadott oklevélre érti, nem véve figyelembe Jakab megjegyzését: „úgy látszik decemberben”. Véleménye támogatására ő is a gyulafehérvári országgyűlési végzést és Szilágyi Sándor idézett állásfoglalását említi. Végül ezzel zárja gondolatmenetét: „A források nem árulják el, milyen nyelven szerkesztették meg a fejedelem által kiadott oklevelet. Nincs kizárva tehát, hogy az eredeti szabadságlevél nyelve latin volt, s az egykorú másolat egy kevésbe sikerült magyar fordítás. Ezzel Jakab Elek ellenvetései is magyarázatot nyernének.”⁸² Csakhogy Jakab fentebb idézett „ellenvetései” nem a szeptemberi, hanem a szerinte decemberben kiadott magyar nyelvű adománylevélre vonatkoznak. Ezzel azonban nem tagadja, hogy Báthori szeptemberben is kiadott egy oklevelet. A fejedelem korszakát lezáró összegzésében ugyanis ezt írja: „Nem lehet homályban hagynom az olvasót a Báthori Zsigmond és Székelység közötti viszony valódi természete iránt, a mit érdek szült, tartott fenn és szüntetett meg, a mint nagyobb érdekek mást kívántak. Midőn 1595-ben a Mindszenti Benedek Udvarhely várkapitánya és Kornis Farkas vezénylete alatt 16,000 székely fegyverével fényes győzelmet vívott ki a fejedelem a törökön... indító oka az volt, hogy a székelyek azon föltétel alatt keltek föl mellette, ha az 1562-iki segesvári törvények által elvett szabadságaikat visszaadja, a mit a fejedelem meg is ígért s róla hosszas magával való tépelődés után sept. 14-én szabadságlevelet adott... de a nemesség még azon évben ez ügyet a december 13—23-iki országgyűlés elé vitte... az írások megvizsgálása után kitűnt, hogy a fejedelem adománylevele föltételes volt... a közrendek adománylevele erejét elvesztette...”⁸³ Eszmefuttatása végén ő is az „Erdélyi országgyűlési emlékek” III. köt. 487—488. lapjára hivatkozik. Jakab tehát

80. I. m. 295—6. l.

81. Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda 1593—1601*. Bukarest, 1977. Kriterion. 43. l.; egy másik művében is foglalkozott az oklevéllel: *Székely felkelés 1595—1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Szerk. Benkő S., Demény L., Vekov K. Bukarest, 1979. Kriterion. 93—119. l.

82. Demény: *A székelyek* i. m. 43. l.

83. Jakab—Szádeczky i. m. 306. l.

egyáltalán nem vonta kétségbe az oklevél szeptemberi kiadását és létezését, s az országgyűlési végzést is éppúgy ismerte, mint Szilágyi Sándor vagy Demény Lajos. Úgy véljük, hogy Baranyai históriáját — bár nem hivatkozik rá — szintén ismernie kellett, hiszen már 1866-ban napvilágot látott a *Monumenta Hungariae Historica* II/17. köteteként. Valószínűleg azért nem vetette össze a MTA Kézirattárában őrzött magyar nyelvű privilégiumot a Baranyai által ismertetett oklevéllel, mert az előbbi keltezetlen lévén, decemberi keletkezését is csak föltételezvé, nem fogott gyanút, hogy esetleg azonos diplomáról lehet szó. Ha ugyanis az összehasonlítás megtörtént volna, nem említene művében tévesen két (szeptemberi és decemberi) szabadságlevelet.

1982-ben magyar nyelven is napvilágot látott Baranyai Decsi János sokszor sokak által idézett históriája. A fordításhoz írt előszavában Kulcsár Péter így mentegetőzik: „Magam nem végeztem szisztematikus kutatómunkát a mű forrásai körül...”, majd Szilágyi Sándor véleményéhez csatlakozva a következőket írja az oklevéllel kapcsolatban: „...az eredeti magyar nyelvű okmány [kiem. tőlem — F. K.] elveszett, terjedelmes, csaknem szó szerinti latin fordítása itt van (mármint, persze, Baranyainál van itt; az olvasó előtt most fekvő kötet a „visszafordítást” tartalmazza).”⁸⁴ Múlt századi történetíróra hivatkozik, s érthetetlen módon a kérdéssel legújabbban foglalkozó Demény Lajos írásait nem veszi figyelembe, vagy nem ismeri.

Úgy véljük, hogy az ismertetett *Quadripartitum* kötetben fennmaradt oklevélmásolat elosztatja majd a korábbi kételyeket és ellenvetéseket a diploma kiadását és nyelvét illetően, mert — kisebb olvasati tévedéseket leszámítva — híven megőrizte számunkra a fejedelem által latin nyelven ténylegesen kiadott privilégium szövegét.

Mielőtt ismertetnénk az oklevelet, tekintsük át röviden az ősi székely jogegyenlőség felbomlásának és a közrendűek jobbágysorba süllyedésének folyamatát a 16. század végéig, az adománylevél kibocsátásának idejéig.⁸⁵

A székely társadalom fejlődése a XVI. században

A feudális társadalomszervezés nem hagyta érintetlenül a székelyek nemzeti szervezetét sem: már a 13–14. század folyamán sokan szereztek székely örökségük mellé megyei jószágot, sőt a 15. század elejétől kezdve megfigyelhető a közemberek kiszorítása a széki tisztségekből, melyeket a főnépek és lófők szinte családi jövedelemforrásként kezeltek. Hunyadi János és Mátyás intézkedései⁸⁶ nem tudták meggátolni ezt a folyamatot, s a 16. században már nemcsak a közrendűek, hanem a lófők is csak nehezen tartották magukat az elkülönülő primorok fokozódó földesúri igényeivel, erőszakos foglalásaival szemben. Az erdélyi állam kettős fenyegetettsége

84. Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598). Ford. és bev. Kulcsár Péter. Bp. 1982. 9., 11. l.

85. Vö. Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században.* = *Székely felkelés* i. m. 19–34. l.

86. 1463. *Székely oklevéltár.* Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, 1872–1898. I. köt. 196–199. l.; 1466. Vö. i. m. III. köt. 82–86. l.; 1473. Vö. i. m. I. köt. 220–221. l.

— mind anyagilag, mind katonailag — szintén egyre nagyobb terheket rótt a népességre. Mivel állandó zsoldos haderő fenntartása a lakosság csekély anyagi teherbíró képessége és a kincstári jövedelmek szűkössége miatt lehetetlennek bizonyult, az államvezetés figyelme a székelység felé fordult, mert szabadsága fejében igénybe vehette katonai szolgálatát. Csakhogy a 16. század közepére a székelyek jelentős hányada erőtlenné vált katonai kötelezettsége ellátására, hiszen önálló birtok, saját gazdaság nélkül nem volt képes az önellátó katonáskodásra, ez viszont óhatatlanul szabad állapotát elvesztését, az adófizetés kényszerét vonta maga után, s egyúttal a székelység hármasság tagolódású társadalmi rendjének felbomlását. (1545—1561 közti időszak.)

Ezért az 1562-es felkelést lezáró segesvári országgyűlés figyelme — a zendülés irányítóinak megbüntetésén túl — az együttes terhelés alatt összeomlott közszékelyek felé fordult, s megpróbálta átmenteni őket a magánföldesúri igényekkel szemben honvédelmi célra. Ez azonban azt jelentette, hogy közvetlenül fejedelmi függőségbe kerültek (katonai terheket viseltek és 1562-től török portai adót is fizettek), miáltal helyzetük kedvezőtlenebb lett, mert ha székelyhez kötötték le magukat mindezekről mentesültek. Süllyedést jelentett ez az intézkedés azért is, mert míg egy szegény székely primorhoz vagy lófőhöz kötötte le magát, egyezsége magánjogi természetű volt, ami azt jelentette, hogy ha eleget tett a megállapodásnak, ugyanolyan szabad állapotú lett, mint korábban volt, s földjét is visszaválthatta, hiszen semmiféle országos törvény nem szentesítette szabadsága elvételét. Éppen ezért 1562-ben, majd 1575-ben mind a fejedelem, mind a nemesség igyekezett közjogi síkra terelni a kérdést, azaz országos határozattal kimondatni jobbággyá tételüket. Az 1562-es végzések azonban nemcsak a közszékelyekből váltottak ki elégedetlenséget. A szultán adójának kivetése a székely előkelők érdekét is sértette, mert korlátozta jobbágyaik anyagi terhelhetőségét. A szegényebb lófők helyzete szintén rosszabbodott: adót fizettek, sőt várhoz is szolgáltak, miként a közrendűek. 1562-ben még úgy tűnhetett — a többi méginkább megtorló jellegű intézkedéshez⁸⁷ képest —, hogy a fejedelmi oltalom legalább időlegesen megvédi a közszékelyeket a további süllyedéstől. De nem bizonyult tartósnak ez az állapot sem: a főembereknek és a lófőknek az 1564/65-ös hadjáratokban tanúsított vitézsége elismeréseként János Zsigmond hajlandónak mutatkozott addigi székely politikája feladására, s tömegesen adományozta el az oltalma alá vett, már nem katonáskodó közrendűeket mint fejedelmi jobbágyait székely, sőt nem székelyföldi nemeseknek is. 1562 tehát nemhogy megnyugvást nem hozott a három réteg számára, hanem mindnyájan régi szabadságuk elvesztését siratták. S jóllehet hadi érdemeikért az egyéni fölemelkedés lehetőségét mind János Zsigmond, mind Báthory István biztosította számukra primori, lófőséget és darabontságot adományozó oklevelek kiadásával, a közszékelyek mégsem ezt az utat, hanem a régi közösségi szabadságot áhították, hiszen az adományos helyzetből újra lesüllyedhettek. Törekvésükhöz csat-

87. Ilyen volt pl. a határozatok azon pontja, amely a sóaknákat a fejedelmi kincstár javára foglalta le, vagy amely újból megerősítette az 1557-es országgyűlés rendelkezését a jus regium érvényesítéséről a Székelyföldön. (EOE II. 203., 207. l.)

lakoztak azok az elszegényedett szabad székelyek is, akik a katonai kötelesség alól kibújva, vagy más okokból önként kerültek személyi függőségbe. Hiszen ha a kollektív szabadságjogok biztosítottak, akkor még az önként jobbágnak álltak számára is nyitva marad a törvényes út — a fejekötés idejének lejártá, az adósság megfizetése után — a régi szabad állapot visszaszerzésére, és semmilyen fortélyal sem lehet őket jobbágyi helyzetük tartós vállalására kényszeríteni.

Az erőszakkal és az önként függőségi viszonyba került közszekelyek mozgalmá tehát nem egymásnak ellentmondó, hanem párhuzamos folyamat, mely az ősi jogegyenlőség és szabadság biztosítására irányult. Természetesen a székely főnépek és az adományos nemesség mindent megtett, hogy a magukat időlegesen lekötők is véglegesen földadják szabad státusukat. Ebben a törekvésükben — mint említettük — számíthattak a fejedelmi hatalom pártfogására is, melynek egyrészt szüksége volt a székely előkelők támogatására, másrészt régi vágya volt, hogy a jus regiumot a Székelyföldön is érvényesítse.

Csak a 16. század végére érlelődött meg az a felismerés, hogy a törököktől fenyegetett, s a Habsburgoktól szorongatott rendi állam, az erdélyi fejedelemség számára nem a kevés számú, anyagilag tehető, megfelelő felszereléssel táborba szálló előkelők és lófők földesúri érdekeinek figyelembe vétele a fontos, hanem a legnépesebb rétegnek, a jelentős katonai erényekkel és tapasztalatokkal rendelkező közszekelyeknek személyi szabadsága és az önálló hadviseléshez szükséges anyagi erőnléte.

Különösen időszerűvé vált ez a kérdés az 1590-es évek elején, amikor a Földközi-tengeren és a perzsa hadszíntéren elszenvedett vereségek, valamint a janicsár lázadások következtében a porta figyelme újra az európai területek felé fordult és megpróbálta megrendült politikai és gazdasági helyzetét az adók emelésével megerősíteni, ill. hadserege elégedetlenségét új hódítások, katonai akciók révén levezetni. A közvetlen kiváltó ok, vagy még inkább ürügy Hasszán, boszniai pasa seregének Szlavóniában elszenvedett megsemmisítő veresége⁸⁸ volt. Válaszul III. Murád szultán a háborús párt sürgetésére büntető hadjáratra szánta el magát. Bár az 1568—1593-ig tartó „békekorszak” sem jelentett ténylegesen békét, a nagyobb hadjáratok mégsem Magyarország, ill. Erdély felé irányultak. 1593-ban azonban a török csapatok Szinán pasa vezérletével újra magyar földön lendültek támadásba, s ezzel kezdetét vette a tizenöt évig tartó, s mindkét fél részéről váltakozó szerencsével folyó háború. A kezdeti török sikerek révén elveszett Palota, Veszprém és Sziszek, de Pákozdnál, Felső-Magyarországon és a Dráva—Száva mentén harcoló magyar és osztrák csapatok kivívták a keresztény haderő győzelmét.

A felszabadító harc eredményei cselekvő állásfoglalásra készítették az erdélyi törökellenes erőket is, melyek azonban korántsem a többséget jelentették a fejedelemségben. Báthory Zsigmond a háború kezdetén a halogató taktika mellett döntött: pontosan fizette a portai adót, sőt ajándékokkal is kedveskedett, de a kért csapatokat nem küldte el a magyarországi had-

88. Baranyai, 1982. i. m. 43—45. l.; Gömöry Gusztáv: *A sziszeki csata 1593-ban.* = *Hadtörténelmi Közlemények* 1894. 613—634. l.

színtérre, nehogy fegyvereit saját nemzete ellen kelljen fordítania. Támogatta a Krassó—Szörény területén folyó törökellenes mozgalmakat, s a bolgárokat és szerbeket is felkészésre szőlította föl, jelentéseivel pedig félrevezette mind a Portát, mind Szinán pasát.⁸⁹ Vele szemben álltak azok az erdélyi erők, melyek a status quo fenntartása mellett foglaltak állást, s nem akartak sem elszakadni a Portától, sem ellentétbe kerülni vele. Igyekeztük arra irányult, hogy elkerüljék a nagyvezér katonai támogatását: a rendes és rendkívüli adókat, valamint a hadfelkészéseket csak olyan értelemben szavazták meg, hogy azok az ország védelmét, s ne a határokon túli hadmozdulatokat szolgálják. Taktikájuk kezdetben ugyan megtéveszthette Szinánt, hosszú távon azonban nem járhatott eredménnyel, s amikor kenyértörésre került a sor, nekik is dönteniük kellett. Ebben a veszélyhelyzetben Erdély biztonságára való tekintettel elutasították a kereszténység közös ellensége legyőzésének lehetőségét, s a török kiűzését, Magyarország cserbenhagyásával, kizárólag a katolikus szövetség ügyének tekintették. Hiába próbálkozott a fejedelem 1594 folyamán négy országgyűlésen is a töröktől való elszakadás ügyének keresztülvitelén, makacs ellenállásukon megtört minden igyekezete. Kezdetben ugyan Báthory Boldizsár és Kovacsóczy Farkas is Zsigmond pártján voltak,⁹⁰ de a tordai fegyveres országgyűlésen Kendi Sándor izgatása folytán és arra a hírre, hogy a tatárok betörték Erdélybe a rendek úgy határoztak: mivel a fejedelem már 24 éves, jöjjön Tordára és ismétlje meg a medgyesi esküt (1588). Ez a jezsuiták kitiltását és a török szövetség fenntartását tartalmazta. Sőt — az országgyűlési határozat szerint — a tatárok ellen küldendő csapatba a fejedelem egész udvari testőrségét is bevonták. Mindezzel az volt az ellenzék célja, hogy Báthoryt megfélemlítse és visszakozásra kényszerítse. A kedvezőtlen belpolitikai fordulathoz különböző rémhírek⁹¹ is társultak, s végül a fejedelem elhatározta lemondását. A hatalmat azonban a család számára akarta megőrizni — mint később Báthory András esetében —, ezért Báthory Boldizsárt nevezte ki kormányzóvá, ő pedig kincseivel Kővárba vonult. Báthory Boldizsár és Kendi Sándor új országgyűlést hívtak össze Kolozsvárra, ahol előterjesztették Zsigmond lemondását, de egyelőre nem választottak új fejedelmet, hanem tizenkét tanácsúr vezetésére bízták az országot. Zsigmond azonban hamarosan kísérletet tett hatalma visszaszerzésére. Leiratot küldött a rendekhez, melyben bejelentette visszatérési szándékát. A székelyek és a szászok azonnal mellé álltak. Díszes országgyűlési küldöttség vonult elé, hogy visszavigye Kolozsvárra, ahová ő aug. 17-re új országgyűlést hirdetett. Ezen a többség megszavazta a török szövetség felbontását, másnap Zsigmond elfogatta a volt ellenzék vezetőit, s többségüket még 1594 folyamán kivégeztette.⁹² Az 1595. január 28-án aláírt prágai szerződéssel csatlakozott a törökellenes keresztény koalícióhoz, ezt az egyezményt az 1595 április—májusi gyulafehérvári országgyűlés becikkelyezte. A székelyekkel kapcsolatban a rendek — tekintettel a szorongató hadi helyzetre —

89. *EOE* III. köt. 307—310., 312—313. l.

90. *EOE* III. köt. 317. l.

91. *EOE* III. köt. 322., 453—458. l.

92. *EOE* III. köt. 325—339. l.

már csak az 1593 előtti fejekötéseket hagyták jóvá, a későbbiek nem.⁹³ Május—június folyamán Moldva és Havasalföld vajdái is elismerték Zsigmondot hűbéruruknak, elfogadták beiktató jelvényül az általa küldött hadizászlót, jogart és kardot, és letették a hűségeskü.⁹⁴ Az év elején trónra lépő III. Mohamed⁹⁵ az elpártolt Erdély és a két román vajdaság ellen indította hadait. Bár Havasalföld akkori vajdája, Mihály és a Király Albert vezette székely csapatok augusztusban a cálugäreni-i ütközetben győzelmet arattak Szinán pasa fölött,⁹⁶ a törökök elfoglalták Bukarestet, sőt augusztus végére csaknem az egész vajdaság területét. Mihály Báthory Zsigmondhoz fordult segítségért, aki az 1595 májusában megkötött szerződés értelmében elhatározta kérése teljesítését,⁹⁷ s hogy ennek eleget tehessen a székelység általános hadbahívása mellett döntött. A székely haderő mintegy huszonnétezer emberből állt, míg a nemesi sereg, Rudolf császár másfélezer katonája, az erdélyi városok és a fejedelem gyalogjai és darabantjai együttesen is csak tizenháromezer főt tettek ki.⁹⁸ A székelyek számbeli fölénye nyilvánvalóvá tette, hogy szolgálatuk megtagadása, vagy igénybe nem vétele esetén Zsigmond vállalkozása eleve kudarcra van ítélve. A fejedelemnek nem volt más választása: sem az idő rövidsége, sem a kincstár állapota nem tette lehetővé, hogy helyettük hasonló számban esetleg zsoldosokat fogadjon.

Szamosközy említett „*Történeti maradványai*”-ban az 1594-ben kivégzett főurak vagyonának sorsáról ugyan így ír: „Ez uraknak kincseket, marhájakat és minden jószágokat elfoglalta Zsigmond. Kész vert aranya több jutott százezer aranyból; mondhatatlan több ezüst mű, sok ruhák és sok egyéb számtalan gazdagság, melyeket sok szekerekkel, szekrényekkel, ládákkal hoztak be Fejérvárra Zsigmondnak. Így mikor az török hadra elég gazdagság jutott volna Zsigmondnak, mint az által nem arra költé, hanem minden sok szépségit félesztendő alatt az olaszokra, spaniolokra, udvari hazugokra és efféle ebekre vesztegette el...”⁹⁹

Szerinte tehát jutott volna elegendő pénz a zsoldosokra, ha a fejedelem el nem tékozolja a hűtlenség címén lefoglalt kincseket. Mielőtt egyértelműen elmarasztalnánk Zsigmondot, hallgassuk meg Pellérdi Pétert, a szemtanút is, hány katona fizetésére utaltak ki bizonyos összeget az ország kincstárából:

„Wdwara nepe wfölsegenek 2000. lowall szep szerell, Bochkay uram

93. *EOE* III. köt. 473—474. l.; Fejekötéseket tartalmazó oklevelek Vö. *SzOKt.* 5. köt. 152—156. l.

94. Bethlen Farkas i. m. Tom. III. Lib. VIII. 557—572. l.; Lénárt i. m. 245. l.; *Deutsche Fundgruben*. Neue Folge, Weiss i. m. 145. l.; *EOE* III. köt. 350—351. l.; Baranyai, 1982. i. m. 188., 202—203. l.; Istvánffy, 1962. i. m. 400—401. l., ill. lat. 410. l.

95. III. Mohamed 1595 jan. 16., ill. 18-tól. Vö. Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. I. köt. 447. l.; *Regenten und Regierungen der Welt*. Minister — Ploetz. Bearb. Bertold Spuler. Bidefeld. II. Teil. 1492—1953. 526. l.

96. Istvánffy, 1962. i. m. 404—405. l., ill. lat. 412. l.; Demény: *A székelyek* ... i. m. 29—30. l.

97. Istvánffy, 1962. i. m. 405. l., ill. lat. 412. l.

98. Vö. *Székely felkelés* i. m. 96—97., 104—105. l.

99. Szamosközy i. m. 30. köt. 39—40. l.

300 lowall, kanchellariwss wram 200, Chaki Istwan wram 100, Giwlafy wram 200 lowall, annak kiuwele, az mire wfölsegethwll fizethessek wagyon, mert wrwnkys szasz szaz lora fizeth nekýek, minth Theorok Istwannakýs, Sennýeý Mýklosnakys, Bess Georginekys, Hwszar Pether wramnak ys es sokaknak, az az hogý keth ezer lowagnak es ezer gýalognak fizethnek az wfolsege tharhazabwll. Ezek mind elerkeszthenek.”¹⁰⁰

A két szélsőséges állítás szembesítése után nézzük meg egy kicsit közelebbről a kérdést. Más források is említik, hogy a fejedelem sokat költött idegenekre, legtöbbször olaszokra,¹⁰¹ ugyanakkor Baranyai Decsi a fejedelemnek Mária Krisztiennával kötött házassága ünnepélyes külsőségeinek leírását így zárja: „Ezért hát, hogy a kincstárt haszontalan költekezés ki ne üritse, a fontos dolgokra szükséges idő fölös szórakozások közben el ne folyjék, úgy tetszett, hogy a lakodalomnak idejében vessenek véget.”¹⁰² A továbbiakban pedig megemlíti azokat a pápától, a fejedelmektől és a főnemesektől származó arany- és ezüstműveket, drágakövekkel, gyémántokkal, zafírral, smaragddal és gyöngyökkel kirakott értékes ajándékokat, melyek nemcsak az ünnepségek fényét emelték, hanem a fejedelmi tárházat is gyarapították.¹⁰³

Ugyanakkor már Sörös Pongrác is fölhevítette a kutatók figyelmét arra, hogy Pellérdi úgy tünteti föl a lovasokra adott összeget, mintha mind-egyik száz-száz lóra kapta volna a pénzt, pedig Sennyei Miklós csak 80-ra, Huszár Péter 25-re. Viszont a fejedelem által fizetett összes lovasok számát csak kétezerre teszi, holott többen voltak.¹⁰⁴

Úgy gondoljuk tehát, az igazság valahol a két túlzó állítás között volt. Más kérdés, hogy ugyanolyan számú zsoldost, mint amennyi katonát a székely közrend kiállított, nem tudott volna felfogadni a fejedelem.

De térjünk vissza a feketealmi táborozás történetéhez.

Az 1562-es felkelés leverése óta először hívták fejenként táborba a jobbagysorban vergődő székelyeket. A már említett kortárs és szemtanú, Pellérdi Péter, aki Báthory kíséretében maga is részt vett a hadjáratban, így ír a székelyek táborba szállásáról: „Az Zekellseghnekys az w regý szabadsagokath w feolsege megh kýaltata, hogý megh adgýa, csak feýenkenth felthamadgýanak es migh w feolsege oda erkezik Fekete halomban az thaborban, thehath wk szállýanak oda. Ez az Fekete Halom csak Brasonall wagyon es wgýan Brassohoz tartozo mezeo warasis, de szep terhelen wagyon az Barczasagban, Thergowisthýahoz, ahwn Zinan wolth thaborban, chak negý melfold... .. lassan lassan ballagthwnk wgý hogý Fekete Halomban, az zekelyseg hagýoth helyr e szinthen 3. die 7-bris jwthothunk. Az zekelyek immar az eloth egý nyhan napall keszen oth warth bennenketh.”¹⁰⁵

100. Pellérdi i. m. 145. l.

101. Vö. *A Báthoriak kora*. Bp. 1982. Somogyi Ambrus: *Báthory Zsigmond első évei*. 71. l., ill. *Scriptores rerum Transilvanicarum*. Simigianus Ambrosius. 116., 118. l.; Bethlen Farkas i. m. III. 14–15., 269., 508. l.; Szamosközy, 1977. i. m. 56–61. l.

102. Baranyai 1982. i. m. 223. l.

103. Baranyai, 1982. i. m. 223. l.

104. Vö. Sörös i. m. 145. l.; Merényi Lajos: *Báthory Zsigmond fejedelem „udvari lovassága”*. = *Hadtörténelmi Közlemények* 1894. 108–113. l.

105. szept. 3.; Pellérdi i. m. 143–144. l.

Az adományos nemesség és a székely főnépek azonban nem nézték jó szemmel a fejenkénti mozgósítást, szembehelyezkedtek a fejedelem parancsával és sok helyütt akadályozták székely jobbágyaik hadra kelését. Szeptember elején a feketehalmi táborban az ellentétek már-már a közszekelyek fegyveres föllépéséhez vezettek.

A feszült hangulatról Pellérdi mit sem tud: „Az mwstra len quarta 7-bris [septembris]. Wrwnk wfolsege mingiarth az szabadságra walo leweleth nekýek wgyan oth az thaborban Fekethe Halomnall meg iratha és meg ada nekýek.”¹⁰⁶

Istvánffy is csak röviden ír, de már többet sejtet: „...a székelyek a még nekik ki nem adott szabadság-diploma miatt nyugtalankodnak...”, majd utóbb hozzáfűzi: „...a székelyeknek is kiadatta a bőrre másolt oklevelet...”¹⁰⁷

Borsos Tamás részletesebben mutatja be a történeteket: „Látván az fejedelem is és az ország, hogy előtte túl a török ellenség, és közöttte az székelységnek támadása, nem lehetett egyéb abban, hanem meg kellett adni nekik az szabadságot, de conditioval.”¹⁰⁸

Az eredeti feketehalmi oklevél.

(A latin és magyar nyelvű szövegek párhuzamos közlése.)

A könnyebb áttekintés végett párhuzamosan közöljük a Baranyai históriájában megőrzött és a *Quadripartitumba* másolt latin nyelvű oklevelet. Ezt követi az MTA Kézirattárában lévő magyar szöveg, ill. a feketehalmi oklevél általam elkészített fordítása.

„De conditionibus libertatis a Sigismundo Principe Siculis redditae.

„Libertates Siculorum¹⁰⁹

Nos Sigismundus Dei gratia Transsilvaniae, Moldaviae, Volachiae, Transalpiniae, Sacri Romani Imperii princeps, partium Regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes etc.

Tametsi, inquit, praeteritis temporibus maior pars Siculicae nationis haud levi de causa ad plebeiam conditionem reducta fuerit, se tamen grata memoria recolere fidelia opportunaque obsequia Siculorum sedium Maros, Udvarhely, Csik, Gyer-

Memorie commendamus tenore praesentium, significantes quibus expedit universis. Quod tam et si¹¹⁰ temporibus rectro¹¹¹ actis maior pars hominum Siculice nationis in nostro regno Transsilvaniae degentium aliqui¹¹² libertatis

106. Pellérdi i. m. 144. l.

107. Istvánffy, 1962. i. m. 407. l.

108. Borsos T. i. m. 44. l.

109. A szövegközlés módja: Mind az MTA Kézirattárában lévő magyar szöveget, mind az OSZK Kézirattárában található latin oklevelet betűhív átirásban közöljük. A következtetlenül használt nagy- és kisbetűket megváltoztattuk, a szövegben előforduló rövidítéseket külön jelzés nélkül feloldottuk, interpunctiót értelemszerűen alkalmaztunk.

110. Egybeolvasandó: tametsi.

111. Helyesen: retro.

112. Helyesen: aliqua.

gyio, Kászón, Szepsi, Kézdi, Orbaj, quae illi promixis his temporibus in asserenda Principis dignitate praestitissent. Experi se etiam in praesentiarum singularem eorundem in gerendo contra professos Christiani nominis hostes bello promptitudinem et alacritatem, quam etiam sponte obtulissent. Ad haec considerare se et hoc, quod Siculi ab Hunnis, vetustissimis Vngarorum progenitoribus, originem traherent, ac proinde bellicis potius laboribus, quam plebeiis servitiis idonei viderentur. His igitur se causis adductum universos Siculos praedictarum sedium, qui hactenus plebei ordinis fuissent, quique huic bello interfuturi, fidelemque patriae operam navaturi essent, ex ordine plebeio his conditionibus eximere:

1. Vt singuli eorum obedientiam debitam Principi, legitimisque eorum successoribus praestandam, personali iuramento obstricti sint.

2. Vt ratione singularum domorum suarum quotannis ad festum S. Georgii in fiscum Principis singulos florenos contribuere, et ad festum omnium sanctorum singulos tritici et totidem avenae cubulos maiores, mediumque cubulum braces (ita

semper praerogativa gaudentium et ad belli duntaxat¹¹³ usum destinatorum haud levi de causa ad plebeam et jobbagonalem fuisset redacta conditionem, tamen nos, grata recolentes, memoria fidelitatem ad quam^{113a} fidelia servitia eiusdem universae nationis Siculicalis in sedibus Siculicalibus Maros, Udvarhely, Chÿk, Girgio, Kazon, Zepsi, Kizdi, Orbai residentis, qui^{113b} ipsi elapsis elapsis [!] his temporibus erga nos in asserenda¹¹⁴ tuendaque dignitate et autoritate nostra summa cum animi ipsorum contentione prestiterunt, consideramus praeterea moderius¹¹⁵ quoque perturbatis temporibus eorundem in gerendo bello contra nominis Christiani hostes promptitudinem et alacritatem hoc etiam nemine^{115a} propter^{115b} illos ab huius¹¹⁶ vetustissimis Hungarorum progenitoribus genus ducere ac bellicis potius laboribus, quam ad plebea servitia idoneos [!] esse compertum habeamus universos Siculos sedis Siculicalis Maros, hactenus in ordine plebeo existentes, qui scilicet in hoc bello nobiscum praesentissimi ac nobis et huic regno fidelem suam operam navare parati et ad finem usque perdurantes sunt ex numero eorundem et conditione ordineque plebeo et jobbagonali his modis et conditionibus penitus eximimus et libertamus.

Primo. Quod quilibet ipsorum ad fidelitatem debitamque obedientiam servitijs nobis et heredibus, legitimis^{117a} successoribus videlicet nostris in hoc regno nostro Transsilvanie prestando personali iuramento obstrictus sit.

Secundo. Ut ratione singularum domorum et sessionum suorum [!] annuatim ad festum Sancti Georgii Martÿr¹¹⁹ in fiscum nostrum singulos florenos Hungaricales contribuere et ad festum Omnium Sanctorum quotannis¹²⁰ singulos tritic

113. Dumtaxat.

113a Helyesen: atque.

113b Qui helyett: quae.

114. Elfrás, a formula szerint: asservanda.

115. Modernis.

115a Helyesen: neminem.

115b Helyesen: preter.

116. Hunnis [?]

117. Tollhiba, helyesen: idoneos.

117a Helyesen: legitimis.

118. Helyesen: suarum.

119. Recte: Martiris.

120. Quotannis.

ipsi vocant materiam cerevisiae) soluere teneantur.

3. Ad haec in contributionibus item extraordinariis publica Regni Constitutio etiam inter eos observetur. Praeterea arces sartae tectaeque maneant inter eos, nobilisque domos suas, una cum allodiis ac reliquis omnibus bonis soli, quae ipsi industria pecuniave sua comparassent, in posterum quoque tam ipsi, quam ipsorum haeredes possideant. Quae autem impignoracionis titulo habuerunt ea usque ad tempus, duntaxat redemptionis habeant. Cetera autem, quae per vim occupassent, aut quovis alio colore sibi vendicassent, communitati restituere teneantur. Communibus tamen bonis utrique aequo iure uti queant. In bonis autem (ut vocant) ustione acquisitis, in decimis item earumque pecuniariis redemptionibus (quae apud eos capetrie vocantur) patrius ipsorum mos et praesens consuetudo observetur.

et totidem avenae cubulos mensurę sedis Maros ac medium cubulum braserij in rationem nostram dare et persolvere teneantur. In contributionibus autem extraordinaria constitutio publica regni inter eos quoque observetur.

Tertio. Quod arces in suo statu permanent. Item^{120a} egregij aequiles¹²¹ potiores primores, primipili domos et curias suas nobilitares una cum hortis, allodys, molendinis, vineis et piscinis etiam si in terra convenienter alicuius oppidi vel possessionis Siculicalis haberentur, preterea terris arabilibus et fenetis illis videlicet, quę aut ipsi extirparunt^{121a} aut propriis pecuniis acquisierunt^{121b} perennali scilicet aut impignoraticio titulo in posterum quoque, successivis semper temporibus tam ipsi, quam ipsorum heredes et posteritates universi possidere possint et valeant. impignoraticia autem usque ad tempus duntaxat redemptionis, alias autem hereditates terras scilicet arabiles cultas et incultas, agros, pascua, campos, feneta, sylvas, nemora, montes, alpes, valles, aquas, fluvios, piscaturarum aquarumque decursus, quę scilicet a communitate et incolis alicuius oppidi aut possessionis idem¹²² potiores primores, donatary et primipili^{122a} per vim occupassent, aut quovis alio propter¹²³ quam praemisso modo pro se se usurpassent et vendicassent, di ite¹²⁴ communitati et incolis restituant, communibus autem terris arabilibus, pratis, pascuis, campis, fenetis, sylvis, nemoribus, alpiis, montibus, vallibus, aquis, fluvijis potiores primores, primipili, donatary quam reliqui incole oppidi et possessionis ipsius iumenta et pecudes pecoraque sua pasendi et alendi facultatem et potestatem habeant. In bovis autem ut vocant ustione antiquus et patrius ipsorum mos, in decimis autem capetiarum per solutionibus¹²⁵ modernus usus et consuetudo observetur.

[4.] Insuper ut templa et monasteria in pristinum statum redigantur, ac im-

Quarto. Quod omnes ecclesiae et claustra loca quoque religiosa et monasteria in

120a Helyesen: Item.

121. Equiles.

121a Exstirparunt.

121b Acquisiverunt.

122. Ertsd: iidem.

122a Helyesen: primipili.

123. Helyesen: praeter.

124. Helyesen: dictae

125. Persolutionibus.

primis cultus ubique divini diligentem rationem habeant. Pastoribus Ecclesiarum solitos proventus statis temporibus teneantur.

[5.] Ad hoc oppida quaelibet in iurisdictione Siculorum sita suis privilegiis uti, frui permittantur.

[6.] Praeterea ut omnes Siculi hoc privilegio libertatem assecuti teneantur viri-
tim arma, cum necessitas postulaverit, capere; et pedites quidem sclopeta, ceteraque bellica instrumenta suo ordini competentia, equites vero robustos equos, frameas, loricas, hastas, thoraces, galeas, clypeos habere, et fidelem patriae operam navare cogantur.

[7.] Quin etiam Capitaneum arcis Udvarhelyiensis pro Superiore suo, ac iudice regio agnoscant, reliquos autem praefectos, quos belli rationes non concernunt, secundum usitatum morem, et antiquam genealogiarum suarum seriem poterunt pro suo arbitrio eligere. Sed tamen debebunt quotannis per Capitaneos, et ceteros Principis Commissarios, more solito lustrari atque censi, Centurionesque ipsis certi assignari.

[8.] Salis et ferri fodinae per Capitaneos Principis curabuntur, sed tamen publicis fisci sumptibus excoluntur, exceptis quin-
quaginta salicidis et magistris ferri fodinarum. Cuilibet autem Siculorum Capitanei Principis pro parata pecunia salem et ferrum suppeditabunt. Fodinam sulphuream in territoriis Superioris et Inferioris Torja sitam incolae eorum vicorum secundum vetera ipsorum privilegia excolere, ac sulphur omne in publi-

medio ipsorum extracta^{125a} in eum quo tempore libertatis pristinae fuerunt statum redigantur. Redactaque permaneant ac in primis¹²⁶ ubique cultus divinae diligentem rationem habere pastorumque ecclesiarum et religiosarum¹²⁷ solitos proventus et redditus statutis temporibus reddere et administrare teneantur.

Quinto. Oppida quaelibet in terra Siculicali jacentia in suis iuribus et privilegiis iam antea per nos praedecessores nostros ipsis concessis conserventur.

Sexto. Omnes eiusmodi Siculi per nos libertati eorumdem heredes et posteritates propriis personis equites quidem bonis equis et frameis loricisque hastis, toracibus, gladius,¹²⁸ scutis, pedites autem sclopetis et alijs instrumentis bellicis rite semper instructi ad mandata nostra, et ad successorum nostrorum in omnem eventum presto esse et capiti^{128a} ipsorum dispendio fidelem nobis et patriae operam navare omni tempore sint astricti.

Septimo. Capitaneum nostrum in arce Udvarhely a nobis pro tempore constitutum pro capitaneo ac ipsorum superiore et iudice regio agnoscent, reliquos autem perfectos¹²⁹ et officiales, quos rationes belli non concernunt, iuxta ipsorum antiquum usitatum morem genus et ramum genealogie ipsorum pro suo arbitrio deligere poterunt. Qui Siculi per capitaneos et homines nostros singulis annis more solito lustrabuntur, centurionesque illis assignabuntur.

Octavo. Salis fodinae etiam in sedibus Siculicalibus existentes^{129a} ac ferri fodinae per capitaneos, propriis tamen nostris sumptibus^{129b} elaborentur demptis quin-
quaginta salicidijs et magistris fodinae ac cuilibet Siculorum capitanej et officiales nostri pro praesenti pecunia sales et ferrum suppeditabunt. Fodinam autem sulphuream in territorio possessionum also et felseo Torja existentem^{129c} incolae earundem possessionum, iuxta indultum

125a Helyesen: exstructa.

126. Imprimis.

127. Ti. domorum.

128. Gladiis.

128a Capitis.

129. Helyesen: praefectos.

129a Exsistentes.

129b Sumptibus

129c Exsistentem.

cum armamentarium solito more administrare debebunt.

[9.] Debita tamen omnia patronis suis persolvant, tributumque illis hactenus impositum et nondum persolutum, residuaeque eorum in fiscum principalem administrare teneantur.

[10.] Quicumque autem Siculorum huic bello interesse noluerint, ii hac libertatis praerogativa non fruuntur, sed prioribus suis dominis addicuntur. Quo vero arcium publicarum iuris fuerant, ad earum rursum iurisdictionem mancipabuntur, exceptis iis, qui expeditionibus vel Moldaviensibus, vel Transalpinis, vel denique Lugasiensibus occupati sedulam patriae navant operam, adhuc exceptis etiam senibus, viduis, orphanis, famulis et vicorum domorumque custodibus, ceterisque, qui aliqua excusabili necessitate domi relictii sunt. Si qui autem Siculorum violenter detinerentur a patronis: ii etiam dimitti iubentur, et eodem redditae libertatis privilegio uti, frui permittuntur. Postremo iubentur Siculorum universi, ac singuli, qui bello interfuturi sint, nomina sua profiteri et in catalogum matriculamque Principis, ac legitimorum eius haeredum referenda curare. Has omnes redditae libertatis conditiones universi ac singuli Siculorum sub amissione libertatis recuperatae observare tenentur. Acta haec fuerunt XV. Septembris MDXCV, in castris ad Fekete-halom positis."

et privilegium deinceps etiam incolere et elaborare ac sulphur omne in armentarium¹³⁰ nostrum more solito administrare debeant.

Nono. Ut omnia debita suis patronis persolvant tributumque illis hactenus impositum ac restancias in fiscum nostrum administrare teneantur.

Decimo. Quicumque ex ysdem Siculis belli huius et necessitatis tempore interesse noluerint y hac libertatis praerogativa non fruuntur. Verum in conditione plebea et ignobili permanebunt, et tales rursus ad suos terrestres, quibus antea servitia prestiterunt. Illi autem, qui ad arces nostras inservierunt rursus ad easdem arces nostras applicentur, et occupentur. Exceptis tamen ijs, qui nunc in exercitibus nostris Moldaviensi, Transalpinensi ac versus Lugas constituti sedulam nobis et patriae navant operam, nec non senibus, viduis, orphanis ac famulis, qui scilicet propter etatis, sexus conditionem statusque et residentiae ipsorum custodiam et rerum domesticarum curam domi relictii sunt. Atque illis quoque, qui per quosdam primores et patronos violenter in vinculis detinentur. Nam hos etiam omnes perinde atque ceteros Siculos liberos et a conditione jobbagionali exemptos esse volumus. Postremo volumus, ut omnium eiusmodi Siculorum annotatorum nomina, qui nunc hic praesentes adsunt ac nobis et huic regno fidelem operam navare pollicentur, in catalogum referantur ac nobis et successoribus nostris exhibeantur. Et has omnes praescriptas condiciones ydem universi Siculi, sub amissione libertatis ipsorum, tenere debeant, prout conditionibus sub praenissis universos Siculos plebeos in dicta sede Siculicali Maros existentes¹³¹ ex conditione et ordine plebeo et jobbagionali eximimus et supportamus et libertate donamus. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam has litteras nostras, pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas, annotatis universis Siculis in dicta sede Maros residentibus eorumque heredibus et posteritatibus universis damus, duximus¹³² et concedimus. Datum in castris nostris ad oppidum Fekete-halom positis 15 die mensis septembris anno domini 1595."

130. Armamentarium.

131. Existentes.

132. Damus, duximus (sic!) et concedimus.

„Mý Sigmond, Isten kegielmesegeből erdelý molduay hauaseluy es szent romay Imperiomnak feiedelme magiar orzagnak egi rezenek Ura es Szekeleknek Ispanny adunk emlekezetre mindeneknek az kýknek illik, Hogi noha ez el mult nem regi eódokban nagiob reze szekel nemzetsegnek, ebben az mý erdelý orzagunkban lakoknak, mindentek szabadsagnak eróluen es az hadakozashoz kedvek leuen, walamý dologert az kóz szolgálatra es jobbagysagra uettetue volnanak mý annak okaiert emlekezuen az eó híwsegekról es kóznseges hiu szolgálatiokról ezen szekel nemzetsegnek az marus VDGZK orb¹³³ szekekben lakoknak mellet eók ez elmúlt udókben, az mý meltosagunknak az eó tehetségek es elmeiekkal cheleketek tekintuen aztis hogi ez el mult haboru Idókben az kereztien nemzsztsegenek ellensegere az had uiselesben az eó giorasagokot es serensegeket mutatak es hogi eók regi magiaroktól szarnazuan mindentek giorsabbak es keduesb akarattal az hadakozashoz, hogisem mint egieb szolgálatra kezek uoltak Azert mý ezeket az szekeleket az eó paraztsagokból es parazty munkaiokból kik mostan ebben az hadban velónk vadnak es mý nekónk es az orzagnak az eó hýw szolgálatiokot mutattiak, es uekhez is vinný akariak minden keppen szabadda tezőnk Illien kondichiókal,

elsóbben: Hogý minnaýan az mý híýsegwnkre meltosagunkra es az mý megh maradekinknak ualo, ennek az orzagnak szolgálatiara ký ký mind szemelie szegrent megh eskegiek,

masodszor: Hogý minden haztol, es az eó lako helliokról minden eztendóben szent giórgi napiara egi egý fl es mindzent napiara azonkeppen eztendónkent buzat egi kóblót zabot egý kóblót szaladot fel kóblót maros szaký bóbóllel [!] aggianak

A székelyek szabadságai

Mi, Zsigmond, Isten kegyelméből Erdély, Moldva, Havasalföld fejedelme, a római szentbirodalom hercege, a magyarhoni Részek ura és a székelyek ispánja stb. jelen oklevelünk tartalmával emlékeztetere és tudtára adjuk mindenkinek, akit illet, hogy noha az elmúlt időkben az Erdélyországunkban élő sa székely nemzetből származó emberek nagyobb része — akik mindenkor örvendtek a szabadság valamiféle kiváltságának, és csak hadviseléssel kellett szolgálniuk — nem csekély okból a paraszti és jobbagyi állapotra vettették, mégis mi hálásan felidézve emlékeztetünkben hűségüket, nemkülönben hív szolgálataikat, melyeket ugyanazon székely nemzet egésze — akik ti. Maros, Udvarhely, Csík, Gyergyó, Kászón, Sepsi, Kézdi, Orbai székely szekekben laknak — az elmúlt időkben irántunk, méltóságunk és hatalmunk megtartásában és megoltalmazásában lelke legnagyobb igyekezetével teljesített; ezenkívül fontolóra vesszük készségüket és serénységüket e zűrzavaros idők során a Krisztus nevének ellenségei elleni hadviselésben, és mert úgy tapasztaltuk, hogy kívülről senki sem vezeti le nemzetségét a hunoktól, a magyarok legrégibb őseitől és náluk senki nem alkalmasabb a hadviselés fáradalmainak elviselésére, mint a paraszti szolgálatra, mindezért Maros székely szék minden székelyét, akik eddig paraszti sorban voltak, azokat ti. akik ebben a háborúban itt vannak velünk, és akik nekünk és ennek az országnak hűséges serénységgel készek szolgálni és mindvégig kitartanak mellettünk, a paraszti és jobbagyi sorból, állapotból és rendből ilyen módon és ilyen feltételekkel teljességgel kivesszük és felszabadítjuk.

Először. Hogy mindegyikük személy szerint esküt téve legyen kötelezve irántunk és örököseink iránt ti. Erdélyországunkban törvényes utódaink iránt hűségre és a szolgálatokban való kötelező engedelmességre.

Másodszor. Hogy minden egyes házuk és telkük után évenként Szent György vértanú ünnepére egy-egy magyar forintot tartoznak kincstárunkba fizetni, és minden évben Mindenszentek ünnepére egy-egy kőből búzát és ugyanannyi zabot

Az extraordinár adoban penig orzag vege-
rese[!] es tartasa szeren eokis ahoztarez-
hak magokat

Harmad szor, hogi az uarak az eo alla-
pattikban megh maraggianak Item az
uitezlók, nemesek, lofeiek az eo uduarha-
zokat maiorokot kerteket molnokot, kó-
zónseges keppen valamit birtak, minde-
nek eppen kezekben maraggion es biriak
szalagos feöldóket, azon keppen egieb
fele penig eöröksegeket szanto földókót,
Irtouaniokot mezókot szena reteleket baro-
meló földóket tanorokot, erdókót hegiek-
et uölgyieket patakokot halas es folio
uizeket melliet az kössegtól es uagy az
varasnak vagy falunak hataranban vagy
nemesek vagy lofeiek donatariosok ma-
goknak foglaltak volna azokat kózonsege-
sen biriak, egieb fele földeketis barom
elókót kózonsegesen illienek Item az
kepepenzt pipe malach es mehý barany
dezmát az régi szokaszerent aggianak

negiedcher, Hogý minden kalastromok
szentegihazak eo közöttók megh epittes-
senek es az predikatorokot az eo szolga-
lattiokrol megh elogitthek

marosszéki mérték szerint, valamint fél
kőből sörmalátát tartoznak javunkra
adni és fizetni. Az adókra vonatkozóan
pedig köztük is az ország rendkívüli vég-
zését tarsák be.

Harmadszor. Hogy a várak maradjanak
meg jó állapotukban. Továbbá a jeles lo-
vas főemberek, főnépek és lófók házaikat
és nemesi telküket a kertjeikkel, major-
ságukkal, malmaikkal, szőlőikkel és ha-
lastavaikkal, még ha valamely oppidum
vagy székelv birtok földjén bírják is,
amint kell, továbbá szántóföldjeikkel és
kaszálóikkal, ti. amelyeket vagy maguk
irtottak, vagy saját pénzükön szereztek,
vagy örökjogon, vagy zálogbirtok címen
a jövőben és az elkövetkező időkben is
mindenkor mind maguk, mind összes
örökösök és utódaik birtokolhassák és
bírhatták. A zálogbirtokokat pedig csak
a visszaváltás idejéig, más örökségeiket
pedig ti. a megnűvelt és a művelés alá
nem fogott szántóföldeket, szántókat, le-
gelőket, mezőket, kaszálókat, erdőket,
ligeterdőket, hegyeket, havasi legelőket,
völgyeket, vizeket, folyókat, vízfolyáso-
kat és halászóhelyeket, amelyeket ti.
valamely oppidum vagy birtok közössé-
gétől és lakosaitól ugyanazon főnépek,
adománybirtokosok és lófók erőhatalom-
mal elfoglaltak, vagy bármely más, a fent
jelzettől eltérő módon [valamit] a maguk
számára foglaltak és jogtalanul használ-
tak, az említett közösségnek és lakosok-
nak szolgáltatassák vissza. Viszont a közös
szántóföldeken, réteken, legelőken, mező-
ken, kaszálókon, erdőben, ligeterdők-
ben, havasi legelőken, hegyeken, völgyek-
ben, vizekben, folyókban a főnépeknek
a lófóknek, az adománybirtokosoknak,
nemkülönb az adott oppidum, vagy
birtok többi lakosának legyen még a le-
hetősége és a joga arra, hogy a saját bar-
mait, marháit és állatait legeltethesse és
táplálhassa. Az úgynevezett ökörsütés-
ben pedig ősi és atyai szokásaikat, a ke-
pék tizedének megfizetésében pedig a je-
lenlegi gyakorlatot és szokást tartásák be.

Negyedszer. Hogy valamennyi templom-
ot és kolostort, a szerzetesek házaikat és
monostorait, amelyek köztük épültek,
abba az állapotba helyezték, amelyben
ősi szabadságuk idején voltak. És abban
is maradjanak, és mindenekelőtt minde-
nütt szorgosan legyen gondjuk az Isten
tisztületére, és legyenek kötelesek a lelki-
pásztorok, a templomok és a szerzetes-
házak szokott javadalmait és jövedel-

etödzer az varasok abban az mely szabadságban ennek előtte eltenek megh maraggianak,

Hatodzor, minnaŷan ezekazekelek, kŷk mostan mŷ általunk szabadsagokat uet-tek, szemeliek szerent magok kólchege, louasok iolouakkal panchelokka [!] sisakokkal paisokkal hegiestórókkal gialogok pedig minden fele hadi szerzamokkal az mŷ paranchalatunkra, es megh maradekinknak minden szŷksegnek ideien az eó testek faratsagokkal es uerek hullasokkal nekŷnk es az orzagnak tartozzanak sz [!] minden eódóben szolgálň hŷseggel

hetedzer, hogŷ az vduarhelli kapitánt, ki mŷ tóllŷnk mostan oda rendeltetet, azt kapitannioknak fó kiralybirakioknak esmeriek lenň egieb tizt uiselő embereket kiket az hadi dolgokhoz nem eósmernenek elegendónék lenň az eó regŷ szokasok szerent mago [!] kózóť valazanak lenň, es azon szekelek kapitan által minden ez-ten dóben tartozzanak mustalrň es az eó hadok szazadosokra oztanŷ

⟨niolzad⟩¹³⁴ niolchadzor hogi az so akna es uas hamorok az tulaidon mŷ penzŷnkkel epittessenek ŷo so uagotol meg valua es uashamor mesterektol az sot pedig szekeleknek kapitan penzen aggia az ken kó pedig az felsó es also toria hataraban azon torŷayak tartoznak az előbbŷ szokasok szerent keresň es az mŷ szerzamos hazunkhoz bezolgaltatň

kilenchedzer Hogi minden fele adokot az eó patronusŷnak vagŷ pedig valamŷ reiaŷok vetet birsagokat melliet ekorai g megh nem attak es restanchjakot roua- szerent tartozanak mindeneket meg ele- gittenŷ,

tizedcher, Hogi ha valamely szekelek közŷl ebbe megnem allana es azt nem tartana annak semŷ szabadchaga nem

meit a meghatározott időkben megadni és szolgáltatni.

Ötödször. Minden, a Székelyföldön fekvő oppidumot tartsanak meg a már korábban általunk és elődeink által adott jogai- ban és kiváltságaiban.

Hatodszor. Minden olyan székely, akit mi szabadítottunk föl, örökösök és utódaik, saját személyükben, mégpedig a lovasok jó lovakkal és szablyával, páncéllal, lándzsával, mellvérttel, karddal, pajzs- zal; a gyalogok pedig szokás szerint pus- kával és más hadi felszereléssel minden- kor szabályosan ellátva a mi és utódaink parancsára minden eshetőségre szolgálat- ra készen legyen, és akár élete veszélyez- tetése árán is nekünk és a hazának min- denkor hűséggel tartozzon szolgálni.

Hetedszer. Az általunk ez idő szerint Ud- varhelyre rendelt kapitányunkat kapi- tánynak, valamint fő- és királybírájuk- nak ismerjék el. Más előjáróikat és tisz- ségviselőiket pedig, akikre nem tartozik a hadakozás ügye, ősidők óta gyakorolt szokásuk, valamint a származásrendnek megfelelő nemzetség és ág szerint saját belátásukra választhatják meg. Ezeket a székelyeket kapitányaik és embereink minden évben a szokott módon hadiszem- lére fogják állítani és száznagyokat fog- nak számukra kijelölni.

Nyolcadszor. A székely székekben lévő sóaknak és vasbányák a kapitányok ál- tal, de a mi költségünkön műveltessenek ötven sóvágó és bányamester kivételével, és sót és vasat minden székelynek mind- egyik kapitányunk és tisztünk készpén- zért szolgáltasson csak ki. Az Alsó- és Felsőtorja birtok területén lévő kénbá- nyát pedig ugyanazon birtokok lakosai engedélyük és kiváltságuk alapján ezután is kötelesek megművelni és kitermelni, és az összes ként a szokott módon fegyver- tárunk számára kötelesek beszolgáltatni.

Kilencedszer. Hogy mindenféle tartozá- sukot fizessék meg patrónusaiknak, és az eddig rájuk rótt adót és a hátralékokat tartoznak kincstárunk számára befizetni.

Tizedszer. Bárki, aki ugyanazon széke- lyek közül ebben a háborúban és szükség- helyzetben nem akar részt venni, az a

134. A szövegben áthúзва ez a szó.

adatik hanem azon paraztságban es ura szolgálatiában az melliek ennek előtte szolgák vagi ha az uarho ualo uolt nemes embernek, vagi pedig azon uarhoz uizhafoglaltassek es azon szolgálatlalt mint ennek előtte az eo uranak tartozik szolgálný azoktól meg ualua kýk molduaba hausasalföldeben es lugasi hadunkban ennek előtte voltanak es uenemberektól eözuegiektól, aruaktól meg ualua vagi pedig kik az faluk eörzesere, hazoknak nemes udvaroknak gondviselesere azonhagiattanak vagi penig fogságban uolnak azokatis ezenszabadsággal itelónk lenný. Utozzor azt keuanniuk, hogy ezoknek az szekeleknek neuek, kik it vadnak es my nekwnk es az orzagnak hwseges szolgálatiokat ayanliak es fogadnak az registrunban es az my meg maradekinknak kónuebe be irattassanak. Azert my ezeket az kondichiokat nekik fcscribaltunk mellieket eók feiek es szabadchagok ueztese alat tartaný es ahoz tartozný fogatak az mint fogattakis es my azon paraztságokból es munkaiokból eókot kiuezunk es szabadda tezwnk melnek nagioib bizonysgaier ezdolognak meg erősítéseiert ezen my leuelunket ez my meltosagos foggó pechetónk alat megh erősituen ezen szekel nemzetsegnek es az eo megh maradekinak kegielmesen attunk die 7br Ao 1595.”¹³⁵

szabadság ezen kiválttságát se élvezze, hanem a paraszti és nem nemes állapotban maradjon, és ezeket ismét földesuraikhoz, akiknek ennek előtte is szolgálatakat teljesítettek, azokat pedig, akik váraink szolgálatában állottak, ismét ugyanezen várainkhoz kell szolgálatra rendelni. Kivéve azonban azokat, akik most moldvai, havasalföldi és a Lugos felé rendelt hadunkban serényen szolgálnak nekünk és a hazának. Nemkülönb az öregeket, özvegyeket, árvákat és a szolgákat, akiket ti. életkoruk, nemük és állapotuk miatt és lakóhelyük védelmére, a ház körüli dolgok gondviselésére otthon hagytak. És kivéve azokat is, akiket valamely primor vagy patrónus erőszakkal fogságban tart. Őket ugyanis éppen úgy, mint a többi székelyt, szabaddá akarjuk tenni és a jobbágyi állapotból ki akarjuk venni. Végül úgy akarjuk, hogy valamennyi fentebb jelzett ilyen székely nevét, aki most itt jelen van és azt ígéri, hogy nekünk és ennek az országnak hűségesen fog szolgálni, vegyék névjegyzékbe, és azt nekünk és utódainknak mutassák be. És mindezen fent megírt feltételeket minden székely szabadsága elvesztésének terhe alatt köteles megtartani, aminthogy valamennyi Maros székely székbeli szolga székelyt a fenti feltételekkel a paraszti és jobbágyi állapotból kiemeljük, attól mentesítjük és szabadsággal adományozzuk meg. E dolog emlékeztetere és örökös jogereje érdekében a fent nevezett valamennyi Maros székben lakó székelynek, örökösöknek és valamennyi utódunknak odaadjuk, adományozzuk és kibocsátjuk ezt az oklevelünket, melyet függő és közhitű pecsétünk oltalmával erősítettünk meg. Kelt a Feketehalom oppidum melletti katonai táborunkban szeptember havának 15. napján az Úr 1595. esztendejében.

Az oklevél tartalmi és diplomatikai elemzése

Tartalmi elemzés

Az adománylevél rendelkezése értelmében különösen kedvezőtlen volt az, hogy a székelyföldi sóaknák, vas- és kénbányák továbbra is a fejedelmi kincstárt gazdagították. Mind ezzel kapcsolatban, mind az adókra vonatkozóan tehát érvényben maradt az 1562-i végzés. A széki önkormányzat

¹³⁵. Az oklevél hátoldalán a következő szöveg olvasható: „Az szekely szabadságrul meliet adot sigmond feiedelem 1595ben.”

sérelmét jelentette, hogy a székelyek nem jelölhettek maguk közül nemese-
ket a főkapitányi tisztségre, hanem el kellett fogadniuk a fejedelem által
kinevezett személyt. Csak az 1601-es dévai oklevelekben orvosolta Zsig-
mond ezt a panaszt.¹³⁶ Kedvező volt viszont számukra az, hogy kisebb tiszt-
jeiket maguk választhatták.

Ha a székely maga irtotta földjét, a saját tulajdona maradt, s csak ha
fi- és leányágon kihalt, lett a föld az atyafiságé. Elzálogosítani viszont
elzálogosíthatta mind a saját irtványát, mind a nyílföldjét, annak ellenére,
hogy az utóbbi mindig a közösségé volt. Ha a fejekötéskor az irtványáról
lemondott, vagy eladta, az a primoré vagy lófőé maradhatott az oklevél
szerint, de ha nyílföldet zálogosított el, az csak a visszaváltás idejéig lehetett
a primor vagy a lófő birtoka, és nem válhatott tulajdonává. Ha azonban
örökös jobbágnak állt, vagy a főnépek megpróbálták erőszakkal jobbágyi
állapotban tartani a közszékelyt, akkor gyakorlatilag évekig, évtizedekig
birtokolhatták a közföldet is. Ezt próbálta megakadályozni az adomány-
levél. A közösség tulajdonát képező egyéb földeket (mező, legelő, kaszálóhely
stb.) viszont a főnépek éppúgy használhatták a közösséggel együtt, mint
korábban.

Az oklevél első pontjában foglaltakat vagy már a hadjárat előtt telje-
sítették a közszékelyek, vagy az oklevél megerősítése után kellett volna
teljesíteniük. A második feltételnek nem tehettek még eleget, legfeljebb
csak a Mindenszentek ünnepére adandó adó befizetésével, mivel azonban
éppen harcoltak akkor, és az oklevél sem lépett még érvénybe, nem való-
színű, hogy teljesíthették. A többi előírással — néhány kivétellel — ugyan-
ez volt a helyzet, s nem is követelhettem rajtuk a nemesség. Gyakorlatilag
csak a 6. és 10. pontban foglaltakat teljesíthették az alatt a két és fél hónap
alatt, mely a megadás, ill. a decemberi országgyűlés között eltelt.

Diplomatikai elemzés

Mind a decretumot, mind a privilégiumot az uralkodó ünnepélyes ok-
levélben bocsátotta ki, de míg az előbbi általános rendelkezést, generális
szabályt tartalmazott, a privilégium kivett valakit az általános szabályok
hatálya alól és különös jogot, kiváltságot biztosított. A kettő nem formai,
hanem tartalmi tekintetben különbözött.

A középkori jog a privilégiumot két csoportra osztotta: általános pri-
vilégium (*privilegium generale*), amelyet bizonyos személyösszességnek (*uni-
versitas*) adományoz a király, ill. a fejedelem, és a különös privilégiumot
(*privilegium speciale*), melyet egyes személyek kaphattak.

A privilégium érvényességének feltételei a következők voltak:

1. a törvényesen megkoronázott király, ill. fejedelem adja ki,
2. a törvényekkel és az országos szokásokkal ne ellenkezzék,
3. mások jogait ne sértse,
4. egy éven belül ki kell hirdetni.

136. Vö. *SzOKt.* i. m. 4. köt. 153. l.; 5. köt. 170. l.

Megszűnt az érvénye:

1. ha nyíltan vagy hallgatólagosan lemondtak a benne foglalt jogokról,
2. ha az uralkodó ésszerű okokból visszavonta,
3. ha későbbi törvény azt kifejezetten megszüntette.¹³⁷

Az általunk vizsgált oklevél az első csoportba (priv. generale) tartozik. Érvényességének feltételeiről a következőket mondhatjuk: az első pontban foglaltaknak megfelelt, a másodiknak szintén, hiszen tudjuk, hogy a község jogai sokkal régebbiek voltak a nemesség új adományainál. A harmadik pontnak nem felelt meg, a negyediknek nem is felelhetett még meg. Érvényessége az első pont értelmében nem szűnhetett meg, mert a községek nem mondtak le jogaikról, éppen azért sorakoztatott fel „ésszerű” okokat a törvénytudó bizottság — mint majd látni fogjuk —, hogy az uralkodót rákényszerítse az adomány visszavonására. A megszüntető későbbi törvény pedig a decemberi országgyűlési végzés lett.¹³⁸

Az eredeti oklevél, ill. oklevelek valószínűleg azért nem maradtak meg, mert a jogérvényét veszített, semmisnek nyilvánított adománylevelet érvénytelensége jeléül tintavonásokkal, vagy késsel ejtett bemetszésekkel jelölték meg,¹³⁹ s természetesen a királyi könyvbe sem vezették be.¹⁴⁰

A fennmaradt oklevél valódiságát — mivel sem formailag, sem tartalmilag nem akar mást feltüntetni a valóságnál —, nem vonhatjuk kétségbe. Nem eredetiben maradt ránk, hanem ún. egyszerű másolatban, vagyis az oklevél szövegét szó szerint leírta másolója nem a jogérvényességre törekvés, hanem magánhasználat céljából.

Az eredeti oklevél külső ismertetőjeleire bizonyos mértékig következtethetünk. Mivel privilégium megadására vonatkozott, a fejedelem valószínűleg ünnepélyes formában bocsátotta ki. Anyaga pergamen lehetett, amint arról Istvánffy¹⁴¹ tájékoztat. Pecsétje a záró rész szavai szerint függő pecsét volt, azaz a nagyobb fejedelmi pecsét, amelynek őre a 16. századi

137. Vö. Werbőczy *Hármaskönyve* II. rész, 8. cím. 1., 4. par. és 11. cím I. Illés József: *A magyar jog története*. Bp. 1930. 2. kiad. 115–119. l.

138. Az országgyűlés mint törvényalkotó szerv végzetményt, végzést, decretumot hoz. Tripartitum II. rész, 3. cím, 5. par.: „constitutiones ipsae saepenumero regni decreta vocitantur” („a rendeleteket igen gyakran az ország végzetményeinek nevezzük”). Tudjuk, hogy „A közönséges jog vagy végzetmény minden kiváltságot és mindenkiét eltörli és megerőtleníti („omnium et omnia privilegia per jus commune, seu decretum tolli et invalidari”). Trip. II. rész, 8. cím, 1. par.), tehát az 1595. dec.-i országgyűlési végzetmény jogerősen ugyan, de jogi manipuláció segítségével törölte el a község jogait. (Vö. *Magyar Törvénytár*. — *Corpus Juris Hungarici*. Werbőczy István *Hármaskönyve*. Ford., bev. stb. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1897. Franklin. 229., 337. l.)

139. Sipos Gábor: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. = *Művelődéstörténeti Tanulmányok* 1979. Kritérium. 40. l. — Vö. Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. Bp. 1930. 248. l.

140. A Magyar Országos Levéltárban átnéztük mind a Báthory Zsigmond-féle „Liber regius”-okat, mind a kolozsmonostori konvent e tárgykörbe vágó anyagát, és megállapíthattuk, hogy az oklevelet valóban nem másolták egyikbe sem.

141. Istvánffy, 1962. i. m. 407. l., ill. lat. 413. l. „... Siculis diploma in membrana descriptum reddi jussit.”

Erdélyben a cancellaria maior vezetője, a kancellár volt.¹⁴² A privilegiális okleveleket a nagyobb kancelláriában állították ki, s a Báthoryak korában rendszeres szokássá vált, hogy a fejedelem aláírását kancellárja ellenjegyezte.¹⁴³ 1595-ben Jósika István töltötte be ezt a tisztséget,¹⁴⁴ aki — Szamosközy tanúsága szerint¹⁴⁵ — Zsigmond okleveleit szerkesztette és pecsétgyűrűjét is őrizte. Történelmi kútfőink egy része egymásnak ellentmondó választ ad arra a kérdésre, vajon Jósika jelen volt-e az oklevél kiadásánál. A szemtanú, Pellérdi Péter szerint a feketehalmi táborba vezette kétszáz lovasát.¹⁴⁶ A kortárs Borsos Tamás viszont azt írja: „...ő vala locumtenens Fejérváratt, azmég az fejedelem Havasalföldében jára.”¹⁴⁷ Más történetíróink hallgatnak erről. A látszólagos ellentmondást megoldja egy, a havasalföld Rucárból 1595 október 9-én a beszercei bírósághoz küldött levél, melyet Zsigmond és egyik titkára, Balásfi János írt alá: „Thanachinkkal egy ertelembeol cancellariusunkat Feyeruarra bochdattuk ... es eleybe rendeltwk mit kellessek chelekedny, hadgiuk hogy ti is oda mennyetek hozzaya...”¹⁴⁸ Ezen kívül ismerjük Jósika Gyulafehérvárról október 22-én Rudolf császárhoz intézett levelét, amelyben beszámol a tirgovistei csatáról.¹⁴⁹ Az oklevél kiadásakor tehát még a feketehalmi táborban tartózkodott, s talán ellenjegyzésével is ellátta a privilégiumot.

Az eredeti oklevél alakjára nem tudunk még következtetni sem, írása viszont valószínűleg 16. századi oklevélírás volt.

A diploma belső, szerkezeti fölépítése — amennyire ez a másolatból megállapítható — tartalmazza azokat a főbb részeket, amelyekkel egy szabályos formában kiállított oklevélnek rendelkeznie kell.

A privilégiumlevél az oklevéladó nevének és címeinek felsorolásával (intitulatio) kezdődik, az alázatossági (Dei gratia) formula beiktatásával. Ebben az oklevélben Zsigmond már a Rudolf császárral kötött szerződésben biztosított új címeit használja, míg korábbi titulusa így hangzott: „Sigismundus Bathory de Somlio vajvoda Transsylvaniae et Siculorum comes”, vagy: „Sigismundus Bathory de Somlio, Princeps Transsylvaniae et Siculorum comes”. Az inscriptioiban vagy adresseben a „mindenkinek, akit illet” formulát alkalmazza, a salutatio elmaradt. A contextus részben az arenga hiányzik, az adressehez „Quod tam et si”-vel kapcsolódik, azaz inkább ez a formula helyettesíti a promulgatíót. Ez után következik a narratio, az

142. Pécsi Anna: *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig*. Bp. 1938. 57. l.

143. Pécsi i. m. 57. l.; Ezt bizonyítja Báthory Zsigmond számos oklevele is, Vö. MOL Mftár, Gyulafehérvári káptalan országos levéltára, Protocollum XIV. 1581. tekecs: Liber regius Sigismundi Bathori 1596—1618. 9—20. l. A diplomákon Báthory aláírása balra található, Jósika Istváné, mint kancelláré jobbra, alatta valamelyik kancelláriai titkár aláírása pl.: Balásfi Jánosé, Bernátfi Jánosé, Váradi Lukácsé.

144. Kővári i. m. 4. köt. 50. l.; Trócsányi i. m. 181. l.

145. Szamosközy i. m. 28. köt. 4. l., ill. Szamosközy, 1977. i. m. 52. l.

146. Pellérdi i. m. 145. l.

147. Borsos T. i. m. 44. l.; l. még Kővári i. m. 4. köt. 65. l.

148. *Dokumente privitoare la istoria romanilor. Culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Bukarest, 1903. XII. köt. 116—117. l.

149. *Dokumente* i. m. XII. köt. 131. l.

oklevél kiállítását indokoló tények elbeszélése. Itt mondja el a fejedelem utalás formájában, hogy a székely nemzet nagyobb része, azaz a közszéke-
lyek hogyan vesztették el szabadságukat és vették jobbagyi állapotra,
felidézi régi hűségüket, szolgálataikat és mindenkor serénységüket a haza
szolgálatában. A dispositio-ban összesen tíz pontban kinyilvánítja akaratát,
hogy milyen feltételek mellett adja meg a szabadságot. A sanctio-ban a sza-
badság megvonásával fenyegeti meg a feltételek megszegőit, majd az
oklevél megerősítési módjának, a corroborationak megjelölése következik.
Itt említi a megpecsételési formáját: a függő és közhitelű pecsétet. Az alá-
írókra (subscriptions) nézve fentebb már említettük, hogy valószínűleg
nemcsak a fejedelem, hanem a kancellár is aláírta az eredetit, a másolaton
semmiféle aláírás, vagy annak jelzése nem szerepel. A dátumban pontosan
megadja, hogy a Feketehalom melletti táborban 1595 szeptember 15-én
kelt az oklevél. Az *apprecatio*, azaz a záró fohász, vagy kívánság, mely akár
csak egy szóból is állhat, hiányzik a másolatból, talán az eredeti sem tar-
talmazta.^{149a}

A másolat elírásai arra engednek következtetni, hogy az eredeti oklevél
latin nyelvű volt, s a tévedések részben a kicsit bizonytalanabb latin tudás
(pl. *Armamentarium* helyett *Armentarium*; *preter* helyett *propter* stb.), vagy
pusztán sietségből eredő figyelmetlenség, félreolvasás következményei (pl. *ab*
Hunnis helyett: *ab huius*). Sietségre vallanak a kissé hullámzó, egyenetlen
sorok is. Szentpétery Imre szerint „a helyesírási eltérések az átiratokban
sem tekinthetők hibáknak, ... ha nem okoznak zavart, még tévedéseknek
sem.”¹⁵⁰ Jelen esetben pedig nem is egy hitelesítő oklevélbe foglalt átiratról,
hanem magáncélú másolatról van szó. Szentpétery a középkori oklevelekkel
kapcsolatban pontosan meghatározta azt is, hogy mi a hiba, az eltérés,
ill. a nem szándékos és a célzatos hamisítási jellegű változtatás.¹⁵¹ Ezt figye-
lembe véve elmondhatjuk, hogy az oklevelünkben előforduló íráshibáknak
csupán egyike erősen értelemzavaró (*ab huius* ~ *ab Hunnis*). Olyan jogi
tévedés azonban, mely a diploma jogi bizonyíték és biztosíték jellegét
kifogásolhatóvá tenné, nem fordul elő benne.

Megfigyelhető az oklevélben az áttekinthetőségre törekvés is: az inti-
tulatio és a diploma egyes pontjainak kiemelése; díszesebb kezdőbetűk
használata. Javításnak, törlésnek, vagy betoldásnak nyomát sem találjuk,
ami az íráskép, a helyesírási sajátosságok és az e mellett szintén azt bizonyítja,
hogy másolója nem a fogalmazványról, hanem már egy tisztázott példány-
ról, ill. a körülmények ismeretében valószínű, hogy az eredetiről másolt, s
hűségre törekedett. A kötet korabeli possessora Pistháky volt, a diplomát

149a A görgényi gyalogok számára 1590 szept. 22-én kiadott oklevél szerkezete meg-
egyezik az 1595-ös privilégiumával, de természetesen ebben az adománylevélben
a fejedelem még korábbi címeit használja. A *contextus* részben az arenga ugyan-
úgy hiányzik, ill. „quod”-dal kapcsolódik a narratiohoz, melyben az érdemek
felsorolása helyett a panaszokat írja le az oklevéladó. Majd a *dispositio* követ-
kezik hosszan, a *sanctio* azonban hiányzik, s a *corroboratio*-ban nem említi a
megpecsételési módját, egyebekben megegyezik a fent említett diplomával.

150. Szentpétery Imre: *A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése*. = Klny. a
Melich-Emlékkönyvből. 404. l.

151. Szentpétery i. m. 405. l.

ő másolta a kéziratba. Nyilván azzal a szándékkal köttetett *Négyeskönyvéhez* számos üres lapot, hogy a kötetet folyamatosan kiegészítve a följegyzésre érdemes országgyűlési végzéseket és más jogi vonatkozású határozatokat megörökítse. Pistháky ugyanis pl. az *Ilosvay-kódex* másolóival ellentétben az ún. gyakorlati jogászok közé tartozott.¹⁵² Az ötödikként említett kötet possessorbejegyzésének írása azonos a kéziratba másolt 1540-es országgyűlési végzés, ill. a diploma írásával, és egyezik a negyedik kötet margináliáinak és szövegjavításainak kézvonásaival.¹⁵³ Ez utóbbi részben kurzív, részben kurzív elemeket tartalmazó könyvírás, míg az oklevél írása az említett kiemelésektől eltekintve végig kurzív írás. Feltehető, hogy a kézirat háttábláján található jogi följegyzés éppúgy, mint az oklevél írása Pisthákytól származik, bár egyes nagybetűk (R, E, Q) és betűkötések (ili, ile) eltérőek. Ductusa szerint az előbbi könnyedebb, oldottabb, a betűk lazábban illeszkednek egymáshoz. Az angulus erősen jobbra dőlő és azonos szöveget zár be az alapvonallal mindkét bejegyzés esetében. Az egyes betűk vastagsága és a pondus is hasonló: a kisebb eltérések a penna vékonyabbra, ill. vastagabbra faragásából és kopásából eredhetnek. Valószínűleg azonos kéztől származik mindkettő. Természetesen a diploma írása gondosabb, míg a papírra vetett jogi följegyzés inkább emlékeztető jellegű és célzatú.

III. BÁTHORY ZSIGMOND SZÉKELY POLITIKÁJA

Az 1590/91-, 1595-, 1601-es adománylevelek

A 16–17. századi elbeszélő források az 1595-ös év eseményein kívül csak elvétve említik Báthory Zsigmondnak a székelyek szabadsága visszaállítására tett intézkedéseit. Így pl. Borsos Tamás az 1601-es dévai adománylevelekre céloz, amikor ezt írja: „De túl Brassóból Báthori Zsigmond is addig jártatá az székelyeket, hogy hozzája hajlának, és megadá az szabadságot, azmely szabadságban most is vadnak...”¹⁵⁴ Hidvégi Mikó Ferenc a másik történetíró, aki szintén megemlékezik erről az adományról: „Báthori Zsigmond Moldovából kijöve Csáki Istvánnal Brassóba, a székelységnek újabb szabadságot ada, a székelység magát nagy hűséggel viselő.”¹⁵⁵

19. századi történetíróink az 1595-ös év eseménysorán kívül nem foglalkoztak külön Zsigmond székely politikájával. Többé-kevésbé egymás szemléletét ismételve (főként Szamosközy, Somogyi A., Bethlen F. megjegyzéseire támaszkodva) tettető, ravasz, szószegő politikusként mutatták be, holott ezek a tulajdonságok Machiavelli szerint egyenesen kívánatosak egy reneszánsz fejedelem számára.¹⁵⁶ Egyértelműen rá hárították

152. Ladányi Erzsébet: *Az Ilosvay-kódex keletkezésének körülményei*. 175–176. l. = *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 1980. (A Történelem Segédtudományai Tanszék kiadványai 3.)

153. Vö. pl. a Föl. Lat. 3647. 177–186. fol.-t az ötödik kötettel.

154. Borsos i. m. 51. l.

155. Hidvégi i. m. 152. l.

156. Machiavelli, Niccolo: *A fejedelem*. Bp. Magyar Helikon, 1964. 88–90. l.

a decemberi gyulafehérvári országgyűlés végzésének ódiumát is, mint addigi színlelése és kétszínűsége következményét.

E szemlélet legkevésbé mérsékelt képviselője volt Lénárt József. Ő már Báthory Istvánt felelőssé tette Zsigmond jelleméért, mivel a későbbi lengyel király volt az, aki a jezsuitákat behozta Erdélybe, s ezzel előkészítette unokaöccse és a fejedelemség romlását.¹⁵⁷ A gyermek rossz tulajdonságait a jezsuiták nevelése és az olaszok hatása tovább rontotta, s az ifjú fejedelmet véreskező, felelőtlen zsarnokká tette. Mindez pedig elegendő magyarázatot ad a székelyekkel szembeni magatartására is.¹⁵⁸

Báthory székely politikájával egyedül Jakab Elek foglalkozott részletebben. Tekintsünk itt el tévedésétől, lapozzunk előbbre kötetében, s azonnal meggyőződhetünk nagy forrásismeretéről. Négy olyan oklevelet^{158a} is említ, amelyeket — úgy tűnik — sem előtte, sem azóta nem vett a kezébe más történész. Mind a négy diploma Báthory székely politikájával kapcsolatos.¹⁵⁹

Husadik századi történetíróink közül Jakó Zsigmond foglalkozott János Zsigmond, Báthory István, Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György székelyekre vonatkozó intézkedéseivel, Zsigmond esetében azonban ő is csak az 1595-ös és az 1601-es okleveleket emelte ki. Demény Lajos szintén részletekbe menően ismertette a havasalföldi hadjárat és a véres farsang eseménysorát, de Báthory 1590—1601 közötti székely politikájának nem szentelt külön tanulmányt. Külön fejezetben tárgyalta viszont Mihály vajda, továbbá Báthory Zsigmond 1601-es, valamint Bocskai és Bethlen székely szabadságleveleit és politikáját.¹⁶⁰

Az alcímben említett privilégium levelek közül csak az 1601-es adománylevelet adták ki, a Jakab Elek által ismertetteteknek pusztán kivonatai álltak a kutatás rendelkezésére.

A fejedelemnek az 1590-as évek elejétől nyomon követhető, székelyekkel kapcsolatos elképzelései és tervei tehát csak a levéltári forrásokból ismerhetők meg. Kutatásainkat az Országos Levéltár Mikrofilmtárában folytattuk. Szisztematikusan átnéztük a kolozsmonostori konvent országos levéltára, valamint a gyulafehérvári káptalan anyagában található protocolumokat, ill. a Báthory Zsigmond-féle Liber regiusokat, és ezt az anyagot összevetettük a Vass Miklós által kiadott oklevelekkel. Kutatásunk nyomán a következő kép rajzolódott a szemünk elé. Az 1583—1589 közé eső időszakban, mely a vizsgált következő évtized előzményének tekinthető, 62 lófőseget adományozó, 10 puskás gyalog, 20 gyalog és 6 libertinus (szabados) oklevelet adott ki Báthory. 1588 decemberében nagykorúsították és adták kezébe a kormányzást, s nem egészen két év múlva már megtette az első

157. Vö. Lénárt i. m. 220. l.

158. Vö. Lénárt i. m. 222., 274—276. l.

158a Egyed Ákos is Jakab adataira hivatkozik (Vö. *Székely felkelés* i. m. 57., ill. 210. l.). Az oklevelek nem lehettek a kezében, mert Jakab tévedését megismétli (Vö. 159. jegyzet).

159. 1590 szept. 22. Görgény, ill. Sepsi-Kézdi-, Orbaiszék; 1590 szept. 22., tehát nem dec. 22. Csík—Gyergyó—Kászonszék, ill. Maros- és Udvarhelyszék; 1591 jún. 4. Maroszsék; 1591 júl. 15. Udvarhelyszék. (Jakab—Szádeczky i. m. 292—294. l.)

160. Vö. *Székely felkelés* i. m. Jakó Zs. és Demény L. cikkei passim.

lépéseket a közsékelység helyzetének könnyítésére. 1590—91 folyamán, két év alatt 70 kiváltságlevelet adott ki a fejedelem számukra, ez az előző hét évben kelt adománylevelek számához viszonyítva megközelítőleg 2/3-os arány (64,8%).^{160a}

Összesen tehát 168 egyeseknek szóló kiváltságlevelet vizsgáltunk meg az érintett időszakot közvetlenül megelőző időben. A közsékelyek kiemeléseinek ezt a módját már Báthory István is gyakorolta, de nagyobb számú közember állapotának könnyítésére, ha egyelőre nem is teljes fölszabadítására, 1590-ig nem került sor. Sőt Zsigmondnál sem volt ekkor még egyértelmű a könnyítésre irányuló törekvés, mert pl. 1590. nov. 3-án Kovácsóczy Farkasnak olyan székely jobbágyságot adományozott, akik korábban Görgény várához tartoztak,¹⁶¹ 1592. december 1-én pedig maroszséki falvakat.¹⁶² 1594. június 20-án viszont utasította Mindszenty Benedek udvarhelyi várkapitányt és Izsó János tiszttartót, hogy a Perusith Máténak adományozott erdők közös használatában ne akadályozzák a farczádi, pálfalvi, váraljai és farkaslaki székelyeket.¹⁶³ 1598. márc. 1-én pedig Székely Mózes, aki addig is számtalan adományt nyert a fejedelemtől, székely birtokai helyett megyei jószággal kárpótolta.¹⁶⁴

Ezek az oklevelek kívül a fejedelem számos, nagyobb közösséget érintő adománylevelét sikerült felkutatnunk a fent említett levéltári forrásokban, melyek azonban már az 1590—1601 közé eső periódus termékei.

A legkorábbi közülük 1590. szept. 22-én kelt,¹⁶⁵ s a görgényi gyalogok részére szól. Báthory oklevele a következőket tartalmazza: a Torda megyei Görgény várához tartozó, valamint a maroszséki Jobbágytelken, Eheden, Remetén, Mikházán és Kőszvényesen lakó gyalogok és századosaik alázatosan jelentették neki, hogy milyen szokatlan új terhek nyomják őket, mint pl. a vár éjjel-nappali őrzése és más szolgálatok, és ezért saját birtokaikat, melyekből életüket táplálják, kénytelenek elhanyagolni. Ehhez járul a különféle bírságolás, amely a kisebb tehetőségűeket teljesen kimerítette, s ha a fejedelem ezt nem orvosolja, nem lesznek képesek kötelességüket teljesíteni. A fejedelem megindulva panaszukon, hogy őket a közszolgálatra alkalmassá tegye, a következő engedményeket adja: ezután sem a görgényi várkapitánynak, sem Torda megye fő- és alispánjainak, sem Maroszsék királybíráinak ne legyenek alávetve, hanem csak a fejedelemnek és saját századosaiknak, akiknek parancsára kötelességeik teljesítésében hajoljanak. Ne őrizzék folytonosan a várat sem, hanem legyen módjuk családi birtokaik művelésére is. De ha vész híre jön, vagy követeket kell átkísérni a szék területén, vagy valamely bűnöst elfogni, akkor azonnal induljanak a görgényi várkapitánynak századosukhoz küldött rendeletére. Századosuk tudta nélkül, pusztán a várkapitány parancsára sehová sem kötelesek menni, de a századosok sem utasíthatják vissza az említett súlyos esetekben a görgényi

160a Vö. MOL, Liber ruber, ill. Liber regius; Vass Miklós: *A királyi könyvek székely oklevelei.* = *Erdélyi Múzeum*, 1900. passim.

161. Vö. SzOKlt. i. m. 4. köt. 112—116. l.

162. Vö. SzOKlt. i. m. 4. köt. 117—118. l.

163. Barabás Samu: *Székely oklevéltár 1219—1776.* Bp. 1934. 322—324. l.

164. Vö. SzOKlt. i. m. 4. köt. 132—133. l.

165. MOL, Liber ruber.

kapitány rendelkezését, a kapitány viszont ne szorítsa őket fölösleges munkára. Igazságszolgáltatási ügyekben a puskás gyalogok századosai ítéljenek, fellebbezni a görgényi kapitányhoz, onnan a fejedelmi curiába lehet. A bírságokat is a századosok szedjék be. Amikor a századosok jónak látják, tartsanak katonai szemlét, hogy a tétlenség ne tegye a katonákat tunyává, fegyverzetük is megfelelő legyen. Örökségeiket ne idegenítsék el, nehogy a hadi szolgálatra alkalmatlanok legyenek. Mégis, ha valakit a szükség kényszerít, előbb szomszédjának kínálja föl a földet. Ha valaki közülük mindkét nemen kihal, ingó és ingatlan vagyona szálljon rokonaira és a legközelebbi ágra, amely szintén gyalogrendű legyen. Aki csak fiágon hal ki, annak leányára szálljanak javai, ill. arra, aki őt feleségül veszi, de a férfinak a gyalogságban vállalnia kell elhunyt apósa kötelezettségeit.

Ugyanezen a napon kelt a sepsi-, kézdi-, orbai-, a csik-, gyergyó- és kászonszéki, valamint a maros- és udvarhelyszéki¹⁶⁶ puskás gyalogok oklevele, s a fejedelem ugyanazon jogokat adta számukra, mint a sepsi-, kézdi-, orbaiszékbeli (Kolozsvár, 1590 nov. 24.),¹⁶⁷ valamint a marosszéki (Gyulafehérvár, 1591 jún. 4.)¹⁶⁸ puskás gyalogoknak.

Azonos szövegezéssel, de a jogszolgáltatás módját kissé bővebben kifejtve könnyített az újvári puskás gyalogok helyzetén (Gyulafehérvár, 1590 szept. 16.¹⁶⁹ ill. Kolozsvár, 1590 szept. 24.).¹⁷⁰

Az Udvarhelyszékben lakó valamennyi puskás gyalog (Gyulafehérvár, 1591 júl. 15.) esetében pedig megparancsolta Mindszenty Benedeknek, az udvarhelyi vár kapitányának, királybírónak, helyetteseinek és tisztjeinek, hogy ne zaklassák és ne fosszák meg örökségeiktől, vagy vétel útján szerzett javaiktól a gyalogokat. Azoknak pedig, akiket már megfosztotak javaiktól, kötelesek szántóföldet és kaszálót kihalásítani.¹⁷¹

Az oklevelek szövege a sérelmi (gravamen) részt kivéve és néhány intézkedés pontosabb krülírásától eltekintve csaknem szó szerint azonos.

Más jellegű, de szintén közösségi kiváltságlevél a csiki vashányászok Gyulafehérvárott 1591 nov. 15-én kelt oklevele. Ebben őket és utódaikat — név szerint felsorolva — azon érdemeikért, melyeket az ottani vashányák művelése körül szereztek lófővé teszi, felszólítja, hogy továbbra is hűségesen munkálkodjanak és szükség esetén jól felszerelve lovon szolgáljanak a hadban.¹⁷²

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Báthorynak szüksége volt ugyan a nemesség támogatására, hiszen tanácsosai, tisztségviselői közülük kerültek ki, s a birtok- és egyéb kiváltságadományok folytán az ő lekötöztetettjei voltak, de túlságos hatalmuk és ingatag hűségük — melynek legmegdöbbentőbb bizonyítékát 1594-ben adták — ellensúlyozására egy olyan erő fölött is rendelkezni akart, melynek hűsége, szolgálata a központi hatalom számára megbízható erőt képvisel. Nyilvánvaló volt, ha nem állítja maga

166. Uo.

167. Uo.

168. Uo.

169. Uo.

170. Uo.

171. Uo.

172. *SzOKt.* i. m. 5. köt. 151. l. kivonat.

mellé az erdélyi haderő e legnagyobb létszámú, s a fegyverforgatásban edzett részét, nem marad más számára, mint az összességében is jelentéktlenebb vármegyei telekkatonaság, az udvari hadak, a városok és a szászok alakulatai, a végvári katonaság, s ha a kincstár állapota engedi, a fogadott zsoldosok hűsége. A közszékelység volt az egyetlen olyan jelentős erő, mellyel szövetkezve sikerrel korlátozhatta a nemesség hatalmát. Nemcsak a belső ellenséggel szemben, hanem külső támadás idején is felhasználhatta őket, anélkül, hogy zsoldot kellett volna fizetnie. Sőt, megnyerésük esetén a gyakorlatilag nemzeti haderő szerepét is betölthették az idegen fegyveresekkel, a megbízhatatlan fogadott katonákkal szemben. Báthory tehát csak az alkalomra várt, hogy tervét, a közszékelység felszabadítását keresztülvihesse.

Az 1595. április–májusi országgyűlésen a Rudolf császárral kötött szövetségen és a házassági szerződés elismertetésén kívül több, számára igen fontos kérdésben sikerült akarátát érvényesítenie. Az 1594-es kivégzések keltette félelem légköre kedvező alkalmat kínált erre. Három fontos kérdésben ért el eredményt. Mindenekelőtt jóváhagyatta, törvényesnek és igazságosnak ismertette el a rendekkel a hazaárulás és felségsértés címén kivégzett nemések elleni eljárását.¹⁷³

A második jelentős lépést a jezsuiták visszahozatala jelentette. 1588-ban a megyeyesi országgyűlésen azt követelték a rendek Zsigmondtól nagykorúsítása fejében,¹⁷⁴ hogy tiltsa ki őket Erdélyből. Most visszaléptek az akkor „egy akarattal hozott” rendeletről a fejedelem kívánságára, „őt is felmentik esküje alól, olyképpen, hogy szabad legyen a jezsuitákat Kolozsvárra, Monostorra és Gyulafehérvárra beengednie”, de annyit azért hozzáfűztek, hogy „ne kívánja az említett helyeken kívül másutt is letelepíteni őket, vagy valamiképp akadályozni a szabad vallásgyakorlást.”¹⁷⁵ Hogy mennyire a fejedelem akarátának érvényesítéséről volt szó az elmúlt év eseményeitől megfélemlített rendek és városok ellenállásával szemben, azt a kolozsváriak 1603-as magatartása híven tükrözi, amikor Basta helyett Székely Mózesnek adták meg a várost „...a jesuviták klastromát eltörék törvénytelenül és magokat megölik s megsebesíték, a városból kivonozák, s azután mindeneket felprédálák, végre templomokat leronták és abban minden szentséget szenttelenné tőnek ország és fejedelem híre nélkül, csak a magok dühösségekből.”¹⁷⁶

A harmadik régóta óhajtott tervének — melyről korábbi adománylevelei már sokat sejtetnek, de amelyet országos fórum elé addig még nem tárt, mert tudta, hogy makacs ellenállásba ütközne — végrehajtására is megtette az első óvatos lépést. Az országgyűlés ugyanis a székelyekkel kapcsolatban egy olyan határozatot fogadott el, amelyek szerint csak az 1593 előtti fejekötések érvényesek, s „ezután senki paraszttá ne lehessen.”¹⁷⁷ Nyilván nem szívesen szavazták meg a rendek ezt a végzést, hiszen igen

173. Baranyai, 1982. i. m. 213–214. l.; EOE III. köt. 477. l.

174. EOE III. köt. 91., 95. l.

175. Baranyai, 1982. i. m. 212. l.; EOE III. köt. 472. l.

176. *Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről.* Ravasz László bevezetésével. Cs. Szabó László közreműködésével szerk. Makkai László. Bp. [1941–] Franklin. III. köt. Tűzpróba 1603–1613. Nagy Szabó Ferenc *Memoriale*-ja. 36. l.

177. EOE III. köt. 474. l.

kedvezőtlenül érintette mind az adománybirtokosok, mind a székely felső rétegek érdekeit, annál inkább beleillett viszont a fejedelem elgondolásaiba. Teljes biztonsággal nem állíthatjuk, hogy Báthory már a tavasz folyamán tervezte a székely szabadság visszaállítását, de hogy elképzelése szerint a török elleni hadjárat fő ütőerejét a közszékelység alkotta volna, az bizonyos jelekből sejthető. Így pl. nincs tudomásunk nagyobb arányú zsoldostoborzásról; s azzal is tisztában kellett lennie, hogy a császári segítség sem lesz olyan tetemes, hogy vetekedhetne a közszékely erővel, aminthogy forrásaink — melyeket fentebb idéztünk — is ezt bizonyítják. Ha viszont a fejedelem zsold nélküli katonát akart, a véradót — az ősi nemesi felfogás alapján — csak akkor kérhette, ha a szabadságot kínálta cserébe. Úgy tűnt, hogy 1595 szeptemberében eljött a kedvező külpolitikai pillanat a gondosan és nagy áldozatok árán előkészített belpolitikai fordulat végrehajtására, mely egyszerre biztosította volna a fejedelmi hatalom megerősödését és katonai bázisának szabadságát.

Mivel a 19—20. századi történetírók (Jakó Zs. kivételével) — mintegy egymástól kölcsönözve az indulatokat — egyértelműen hitszegőnek minősítették a fejedelem közszékelyekkel kapcsolatos 1595 szeptember—decemberi magatartását, vizsgáljuk meg újra az akkori eseményeket lépésről-lépésre a történeti kútfők segítségével. Elsőként a legrészletesebb forrásból, Baranyai Decsi históriájából idézünk.

Szeptember elején a fejedelem „... fegyverbe szólította az összes székelyt, kik a nyolc székben lagnak és meghagyta nekik, hogy a barcasági táborhoz csatlakozzanak.”¹⁷⁸ Majd ezt írja: „A sorozás alkalmával megőrizték az Erdélyt... lakó nemzetek közötti különbséget. Mert a székelyek azt az utasítást kapták, hogy fejenként valamennyien ragadjanak fegyvert. A szászok, magyarok, oláhok közül csak azok, akik sorshúzás vagy határozat következtében, húsz, tíz, öt pénzt fizettek a háborúra.”¹⁷⁹ A következő fejezetben újra visszatér a hadbahívásra: „A fejedelem nyomban az eskövő után megparancsolta a székelyeknek, hogy haladéktalanul ragadjanak fegyvert, és ha hívja őket, minden székéből siessenek a fejedelmi táborba.”¹⁸⁰

Bethlen Farkas megerősíti, hogy a közszékelyeket is hadba hívta a fejedelem,¹⁸¹ ugyanezt hangsúlyozza Pellérdi is.¹⁸² Borsos Tamás viszont úgy tudja, hogy a szabad státusukat elvesztett székelyek maguktól siettek a táborba „Erre a havasalföldi hadra az egész székelységet fejenként felvették, és köztük Vásárhelyt is fejenként elvitték vala. Azhová azkit nem hittak volna is, mint az régi ősjobbágyot, az is mind felkele, elhitevén magokkal, hogy ők akkor az régi elvesztett szabadságot megnyerik.”¹⁸³

Bethlen Farkas arról tudósít, hogy Zsigmond Kornis Farkast, Bogáthi Boldizsárt és Mindszenty Benedeket küldte ekkor a székelyek közé,¹⁸⁴ Baranyai hozzáfűzi Tholdi István nevét is.¹⁸⁵

178. Baranyai, 1982. i. m. 250 l.

179. i. m. 255. l.

180. i. m. 256. l.

181. Bethlen i. m. III. 600—601. l.

182. Vö. 105. jegyzet.

183. Borsos i. m. 43—44. l.

184. Bethlen i. m. III. 596—597. l.

185. Baranyai, 1982. i. m. 250., 256. l.

Nagy Szabó Ferenc tudni véli, hogy a fejedelem már ekkor nemcsak a főkapitányok által, hanem levélben is megígérte a szabadságot: „Ebben az időtájban a székelységben igen sok vala a jobbágyság alatt a székely nemes emberek kezében. Ezt látván a fejedelem és ezeknek állapotjokat, hogy ezektől az ő hada megszaporodhatnék, ha szabadságokat megadná: tehát gondolkodék magában és *azoknak titkon levelet küldé, nékik szabadságokat megígéré.* [kiem. tőlem — F. K.] Ennek nekiörülvén a nyavalyás székelyek, csak hamar összegyűlének és Báthori Sigmond mellé menének.”¹⁸⁶

A szabadság visszaállításának ígérete több mint valószínű tehát, hogy a fejedelemtől indult ki, s nem a közszekelyek reményéből táplálkozott. Természetesen a székelység örült a hívó szónak „... mindenekelőtt összegyülekeztek Marosszékbén, és tárgyalni kezdtek annak a szabadságnak a visszaszerzéséről, amit a két korábbi fejedelemtől Jánostól [János Zsigmond] és Istvántól [Báthory István] való elpártolásukkor elveszítettek, és a nép szokása szerint erőszakosan léptek fel a nemességgel szemben” — írja Baranyai.¹⁸⁷ Ez az „erőszakosság” valószínűleg elsősorban arra irányult, hogy a nemesség ne akadályozza a hadbavonulást, s ezáltal a vágyott szabadság megnyerését. A nemesség viszont feltehetően ugyancsak akár erőszakkal is vissza akarta tartani székely jobbágyait a bevonulástól. Azonnal tiltakoztak is Báthorynál, amint arról Nagy Szabó Ferenc hírt ad: „látván a székely nemes emberek igen bánák azt ok, hogy ilyen titkon és mód nélkül, ország akarátja és híre nélkül [a fejedelem] szabadságokat megadta vala az ő jobbágyaiknak; kik közül sokat, még János király idejébéli támadáskor, sokakat pedig azután töttek vala jobbággyá, és azóta bírták őket.”¹⁸⁸

Mit tett a mozgolódás hatására Zsigmond? „A fejedelem ennek hallatára, nehogy mozgolódásuk nyílt lázadássá fajuljon, a nemességet féltve, hazaküldte őket.”¹⁸⁹ Nagyon jól tudta, hogy a közszekelység szeme előtt már megcsillantott szabadság reménye le fogja fékezni a „lázadást” — hiszen ez a szabadság elnyerésének akadályává válhatna —, és csak még inkább az ő oldalára állítja a jobbágy székelyt. „Ezek ellenálltak a fejedelem parancsának” — megérezvén, hogy titkos egyetértésével tehetik, hiszen Zsigmond korábbi adománylevelei táplálták bizalmukat. A parancsot a nemességtől kikényszerítettnek tartották, s ezért elkülték hozzá [ti. Báthoryhoz] követeket, jelentették, hogy mindenképpen táborba szállnak és a *fejedelemnek* [kiem. tőlem — F. K.] hű szolgálatot tesznek.”¹⁹⁰ Hogy mennyire nem hiába előlegezték a bizalmat Báthorynak, azt a fejedelem következő lépése igazolja: „dicséri készségüket, megüzeni nekik, hogy *fejenként valamennyien* [kiem. tőlem — F. K.] fegyvert öltve jöjjenek a táborba, ezért azok mindenhonnan a fejedelem táborába sietnek.”¹⁹¹ Meg is értekeztek Feketehalomhoz, ahol Báthory szemlét tartott: „A székelyek is fegyveresen

186. *Erdélyi történelmi adatok*, i. m. I. 44. l.

187. Baranyai, 1982. i. m. 256. l.

188. *Erdélyi történelmi adatok*, i. m. I. 44. l.

189. Baranyai, 1982. i. m. 256. l.

190. Baranyai, 1982. i. m. 256. l.

191. I. m. 256. l.

és nagy számban összejöttek oda, ahová őket parancsolták. Ezeket Bocskai Istvánnal és Kornis Gáspárral a nyílt mezőn megszemlélte...¹⁹²

Pellérdi szerint a mustra szept. 4-én volt,¹⁹³ majd pedig a fejedelem kiosztatott közöttük nyolcezerkétszáz puskát: „A székelyeknek Báthori a császár puskáit — kit akkor fekete puskáknak hívnak vala — mind oda közükbe osztá, és igen szép hadat építte belőllek.” — emlékezik vissza Nagy Szabó Ferenc.¹⁹⁴

A fejedelem tehát megnyerte az első lépést, a mozgósítás sikerült, s ezzel félig-meddig már meg is valósította tervét. A nemességnek mindez nyilván nem tetszett, s valószínűleg újból tiltakozott a fejedelemnél immár a közszékelység felfegyverzése miatt. Ők viszont erejük biztos ttdatában, hiszen a szemle kézzelfoghatóan bizonyította fölényüket a nemesi haddal szemben „tanácsot tartanak, követeket küldenek az uralkodóhoz, jelentik, hogy készek a hazáért vérüket ontani, csak a fejedelem öméltósága állítsa vissza őket régi szabadságukba.”¹⁹⁵ Az elégedetlenség mindkét fél részéről igen nagy lehetett, mire a fejedelem — feltehetően a nemesség kérésére — kiadta a táborfelosztási parancsot. Azt remélte, hogy a közszékelység feloszlik és hazaszéled? Nem, különben nem osztatta volna ki köztük előzőleg a fegyvereket. Veszélyes „játék”, valójában zseniális politikai sakkhúzás. látszólag enged, valójában azonban a nemesség megtörésére számít a szorongató helyzetben. Színlel, igen, de a közszékelyek érdekében, ingadozik, de a nemességnek játsza el az aggódo, két tűz közt vergődő uralkodót. Megtéveszti a nemességet, mert szüksége van a közszékelyekre, de a nemesekre is az ország kormányzásában. Természetes, hogy nem óhajt nyíltan szembe fordulni velük, ha el akarja kerülni az előző évi eset megismétlődését, Kővárba menekülését és időleges lemondását: „A fejedelem először tiltakozott, és követeket küldve hozzájuk [ti. a közszékelyekhez] hol fenyegetéssel, hol kéressel próbálta eltéríteni őket szándékuktól. Szorult helyzetbe jutott, és aggályos töprengéssel rágódott azon, miképp tudna úrrá lenni a dolgon, melyből súlyos kavargás származhat: mert egyfelől fenyegetett a nehéz háború Szinánnal és a császár egész haderejével, másfelől attól félt, hogy a nemesség meggyűlöli, és nem fogja jó néven venni, ha megfosztják a korábbi királyoktól és fejedelmektől kapott számos privilégiumától.”¹⁹⁶ Végül engedi, hogy az idő és a körülmények „legyőzzék”: „A székelyek állhatatossága és a válságos helyzet végül is a fejedelem akarata fölé kerekedett, úgy határozott, hogy ez idő szerint lecsillapítja őket szabadságuk visszaadásával, az időtől várva tanácsot, miképp védelmezheti meg mind a nemesség, mind a székelyek érdekeit.”¹⁹⁷ [kiem. tőlem — F. K.]

Hansúlyozzuk itt még egyszer: a közszékelyek érdekeiről is gondoskodni akart. Ellentétben tehát a szakirodalom eddigi véleményével megállapíthatjuk, hogy Báthory mindent megtett a közszékelység helyzetének könnyítésére a nemesség ellenállásával szemben.

192. Istvánffy, 1962. i. m. 406. l.

193. Vö. 106. jegyzet,

194. Vö. *Erdélyi történelmi adatok*, i. m. I. 44. l.

195. Baranyai, 1982. i. m. 256 — 7. l.

196. Baranyai, 1982. i. m. 257. l.

197. I. m. 257. l.

Tudjuk, a hadjárat előtt a nemesség kísérlete nem járt sikerrel, de a decemberi gyulafehérvári országgyűlésen már érvényesült az akarata, s a fejedelem nem tudta megakadályozni az oklevél semmissé nyilvánítását, engednie kellett.

A kérdés azonban továbbra is az volt: hogyan biztosíthatná a fejedelmi hatalom számára ennek az ingyen szolgáló, hűséges, nagy harcértékű katonáskodó rétegnek a támogatását. Az 1595-ös kísérlet kudarcba fulladt, s kegyetlen megtorlást hozott a közszékelyek számára. De hat év múlva Báthory az 1595-ös diploma kiváltságait jóval felülmúló adománylevelében valóra váltotta megbuktatott tervét.

1601 december 31-én Déván adta meg a szabadságot a székely székek számára. Közülük csak a maros- és csíkszéki oklevelek ismeretesek. Mivel azonban a két kiváltságlevél a székek nevén kívül szinte szó szerint azonos, egy-két szórendi eltérés kivételével, feltételezhetjük, hogy minden szék azonos tartalmú, sőt szövegű oklevelet kapott. 1601-ben ugyanaz az oklevéladó gyakorlat érvényesült, mint a 90-es évek eleji adománylevelek esetében.

Mind a maros-, mind a csík-, gyergyó-, kászonszéki oklevelekben megemlíti a fejedelem, hogy a székelyek képviselői régi szabadságlevelet mutattak föl előtte, melyet — dicsérve a havasalföldi hadjáratban és legutóbb a német császár hadserege ellenében tanúsított vitézségüket és hűségüket — megerősít, kiveszi őket a nem nemes állapotból és visszaállítja régi szabadságukat. Örökre mentesíti őket mind a rendkívüli rovatal (fejadó), a taxa és a hadiadó, mind a tized, kepe és bármiféle paraszti szolgálat teljesítése alól. Ezentúl szabadon válszthatják kapitányukat úgy, hogy három, négy vagy több személyt jelölnek, s ezek közül választ ki a fejedelem két kapitányt. Felsorolja, hogy milyen fegyverekkel kell a lovasoknak, ill. a gyalogoknak harcba indulniuk. Az erőszakkal elfoglalt székely örökségeket visszaadhatja a főnemekkel, a zálogbirtokokat is vissza kell szolgáltatniuk a korábbi tulajdonosnak, a fejedelemtől vagy elődeitől kapott adománybirtokokat pedig nem lehet eladni, elzálogosítani vagy odaadni.¹⁹⁸

Ez a kiváltságlevél Báthory székely politikája évtizedes törekvésének záróköve. Amit nem tudott megvalósítani 1595-ben, azt — sőt annál jóval többet — 1601-ben adta meg. Ez után már csak azok maradtak jobbágysorban, akik 1562 előtt is jobbágyok voltak, vagy akik 1601 után kötötték le magukat.

Zsigmond politikáját Bocskai István folytatta. Az a Bocskai, aki maga is híve volt a feketehalmi oklevél érvénytelenítésének, és fő részese a véres farsang eseményeinek. Fejedelemsége idején unokaöccse tervét követve ő is a belső erők felhasználásával akarta megmenteni Erdélyt, és 1605. február 16-án kelt adománylevelében, melyben a székely szabadság megtartását fogadta, megerősítette Báthory korábbi közösségi szabadságleveleit is.¹⁹⁹

198. *SzOKt.* i. m. 4. köt. 150—154. l.; 5. köt. 168—171. l.

199. Vö. Szádeczky—Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya.* Bp. 1927. 165. l.

Az 1595-ös „általános adománylevél és az ismertetett »eredeti« diploma problematikája

Az 1595-ös diplomával kapcsolatban a következő probléma merült fel a szakirodalomban: a kutatók — Baranyai szövegére támaszkodva — mind-egyedig egy közös, minden széket érintő szabadságlevelet kerestek. Ennek létét látszik megerősíteni a magyar nyelvű változat is; míg az itt közölt másolat Márosszéknek szól. Kérdés, volt-e egyáltalán ilyen általános adománylevél, vagy ugyanúgy járt el Zsigmond ekkor is, mint korábban, 1590—91-ben, vagy mint később 1601 december 31-én, amikor azonos szövegezés-sel külön oklevelekben adta meg a szabadságot a székely székeknek.

A fejedelem — előzőekben ismertetett — 1590—1601 közötti politikája egyrészt azt mutatja, hogy a katonai szükségszerűség már az 1590-es évek elejétől arra kényszerítette: ne csak az egyének, hanem egy-egy nagyobb közösség számára biztosítsa a fölemelkedést, s ezt az elképzelését — bár nem mindig következetesen —, a rendi önzéssel szemben is megpróbálta érvényesíteni;²⁰⁰ másrészt éppen az általa kiadott azonos tartalmú és szövegezésű oklevelek azt az óvatos következtetést engedik meg számunkra, hogy:

1. 1595-ben is minden szék egyező szövegezéssel külön szabadságlevelet kapott,
2. nem szükséges tehát egy általános, minden széket együtt említő oklevelet keresnünk,
3. ha mégis volt ilyen — Zsigmond említett oklevéladó gyakorlatát figyelembe véve — a marosszéki privilégium szövegét azonosnak tekinthetjük a közös diplomáéval.

IV. A SZÉKELY KIVÁLTSÁG SORSA A HAVASALFÖLDI HADJÁRAT UTÁN

A törvénytudó bizottság állásfoglalása

Kötetünk háttáblája — mint arra utaltunk — a feketehalmi oklevél másolatán kívül egy érdekes jogi följegyzést is őriz, amely az adománylevél tartalmával szorosan összefügg. Térjünk ezért vissza az 1595-ös év további eseményeihez.

A győzelmes havasalföldi hadjáratból november elején hazatérő közszékelyek úgy érezték, hogy teljesítették az eléjük szabott feltételeket, s most ők is élhetnek jogaikkal. Volt uraik azonban mindent megtettek, hogy a fejedelmet kéréssel, szemrehányással, a jogellenesség hangoztatásával rávegyék a szabadságlevél érvénytelenítésére. Már „Brassóban a nemesség azt kérte az uralkodótól, hogy miután Isten kegyelméből a török háborút óhaja szerint véghez vitte, a székelyek adassanak vissza előző uraiknak.”²⁰¹

200. Hogy személyes meggyőződéséről 1595 után sem mondott le, nemcsak az 1601-es oklevelek mutatják, hanem az 1598-as Székely Mózes-féle eset is. Vö. 164. jegyzet és EOE V. köt. 222. l. 7. pont.

201. Baranyai, 1982. i. m. 287. l.; Script. rerum Trans. Somogyi A. i. m. 167. l.

Zsigmond — két tűz közé szorítva — az egész ügyet a decemberi gyulafehérvári országgyűlésen akarta rendezni: „a tartomány minden részébe leveleket küldve utasítást adott, hogy mind a többi rendből, mind a székelyek közül küldöttek jöjjenek tanácskozásra... a fejedelem pedig a két párt között aggódva tanakodott magában, merre hajózzon Scylla és Charybdis között, mit kellene tennie a két rend olyannyira eltérő követelése mellett, egyáltalán nem tudta.²⁰² „Végül... úgy döntött, hogy törvényes eljárásra és a rendek döntésére bízta ezt az egész ügyet.”²⁰³ Összehívtak egy törvénytudó bizottságot Alárd Ferenc elnökletével „hogy ezt a nagy jelentőségű vitás ügyet a jog és igazság szerint a legnagyobb körültekintéssel oldják meg.”²⁰⁴ Nem tudjuk pontosan, kik voltak a bizottság tagjai, amely előtt mindkét fél előadta, ill. írásban benyújtotta panaszát. Ismerjük viszont a két jelenlévő ítélmester nevét, Radovánczy (Radváczy) Mártonét és Borsoló Jánosét, és tudjuk, hogy más, ún. rendes ülnökök is részt vettek a törvénylátásban.²⁰⁵

Az összegyűlt törvénytudók először a közszékelyek sérelmét hallgatták meg, akik a fejedelemnek nyújtották be panasziratukat és „kérve-kérték, mindenre, ami szent, könyörögtek neki, hogy azt a szabadságot, amit ünnepélyes kiváltságlevéllel visszaadott nekik, méltóztassék a nemesség követelésével szemben most is határozatával megerősíteni.”²⁰⁶

A rendek — bár Baranyai históriája arról tudósít, hogy szeptemberben beleegyeztek a diploma kiadásába²⁰⁷ — most mégis, minthogy formai kifogás nem merülhetett föl ellene — azzal érveltek, hogy a közszékelyek jogellenesen „a fejedelem akarata ellenére”²⁰⁸ ragadtak fegyvert, a szabadságot kikényszerítették, de a nemesség nem egyezik bele régi privilégiumai megváltoztatásába. Ezt az okfejtést azonban a székely előkelők maguk is gyöngének érezhették, ezért legfőbb érvként arra hivatkoztak, hogy a közszékelyek áthágták a diploma szabta feltételeket, a zálogba adott földet akár erővel is, ha szép szerével nem ment, visszavették, megtagadták a szolgálatot volt földesuruknak, s ezzel maguk játszották el a szabadságukat. Arra nem gondolt a nemesség, hogy ez az okoskodás tulajdonképpen saját erőszakosságát leplezi le, hiszen csak azt kell erővel kényszeríteni, aki nem tartja magát a megállapodáshoz és megpróbálja megakadályozni a diplomába foglalt jog érvényesítését.

A közszékelyek újra a fejedelem kifejezett parancsát hozták föl ellenérvül: „az ő szent kegyelméből kapták vissza elveszített szabadságukat. Ezt a fejedelem is ünnepélyesen megerősítette, ők maguk is kiérdemelték Havasalföldön a barbárok ellenében bátor tetteikkel, fejük és vagyonuk veszélyeztetésével, kérik hát erősen, hogy a bíróság méltányos döntéssel most is érvényesnek ismerje el azt.”²⁰⁹

202. Baranyai, 1982. i. m. 288—9. l.

203. I. m. 289. l.

204. I. m. 289. l.

205. Baranyai i. m. 17. köt. 237. l., ill. 1982-es kiad. 289. l.; *EOE* III. köt. 358. l.; Trócsányi i. m. 357. l.

206. Baranyai, 1982. i. m. 288. l., ill. 17. köt. 237. l.

207. Baranyai i. m. 17. köt. 208. l., ill. Erdély öröksége i. m. 2. köt. 118. l.

208. Baranyai i. m. 17. köt. 237. l., ill. Erdély öröksége i. m. 2. köt. 127. l.

209. Baranyai, 1982. i. m. 290. l.

Hogy a közsékelyek valóban teljesítették a diplomában eléjük szabott feltételek addig teljesíthető részét, történetíróink is megerősítik. Istvánffy Miklós Tergovistye ostromának leírásánál említi a következőket: „... Zsigmond és a többi vezér megjelent, hogy a székelyeket buzdítsák, emlékezzenek az újonnan visszaszerzett szabadságukra és ne rettenjenek vissza a nehézségektől és a fáradalmaktól.”²¹⁰ A székelyek valóban nem riadtak vissza a véráldozattól sem, s „... az ellenség golyójától eltalálva igen sokan”²¹¹ elestek a város elfoglalásakor. A nemesség maga is elismerte hősiességüket azzal, hogy a zsákmány nagy részét nekik engedte át: „Hatalmas zsákmányra tettek szert, melynek nagy része a székelyeknek jutott, kik elsőnek mászták meg a falakat.”²¹²

Borsos Tamás hasonlóképpen elismerően nyilatkozott: „Oda azért Havasalföldébe híven s dicséretesen szolgáltak...”²¹³

Bethlen Farkas is említi bátor helytállásukat.²¹⁴ Nagy Szabó Ferenc a vár felszabadításáról írja „csak vakmerőképpen meghágá a székelység és megvévé.”²¹⁵ Baranyai Decsi szintén a vár bevételében szerzett érdemeiket emeli ki: „Király Albert... kijelentette, tűz kell ide, és megígérte, ha valaki felgyújtja a város töltéseit, annak a fejedelemtől nemességet és meghatározott számú jobbágyot eszközöl ki. Sok székely jelentkezett... a falak alá lopóztak, elhelyezték az e célra már korábban előkészített eszközöket, és felgyújtották a töltést.”²¹⁶

Gyurgyevó hódoltatásában is a székelyek jártak elől. Istvánffy,²¹⁷ sőt Szamosközy is elismeri vitézségüket: „Spontone [Cyrus Spontone] olasz azt írja, hogy Zsigmond Silvius Piccolominiust az florentiai herceg kapiányát, kit hetvenöt olasszal küldött volt az herceg Zsigmondhoz, azt írja, hogy Gyirgyó megvételére Silvius rendelte Zsigmond. De nem igaz, mert nyilvánvaló dolog, hogy Kornis Gáspár és Király Albert lüttette és reájok bízta Zsigmond annak megvételét, jóllehet Silvius népe is az hetvenöt olasz ott volt az ostromláson és megvételen. De azért az székelyek hágták és vötték meg inkább az várat, hogynem az olaszok, kikben egy sem veszett oda az hadba, oly igen meg tudták magokat oltalmazni az puska magvátul. De ez Gyirgyó megvételét azért magoknak tulajdonítják az olaszok; mint-hogy ők sokat az mit nem ők cselekedtenek is magoknak tudják tulajdonítani nagy mesterségesen.”²¹⁸ Bethlen Farkas szintén megemlíti a székely puskás gyalogoknak a vár ostromában tanúsított bátorságát.²¹⁹

210. Istvánffy, 1962. i. m. 410. l., ill. lat. 414. l.

211. Istvánffy, 1962. i. m. 410. l., ill. lat. 414. l.

212. I. m. 411. l., ill. 414. l.; Természetesen nemcsak közsékelyek, hanem primorok és lófők is részesültek a zsákmányból. Vö. *SzOKk.* 5. köt. 159–160. l.

213. Borsos i. m. 44. l.

214. Bethlen i. m. III. köt. 616. l.

215. *Erdélyi történelmi adatok*, Nagy Szabó Ferenc i. m. I. 45. l.

216. Baranyai, 1982. i. m. 271. l.

217. Istvánffy, 1962. i. m. 412., ill. lat. 415. l.

218. *Szamosközy: Történeti maradv.* i. m. XXX. köt. 52. l.; Meg kell említenünk, hogy Baranyai szintén az olaszok elsőbbségéről tájékoztat, Vö. i. m. 286. l., ill. 17. köt. 233. l.

219. Bethlen i. m. III. köt. 623. l.

Az 1595-ös szabadságlevél feltételeit: a hadjáratban való részvételt és helytállást tehát mindenképpen teljesítette a székelység. A nemesség azonban minderről tudomást sem véve azt hangoztatta, hogy a hadrakeltek egyáltalán nem tartották be a feltételeket. Majd visszatérve a kiindulóponthoz ismételten azzal támadta a közszekelyek érvelését, hogy a szabadságot a fejedelem akarata ellenére kényszerítették ki, s ő csak a nagyobb bajtól való félelmében adta azt meg nekik. Végül köntörfalazás nélkül kimondta, miért nem lehet igaza a közszekelyeknek vele szemben. Az ok: a székely jobbágyság elvesztésével a rendek gazdasági hatalmának jelentős csökkenése, idézem: „a nemesség nyilvánvaló megrövidítése nélkül semmiképpen sem lehet érvényes és hatályos”²²⁰ a fejedelem adománya. Tehát akárhány megalapozott érvet hoznak is fel saját védelmükre a közszekelyek, nem lehet megadni számukra a szabadságot.

A gyulafehérvári végzés

A bizottság álláspontjáról az országgyűlési végzésből értesülhetünk részletesen, mely a következőképpen fogalmaz: a nemesség érvei „erősek és törvén szerént valók, az székely kösség írásiban penig e contra [ellenkezőleg] semmi jó törvén szerént való ratio nem találtathatik ez okon, mert az székely nemes uraink az ő jószágokat az régi bódog emlékezetű fejedelmektől és fölségedtől adatott törvén szerént való donatiókkal bírták pacifice [békésen] ... quod non solum interfuerunt, sed etiam prefuerunt [mert nemcsak megvoltak (ti. az adományok), de régebbiek is], mely donatiók elsőbbség az székelyek mostan költ donatiójoknál; per hoc [ezért] az elsőknél kell megállaniok az utolsók ellen, nam qui prior est tempore, potior est iure [mert ami régebbi időben, az erősebb a jogban]”²²¹ A továbbiakban a határozat szövegezői törvényes vizsgálat nélkül, pusztán bemondás alapján átvették a nemesség érvelését a „conditiók” betartásával kapcsolatban is, és teljesen figyelmen kívül hagyták mind a jogbiztosító fejedelmi adománylevelet, mind a közszekelyek verálodozatát a havasalföldi hadjáratban: „... ex relatione fidedignorum hominum manifeste constat [szavahihető emberek jelentéséből nyilván köztudomású], hogy azokat a conditiókat sokképpen violálták [megsértették] ... et per hoc violatis conditionibus violantur et pacta [és ezáltal a feltételek megszegvén, az egyeség is sérelmet szenvedett]. Mind ezekből ez törvén szerént való ratiókból az ő mostani mért donatiójok penitus corruál, et ipsi in pristinum rusticitatis statum rediguntur, dominisque suis terrestribus restituuntur [adománylevelük érvényét veszti, és ők az előző paraszti állapotba visszahelyeztetnek és saját földesuraiknak visszaadtnak], és az nemességnek donatiójok in vigore [adományai érvényben] megmaradnak és stálnak.”²²²

Az országgyűlési végzés tehát az 1595 előtt jobbággyi állapotra süllyedt közszekelyeket visszaadta korábbi földesuraiknak, ill. továbbra is a fejedelmi várakhoz kellett szolgálniuk.

220. Baranyai, 1982. i. m. 290. l.

221. *EOE* III. köt. 487. l.

222. *EOE* III. köt. 487–488. l.

A közszekelyek ügyét képviselő lófőket Baranyai szerint a „fejedelem parancsára” azonnal elfogták és bebörtönözték.²²³ Itt és ekkor merül fel jogosan a kérdés: hitszegést követett-e el Zsigmond. Addigi politikája és szándéka ismeretében nemet mondhatunk erre a kérdésre. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy ezt a parancsot valóban „akarata ellenére”, a nemesség követelésére adta ki, abban a reményben, hogy ezzel elejét veheti a széke-lyek mozgolódásának és a fölösleges vérontásnak. A nemesség pedig azért kényszerítette ki a parancsot, mert a törvénnyel szentesített csalárdság miatt joggal tartott a közszekelyek elemi erejű felháborodásától, mely fegyveres ellenállást vonhatott maga után. Az elfogással megfosztották a széke-lyeket vezetőiktől, sőt az országgyűlésen — tehát utólag, miután előbb már „törvényesen” elítélték a köznépet az „erőszakosságokért” — kineveztek egy bizottságot is, hogy az elkövetett „violentiákat” és károkat, a „conditiók” megszegését vizsgálják a székekben.²²⁴ Ezzel, a törvényes-séget nyíltan megsértve, megindult az embertelen bosszúállás, melyet a történelmi kútfők a széke-lyek „véres farsang”-jaként tartanak számon. Sok helyütt éjjel, titokban rohanták le a falvakat és fogták el a jogaikat védelmező közszekelyeket.²²⁵

Az országgyűlési végzéssel tehát a fejdelmi kísérlet éppúgy semmivé vált, mint a köznép reménye. 1595 decembere Zsigmond addigi széke-ly politikájának kudarca. Rádásul el kellett tűrnie, hogy a nemesség az ő nevében, személyét és tekintélyét fölhasználva tönkretegye a bizalmat közte és a közszekelység között.

Érthető, hogy örömet kapott Rudolf császár prágai meghívásán, s már január első felében szinte menekülésszerűen elhagyta Erdélyt.²²⁶ Nem volt hajlandó részt venni a vérengzésben, melyet megakadályozni nem tudott.

A nemesi állásfogalás gondolatmenete egy jogi bejegyzés tükrében

Érdemes még egyszer kézbe vennünk kötetünket, mert a háttábla em-lített jogi bejegyzése pontosan a bizottság és az országgyűlési határozat jogi ügyeskedésének gondolatmenetét követi. A következőket írja: „Dignum est enim, ut qui libertatem patriae et nobilitatis aperte violare non formidat, huic libertates Regni in patris malis suffragari non debeant. Articuli Anni 1546 Conventus Posoniensis” [„Mert méltó dolog, hogy aki nem borzad vissza attól, hogy a haza és a nemesség szabadságát nyíltan megsértse, annak a bűntettek elkövetésében az ország szabadságai se legyenek hasz-nára”].²²⁷ Ez összecseng a „conditiók” megsértésének vádjával. Ezután megadja, hogy a *Quadripartitum* hol idézi a pozsonyi articulusokat: „Quadr.

223. Baranyai, 1982. i. m. 291. l.

224. EOE III. köt. 488 l.

225. Vö. EOE III. köt. 359. l.; Demény: *A széke-lyek...* i. m. 73–81. l.

226. EOE III. köt. 360. l.

227. *Magyar Törvénytár.* — *Corpus Juris Hungarici* 1526–1608. i. m. 172–173. l. Articulus 25. par. 4.

Pars III. tit. 71.", majd az „Ibidem” szó olvasható, amit valószínűleg tévedésből írt le — erre vall az, hogy utóbb megpróbálta törölni —, hiszen a törvény nem tartalmazza az utána idézett mondatot: „Quod ad simplicem querelam nobilis propter aliquod malum faciens detinendus est” [azaz: hogy nemes pusztá panaszára valamely bűntett miatt az elkövetőt el kell fogni]. Sőt, mind a *Tripartitum*,²²⁸ mind a *Quadripartitum*²²⁹ éppen ellenkezőjét írja annak, mint amit citálnak, s ezzel a székely főnépek ügyét védő jogtudósok maguk leplezik le valódi szándékaikat, hogy ti. a jog segítségével „törvényes” színezetet adjanak a közszékely vezetők letartóztatásának.²³⁰ A közbeszúrt mondat nem más, mint az adott helyzetben a nemesség részéről felmerülő, jogi alátámasztást igénylő óhaj megfogalmazása, mely a következő érveléssel minősíti törvénytelennek a várható ellenállást: „Anima-adverte [!]. Posteriores constitutiones tollunt priores. In Tripartito jure scriptum est par[s] 1 Titulo 9, quod Nobiles non sunt captivandi nisi ordine judicio convicti; quod quidem jus abolitum est per constitutionem super descriptam. Ergo absque debita citatione etiam possunt capi Nobiles” [Vedd figyelembe: A későbbi rendeletek eltörlik a korábbiakat.²³¹ A *Tripartitum*-ban foglalt jog szerint: I. Rész, 9. cím: a nemeseket nem szabad letartóztatni, csak ha törvényesen elmarasztalták őket. Amely jog azonban felfüggesztetett a fent leírt rendelkezés értelmében.²³² Tehát megfelelő idézés nélkül is le lehet tartóztatni a nemeseket]. Ezt a cikkelyt alkalmazták a közszékely követekre.

Amikor tehát a primorok és az adományos nemesség „jogvédelméről” van szó „posteriores constitutiones tollunt priores”, de ha ellenükben ugyan ezen törvényhely idézése a közszékelyek szabadságlevelének elismerését segítené, akkor megvonják a decretumok támogatását, akkor a nemesi donatiók „elsőbbek az székelyek mostan költ donatiójoknál”, akkor az előbbiek törlik el az utóbbiak érvényét. Fondorlatos, hitszergő jogászi

228. *Magyar Törvénytár. — Corpus Juris Hungarici.* Werbőczy István Hármaskönyve. Ford., bev. stb. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1897. Franklin, 64–65. l. Pars I. tit. 9. par. 1. Sőt Werbőczy II. rész, 2. cím, 9. par. kimondja: „a későbbi törvény a korábbi törvényt nem helyezi hatályon kívül, ha ezt az akaratát kifejezetten nem nyilvánítja ki. Ha hallgat a későbbi törvény a korábbi bírói, akkor az erejében megmarad.” (93. l.) Tehát a székely követek elfogásánál is figyelembe kellett volna venni a *primae nonust*, mert az 1546-os törvény nem említi, hogy érvénytelen lenne. Nem is volt az.

229. *Quadripartitum opus juris consuetudinarii Regni Hungariae.* Zagrabiae, Typ. Novoszelianae, 1798. 21. l. Pars I. tit. XIX.

230. Baranyai i. m. 17. köt. 238. l.

231. A bejegyzésben nem jelzi, melyik törvénycikkre gondol, talán a *Tripartitum* Pars II., tit. 12., par. 7-re, i. m. 244. l.: „A kiváltság hányféle módon veszti erejét” c. alatt ezt írja: „Septimo: *per posterius derogatorium priori*: quando videlicet utrumque confectum est, vel emanavit, ad unam et eandem personam, aut communitatem: tunc primum cassabitur, et secundum observabitur.” [az előbbi eltörlő utóbbi által; ha tudniillik, mind a kettő egy és ugyanazon személy vagy communitas részére készült és volt kiadva; ekkor az első érvénytelené válik és a másodikat tartják meg.] [kiem. tőlem — F. K.] Segítségével meg lehetett oldani „törvényes alapon” a közszékely követek elfogását, hiszen az 1546-os pozsonyi articulusok valóban későbbiek, mint a *Trip.* Pars I. tit. 9. par. 1., éppen csak nem hatálytalanítják ez utóbbit.

232. Az 1546-os pozsonyi articulusokra céloz.

csűrös-csavarás, hiszen a székely szabadságot Hunyadi János és Mátyás is oklevelekbe foglalta, s ezek a rendelkezések jóval korábbiak voltak a nemesség 16. századi adományleveleinél.

Mind a lejegyzett nemesi érvelés, mind a privilégium megörökítése a kötet lapjain azt a feltevést ébreszti bennünk, hogy a gyulafehérvári törvénytudó bizottságnak talán mint ülnök, Pistháky Lukács is tagja lehetett, bár a tanácskozó jogászok pontos névsorát nem ismerjük. Nyilván magával vitte nemrég vásárolt *Quadripartitum*-kézirátát is, s elképzelhető hogy az ítélmesterek kikérték ennek a tapasztalt és jogban jártas férfiúnak a véleményét ebben a kényes kérdésben. Személye nem volt ismeretlen a fejedelem számára sem, amint azt a neki szóló adománylevelek bizonyítják. Feltevésünket támogatja az a tény is, hogy Pistháky, Alárd Ferenc, Radványi Márton és Borsoló János az 1550—1570-es években mindnyájan a cancellaria minor alkalmazottai voltak.²³³ Tehát mind az elnök, mind a két ítélmester egykori, nyilván elismert tudású kollégájaként kérhette őt fel a tanácskozásban való részvételre.

Mindez azonban a diploma jelentősége szempontjából másodrendű kérdés. Az viszont kétségtelen, hogy possessorunk a maga számára megőrzésre méltónak ítélte a feketehalmi oklevél szövegét, élő jogi esetként és annak döntvényeként tartva számon az oklevelet és semmissé nyilvánítása indoklását. Sőt nemcsak ő, hanem — amint Baranyai históriájából kiderül — a kortársak is „nagyjelentőségűnek” tartották Báthory székely politikája nyílt színvallásának dokumentumát és a kérdés megoldását. Nem véletlenül, hiszen Mátyás intézkedései után ez az első olyan uralkodói próbálkozás, mely a közszekelyek katonai értékének megőrzése érdekében kísérletet tett arra, hogy ne az ország más területein már kialakult nemes—jobbágy fejlődésvonalba illeszkedjenek, hanem különállásukat megtartva, mintegy a központi fejedelmi hatalmat támogató nemzeti haderőként az erdélyi feudalizmus részévé váljanak.

A feketehalmi diplomát a fejedelem székely politikája pozitív lépésének tekinthetjük: több jogot biztosít, mint az 1590/91-es adománylevelek, az 1601-es privilégiumoknál azonban kevesebbet. Jelentőségét emeli az a tény, hogy ez az oklevél a közszekelység helyzetének rendezésével kapcsolatban az első olyan dokumentum, mely a gyökeres rendezésre irányuló akaratot, a fordulatot tükrözi Báthory székely politikájában. S éppen ez adott és biztosít különleges rangot az 1595-ös szabadságlevél számára. Zsigmond 1601-es, majd Bocskai és Bethlen későbbi intézkedései, melyek a politikai szükségsszerűség felismerésén alapuló fejedelmi pártfogás és a közszekelyek szívós küzdelmének közös eredményei szintén ebbe az irányba mutatnak, ezt folytatják.

233. Pécsi i. m. 66—68. l.

DIE URKUNDE VON FEKETEHALOM

K. FÜLEP

Sowohl in historischer, als auch in rechtsgeschichtlicher Hinsicht bilden unsere Gewohnheitsrechtsammlungen, von denen zahlreiche in den Handschriftensammlungen unserer Bibliotheken zu befinden sind, eine wichtige Gruppe der historischen Quellen. Einer der bedeutendsten ist darunter der Band des Quadripartitums aus dem 16. Jahrhundert im Besitz der Nationalbibliothek Széchényi, das in seinem vollständigen Umfang den Text der Urkunde von Feketehalom aufbewahrt hat. Da sich der Text der Urkunde an Siebenbürgen knüpft, hat der Verfasser angenommen, dass ihr damaliger Possessor ebenfalls aus Siebenbürgen stammte. Die Richtigkeit seiner Annahme unterstützte er mit den Ergebnissen seiner Einband-, Wasserzeichen- und Possessoruntersuchungen. In seine Forschung hat er auch das andere Quadripartitum des die Urkunde abgeschriebene Possessors — ebenfalls im Besitz der Nationalbibliothek — einbezogen, und stellte fest, dass das Papier beider Handschriften dasselbe Wasserzeichen — nämlich das des Wappens von Kolozsvár — hat und dass sie auf Grund ihrer Filigrane als das Produkt der Heltai-Papiermühle zu betrachten sind. Mit sorgfältiger Analyse bewies er auf Grund der Rollen- und Plattenstempelmotive des Schmuckes auf dem Einbanddeckel, dass die Deckel die Merkmale des siebenbürgischen Renaissancestils, der aus dem deutschen Stil stammt, aufweisen. In Hinsicht der ungarischen Buchbindengeschichte ist dieses Ergebnis besonders beachtenswert, weil die Fachliteratur über die siebenbürgischen Einbände deutschen Stils wenig Angaben kennt. Auch die Possessorforschung erstärkte die Provenienz aus Siebenbürgen. Unter den damaligen Besitzern ist die Person von Lukács Pistháky am bedeutendsten, weil er die Urkunde in den Band abgeschrieben hat. Er begann seine amtliche Laufbahn in der cancellaria minor, dann wurde er Notar, später Advokat des Komitats Doboka. In den späteren Jahrhunderten besaßen andere Familien die Urkunde, die Besitzer waren aber immer Juristen.

Die Urkunde wurde am 15. September 1595 im militärischen Lager neben Feketehalom ausgestellt, in ihrer Entstehung spielten die Ereignisse des 15jährigen Krieges eine Rolle. Der damalige Fürst von Siebenbürgen Zsigmond Báthori strebte die türkischen Forderungen mit vorsichtiger Folgerichtigkeit zurückweisend danach, — sich der katholischen Vereinigung anschliessend — seine Waffen gegen die Truppen des Sultans zu wenden. Dazu musste er im Laufe des Jahres 1594 mit der *neben* de Aufrechterhaltung des status quo stehenden Opposition abrechnen und ein grosses Heer stellen. Der Mangel an Geld, die Ungewissheit der inneren Kräfteverhältnisse zwangen ihn zum Aufgeben der Szeklerpolitik seiner Vorfahren. Die Sippenorganisation der Szekler ist im Laufe der 13–14. Jahrhunderte aufgelöst, am Ende des 15. Jahrhunderts bildeten sie drei, dem Vermögen nach stark unterschiedliche Schichten und im 16. Jahrhundert begann die Versenkung der dritten, zahlreichsten Schicht in die Leibeigenschaft; zuerst auf der privatrechtlichen, dann auf der staatsrechtlichen Ebene. Diese letztere wurde nach der Niederwerfung des bewaffneten Aufstandes (1562, 1575) mit den Massnahmen des Landtages beschleunigt, obwohl sich die Fürsten auch mit einer vorübergehenden Lösung, mit der Einführung des fürstlichen Leibeigenschaftssystems versuchten. Die Boden- und Arbeitskraftansprüche der Primoren, der Primipili und des ungarischen Adels führten den Prozess in die Richtung der ungarischen Entwicklung. Das Aufheben des selbstständigen Besitzes und der Freiheit des dritten Standes im Szeklertum machte auch die Blutsteuer und das selbstversorgende Soldatentum unmöglich und dadurch wurde zugleich auch die Verteidigungs- und Angriffsfähigkeit von Siebenbürgen in Frage gestellt. Der Ausfall sollte mit 20–22 tausend Söldner ersetzt werden, dazu stand aber das nötige Geld nicht zur Verfügung. Die Fürsten János Zsigmond und István Báthori sicherten für den dritten Stand der Szekler nur die Möglichkeit des individuellen Aufstieges. Am Ende des 16. Jahrhunderts ist die Auffassung herangereift, dass für das siebenbürgische Fürstentum, für einen Pufferstaat zwischen zwei Grossmächten die Freiheit und materielle Sicherheit des niederen Szeklerstandes wichtiger ist, als die Erfüllung der privaten grundherrlichen Ansprüche. Zsigmond Báthori setzte teilweise die Politik seiner Vorfahren fort, teilweise erleichterte er die Lage grösserer Gemeinschaften, und im Jahre 1595 hat er die Gemeinschaftsfreiheit des ganzen dritten Standes wiederhergestellt.

Die Verfasser der historischen Quellen aus dem 16—17. Jahrhundert haben die Existenz der Urkunde von Feketehalom angenommen, die Auffassung der Historiker des 19. Jahrhunderts war schon in dieser Frage unterschiedlich. Die Historiker des 20. Jahrhunderts stellten nicht die Tatsache der Verabschiedung in Frage, sondern hatten über die originelle Sprache der Urkunde verschiedene Meinungen. Diese Zweifel sind mit der vorgefundenen Kopie, bzw. mit dem exzerpierten Text von Baranyai Decsi, sowie mit der Veröffentlichung einer beinahe gleichaltrigen Variante in ungarischer Sprache (aus der Handschriftensammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften), die auch mit einer ausführlichen inhaltlichen Analyse, Urkundenforschung ergänzt wurde, gelöst. Aus der Praxis der Urkundenstellung des Fürsten folgt, wenn eine allgemeine Schenkungsurkunde existiert hätte, wäre deren Text mit dem des Privilegs von Marosszék gleich. Die Bestätigung der Privilegien der Szekler stiess auf den Widerstand des Adels. Gegen die bisherige Meinung der Fachliteratur bewies der Verfasser mit der Benutzung historischer Quellen, dass die Ursache der Widerrufung der Urkunde nicht die „Doppelzüngigkeit“ des Fürsten war, sondern der Protest des Adels. Pistháky, der die Urkunde abgeschrieben hatte, hat auch solche Gesetzartikel zitiert, die die Stellungnahme des Adels unterstützten. Der Dezember des Jahres 1595 bedeutet ein Fiasko in der Szeklerpolitik von Zsigmond Báthori. Mit dem Beschluss des Ständetages wurden nicht nur die Pläne des Fürsten, sondern auch die Hoffnung des Volkes zunichte gemacht. In den Schenkungsbriefen von Déva im Jahre 1601 hat aber der Fürst seine frühere politische Konzeption gekrönt verwirklicht.

Die Urkunde von Feketehalom nimmt in der Szeklerpolitik von Báthori eine mittlere Stelle — zwischen den Privilegien von 1590/91 bzw. den von 1601 — ein. Ihre Bedeutung erhöht die Tatsache, dass sie die erste sich mit der Lösung der Lage des niederen Szeklerstandes beschäftigende Urkunde ist, in der sich das fürstliche Vorhaben zu einer radikalen Lösung widerspiegelt.

Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575—1605)

ZSIGMONDY ÁRPÁDNÉ

A 16. sz. végén és a 17. sz. elején működő magyarországi nyomdászok egyik figyelemreméltó képviselője Joannes Manlius, aki előbb Krajna tartomány fővárosában, Ljubljánában (németül Laibach, latinosan Labacum, ma Jugoszlávia), majd az akkori Magyarország nyugat-dunántúli részén (ma nagyrészt az ausztriai Burgenland) működött. Közben rövid ideig Varasdon (ma Varaždin, Jugoszlávia), Magyarország akkori társországának, Horvát-Szlavonországnak területén dolgozott, onnét azonban visszatért Nyugat-Magyarországra, ahol még mintegy két évtizedig nyomtatott. — Az első mű, amely őt nevezi meg nyomdászként, Ljubljánában 1575-ben került ki sajtója alól, az utolsó pedig (Sopron) Keresztúrott 1605-ben. Az általa használt nyomdakészlet összeállítása kapcsán érdemes összegezni rá vonatkozó eddigi lényegesebb ismereteinket és a munka során fel tárult adalékokat, hiszen érdeklődésünkre joggal számot tartó, a további művelődéstörténetet meghatározó korszakban tevékenykedett.

A 16. sz. közismert történelmi eseményei, az állandó török veszedelemtől a parasztháborúig, továbbá a társadalom átalakulásának egész Európára kiható folyamata és eszmeáramlatai a Habsburgok birodalmának ezen a részén sajátos módon tükröződtek mind a szlovén, mind a magyar reformáció és nemzeti művelődés jelenségeiben, és egyúttal meghatározták Manlius tevékenységét is. — A Krajna fővárosában, Ljubljánában folytatott munkásságára nemcsak mint működése kezdetére illik kitekintenünk, de a teljes nyomdakészlet összeállításához is elengedhetetlen volt. A hazai korszak és részben töredékesen ránkmaradt fraktúr szedésű művek teljesebb betűtípusai és a lehető legteljesebb illusztrációkészlet összeállításához föl kellett dolgozni a ljubljánai korszakából ránk maradt 18 művet is. Nem érdektelen eközben a Krajna és Magyarország közötti társadalmi, közjogi, vallási kapcsolatok és különbségek jelzése sem, hiszen ezek végigkísérik Manlius életpályáját. Nyomtatványainak tartalma, azok ajánlásai és nem utolsó sorban megjelenésük helyei is erről vallanak. A fentiekből adódik, hogy krajnai és horvát-szlavonországi működésével viszonylag részletesebben foglalkozik a dolgozat, viszont a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) a korszakot érintő első két kötetében rendelkezésre álló adatok és irodalom megismétlését nem tekinti feladatának. Ettől az irányelvtől csak az összefüggések felvázolása érdekében tér el egyes helyeken.

A RMNy megjelenése óta előkerült műveknél természetesen közöl minden ismert adatot.

Manlius személyére vonatkozó adatok alig vannak birtokunkban, forrásaink — ha vannak is — igen szűkszavúak. Származásáról, családjáról csak föltételezésekkel rendelkezünk. Ezeket a Manlius munkásságával behatóan foglalkozó Friedrich Ahn ismerteti.¹ Manliust krajnai vagy isztriai születésűnek tartják, Ivan Kukuljević a Tengermellékről származónak mondja családját, mivel 1472-ből ismert egy bizonyos, Fiumében kancellárként működő Bartholomaeus Manlius. Ugyancsak Ahn említi még, hogy württembergi születésűnek is vélték, aki Krajnába csak bevándorolt. Karl Falkenstein egy Velencében 1494-ben dolgozó Sebastian Manlius (helyesen Manilio) nyomdászról is tud.² A ljubljana-i állami levéltárban viszont az 1582—1595 évekből találhatók adatok Flaminus Manliusról, aki szintén fiumei kancellár.³ Itt azonban utalni kell arra, hogy a fenti Manliusok nem föltétlenül egyazon család leszármazottai. A Manlius név antik időkre visszamenő latin családnév,⁴ amely jól hangzott a humanizmus korában.

Manlius személyére vonatkozó új hipotézist állított fel Boris Bálint.⁵ Szinte a nyomdász Manlius esetleg azonos lehetett egy bizonyos Melanchthon-tanítvánnyal, Johannes Manliussal, aki Vittenbergában tanult, majd 1563-ban magiszteri fokozatot is ért el.⁶ Többek között Melanchthon leveleit is közreadta 1565-ben. Bálint megpróbálja ezeket az évszámokat összekapcsolni a nyomdász Manlius működésének adataival a következőképpen: Manlius halála évének utolsó ismert nyomtatványa megjelenési évét, 1605-öt tekinti, és feltételezi, hogy mintegy 65 évet élhetett. Ebből adódóan 1540 körül születhetett, és irodalmi tevékenységét 23—25 évesen kezdhette meg (Vittenbergában), nyomdászati munkáját pedig 1575-ben (Ljubljában) mintegy 35 évesen. Bálint szerint ezek a számok, ha nem is bizonyíthatóak, nem nélkülöznek minden realitást. Közli azonban Karl Semmelweis véleményét is, aki szerint itt inkább apáról és fiáról lehet szó.⁷ A Bálint által felsorakoztatott adatok ugyan nem zárják ki egymást, de a Melanchthon-tanítvány és a nyomdász Manlius azonosságát nem lehet megnyug-

1. Ahn, Friedrich: *Johann Mannels deutsche Druckwerke (1575 bis 1593)*. Laibach, 1906. 3. p. (klny.: *Mitteilungen des Musealvereines für Krain*). — A továbbiakban: Ahn: Deutsche...

2. Falkenstein, Karl: *Geschichte der Buchdruckerkunst*. Leipzig, 1840. 218. p. és 389. p.

3. Arhiv SR Slovenije, Ljubljana, Stanovski Arhiv, fasc. 289: 1582/1411., 1415. fasc. 289a: 1583/477. fasc. 290a: 1590/117. fasc. 291: 1595/399—400. fasc. 309: 1683/720. Zsigmondy Árpád közlése.

4. Marcus Manlius konzul i. e. 392.

5. Bálint, Boris: *Problémý okolo knižničara Jána Manlia. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. (Szerk.: Keserű Bálint [Kiad. a Szegedi Egyetem] Magyar Irodalomtörténeti Tanszék 4.) *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*. Szeged, 1978. 207—211. p.

6. Rotermund, Heinrich Wilhelm: *Fortsetzung und Ergänzung zu C. G. Jöchers all-gemeinen Gelehrten-Lexikon*. Bd. IV. Bremen 1813. — Hildesheim, 1961. 565—567. col.

7. Bálint: i. m. 210. p.

tatóan bizonyítani. Miért nem folytatta irodalmi tevékenységét a több művet is közreadott magiszter, mikor már saját nyomdája is volt?⁸

A Manliusszal foglalkozó tanulmányok mindegyike általában a nyomtatványain található névformáinak sokféleségével is foglalkozik. Ezek ugyanis a jellegzetes szlovén Mandelz-től (ma Mandelc-nek írják és mondják) a latin és magyar művekben használatos Manlius (egyszer Monlyus!) változaton keresztül a német nyelvű nyomtatványok Mannel formájáig terjednek. A neki tulajdonított műveken találkozunk még a Manel és Männl alakokkal is. Kajhorvát szövegben Manlin. Keresztnevét pedig még magyar formában is alkalmazza, Manlius Jánosnak nevezve magát. Szlovén változatban Joannes, Janesh és Ivan, németben Hans, Hannß és Johann, latinosan természetesen Joannes.

A ráánkmaradt 81 nyomtatványából 58-on olvasható a neve. Tudunk továbbá legalább 33 elveszett művéről. (Az ő nevével megjelent, de betűtípusaik alapján nyomtatványai közé nem sorolható művek természetesen nincsenek benne ebben a számban. 9 ilyenről van tudomásunk.) Teljes képet névváltozatairól tehát nem lehet összeállítani. — Manlius nevének sokféle használatos formája nem dönti ugyan el nemzeti hovatarozását, de talán nem érdektelen megfigyelni, hogy magyar nyomtatványain a magyar János keresztnév mellett meg sem kísérli családnevének lefordítását, pedig ez akkor szokásban volt. Lehet ugyan erre magyarázat a latin családnév jó hangzása magyar nyelvterületen, viszont a szlovén és német névformáknak van értelmük vagy értelmezhetőek. A szlovén változat mandulát, a német pedig emberkét, esetleg mandulát jelent. (Vö. „Mandelkalender” a neve az olvasással hadilábon állók részére készült naptárfajtának, amelyben az egyes szentek ünnepének kiírt nevük helyett képük látható, a kalendáriumot pedig ezen képek után „Mandel” = emberke-naptárnak nevezték.) — A Mandelz — Mannel variánsból nem következtethető ki, hogy a szlovént alakította-e németté, vagy fordítva. Az sem lehet itt perdöntő, hogy első ljubljanaí művének⁹ előszavában már polgárnak és könyvnyomtatónak, azaz polgárjoggal bíró tipográfusnak nevezi magát. Hiszen a polgárjoghoz nemcsak születése révén juthatott, megtisztelhetette ezzel a város is, bár ezt inkább olyannal szokták megtenni, akinek munkáját már ismerték. A polgárjog megvásárlásáról sincsenek adataink, pedig a Manlius-kutatók közül Frierich Ahn és előtte még Peter von Radics is alapos ismerői voltak a ljubljanaí levéltári dokumentumoknak.

Nem maradhat megemlítetlenül az a régi keletű feltevés sem, hogy Manlius még 1561-ben vagy 1562-ben érkezett volna Ljubljánába Primož Trubarral.¹⁰ Már Ahn cáfolja ezt a nézetet és hivatkozik is a félreértést

8. Borsa Gedeon: *Der Drucker und Buchhändler Joannes Manlius im Dienste der Südslawen. Studia Slavica Hung.* XXV. 1979. 63. p.

9. Manlius ráánk maradt műveinek jegyzéke jelen dolgozat végén: 1. — A továbbiakban a kurzívált sorszáмок ide utalnak, az egyéb kurzív betű- és számjelek pedig a megfelelő mellékletekre.

10. Primus Truber a német és latin szóhasználatban (1508—1586). A reformáció eszméinek terjesztése körüli buzgalma miatt Krajna Lutherjeként emlegetik. Együttal a szlovén irodalom és irodalmi nyelv úttörő egyénisége.

okozó forrásokra.¹¹ 1561-ben valóban megjelenik Ljubljánában egy strassburgi származású nyomdász, bizonyos Augustin Friess (Fryess), megvárja az éppen akkor Urachban tartózkodó Trubart, hogy vele a nyomda ügyét megbeszélve, támogatásával folyamodjék a rendekhez egy nyomda létesítése ügyében. Trubar azonban nem tartja sem őt, sem a ljubljánai helyzetet nyomdaalapításra alkalmasnak, az urachi nyomdával kapcsolatban jelentkező fenntartások ellenére sem. Trubar hozott viszont magával egy könyvkötőt, Leonhard Stegmannt, az urachi nyomtatványok bekötésére Ljubljánába. Róla azt is tudjuk, hogy latin és német könyvekkel kereskedett.¹²

Itt kell szólnunk az egyébként is figyelmet érdemlő és a korra jellemző urachi nyomdáról. A nyomda alapítója pedig magyar vonatkozása miatt számunkra külön is érdekes. Hans Ungnad Freiherr von Sonneck (1493–1564) Stájerország főkapitánya, a szlovén és horvát határok generálisa, Varasd megye főispánja Magyarországon magyar csapatok élén ismételtelen is harcolt a török ellen 1532 és 1543 között Győr, Komárom és Pápa környékén. Erdődy Péter bán sógora, a szigetvári hős Zrínyi Miklós barátja, amikor evangélikus hite miatt elveszti Ferdinánd király kegyét, tisztségeiről lemond, birtokait átadja fiainak és Württembergbe emigrál. Ott urachi birtokán Primož Trubar bevonásával nyomdát létesít 1561-ben, mellyel a szlovén és horvát reformáció ügyét igyekezett előmozdítani.¹³ A nyomda működésének második felében inkább horvátnyelvű könyveket ad ki. Hans Ungnad halála után egy évvel az officina működése meg is szűnik. A kutatókat a nyomdakészlet további sorsa ismételtelen foglalkoztatta. Regénybe illő feltevés született arról, hogy a nyomdakészlet idővel Rómába került és a Congregatio de propaganda fide használta volna. Ezt a vélekedést Joseph Dobrowsky döntötte meg, összehasonlítva az urachi nyomda és a gyanúba vett római nyomtatvány glagolita betűtípusait.¹⁴ — Kristóf württembergi herceg, szlovén származású nevelője és tanácsadója, Michael Tiffenus Illyricus¹⁵ hatására, lelkes pártfogója és támogatója a szlovéneknek és a reformáció ügyének is. De voltak a nyomdának még más fejedelmi pártfogói is.¹⁶

11. Ahn: *Deutsche...* 1–2. p. és 2. jegyzete, valamint uő.: Johann Mannel, *Laibachs erster Buchdrucker (1575–1580)*. Publikat d. Börsenvereins d. Deutschen Buchhandels. N. F. 19. 1897. 1–3. p. — továbbiakban: Ahn: *Buchdrucker...* továbbá Dimitz, August: *Geschichte Krains*. III. Teil. 188. p. — továbbiakban: Dimitz: *Geschichte...* — A kérdéssel foglalkozott még Borsa Gedeon: *Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége. (OSZK Évkönyv 1970–71. 320. p.)*, továbbiakban: Borsa: *Könyvkötői...*

12. Radics, Peter von: *Geschichte des deutschen Buchhandels in Krain*. (*Archiv f. Gesichte des deutschen Buchhandels*) Bd. VI. Leipzig, 1881. 74. p. — továbbiakban: Radics: *Geschichte...*

13. Payr Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története* I. Sopron, 1924. 168., 276., 411., 569. k. p. továbbiakban: Payr: *Dunántúli...* — Zoványi, Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp., 1977. 316. p.

14. Schreiner, Klaus: *Die uracher Druckerei Hans Ungnads — ein Opfer der Gegenreformation*. (*Gutenberg-Jahrbuch 1972.*) 225kk. p. — Vö. Payr: *Dunántúli...* 571. p.

15. Slodnjak, Anton: *Jurij Dalmatin*. (*Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen*.) 3/2. München, 1976. 8–9. p. — továbbiakban: Slodnjak: *Dalmatin*.

16. Preidl, Friedrich: *Jakob Andreä über Hans Ungnad*. (*Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich.*) VI. 1885. 181. p.

Első biztos adatunk Joannes Manliusról, hogy Ljubljánában 1575. április 21-én a szlovén nyelvű bibliafordítás megjelentetése tárgyában folyamodó Jurij Dalmatinnal¹⁷ egy napon fordul a krajnai rendekhez nyomdája felállításának ügyében. Manlius kérelmét ugyan elutasítják,¹⁸ de még ugyanez év őszén megjelenik Manlius nyomtatásában az első szlovénnyelvű, szlovén földön kiadott bibliarészlet, *Jézus Sirák fia* ószövetségi apokrifus könyv Dalmatin fordításában (1). Figyelmet érdemel ennek a nyomtatványnak a betűfajta-használata. A kiemelő antikva és kurzív betűtípusok mellett a német előszóban fraktúrt alkalmaz, a szlovénnyelvű szöveget pedig antikvával szedi.

A könyvnyomtatás terjedésével a 15. században más délszláv népekkel együtt a krajnai hercegséget is Itália, elsősorban Velence látta el nyomtatványokkal. Badalić olasz földön dolgozó délszláv nyomdászokról és korrektorokról tudósít, akik az otthoni igények és szükségletek kielégítésére készülő nyomdatermékek előállításában segítettek. Mikor Velence a 15. sz. vége felé a területén működő idegen nyomdászok tevékenységét korlátozó intézkedéseket hozott, délszláv területen kis nyomdák sora jön létre, rövid működésük alatt a helyben, illetve a felvevő piacukon használt nyelveken és az azokhoz tartozó betűfajtákkal nyomtatnak: latin, glagolita, cirill és bosnyák írással. Ezek a korai délszláv nyomdatermékek elsősorban egyházi használatra szolgáló művek voltak. — A horvát liturgikus könyvek szláv nyelvre és glagolita írásmódja IV. Ince pápa 1248-ban kibocsátott engedélyére támaszkodva ebben az időszakban is a népi-nemzeti különállás gondolatát hordozza. A reformációt szolgáló és a szlovének, valamint a horvátok közti használatra szánt 16. századi tübingai nyomtatványok a lehető leggyorsabb terjedés érdekében az összes fenti, a délszláv népek körében alkalmazott írásmód betűit használják.¹⁹ A reformációnak a Habsburg birodalom délszláv lakossága közti terjesztésén buzgólkodó Hans Ungnad már említett urachi nyomdája is fel van szerelve a szükséges glagolita és cirill betűkkel is. Az antikva betűtípusok használatára szlovén nyelvű szövegeiben Primož Trubar a humanista Paulus Petrus Vergerius (1498–1565) tanácsára 1555-től tér át.²⁰ Vergerius Capodistria (Koper) püspöke, utóbb Kristóf württembergi herceg tanácsosa. Biztatja Trubart a teljes biblia minden szláv nyelvre, de legalábbis szlovénra és horvátra való lefordítására. Hatására válik általánossá a szlovén nyelv latinbetűs nyomtatása.

Visszatérve a szlovén földön működő nyomda szorosan vett történetéhez, felállításának ismeretlen pártfogói között feltétlenül ott tudhatjuk a krajnai protestáns rendeket és köztük a jelentős könyvtárral rendelkező, és

17. 1547 körül–1589. Trubar-tanítvány. Tübingai tanulmányai után 1572-től ljubljainai prédikátor, a krajnai egyháztanács tagja, az iskolák felügyelője. Trubar mellett a legjelentősebb 16. századi szlovén író és énekfordító. Az ő műve a kor teljes szlovén bibliafordítása.

18. Slodnjak: *Dalmatin*. 16., 21. p. — Dimitz: *Geschichte*... 189. p. — Radics: i. m. 76. p.

19. Badalić, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC*. 2. Aufl. Baden-Baden, 1966. 13–14. p. nyomán.

20. Slodnjak, Anton: *Geschichte der slowenischen Literatur*. Berlin, 1958. 53–54. p. — továbbiakban: Slodnjak: *Geschichte*... — Uő.: *Dalmatin*... 10. p.

irodalmi tevékenységet is folytató Jurij Kislt. A nemességet is megszerző Kisl család a 16. században az Auerspergek tekintélyes krajnai bárói családja közvetítésével kerül szlovén földre. Itt a Kisl család a korai kapitalizmus első képviselői közé tartozott. Jurij apja, Vid bíró, majd ismételten polgármester, rézhámort létesít, Jurij pedig 1579-ben papírmalmot, amely az első ilyen létesítmény Jugoszlávia földjén,²¹ és nyilván Manlius jól működő nyomdája részére gyártotta a papirost. Jurij Kisl a belsőausztriai udvari kamara elnöke, a horvát és tengeremelléki határvidék hadügyi fizetőmestere.²² A Trubar örökébe lépő Dalmatint már tübingai tanulmányai idején is támogatta anyagilag. Az ő házanépe részére készítette el egyébként még tübingai tanulmányi ideje alatt Dalmatin a *Jézus Sírák fia* könyve említett fordítását.²³

Az első szlovén földön nyomtatott könyvet még abban az évben továbbiak követik, a következő 1576. évből pedig Manlius utcára nyíló könyvkereskedését említik a források.²⁴ Könyvkereskedésében találtak ugyanis egy gúnyverset Adam Bohorič, a tudós irodalmár, a ljubljanaei nemesi iskola vezetője és az első szlovén nyelvtan írója ellen. Az ügy további fejleményeiről nincs tudomásunk. Manlius könyvkötői tevékenységéről irodalmi adatok ugyan nem maradtak ránk, de tanúskodnak róla ljubljanaei működése idejéből származó kötéseiről. Ezeket a köteteket szétbontva, urachi nyomtatványok makulatúrapapírja került elő, bizonyítva, hogy mint Stegmann, ő is kötött be urachi nyomtatványokat, hiszen csak úgy kerülhettek kötetlábláiba Urachból való nyomtatványok, hogy nyilván árusításukkal is foglalkozott. A Manlius által használt görgetőket, bélyegzőket és lemezeket — összesen 28 különféle díszítő elemet — Borsa Gedeon gyűjtötte össze és ismertette részletesen.²⁵ Könyvkötő felszerelését, mint nyomdakészlete nagy részét is, Ljubljanaéból magával hozta Magyarországra.

Manlius nyomdájának fő tevékenysége a szlovén nemzeti ügygel ekkor teljesen összefonódott reformáció szolgálatára volt, de emellett más műfajokkal is találkozunk kiadványai között. Alkalmi nyomtatványai sorában említendő Herbard (VIII.) von Auerspergnek az 1575. szeptember 22-i török elleni csatában történt elesével kapcsolatos kiadványok: így Christoph Spindler gyászbeszéde (2), továbbá az elhunyt latin nyelvű életrajza Juris Kisl tollából (3), majd ennek német fordítása, amelyet Hans Kratzenpacher készített el (4). Nem maradt ránk a krajnai tartományi gyűlés jegyzőkönyvében említett és a rendeknek ajánlott 1576-ra szóló naptára,²⁶

21. *Ljubljana*. Ed. Mestni arhiv v Ljubljani — Kronika, časopis... Red. Bogo Grafenauer. Ljubljana, 1965. 63. p.

22. Radics, Peter von: *Herbart VIII. Freiherr von Auersperg*. Wien, 1862. X. p.

23. Dimitz: *Geschichte*... 189. p. és Slodnjak: *Dalmatin*... 15. p.

24. Radics: *Geschichte*... 77. p. és 18. jegyzet.

25. Borsa: *Könyvkötő*... 312–318. p., Šmolik, Marijan: *Novi odlomki protestantskih tiskov*. In: *Kronika*. Ljubljana, 23. 1975. 161. p. továbbá Borsa Gedeon: *Újabb adatok Manlius tevékenységéhez*. (OSZK Évkönyv 1973.) 195. p. — továbbiakban: Borsa: *Újabb*...

26. Ahn: *Deutsche*... Nr. 6 és Reisp Branko: *Začetki tiskarstva v Ljubljani*. In: *Situla*. Ljubljana, 1974. Nr. [5].

viszont ismerjük igen szép kiállítású illusztrált 1579-re kiadott *Schreibkalender-almanachját* (12).

1576-ból tudunk első hivatalos megbízásáról; forrásaink arról is tudósítanak, hogy 5 forint 45 krajcárt fizettek neki a munka fele címén.²⁷ Ez a vendéglői rendtartás nem maradt ránk egy másik, azonos évből való adó-kivető rendelkezéssel együtt (Wochenpfennigsgeneral). Igen érdekes Friedrich Ahn közlése Mannlius egy másik, 1577-ben nyomtatott, de elveszett munkájával kapcsolatban. A mű a Rhein (Rain) család verses genealógiája, és nemcsak nyomtatója, hanem szerzője is Manlius lenne Theodor Elze szerint. Manlius szerzőségét Reisp sem veti el.²⁸

Az 1577-ben megjelent művek közül külön meg kell említeni Károly főhercegnek Krajna és Görz (Goricia) tartományok részére elrendelt új bányarendtartását (6), amelynek címlapját a Habsburg ház fennhatósága alatti országok és tartományok nagyméretű egyesített címere díszíti (*Könyvdíszek I*), továbbá két nagyméretű fametszetes iniciálét (aa „N” és cc „W”) is találunk a műben. A címlapon csak az alcím és az impresszum adatai szedett betűk, maga a díszes kaligrafikus bonyolult kivitelű cím külön fametszetről készült. Bár nem feladatunk a Manlius által kinyomtatott művek értékelése, nem hagyhatjuk említetlenül Antol Vramec zágrábi kanonok és varasi lelkész kajhorvát nyelvű krónikáját (11). Ez a mű jól szemlélteti a délszláv protestantizmusnak Trubar és Dalmatin képviselte anyanyelv-művelő aspektusán túl annak további humanista igényeit és törekvéseit. Manlius kapcsolata a horvát protestáns körökkel nem egyszeri és nem alkalmi jellegű. Magyarországi tartózkodását megszakítva, 1586–87-ben a horvát-szalvonországi Varasdon nyomtat, jelenlegi ismereteink szerint 4 művet (36–39), köztük Vramec kétkötetes posztilláját. Ismeretes, hogy a protestánsüldözés idején a ljubljanaei és krajnai, sőt még a karintiai protestánsok is a Muraközbe jártak istentiszteletre.²⁹

A szlovének közti reformáció, továbbá az anyanyelvű irodalom ügyét szorgalmazó személyek köréhez tartozó, és a krajnai rendek, valamint Ljubljana város tanácsa engedélyével dolgozó nyomdász működését végül is betiltották. Bár a nyilván hivatalos jellegű bányarendtartáson kívül is tudunk a tartományi rendek más, nem egyházi jellegű megbízásáról,³⁰ mégis az ellenreformációt képviselő ljubljanaei püspök és Károly főherceg nyomása bizonyul erősebbnek. A nyomdabetiltás közvetlen ürügye az 1580-ban Manlius által kiszedett próbalap (16). Ekkor már évek óta ismeretes volt Dalmatin igyekezete a szlovén nyelvű bibliafordítás megjelentetése érdekében. A nyomdai költségek miatt anyagi hozzájárulást kértek Dalmatinék nemcsak a krajnai, hanem a stíriai (stájer) rendektől is.³¹ Manlius 1500 példánnyal számoló első költségvetése 1578. december

27. Radics: *Geschichte...* 77. p. — *General pro Malzeit und Weinschenken* az elvesztett mű címe: Ahn: *Deutsche...* Nr. 4. Reisp: Nr. [6].

28. Reisp: Nr. [14].

29. Šebjanič, Franc: *A pannóniai szlovének protestáns mozgalma*. Murska Sobota, 1979. 9. p.

30. Lásd 27. jegyzet!

31. Slodnjak: *Dalmatin...* 21. p.

16-ről kelt, majd 1580-ban elkészít egy másodikat, amely mintegy feleannyiba kerül, mivel kisebb formátumú és kisebb betűtípus használatával számol.³² Egyúttal javasolja az urachi bibliaillusztrációk megszerzését. A költségvetés mellé elkészíti az illusztrációt is (*Ill. 4.*) tartalmazó említett próbalapot. Erre válasz a nyomda betiltása és a nyomdász kiutasítása nemcsak Ljubljánából, hanem az egész tartományból.³³ Károly főherceg ugyanis saját jogkörébe tartozónak tekinti a bibliakiadást.³⁴

A következők nem tartoznak ugyan szorosan a nyomda történetéhez, de annál inkább jellemzik a korszakot. 1584-ben Vittenbergában mégis csak sor került a Dalmatin fordította teljes szlovén biblia kinyomtatására³⁵ Adam Bohorič és Dalmatin személyes felügyelete mellett. A *biblia* még kruda formájában hordókba csomagolva — az akkor szokásos szállítási módon — jut el végül Ljubljánába, ahol díszesen bekötött tiszteletpéldányokat kap belőle többek között a tartomány római katolikus főpapsága is.³⁶ Sőt az ellenreformáció idején — külön engedéllyel — a római katolikus papság is ezt használja, nem lévén más szlovén bibliafordítás.³⁷

A kutasított nyomdász Manlius csak többször megismételt parancsra, két évvel az első száműző rendelkezés után hagyja el a várost. Ügyében az utolsó ljubljánai adatunk 1582. április 3-ról való, amikor is a krajnai tartományi rendi gyűlés az „elvonuló nyomdásznak” 50 forintot szavaz meg, és utasítja egyúttal a várost, hogy polgára érdekében maga is tegyen valamit.³⁸ Ebben implicite benne van, hogy aligha Manlius makacssága miatt volt szükség az ismételt felszólításokra. Sokkal inkább itt is, mint a nyomda alapítása idején is, források által meg nem örökített közvetítési kísérleteket kell feltételezni. A tartományi gyűlés jegyzőkönyve nyugtázza továbbá, hogy Manlius a nyomtatási munkákhoz fölvetett 100 forintnyi költséghozzájárulás fedezetéül könyvkereskedését hagyja hátra.³⁹ A nála bizományban levő könyvekről kérnek tőle még tájékoztatást. A félbemaradt ügyeket nyilván Leonard Maraula (Mravlja), az urachi nyomdában tanult tipográfus viszi tovább, aki tübingai egyetemi tanulmányai után tért vissza szülővárosába és már előbb is dolgozott Manlius nyomdájában. Még azt tudjuk Marauláról, hogy 1583-ban ő is részt vesz Vittenbergában a *Dalmatin-biblia* kiadási munkálataiban.⁴⁰ Manliusnak a rendek még ajánlólevelet is adnak a krajnaiak ügyeit pártoló Kristóf württembergi herceghez. A ljubljánai helyzetre pedig jellemző, hogy az 1582. augusztus 1-től a helybeli

32. A szöveget közli Dimitz, August: *Beiträge zur Reformationsgeschichte in Krain. I.* (*Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich.* 4. 1883.) 52–54. p.

33. Kivonatossan közli a vonatkozó leiratot Radics: *Geschichte...* 79–80. p.

34. Slodnjak: *Dalmatin...* 21. p.

35. Badalič: Nr. 180. és Berčič, Branko: *Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts.* (*Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen.* 1.) München, 1968. Nr. 42.

36. Slodnjak: *Dalmatin...* 26. p.

37. Badalič: i. m. Nr. 180-hoz fűzött magyarázat.

38. Radics: *Geschichte...* 80. p.

39. Lásd 38. jegyzet!

40. Radics: *Geschichte...* 76. p.

nemesség iskolájának vezetője, Nikodemus Frischlin⁴¹ Manlius távozása után azonnal beadvánnyal fordul a rendekhez egy új nyomda felállítására ügyében. A kérést több ljubljana-i könyvkereskedő is megismétli, indoklásukban a szigorúan elrendelt új Gergely-naptár beszerzésének lehetetlenségére hivatkozva.⁴² Ezek a kérések eredménytelenek maradtak, újabb ljubljana-i nyomdára még egy évszázadot kell várni. Beigazolódtott Trubar véleménye, aki — ugyan még az Ungnad-féle urachi nyomda működése idején, 1561 körül — céltalannak látta protestáns nyomda felállítását Ljubljanában, elsősorban a kezdődő protestánsellenesség miatt.⁴³

Összegezve Manlius ljubljana-i tevékenységét, ránkmaradt 18 nyomtatványa mellett még további 9 elveszett kiadványáról emlékeznek meg különböző források a török harcokról tudósító röplapokon kívül. Utóbbiakkal a dolgozat végén még külön is kell foglalkoznunk.

Még két Manliusszal kapcsolatos adalékot találunk Friedrich Ahnnál. Az egyik Manliusnak bizonyos Jakab nevű segédje vízbefulásáról és temetéséről tudósít 1578-ból;⁴⁴ a szöveg azonban nem ad támpontot a nyomdában dolgozók létszámáról. A másik adat Manliusnak Jakab nevű kisleánya haláláról és temetéséről szól 1581. február 12-i kelettel.⁴⁵ Az utóbbi híradás közvetve azt is tartalmazza, hogy az ekkor már kiutasított, de még Ljubljanában tartózkodó Manlius családos ember volt. Manlius személyére vonatkozó magyarországi adataink még szűkszavúbbak, mint a ljubljana-iak. Németújvárra (Güssing, Ausztria) kerüléséről tulajdonképpen csak ott megjelent nyomtatványaiából értesülünk. Csak azt tudjuk, hogy 1582. április 3. után hagyja el Ljubljanát, és ugyanebből az évből kelt két nyomtatvány impresszumadata jelöli meg Németújvárt, mint megjelenési helyet (19 és 20), továbbá ismeretes még egy ez évben készült egyleveles nyomtatvány töredéke (21). (Hombergernek Batthyány Boldizsárhoz szóló és Grácban 1582. május 14-i kelettel írott ajánlással megjelenő *Viola martia* című művéről később még szó lesz a Manliusnak tulajdonított sajtótermékek között (X6).) A württembergi herceghez szóló ajánlólevél felkínálta lehetőséget aligha próbálhatta felhasználni a rendelkezésre álló idő alatt; ott már amúgy is az 1568-ban meghalt Kristóf herceg gyengekezű fia Lajos uralkodik; az urachi nyomda sem működik már, és nyomdakészletének sorsa is bizonytalan. Viszont igen valószínűnek látszik az a többek által képviselt föltételezés, hogy Ljubljanából Grácnak véve útját, ott fölkereste Jeremias Homberger szuperintendensi funkciókat is ellátó gráci vezető lelkészt.⁴⁶ Ismerhették egymást még Ljubljanából, de Hombergernek legalábbis tudnia kellett Manlius 1581. október 13-ról kelt első kiutasításáról, mivel Homberger vezette Ljubljanában a Dalmatin-féle bibliafordítás revíziós konferen-

41. Radics: *Geschichte*... 80. p. és 25. jegyzet.

42. Radics: *Geschichte*... 80. p. és 26–27. jegyzet.

43. Slodnjak: *Geschichte*... 56. p. és Ahn: *Buchdrucker*... 2. p.

44. Ahn: *Deutsche*... 4. p.

45. Ahn: *Deutsche*... 5. p.

46. 1529–1593. A fentiekén túl még az alapítványi iskola tanára. 1580 és 1590 közt lutheránus meggyőződése miatt kiutasítják Grácból.

ciáját 1581. augusztus 24. és október 22. között.⁴⁷ Valószínűnek kell tartanunk, hogy a további fejleményekről is értesült.

Homberger és Manlius gráci találkozását mind ez ideig nem bizonyítják forrásértékű adatok. Viszont ismereteseek Homberger magyarországi kapcsolatai, melyek még műveinek ajánlásaiban is kifejezésre jutnak: a már említett *Viola martiát* Batthyány Boldizsárnak ajánlja, a *Granum frumentit* (23) Johannes Ruber (Rüber) Sáros vármegye főispánjának és felsőmagyarországi főkapitánynak, a *Flosculus Edent* (31) Sopron magisztrátusának. Tudomásunk van arról is, hogy Homberger Sopron város részére több lelkészjelöltet avat,⁴⁸ de még a bártfai lelkészi állásra is ő ordinálja Grácban Scultéti Szeverint 1591-ben.⁴⁹ Payr további mozzanatokat is említ Hombergernek a Batthyányiakhoz fűződő kapcsolatáról.⁵⁰ Hombergernek a nyugat-dunántúli lutheránusokkal való együttműködése révén mindenképpen ismernie kellett Beythe Istvánt is, úgyis mint soproni lelkészt, úgyis mint Batthyány Boldizsár udvari papját. A továbbiak miatt is figyelmet érdemelnek a dél-dunántúli származású Beythe (Böythe) István⁵¹ működési területei. Payr nyomán tudjuk, hogy 1556-tól Hédervárott tanító, 1559-ben pedig Szakolcáról kerül Alsólendvára, a Bánffyak birtokára ugyancsak tanítónak, ahol rövid sárvári megszakítás után 1565-től lelkész. 1574-ben a soproniak hívják meg magyar lelkészüknek. 1576-tól pedig haláláig a Batthyányak udvari papja.

A fentebb leírtak alapján hihetőnek látszik, hogy a publikáló Hombergernek már a gráci nyomdalehetőség korlátozása miatt⁵² is, meg a szintén író Beythének is érdeke egy közeli nyomda létesítése, méghozzá olyan hatalmas protestáns főúr védnöksége alatt, mint Batthyány Boldizsár. Ugyanis az ellenreformáció ezekben az évtizedekben már cenzúra-rendelletekkel is igyekszik gátat vetni a reformációnak. Erre hivatkozva tiltja ki Miksa király rendelete Hoffhalter Rudolfot Bánffy Miklós birtokáról Alsólendváról 1574-ben. Hoffhalter ekkor tovább költözik Drávavásárhelyre (Nedelice) Bánffy jóbarátja Zrínyi György oltalma alá, ahol még több könyvet nyomtat.⁵³ Azonban innét is hamarosan menekülni kényszerül és Debrecenbe megy. 1579-től van érvényben Rudolf rendelete, mely az uralkodói engedély nélkül működő nyomdák bezárását és felszerelésük elkobzását írja elő. Nyomda létesítése, könyv nyomtatása csak előzetes engedéllyel lehetséges. A rendelet azonban Magyarországon gyakorlatilag hatástalan marad.

Ilyen körülmények között protestáns nyomda működéséhez ideális hely Batthyány Boldizsár (1543–1590) udvara. Batthyány hatalmas latifundi-

47. Elze, Theodor: *Die slovenischen protestantischen Bibelbücher des XVI. Jahrhunderts.* (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich.) 16. 1895. 166. p.

48. Payr: *Dunántúli...* 11. p.

49. Payr: *Dunántúli...* 730. p.

50. Payr: *Dunántúli...* 191–192. p., 730. p.

51. Payr Sándor: *A soproni evangélikus egyházköztség története. I.* Sopron, 1917. 128–129. p. — továbbiakban: Payr: Sopron...

52. Schreiner: 228. p.

53. Fitz József: *A magyar nyomdászati, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, II.* Bp., 1967. 219–222. p.

mok ura, tehetséges és sokoldalúan művelt, zenekedvelő főúr, aki nemcsak a bécsi császári, de a francia királyi udvarban is apródkodott. Az otthonról és Bécsből is lutheránus hatásokkal induló ifjú Batthyány Párisban találkozott először a kálvinizmussal.⁵⁴ Könyvtára jórészt nem kolostorszekularizáló és azok könyveit erőszakosan begyűjtő apjától, Kristóftól örökölte, hanem tudós barátai tanácsát meghallgatva, de saját szempontjai szerint döntve szerezte be.⁵⁵ — Batthyány Boldizsár oltalma alatt folytatja botanikai kutatásait például a Bécsben hite miatt persona non grátává lett németalföldi Charles de l'Écluse (latinosan Carolus Clusius) 1579 és 1587 között, egyebek mellett összeírva az itt megismert növények népszerű nevét is, amiben a tudós prédikátor Beythe is segítségére volt. A mű (24) 1583-ban napvilágot is lát Manlius sajtójából.

A fentiek rávilágítanak ugyan Manlius Németújvárra kerülésének lehetséges összefüggéseire, de közvetlen adatokat nem nyújtanak. Magyar Arnold — sajnos, forrás megjelölése nélkül — azt írja, hogy Manlius Beythe ajánlására került Batthyányhoz.⁵⁶ — Sennowitz Adolf tudni véli — ugyan csak forrás megjelölése nélkül —, hogy Manlius Marburgon (ma Maribor, Jugoszlávia) és Radkersburgon keresztül jutott el Németújvárra.⁵⁷ Utóbbi állomás valószínűtlenítené Grác érintését, amit Sennowitz azonban nem mond ki. Maribor viszont mindenképpen útjába esett a Ljubljánából indulónak, akár Nyugat-Magyarországra, akár Grácba, akár — az Alpokat természetesen megkerülve — a borostyánutat követve Bécsig, onnét pedig a Duna mentén igyekezett Württemberg felé. Manliusnak egyetlen Radkersburggal klimutatható kapcsolata, hogy 1585-ben kinyomtat egy a szerző által Radkersburg tanácsának ajánlott latin húsvéti vallásos verset; a kis mű szerzője Nicolaus Personaeus Pomeranus (35). Fenti állításánál érdekesebb Sennowitz azon föltevése, hogy Manlius miért választotta a württembergi harceghez szóló ajánlólevél birtokában mégis Magyarországot, amely országban, ha távolabbi részein is, akkor már öt nyomda működött. Sennowitz a szlovén nyelvterület közelségén túl döntőnek tekinti Manlius betűkészletének összetételét. „Laibachban többnyire antiquával nyomatta a szlovén könyveket s a latinok is szaporábbak lévén a németnél, frakturbetű-készlete sokkal kisebb lehetett, mint az antiquaféléké, s az utóbbiakat nálunk legott használatba vehette; holott ha Németországba teszi át nyomdáját, a nagyobb concurrentia is aggaszthatta, de kevés fraktúrája mindjárt kezdetben tetemes új beruházást tett volna azokban szükséges-sé...”⁵⁸ Sennowitznak a betűkészlet összetételére vonatkozó megjegyzése helytálló. Manlius a ljubljánai időszakban a kiemelő antikva típus (1A)⁵⁹ mellett két szövegtípust is használ (3A, 4A), míg fraktúrból három kiemelő típus (11F, 12F, 13F) mellett csak egy szövegtípussal (15F) rendelkezik.

54. Dr. Schulek Tibor szíves személyes közlése.

55. Barlay Ö. Szabolcs: *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága. MKSZ 1977. 157. p. és uő.: Elias Corvinus és magyarországi barátai. MKSZ 1977. 351. p.*

56. Magyar, Arnold: *Güssing*. Graz, 1976. 122. p.

57. Sennowitz: i. m. 24 p.

58. Sennowitz: i. m. 25. p.

59. Lásd 9. jegyzet!

Második fraktúr szövegtípust (14F) csak 1587-től találunk nyomtatványaiiban. A szlovén, horvát, latin és magyar szövegekben használható két kurzív (7K, 8K) szövegtípusa is már kezdetől megvan. A szlovén nyelvet terület közelsége is tény; nemcsak a krajnai és stíriai szlovénekre kell itt gondolni, hanem a Vas vármegye nyugati részén és a Muraközben élőkre is.

Manlius Ljubljánából Magyarországra kerüléséhez érdekes analógiául kínálkozik a következő adalék: A württembergi herceg szolgálatából a ljubljánai nemesi iskola vezetőjévé hívták meg Nikodemus Frischlint 1582-ben. Amikor 1584-ben megválni kíván hivatalától, Grácba és Magyarországra utazik új állást keresni — egyébként eredménytelenül.⁶⁰ Nyilván álláskeresése határozza meg Frischlint abban, hogy oktatási módszertanát Batthyány Boldizsár fiának Ferencnek ajánlja (30). A mű végén levő versekből viszont több a már említett krajnai Kisl család különböző tagjaihoz szól. Batthyány Boldizsár remélhető oltalma Magyarországon és a kérdés Sennovitz-féle gyakorlati oldalról történő megközelítése nincs kizáró ellentétben egymással. A Hombergertől Frischlinig terjedő adalékok összekapcsolása tényszerűségükből kínálkozik. Az így nyert összképet egyetlen konkrét adattal egészíthetjük ki.

Magyari István sárvári prédikátor *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (69) c. könyvében levő sok sajtóhibára panaszkodva megemlíti, hogy „a könyvnyomtató magyarul sem tud”.⁶¹ Ha Magyari 1602-ben ezt volt kénytelen leírni, sokkal inkább érvényes kellett, hogy legyen ez 1582-ben. — Magyari megállapításához hozzáfűzhetjük, hogy Manlius összes (81 darab) ránk maradt nyomtatványainak felét az 1582-től nyomtatott 40 darab magyar nyelvű teszi ki. — Fitz József szerint Hoffhalter Rudolf sem igen tudhatott horvátul, amikor Drávavásárhelyt (Nedelišče, ma Jugoszlávia) horvát nyelvű műveket nyomtat.⁶² Ha Manliusnál a magyar nyelv ismeretének hiánya okozott is nehézségeket, a korrektúrájánál többletmunkát, magyar uraival latinul és németül, a városi polgárokkal németül szót érthetett. Latin tudására nincs közvetlen bizonyíték, de a nyomdászok képzettségének, valamint a korabeli oktatási rendszernek ismeretében a szakmához szükséges általános műveltség alapján joggal föltételezhető, hogy ismerte a latin nyelvet. Manlius ljubljánai segítségéről, Leonard Marauláról is tudjuk, hogy a tübingai egyetem diákja volt már tanult tipográfus korában.

Manlius működésének 1582-ben indult mintegy három és fél éves német-újvári szakaszából 17 nyomtatvány maradt ránk, amelyek közül 9 egyházi jellegű. Ebből az 5 magyar nyelvűt Batthyány papja, Beythe István írta (19, 20, 27, 28, 29). A már említett latin nyelvű lelkeszavatási nyomtatványtöredék (21) talán inkább Homberger megbízásából készült, akinek két ugyancsak már említett latin nyelvű művét is ekkor adja ki (23, 31). Az első biblíamagyarázat, a másik lelkeszi vizsgaanyag. Homberger nyilván

60. Elze, Theodor: *Die Rectoren der Krainischen Landschaftschule in Laibach während des XVI. Jahrhunderts.* (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 20. 1899.) 147. p.

61. 69 Bb^{4a}.

62. Fitz: i. m. 222. p.

a gráci protestáns nyomda nehézségei miatt dolgoztat Manliusszal, mert a *Christliche Agenda*-ja igyanebben az évben a gráci Hans Schmidt (Johannes Faber) nyomdájában jelenik meg.⁶³ Ebben az időszakban nyomtatja a szerzője által a radkersburgi tanácsnak ajánlott latin húsvéti verset (35). Pedagógiai jellegű az ugyancsak már említett latin Frischlin-szakkönyv (30). Ugyancsak ebbe az időszakba esik az európai tudománytörténeti jelentőségű Clusius-botanika (24).

A hazai orvostörténet első magyar nyelvű nyomtatványa a soproni orvos Frankovics Gergely „*Hasznos és felette szükséges könyv*”-e (34), amelynek töredékei több részletben kerültek elő, utóbb még címlapja is.⁶⁴ Orvosi feladatát teológiai-lelkigondozói szemlélettel látja el, így a mű kegyességtörténetünknek is sajátos darabja. Nyomdatörténeti és művészettörténeti értéke, hogy benne található az első magyar rézkarcok (III. 95–102). A rézkarcok ugyan az 1588-as második kiadásból (42) kerültek reprodukálásra, de mivel hovatarozásukat a könyv margóján betűk jelzik, nemcsak azt tudjuk megállapítani, hogy a negyedik, D jelű, és a kilencedik, I jelű metszet hiányzik, hanem azt is, hogy a metszetek az első kiadást is díszítették. Külön meg kell említeni a B jelű metszet (III. 91) alatt a kép jobb alsó sarkához csatlakozó címerpajzsot, amelyet a mű szövege külön is megemlít: „Francovith Gergely doctor czimere es minden köröztien embereke”.⁶⁵ A címer zsúfolt és bonyolult szimbolikája nyilvánvalóan a halállal és pokollal harcban álló keresztyének, de kivált az orvos helyzetére utal. Az allegorikus témájú rézkarcok sorából kiválik a betegszobát ábrázoló H jelű (III. 96). Az elveszett I jelű a szövegkörnyezetből kikövetkeztethetően úrvacsoravételt ábrázolhatott. Az ismeretlen rézmetsző művei tárgyuk ábrázolási módjánál fogva föltehetően ehhez a könyvhöz készültek. A kötetet díszítő többi illusztráció vagy ismerős Manlius más nyomtatványaiból, vagy azokban előforduló sorozatok tagjának tekinthető. Manlius egyéb munkáihoz képest feltűnően sok és sokféle illusztráció zsúfolódik össze ebben a nyomtatványban. Talán itt a szerző igényét kell föltételeznünk. — A négy nagyobb öszövetsegi illusztrációból (III. 4, 5, 6, 7) a két teljesen azonos méretűt (III. 4, 5) használta Manlius már Ljubljánában is (10). Ezek közül az utóbbi, a vörös-tengeri átkelést ábrázoló (III. 5), továbbá az aranyborjú (III. 6) és az érekigyó történetét (III. 7) bemutatók Soltészné megállapítása szerint a frankfurti 1569-es Luther-bibliakiadás képei alapján készülhettek.⁶⁶ A két utóbbi is lehetett Manlius birtokában már Ljubljánában, csak nem található *Mózes öt könyve* szlovén nyelvű kiadása (10) sajnos hiányos ottani példányában.

Manlius ezen első németújvári korszakából való két latin nyelvű verses

63. Kelbitsch, Friedrich: *Die Residenzstadt Graz als Heimat des steirischen Buchdruckes*. In: *Joannea* 3. Graz, 1941. 308. p. és Keller, Juliane: *Grazer Frühdrucke 1559–1619*. Graz 1970. (*Arbeiten aus der Steiermärkischen Landesbibliothek am Joanneum*. 12.) Nr. 54.

64. Borsa: *Újabb...* 191–193. p.

65. 42 B2^a.

66. Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvkiadás a XVI. században*. Bp., 1961. 113. p. — A továbbiakban: Soltészné.

köszöntő nyomtatványt (22, 32) ismerünk, az első a már említett Frischlin műve. Alkalmi nyomtatványai közül érdekesebbek számunkra naptárjai. Az 1584-re nyomtatott magyar nyelvű nem maradt ránk,⁶⁷ csak két német nyelvű 1583-ra szóló Schreihkalender (25, 26). Ezek igen érdekesen tükrözik a naptárreform körüli vitákat. Az első az egyház által az egyes vasárnapokra rendelt evangéliumi szakaszokhoz illő 30 × 30 mm-es képecskékkel illusztrált és csak töredékesen fennmaradt ó-naptár. A képek és naptár-rész elrendezésében megegyezik Manlius ljubljanai időszakából ismert naptárával (12). A másik az előbbinek a képek helyére az új, Gergely-féle naptárt beiktató változata. A két naptárban az ó-naptár-rész szedése megegyezik egymással. A két azonos évi naptárból az illusztrált ó-naptár az új kalendáriummal is tartalmazó naptárnak Manlius által készített kötéséből került elő. Az utóbbit, tehát az ó- és új-naptárt együtt hozó változatot Sopron város polgármesterének, bírának és tanácsának ajánlja Manlius 1583. november 20-i kelettel. A két, azonos évre szóló naptár kinyomtatásának háttere pedig a következő: Draskovich győri püspök 1583. szeptember 21-én rendelte el az új-naptár bevezetését egyházmegyéjében, melybe a zömmel evangélikus Sopron is beletartozott. Ugyanis hazánkban ekkor a lutheri reformációt követő gyülekezetek és lelkészek a hitvallási kérdésektől eltekintve jogi és anyagi vonatkozásban elismerték a püspökök hagyományos igényeit. Draskovich rendelkezését utóbb írásban is kifüggeszteti a soproni Szent Mihály templom kapujára. A város dacolt, és ezért sok huzavona és meghurcoltatás után lelkészeinek, majd tanítóinak is távoznuk kellett az 1584. év áprilisában, ill. májusában.⁶⁸ A soproniak kérték ugyan Batthyányi és e többi főúr, ill. a vármegye támogatását, de a kért közbelépés eredménytelen maradt. Az új-naptárt végülis 1584 júniusában a soproniak kénytelenek voltak elfogadni.⁶⁹ A körülmények ismeretében föl kell tételeznünk, hogy bármennyire is bőkezű mecénás lehetett a szabad királyi város, ez esetben az egyesített naptár nekik szóló ajánlása nem a nyomtatási költségekhez való hozzájárulás reményében íródott elsősorban, hanem a nyomdásznak az eseményekre való gyors, talán útmutató reagálásaként. Annak lehetősége is felvetődik, hogy a csak ó-naptárt tartalmazó változat töredék maradt és sohasem készült el egészében.^{69a} — Az 1585. évre szóló magyar nyelvű naptára is, amely csak egyetlen, címlap nélküli töredékben maradt ránk (33), szintén együtt tartalmazza az ó- és új-naptárt.

1586–87-ben Varasdon találjuk Manliust, ahol is kinyomtatja a zágrábi kanonok és helybeli lelkész Antol Vramec kétkötetes posztilláját (36), akinek krónikája még Ljubljánában 1578-ban szintén Manlius nyomtatásában jelent meg (11). A posztillának egy Manlius által bekötött példányát őrizi a Zágrábi Horvát Nemzeti és Egyetemi Könyvtár.⁷⁰ 1587-es impreszummal jelenik meg a Tripartitumot magyarról horvatra fordító Ivan Per-

67. *RMNy* 535.

68. Payr: *Sopron...* 139–161. p.

69. Borsá Gedeon: *Ismeretlen Manlius-naptár (Magyar Könyvszemle, 1955.)* 116. p.

69a Erről bővebben Zsigmondy Árpádné: Adalékok a magyarországi kegyességi gyakorlathoz a reformációt követő időkben. — In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből.* Bp., 1984. 72–76. p.

70. Borsá: *Újabb...* 194. p.: Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka: RIID—8°—184b.

gossichnak, Varasd város akkori jegyzőjének humanista-hazafias publikációja: *Praefationes et Epistolae dedicatariae Doctissimi Erasmi Roterodami...* (37) címmel, benne Erasmusnak V. Károly császárhoz, öccséhez Ferdinánd királyhoz, V. Ferenc francia és VIII. Henrik angol királyhoz intézett ajánlásai, függelékként Szent István király intelmei fiához Imréhez Szlavónia hercegéhez, valamint a Hunyadiak korában élt Báthori István erdélyi vajdának seregéhez intézett a török elleni harcra buzdító beszéde. — Manlius kötésében maradt ránk⁷¹ egy példánya az általa Varasdon nyomtatott *De Agno Paschali* című misztikus írásmagyarázati műnek, melyet szerzője, a varasdi rektor, Blaž Skrynjarich ajánl Vramecnak (38). Végül egy kajhorvát nyelvű egyleveles nyomtatványtöredék került elő Manlius ekkori működése termékeként (39); ez a gyónó imádságot és pestis elleni könyörgést tartalmazó töredék más töredékekkel együtt az előző mű kötéséből került kiáztatásra.⁷²

Fentiek alapján tehát Manlius varasdi tartózkodása idején helyi szerzők műveit nyomtatta ki és be is kötötte azokat, vagy legalábbis kötött be belőlük; esetleg más könyveket is köthetett. Hogy eladási céllal is vitt volna oda magával könyveket, arról nincsenek adataink. Tudjuk ugyanis, hogy Hoffhalter Rudolfnak a közeli Drávavásárhelyről való kitiltásakor legalábbis az általa nyomott művek nagy részét elégették, Pergossich horvát *Tripartitum*-fordítása is alig került el ezt a sorsot, ahogy maga írja *Praefationes...* c. műve (37) előszavában⁷³. — Manlius varasdi működése természetesen megint olyan mozzanata életpályájának, amely élénken foglalkoztatta a különböző szerzőket. Többek közt Semmelweis és Magyar Arnold szerint⁷⁴ Zrínyi György hívja meg Manliust Varasdra. Gulyás szerint⁷⁵ magyarországi munka híján fogadja el a nyomdász Vramec meghívását. Sennowitz pedig óvatos és egyformán lehetségesnek tartja Zrínyi György vagy „a varasdi protestáns közönség” meghívásának⁷⁶ elfogadását. Payr szerint pedig Erdődy Péter bán fia Tamás hívta meg⁷⁷. Perdöntő erejű forrásadat mindezekig nincs birtokunkban. A helybéli szerzőknek publikálási lehetőségére igényük, a könyvekre pedig — nem utolsósorban a mintegy 16 év előtti elkobzások és égetések miatt — szükség volt. Nyomda azonban, különösen a Hoffhalter Rudolf-féle előzmények után Erdődy bán tudta nélkül nem működhetett. — Az 1584 óta horvát bán Erdődy Tamás felesége egyébként az urachi nyomdát létesítő Hans Ungnad leánya Anna. — Az ugyancsak meghívóként emlegetett Zrínyi György pedig, akinek itt is nagy kiter-

71. Borsa Gedeon: *Nyomtatványok Manlius kötetlábláiban. OSZK Évkönyv, 1972.* 175. p.: ELTE Könyvtár RMK. II. 23 jelzeten. — Továbbiakban: Borsa: *Nyomtatványok...*

72. Borsa: *Nyomtatványok...* 175–178. p.

73. Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp., 1931. 216. p. — továbbiakban: Gulyás: *A könyvnyomtatás...*

74. Semmelweis, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823).* Eisenstadt, 1972. 11. p. és Magyar: i. m. 122. p.

75. Gulyás: *A könyvnyomtatás...* 215. p.

76. Sennowitz Adolf: *Manlius János. Adalékok...* Bp., 1902. 35. p., 47. p. hivatk. Kostrencic-re.

77. Payr: *Dunántúli...* 575. p.

jedésű birtokai voltak, Manlius keresztúri patrónusának, Batthyány Boldizsárnak sógora, Battnyánné Zrínyi Dorottya és Zrínyi György ugyanis édestestvérek (a szigetvári hős gyermekei). — Ha mindehhez figyelembe vesszük, hogy ebben az időben Varasd Károlyváros (Karlovac) mellett a horvát reformáció legfontosabb központja,⁷⁸ bizvást föltételezhetjük a reformációt támogató főurak együttműködését egymással és a város vezetőivel a nyomda ügyében, akármelyikük közvetítette is a meghívást Manliusnak.

A fentiek nemcsak Manlius varasdi „kitérője” szempontjából érdekesek. Nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert Manlius Magyarországra visszatérve továbbra is Zrínyi György alá tartozó területen Monyorókeréken nyomtat még évekig. Varasd még a nyomdakészlet szempontjából is lényeges állomás. Ugyanis Varasdon kerül Manlius meglehetősen elhasznált kisebbik antikva szövegtípusa (4A) helyére egy ugyanakkora húsz-sor-méretet felmutató, de tizedmilliméterekkel kisebb betűjű új antikvatípus (5A). Föltehetően varasdi beszerzésű egy új fraktúr (14F) típus is, amely húsz-sor-méretében pontosan illik Manlius kezdettől használt 3A nagyobbik antikva szövegtípusához. Ezzel az új fraktúrral ugyan csak Manlius következő állomáshelyén, Monyorókeréken találkozunk, de varasdi időszakából nem is ismeretes német nyelvű nyomtatvány. Ezek mellé a megállapítások mellé kívánczik a varasdi Pergossich-mű (37) Manliusnál szokatlan, furcsa nyelvtani szerkezetű impresszuma: „Opera et impensis Joannis Per/gossich Typis renouatae. /Varasdini Ioannes/Manlius excudebat, Anno/ 1587.” Értelmezése problematikus, többféle jelentést is olvashatunk ki belőle aszerint, hogy hol tételezünk föl benne sajtóhibát. A renovatio vonatkozhatik a kiadás utánnyomás-jellegére, de esetleg utalhat a nyomdakészlet felújítására is. Utóbbi esetben viszont felmerül az a kérdés, hogy a már szintén az új (5A) antikvával szedett Vramec-posztilla impresszumában miért nem találunk erre utalást. Ha csak nem akarjuk azt föltételezni, hogy Pergossich nemcsak saját műve kiadását finanszírozta, hanem a nyomda felújításának terheit is viselte. — Mindez természetesen csak kísérlet a hibás latin impresszum megértelmzésére.

A varasdi nyomtatványok közül egy másik, éspedig Vramec posztillája is vet föl kérdéseket. Ennek második kötetében találjuk Máté és Lukács evangélista képet (III. 25, 26). Mindkettővel csak Manliusnak ebben a nyomtatványában találkozunk. Velük azonos méretű és stílusú János evangélista képet találunk a Hoffhalter Rudolf által 1574-ben Alsólendván kiadott Kultsár-posztillában⁷⁹, ahol is a *Jelenések könyvéből* ismert „napba öltözött asszonyra” föltekintő János evangélista-ábrázolás utalást tartalmaz arra, hogy őt tartja az egyházi hagyomány a *Jelenések könyve* (Apokalypsis) szerzőjének is. A három, föltehetően azonos sorozatba tartozó képből semmiképp nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Csakhogy már Soltészné megállapította, hogy két Váradon 1565-ben, ill. Alsólendván 1573-ban a Kultsár-posztillában szereplő illusztráció Manliusnál is előke-

78. Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* Bp., 1977. 318. p.

79. RMNY 334 és Soltészné: i. m. 88. p. és XXXIX. 2.

rül.⁸⁰ A Jézus megkeresztelését ábrázoló (III. 13) 1582-ben szerepel Manliusnál, míg a megkísértést ábrázoló (III. 14) csak 1588-ban, tehát varasdi útja után tűnik föl. Soltészné bécsi eredetűeknek tartja az illusztrációkat. Hoffhalter Rudolf Drávavásárhelyen használt nyomdakészletének Manlius varasdi nyomtatványaiával való hasonlóságára ismételten fölfigyeltek a szerzők.⁸¹ A bécsi forrásokra pedig, ha hitetlenkedve is, Sennowitz hívja föl a figyelmet, Manlius ljubljanoi működéséről szólva. „Hogy honnan merítette mégis Faragó, nyomdász szakíró azon, a „Grafikai Szemle” 1897. foly. 90-ik lapján közölt adatát, hogy ti. „Hoffhalter Rafael bécsi nyomdász és betűöntő 1552 óta (talán 1562 óta!) szállít titokban betűanyagot a laibachi protestánsoknak?”, ezt csak Faragó szaktársunk mondhatja meg.”⁸² Sennowitz a továbbiakban az Ungnad-féle nyomdáról ír. Faragó nyomdász szakíró ugyan sem az 1552-ik, sem az 1562-ik évszámot nem említi az idézett helyen, de Anton Mayerre hivatkozva írja Hoffhalter Rafaelról: „... mikor kitudódik, hogy titokban ellátja a krajnai protestánsokat betűanyaggal és hogy a magyarhoni reformátorokkal, nevezetesen Debreczennel is összeköttetésben áll, kénytelen 1563-ban otthagyni Bécset s Debreczenbe menekülni...” — Faragó egyéb forrásait ismerni valóban érdekes lenne, mert a Faragó által említett Mayer-mű — amelyre lapszám megjelölése nélkül hivatkozik — a vonatkozó helyen csak arról tud, hogy Hoffhalter a protestánsokkal egyetértve leveleket közvetít, megnevezve pedig nincs sem Krajna, sem Debrecen. Föl kell tételeznünk, hogy Mayer latin forrásokra visszamenő publikációjában figyelmen kívül hagyja a „litterae” szó kettős jelentését. Az ugyanis többesben jelent betűket is, de levelet, illetve leveleket is. Továbbá föl kell tételeznünk, hogy Faragó Mayer említett művén túl más forrásokkal is rendelkezett, hiszen már az évszámot sem vehette Mayertől. Faragó egyéb forrásai már csak azért is érdekesek lennének, mert nemcsak a Hoffhalter-képanyag egy részét látjuk viszont Manliusnál, hanem a betűkészletek is sajátos egyezéseket mutatnak.⁸³ A Hoffhalter nyomda ószövet-ségi jeleneteket ábrázoló fametszetes iniciálesorozatot 1558 és 1573 között használja, tehát bécsi korszakától Drávavásárhelyig bezárólag. Ugyanezen sorozat (a) egyes darabjai pedig már Manlius ljubljanoi munkáiban regisztrálhatók, további magyarországi Varasd előtti és utáni nyomtatványai-ból pedig együttesen összeáll Hoffhalterék csaknem teljes sorozata. Nekik ugyanis van E, M és Q iniciáléjuk is.

Még figyelemreméltóbbak az egybeesések a betűkészletekben, nevezetesen a Manlius-féle 1A, 3A, 7K, 8K és 15F típusoknál. Van olyan köztük, amelyet Bánfi Szilvia a Hoffhalterek egész magyar időszakában regisztrált (Debrecen—Várad—Gyulafehérvár—Alsólendva—Drávavásárhely—Debrecen), és pedig az 1A, 3A és 7K. Közülük bécsi előzménye nincs 3A-nak. A 7K Hoffhalter-féle változatában kapitálchenek is találhatók. Manlius 8K-ját összevetve a Hoffhalter-féle megfelelővel a B, D, R betűk térnek el.

80. Soltészné: i. m. 114—115. p. és XXXIX. 11., 12.

81. Sennowitz: i. m. 59—60. p. és Fitz: i. m. 263. p.

82. Sennowitz: i. m. 18—19. p.

83. Bánfi Szilvia volt szíves Hoffhalter nyomdakészlet-összeállítását rendelkezésemre bocsátani, amiért ezúton is köszönetet mondok.

Manlius 17F jelű, működése kezdetétől használt betűtípusával pedig Hoffhalter Rafael 1559 és 1562 közötti bécsi nyomtatványai mutatnak egyezést (Magyarországon készült német nyelvű munkájáról pedig sem neki, sem fiának nem tudunk). Eltérés azonban itt is akad: a K, M, k betűk nem azonosak; D-je pedig leggyakrabban 180°-al elfordított S ugyanebből a betűtípusból, néha azonban a 13F „D”-jét veszi kölcsön. Bár az éppen csak változt körülmények mindenképpen további kutatást igényelnek, a Hoffhalter-nyomdakészlettel való érintkezések alapján így is fölismerhetünk egy közös bécsi forrást, továbbá egy Drávavásárhely—Ljubljana kapcsolatot, s végül nem zárható ki egy Drávavásárhely—Varasd összefüggés sem. Ettől függetlenül hagy még nyitott kérdéseket Manliusnak a Varasdon jelentkező 5A és a föltehetően ugyancsak itt beszerzett 14F betűtípusa.

Manlius Varasd után továbbra is Zrínyi Györgyhez tartozó területen, Monyorókeréken (ma Eberau, Ausztria) nyomtat. Többek között Zrínyi György titkára, Erhard Pöckhl haditudósítását is kiadja Sasvár basa sikeresen induló, de a keresztyének győzelmével végződő hadjáratáról (41). A török harcokkal kapcsolatos Nádasdy Ferenc, a vitéz „fekete bég” haditudósítójának, Nikolaus Gabelmannak (43), valamint Tinódinak csak irodalmi adatokból ismert históriás éneke Buda veszéséről.⁸⁴ — Monyorókeréken adta ki Manlius másodízben Frankovics Gergely könyvét (42). Az első kiadás (34) említésénél már utalás történt a műben Manlius egyéb munkáihoz képest feltűnően sok illusztrációra. A töredékes első kiadásból regisztrált 4 ószövegségi kép (Ill. 4, 5, 6, 7) ebben a kiadásban is megvan. A második kiadásból került regisztrálásra a tanító Jézus képe (Ill. 8). Nyomdatörténetileg érdekesebb az ó- és újszövegségi illusztrációsorból (Ill. 9–24) itt alkalmazásra került 9 darab (Ill. 10, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 24), amelyből az Ill. 14, mint említettük, a Hoffhalter-féle nyomdakészletből kerülhetett Manliushoz. Manlius incialéméretű, 30×30 milliméteres, a vasárnapi perikopákhoz illő 51 képecskéből álló sorozatából is találunk a műben 7 darabot (Ill. 36, 44, 49, 55, 61, 71, 77), gyakran más illusztrációval egy lapon. Ezek mellett, a betegszobát ábrázoló rézmetszet kivételével, vallásos témájú képek mellett három bolygómegszemélyesítést (Ill. 78, 80, 81) is találunk, amelyekkel csak ebben a műben találkozunk. Az asztrológiai sor két másik tagja (Ill. 79, 82) a ljubljana naptár (12) prognosztikonjának címlapját díszíti. Azonos méretű és stílusú, de Manliusnál hiányzó Mercurius található Hoffhalter Rafael 1561-ben Bécsben nyomtatott Almanachjában⁸⁵, Saturnusa azonban nem illik a sorozatba⁸⁶. Alighanem közös bécsi forrásra utalnak ezek a planétaképek is.

A nyolc ránkmaradt monyorókeréki nyomtatványból 4 teológiai tárgyú: Creutzer műve teológiai vitakérdésekről szól (40), ránkmaradt egy perikopáskönyv (44), egy kotta nélküli énekeskönyv, amely az egyetlen harántformátumú mű Manlius nyomtatványai közt (46). Csak irodalmi forrásokból ismert a szlovén (vend) nyelvű szertartáskönyv, az *Agenda*

84. RMNY 696.

85. *Almanach Hieronymi Lauterbachius... auff das Jahr 1562* Wien [1561], Rafael Hofhalter. *Practica* A^{1a} — Österreichische Nationalbibliothek Cod. 8276 (1).

86. Lásd 85. jegyzet! *Prognosticon* A^{1a}.

*Vandalica*⁸⁷, és Dragonus Gáspár ekkor Vas megyei prédikátor latin nyelvű tanítása⁸⁸.

Az ebben az időszakban nyomtatott, az úrvacsoráról szóló tanítás (45) hibajegyzéke nem a Manliusnál szokásos módon a mű utolsó leveleire van nyomtatva, hanem az egyetlen ráánkmaradt példányban a címlap után került beragasztásra. A Manliusnál szokatlan másodlagos elhelyezésű hibajegyzék betűtípusai — úgy az antikva, mint a fraktúr — Manlius egyéb nyomtatványaiiban nem fordulnak elő. A benne felsorolt 27 hibából 16 helyen valóban azt a szedést találjuk, amit a hibajegyzék kifogásol. A példányon kézírással gondosan elvégzett javítások miatt két helyen nem lehet az eredeti szedést megállapítani. A többi helyen a hibajegyzék szerint kifogásolt szedés nem azonos a könyvben találhatóival. Van olyan hely, pl. E^{5a} 3. sorában, ahol a könyv szedésében már a hibajegyzék által helyesként javasolt szöveget találjuk. A közreadó Joannes Hartlieb az előszó A^{2b} lapján írja is, hogy a meg nem nevezett kiváló teológus ezen könyvecskéjéhez saját szerény tehetségével maga is hozzájárult, feltehetően az előszó címén közzétett tanulmányával. A keresztyén olvasóhoz intézett előljáró beszédben pedig azt találjuk a B^{7a} oldalon, hogy új kiadásról van szó, tehát a szóban forgó Manlius-nyomtatvány legalábbis második kiadás. — Feltűnő, hogy Manlius Monyorókeréken ismételtén már általa vagy mások által kinyomtatott műveket ad ki újra. Végső soron a már említett perikopás könyv (44) is ebbe a csoportba sorolható. 1591—92-es megjelenésűek Manlius nem egyházi jellegű utánnyomásai, amelyek jórészt kolozsvári kiadványokról készültek, de találunk köztük két debreceni eredetűt is. Ránk maradt ezekből a vásáron árusított közkedvelt ponyvákából három (47, 48, 50) — jellegükből következik viszont, hogy több mint a felük elveszett.⁸⁹ Időközben még 1592-ben átmegy Lövére (Német/Lövére ma Deutsch-Schützen, Ausztria), utánnyomásainak egy része már ott készül. Az RMNy megjelenése óta került el egy itt, Siczen 1593-ra készült naptára (49). Ugyancsak 1592-ben és feltehetően már Siczen nyomtatja ki a Beythe ajánlását is tartalmazó református Pathai István művét (51), melyet hamarosan újra kiad (53). Az egy elveszett — Balassi nevéhez fűződő⁹⁰ — és a négy ráánkmaradt siczi nyomtatvány (52, 53, 54, 55) mindegyike utánnyomás. Érdemes talán utalni arra, hogy az imádságos könyvnél (54) Manlius ljubljanaí szlovén kiadványának (13) új magyar fordításával van dolgunk, amelyet latinból fordított Szalaszei György muraszombati lelkész a híréből ismert régibb magyar fordítás elérhetetlen volta miatt.⁹¹

Az ebben az időszakban kinyomtatott feltűnően nagyszámú, szinte kizárólagosan csak utánnyomások közreadása láttán joggal fölvetődik a kérdés, hogy mi készthette erre az eddig elsősorban a patrónusai köreihez tartozó szerzők műveit kibocsátó Manliust. Eddigi nyomtatványai között — a varasdiakat leszámítva — az ismert öt Beythe-mű (19, 20, 27, 28, 29),

87. RMNy 597A.

88. RMNy 667.

89. RMNy 694., 695., 696., 700., 702., 703.

90. RMNy 728.

91. RMNy 732. magyarázata.

és a Beythe által összeállított haránt alakú énekeskönyv (46) teszi ki, ha nem is a darabszám, de az összterjedelem nagyobb részét. A Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottya és Zrínyi György közötti már említett testvéri kapcsolat ismeretében a patrónuscseré sem látszik indokolni ezt az utánnyomás-sorozatot. Sokkal inkább a következőkre kell gondolnunk. Ismeretes, hogy Magyarországon a lutheri reformáció elterjedése nyomán és követői közt ekkortájt jelenik meg előbb rejtett, majd egyre nyitabb formában a kálvinizmus. A két irányzat követői közt kenyértörésre Batthyány Boldizsár 1590. február 11-i halála után Nádasdy elnöklete alatt 1591. június másodikán és harmadikán Csepregen tartott kollokviumon került sor. Itt Manlius régi patrónusának, Batthyáynak lelkészét, Beythe István szuperintendenst súlyosan elmarasztalják. A csepregi kollokviumot kiváltó és követő teológiai és személyi viták hevét kell okolnunk azért, hogy Manlius új nyomtatnivaló híján ráért, sőt rákényszerült az említett kiadásokra. Ezt a föltevést látszik igazolni Manliusnak egy Monyorókerékről a pozsonyi tanácsnak írott keltezetlen levele. Új formátumú naptárát küldi el a levéllel bemutatkozásul. Tudja, hogy a tanács kész egyházat, iskolát és egyéb jó ügyet támogatni, ez viszont legjobban hasznos könyvek nyomtatásával történhetik. Ehhez ajánlja föl szerény nyomdája szolgálatát.⁹² Mivel Manlius 1587 és 1592 között nyomtatott Monyorókeréken, levelét is ebben az időkörben kell elhelyeznünk. A fentebb elmondottak alapján a levél nagy valószínűséggel az 1591–92. években írható.

A monyorókeréki időből ugyan naptár nem maradt ránk, de a már említett 1593-ra szóló és új működési helyén Siczen nyomtatottból előkerült egy szép, csak végén hiányos példány (49). Formája ugyan megegyezik Manlius ismert naptárformájával, az ebben a korban kedvelt *Schreibkalender*rel, eltérés fedezhető azonban föl az alkalmazott képanyagban. Továbbá kevesebb jelet alkalmaz, mint előző naptáraiban vagy a következő ránk maradtban (74). Az eddigi naptáraknak a vasárnapi evangéliumi szakaszokhoz igazodó illusztrációival szemben itt jelennek meg először az állatövi jegyeket is feltüntető hónapábrázolások (III. 84–94). Ha ezt a jó állapotú képanyagot összehasonlítjuk például az 1604-re szóló kalendárium (74) azonos képei lenyomatával, a dúcokon gyakori használatukat bizonyító erős kopás állapítható meg. — Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy 1591-re, vagy még valószínűbben 1592-re szóló naptár lehetett a fentemlített levél melléklete. Hiszen új nyomtatási megbízások keresése leginkább a Manliusnál szokatlan témájú nyomtatványok idején látszik valószínűnek.

Manlius — mint említettük — még 1592-ben átmegegyezik Lövére (Sicz), amely helyről Borsa Gedeon bizonyította be, hogy a Vas megyei Német-lövével lehet csak azonos.⁹³ Itt eleinte folytatja a ponyvák utánnyomását, majd áttér az 1593. évben a teológiai, és pedig elsősorban kálvinista jellegű nyomtatványok utánnyomására, ami a kálvinizmus felé hajló Zrínyi György fennhatósága alatt sokkal érthetőbb, mint a toleráns, de mégiscsak

92. Bálent: i. m. 211–212. p. hivatkozása: Horváth, Vladimir: *Mesto Bratislava. Inventár listín a listov III 1564–1615 a dodatky k I. a II. zvázku 281 p. N 8834.*

93. Borsa Gedeon: *Weitere problematische Druckorte des 16. Jahrhunderts in Ungarn. (Gutenberg Jahrbuch 1969.)* 104. p. és RMNy 700 magyarázata.

lutheránus Nádasdy Ferenc birtokán. (Tudunk ugyanis egy másik Lövőről Sopron megyében, Nádasdy birtokon, s többek között Payr is ezt véli Manlius működési helyének.⁹⁴) — Az 1594. évről nem maradt ránk Manlius-nyomtatvány, így még következtetni sem tudunk ez évi munkásságára. — 1595 és 1597 között németújvári tartózkodást jeleznek a Manlius-nyomtatványok. Németújvárott ekkor már az elhalt Batthyány Boldizsár fia, Ferenc az úr. Föltételezhető azonban még egy korábbi 1588–89-es németújvári tartózkodás is a Manlius-nyomtatványok impresszumai alapján Monyorókerékhez köthető időszakon belül. Erre a föltételezésre az ad okot, hogy több ebben a két évben nyomtatott és Batthyány Boldizsár posszessori bejegyzést tartalmazó mű maradt ránk Manlius-féle kötésben. Batthyány Boldizsár pedig 1590. február 11-én halt meg, tehát a kötéseknek ez előtt kellett készülniük,⁹⁵ ha csak nem tételezzük föl, hogy fia Batthyány Ferenc utólag köttette be apja könyveit. — Az 1595 és 1597 közötti németújvári időszakból ránk maradt a Beythe István fia András által összeállított füves könyv (56), Báthory Zsigmond fejedelem haditudósítójának Pellérdi Péternek beszámolója (59), valamint egy újranyomás: Heltai Száz fabulája (58). Tudunk ekkorról még két elveszett Beythe István-műről⁹⁶. — A Budapesti Egyetemi Könyvtár Manlius-nyomtatva perikopáskönyvről⁹⁷ Szabó Károly nyomán föltételezték, hogy a monyorókeréki 1589-es kiadás (44) csonka példánya. A nyomtatvány betűtípusainak állapota azonban későbbi nyomtatási időpontra utal, éspedig az 1595–96-os évekre; Borsa Gedeon viszont talált egy 1596-os németújvári megjelenésű perikopáskönyvről 1803-ban publikált leírást.⁹⁸ Így a címlap nélküli példány egészen pontosan datálhatóvá vált.

Az 1598-tól 1605-ig ránk maradt Manlius-nyomtatványok az egyaránt Nádasdy-birtokot képező két nyomdahely: Sárvár és Keresztúr egyikén jelennek meg. Mégpedig Keresztúrott dolgozott 1598–99-ben, majd Sárvárott nyomtatott 1600-ban és 1602-ben, Keresztúrott 1601-ben, és 1603-tól valamennyi ismert művét itt adta ki. — Nyomtatásban ugyan nem jelent meg, de Manlius életrajzához nyújt adalékot Beythe István Igaz mentség... című, 1599-ben készült kézírata. Ebben hálátlansággal vádolja a lutheránusok nyomdászát, akinek ő feleségestől életét mentette meg, s most az *Egység Könyvének* (61) reformátusellenes kiadása a hála.⁹⁹ Beythe ugyan nem nevezi itt meg Manliust, de a lutheránusok nyomdászán aligha érthetett mást, hiszen megjegyzése nem vonatkozhatott a Dunántúlról még 1574-ben távozott Hoffhalter Rudolfról. Kijelentésének előzménye ugyanis az, hogy Manlius 1598-ban Keresztúrott kinyomtatja a kritikus kérdésekben a lutheránus tanokat összefoglaló hivatalos latin és német nyelvű hitvallásnak, a *Formula Concordiae „Epitome”* c. összefoglalásának magyar fordítá-

94. Payr: *Dunántúli*. . . 119., 841–842. p.

95. Borsa: *Könyvkötői*. . . 303–304. p.

96. *RMNy* 811., 812.

97. Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, II. 25.

98. Borsa Gedeon: *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher* 3. (*Gutenberg Jahrbuch* 1981.) 232–233. p. — Lásd még: *MKSZ* 1982. 352–356. p., továbbá 69a. jegyzet.

99. Payr: *Dunántúli*. . . 171. p.

sát, a fent nevezett Egyesség Könyvét, mégpedig reformátusellenes támadás kíséretében. Van ugyan egy végre nem hajtott halálos ítéletről is tudomásunk egy Manlius által kiadott könyvvel kapcsolatban, de először is nem a nyomdászt ítélték halálra Sárvárott „a nemes vármegyében való fő népek törvénye szerint”, hanem a latin mű magyarra fordítása miatt valaki mást, akinek azután Nádasdy megkegyelmezett; másodszor a kérdéses mű éppen Beythének lutheránus lelkészársait gúnyoló verse volt,¹⁰⁰ tehát ő ez alkalommal inkább veszélybe sodort, mint megmentett valakit; Beythe István tehát nem célozhatott erre az esetre. Különben is a Beythe-mű latinról magyarra fordítója nem lehetett Manlius, már csak a Magyar Imre által panaszkodt gyenge magyar tudása miatt sem. Beythe legfeljebb Manlius németújvári befogadásáról beszélhet itt erősen túlzó módon. Magyar Arnold Beythe vádját egyértelműen Manliusra vonatkoztatja,¹⁰¹ Payr véleményét még határozottabban képviselve.

Manliusnak ebből a Nádasdy fennhatósága alatti időszakából 22 mű maradt ránk, amelyek közül egyházi a legtöbb, 10 mű. Már említettük az ortodox lutheránus hitvalláskiadványt (61). Ránk maradt egy szertartáskönyv (60), elmélkedések és prédikációk (65, 72), Róma-ellenes vitairatok (68, 69, 73) — ezek mind magyar nyelvűek; kis töredékben ránk maradt egy német (62) és egy kajhorvát (64) imakönyv; továbbá egy német és latin vallásos verseket tartalmazó egyoldalas nyomtatvány, melyre még vissza kell térnünk (81). Tudunk még egy elveszett kajhorvát katekizmusról is.¹⁰² Oktatási célt szolgál két kiadványa: töredékben ránk maradt latin nyelvű latin nyelvtan (66), valamint egy latin—magyar—német szójegyzék, melynek végén mintegy 5 lapnyi terjedelemben országneveket, majd magyarországi helyneveket közöl három nyelven (70). Ebből az időszakból csak egyetlen ponyvakiadványáról tudunk (63), amely a protestáns belharcolok csitulásának és az erősödő ellenreformációnak az idején nyomott művek közt kivétel, talán még az előző kényszerű üzleti szakaszból hátramaradt kézirat kinyomtatása. Manlius 1604-re szóló naptárának saját kötetű borítófedeléből került kiáztatásra ez az irodalomtörténetünkben eddig teljesen ismeretlen mű.¹⁰³

Visszatérve a (81) nyomtatványra, ez Manlius egyetlen 1605-ből való ránkmaradt munkája. Ez az érdekes és Manliusnál eddig ismeretlen manierista tipográfiai megoldású nyomtatvány a hite miatt száműzött stájerországi lelkész, Goepner Joannes újévi áldáskívánás kíséretében a stájer evangélikusoknak rendelt műve. Az impresszumban megadott nyomdát a betűtípusok, az iniciálé és a cifrák egyértelműen igazolják. A szokatlan folióméretű nyomtatvány újévi köszöntést is tartalmaz. A fő részt képező latin szövegben függőleges oszlopokban, T alakú keretekben és egy szív alakú kettős keretben keresztretjényszerűen elrejtett vagy inkább kiemelt betűk külön is értelmes szöveget adnak.

Anyakönyvi vagy ahhoz hasonló adat híján Manlius halála idejét min-

100. *RMNy* 812.

101. Magyar: i. m. 122. p.

102. *RMNy* S 856D = *MKSZ* 1976. 293. p.

103. Borsá: *Nyomtatványok*... 190—199. p.

den szerző szükségképpen utolsó ismert nyomtatványának megjelenéséhez kapcsolja. Manlius nyomdakészletével mintegy háromévi szünet után egy 1609-re készített naptárban¹⁰⁴ találkozunk újra. Itt azonban a nyomdász Farkas Imre, akit a szakirodalom mindenkor Manlius utódának ismert el a nyomdában. Bizonytalanság csak a körül van, hogy a nyomdát vette-e, vagy Manlius özvegyének keze révén, házassággal szerzett hozzá jogot. A bizonytalanságra egy följegyzés adott alkalmat. A dunántúli evangélikus szuperintendencia Csepregen 1630-ban tartott gyűlésén tárgyalták Manlius fiának Gergelynek keresetét Farkas Imre ellen. A vonatkozó följegyzés pedig így szólt: „Gregorius Manlius contra Emericum Farkas de haereditate Typographiae certat, hic vincit, quia mediam partem per uxorem, matrem prioris, adquisivit, pro dimidia 60 fl. solvit.”¹⁰⁵ Van, aki itt az „uxor”-t pusztán Manlius feleségének érti és az adquisivit szót nem hozományként, hanem pénzért vagy munkával megszerzésnek magyarázza. Utóbbinak a „per” prepozíció mond ellent. Ha pedig az „uxor” nem Farkas felesége, hanem csak Manlius özvegye értelmében volna veendő, a korabeli szóhasználat nem így, hanem „viduá”-nak vagy „relictá”-nak nevezte volna, legalább is az „uxor” jelzőjeként. Payr¹⁰⁶ és Gulyás¹⁰⁷ még az özvegy feleségülvételével szerzett tulajdonjog elismerését olvassa ki a latin szövegből, melyet Havran Dániel közölt még 1899-ben.¹⁰⁸ Magyar Anrold Payrt követi.¹⁰⁹ Sennowitz a kérdést óvatosan kikerülve nem beszél a műhelybe való benősülésről, Manlius Gergely kései jelentkezését pedig esetleges külföldi tanulmányút mellett édesanyja halála kivárásának tulajdonítja.¹¹⁰ Semmelweis Sennowitzot követi,¹¹¹ bár idézi a latin szöveget, és hivatkozik Payrra is. Kovács József László a házasságot már csak lehetségesnek tartja.¹¹² — Az a gyakorlat, hogy az első segéd, vagy ennek hiányában nőtlen szakmabeli feleségül veszi az özvegyet, és átveszi a műhely vezetését, a nyomdászok között egyáltalán nem volt a korban szokatlan, számos hazai példa is akad. — Arra semmiféle adat nem áll rendelkezésre, hogy Farkas Imre Manlius segédje lett volna, vagy hogy 1606 és 1608 között a nyomda működött volna. — Manlius Gergelyről sincs ezen az egyen kívül több adatunk.

*

Az általuk fölvetett problémák miatt egészen külön tárgyalandó csoportot képviselnek a Manliusnak tulajdonított művek.

A teljes nyomdakészlet összeállításához — mint már utalás történt rá — Manlius Ljubljánában nyomtatott műveinek bevonása is elengedhetetlen volt. Ebből következően nem lehetett kihagyni az impresszumaikban nyom-

104. *RMNy* 972.

105. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 2077. 60b. — Közli Havran Dániel. — *MKSZ* 1899. 414. p.

106. Payr: *Dunántúli*... 82. p.

107. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon, II.* Bp., 1961. 101–102. p.

108. *MKSZ* 1899. 414. p. — Ma átpaginálás miatt 96. p. = 60b fol.

109. Magyar: i. m. 123. p.

110. Sennowitz: i. m. 92–94. p.

111. Semmelweis: i. m. 16. p.

112. *MKSZ* 1973. 360. p.

dásunk nevét viselő vagy működési helyére utaló nyomtatványokat, első sorban rölapokat, de a szakirodalomban neki tulajdonított műveket sem.

A ljubljanai működés idejéből öt ilyen kiadványt ismerünk.¹¹³ Ezen nyomtatványok betűtípusai emlékeztetnek a Manlius által használtakra, sőt egyezés is előfordulhat egy-egy típussal, ám a többi merőben más. A bennük alkalmazott könyvdíszek is eltérnek a Manlius egyéb műveiből ismertektől (X/I – X/VIII.). Az első ilyen mű Georg Khislnek a ljubljanai Nemzeti Múzeumban őrzött német nyelvű biográfiája (X1). A mű – mint tudjuk – eredetileg latinul jelent meg Manlius nyomdájában (3), majd német fordítása is napvilágot látott ugyancsak nála (4).^{113a} A német nyelvű életrajznak másik, a ljubljanai Egyetemi Könyvtárban levő példánya pontosan beleillik Manlius betűkészletébe. Ismerős cifráiból könyvdíszet állít össze, de magában is alkalmazza a címlapon. Ettől a ljubljanai egyetemi könyvtári példánytól az ottani múzeumi egész első ívében eltér. Más, díszesebb betűtípusaival igyekszik az ismerős nyomású példány szövegtükör-elrendezését követni, de a laphatárt is átlépő tördelési, továbbá helyesírási eltérést is találunk. A B ívtől kezdődően a két említett példány betűtípusa megegyezik, könyvdíszet is ugyanazon a helyen alkalmaznak. A díszesebb kiállítású múzeumi példánynak – Manlius más nyomtatványaiból ismeretlen – betűtípusai képviselve vannak a címlapon az egyetlen szónyi, szintén idegen típussal szedett kurzív kivételével, amely az A^{2b} lapon található. Ahn címlaptördelést is tükröző leírása az Egyetemi Könyvtár egyszerűbb változatáról készült, lelőhelyül is az Egyetemi Könyvtárt adja meg.¹¹⁴ A fentiek alapján a címlapot is tartalmazó A ív újranyomását lehetne feltételezni egy díszesebb kiállítású kiadás számára. Branko Reisp sem utal Manlius munkásságát összegző tanulmányában¹¹⁵ variánsra. A műnek a wolffenbütteli Herzog August Bibliothekban Yv 137 8° Hemst. (39) jelzetten őrzött példánya megegyezik az egyszerűbb példánnyal.

Külön csoportba tartozik a következő négy Manlius-impresszumú, törrökkel vívott csatákat és egyéb érdekes eseményeket megörökítő rölap. Egyező vagy csak részletekbe menő mérésekkel megkülönböztethető betűtípusok mellett mindegyik alkalmaz csak abban az egy nyomtatványban előforduló betűtípust is. A négy rölapban alkalmazott betűtípusokat egymással összevetve, a számos eltérés alapján kizárható az a föltételezés, hogy Manlius nyomdájának külön csak kisebb terjedelmű művek kiadására elegendő mennyiségű betűtípusai is lehettek volna. A kérdésföltevést az is indokolja, hogy a Medlingen melletti csatát leíró X2 rölap kivételével mindegyik utal impresszumában Laibachra, esetleg a nyomdász Manlius nevét is kiteszi. Mivel témájuk nem indokolja a hamis impresszum kényszerű használatát, inkább azt lehet föltételezni, hogy Manlius nyomtatta, de saját kiadásában ránk nem maradt rölapok más nyomdákban készült utánnyomásával van dolgunk. Ezt a föltevést megengedi az „erstlich gedruckt...” kifejezés kétértelmősége is. Annál inkább lehet erre gondolnunk, mivel is-

113. Mérethű címlapok: x1 – x5, katalógusok a Manlius-nyomtatványoké után.

113a. Címlapja az x1 címlap előtt.

114. Ahn: *Deutsche...* Nr. 5.

115. Reisp: i. m. [Nr. 8.]

meretes Manlius magyarországi működése idejéről nemcsak a nyomdász nevét és a megjelenés helyét föltüntető, hanem a betűkészletéhez is illő hasonló tárgykörű nyomtatványa. Például ilyen Pöckhlnek a Sasvár basa harcait megörökítő 41 és Pellérdi Péter haditudósítása 59. Tulajdonképpen ide sorolható Gabelmann *Monomachia*-ja 43, vagy a ránk nem maradt Tinódi Buda vesztéséről szóló éneke.¹¹⁶ Az általános gyakorlattól eltérően mind a négynek közös sajátossága, hogy szerzőjük nevét is megadják maguk a nyomtatványok.

Betűtípusai alapján a Manlius-művek közül ki kell zárunk az 1578. március 28-i medlingeni csatát leíró rölapot (X2). Impresszum nélküli ugyan, de hagyományosan Manliusnak tulajdonítják (Ahn stb.), ha a legújabb kutatás¹¹⁷ nem is látja egyértelműen így. A benne leírt csata helyét sem sikerült a szlovén történészeknek egyértelműen tisztázniok. A négy levélből álló nyomtatványnak sem négy betűtípusa, sem a címlap fametszete, sem a záródíszként alkalmazott hármass osztású levéldísz nem fordul elő Manlius készletében. A Dreschnick alatt 1578. május 21-én vívott csatáról szóló rölap (X3) impresszumát címlapján közli. A címlap kezdő kiemelő betűtípusának kisbetűi még csak beleillenenének Manlius megfelelő típusába, de az egyetlen verzális „W” már nem azonosítható, mert ennek a betűtípusnak nem került elő más Manlius-nyomtatványból „W” betűje. A következő két betűtípus pedig már teljesen idegen. A címlapon (X/I) és az A^{4a} oldalon található könyvdíszek (X/II) szintűgy. Az ugyancsak tévesen Manliusnak tulajdonított Homberger-műben (X6) láthatjuk viszont az utóbbit. A rölap egyébként három betűtípust használ.

A ljubljanaí egyetemi könyvtárban őrzött és az 1579. január 17-i török ünnepségekről és egyéb eseményekről beszámoló nyomtatvány (X4) sem sorolható be betűtípusainak hasonlósága ellenére sem a Manlius-nyomtatványok közé. Az egyszerűbb, szépen szerkesztett, csak a betűtípusok méretnek változtatásával a szöveggépbe ritmikát vivő címlapja már formájában is elüt a Manliustól megszokott címlapoktól. A különálló legfelső sorok kivételével a három egymás alatti szövegszakasz mindegyike a fölötte levő szakasz második legnagyobb típusával kezd, fokozatosan kisebb méretű betűtípust használva. Közben lefelé keskenyedő ék alakban következik a szöveg. Mind a négy betűtípus idegen Manliustól. — Variánsa található az OSZK-ban (X5), impresszuma is van, de egészen más betűtípusokat használ, mint az előző. Az előbbi, Ahn által is leírt rölaptól tördelése is eltér a címlap 5. sorától kezdve. Sem összesen négy betűtípusa, sem a címlapján használt (X/V), sem a végén alkalmazott (X/VI) könyvdísz nem fordul elő Manliusnál.

A Manliusnak tulajdonított művek között kell szólni Jeremias Hombergernek *Viola Martia* című, a gyónással és úrvacsorával foglalkozó könyvecskéjével (X6). A művet Szabó Károly óta Manlius nyomtatványaként tartja számon a szakirodalom, sőt jelentős szerepet tulajdonít neki Manlius Németújvárra kerülésével kapcsolatban.¹¹⁸ A németújvári ferences könyv-

116. *RMNy* 696.

117. Branko Reisp szíves szóbeli közlése.

118. Gulyás: *A könyvnyomtatás...* 211. p. — *RMNy* 518.

tárban őrzött eredeti példányon végzett mérések azonban kizárják, hogy Manlius nyomtatványáról legyen szó. Sem a címlapon látható nagyméretű kurzív verzálisok, sem a címlap keretét alkotó cifrák (X/IV), de a belőlük alkotott dísz a D₇b lapon sem fordulnak elő más Manlius-műben a már említett hurkos-fonatos (X/II) és az ugyanebben a műben található (X/III) dísszel együtt. A műnek egyébként nincs impresszuma, csak Grácban keltezett előszava.

Impresszumában is „Giessingen”-i Manlius-nyomtatványnak mondja magát a Jeremias Homberger ajánlásával és kiadásában megjelenő írása Anna waldecki hercegasszonynak (X7). Homberger neve, egyes betűtípusok és a mű E^{8b} lapján szereplő könyvdísz (X/VII) hasonlósága Manlius nyomdakészletéhez ezt sokáig megerősíteni látszottak, azonban a betűtípusok alaposabb és részletekbe menő vizsgálata kizárja. Az impresszum alapján esetleg lehet arra gondolni, hogy Manlius is kinyomtatta, s ennek az impresszumig hű utánnyomása van a kezünkben, de valószínűbbnek látszik a Batthyányi oltalma alatt működő Manlius nevének felhasználása. A Homberger-művek Manlius nyomdájával a magyar nyomdatörténettel foglalkozók körében oly mértékben összefonódtak — pedig Manlius csak kettőt nyomott belőlük Németújvárott (23 és 31) — hogy ezek alapján föltételezi például Gulyás Pál,¹¹⁹ hogy a hely és név nélkül megjelenő Homberger-ágendát Manlius nyomtatja ki Grácott útközben Ljubljana és Németújvár között. Pedig az a gráci Hans Schmidt (= Johannes Faber) nyomdász művei sorába illik és ekként is tartja számon a szakirodalom.¹²⁰

Az időrendben következő tárgyalandó mű újra egy röplap (X8), amely nem harcokról, hanem Konstantinápolyban észlelt égi jelenségekről ad hírt. Impresszuma a nevét számos változatban nyomtató nyomdászunknál szokatlan Hanss Männel-formától eltekintve pontos, megjelenési helyként Schützinget közöl. A működési helyét ismételtén változtató nyomdász 1593-ban valóban Siczen nyomtatott. Csakhogy a műben alkalmazott öt betűtípus ennél a nyomtatványnál sem egyezik az ismertekkel. A címlap könyvdíszé X/VIII és a művet lezáró kis dísz (száron egyetlen levél) sem ismeretes Manlius készletéből. Így ki kell zárni a Manlius-nyomtatványok köréből.

Manlius nyomdakészletével kerül, ha csak kérdőjelesen is, kapcsolatba egy impresszumában magát pozsonyi 1594-es kiadásúnak mondó röplap (X9). Nyomdászként Johan Walo szerepel rajta. Tárgya egyrészt Nógrád várának visszafoglalása, másrészt az előző X8-as röplap utánnyomása némi változtatással. Már Gulyás is megállapítja róla,¹²¹ ezen szövegösszehasonlítás alapján, hogy Walo nem mond valót, amikor első kiadásnak mondja a röplapot. Fitz pedig¹²² részbeni utánnyomás megemlítésével a rövid életű felvidéki nyomdák egyikének tartja a röplap egyébként ismeretlen kiadóját. — Walo nevű nyomdászáról, továbbá nyomdáról ebben az évben Pozsonyban mindeztideig nem tud a szakirodalom. A betűtípusok hasonlósága és Manlius működési helyének viszonylagos közelsége fölvetheti Manliusnak a mű ki-

119. Gulyás: *A könyvnyomtatás...* 212. p.

120. Lásd 63. jegyzet.

121. Gulyás: *A könyvnyomtatás...* 229. p.

122. Fitz: i. m. 274. p.

nyomtatójaként való föltételezését. Azonban a hasonlóság ez esetben sem jelent egyezést. A két tartalmilag egymástól nem független rölap (X8 és X9) betűtípusait összehasonlítva, Walo hat betűtípusából biztos egyezést csak egy, esetleges is csak egy további mutat a másik — Manlius nevét hamisan viselő — rölap öt betűtípusával. — Boris Bálent is foglalkozik a Walo-féle nyomdával és nyomtatvánnyal, különös figyelmet szentelve Manliusnak 1592-ig terjedő monyorókeréki tartózkodása idejéből a pozsonyi városi tanácsnak írott és szolgálatait felajánló levelére, melyről már volt szó.¹²³ Johan Waloról azonban neki sem sikerült további adatokat megállapítania.

Egészen más szempontok miatt, de a Manliusnak tulajdonított művek között kell megemlíteni — a teljesség kedvéért — még egy perikopáskönyvtörödéket (X10). Hovatartozása tulajdonképpen már eldőlt. Kezdtől Manlius vagy a betűkészlete egy részét tovább használó Farkas Imre nyomtatványai közé sorolták és 1598 és 1608 közé keltezték. A közel három ívnyi töredék szövegtípusát Manlius 1586-tól használja. A nyomtatványról azonban áztatott volta ellenére is jól megállapítható, hogy már meglehetősen elhasznált betűkkel készült. Összehasonlítva Manlius 1587 és 1604 közötti nyomtatványaiival, a töredékben azoknál kopottabb betűket találunk, sőt még a Farkas Imre működése elejéről valóknál is.¹²⁴ A szintén kiáztatott 1614-re szóló naptártörödé¹²⁵ után viszont jól illik. Tehát gyakorlatilag betűi állapota alapján a címlap nélküli 8°-ú Farkas Imre által 1614-ben nyomtatott perikopáskönyv előtt nem sokkal készülhetett ez a könyvfedélből előkerült 12°-ú töredék. Sajnos ma már megállapíthatatlan az őrzőkötelete. A töredéket próbanyomtatnak már csak terjedelme miatt sem lehet tartani. Talán először a keresletnél kisebb példányszámban készült s ezért követte hamarosan egy méretben közelálló újabb kiadás.

Szólnunk kell még a következőkről. Manlius többféle névváltozatát nyomtatványain a szakirodalom mint egyéni sajátosságot regisztrálta. Az esetleg nem is könnyen azonosítható helynévformák nyomtatványain szükségképpen többet foglalkoztatták a kutatókat. Azon sem lehet csodálkozni, hogy nyomtatványain csak a földrajzi helyek gyors váltakozását regisztráló Ahn nyomán bekerült a vonatkozó irodalomba Manliusszal kapcsolatban is — kissé sajnálkozó mellékízzel — a „vándornyomdász” fogalma. Ez szinte adódott is a megfogalmazás idejének viszonyaiból: a summások, kubi-kusok, vándoraratók keserves korszaka ez. A kifejezés pejoratív felhangjával szemben az egyes szakírók ismételten megpróbálják magyarázni, szépíteni a tényeket. A Manlius élete keretül szolgáló és jelen dolgozatban is — ha csak vázlatosan is, de — egész életpályáját átfogóan fölvezetett történelmi-társadalmi háttér talán önmagában érzékelteti már, hogy itt óvakodni kell a 19. század végi 20. századi vándormunkásokkal való párhuzamba állítástól. Ljublanai működése idején egy úgy és nemzet nyomdása; amikor itteni munkáját lehetetlenné teszik a történelmi folyamatok jelenségei, akkor — úgy tűnik — józan megfontolások alapján igyekszik a felvállalt

123. Bálent: i. m. 213—214. p.

124. *RMNy* 972., 998.

125. *RMNy* 1056.

ügyet tovább szolgálni annak a kornak kezdetén, mikor még él a reneszánsz mentalitás és erkölcs, de már érvényesül az ellenreformáció gazdasági-társadalmi nyomása. Aligha lett volna neki — az ekkor már családos embernek — nehéz megalkuvások árán közelebbi vagy biztonságosabb szakmájabeli munkalehetőséget találnia. Hiszen, ha kedvezőbb is volt a reformáció helyzete Magyarországon, mint Krajnában, az ellenreformáció erősödésével itt is számolni lehetett. — Ha első németújvári tartózkodása idején meg is jelentette Beythe István összes kinyomtatható kéziratát, Varasdra nem mint munka nélkül maradt ember ajánlkozik, hanem a ljubljanei Vramec-krónika révén már ismert színvonalú nyomdász újrafoglalkoztatásáról van szó. Ha Németújvárról egyszerűen kitélt volna a becsülete, akkor aligha láthatnók viszont a németújvári úrnő testvéreinek szolgálataiban, nem szólva arról, hogy Németújvárról való távozása után is dolgozik Batthyány Boldizsárnak, ha nem is mint nyomdász, de mint könyvkötő. Sőt utóbb nyomtatni is visszakerül Németújvárra. — Utolsó patrónusa, Nádasdy Tamás ugyan csak rokoni kapcsolatban állt addigi pártfogóival, a Batthyányakkal és Zrínyiekkel, tehát az ő birtokára költözését is inkább az előző pártfogók elégedettsége jelének értelmezhetjük, még ha nem is tévesztjük szem elől a lutheránus és kálvinista teológiai irányzat ekkor élesedő elkülönülését. Nem megfelelő szakembernek híre ment volna. — Manlius ismételt helyváltoztatásaira Magyari István már említett sajtóhiba-felpanaszolásával kapcsolatos megjegyzései további fényt vetnek. Arról ír ugyanis, hogy maga mint szerző nem tudott otthon lenni műve nyomtatása idején és így a korrektúrában sem vehetett részt. Általános törekvés volt abban az időben, hogy szerző és nyomda egymás közelében igyekezett lenni. Elég itt utalni a vízsolyi bibliakiadás körülményeire, vagy a Dalmatin-féle bibliafordítás vittenbergai kinyomtatására. Természetesen az utóbbinál az idegen nyelvet terület külön is indokolta a szlovén teológus-irodalmár szakemberek közreműködését. — Manlius dunántúli „ingázásában” természetesen a mindenkori patrónushoz való igazodás is erősen belejátszhatott, ha erről nem is tartunk számon egyelőre adatokat.

A reformáció ügyéhez való ragaszkodását láthatjuk a kényszerű kenyérkereső ponyvakiadási korszaka közben jelentkező és annak véget is vető igyekezet jeleit, Pozsonyba ajánlkozását, majd egyházi művek újrayomását. — Tudományos és oktatási, ismeretterjesztő kiadványai a reformáció és a humanizmus összefonódottságát tükrözik. — Természetes, hogy a működése körzetében élő előkelő családok lakodalmaik és gyászeseik ünnepelésére igénybevették szolgálatait. — Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a naptárak ekkor minden időjós és ismeretterjesztő törekvés mellett is erősen egyházi vonatkozású mindennapi igényt elégítenek ki. A török harcokról tudósító korabeli rölapok pedig, bármennyire is a mai újságok előfutárainak tekinthetők, ahol az életformát, sőt a pusztaság életét fenyegette az oszmán hódítás, ott nem foghatók fel merő üzleti vállalkozásnak. Nem véletlen, hogy a délszláv reformátorok közt ismételtelen előkerül a törökök közti misszió gondolata.

Manlius technikai tudásának és készségének nemcsak Homberger 1584-es megjelenésű teológiai kompendiuma, a Flosculus Eden bonyolult táblázata, továbbá az 1592-ben nyomtatott Pathai műé is bizonyítja. Utalnunk

kell itt a Beythe-féle haránt alakú énekeskönyv érdekes formátumára. — A technikai lehetőségek kihasználásában már szinte kissé manierista-játéknak tűnik egyleveles utolsó nyomtatványának szedése. A két irányban olvasható szöveg iparművészeti teljesítmény — egyébként az előkerültek mellett bizvást feltételezhetünk még jónéhány elveszett egyleveles nyomtatványt, hiszen ezek korábban nem számítottak könyvtárba való műnek, és még a naptáraknál is kevésbé maradtak az utókorra. Pedig ezek tanúsodhatnának talán jellegüknél fogva leginkább érdekes technikai megoldásokról.

A dolgozat nem vállalkozhatott minden Manliusszal kapcsolatos kérdés megválaszolására. Érdekes feladatnak ígérkezik felderíteni nyomdakészletének összeállítását, eredetét. A Hoffhalter-nyomdakészlettel való kapcsolatra már ismételten történt utalás, de a pontos összevetés és annak regisztrálása hátravan, ugyanakkor egyéb bővülések is regisztrálhatók a nyomdakészletben. Valamilyen érintkezés a nagyszombati nyomda iniciálásoraival is fennáll. (Vö. az iniciálé-katalógus megfelelő helyeit.) A magyar nyomdatörténet szempontjából talán még érdekesebb Manlius nyomdakészletének továbbélése, akár a Farkas Imre használatába átment részé, akár a nem regisztrálhatóé. Ezekre a kérdésekre azonban csak a Farkas Imre-féle nyomdakészlet bemutatása után kerülhet sor.

Végül meg kell köszönnöm Borsa Gedeon szíves fáradozását és segítségét, mellyel munkámat éveken át irányította, szakmailag vezette. — Köszönet illeti továbbá Soltész Zoltánné jóindulatú készségét, amellyel mindenkor lehetővé tette kutatásomat, sőt szaktudásával hozzájárult annak eredményességéhez.

MANLIUS NYOMTATVÁNYAINAK MŰFAJ, ILL. JELLEG ÉS NYELV SZERINTI MEGOSZLÁSA

LJUBLJANA

	Szlovén		Kaj-horvát		Német		Latin		Több nyelvű		Összes	
	van	elveszett	van	elveszett	van	elveszett	van	elveszett	van	elveszett	van	elveszett
Egyházi	10	—	—	—	1	—	—	—	—	1	11	1
Tudományos, oktatási	—	—	1	1	—	—	—	—	—	1	1	2
Naptár	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1
Alkalmi	—	—	—	—	1	2*	3	1	—	—	4	3
Hivatalos	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	1	2
Összes	10	—	1	1	4	5	3	1	—	2	18	9

* Rőplapok feltételezhetőek X3, X4, X5 és X8 alapján Manlius ljubljanaei és magyarországi működése idején egyaránt.

NYUGAT-DUNÁNTÚL ÉS VARASD

	Magyar		Salován		Kaj-horvát		Német		Latin		Több nyelvű		Összes	
	van elveszett		van elveszett		van elveszett		van elveszett		van elveszett		van elveszett		van elveszett	
Egyházi Tudomá-nyos, oktatási	20	2	—	1	3	1	3	—	6	3	1	—	33	7
Naptár	3	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—	7	—
Alkalmi	4	3+	?	—	—	—	—	2	?	—	—	—	6	3+?
Ponyva	1	—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—	9	—
Hadi-tudósítás	5	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	5
Összes	1	1	—	—	—	—	1	?*	1	—	—	—	3	1
	34	11	—	1	3	1	6	?	17	3	3	—	63	16

* Röslapok feltételezhetőek X3, X4, X5 és X8 alapján Manlius ljubljanaei és magyarországi működése idején egyaránt.

Manlius működési helyei és pártfogói

1575—80 (82) Ljubljana	18	mű	Krajnai rendek
1582—85 Németújvár =Güssing	17		Battyány Boldizsár — Zrínyi Do- rottya
1586—87 Varasd =Varaždin	4		Zrínyi György — Archo Anna, majd Stubenberg Zsófia és Erdődy Tamás — Ungnad Mária
1587—92 Monyorókerék =Eberau	8		Zrínyi György
1592—93 (Német)Lövő =Sicz	18		Zrínyi György
1594 ?	?		
1595—97 Németújvár	4		Batthyány Ferenc — Lobkovitz Poppel Éva
1598—99 (Sopron)Keresztúr =Deutschkreutz	5		Nádasdy Ferenc — Báthori Zsófia
1600 Sárvár	1		Nádasdy Ferenc
1601 (S.)Keresztúr	2		Nádasdy Ferenc
1602 Sárvár	4		Nádasdy Ferenc
1603—05 (S.)Keresztúr	10		Nádasdy Ferenc

Betűtípusok
(méretek miliméterben értendők)

- 1A Antikva kiemelő típus.
H: 10,0; l: 10,0 és 9,4; n: 5,2; p: 9,0, ill. 9,1; 20 sor nem mérhető.
Használata: 1575—1605
Kivágat: 27 N^{1b}, 27 V^{1a}, 42 I^{3b}. Ő pótlási kísérletek. d-jét 180°-al elfordítva p gyanánt is használja.
- 2A Antikva kiemelő típus.
H: 5,2; 20 sor nem mérhető.
Használata: 1582—1605
Kivágat: 73 T^{2a}. — A kivágat egyúttal a gyakori vegyes szedést is mutatja. — Csak verzálisa van. — Második X-e (egyetlen előfordulása: 73 C^{3a}) kurzívnak is tekinthető, héber álefre emlékeztet.
- 3A Antikva szövegtípus.
H: 4,0; l: 3,9; n: 2,1; p: 3,9; 20 sor: 114—116. Kapitälchen: 2,5.
Használata: 1575—1605
Kivágat: 28 D^{4a}, 29 A^{1a}, 29 Ddd^{2a} beugró betűkkel. — §: 1596-tól: 58 A^{5a}, 60 C^{7b}, 65 V^{4a}. — Kéz: 1578 10 Ss^{4b} utóbb 58 A^{5a}. — Első incipit jel: 44 A^{2a}, I^{3a}, 61 L^{1a}. — Második incipit jel: 60 b^{2a} stb.
- 4A Antikva szövegtípus.
H: 3,2; l: 2,8; n: 2,1; p: 3,1; 20 sor: 94—96.
Használata: 1575—1585
Kivágat: 27 Ff^{4b}
- 5A Antikva szövegtípus.
H: 2,8; l: 2,8; n: 1,8; 20 sor: 95.
Használata: 1586—1605
Kivágat: 47 a^{1b} — Naptárjegyeknél első csillag, első kereszt, első kettős-kereszt, mindkét háromleves jel 49-ből való; második csillag, ép és sérült □ (utóbbi 4A-ban is megvolt), második kereszt, második kettős-kereszt, továbbá a jobbra hajló hármas levélke, valamint az incipit-jel csak a 74 műben. — § 65 V^{4a}.
- 6 Üres szám
- 7K Kurzív kiemelő típus.
H: 5,2; l: 5,2; n: 3,1; p: 5,4; 20 sor: [155]
Használata: 1575—1605
Kivágat forrása: 27 N^{2a} — Nagyobb összefüggő szövegrészek, pl. prédikáció előtti alapigék kiemelésére.
- 8K Kurzív szövegtípus.
H: 3,0; l: 3,5; n: 1,9; p: 3,7; 20 sor: 95—96.
Használata: 1575—1586
Kivágat forrása: 30 A^{7a} — Szövegben egy vagy több sor kiemelésére, élőfejként; limináriában, de leggyakrabban marginálisként. — Varasdon 36 [I] C^{2a}-tól már csak N-je fordul elő beugróként. Ez még a 36 [II]-ben is fennáll.

9K Kurzív „indextípus”.

a—g; a: 1,5; b: 2,8; d: 2,5; g: 2,8; 20 sor nem mérhető.

Használata: 1600

Kivágit forrása: 65 C^{4b} — Szövegtükörben lapszéli jegyzetre utal.
Csak 65-ben fordul elő.

10 Üres szám.

11F Fraktúr kiemelő típus.

Verzális: 9,8—10,1; l: 9,9; n: 8,2—8,5; p: —; 20 sor nem mérhető.

Használata: 1577—1590

Kivágit forrása: 13 *^{2a} — D-je S-ként sosem, D-ként csak ebben az egy esetben fordul elő; elől nyúlványos v-je több ízben.

12F Fraktúr kiemelő típus.

H: 7,4; l: 6,3; n: 4,5; p: —; 20 sor nem mérhető.

Használata: 1577—1590

Kivágit forrása: 12 A^{1b}; 14 *^{1a} — Utóbbiban D-je 180°-al elfordított S, így csak itt. Beugró verzálisok: 6,5—7,8; közülük schwabachi E, I, H.

13F Schwabachi szövegtípus.

H: 5,8; l: 5,0; n: 3,5; p: 5,3; 20 sor: 114.

Használata: 1587—1605

Kivágit forrása: 45 G^{5a}. — O, P, W fraktúr.

14F Fraktúr kiemelő típus.

H: 5,5; l: 4,4; n: 3,3; p: 4,7; 20 sor nem mérhető.

Használata: 1575—1583

Kivágit forrása: 2 A^{2a}

15F Schwabachi szövegtípus.

H: 3,8; l: 3,5; n: 2,4; p: 3,5; 20 sor: 95.

Használata: 1575—1605

Kivágit forrása: 4 A^{1a}. — K-ja fraktúr, D-je 180°-al elfordított S. Ritkán használja 14F D-jét. — 16F-et „Kapitälchen”-ként használja.

16F Schwabachi kiemelő típus.

Verzálisok: 2,9—3,8; 20 sor nem mérhető.

Használata: [1598?] 1600—1602

Kivágit forrása: 62 N^{2a} — D-je, bár fordított S, nem azonos a sorozat S-ével. — 15F „Kapitälchen”-jeként használatos első sorban, de 15F verzálisa helyett beugrónak is, pl. 70-ben.

^{1A}
A Á Æ B C D E F G H I K
L M N O P Q R S T V Y Z

a æ b c d d e g h i i k l l m n o œ

p p r s f s t u v y z . , : ; =

K ö R ö Z T ö T V

V E T E K O D E S

o r u o f f a g o k .

^{2A}
A Æ B C D E F G H I L M N N O P

Q Q Q R S T V X Y , . .

Ÿ Z K E R ö Z T S E G R v L

ABCDEF GHIK LMNOÖ ÖÖ ÖPQRS

TVWXY YZ aaá ââä abcđ dēē fff gghiñj

k l m ñ n ñ o ò ô õ ö ő ö œ p q r s r s s t t u û ü v x y z &

• , : ; = () [\ ^ k k k k y z 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

ABCDEFGHIKLMNOPQ RSTVXYZ

AZZONY HAVANAK ELSŐ

nápolyan. 1584. ezteendőben. Az Nagya
sagos Batthyani Boltisár Vrnak Segő
delméuel, á kinek adgyon zantaa
lan iokat érte az Mennyei
Vr Isten.

VASARNAPI EPISTOLA.

lák, Magyarázattal ö z u c,
írattanak B e y r h e l s t v a n
Prædicator által.

SAGNAPVTAN, TIZÖN

ötödik vasárnapi Epistola Gal. 5. et 6. Heusagos.
dichőség eltauoztatásáról. Erőtelenök elzen
uedésiben való xelédsegről. egy
házi zolgának életé
fökről.

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z

ā á â ã ä å æ ç è é ê ë ì í î ï ð ñ ò ó

no ó ò ô õ ö ø ð é ê ë p q r s t u v x y z æ &

12-3-4/10

1234567890

Y8 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044

♂ ♀ ☉ ☽ ☾ ☿ ♁ ♃ ♅ ♇ ♈ ♉ ♊ ♋ ♌ ♍ ♎ ♏ ♐ ♑ ♒ ♓ ♈ ♉ ♊ ♋ ♌ ♍ ♎ ♏ ♐ ♑ ♒ ♓

Az emböri nemzetért való áldozat föl vétele melyben az egész emböri nemzet hamiságát es bínét magára vötte. Es eunnön maga, azattyát ertünk meg engedtetle. Ez azért az Christus áldozattya hazna, hogy az örök igazság nekeunk meg epjitetnék, es az mi hamisagunk ő általa el vétetnék.

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z

a á â ã ä å æ ç è é ê ë ì í î ï ð ñ ò ó ô õ ö ø

p q r s t u v x y z & . , : ; ' ()

1234567890

♂ ♀ 4 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

)) ● ♀ * * □ □ △ ♂ ∞ ∞ † † ‡ ‡ § § ¶ ¶

edgyik az Markalfnak iatekos es trefias che-
lekedeti, Azert ionak es hafznosnak gondol-
tjik lenni, hogy az tob irasok kozot ezekis a
trefias dolgok oluastassanak az emberekről.

Kerjük azért az iambor és tisztelendő olnast

A Æ B C D E F G G H I J J K L
 M N N O Ö P Q Q R S T T
 V U W X Y Z

á á á æ æ a b c d e é é ë ë ë ë ê ë f f i g h
 i i a i s j j j k k k l l m m n o ô ö ö ô ð p q q, q, r
 s s t t / s s t t u u ü u a u s ü ü v v w
 x y z z G . , : ; ? . . (

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

nak Bethlehem varasában, mert így íratot meg
 az Propheta által: Es the Bethlehem Iuda
 földé, semmikeppen nem vagy leg kisseb Iuda. Mich. 3.
 nak fő varasij kőzött: Mert the befölded menen,
 dő ki en nékőm az vezér, ki birya az en népe.
 met Jsræelt.

A A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z

a d d ã e as b c f f d e e e f f f f g h i i i j l l m n o c c o o s s p q r r

s s s s s t u u ũ u v x y z z & ... : ? -

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Quomodo adolescens docendus sit reliqua Etymologie præcepta: & præcipuas regulas Syntaxeos, una cum declinationibus & conjugationibus. Græcis simplicioribus: quomodo item usum mediocrem Latine linguae, ex Dialogis sacris, & selectioribus epistolis Ciceronis possit sibi comparare.

a b c d e f g

nittryac. Lasd meg elzt ⁸ Gellius
nal, ⁴ Macrobiusnal, ⁶ Pliniusnal
^c Suetoniusnal, ^d Senecānal, ^e Aes

A C D S G E N B
 ach defgil m n n o r i s t
 u ü v w z

Den Edlen vnd

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U
 V W X Y Z
 abcd effggh i k l m n o r i s s e t k u ü v w y z zc.

unſers einigen Herrn vnd Hey;

Dem Edlen vnd Ch:n.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z

aa b c c h d d e e f f f f g h i i j k l m m n n o o o p p r s s t t t z

u u u u v w y z . : ;

Wie sol ich denn thun/dasz
ichs wirdiclich/vnnd zu
Versicherung/Gottes ge-
nädigen Willens/vnd
Vergebunge der
Sünden ein-
pfahē?

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

aa a b c c h d d e e f f f f g h i i j k l m n o o p p r s s t t t u u u v w y z . : ;

Der Wolgeborenen Frauen/Frauen Maria

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

aaābbccchçdeēffghijēlmñnñooôprz

$s f \Pi f e t g u i l v w x y z \delta . : = (?$

12 3 4 5 6 7 8 9 0

贈從嚴翁器公明公西坡施氏

♂ ♀ ♂ ♀ ☉ ☽ ☾ ● ♂ ♀ * □ □ △ ♂ ♀ † ‡ § ¶ & ↑ ✕

von den Feinden genommen rath/ im
Kampff Ritterlich umbkom-
men/ Samit dem Vatters-
land vnnnd der Natur
schuldige pflicht
abgelegt.

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

Christe / Ewiger
GOTTES Sohn
der du in deiner was

Iniciálék

Az a sorozat 30×30 duplakeretes, ószövetségi jelenetekkel. 1575—1603

- A 1603 72 A^{4b} vö. Soltészné XXXVI 1
- B 1584 27 X^{2b} Ddd^{1a} vö. Soltészné XXXVI 3
- C 1583 23 A^{2a} vö. Soltészné XXXVI 4
- D 1584 28 E^{1b}
1588 42 e^{3b}
- F 1578 10 Ss^{4b}
1584 27 V^{4a} 28 3x 32 A^{2a}
1585 35 A^{3a}
1588 42 L^{2a}
- H 1584 27 4x ebből 2x 180°-al elfordítva
28 6x ebből 1x 180°-al elfordítva
1586 36 [II] P^{4a}
1588 42 4x vö. Soltészné XXXVI. 6
- I 1578 9 C^{3a}
1584 28 E^{4b}
1588 42 C^{2b}
1593 49 D^{2b} vö. Soltészné XXXVI 7
- N 1575 1 A^{1a}
1588 42 b^{4b}
1602 69 A^{1a}
- O 1588 42 Z^{3a}
kb. 1592 48 D^{1a}
- P 1576 5 A^{1a}
- S 1588 42 R^{3a}
1598 60 C^{8a} g^{5a} vö. Soltészné XXXVI 10
- T 1603 73 D^{1a}

b sorozat 28×28 következtetett méret, filmről

Duplakeretes, fehér pontokkal határolt, sötét háttérű feszület.
Egyetlen „H”. Kopott.

1598 61 C^{1a}

c sorozat 27,5×26,5 Duplakeretes. Sajtóján dolgozó nyomdász. Egyetlen „L”.

1604 77 A^{2a} vö. Pesti Mizser Gábor Újtestamentom-fordítása. Bécs, 1536. Singrener. Q^{3b} R^{3b} Y^{6b} (RMNy 16)

d sorozat 33×33 Keretes. Páncélos angyal (Mihály arkangyal). Egyetlen „V”.

1586 36 [I] V^{2a} [II] 7×

e sorozat 27×27 Duplakeretes, stilizált növénydíszes. 1578—1605

- A 1578 10 6×
- 1582 19 A^{2a} 20 A^{2a}
- 1584 27 17× 28 15× 29 15×
- 1585 34 3×
- 1586 36 [I] F^{2b} Dd^{1b} [II] 3×
- 1588 42 17×

- 1592 51 A^{2a}
 1593 53 A^{2a} 55 B^{1a} Soltészné LXXII 3
- C 1588 42 P^{2a} csonka „G”
- D 1578 10 3×
 1584 29 Y^{y3a}
 1585 35 A^{1b}
 1586 36 [I] Fff^{4a} Mmm^{4b} [II] Z^{1b} b^{2b}
- E 1578 10 F^{2b}
 1584 27 15× 28 3× 28-ban alsó harmadában hiány 29 5× ép!
 1586 36 [I] B^{1a} bal oldali keret alsó harmadában hiány itt és
 ezután; Bbb^{3b} [II] A^{1a}
 1588 42 5×
 1593 54 a^{2a} Itt és ezután alsó keret jobb fele is sérült
 55 A^{2a}
 1602 68 A^{1a}
- F 1588 42 e^{2a}
- G 1586 36 [I] 4× [II] 5×
- H 1578 9 [III] Y^{4a}
- I 1578 Az „I” gyakran 180°-al elfordítva
 9 [I] c^{1a} [II] A^{2a} Eee^{3a}
 10 97×
 1584 27 4×
 28 D^{1b} Itt keret balra fent sérült Fff^{2a} 180°-al elfordítva
 29 4× ép!
 1586 36 [I] 6× Innen végig mint 28-ban; [II] K^{4a} b^{1a}
 1588 42 D^{2b} Innen végig fent jobbra is sérült; N^{2a}
 1598 60 3× Mű mikrofilmen, sérülések észlelése bizonytalan
 1600 65 a^{4b}
 1605 81!
- K 1578 9 [I] 12× [II] 35× [III] 19×
 1584 27 E^{3a} Dd^{1a} 28 F^{4b} K^{1a} L^{1a} O^{2b} Cc^{2b} 29 Qq^{2b} Ss^{4a}
 1586 36 [I] 9× [II] I^{3a} X^{3a}
 1590 46 F^{2b} Keret alul sérült. — Soltészné LXXII 4
- L 1578 10 11×
 1579 13 A^{4a}
 1580 17 *^{2a} A^{1a}
 1584 27 4× 28 4× 29 3×
 1586 36 [II] N^{2b} Soltészné LXXII 5
- M 1578 9 [III] O^{3b} 10 N^{2a} N^{3a}
 1584 27 16× 28 10× 29 7× 31 A^{2a}
 1588 42 4×
 1591 47 A^{2b} Soltészné LXXII 6
- N 1578 11)(^{2a} A^{1a} (10 Xx^{4a} „N” helyett 90°-al elfordított „Z”-t
 használni!)
 1584 28 M^{3a} — OSZK 2-ik és MTAK példányában. (OSZK
 1. példányban ugyanezen e sorozat „Z” 90°-al el-
 fordítva!) T^{3b} Qq^{2a} Tt^{3b} 29 Ff^{1a} Vv^{3b}

- 1586 36 [I] L^{1b} Mmm^{2b}; e „N” elfordítva Z gyanánt Rr^{4a}
 Tt^{3b}; N helyett elfordított e „Z”: M^{1a} Ccc^{3a}
- 1588 42 G^{3b} Q^{4a}
- 1596 59 A^{2a}
- 1604 78 A^{1b} 80 A^{2a}
- O 1578 10 Tt^{4b}
- 1584 28 C^{3b} Oo^{2b}
- 1587? 39!
- 1588 36 [I] 4× [II] G^{3a} K^{2a}
- 1593 52 A^{2a} 54 t^{3b} — ismételten 180°-al elfordítva
- P 1578 9 [III] K^{1b} 10 11×
- 1584 28 Nn^{3b}
- 1586 36 [I] 9× [II] 3×
- 1587? 39! Soltészné LXXII 8
- Q 1583 23 C^{7a} filmről méretre nagyítva
- R 1578 10 Nn^{3b} Ss^{3b}
- S 1578 10 4×
- 1584 27 Xxx^{2a} 28 3× 29 Gg^{4b}
- 1586 36 [I] 9× ép; Nnn^{4a} és utána keret sérült jobb oldalán
 de itt 180°-al elfordítva! [II] H^{3b}
- 1595 56 A^{2a}
- 1604 75 A^{2a} keret bal alsó sarka is sérült
- T 1578 9 B^{3a} V^{2b} 10 15×
- 1584 28 3× 29 Rr^{2a}
- 1586 36 [II] 3×
- 1588 42 B^{1a} Soltészné LXXII 7
- V 1578 10 5×
- 1579 13 B^{1a}
- 1580 16 A^{1a}
- 1584 27 Hh^{1a} Bbb^{4a} 28 B^{4a} 29 Nn^{2b} Oo^{3a}
- 1586 36 [I] 3× [II] 9×
- 1598 61 A^{2a}
- 1604 80 B^{3b}
- Z 1584 28 Bb^{2b} Gg^{3a}
- 1586 36 [I] 4× Vö. még a sorozat „N” betűjével! „Z” ugyan
 vékonyabb vonalú, de szintén betűárnyékos.
- f sorozat 27,5×26,5 Duplakeretes, vékony vonalú, betűárnyék nélküli.
 Egyetlen „T”.
 1580 16 b!
- 1584 27 M^{2b} Zzz^{2a} 28 3× 29 3×
- g sorozat 27,5×27,5 Duplakeretes, virágdiszes, fehérrel pontozott sötét
 háttéren. Egyetlen „A”. Vö. Soltészné LV 2
 1602 69 a^{2a}
- h sorozat 28×27,5 Duplakeretes, fehér pontokkal szegélyezett, közepén
 stilizált virággal. Egyetlen „D”.
 1598 60 a^{2a} Bal széle sérült.
- i sorozat 27×27,5 Duplakeretes, sötét hátterű, leveles-virágos ágdísszel.

Egyetlen „E”. Vö. Soltészné LV 4

1598 60 a^{7b}

j sorozat 27,5×27,5 Kb. (film) Duplakeretes, egyetlen stilizált virág. Sötét háttér, fehér pontok. Egyetlen „L”.

1600 65 A^{2a}

k sorozat 28×28 Duplakeretes, sötét háttérű, stilizált leveles szár, virág és gyümölcs. Egyetlen „M”. Vö. Soltészné LV 9

1598 60 a^{4b}

1600 65 B^{1a}

l sorozat 28×26 Duplakeretes, sötét háttérű, közepén és sarkaiban stilizált virággal. Egyetlen „Q”.

1604 77 A^{1a} Bal oldala erősen sérült.

m sorozat 27×27 Duplakeretes, sötét háttér, finom rajzolatú növény minta. Kopott. Egyetlen „T”.

1598 60 b^{7b}

n sorozat 31×30 Duplakeretes, vázás-virágos, sötét háttérű. Egyetlen „M”.

1575 2 B^{1a}

1602 68 a^{2a}

o sorozat 39×39 Fehérrel kétszer keretezett, erősen stilizált fehér indás, sötét háttér. Egyetlen „W”.

1575 2 A^{2a}

p sorozat 44×44 Duplakeretes, fehér háttérű, stilizált leveles indadísz.

I 1578 10 3×

V 1578 10 *^{2a} A^{1a}

1586 36 [I] I^{3b} Aa^{1b} [II] 4×

q üres

r—dd sorozatok keretezetlen díszes fraktúrjellegű egyes betűk

r sorozat C 15×22 1590 45 B^{7a}

s sorozat D 14×15,5 1579 14 *^{2a}

t sorozat E 10×13 1590 45 G^{5a}

u sorozat E 14×15 1590 45 G^{6a}

v sorozat E 14,5×16 1590 45 C^{7b} G^{1b}

w sorozat E 13,5×16 1579 13)^{2a}

1590 45 H^{1a}

x sorozat E 16×23,5 1587 40 A^{2a}

y sorozat G 28×28 1587 41 A^{2a} méretre nagyítva filmről

z sorozat H 16×17 1590 45 H^{1a}

1598—1601? 62 N^{2a}

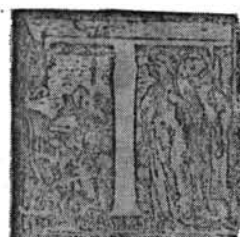
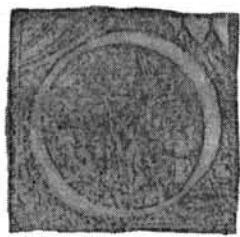
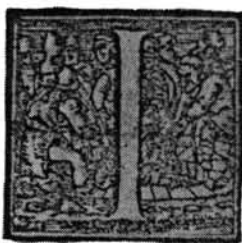
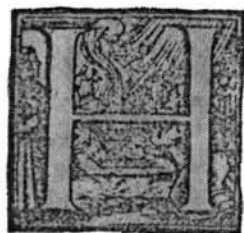
aa sorozat N 61×66 1577 6 B^{1a}

bb sorozat O 18,5×18 1590 45 A^{2a}

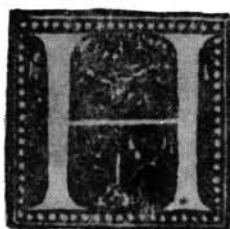
cc sorozat W 64,5×71,5 1577 6 A^{1a}

dd sorozat W 17,5×17 1590 45 4×

a sorozat

b

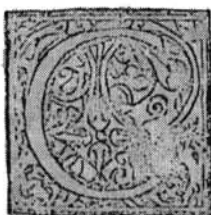
c

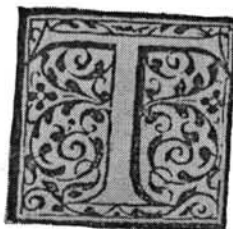
d

e sorozat

e sorozat

g

h

i

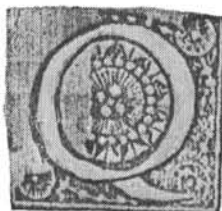
j

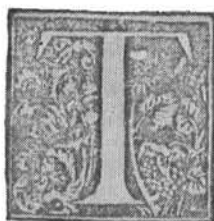
k

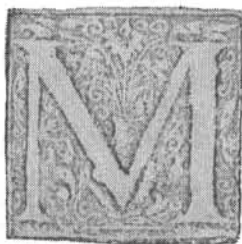
l

m

n

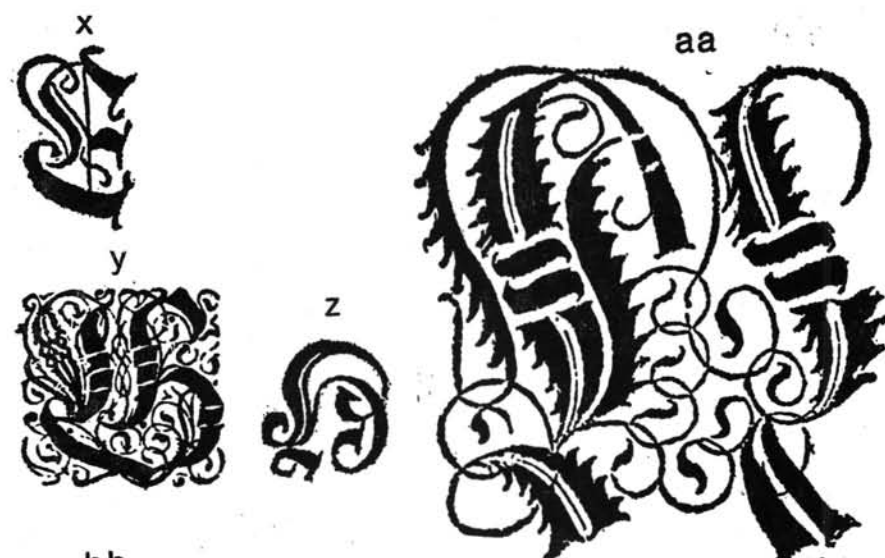

o

p sorozat

Illusztrációk

Címlapkeretek

- III. 1. 120×160 Négy sarkán a négy evangélista attribumával együtt. Fönt középen ovális keretben Atyaisten, alul ugyanígy Szentléleg-galamb, alatta a készítő H[einrich] V[ogtherr] monogramja. A keret két oldalán szárnyas angyalfej.
(Soltészné LXIV)
1578 9 [I] [II] [III]
1583 26 a^{1a}
1584 27 28 29 A^{1a})^{(1a}
1586 36 [I] [II]
1588 42
- III. 2. 115×168 Fönt középtű kétfejű-sasos Habsburg címer, alul középen a Habsburg fennhatóság alatt álló országok egyesített címere választófejedelmi süveggel, bal alsó sarokban Krajna címere választófejedelmi süveggel, jobb alsó sarokban Ljubljana város címere sisak helyén sarkánnyal; a keret két oldalán egy-egy körzött tartó férfi, a jobb felőlinél glóbusz is van. Az alsó címer kerete alján HV CL monogram.
1578 11 12
1583 26
1585 34
- III. 3. 85×130 Négy sarkában az evangélistákat attribútumaik szimbolizálják. Fönt középtű ovális keretben Atyaisten, lent szélesebb ovális keretben Jézus megkeresztelése; a keret két oldalán balról Ádám, jobbról Éva.
(Soltészné LXIX 1)
1582 19
1587 38

Bibliai vonatkozású képek

Nagyobb alakúak

- III. 4. 98×75 Középtű felhőkeretben Atyaisten, kétfelől teremtés, bűneset és kiűzetés a paradicsomból.
(Soltészné LXV 1)
1578 10 A^{1a}
1580 16 a
1585 34 B^{2a}
1588 42 B^{3b}
- III. 4a. $99,5 \times 75$ Noé családja és állatok bevonulnak a bárkába.
1578 10 B^{2a}
- III. 5. $98 \times 75,5$ Izráel átkelése a Vörös-tengeren.
(Soltészné LXV 3)
1578 10 Q^{1a}
1585 34 F^{3a}
1588 42 d^{1b}

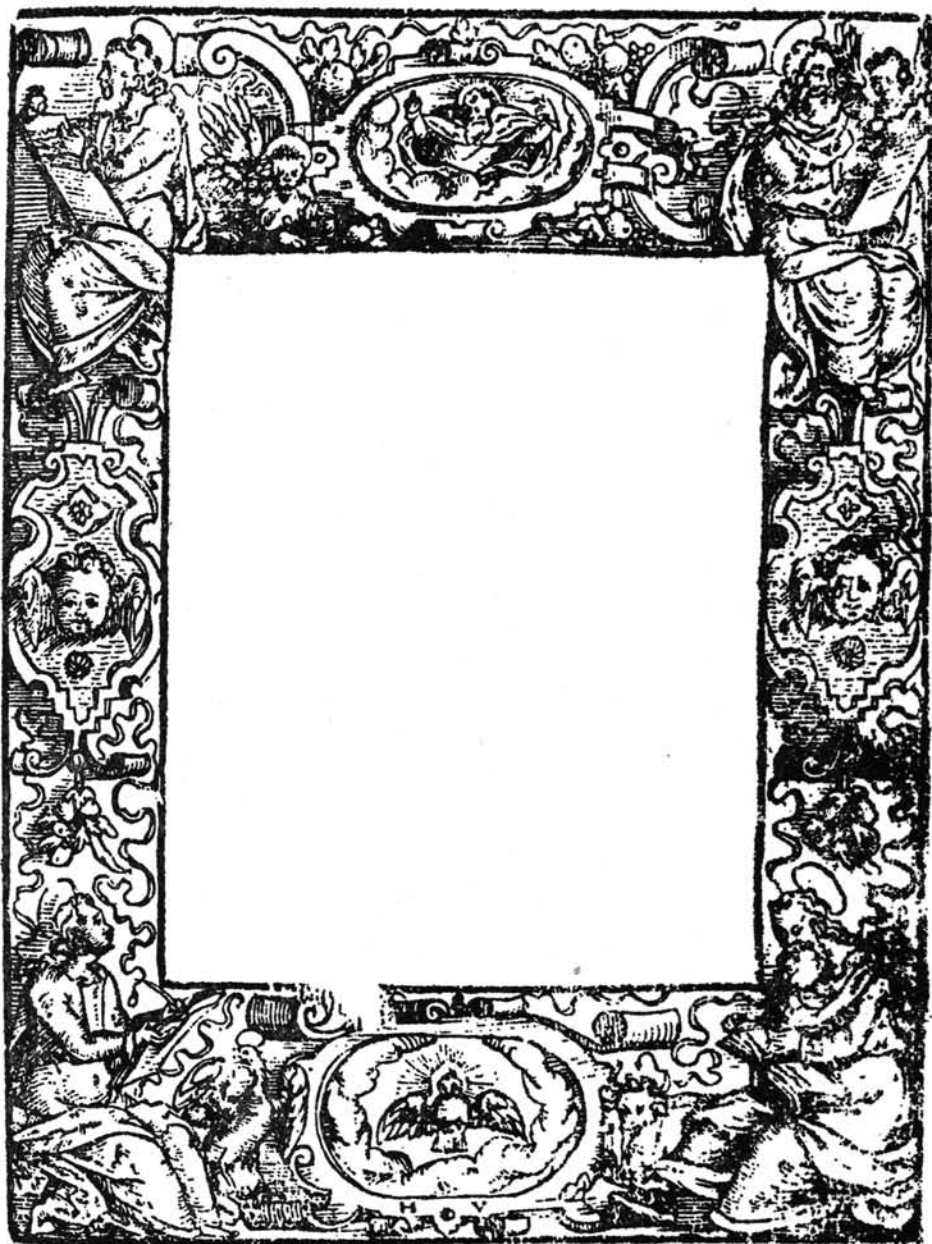
- III. 6. $94 \times 72,5$ Izráel népe táncol az aranyborjú körül, míg jobbra fönt
Mózes a tízparancsokat kőtábláit veszi át.
(Soltészné LXV 2)
1585 34 F^{1b}
1588 42 T^{1b}
- III. 7. $95,2 \times 72$ Az ércbíró
(Soltészné LXV 4)
1585 34 B^{4a}
1588 42 M^{3b}
- III. 8. 77×77 A tanító Krisztus képe köriratos ovális keretben, melyet két-
felől egy-egy angyal tart. MW monogram.
(Soltészné LXVIII 1)
1586 36 [I] A^{1b}
1588 42 D^{4a}
- III. 9. $54,5 \times 73$ Kain megöli Ábelt.
1580 18 A^{5a}
- III. 10. $54,5 \times 72$ Atyaisten földkoronggal özönvíz után.
(Soltészné LXVI 1)
1588 42 X^{1a}
- III. 11. $54,5 \times 73$ A részegen mezítelen Nőét betakarják fiai.
1580 18 A^{4a}
- III. 12. 54×73 Betsabé és Dávid.
1580 18 A^{6a}
- III. 13. $55,5 \times 72$ (Következtetett méret, nagyítás mikrofilmről.) Jézus meg-
keresztelése.
(Soltészné XXXIX 11 Hoffhalter)
1582 20 A^{5a}
- III. 14. 55×72 Jézus megkísértése.
(Soltészné XXXIX 12 Hoffhalter)
1588 42 M^{1b}
- III. 15. $55,5 \times 71$ Jézus, háta mögött két tanítvánnyal, térdelő és álló nőhöz
szól. (Mária és Márta, Lázár halála után.)
(Soltészné LXVII 3)
1588 42 Z^{3b}
- III. 16. 55×72 Jézus tanít az Atyaistenről.
(Soltészné LXVII 1)
1588 42 O^{1a}
- III. 17. 55×72 Jézus gyermekeket áld meg.
1582 20 E^{4b}
- III. 18. $54,5 \times 73$ Az adós szolga példázata.
1580 18 C^{4a}
- III. 19. $55,5 \times 72$ Keresztjét vivő Jézus.
(Soltészné LXVI 2)
1576 5 E^{2a}
1588 42 c^{3b}

- III. 20. $54 \times 72,5$ Golgota sok alakkal.
(Soltészné LXVI 3)
1576 5 E^{4a}
1588 42 c^{1a}
- III. 21. $54 \times 72,5$ (Következtetett méret, mikrofilmről nagyítva.)
Golgota Máriával és Jánossal.
(Soltészné LXVI 4)
1576 5 E^{3a}
1582 20 F^{4a}
1588 42 H^{4b}
- III. 22. 55×72 A Szentlélek kitöltése.
(Soltészné LXVII 4)
1582 20 F^{6b}
1588 42 f^{4b}
- III. 23. $64 \times 72,5$ (Következtetett méret, mikrofilmről nagyítva.) Gyüleke-
zetnek szószékéről beszélő pap.
1582 20 D^{8b}
- III. 24. $53,5 \times 73,5$ Úrvacsoraosztás.
(Soltészné LXVII 2)
1582 20 C^{3a}
1588 42 b^{1a}
1590 45 G^{9b}
- III. 25. 42×55 (Következtetett méret, mikrofilmről nagyítva.) Máté evan-
gélita attributumával.
1586 36 [II] Z^{1a}
- III. 26. 42×55 (Következtetett méret, mikrofilmről nagyítva.) Lukács
evangélita attributumával.
1586 36 [II] b^{2b}
- Kisméretű sorozat 30×30
- III. 27. A napkeleti bölcsek a kis Jézusnál.
1578 12 A^{2b} D^{1b}
1586 36 [I] 3 \times [II] G^{2b}
- III. 28. Jézus megkísértése
1578 12 A^{4b}
1586 36 [I] Q^{1b}
- III. 29. Keresztelő János tanít
1578 12 D^{1b}
- III. 30. Jézus a kánai menyegzőn
1578 12 A^{2b}
1586 36 [I] K^{4b} Nn^{4b}
- III. 31. Jézus szószékéről tanít
1578 12 A^{2b}
1586 36 [I] 3 \times
- III. 32. Keresztelő János a börtönben
1578 12 D^{1b}
1586 36 [I] B^{4a}

- III. 33. Jézust meg akarják kövezni a templomban
 1578 12 B^{1b}
 1583 25 B^{1b}
 1586 36 [I] V^{1a}
- III. 34. Jézus számárháton bevonul Jeruzsálembe
 1578 12 B^{1b}
 1583 25 B^{1b}
 1586 36 [I] A^{1a}
- III. 35. Jézus kiűzi a kufárokat a templomból
 1586 36 [I] Zz^{1b}
- III. 36. Jézus a Szentlelket ígéri
 (Soltészné LXVIII 4)
 1586 36 [II] H^{3b}
 1588 42 E^{1b} O^{3b}
- III. 37. Asszonyok Jézus üres sírjánál
 1578 12 B^{1b}
- III. 38. Az átszegzett kezű Feltámadott magyaráz az emmausi tanítványoknak
 1578 12 C^{3b}
 1583 25 B^{1b}
 1586 36 [I] Bb^{2b} Cc^{2b}
- III. 39. A Feltámadott váratlanul belép
 1578 12 B^{2b}
 1583 25 B^{2b}
 1586 36 [I] Ggg^{4a}
- III. 40. A Feltámadott sebeit mutatja Tamás apostolnak
 1578 12 B^{1b}
 1586 36 [I] Cc^{4b}
- III. 41. A Szentlélek kitöltése az apostolokra pünkösdkor
 1578 12 B^{3b}
 1583 25 B^{3b}
 1586 36 [I] Kk^{1a}
- III. 42. Jézus hajóból tanít
 1578 12 B^{4b}
 1586 36 [I] Ss^{4a} [II] A^{1a}
- III. 43. Jézus Nikodémussal beszél
 1578 12 B^{3b}
 1583 25 B^{3b}
- III. 44. Jézus a kardos, mellvértes kapernaumi századossal
 (Soltészné LXVIII 3)
 1586 36 [I] L^{4b} Kkk^{4b}
 1588 42 a^{2a}
- III. 45. Jézus a kíséreléssel érkező kardos kapernaumi századossal
 1578 12 C^{4b}
 1586 36 [I] C^{4a} Mmm^{2a} [II] C^{3a}
- III. 46. Jézus az adópénzről beszél két férfival
 1586 36 [I] 7 × [II] D^{4a}

- III. 47. Jézus a napra és holdra mutat a vég jeleiről szólva
1578 12 D^{1b}
1586 36 [I] A^{4b}
- III. 48. Jézus az égre mutat
1578 12 B^{2b}
1583 25 B^{2b}
1586 36 [I] Ee^{3b} Ff^{3b}
- III. 49. Az ítélő Krisztus
1588 42 V^{3b}
- III. 50. Jézus hajón viharban
1578 12 A^{3b}
1583 25 B^{4b}
1586 36 [I] M^{3a}
- III. 51. Jézus megáldja a kenyereskosarat
1586 36 [I] T^{1a}
- III. 52. Jézus megáldja a kiosztott kenyeret
1578 12 C^{1b}
1586 36 [I] Vv^{2b}
- III. 53. A meggyógyított gutaütött fekhelyét viszi
1578 12 C^{3b}
1586 36 [I] Iii^{2a}
- III. 54. Jézus némát (vagy vakot) gyógyít, háttérben hegy
1578 12 A^{4b} C^{2b}
1586 36 [I] R^{4b}
- III. 55. Fenti kép változata, középütt növény
(Soltészné LXVIII 5)
1578 12 A^{2b}
1586 36 [I] Bbb^{3a}
1588 42 Y^{4a}
- III. 56. Jézus vendégségben gyógyít
1578 12 C^{3b}
1586 36 [I] X^{2a}
- III. 57. Jézus meggyógyítja a ruháját érintő vérfolyásos asszonyt
1578 12 A^{4b}
1586 36 [I] R^{1b} Nnn^{1a}
- III. 58. Jézus meghallgatja az (elfátyolozott arcú) pogány asszonyt. (Mikro-
filmről méretre nagyítva)
1586 36 [II] Q^{3b}
- III. 59. Jézus gonosz lelket űz ki
1586 36 [I] P^{2a}
- III. 60. Jézus leprásokkal találkozik
1578 12 C^{2b}
1586 36 [I] Xx^{2a} Ddd^{3b}
- III. 61. Jézus temetni vitt holtat támaszt fel
(Soltészné LXVIII 2)
1578 12 C^{3b}
1586 36 [I] Qq^{1a} Fff^{3b}
1588 42 d^{2b}

- III. 62. Jézus tanít a szoros kapuról és keskeny útról
1583 25 B^{4b}
- III. 63. Jézus tanít a magvetőről
1578 12 A^{3b}
1586 36 [I] N^{1b} O^{2b}
- III. 64. Jézus tanít az elvesztett juhról
1578 12 B^{2b}
- III. 65. Jézus mint jó pásztor
1578 12 B^{4b}
1583 25 B^{2b} itt és ezután a keret fölül és balról sérült
1586 36 [I] Ee^{1a} Qq^{4a}
- III. 66. Jézus tanít a báránybőrbe öltözött hamis prófétákról. (Mikrofilmről méretre nagyítva)
1578 12 C^{1b}
1586 36 [II] L^{3b} N^{3a}
- III. 67. A napszámos szőlőkapások példázata
1578 12 A^{3b}
1586 36 [I] N^{3a} itt a keret jobbra fönt sérült
- III. 68. Jézus tanít a gazdagra leső halálról
1578 12 C^{2b}
1586 36 [I] Eee^{3a}
- III. 69. A szemben levő szálka és gerenda példázata
1578 12 B^{4b}
1583 25 B^{4b}
- III. 70. A farizeus és a vámszedő példázata
1586 36 [I] Aaa^{3a}
- III. 71. Az irgalmas samaritánus példázata
1578 12 C^{2b}
1586 36 [I] Ccc^{2b} itt és ezután a keret jobbról sérült
1588 42 S^{4a} a^{2a}
- III. 72. Példázat a nagy lakoma méltatlan vendégéről (?)
1578 12 B^{3b}
1586 36 [I] Iii^{4b}
- III. 73. Katonák kezére adott vétkes (adós szolga?)
1578 12 C^{4b}
1586 36 [I] Rr^{3b}
- III. 74. Példázat az adós szolgát elszámoltató királyról
1578 12 C^{4b}
1586 36 [I] Yy^{2b} Lll^{3a}
- III. 75. Példázat az ura adósaival összejátszó hamis sáfárról
1578 12 C^{1b}
- III. 76. Jézus ülve tanít
1578 12 B^{4b}
- III. 77. A gazdag és Lázár példázata
1578 12 B^{3b}
1583 25 B^{3b}
1586 36 [I] Oo^{4a}
1588 42 B^{1b} Q^{3b}

III. 4

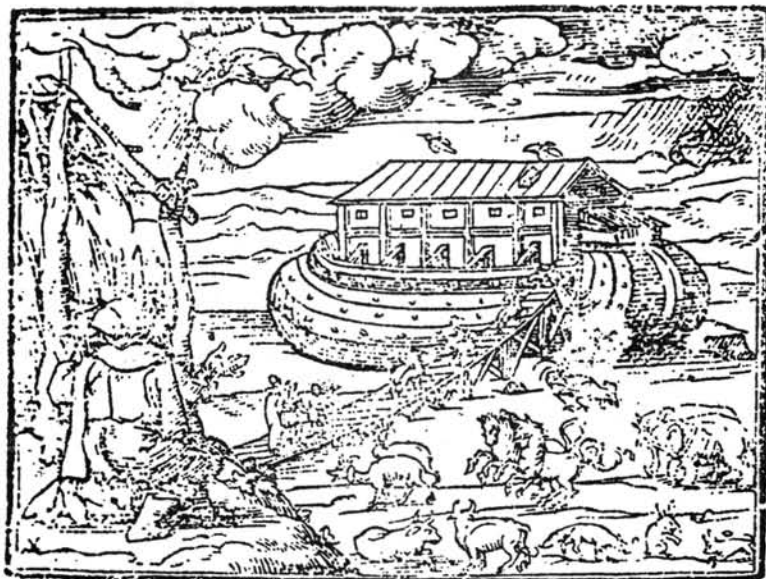
III. 2

III. 3

III. 4

III. 4a

III. 5

III. 6

III. 7

III. 8

III. 9

III. 40

III. 41

III. 42

III. 43

III. 44

III. 45

III. 46

III. 47

III. 48

I II. 49

I II. 20

I II. 21

I II. 22

III. 23

III. 24

III. 25

III. 26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

Planéták

- III. 78. $41,5 \times 68,5$ Sol/Nap
(Soltészné LXVIII 8)
1588 42 I^{1a}
- III. 79. 41×68 Luna/Hold
1578 12 D^{3a}
- III. 80. 41×69 Mars
(Soltészné LXVIII 7)
1588 42 T^{4b}
- III. 81. $41,5 \times 68$ Jupiter
(Soltészné LXVIII 6)
1588 42 T^{3b}
- III. 82. $41 \times 68,5$ Venus
1578 12 D^{3a}

Hónapképek

- III. 83. $56,5 \times 22,5$ Vízöntő — január
1592 49 A^{2b}
- III. 84. $56,5 \times 22,5$ Halak — február
1592 49 A^{4b}
- III. 85. $56,5 \times 23$ Kos — március
1592 49 A^{6b}
- III. 86. $56,5 \times 22,5$ Bika — április
1592 49 A^{8b}
1603 74 A^{2b}
- III. 87. 56×22 Ikrek — május
1592 49 B^{2b}
1603 74 A^{8b}
- III. 88. $56 \times 22,5$ Rák — június
1592 49 B^{4b}
- III. 89. 57×23 Oroszlán — július
1592 49 B^{6b}
- III. 90. $55,5 \times 22,5$ Szűz — augusztus
1592 49 B^{8b}
1603 74 A^{4b} B^{6b}
- III. 91. $57 \times 22,5$ Mérleg — szeptember
1592 49 C^{2b}
1603 74 B^{8b}
- III. 92. $56 \times 23,5$ Skorpió — október
1592 49 C^{4b}
1603 74 C^{2b}
- III. 93. $56,5 \times 22$ Nyilas — november
1592 49 C^{6b}
1603 74 C^{4b}
- III. 94. $55,5 \times 22$ Bak — december
1592 49 C^{8b}
1603 74 A^{6b} C^{6b}

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

Rézmetszetek

Az 1585-ös (34) műből mind elveszett. Az 1588-as (42) új kiadásból megmaradtakat a BEK, illetve az MTAK példánya alapján közöljük. A méretek az eredeti metszetekről valók. (Soltészné LXIX 2, LXX 1, 2, LXXI 1, 2.)

			BEK	MTAK	
III. 95. 97×147	A	C ^{3b} után	+	–	filmről méretre nagyítva
III. 96. 89×116	B	D ^{1b} után	+	+	filmről méretre nagyítva
+ 42×33	+ címer				
III. 97. 90×109	C	D ^{2b} után	+	–	filmről méretre nagyítva
III. 98. 95×135,5	[E]	L ^{4b} után	–	+	filmről
III. 99. 98×144	F	M ^{4b} után	–	+	filmről
III. 100. 90×108	G	P ^{4b} után	+	+	filmről méretre nagyítva
III. 101. 89,5×135	H	V ^{4b} után	+	+	filmről méretre nagyítva
III. 102. 102×148	K	C ^{2b} után	+	+	filmről méretre nagyítva

A

R

III. 96

III. 97

III. 98

F

III. 99

G

III. 100

H

III. 101

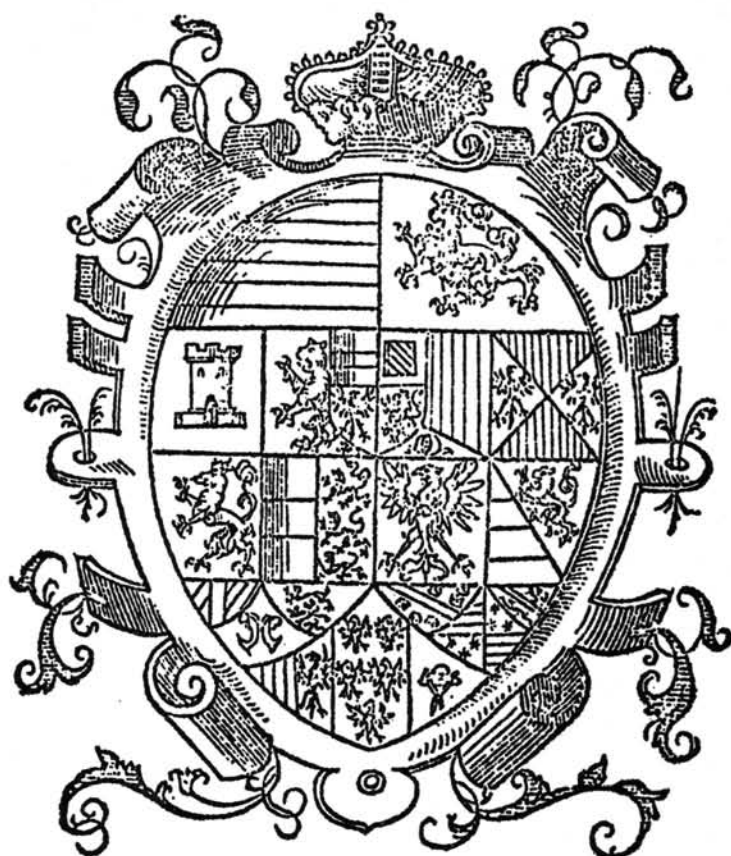

III. 102

Könyvdíszek

- I. 95×109 A Habsburg fennhatóság alatti országok egyesített címere.
1577 6 címlap
- II. 31×36 Magyar kiscímer négyelt formában, koronák nélkül.
(Soltészné LXXII 1)
1591 47 A^{1a}
1592 49 A^{1a}
- III. 51×31 Szárnyas angyalfej levéldísszel.
1600 65 o^{3a}
1602 68 a^{1a}
1603 72 A^{1a}
1604 75 A^{1a} 77 B^{4b} 78 H^{2b} M^{2a} 80 B^{4a}
- IV. $72 \times 25,5$ Téglalap alakú fonadék, három függőleges elemmel.
1575 2 B^{2a} 3 C^{2a}
1576 5 G^{3b} 5a A^{1a}
- V. 101×35 Lapos hatszög alakú fonadék, jórészt fehér közepű szalagokból.
1577 6 A^{3a}
- VI. $68,5 \times 29$ Téglalap alakú fonadék, jórészt fehérszegélyű szalagból, levél- és indadísszel.
1578 11)^(4b)
- VII. $78 \times 39,5$ Fekvő nyolcasra emlékeztető fonadék.
(Soltészné LXXII 10)
1584 28 Ooo^{6a} 29 Dd^{3a} Aaa^{3a}
1585 34 S^{3b}
1587 41 C^{2b}
1588 42 f^{3a}
1595 56 B^{4a} Nn^{4b}
1596 59 A^{1a}
1601 65 A^{6a}
1603 73 C^{2b}
1604 75 C^{1b} 77 3 \times 78 A^{4b}
- VIII. 43×16 Fekvő hatszög alakú kevés vonalú fonadék.
(Soltészné LXXII 9)
1596 58 A^{1a}
1598 60 a^{7a} g^{4b}
- IX. 66×56 Sarkára állított négyzet alakú leveles-virágos záródísz.
(Soltészné LXXII 2)
1591 47 D^{3a}
- X. 42×30 Sarkára állított lapított nyolcszög alakú fehérvonalú arabeszk-szerű dísz.
1578 9 [II] Ggg^{3a} 10 ragasztott címlap,)^(4b)
1579 14 E^{7b}
1580 17 A^{1a} H^{7a}
1582 19 A^{3b} 20 C^{2b}
1583 24 A^{3b}
1584 27 Iiii^{4a} 29 P^{2a} Aaa^{4a} 32 A^{1a} A^{4a}
1585 34 B^{3b} F^{1a}

1588 42 e^{1b}
 1590 45 3×
 1598—1601? 62 N^{6b}
 XI. 41,5×29,5 X. negatívja.
 1577 7 A^{1a}
 1578 9 [I] L^{4b} 10 4×
 1579 14 A^{1a}
 1582 20 F^{3b}
 1583 22 T^{5b}
 1584 28 Ooo^{4b}
 1587 41 A^{1a}
 1589 44 A^{1a} Ll^{4b}
 1590 45 4×
 1593 54 G^{4a} t^{3a} 55 S^{2b} Ezeknél és ettől fogva a középen levő
 négyzetke egyik oldala kikopott
 1596 58 A^{4b} S^{8b}
 1598 60 C^{3a} e^{4a}
 1602 70 X^{4b}

Gedruckt zu Laybach durch Hans Mannel/
Anno M. D. LXXVII.

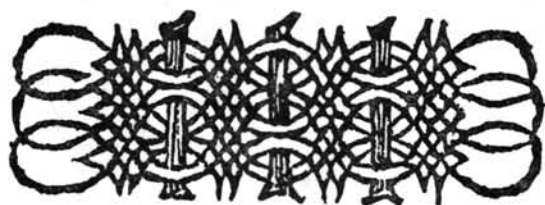
I

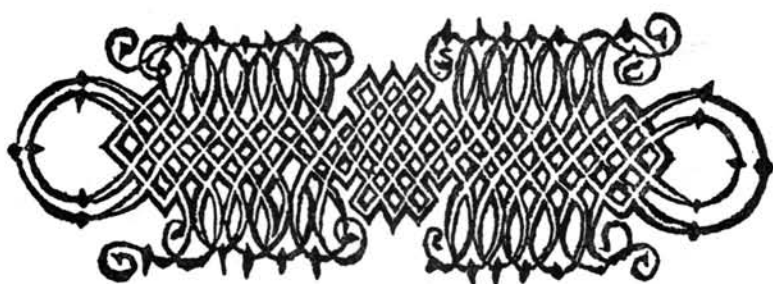
II

III

IV

V

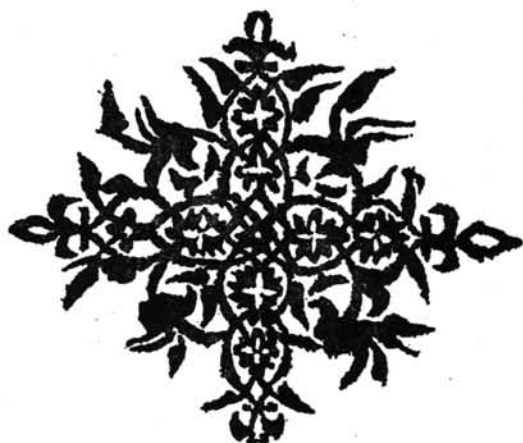
VI

VII

VIII

IX

X

XI

Nyomdai cifrák és variációik

Nyomdai cifrák

A+B 5×4

1575 1 4×
 1576 4 A^{2b}
 1579 13 *^{1a}
 1584 27 20× 28 3× 29
 9× 31)^{(7b F^{8b}}
 1585 35 A^{1a}
 1596 58 A^{1a}
 1598 60 10×

C 5—5,5×4,5

1575 1)^{(1a}
 1576 4 4× 5 7×
 1577 8 A^{1a}
 1578 12 naptárrész szöveg-
 kerete
 1579 13 5× 14 9×
 1580 17 B^{7b}
 1582 19 A^{1a} 20 9×
 1583 22 A^{1a} 23 D^{1b} 24 A^{1a}
 25 naptárrész kerete
 1584 27 Iii^{3a} 28 15× 29 P^{2a}
 33 naptárrész kerete
 1585 35 A^{1a}
 1586 36 [I] 68× [II] 8×
 1587 37 7× 38 4× 39 keret
 40 A^{1a} 41 A^{1a}
 1588 42 23×
 1589 44 4×
 1590 45 5×

1592 49 naptárrész kerete

51 4×
 1593 52 3× 53 3× 54
 23× 55 6×
 1595 56 3×
 1601 67 A^{1a} A^{2b}
 1602 68 A^{1a} 69 a^{1a} A^{1a} 70 A^{1a}
 1603 73 B^{1a} C^{4a} 74 naptár-
 rész kerete
 1604 78 A^{1a}
 1605 81 keret

D 6×3,5

1575 1 keret végig
 1583 25 naptárrész kerete
 1584 33 naptárrész kerete

E 7,8×7,5

1577 8 B^{1b}
 1578 12 5×
 1579 13 *^{1a}
 1598 60 3×

Variációk

1	1575 1 A ^{4a}
2	1603 73 B ^{1a}
3	1593 55 M ^{4a}
4	1586 36 [I] L ^{4a}
5	1593 55 R ^{3b}
6	1579 13 * ^{a1}

A

B

C

D

E

1

2

3

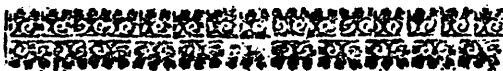
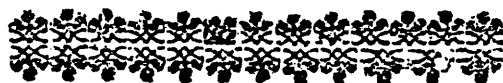
4

5

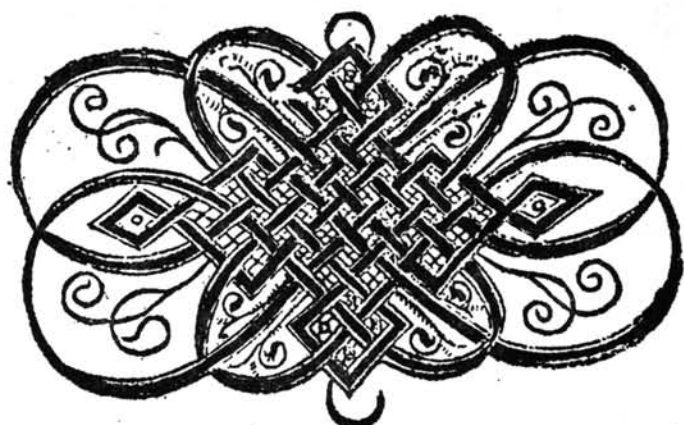

6

Manliusnak tulajdonított művekből illusztráció és díszek

	113×85	Csatajelenet 1578 X2 címlapján
X/I	86×54	Fekvő téglalap alakú szalagfonadék indákkal 1578? X3 A ^{1a}
X/II	53×48	Sarkán álló négyzet alakú szalagfonadék le- véldísszel 1578? X3 A ^{4a} 1582 X6 A ^{1b}
X/III	69×31	Fekvő téglalap alakú fonadék, belseje szög- letes, szalaggá szélesedő 1582 X6 A ^{6a}
X/IV	—×10	Különböző cifrákból összeállított dísz 1582 X6 A ^{1a} D ^{7b}
X/V	105×37,5	Fekvő téglalap alakú, egyik végén nyitott ke- retű szalagfonadék 1579? X5 A ^{1a}
X/VI	84×44,5	Fekvő téglalap alakú keretben ismétlődő sti- lizált növény minta 1579? X5 B ^{4a}
X/VII	54×32	(filmről) Tompa sarkán álló rombusz alakú stilizált növényi dísz 1589 X7 E ^{8b}
X/VIII	—×11,5	Különböző cifrákból összerakott dísz 1593 X8 A ^{1a}

X/I

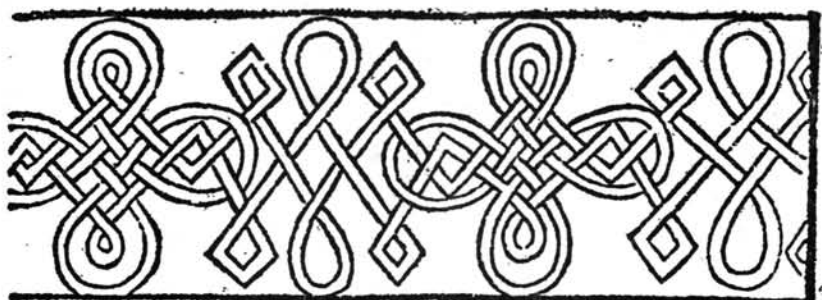
X/II

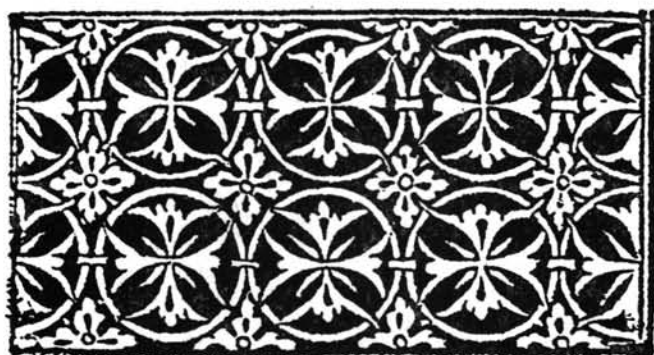
X/III

X/IV

X/IV

X/VI

X/VII

X/VIII

Manlius nyomtatványainak jegyzéke

Irodalmi hivatkozásokat csak a nem—*RMNy* tételeknél, ill. az *RMNy* megjelenése után előkerült műveknél közlök. A ljubljana-i idősakra nézve Reisp idézett tanulmányát vettem alapul, amely minden közvetlenül vagy közvetve ismert Manlius-nyomtatványt közöl. A továbbiakban az *RMNy*-t követtem. A varasdi nyomtatványokat idézett forrásaik alapján sorolom fel. — A ránk maradt nyomtatványokat folyamatosan sorsszámozom, közéjük iktatva — sorszám nélkül — a csak irodalomból ismertek címét. — Az egyes tételek leírása végén a vizsgált példány lelőhelyét és jelzetét közlöm (ha az másolat, utalok eredetijének lelőhelyére is), ha az nem az OSZK példánya. — Viszont külön jegyzékbe foglalom az általában Manliusnak tulajdonított, de nyomdakészletébe nem illő nyomtatványokat.

A lelőhelyeknél használt rövidítések:

EK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Budapest
LNM	Narodni Muzej, Ljubljana
LNUK	Narodna in Univerzitetna knjižnica, Ljubljana
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest

Ljubljana

1575

- Salicetus, Johann: *Rede wider die Türken*. Elveszett. Reisp [Nr. 1] Ahn: *Deutsche*... Nr. 2.
- 1 Dalmatin, Jurij (transl.): *Jesvs Sirah ali negove Buquice* (Latinski Ecclesiasticvs)... Drvkanv vLvblani, skusi Ioannesa Mandelza. MDLXXV.)⁽⁸⁾, A8—P8, Q1 = [128] fol. 12° Reisp [Nr. 2] Badalić: Nr. 152. Berčič Nr. 27. Ahn: *Slowenische*... Nr. 1. — LNUK 19 147.
- 2 Spindler, Christoph: *Ain chrisliche Leichpredig. Bey der Begrebnus weyland des... Hörwarden Freyherrn zu Auersperg*... Gedruckt zu Laybach durch Hannß Mannel MDLXXV. A4—E4 = [20] fol. 4° Reisp [Nr. 3] Ahn: *Deutsche*... Nr. 1. — LNM 4884.
- 3 Khisl, Georgius: *Herbardi Aursprgy baronis... vita et mors*... Labaci ex officina Joannis Manlij MDLXXV. A4—I2 (I3—4 üres) = [34] 4° Reips [Nr. 4] Ahn: *Lateinische*... Nr. 1.^{125a} — OSZK RMK III 469/2. péld. koll. 6. és LNUK 7005 III Ad és 25 959 II Lg.
- *Kalender für das Jahr 1576*. Laibach, J. Mannel, 1575. — Elveszett. Reisp [Nr. 5] Ahn: *Deutsche*... Nr. 6.

1576

- *General pro Maalzeit und Weinschenken*. — Elveszett. — Reisp [Nr. 6] Ahn: *Deutsche*... Nr. 4.
- *Wochenpfennigsgeneral*. — Elveszett. — Reisp [Nr. 7] Ahn: *Deutsche* Nr. 3.

125a Ahn, Friedrich: *Johann Mannels lateinische Druckwerke (1575—1605)*. — In: Mittheilungen des österr. Vereines für Bibliothekswesen. IV. 1900. Nr. 1., 3., 4., V. 1901. Nr. 1. — A továbbiakban: Ahn: *Lateinische*...

- 4 Khisl, Jurij: *Hörwarten Freyherrn zu Aursperg... Thaten...* Durch ... Hannsen Khratzenpacher verdeutscht. Gedruckt in... Laybach... durch Hanß Mannel. MDLXXVI. A4—K3 = [39] fol. 4° Reisp [Nr. 8] Ahn: *Deutsche...* Nr. 5. — LNUK 7006 III Ad. — Variánsa díszesebb szedésű első ívvel vö. X1.
- 5 Dalmatin, Jurij: *Passion tv ie, britkv terplene...* Drvkanv vLvblani, skusi Ioannesa Mandelza (MDLXXVI) (8, () 8, A8, (4, A8, C8—I8. = [84] fol. — Hozzákötvte külön címlappal:
- 5a *Passion Js vseh starih evangelistov...* Drvcanv vLvblani skusi Joannesa Mandelza MDLXXVI. A8—B6 = [14] fol. 12° Reips [Nr. 9] Badalić Nr. 155—156. Berčič Nr. 28. Ahn: *Slowenische...* Nr. 2.^{125b} — LNUK 10019 II C 8.

1577

- 6 Carl, Erzherzog von Österreich: *New auffgerichte Pergkwerchß Ordnung...* Gedruckt zu Laybach durch Hans Mannel MDLXXVII. A4, B6—E6, F3 = [31] fol. 2° — Reisp [Nr. 10] Ahn: *Deutsche...* Nr. 7. — LNUK 19 217—19 236.
- 7 Stangel, Tobias: *Carmen encomiasticvm: in celebres nvptias...* Adami L. Baronis ab Eck... et Annae Chislidis... Labaci... Ex officina Johannis Manlij 1577. A4—B4, C2a = [19] fol. 4° — Reisp [Nr. 11] Ahn: *Lateinische...* Nr. 3. — LNUK 6981 IOB.
- 8 Clarius, Leonhardus: *In nvptias...* Adami L. Baronis ab Eckh & ... Annae Chislidis... Labaci... Ex officina Joannis Manlij A4—B1 = [5] fol. 4° — Reisp [Nr. 12] Ahn: *Lateinische...* Nr. 2. — LNUK 6982 IOB.
- Strauss, Jakob: *Descriptio novi et prodigiosi cometae.* — Reisp [Nr. 13] —.
- *Genealogia... des adeligen uralten Geschlechtes deren von Rhein... aufs aller kürzeste in Rhythmus verfasst,* durch Hansen Mannel. Reips [Nr. 14] Ahn: *Deutsche...* Nr. 8. — Elvezsett.

1578

- 9 Spangenberg, Johann: *Postilla, to ie kerszhanske evangelske predige...* I ... *od adventa do paske...* (Transl. Sebastijan Krelj) (Laybach, Hanß Mannel) MDLXXVIII) (4,) (2, A4—Z4, a⁴—l⁴ = [142] fol. 4°. II ... *od paske... do adventa...* (Transl. Jurij Juričič) (vLivblani skosi [!] Ioannesa Mandelza, MDLXXVIII) A4—Z4, A^{a4}—Z^{z4}, Aa^{a4}—Gg^{g4} = [212] fol. müben 214 fol., mert 176 és 177 kimaradt, 4°. III ... *na vse poglavite prasdnike...* (Transl. Jurij Juričič) (Laybach, Hanß Mannel, 1578.) A4—Z4, a⁴—l⁴ = [136] fol. 4°. Reisp [Nr. 15] Badalić Nr. 159 Berčič Nr. 30 Ahn: *Slowenische...* Nr. 3 — LNUK 10 060, 97 936. Erősen sérült, hibásan kötött példányok.

125b Ahn, Friedrich: *Die slovenischen Erstlingsdrucke der Stadt Laibach (1575—1580).* Graz, 1896. — A továbbiakban: Ahn: *Slowenische...*

- 10 *Biblie, tv ie... pisma prvi deil vkaterim so te pet Mosessove buvqe... inu... kratka summa...* (Ed. Transl. Jurij Dalmatin) vLvblani skusi Ioannesa Mandelza MDLXXVIII *4, **6, A4—Z4, A^{a4}—Y^{a4}, Z^{a1} = [191] fol. nagy 4° — Reisp [Nr. 18] Badalić Nr. 158 Berčič Nr. 31 Ahn: *Slowenische...* Nr. 4. — LNUK II 52 394.
- 11 Vramec, Antol: *Kronika vezda znovich zpravljena...* vLubane po Iuane Manline MDLXXVIII)(4, A4—Q4 = [68] fol. 4° Reisp [Nr. 19] Badalić Nr. 161/162 Ahn: *Slowenische...* Nr. 5 — LNUK II B 9834.
- 12 Strausz, Jakob: *Almanach... auff's Jar MDLXXIX.* Laybach, Johann Mannel. A4—C4, D2, A2 (A3—4 üres) = [18] fol. 4° Reisp [Nr. 20] Ahn: *Deutsche...* Nr. 11 — Arhiv SR Slovenije Rkp 160 r.

1579

- 13 Habermann [Avenarius], Johann: *Kerszhanske leiipe molitve...* [Transl. Janž Tulščak] vLvblani, skusi Iansha Mandelza MDLXXIX *8, **8, B8—R8, S3 = [147] fol. 12° Reisp [Nr. 23] Badalić Nr. 164 Berčič Nr. 32 Ahn: *Slowenische...* Nr. 6 LNUK R 97 964. Mérethű fénykép, eredeti: København, Det kongelige Bibliotek (92, —344). Címlapvariáns Berčič Nr. 32a eltérés szerző, fordító és nyomdász keresztnevében: mindhárom Jansh helyett Ivan formában. — Fresach (Ausztria): Evangelisches Diözesanmuseum, jelzet nélkül.
- 14 Dalmatin, Jurij: *Ta celi catehismus...* vLvblani MDLXXIX *8, A8—M8 = [104] fol. 12° Reisp [Nr. 24] Badalić Nr. 163 Berčič Nr. 34. Ahn: *Slowenische...* Nr. 7 LNUK R 97 963 mérethű fénykép, eredeti: København, Det kongelige Bibliotek (92, —344).

1580

- Bohorič, Adam: *Elementa Labacense cum Nomenclatura trium linguarum Latinae, Germanicae et Slavonicae.* — Elveszett. — Reisp [Nr. 25] Badalić Nr. 160 Berčič Nr. 35 (l. még: 35a és 35b) Ahn: *Lateinische...* Nr. 4.
- 15 Bohorič, Adam: *Otrozhia tabla ali biblia* — Könyvfedélből kiáztatott egyleveles töredék. Reisp [Nr. 26] Badalić Nr. 168. Berčič Nr. 36 — LNUK 13 548.
- 16 *Perve buvqe Mosessove...* [1] fol. Reisp [Nr. 27] Berčič Nr. 37 — LNUK R 97 966 mérethű fénykép, eredeti: Graz Universitätsbibliothek jelzet nélkül.
- 17 Dalmatin, Jurij (transl.): *Salomonove pripvvisti, tu ie, kratki...* vLvblani, MDLXX (skusi Jansha Mandelza) *4, A8—G8, H7 (H7a: impresszum, H8 hiányzik) = [67] fol. 12° Reisp [Nr. 28] Badalić Nr. 166 Berčič Nr. 38. Ahn: *Slowenische...* Nr. 8 — LNUK R 97 965, mérethű fénykép, eredeti: København, Det kongelige Bibliotek (92, —344) — Fresach (Ausztria) Evangelisches Diözesanmuseum jelzet nélkül.
- 18 Luther, Martin: *Catehismus. Tv ie ty nar potreibnishi shtuki...* (Transl. Jurij Dalmatin) vLvblani MDLXXX.)(8, A8—F8, G7 (G^{7a}: (skusi Jansha Mandelza) impresszum, G8 hiányzik) = [63] fol. 12° Reisp [Nr. 29] Badalić Nr. 165a Berčič Nr. 39 Fresach (Ausztria) Evangelisches Diözesanmuseum jelzet nélkül.

1582

- 19 Beythe István: *Köröztyeni tudomannak revid summara...* Velagos Varat Manlius Janostul MDLXXXII A8–F8 = [48] fol. 8° RMNy 516 — MTAK. A 196/VIII film, eredetije: Tîrgu Mureş, Biblioteca documentară Teleki şi Bolyai 8/SZK I/199.
- 20 Beythe István: *Mikeppen az koroztyéni gyeulekőzetben...* Gyzzing Varasában Manlius Janostul. MDLXXXII A8–F8, G2 = [50] fol. 8° RMNy 517 — MTAK A 196/IX film, eredetije: Tîrgu Mureş Biblioteca documentară Teleki şi Bolyai 8/SZK I/200.
- 21 [Testimonium ordinationis.] [Gyssingae] MDLXXXII [Manlius] [I] fol. RMNy S 518A — MKSz 1976: 288 p. — BEK RMK II 23.

1583

- 22 (Frischlin, Nicodemus—Arconatus, Hieronymus): *Epithalamia in honorem nuptiarum ... Rogerii Lotharii ...ducentis... Singerorum ... Catharinam... Stoffelij... viduam... 1583...* Gyssingae in officina... Johannis Manlij. A4 = [4] fol. 4° RMNy 533 — Güssing (Ausztria) Franziskanerkloster 4/182–2.
- 23 Homberger, Jeremias: *Granvm framenti. Explicatio LIII. capitis Iesiae...* (Gyssingae) MDLXXXIII (Manlius) A8–T8 = [152] fol. 8° RMNy 534 — Güssing (Ausztria) Franziskanerkloster 3/7–3.
- [1] [Kulendárium az 1584. esztendőre.] — [2] [Egh jarasi jeuendő mon-dás... Stadius Gergy mestörteul zöröztetöt.] [Vij varat 1583 Man-lius] — RMNy 535 — Elveszett.
- 24 L'Écluse, Charles de: *Stirpium nomenclator Pannonicus*. Nemet-vyvvvarini MDLXXXIII per Iohannem Manlium. A8–D8 = [16] fol. 8° RMNy 536 Hasonmás kiadása Hunger, Friedrich Wilhelm Tobias: *Charles de l'Écluse, Carolus Clusius, Nederlandsch kruidkundige 1526–1609*. 's-Gravenhage 1927. 419–434.
- 25 [1–2 Schreibkalender auff das Jar... MDLXXXIII. Gestellt durch Georgium Caesium... — Prognosticon.] [Güssing 1583 Mannel] [A4] B4 [C4–D4, a4–b4] = [24] fol. 4° — S 537A — MKSz 1976: 288 p. — OSZK RMK II. 177a xerox, eredeti: Soproni városi levéltár nap-tárgyútemény.
- 26 [1] *Schreibkalender auff den alt vnd neuen Form auf... MDLXXXIII*. Gestellt durch M. Georgium Caesium... — [2] (*Prognosticon...*) Güssing durch Hansen Mannel. A4–D4, a4–b4 = [24] fol. 4° RMNy 537 — OSZK FM₂ 1905, film, eredetije: Soproni városi levéltár 4/26.

1584

- 27 Beythe István: *Az evangeliomok magyarazatii kiket... zoktak praedi-kállani...* Nymöt Vij Varat 1584 Manlius Ianos.)(3+1, A–Z, Aa–Zz, Aaa–Zzz, Aaaa–Iiii = [3]+311+[1] fol. 4° RMNy 552 MTAK I 4° 285 is.

- 28 Beythe István: *Eztendő által valo vasarnapi epistolák, magyarázattal*. . . Nymöt Vij Várat Manlius Ianos (1584))(A—Z, Aa—Zz, Aaa—Nnn, Ooo6 = [4]+240+[2] fol. 4° *RMNy* 553.^{125c}
- 29 Beythe István: [1] *Az zentők fő innepiiről valo evangeliomok, magyarázattal*. . . — [2] (Fő innep napocra valo epistolak magyarazattij. . .) Nymöt Vij Várat 1584 Manlius Ianos A, A—Z, Aa—Dd,)(, Ff—Zz, Aaa = [4]+187+[1] fol. 4° *RMNy* 554.^{125c}
- 30 Frischlin, Nikodemus: *De ratione institvendi pvervm*. . . Gyssingae MDLXXXIII Ioannes Manlius A—B = [16] fol. 8° *RMNy* 555.
- 31 Homberger, Jeremias: *Flosculus Eden, compendium*. . . Gyssingae MDLXXXIII In officina. . . Iohannis Manlij A,)(7+1, B—F, [] = [56] fol. + 1 tab. 8° *RMNy* 556 — Güssing (Ausztia) Franziskanerkloster 3/7—3.
- 32 *Tieffallianorum generosorum et. . . barronvm in Gvndelsdorff. . . Ioannis Christopori et. . . Wolfgangi Matthaei redditui. . . gratulatur schola Catodorpiana*. Gissingae, MDLXXXIII Ioannes Manlius A—D = [16] fol. 4° *RMNy* S 556A — *MKSz* 1975. 90—91 — OSZK RMK II 184c xerox, eredeti: BEK Hb 5041.
- 33 [1—2] [*Kalendárium és prognosztikon az 1585. esztendőre.*] [Németújvár 1584 Manlius.] [A—B] C+? = [24+?] fol. 8° *RMNy* 557.
- 1585
- 34 Frankovics Gergely: *Haznos es fölötte sziksegös könyv*. . . [Németújvár] 1585 [Manlius] A4—R4, S6 = [74?] fol. [10] tab. 4° *RMNy* 532 — *OSZK Évkönyv* 1972. 171—174. p. *MKSz* 1976. 287—288. p. *OSZK Évkönyv* 1973. 191—193. p. (címlap képével).
- 35 Personaeus, Nicolaus: *Epinikion in gloriosum triumphvm resurrexionis Iesu*. . . Gissingae MDXXCV [!] Ioannes Mannlius. A5 = [5] fol. 8° *RMNy* 571.

Varasd

1586

- 36 I. Vramec, Antol: *Postilla na vsze leto*. . . v Varasine MDLXXXVI (po Juane Manliuse))(, A—Z, Aa—Zz, Aaa—Nnn, Ooo2 = [242] fol. 4°. Pécs Egyetemi Könyvtár Zs X. 20 (róla film OSZK FM₂ 287). II. Vramec, Antol: *Postilla veszda znovich zpravlena*. . . v Varasdinu MDLXXXVI A—Z, a—f, g2 = [26] fol. 4° OSZK film (feldolgozás alatt), eredeti: Zagreb (Jugoszlávia) Nationalna Biblioteka. I+II: Badalić Nr. 192.

1587

- 37 Pergossich, Ioannes (Red.): *Praefationes et Epistolae*. . . Varasini Ioannes Manlius 1587 A—N, O 4 = [108] fol. 8° RMK II 198 BEK II. 22.
- 38 Skrynariach, Blasius: *De agno paschali*. . . Varasini MDLXXXVII a, A—O, P3 = [123] fol. 8° RMK II 199.
- 39 [Horvát nyelvű egyleveles nyomtatvány imádság szövegekkel] [Varasd 1587? Manlius] 1 fol. *OSZK Évkönyv* 1972. 176—177. BEK RMK223.

125c 29 kizsedése megelőzte 28-ét, az e E és e I iniciálék sérüléseinek tanúsága szerint.

Monyorókerék

- *Agenda Vandalica*. Monyorókerék 1587. Elveszett. RMNy 597A.
 - 40 Creutzer, Georg: *Sendbrieff Georgij Creutzers...* Eberau 1587 durch Iohannem Manlium A4, B1+, = [5+?] fol. 4° RMNy 598 Országos Evangélikus Könyvtár R 241/9.
 - 41 (Pöckhl, Erhard): *Neue zeitung aus Vngern...* zu Eberaw MDLXXXVII durch Hansen Mannel A—B, C2 = [10] fol. 4° RMNy 599 OSZK FM₂ 1424 eredetije: Olomouc (Csehszlovákia) Universitna Knihovna 4735.
- 1588
- 42 Frankovics Gergely: *Hasznos es fölötte szikseges könyv...* 1588. (Monyorokereken) (Manlius) A—Z, a—h = [124] fol. + [10] tab. 4° RMNy 617 — MTAK I—4—222 BEK I 32d col. 3.
 - 43 Gabelmann, Nikolaus: *Monomachia Hvgaro Tvrca...* [Monyorókerék] MDLXXXVIII typis Iohannis Manlii — A [B] C [D—O?] = [56?] fol. 4° — RMNy 618 — BEK RKM II 24. MKSz 1976. 287. p.
- 1589
- 44 *Az evangeliomoc es az epistolak...* Monyorokereken MDLXXXIX Manlius Iános által — A—Z, Aa—Ll (^{alternativ 8 et 4}) = [204] fol. 12° RMNy 630. Bp., Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye RMK I, 12. 1
- 1590
- 45 *Christlicher vnd kurtzer Bericht...* Ebaraw MDLXXXX bey Hans Mannel — A—G, H6+2, [] 1 = [63] fol. 8° — RMNy 647 BEK RMK II 25. Sajtóhibáknak egy levélnyi jegyzéke — a címlevél után beragasztva — a mű egy előző kiadásához készült.
 - 46 [*Énekeskönyv*. Red. Beythe István.] [Monyorókerék cr. 1590 Manlius.] [A] B—F [G—H] I [K—Z], a+? = 192 [+?] fol. Forma oblonga 8° RMNy 648.
- 1591
- Dragonus, Casparus: *Speculum theologicum et concionatorium...* Monyorókerék 1591. Manlius — Elveszett. — RMNy 667.
 - 47 *Salamon kiralynak, az David kiraly fianak Markalffal valo trefa beszedekek rövid könyve*. Monyoroköröken MDXCI Manlius Iános által. A—D = [32] fol. 8° RMNy 668.
- 1592
- Enyedi György: [*Gismunda és Gisquardus históriája*.] Monyorokereken 1592 Manlius RMNy 694 — Elveszett.
 - Laskai János (transl.): *Az Aesopus életéről...* Monyorokereken 1592 Manlius RMNy 695 — Elveszett.
 - Tinódi Sebestyén: [*Buda veszéséről és Török Bálint fogságáról*.] RMNy 696 — Elveszett.

Sicz

- 48 [1] [*Apollonius királyfi históriája.*] — [2] [Bogáti Fazekas Miklós:] (*Ez világi nagyi szocvr zavarrol...* [!]) [Sicz? ca. 1592 Manlius.] [A—C] D7+1 = [31] fol. 8° *RMNy* 699.
- Decsi Gáspár: [*Dávid király és Uriás históriája.*] Siczben *RMNy* 700. Elveszett.
- 49 [1—2] *MDXCIII* eztendőre való calendarium es az időnek napoke(n)t való allapattyarol, s egyéb történhető dolgokrol való ítélet. Crakkai Fontanvs Balint irasabol magyarra fordítatot. Siczben [1592] Manlius Ianos. A—D, E1+? = [33+?] fol. 8° *RMNy* 701 — *RMNy* megjelenése óta előkerült és az OSZK által beszerzett példány.
- Gosárvári Mátyás: *Az régi magyaroknak első bejövésekről...* *RMNy* 702 — Elveszett.
- Hunyadi Ferenc: [*Trója megszállása és veszedelme.*]... *RMNy* 703 — Elveszett.
- 50 [Pataki névtelen] — anonym.: *Eurialus és Lukrécia históriája.* [A] B—F [G4] = [52] fol. 8° *RMNy* 704 — *MKSz* 1976. 287. p.
- 51 Pathai István: *Az sacramentomokrol in genere...* [Sicz] *MDXCII* [Manlius] A, B3+1, C—X, Y4 = [167] fol. 8° *RMNy* 705 — *MTAK* Ráth 57.

1593

- [Balassi Bálint transl.: *Beteg lelkeknek való...*] *RMNy* 728 — Elveszett.
- 52 (Heltai Gáspár transl.): *Vigazstalo könyvetske... keresztyeny intes-sel...* (Siczben) *MDXCIII* (Joannes Manlius) A—S^{alternatim 8 et 4} T² = [110] fol. 12° *RMNy* 729 — Payr szerint (Dunántúli... 841. p.) fordítás Spangenbergből.
- 53 Pathai István: *Az sacramentomokrol in genere...* [Sicz] *MDXCIII* [Manlius] A8 B3+1 C8—X8 Y4 = [167] fol. 8° *RMNy* 731. A címlevél és az azzal összefüggő A8 levél kivételével azonos 51-el.
- 54 Szalaszegi György [transl.]: *Hetetszaka mindennapra megh irattatot imadsagok...* szerzetettének Auenarius [Habermann] Ianos által. (Sicz) *MDCXIII* [!] (1593 Manlyus) A—Z a—z Aa—Gg^{alternatim 8 et 4} = [320] fol. 12° *RMNy* 732.
- 55 Vizaknai Gergely: [*A Szentháromságról, a teremtsről és az angyalokrol...*] (Sicz) 1593 (Manlius) A—R^{alternatim 4 et 8} S³⁺¹ = [107] fol. 12° *RMNy* 733.

1594 —

Németújvár

1595

- 56 Beythe András: *Fives köntv* [!]. (Nymet Vivaratt) 1595 (Manlius) A—Z, Aa—Nn = [144] fol. 4° *RMNy* 766 *MTAK* Ráth 58.

1596

- 57 [Az evangéliomoc es az epistolak. Nimet Vivarat 1596 [Manlius]] A—Z, Aa—L^{alternatim 8 et 4} = [204] fol. 12° RMNy S 783A MKSz 1982. 352—356. p.
- 58 Heltai Gáspár: Szaz fabvla, mellyeket Aesopvsból [!]. . . egybe gyűtet. . . Nimet Vivarat 1596 Manlius Iános A—S = [144] fol. 8° RMNy 784.
- 59 Pellérdi Péter: Bathori Sigmondnak, Erdely orzagh feiedelmenek. . . nyeresegeről. . . Nimet Vyvarat DMXCVI [recte 1596] Manlius Iános. A4 B2 = [6] fol. 4° RMNy 785.

1597

- Beythe István: *Confessio*. Németújvár 1597 Manlius. RMNy 811 — Elveszett.
- Beythe István: *Encomion ubiquisticon*. — Elveszett. RMNy 812.

[Német] Keresztúr

1598

- 60 [Agenda, azaz szent-egyházi cselekedeteknek. . . módja.] [Keresztúr 1598 Manlius.] a—h = [64] fol. 8° RMNy 833.
- 61 *Svmmaia azoknak az articulosoknak, kikre vetekeodesek tamadtanak. . .* (Kereszturat) MD[CVIII] (Manlius) A—K, L4 = [84] fol. 8° RMNy 834 MTAK A/1217/IV film, eredetije: Kassa (Košice, Csehszlovákia) Diecézna Knížnica D IX 33.
- 62 [Gebetbuch Deutschkreutz? 1597—1601 Mannel.] [A—M] N [O+?] ^{alternatim 8 et 4} = [84+?] fol. 12° RMNy S 856A MKSz 1976. 290—291. p.

1599

- 63 [Kákonyi Péter?]: *Historia Croesi Lydiorm regis. . .* Kereszturat MDXCIX Manlius Iános. A—C = [12] fol. 8° RMNy S 856B MKSz 1976. 291—292. p.
- 64 [Molítvenik. Pri Sz. Krisi? 1597—1601 Mandelz.] [A—G] H—L M4 = [92] fol. 8° RMNy S 856C MKSz 1976. 293. p.
- *Catechismus Croaticus secundum Lutheri articulos. . .* [Pri Sz. Krisi? 1597—1601? Mandelz?] RMNy S 856D MKSz 1976. 293. p. Irodalom alapján feltételezett, lehetséges azonban, hogy még Varasdón készült 1586—1587.

Sárvár

1600

- 65 Magyar István [transl.]: *Kezbeli könyuetske az iol es bodogvl valo meghalasnac mesterségeről. . .* Bevst Ioachimnac irasabol. . . Saruarat MDC Manlius Iános. A4*4 B8 C4—Z4 a4—n4 o3+1 = [154] fol. 8° RMNy 869.

400

[Német] Keresztúr

1601

- *Kalendárium és prognosztikon az 1602. esztendőre. RMNy 877. Feltételezhető.*
- 66 Andreades, Michael: *Tyrocinium artis grammatices...* [Keresztúr] (1601) [Manlius.] A4?B6?C6?D8—K8 L12 M1+? = [87+?] fol. 8° *RMNy 875A OSZK RMK II 315b mérethű xerox, eredetije London, British Library 12 932 bb 4.*
- 67 Hartlieb, Georg: *Tymulus in honorem... Annae... Ioannis Schmuckij... coniugis...* Kerezturij 1601 Ioannes Manlius. A6 = [6] fol. 4° *RMNy 876 — BEK RMK II 39.*
- *Kalendárium és prognosztikon az 1602. esztendőre. RMNy 877. Feltételezhető.*

Sárvár

1602

- 68 (Eszterházi Tamás—Kürti István) [transl.]: *Az igaz aniaszentegyházról... Irattatot Aegidivs Hunnius... által. Saruarat MDCII Manlivs Ianos. a—g, h¹⁺¹, A—Z, Aa—Zz, Aaa—Zzz, Aaaa—Dddd, Eeee² = [645] p. 4° *RMNy 888.**
- *Kalendárium és prognosztikon az 1603. esztendőre. RMNy 889. Feltételezhető.*
- 69 Magyar István: *Az országokban valo soc romlasoknak okairol...* Sarvarat MDCII Manlivs Ianos. a—c, A—Z, Aa—Bb = [224] p. 4° *RMNy 890.*
- 70 Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura. Seu dictionarium Latino Hungaricum...* Sarvarini MDCII Ioannes Manlius. A—V, X4 = [160] fol. 8° *RMNy 891.*

[Német] Keresztúr

1603

- 71 [*Carmina lugubria*], (*epitaphium... Meslenaeorum.*) [Keresztúr, 1603—1604, Manlius.] [A] B [C?] = [8+?] fol. 4° *RMNy 899A.*
- 72 [Fabricius János transl.]: *Agoston barát szerzetin valo, Hollosi Godefridvsnak... meg tereseröl...* Kereszturat MDCIII Manlius Ianos. A—K, L¹ = [41] fol. 4° *RMNy 901.*
- 73 Zvonarics Mihály [transl.]: *Papa nem papa...* Osiander Andras által... Kereztvrat MDCIII Manlivs Ianos. A—Z, Aa—Ii = [128] fol. 4° *RMNy 902.*
- 74 [1—2] [*Kalendárium és prognosztikon az 1604. esztendőre.*] [Keresztúr 1603 Manlius.] [?] 2, A8—C8 + ? = [26+?] fol. 8° *RMNy 903.*

1604

- 75 Hartlieb Georg: *Carmen heroicvm spectabili et magnifico... Francisco de Nadasd...* Keresturini 1604 typis Ioannis Manlii. A—B, C1 = [9] fol. 4° *RMNy 910.*

- 76 [1–2] [*Kalendárium és prognosztikon az 1605. esztendőre.*] [Keresztúr 1604 Manlius.] [[] 2, A8–E8] F8 = [50] fol. 8° *RMNy* 911.
- 77 Nagy Benedek: *Naeniae quas, inobitvm... Francisci de Nadasd...* Kereztvrini MDCIV typis Ioannis Manlii. A4B4 C1 = [9] fol. 4° *RMNy* 912.
- 78 Magyar István: *Az tekintetes, nemzetes, nevezetes... Nadasdi Ferentz-nec... temetésekor löt ket praedicatioia Magyar Istvannac.* Kereszturat 1604 Manlius Ianos. A–G H2 I–L M2 = [42] fol. 4° *RMNy* 913.
- 79 Ruland Joannes: *Oratio luctuosa in immatvrvm obitvm... Francisci de Nadasd...* Kerezturini 1604 typis Ioannis Manlii. [] 4, = [4] fol. 4° *RMNy* 914 MTAK RM Ir II 30.
- 80 *Virtuti et memoriae spectabilis... Francisci de Nadasd... carmina fvnebria... posita.* Kereztvrini MDCIV typis Ioannis Manlii. A4–B4 = [8] fol. 4° *RMNy* 915.
- 81 Goepner, Johann: *Carmen de salutifera Christi... incarnatione...* Kerezturij 1605 typis Ioannis Manlij. [1] fol. 361×245 mm. *RMNy* 934.

*Manliusnak tulajdonított, illetve vele kapcsolatba hozott nyomtatványok
(Mérethű címlapmásolatok a Ljubljana-i művekről)*

1576

- X1 Khisl, Jurij: *Höwarten Freyherrn zu Aursperg... Thaten...* Durch... Hansen Khratzenpacher verdeutscht. Gedruckt in... Laybach... durch Hans Mannel. MDLXXVI. A4–K3 = [39] fol. 4°. Csak díszesebb idegen betűtípusokkal és részben eltérő tördeléssel és helyesírással szedett első ívében tér el 4-től. LNM 2024.

1578

- X2 *Neuwe Zeytung. Ein warhafftige... zeytung Wie der Türck ist den 28. tag Marcij für die Statt Medlinge gezogen...* MDLXXVIII H. ny. n. A1–4 = [4] fol. 4° Reisp [Nr. 16] Ahn: *Deutsche...* Nr. 9. Ahn: *Neue...* Nr. 1¹²⁶ Weller Nr. 485¹²⁷ LNM 3414.
- X3 *Warhafftige geschicht und Sig... durch... Hansen Ferenberger... den 21. tag... May diss Achtundsibentzigisten jars... under Dreschnickh...* Gedruck in... Laybach... Durch Hansz Mannel. A1–4 = [4] fol. 4° British Museum, London 1312. c. 69 (2). — Talán azonos Reisp [Nr. 17] Ahn: *Deutsche...* Nr. 10. Ahn: *Neue...* Nr. 2 leírásával, melyek a címlap szedését nem tükrözik, csak irodalmi források alapján közlik a címet.¹²⁸

126. Ahn, Friedrich: „*Neue Zeytungen*“ aus Johann Mannels Druckerpresse. *Mittheilungen des österreichischen Vereines für Bibliothekswesen.* 2. Jahrg. 1898. 1–9., 29–32., 66–72. p. A továbbiakban: Ahn: *Neue...*
127. Weller, Emil: *Die ersten deutschen Zeitungen mit einer Bibliographie (1505–1599).* Tübingen, 1872.
128. Branko Reisp, Ljubljana volt szíves felhívni figyelmemet a röplapra és mérethű xeroxát rendelkezésemre bocsátani.

1579

- X4 *Türkische grewliche Zeittung. Wie Baijacidis... den 17. Januarij dises 1579. Jars... Pancket... gehalten...* (Leybach, Hans Manel) A1—4, B1—2, C1—3 = [9] fol. 4° Reisp [Nr. 22] Ahn: *Deutsche...* Nr. 14 Ahn: *Neue...* Nr. 4 Weller Nr. 508 — LNUK R 97 993.
- X5 *Türkische grewliche Zeytung. Wie Baijacidis... den 17. Januarij dises 1579. Jars... Pancket... gehalten...* (Leybach, Hans Manel) A4—B4 = [8] fol. 4° — OSZK Ant. 3497.

1582

- X6 Homberger, Ieremias: *Viola Martia Ieremiae Hombergeri...* H. é. ny. n. A8—C8, D7+1 = [31] fol. 8° — *RMNy* 518. Güssing (Ausztria) Franziskanerkloster 3/7—4.

1589

- X7 Waldeck, Anna von: *Das fürstliche Wurtzgertlein...* Mit einer Vorrede Ieremiae Hombergers... MDLXXXIX (Giessingen durch Hans Mannlin) A8—E8 = [40] fol. 8° *RMNy* 634. Wien Österreichische Nationalbibliothek 80 H 53.

1593

- X8 M., A.: *Neue Zeittung vnd Wundergeschichte so zu Constantinopel den 10. Februarij dises 1593. Jar offentlich am Himel gesehen...* verfasst durch A. M.—Schützing... bey Hansen Männel. Anno 1593. A1—4 = [4] fol. 8° Ahn: *Deutsche...* Nr. 17 Ahn: *Neue...* Nr. 6 és Nachtrag Weller Nr. 773. Hubay előszavában említi¹²⁹ — *RMNy* 730. MTAK Ráth 561.

1594

- X9 *Zwo warhafftige Newezeitung, die erste von Nouigrat... Die andere aus Constantinopel...* Erstlich gedrucket zu Preßburg bey Johan Walo Anno 94. A1—4 = [4] fol. 8° *RMNy* 750 Berlin Deutsche Staatsbibliothek Ye 5016 — Vizsgálata mérhető xerox alapján.

1613—1614

- X10 [*Evangeliumok és epistolák*] [Keresztúr 1613—1614 Farkas Imre] [A12—I12] K12—M12+? = [144+?] 12° *RMNy* 900.

129. Hubay Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480—1718.* Bp., 1948. X. p.

Hürwarten Freyherrn zu Qlursperg/ etc.
 Warhafftige/ Ritterliche/ Ansehenliche Tha-
 ren: Wie er die zeit seines lebens seinem lieben
 Vatterland in Politischen/ auch ansehnli-
 chen Kriegsbenehmen gedient / dessen Wol-
 fart aygnem leben fürgezogen / vnnnd auff
 den 22. Tag Septemb: des 75. Jars/ von den
 Türcken bey Mudatschki vnuersehens vber-
 fallen/ obermannt/ vnd nach mit eygner hand
 von den Feinden genönnen rath/ im
 Qhampff Ritterlich vmbkom-
 men / Samit dem Vatter-
 land vnnnd der Natur
 schuldige pflicht
 abgelegt.

Durch
 Herrn Georgen Rhisl zum Kaltenbrunn/ Vrb-
 drucksassen der Fürstl: Graffschafft Görz/
 in Lateinischer Sprach beschriben / vnnnd
 Hannsen Khragenpacher verdeutscht.

Gedruckt in der Fürstlichen Hauptstat Laye-
 bach in Fürstenthumb Crain/ Durch
 Hansß Mannel.

M. D. LXXVI.

Hörwarten Frey =

Herrn zu Mursperg / i. c. Warhafftige/
Ritterliche/ ansehnliche Thaten: Wie er die zeit
seines lebens/ seinem lieben Vatterland in Poli-
tischen/ auch ansehnlichen Kriegsbeuelchen ge-
dient/ dessen Volsant aignem leben fürgezogen/
vnd auff den 22. Tag Septemb: des 75. Jars/
von den Türcken bey Wudatscheki vnuersehens
überfallen/ übermannt/ vnd nach mit aigner
hand von den Feinden genommen Nach/
im Kampff Ritterlich vmbkom-
men/damit dem Vatterland
vnd der Natur schul-
dige pflicht ab-
gelegt.

Durch
Herrn Georgen Khisl zum Kalten-
brunn/ Erbdrychsassen der Fürstl: Graffschafft
Görz/ im Lateinischer Sprach beschriben/
vnd Hansen Khrazenpacher verdeutschet.

Gedruckt in der Fürstlichen Hauptstatt Laybach im
Fürstenthumb Crain/durch Hans Mannel.

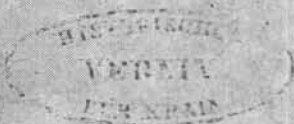
ANNO M. D. LXXVI.

Neuwe Zeitung.

Ein Warhafftige vnd erschrockliche Neuwe Zeitung / Wie der Turek ist den 28. tag Marcij/ für die Statt Medlinge gezogen/ vnd eingenommen hat/ Wie er allda zwey Tausent Menschen vmbbracht vnd wegegeführt hat/ vnd wie er darz nach den zwölfften tag Aprills von den Windischen vnd Krapadischen Bawren/ mit zwölff Tausent Mann geschlagen ist worden/ etc.

Anno. M. D. LXXVIII.

Warhafftige geschicht

und Sig der fr. u. den reichen Türckhischen Nider-
lag / so vermittelst Göttlicher gnaden / durch den Ede-
len und Gestrungenen Ritter Wenzeszen Serenberger
zu Aur. Röm. Kay: May: ic. vnnb Fürst: Durchla-
Ertzhertzogen Carln zu Osterreich ic. Kayh und Obe-
rsten Leuttenambt an den Chrabattischen und Wä-
granzzen / den 21. tag des Monates May / bis
Achtvndfibenzigsten Jars / vmb 8. vhr vor
Mittag / vnder Dreschulch in Chra-
batten / löblich und Ritterlich
beschehen

Gedruckt in der Fürstlichen Hauptstatt Laybach /
im Fürstenthumb Crain / Durch
Johann Wannerl.

Türkische gewaltliche Zeitlung.

Wie Bajacidis / Tür-

ckischer Keiser / den 17. Januarij dieses
1579. Jars / ein herrlich vnd ködlich Pancket
vnd Gastung gehalten / Auch ein herr-
lichen Feyertag angestellt / darinn
sie dem Mahomet ihre Gere-
monien gethan.

Auch wie er dem Gewasron seine Ober-
sten Wascha zum Regenten an seine statt gesetzt /
Im den Sebel vnd Krone in die hand vberant-
wortet / nach seinem besten vermögen an
Ungern vnd Deutschland zu
gebrauchen.

Vnd
se. zelt viel gewaltliche Noth gestiffet.
Arnenbsten geleertesten Docter in der
Astronomi hat er leben lassen / von
wegen einer Propheceyung /
die er im gethan.

M 3477

Türkische gewliche Zeitung.

Wie Baijacidis/ Tür-
ckischer Keyser/ den 17. Januarij dieses
1529. Jars/ ein herlich vnd köstlich Pancket
vnd Gastung gehalten/ auch ein herlichen
Feyertag angestellt/ Darinn sie dem Mahomet/
ihre Ceremonien gethan.

Auch wie er dem Gewason/ seinen Ob-
ersten Wascha zum Regenten an seine statt gesetzt/
ihm den Sebel vnd Krone in die Hand überant-
wortet/ nach seinem besten vermögen/ an Vngern
vnd Deutschland zu gebiauchen.

Vnd find der zeyt vil gewöliche Mord gestiftet/ sei-
nen fürnembsten gelehrtesten Doctor/ in der Astronomi/ hat
er Sebeln lassen/ von wegen einer Propheceyung/
die er ihm gethan hat.

JOANNES MANLIUS UND DAS TYPOGRAPHISCHE MATERIAL SEINER DRUCKEREI

E. ZSIGMONDY

Der Aufsatz untersucht das gesamte typographische Material der Offizin des Buchdruckers Johannes Manlius, der sich auch Mandelz und Mannel, einmal sogar Manlin nennt. Die kargen Angaben über sein Leben und Wirken werden überblickt. Die Geschichte und Tätigkeit seiner Offizin ergibt sich aus den Verzeichnissen seiner Typen, Initialen, Zierden, Illustrationen und überhaupt aus den uns erhalten gebliebenen oder verschollenen, aber bezeugten Drucken. Auf dem geschichtlich-gesellschaftlich-religiösen Hintergrund klärt es sich, dass man mit der auf ihn oft verwendeten Bezeichnung als „fahrender Buchdrucker“ ihm ungerecht ist. Er ist der erste Buchdrucker in Slowenien, im Dienste der Reformation, aber auch des Humanismus. Von seiner buchhändlerischen Tätigkeit in Laibach (Ljubljana) berichten uns die archivalischen Quellen; von ihm verfertigte Bucheinbände sind uns sowohl aus seiner laibacher wie westungarischer Zeit erhalten geblieben. Durch die Gegenreformation aus Laibach ausgewiesen, tut er das Mögliche in Westungarn und unter den Kroaten; wird als bewehrter Fachmann von Verfassern und Schutzpatronen beansprucht, bzw. zurückgerufen oder auch weiterempfohlen, woraus sich seine häufigen Ortwechsel ergeben. Mehrere mit seinem Namen oder Druckort erschienene bzw. ihm zugeschriebene Werke werden als von seiner Offizin fremde, eventuel als ihm zugeschriebene fremde Nachdrucke nachgewiesen. Die Probleme der unsicheren oder eventuel für irreführend angesehenen Druckortangaben werden auch berührt. Es wird an Hand der Ausrüstung der Druckerei auf gewisse vorhandene Zusammenhänge, hauptsächlich mit der Offizin der Hoffhalter, aber auch von der in Nagyszombat-Tirnav-Tirna (ČSSR) oder mindestens auf gemeinsamen Bezugsquellen hingewiesen. Das Weiterleben seines Druckereimaterials in der Offizin von Imre Farkas soll später noch ausführlich erörtert werden.

Bethlen Péter és Pázmány

HELTAI JÁNOS

Régóta élénken foglalkoztatja a kutatást Pázmány Péter kapcsolata a protestáns erdélyi fejedelmekkel.¹ A három részre szakadt ország egyesítésének két különböző koncepcióját képviselte Pázmány illetőleg Bethlen Gábor és I. Rákóczi György. E két koncepció végső célja azonban közös: a török kiűzése és az ország egyesítése.² S ha ezeket a célokat merőben más-más úton tartották is elérhetőnek történelmünk ezen nagy alakjai, a Habsburg-ház és a török birodalom között kialakult egyensúlyi helyzetben, mégis gyakran találkoztak pillanatnyi politikai törekvéseik is. Bethlen különösen béketárgyalásai idején vette igénybe Pázmány segítő, közvetítési készségét, Rákóczi pedig már állandó baráti kapcsolatot tartva vele legszilárdabb magyarországi támaszának tekinthette az esztergomi érseket. Pázmány pedig mind inkább szükségesnek látta az önálló erdélyi fejedelemség létét, felismerte, hogy Erdély az ország függetlenségének biztosítója a Habsburg-ház növekvő hatalmával szemben. Jelen dolgozatunkban néhány új adattal és szemponttal szeretnénk hozzájárulni Pázmány és a Bethlen család, illetőleg Pázmány és Rákóczi kapcsolatainak megvilágításához.

Első pillantásra talán véletlennek tűnik, a fent vázolt viszonyokból azonban mégis szükségszerűen következik, hogy Bethlen Péter sorsának alakulásában több ízben is igen fontos szerep jutott Pázmány Péternek.

A Bethlen-fiúk; az idősebb István gyermekei, István és Péter külföldi iskoláztatásának eseményeit jól ismerjük Lukinich Imre alapos feldolgozásából.³ E peregrinációs utak politikai jelentőségét azonban még nem méltatta kellően a szakirodalom.

Bethlen Gábor fiatalságának nagy részét a portán töltötte. Személyét ezért sok helyütt bizalmatlanság övezte. „Törökösnek”, sőt néha egyenesen töröknek tartották. A személyét övező bizalmatlanság feloldására Bethlen

1. Önálló tanulmányok e témában: Szilágyi Sándor: *Rákóczi és Pázmány*. Pest, 1870; Beke Antal: *Pázmány, Lipppay és Eszterházi levelezése I. Rákóczi Györggyel*. Budapest, 1882; Bíró Vencel: *Bethlen viszonya Pázmánnyal = Erdélyi Múzeum*, 1914., 181–194. l.

2. Legújabbban erről Hargittay Emil írt: *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei = Irodalomtörténet*, 1980., 134–147. l.

3. Lukinich Imre: *A Bethlen fiúk külföldi iskoláztatása 1619–1628. = Nagynyedői Album*. Budapest, 1926., 79–100. l. Lásd még Veress Endre hagyatéka MTA Kézirattár Ms 439/7. 165–227. fol., valamint Monok István megjelenés előtt álló tanulmánya.

kitartóan kereste az eszközöket. Mivel saját gyermekei korán elhaltak, öccsének, Istvánnak két fia képviselte a család következő generációját. A fiúkat pedig Európa leghíresebb egyetemeire: Heidelbergbe, illetve Frankfurtba és Leydenbe küldték tanulni, demonstrálva, hogy Erdély a török vazalusság ellenére is az Orbis Christianus része. Azonban nemcsak a külföld számára rendezett látványos demonstráció volt a két Bethlen-fiú peregrinációja, hanem idehaza is mozgósító erejű példaadást jelentett Erdély előkelői számára, akik Pareusnak, a heidelbergi egyetem professzorának szavai szerint inkább Marsnak, mint Pallasnak szentelték gyermekeiket ekkoriban.⁴ A példaadás mellett pedig versengés is volt ez, hiszen az igazi, magyarországi elit, mint például a Thurzók, Thököliek, Ostrosithok, Révayak gyermekei ebben az időben ugyancsak külföldön nyerték kiképzésüket,⁵ és a Bethlen családnak 1619-től magyarországi aspirációi is voltak!

Még kevésbé vizsgálta a szakirodalom ezen utak diplomáciai oldalát. Pedig a család bizonyára ilyen célokra is felhasználta a fiúk külföldi tanulmányainak ürügyét. István esetében csupán David Pareus egyik könyvvajálásából lehet erre következtetni, amely éppenséggel visszautasítja azt a vádat, hogy Istvánnak a tanuláson kívül egyéb titkos céljai is voltak a közbéke megzavarására.⁶ A gyanú felmerülése önmagában persze még nem bizonyíték, de Bethlen Péter peregrinációjának némely eseménye ugyancsak arra enged következtetni, hogy a háttérben diplomáciai megfontolások is meghúzódtak. Az ifjabb Bethlen Péter, noha nem hiányoznak a forrásokból az őt egyoldalúan magasztaló jellemzések sem, ezeket úgy tűnik inkább családjá respektusának köszönheti, valójában nem lehetett olyan tehetséges, mint bátyja. Külföldi tanulmányait is hamarabb befejezte a tervezettnél, ám nagybátyja, Bethlen Gábor ragaszkodott hozzá, hogy hazatérése előtt még egy hosszú körutazást tegyen Európában. A fejedelem levelek és kövek sokaságával készítette elő és szervezte az utat, az út egyes állomásait, látszik, hogy különös gonddal figyelte és irányította unokaöccse lépéseit.⁷ Az utazás fontosságát jelzi az is, hogy az addigi egyházi kísérőket Cseffey László, belső-szolnoki főispán és Bornemisza Ferenc, Bethlen bizalmasa személyében két tapasztalt és előkelő diplomata váltotta fel.⁸ A felkeresett helyeken pedig mindenütt a legelőkelőbb személyiségek fogadták az ifjú Bethlent. Brüsszelben Isabella Eugenia, Angliában a király I. Károly.

4. Pareus, David: *Collegiorum theologicarum... pars altera...* Heidelbergae, 1620): (4a fol.

5. Thurzó Im repéldául Wittenbergben, Thököly István és Miklós Heidelbergben tanult nem sokkal korábban. Érdekes viszont, hogy a Rákócziak később nem tartották szükségesnek gyermekeik külföldi iskoláztatását.

6. Pareus: i. m.): (6b fol.

7. Lásd például Bethlen Gábor levelét 1626. ápr. 15-én Georgius Wilhelmus brandenburgi választónak = Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor Fejedelem levelezése*. Budapest, 1887, 336. l. Joannes Cornarus, velencei dogának 1627. aug. 27-én. = Övály Lipót: *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez*. Budapest, 1886; XIII. Lajos, francia királynak 1627. aug. 27-én. = Szilágyi: i. m. 375–376.; Richelieu bíborosnak 1627. aug. 27-én. = Szilágyi: i. m. 366. l.; Isabella Eugenia Bethlenhez 1628. febr. 7-én. = Övály: i. m. 482–483.; Bethlen II. Ferdinándnak 1628. okt. 25-én. = Szilágyi: i. m. 375–376. l.

8. Bethlen Gábor levele 1627. aug. 27-én Pázmányhoz. = Pray Georgius: *Gabrielis Bethlenii principatus Transilvaniae*. Tm. II. Pestini, 1816. 154–157. l.

Franciaországban XIII. Lajos és Richelieu bíboros, az út végén maga Ferdinánd császár is.⁹ A névsor, ha feltételezzük, hogy konkrét feladatai nem is voltak Bethlen Péternek ezen udvaroknál,¹⁰ már önmagában is jelentős, hiszen mindennél jobban demonstrálja az erdélyi fejedelem kiterjedt kapcsolatait, személyének fontosságát, jelentőségét, nemzetközi tekintélyét. A diplomáciai kapcsolatok bejáratása és a presztízsteremtés már önmagában megérte a meglehetősen nagy pompával kivitelezett utazás költségeit.

A Bethlen Péter fölött 1646-ban elmondott latin nyelvű gyászbeszéd,¹¹ amelyet Lukinich Imre nem iktatott a peregrinációra vonatkozó források közé, így annak tartalma a szakirodalomban eddig kiaknázatlan volt, pedig egyértelműen bizonyítja, hogy Bethlen Péter útjának egy-egy állomása fontos diplomáciai esemény volt. A gyászbeszéd ismerteti a peregrináció egész történetét, de csak rövid félmondatokat szánva egy-egy felkeresett hatalmasságra, ám részletesen leírja az utolsó állomások egyikét: Róma meglátogatását. Érdekesesek már a római látogatás előzményei is. Bethlen Gábor 1627 augusztusában kérte Pázmány Péter esztergomi érsektől, hogy legyen segítségére unokaöccse római fogadásának kieszközlésében.¹² Figyeljünk csak az időpontra! Ez év tavaszától, igaz, hogy kölcsönösen gyanakvásoktól terhelve, de folyik a tapogatózás Bethlen és a bécsi udvar között egy esetleges együttes török elleni hadjáratról. A megindult párbeszédben Pázmány volt a közvetítő.¹³ Mindez azt jelzi, hogy többirányú diplomáciai mozgásba illeszkedett be az említett látogatás.

Az ifjú gróf végül is 1628. július végén érkezett Rómába. Ott-tartózkodásáról 1628. aug. 2-i és 9-i keltezéssel maradtak fent feljegyzések.^{13a} A korábbi szerint Bethlen Péter körülbelül 15 személyből álló kíséretével együtt

9. Minderről részletesen ír Lukinich Imre: i. m. 93–96. l.

10. Bár Kecskeméti K. György: *Ulysses Pannonicus. Franaker 1626. c. műve szerint Georgius Wilhelmus választófejedelem Bethlen Gábor hivatalos követeként fogadta a Péter gróf kíséretében érkezett Liszti Ferencet, a Liszti által átadott Bethlen-levél megtárgyalására azonnal fejedelmi tanács ült össze, s a válasszal Liszti hamarosan vissza is utazott Erdélybe.*

11. *Temetési pompa, mely... Bethlen Péternek... meghűdedett testének... földben eltakarításáig celebráltatott... Várad 1646, Szenci Kertész (RMK I 787) 133–149.* A beszéd szerzője ellentétben a kötetben közölt többi prédikációval nincs feltüntetve. Mégis az egész kiadvány felépítéséből arra lehet következtetni, hogy Hodászi Miklós mondta el, aki ekkor nagybányai lelkész volt, s akinek neve a kötet utolsó prédikációja, Daróczi Zsófia Zólyomi Miklósné gyászbeszéde alatt is olvasható.

12. Lásd a 8. jegyzetet.

13. Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora.* Második kötet. Pest, 1869. 210 l., *Magyarország történeti kronológiája.* II. 1526–1848. Főszerkesztő Benda Kálmán. Budapest, 1982. 456. l.

13a. Di Roma li 2 d'Agosto 1628.

Il Nipote del Principe Gabor di Transilvania attende hora a vedere con la sua comitiva di circa 15 persone le cose più notabili così antiche, come moderne di questa città, et alloggiando tuttavia all' Hostaria della Spada, gli fu Domenica mattina mandato dal Cardinale Ludovisio un donativo de pollami, vini, formaggi, salami et altri rinfrescamenti (?) (*Bibl. Vat. Urbinate lat.* 1098 fol. 406.)

Di Roma li 9 d'Agosto 1628.

Il Nipote del Principe Gabor di Transilvania ancorche heretico d'età di circa 22 Anni, havendo baciato il piede a Nostro Signore conforme haveva procurato per messo di questo Ambasciatore Cesareo, che n'ottenne la gratia, et havendo anco veduto Domenica mattina privatamente le cerimonie della sacrossanta (?)

a város ókori és újabb nevezetességeit akarja megtekinteni. S mivelhogy a Spada-Házban lakik vasárnap délelőtt Ludovisi cardinalis (Ludovicus, Ludovisi bolognai érsek 1621—1632 között) lábasjószágból, borból, sajtból, szalámiból és egyéb frissítőkből álló ajándékot küldetett neki. A feljegyzés napja, augusztus 2-a szerdára esett 1628-ban, tehát előtte való vasárnap július 30-án Bethlen Péter már feltétlenül megérkezett Rómába. Az egy héttel későbbi két feljegyzés már arról is tudósít bennünket, hogy a pápa is fogadta az erdélyi ifjút: „Az erdélyi Gábor fejedelem unokaöccse, aki jól-lehet eretnek, a császári követség küldöttje által elérte, hogy a szokásnak megfelelően megcsókolhassa a Szent Atya lábát, ez által kegyre talált és még vasárnap reggel is mutatkozott a legszentebb pápai kápolnában tartott szertartáson, később pedig az Angyalvárban. Hétfőn elindult, hogy megnézzze Itália leghíresebb városainak nevezetességeit, s azután visszatérjen Erdélybe.” Illetve: „Van itt Bethlen Gábor fejedelemnek egy unokaöccse, aki Franciaországból jött, miután Itáliát megnézte és megcsókolta a Szent Atya lábát, Nápolyba fog menni.” Az augusztus 9-ét megelőző vasárnap 6-ika, Urunk színe változásának vasárnapja. Bethlen Péter tehát nem akármilyen szertartáson vehetett részt a pápai kápolnában! S minden bizonnyal másnap, hétfőn hagyta el az örök várost.

Szerencsésen egészíti ki e feljegyzéseket a halotti beszéd, amely, mint említettük, részletesen leírja a római utat, sőt Bethlen Péternek a pápával való találkozását is:¹⁴ Bethlen Péter már Itáliában járt, a félszigetnek azon

Cappella pontificia, et poi questo Castello Sant'Angelo, lunedì parti di qua per vedere il rimanente delle città più notabili d'Italia et poi ritornarsene in Transilvania (fol. 420).

Di Roma li 9 Agosto 1628.

Si trova qui un nepote di Bethlem Gabor Principe di Transilvania venuto di Francia, qual va vedendo l'Italia, et passerà a Napoli sendo stato a bacciar il piedi al Pontefice (fol. 427). A római látogatásról lásd Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Bp., 1975. 160—161. l., és „Adriai tengernek főnnforgó hajjai”. Bp., 1983. 10. l. E feljegyzéseket is ő használta Veress Endre hagyatékából a hetvenes évek elején, az ő kérésére Klaniczay Tibor Rómában Veress jegyzeteit összeolvasta az eredetivel. Klaniczay olvasatát, amely most Szegeden van, Monok István volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Az olasz szöveg fordítását Török Sárának és Acél Zsuzsának köszönöm.

14. A beszéd ide vonatkozó részlete, amelyet a főszövegben bő tartalmi kivonatban ismertetünk a következőképpen hangzik: „Defunctus noster in illis Italiae partibus versabatur, quas non sanctae sed sacerrimae planeque barbarae Inquisitionis gangraena hactenus nondum depascitur; cupiebatque Romam, quondam Orbis caput potentissimaeque Majestatis sedem, contemplari; sed non paucae, nec variae deerant rationes, quae ne veteris atque ab ipsismet Hungaris triumphatae urbis ruderum contemplationem tanti emeret suadere videbantur. Veruntamen idoneorum virorum interventu ipsi a Summo Pontifice Urbano VIII satis cautum fuit, ipsum liberrimae ecclesiae, ut illi non item alii vocant, ditiones ingressurum, perlustraturum ac egressurum esse; quam promissionem Papa sane accuratissime praestitit. Venit enim Romam, humanissimeque exceptus plurima visu memoratuque dignissima non sine admiratione et voluptate spectavit: Cumque Pontifex ipsius, ipse Pontificis videndi alloquendique desiderio teneretur, atque ille praetensae suae sanctitatis an divinitatis opinione, hic vere reformata religione retineretur, Urbanus eam pro matura insignique sua, quam ne Hispani quidem ipsi infestiores negare ausint, prudentia salutandi rationem admisit, ut vix urbanior excogitari potuerit. Comes cum universo suo comitatu solenniter introductus,

a részén, amelyet még nem érintett az inkvizíció, s ekkor elfogta a vágy, hogy Rómát is, amely egykor a világ feje volt megnézzé. (Jóllehet, mint láttuk a római utazásra nem Péter gróf vágyott, hanem azt nagybátyja a fejedelem már egy évvel korábban eltervezte.) A körülmények azonban nem tanácsolták, hogy megnézzé a várost, de végül mégis akadtak alkalmas férfiak (az előzményekből következően nyilván Pázmány), akiknek közbenjárására maga VIII. Orbán védelmezte, hogy szabadon járhasson az egyházi államban. Bethlen Péter tehát Rómába ment s nem kis gyönyörűséggel és csodálkozással nézte meg a várost. Végül pedig Bethlen Pétert a pápa, a pápát pedig az ifjú gróf látásának s az egymással való szólásnak a vágya ragadta el. Ám ebben a pápa részéről komoly akadállynak látszott, hogy nem sérti-e majd a pápai szentséget a fiatalember fogadása, az ifjú grófot pedig református vallása készítette óvatosságra. Mégis Orbán a maga érett és kiváló bölcsességével úgy nyújtott üdvözlésre való alkalmat az erdélyi ifjúnak, hogy ezt alig lehetett volna nyájasabban kigondolni. A grófot teljes kíséretével ünnepélyesen vezették be a terembe, ahol a szokás szerint trónján ülő pápát állva csupán a Felséges Fejedelem titulussal szólította meg, s hosszan családiasan beszélgettek a legkülönbözőbb dolgokról, s közben sem Bethlen Péter, sem a kísérete (kivéve annak katolikus tagjait, akik boldogan, ahogy tanácsolták nekik, a pápa lábainak csókolásával újították meg magukat) nem éltek olyan szertartásokkal, amelyek az evangélikus vallás¹⁵ szilárd híveihez méltatlanok lettek volna, hanem csupán az idős férfi korához, méltóságához és politikai hatalmához illő tiszteletet adták meg Orbánnak. Bizonyára mindez furcsának szörnyűnek és ijesztőnek látszik, hogy az, aki az egész egyház feje, a legfőbb főpap és fejedelem, Szent Atya, Krisztus boldog helytartója címeknek örvendő mindig mindenütt, akinek királyok és uralkodók tartják kengyelét és cipőjét szokták csókolni, aki lábbal hágott a császárok nyakára — hogy az saját palotájában abban az időben, midőn Caraffa már egész Németországot döngette és diadalt kiáltott a

Papam pro more in throno sedentem, stando, serenissimi principis titulo est allocutus; variisque de rebus cum illo familiariter disserens, nec ipse, nec ipsius ministri (Quibusdam Pontificiis exceptis, qui beato, ut sibi persuadebant, pedum osculo se recreabant) acerrimis evangelicae confessionis professoribus indignis, sed tantum viri tanti aetati, dignitati, politicaeque potestati consentaneis ceremoniis usi fuere. Nonne vobis, sapientissimi et prudentissimi viri, haec omnia et singula paradoxa? nonne monstra? nonne portenta esse videntur? Illum, qui universae Ecclesiae caput, qui supremus Pontifex ac Princeps; qui Sanctissimus Pater, qui Beatissimus Christi Vicarius; qui *ἀντιπ. θεος* vice-Deus semper et ubique audire gestit; cui reges ac imperatores stapedes tenere, crepidam osculari consuevere; qui imperatorum colla pedibus conculcare ausus est; illum, inquam, in suo capitolio, eo tempore quo Caraffa sacrum, si Diis placet, Germaniam crepabat, atque triumphum ante victoriam canebat, Serenissimi Principis titulo contentum, eaque modestia cum Comite peregrino, iuvene, opinione sua haeretico, stante, tanquam cum non multo inferiori amico collocutum fuisse. Nimirum Urbanus qui plerosque suorum antecessorum non minus vulpina astutia versutiaque primaria Pontificiae omnipotentiae columna, quam eruditionis gloria antecelluit, non tam nepotem honore mactatum, quam patruum inaudita sua comitate delinitum voluit.” = Temetési pompa, 143–144. l.

15. A kor terminológiája szerint a reformátusok a protestáns egységet hangsúlyozandó magukat is evangélikusoknak nevezték.

győzelem előtt, megelégszik a felséges fejedelem címmel és ugyanezen szerénységgel az ő hite szerint eretnek ifjú gróffal, aki egyszerűen csak megállt előtte, mintegy nem sokkal alacsonyabb rangú barátjával eltársalog. A pápától ajándékba kapott 500 színes Isten báránya szobrocskából aztán a hazafelé úton viaszgyertyákat öntöttek, s fényüknél mulatoztak.^{15a} Mind ez a nyájasság, mint később a beszéd is figyelmeztet, sokkal inkább az erdélyi fejedelem Bethlen Gábornak szólt, mint unokaöccsének, Péternek.

S ha e beszámoló nem is mentes a műfajjal járó túlzásoktól, mindenképpen érdekes leírása egy rendhagyó pápai fogadásnak, és kétség nélkül bizonyítja, hogy Bethlen Pétert kitüntető kedvességgel fogadták és látták vendégül Rómában. A pápai udvar Bethlen Gábor személye iránti különleges érdeklődésére utalnak ezek az adatok. Másik oldalról Bethlen Péter fogadása Bethlen türelmi egyházpolitikájának¹⁶ bizonyos értelemben csúcspontját jelenti, hiszen e fogadás akarva vagy akaratlanul Bethlen ez irányú tevékenységének pápai elismerését jelzi, más oldalról pedig bizonyára nem hanyagolható el a fejedelmi család ifjú sarja római látogatásának erkölcsi hatása sem az erdélyi katolikus hívők körében.

Hiába volt Pázmány fáradozása, a török elleni koalícióra ekkor még nem értek meg a feltételek. Azonban Bethlen Péter gróf életének másik, talán az előbbinél is nevezetesebb epizódjában ismét főszerepet kapott Pázmány érsek. Az öreg Bethlen István Rákóczi-ellenes támadásának idején, amelynek nyílt kirobbanása nem utolsó sorban Bethlen Péter gróf felindulásban elkövetett gyilkosságának következménye volt. Pázmány a vérontás elkerülése érdekében a békéltető szerepét vállalta Rákóczi György és a Bethlenek között, védve Rákóczi érdekeit, de intve őt, hogy az alkalom kínálta megbocsátás sok veszedelemnek veheti elejét. Az események részletei megintcsak igen jól ismertek Lukinich másik kiváló dolgozatából.¹⁷ A temetési beszéd azonban ismét új szempontokat és adatokat nyújt Pázmány békéltető szerepének értékeléséhez, az események kiegészítéséhez. Hallgassuk meg először ismét a halotti oratio összefoglalóját.

Bethlen Péter¹⁸ a legnagyobb veszedelmek viharába került, mikor a

15a. Bethlen Gábor krónikásai. Bp. 1980. 172, 192–193. l.

16. Lásd erről Bíró Vencel: *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus*. Cluj-Kolozsvár, 1929, újabban Barcza József: *Bethlen Gábor a református fejedelem*. Budapest, 1980, 157–209. l.

17. Lukinich Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban*. Budapest, 1910.

18. A főrészben kivonatossan közölt szöveg így hangzik: „Verum musteum maritum strenueque cum variis difficultatibus in Reipublicae luce luctantem pugilem mox, sicuti nihil in hac miseriarum valle ex omni parte beatum esse consuevit gravissima summorum discriminum procella excepit. Mirabili enim et, nisi divina benignitas obstitisset, miserabili Pannoniae crisi duae illae patriae libertatis ac evangelicae veritatis columnae, Rakocziana et Bethleniana familiae, quorundam partim imprudentium consiliis, partim malevolorum artibus inter se comissae ac collisae fuere: in quo periculosissimo animorum armorumque motu ac perturbatione, cum piaae raraeque erga Illustrissimum Parentem obedientiae ac reverentiae, tum inprimis invictae erga Deum fidei ac constantiae excellentissima dedit specimina. Nullis siquidem maximarum necessitatum telis frangi, nullis amplissimorum promissorum illecebris inescari, nullis asperrimarum minarum fulminibus percelli potuit, ut a regio reformatae tramite ad illius religionis, quae non tam nomine

Rákóczi és Bethlen család: a haza, a szabadság és az evangélikus vallás e két oszlopa részben esztelen okoskodásból, részben rosszakaróik mesterkedése miatt összevesztek. A lelkek és fegyverek e veszedelmes zűrzavarában azonban a legfényesebb jeleit adta a gróf egyrészt nagyságos atyja iránti kegyes és ritka engedelmességének, másrészt és különösen Istenben való legyőzhetetlen hitének és állhatatosságának. E veszedelem idején sem fegyverrel megtörni, sem a legszebb ígéretek édességével megrészegetni sem a legkeményebb fenyegetésekkel megrendíteni nem lehetett, hogy letérjen a református vallás egyenes ösvényéről, s annak a vallásnak, amely nem annyira katolikus neve, mint inkább kincsei és szerencsés dolgai miatt maradt fenn eddig, rögös és tekervényes csapására lépjen. Bethlen Péter e veszedelem előidézésében való fényfogyatkozását bizony örök hallgatásba kellett volna burkolnom, ha éppen ebben nem adta volna biztos üdvössége ragyogó bizonyosságát. Amennyire a természetben a kétséget okozó sebek gondozása és gyógyulása sokszor éppen a hosszú életnek kezdetét jelenti, úgy Bethlen Péternek ez az erős láza, amelyet az Isten különös kegyelme és hazája s vallása iránti igaz szeretete csendesített le, méltán tartatik állandó virágzása zálogának. A hithűség jutalma rövidesen a fejedelem teljes bocsánatának elnyerése lett. Ezután mondhatjuk, hogy a Bethlen család, az egyház és iskolaügy nagy veszteséget szenvedett a gróf halálával.

Mi újat mond az elemzésnek e beszédrészlet? Először is érzékelhetjük azt a kényes situációt, amelyben az oratio elhangzott. A temetésen ugyanis a fejedelem is jelen volt,¹⁹ s a szónoknak mondandójával nyilván mindkét család megelégedését ki kellett vívnia. Másrészt nagy szónoki erővel írja le azt a megdöbbenést, amelyet a Bethlen és Rákóczi család konfliktusa okozott a protestáns egyházakban, hiszen a Bethlen családnak még házasságpolitikája is — a két Bethlen-fiú kiházásítása, a Széchy Máriával és Illésházi Katalinnal kötött frigyek — nyilvánvalóan Erdély és a magyarországi protestáns rendek egységének szorosabbra fűzését szolgálta. — Illésházi Katalin eredetileg Batthány Ádám menyasszonyául volt kiszemelve. Bat-

catholico, quam opibus rebusque secundis hactenus superbit, salebrosos anfractus diverteret. Quam quidem tristissimam luminarium eclipsin aeterno involvissem silentio nisi clarissimum firmæ salutis evasisset argumentum. Quemadmodum in robustis naturis ancipites morbi, si curentur, diuturnæ vitæ sunt indicia; ita vehementissimus ille paroxysmus, quem extraordinaria Dei gratia et sincerus utriusque partis erga Patriam ac Religionem affectus, fidelissimum felicissimumque animorum gluten, sedavit, certissimum constantis prosperitatis pignus merito censetur. Nec eximio eximia herois nostri in salutaris fidei professione firmitas ac constantia caruit præmio. Namque celsissimus Princeps, Dominus noster clementissimus, ipsum postliminio reversum summo, imo paterno favore est complexus, singularique honore prosecutus. Quantique sua Celsitudo, nostrum omnium salute occupatissima, virtutes ejus fecerit honoratissima clementissimaque sua præsentia abunde demonstrat. Ne vero luctus exquisita omnium praeclare ab ipso factorum memoria exasperatus nos absorbeat, uno verbo, unoque universæ hujus concionis ore pronuntio; laudatissima Bethleniorum familia magnam; afflicta Ecclesia et schola majorem; Dacia denique Respublica maximam in illustrissimi hujus Comitiss mortis eheu! jacturam fecit.” = *Temetési pompa*, 145–146. l.

19. Ez kitűnik az *Oratio Funebris* bevezető szavaiból: „Non est quod miremini Serenissime Princeps...” = *Temetési Pompa*, 133 l.

thány azonban Pázmány hatására katolikus hitre tért át.²⁰ Ezért 1632-ben a család a Bethlen-fiúhoz adta a lányt. Érdekes módon így Bethlen Péter házasságát is, igaz közvetve, Pázmánynak köszönheti. — Az Illésháziak és Széchyek a leghatalmasabb protestáns családok közé tartoztak. Támogatásuk óriási nyereséget, közömbössé válásuk szinte ellensúlyozhatatlan hátrányt jelentett Bethlen Gábor magyarországi háborúinak idején, illetve Erdély mindenkor magyarországi befolyásának szempontjából. A Bethlen—Rákóczi viszony válságával pedig az ideológiailag az irénizmus gondolatvilágába ágyazott, politikailag nagy gonddal kimunkált protestáns egység ingott meg. Az irénizmus eszméit, a többek között ifjú Bethlen Istvánt is tanító, itt is többször emlegetett David Pareus dolgozta ki. Pareus az evangélikus és református felekezetek között vitás tantételeket olyan dogmatikai formulákban próbálta meg összefoglalni, amelyekről úgy vélte, mindkét fél számára elfogadhatóak. Magyarországon számos követője volt Pareus gondolatainak. Köztük a leghíresebb Bethlen Gábor ügyének talán leglelkesebb magyarországi támogatója, Alvinci Péter. Nem véletlen, hogy éppen őt kérték fel arra, hogy az evangélikus Thurzó Imrét és református Nyáry Krisztinát, illetve Illésházi Katalint és Bethlen Pétert összeeskesse, hiszen kassai lelkészi működésének legfőbb egyházpolitikai célja is a két nagy protestáns felekezet békéjének, egységének kivívása volt.

Ebből a szempontból érdemes mérlegre tennünk a Bethlen Péter katolikus vallásra térítéséről szóló beszámolót. Nyilván nem véletlenül foglalkozik ezzel hosszasan a beszéd is. Korábban is bukkant fel a szakirodalomban arra vonatkozó utalás, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem egyik unokaöccse, aki az 1625-i szent évben Rómában járt zarándok úton, egy Bajomi Vince nevű kísérfővel együtt katolizált.^{20a} Herepei János meggyőzően cáfolta ezt az adatot,^{20b} s rámutatott, hogy annak valódi alapja csakis Bethlen Péter feljebb részletesen tárgyalt római látogatása lehet. Annál érdekesebb, hogy most újonnan hasonló jellegű adat került elő éppen Bethlen Péterre vonatkozóan. Két kérdésre kell ezzel kapcsolatban választ keresni: kitől indulhatott ki ez a térítési kísérlet és pontosan mikor? E kérdésekre az adatok szűkössége miatt sajnos csak hipotetikusan tudunk felelni, azonban azt reméljük, hogy ez is segíthet az események részleteinek jobb megítélésében, s lelki mozgató rugóiknak megismerésében, megértésében.

Az első természetesen adódó gondolat, hogy ebben az esetben is, mint a rekatalizáló főurak nagy többségénél, Pázmány a térítő. Bizonyos tények azonban ennek ellene mondani látszanak. Pázmány és Rákóczi között Bethlen István és Péter támadása idején minden addiginál barátságosabb a vi-

20. Batthány Ádám: katolizálásáról és Illésházi Katalinnal tervezett házasságáról részletesen ír Iványi Béla: *Pázmány Péter kiadatlan levelei*. Körmend, 1943. 6—16. l. Egyébként Batthyány Ádám katolizálását anyja, Poppel Éva hevesen ellenezte, ez lehet a magyarázata, hogy Pázmány, mintegy az ifjú tetteinek indoklásaképpen Poppel Évának ajánlotta Bizonyos okok, melyek erejétől... egy főember... az Római Ekleziának kebelébe szállott, Pozsonyban 1631-ben megjelent művét.

20a Dr. Bánfi Florio: *Bethlen Gábor és Bajoni Vince római zarándoklata 1625-ben.* = Erdélyi Múzeum, 1931. 299—301. l.

20b Herepei János: *Hogyan történhetett Bethlen Gábor és Bajomi Vince római zarándoklata?* = *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* Budapest—Szeged, 1971. 378—383. l.

szony. Kettőjük jól ismert levelezéséből²¹ kiviláglik, hogy az ország erejének, egyensúlyának békében való megőrzése mély és őszinte aggodalmat váltott ki Pázmányból, s ezt csak Rákóczi fejedelemségének támogatásával látta elérhetőnek. Törekvéseinek legfőbb célja a konfliktus megegyezéssel való elsimításának mielőbbi kieszközlése. Bethlen Péter katolizálása pedig újabb előre pontosan nem látható bonyodalmakhoz vezetett volna. Pázmány kifejezetten aggódik is emiatt annyira, hogy 1636. okt. 16-án tőle szokatlan módon a szatmári jezsuita kollégium felállításának alkalmasabb időre való halasztását tanácsolja II. Ferdinándnak, mondván, hogy úgyis közszájon forog már a rágalom, hogy a pápisták a törökkel szövetkeztek az erdélyi fejedelem és a felvidéki reformátusok ellen. Pázmány politikai törekvései közé ekkortájt tehát nehezen illeszthető be ez a térítési kísérlet. Ezért kell arra gondolnunk, hogy 1636-ban inkább Eszterházi Miklós nádor tehetett lépéseket Bethlen Péter áttérése ügyében. Eszterházi Pázmány és a magyarországi rendek többsége ellenében nem merte nyíltan támogatni azt a Bethlen Pétert, aki a család magyarországi várába Ecsedbe visszahúzódva készülődött, hogy az apja által hozandó török seregek mellé csatlakozzék, mégis mindent megtett, hogy a személyes ellenfelének is tekintett Rákóczi helyzetét gyöngítse. Nemcsak elmulasztotta a király Pázmány által kieszközölt rendeletei ellenére, hogy Bethlen Péter katonai készülődését megakadályozza, hanem még 1636 nyarán is, mikor a török támadás elkerülhetetlensége már nyilvánvaló volt, állandó összeköttetésben állt vele. Mind Rákóczi, mind Pázmány igen határozottan fejezték ki azt a gyanújukat, hogy Eszterházi nádori köteleességei ellenére is titokban Bethlen Péter kezére játszik.²² Eszterházi magatartását többek között az is magyarázhatja, hogy bízott Bethlen Péter katolizálásában, hiszen az ő számára, ugyanúgy mint Pázmánynak lehetetlenségnek tűnt a török szövetség gondolata. Az ifjú gróf katolizálása azonban nagy távlatokat nyithatott volna az ő politikai koncepciója előtt: Erdélynek a Habsburg ház égisze alatt Magyarországhoz való visszacsatolására. Hiszen például Bethlen Péterrel ebben az esetben el lehetett volna játszani Homonnay György szerepét Rákóczival szemben.²³ Erősíti feltételezésünket, hogy az Eszterházi család máskor is hathatósan működött térítési ügyekben. Például: Nádasdy Ferenc áttérésében is a nádornak és családjának volt meghatározó szerepe.²⁴

21. Levelezésüket külön is kiadta Szilágyi Sándor: i. m. Pest, 1870.

22. Pázmány 1636. aug. 12-én ír erről Rákóczinak, említve, hogy a fejedelem júl. 25-én kelt levelében szintén panaszkodott ezért. = *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei, II. kötet*. Bp. 1911., 685. l. Sőt Pázmány még 1636. okt. 3-án is Eszterházi szemébe vágja ezt a gyanúját. I. h. 706. l.

23. Homonnayt Bethlen Gáborral szemben léptették fel erdélyi trónkövetelőként.

24. Nádasdy Ferenc és Eszterházi között előbb szabályos hitvitát folyt levélben a Szentírás hitelességéről. Majd Nádasdy saját családja akarata ellenére Eszterházi tanácsára itáliai peregrinációra ment. Katolizálása után pedig az ő felesége lett Eszterházi Júlia grófnő, akit eredetileg Zrínyi Miklósnak szántak. Lásd erről: Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1964. 61–53. l.; Payr Sándor: *A Dunántúli evangélikus egyházkerület története*. Sopron, 1924. 718–719. és *Egyháztörténeti emlékek*. Sopron, 1910. 214–216. l. Eszterházinak a protestáns követelésekkel szemben egyébként tanúsított megértése (lásd erről Bitskey Tibor tanulmányát = *Theológiai Szemle*, 1983. 78–81.) politikai jellegű, és nem gyengíti Bethlen Péterrel kapcsolatos feltételezésünket.

Bethlen István támadásának történetéből, illetve az 1636. év eseményeiből mindenképpen arra lehet tehát következtetni, hogy Bethlen Péter katolikus hitre való áttérését Eszterházi nádor sürgethette leginkább, még Pázmány ezt a lehetőséget gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta. Ha azonban nemcsak az 1636. évet vesszük figyelembe, amikor a Rákóczi–Bethlen konfliktus végletesen kiéleződött az által, hogy öreg Bethlen István különben jórészt valódi sérelmei miatt a törökhöz fordult segítségért, hanem a korábbi esztendőket is, hiszen az ellentétek tulajdonképpen Rákóczi trónralépésétől kezdve parázslottak lefojtva a két család között, ennél árnyaltabb kép tárul elénk. Végülis a Bethlen Péter fölött elmondott halotti beszéd ismertetett részlete megengedi az időpontoknak ezt a tágabb értelmezését is, hiszen nem beszél határozottan arról, hogy a térítési kísérlet már a konfliktus kiéleződése után történt volna.

Rákóczi György és Pázmány levelezésében ugyanis Bethlen Péter neve 1635. ápr. 23-án fordul elő először. Ez év kora tavaszán Bethlen Péter Magyarországra utazott rokonaihoz. Neki, mint erdélyi alattvalónak erre csak korlátozott időre volt lehetősége. Pázmány említett levele visszatérésének halogatása miatt mentegeti Bethlen Pétert: „Bethlen Péter uram ide ki az atyafiak közé jővén, történt oly bontakozás egészségében, hogy a doktorok javallásából, nemcsak valami kis ideig való mulatásának kell lenni, hanem annak felette hév vízben is kellett mennie. Látván azért őkegyelmének ily méltó okát, ki miatt az úti törődésre nem alkalmas, arra való képest nem kétlem, sőt bizonynal elhittem kegyedet oly tekintetű fejedelmi embernek lenni, hogy ezt az ő keglme egészségtelensége miatt való késését nem hogy gondolkodásra venné, hanem inkább liberáliter megengedi. És minthogy én szüből kívánom, hogy keglmed alatt való rendek a keglmed hívségében állhatatosan megmaradjanak, mihent egészséges állapotját látom Bethlen Péter uramnak, magam intem ő keglmét, hogy bemenetelét maturálja.”²⁵ E szöveg egyértelműen arra utal, hogy Pázmány találkozott, vagy talán találkozni fog, a különben rokonai látogatására Magyarországra utazott Bethlen Péterrel. Valóban, a levélírásának időpontjában Pázmány már ugyanoda készült, ahová minden bizonynal az ifjú Bethlent is rendelték az orvosok: a pöstyéni hévízbe. Az érsek 1635. máj. 25-én kelt levelében írja: is „Itt is a hév vízbe immár két héttől fogva nyavalygok, és úgy tetszik Isten kegyelmességéből nem kevés hasznát is érzem ennek a jó hév víznek.”²⁶

Feltűnő, hogy Rákóczi, aki különben teljesen megbízott Pázmányban, a Bethlen Pétert mentegető sorokat gyanakvással fogadta. 1635. júl. 10-én kelt levele szerint Bethlen Péter még mindig nincs odahaza Erdélyben: „Bethlen Péter mellett mit írjon kegyelmed azt is megértettük. Noha Bethlen Péter tőlünk kéredzván Illyesházi uramnak látogatására, oly okkal ment vala el, hogy mentől hamarabb vissza jöjjön ide bé. Mindazonáltal látván mind az keglde és Illyesházi uram leveléből, hogy egészségében való bontakozása miatt... kellett... az hévvízbe is menni. Az nyavalya és betegség magán elég excusatio. Az keglde. hozzánk való igaz jó akarattjának jele, hogy keglde. maga is akar egészséges állapotjára Bethlen Péternek vi-

25. *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, II. kötet. Bp., 1911. 571. l.
26. Uo.: 585. l.

gyázni, ki meg lévén meg is inti, hogy bėjövetelét maturálja. Szolgái Bethlen Péternek jőnek és mennek urokhoz, nekünk is hírünkkel lehet, mint épülhet egészségében, s abbeli excusatiója is legyen-e helyes.”²⁷ Az utolsó mondatból világos, hogy Rákóczi arra gyanakszik: Bethlen Péter késésének nemcsak a fürdők az okai, s jónak látja udvariasan, de igen határozottan Pázmány tudomására hozni, hogy módjában áll állítását ellenőrizni. Az eddigiek alapján nagy a valószínűsége, hogy Pázmány, ha előbb nem 1635 májusában Pöstyénben találkozhatott Bethlen Péterrel, azzal a fiatal emberrel, akinek pápai fogadását egykor kieszközölte. Ha pedig találkozott, bizonyosan szóba kerültek kettőjük között a hit kérdései is, hiszen jobb alkalmat, mint a rá-érős pöstyéni fürdőzés, el sem lehet képzelni tanúk nélküli, meghitt, hosszú társalgásokra. Nyilván ekkor merülhetett fel először Bethlen Péter katolikus hitre való térítésének gondolata is. Pázmány térítési munkája talán éppen ekkor, a harmincas években volt a legaktívabb. Batthyány Ádámon kívül ekkor katolizáltak a Thurzók, egy Illyésházi lány, sőt Pázmány még a fogságban levő Zólyomi Dávidnak is kegyességi olvasmányokat küldött.²⁸

A Bethlenek és Rákóczi konfliktusa csak a pöstyéni hetek után éleződött ki igazán. A helyzet teljes elmergesedésének nem utolsó sorban maga az ifjú gróf volt az oka, aki, mint már említettük, felindultságában annyira megverte egyik nemesi származású gazdatisztjét, hogy az pár nap múlva meghalt. Rákóczi ezért fej- és jószágvesztésre íteltette. Nem lehet tudni, hogy Bethlen Péterre végülis milyen hatással voltak a Pázmánnyal folytatott beszélgetések, annyi azonban bizonyos, hogy e gyilkossági eset kapcsán Pázmány újra védelmére kel Bethlen Péternek szinte szeretettel írván róla Rákóczinak: „... akarnám kegyelmedet diligenter kérvén megtalálnom, hogy a nyavalyás Bethlen Péter uram casusának állapotját, mely per non venit sententiában incurrált, limitálná és temperálná oly móddal: hogy bár megérezné, és másoknak is példa lenne, de mindazonáltal az kegd. jó akaratja ebből is nyilvánban mutatódnék ki, mind az itt kinn levő atyafiak, s mind egyéb rendek előtt.”²⁹ Pázmány hangulata csak jóval később fordult egyértelműen Bethlen Péter ellen. Még 1636 májusában is, noha ekkor már magatartását elítéli, türelemre inti az ő ügyében Rákóczit.³⁰ Csak mikor nyilvánvalóvá válik, hogy a katonai akciók elkerülhetetlenek, ír haraggal az apja megsegítésére készülő Bethlen Péterről Pázmány.³¹

Az eseményeket tehát most már úgy rekonstruálhatjuk, hogy 1635 első felében még Pázmány tehetett kísérletet Bethlen Péter katolikus hitre való térítésére, az ifjú gróf, legalább is Pázmány későbbi magatartásából ítélve, talán mutatott is némi hajlandóságot. Ám a Bethlen család számára a katolizálás nem volt járható út. Hiszen mellőzve a szintén nem elhanyagolható lelkiismereti kérdéseket, amelyekre a gyászbeszéd is különös nyomatékkal figyelmeztet, a család Bethlen Gábor uralkodása után, nem utolsó sorban a

27. Szilágyi Sándor: *Rákóczy és Pázmány*. Pest, 1870. 99. l.

28. Vö.: Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. Második kötet. Pest, 1869. 399–411. l. és Pázmány Zólyomi Dávidhoz írt levele 1635. febr. 17-én. = *Pázmány Péter összegyűjtött levelei II.* Bp., 1911. 548. l.

29. I. h. 609. l. 1635. okt. 6-án kelt a levél.

30. I. h. 650. l.

31. Pl. i. h. 685. l. 1636. aug. 12-én.

nagy fejedelem híres művelődéspolitikája következtében, amelyet az ő halála után Bethlen István és fiai töretlenül tovább folytattak,³² sokrétűen és erős szálakkal kötődött a református egyházhoz; s Péter gróf katolizálása erős népszerűség-vesztést is okozhatott volna a protestáns többségű Erdélyben, ahol elsősorban lehettek hatalmi aspirációik. A török reagálása is, bár az vallási ügyekben általában közömbös volt, kiszámíthatatlan erre a lépésre.

Ebből a konstellációból világlik ki igazán Pázmány politikai bölcsessége és mély hazaszeretete, aki a béke és a magyarság általános érdekeit látva veszélyben, lemondva arról a térítési munkáról, amelyet korábban nagy valószínűséggel feltételezhetően ő kezdett, a protestáns Erdély erejének megőrzésén munkálkodott a két legnagyobb protestáns család konfliktusának idején is. Magatartását magyarázza az is, hogy bizonyos analógiák például Veresmarti Mihály, dunaszerdahelyi prédikátor,³³ vagy Batthyány Adám áttérései arra utalnak, hogy Pázmány számára igen fontos volt a belső vallási meggyőződés kialakítása is, Bethlen Péter esetében azonban ez irreálissá vált. Ugy látszik Eszterházi, aki mint az események mutatják, jól ismerte Bethlen Péter személyét és ügyeit, makacsabban bízott a gróf megnyerhetőségében és ezért tovább erőltette a vele való együttműködést.

Befejezésül meg kell jegyeznünk, tisztában vagyunk azzal, hogy mondanivalónkban sok a hipotetikus elem, mégis reméljük, hogy következtetéseink nem járnak messze a valóságtól, illetve módot adnak a vizsgált kérdések továbbgondolására.

PÉTER BETHLEN UND PÁZMÁNY

J. HELTAI

Péter Bethlen, der Neffe des Siebenbürger Fürsten Gábor Bethlen, besuchte im Jahre 1628 im Rahmen seiner ausländischen Studienreise auch Rom.

Der junge Graf, der zu der calvinistischen Konfession gehörte, wurde auf die Empfehlung des Erzbischofs von Esztergom Péter Pázmány vom Papst VIII. Urban empfangen. 7 Jahre später im Jahre 1635 war wahrscheinlich wieder Pázmány, der einen Versuch gemacht hat, Péter Bethlen zur katholischen Konfession zu bekehren. Péter Bethlen aber ist in dem Konflikt zwischen seinem Vater, István Bethlen dem Älteren und Rákóczi György — wobei sich István Bethlen auf türkische Hilfe stützte — der türkischen Parteirichtung seines Vaters treu geblieben. Pázmány hat deshalb, offenbar wegen seiner Sorgen um den türkischen Krieg, die Bekehrung aufgegeben und gegen die Bethlens für Rákóczi Stellung genommen.

32. A Bethlen család e tevékenysége talán kevéssé ismert a közvélemény előtt, de az ő költségükön tanuló diákok a harmincas években is egész sor disputációt ajánlottak nekik. Öreg Bethlen Istvánnak komoly része volt a váradi Biblia kinyomtatásában stb.

33. Ipolyi Arnold: *Veresmarti Mihály élete és munkái*. Bp., 1875. 412—417. l.

Magyarok és idegenek a törökelleni felszabadító háborúk korszakában (1683—1699)

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

A XVII. századi törökelleni felszabadító háború kora az az időszak Magyarországon, amikor az egykori magyar államterületen, a Kárpát-medencében, megteremtődnek azok az új etnikai realitások, amik teljes súllyal csak a következő évszázadban kezdenek hatni. Ekkorra az etnikai eltérés-tudat, az „azonosság” új formája, az egyes itt lakó népek közt erősebbé válik, kialakulnak előbb a különbözőségtudatból a közösségi, majd az ellentéteket jelentő szempontok, melyek a XVIII. század végére már néhol kifejezett feszültséggé is válnak. Az etnikai változások, párhuzamosan haladva a népfelség gondolatával és a nemzetiségek öntudatraébredésével azután döntő tényezővé válnak a középkor derekától egységes Magyar Királyság, mint állam, és a Kárpát-medence, mint földrajzi tényező sorsában.

E tanulmányban kevésbé a levéltári kutatásokra helyeződik a súly. Ezek új adatokat hozhatnak, de döntően nem módosítanak egy nagyjából ismert képet. Hogy talán mégsem haszontalan ismét egyszer vizsgálat alá venni a képet, részben az indokolja, hogy az eddigi irodalom az idegenek szerepét csak a hazai autochton lakosság szempontjából vizsgálta, viszont kevésbé mérlegelte az idegen elem attitűdjét és szerepét. Az is kíváncsú, hogy a XIX. századi történetírás által kialakított, s utóbb minden további nélkül átvett sztereotípiákat is némileg újra kontroll alá vonjuk. Talán így új összefüggésekre is derülhet fény.

Azok a kategóriák, melyeket külföldi történetírók állítottak fel saját országukban az idegenek szerepére vonatkozólag, Magyarországra e korban csak korlátozottan alkalmazhatók. Az idegenek itt ugyanis nem azonosíthatók egyszerűen a bevándoroltakkal. Fejedelmi házasságok, dinasztikus kapcsolatok Magyarországra ekkor csak áttételesen hatnak. Tanulók, utazók ritkák. Művészek és kereskedők gyakoribbak, de nem ők teszik az idegenek zömét. Legkivált játszanak szerepet itt az idegen katonák: a magyar király és a török császár szolgálatában, s azok, akik nyomukban jönnek. De legelőször azt kell tisztázni: kiket értünk „magyarok” és kiket „idegenek” alatt.

Mindenekelőtt azt kell tisztázni: mik a vizsgált korszakban a magyar identitástudat meghatározó tényezői?

Teljesen egyértelmű képet adni, ki és mi a magyar, így is igen nehéz feladat. Utólagos, XIX. vagy éppen XX. századi történelmi kategóriákkal köze-

lítve a kérdéshez, a hiteles, eredeti kép eltorzul. Pedig történetírásunk a XIX. századi, a népnemzeti felfogás hatása alatt létrejött kategóriákat ma is hajlamos kizárólagos helyességűnek elfogadni. Ám az utólagos szempontok visszavetítése a múltba ahisztorikus, és az ilyenfajta szellemi őskeresés nem mutatja meg a tényleges képet. Hitelesebb és valósabb kép akkor nyerhető, ha a kérdés az adott kor szellemi kapcsolatrendszerében kerül vizsgálat alá.

Az egykorú kapcsolatrendszer háromsíkú függésláncolatot ismer: Isten — uralkodó — közvetlen közösség. Részletesebben kifejtve: vallás és egyház — a király — a hűbérúr és a települési, családi közösség. A közös származás hite, vagy a nyelv, az anyanyelv kevésbé konkrét, sőt alárendelt jelentőségű az első hárommal szemben. A közös származás hite — vagy a tartós együttélés felfogása — ekkor még csak kialakulóban van, illetve ennek tudatosodása az egyes társadalmi rétegeknél nagyon eltérő fokú. Ami viszont a nyelvet, mint nemzeti tényezőt illeti, ez kevésbé jön számításba. A XIX–XX. századi nyelvnemzetek felfogása felől nézve meglepő, hogy milyen könnyen változtatják használati nyelvüket az egyes emberek, és Magyarországon kiváltképpen, multilinguis állapotról beszélhetünk, mert a nyelv elsősorban megértési eszköz és csak igen kevésbé etnikai kritérium.

Bizonyos, hogy éppen a vizsgált korszak nagyon hozzájárul az etnikai különbségek széles körű felismeréséhez. Etnikum és identitástudat kialakulásában Európa-szerte különböző tényezők hatnak: szinte minden országban más az identitástudat fő összekapcsoló tényezője. A monarchiák szuverenitásra törekvése; a közös örökség megőrzése és egy közös történeti jog; a nyelv és szokások közössége, a patriotizmus; egyes embertani jellegzetességek rokon- vagy ellenérzése; gazdasági tényezők érdekközösségi tömörítőereje; legfőképpen azonban a közös vallás és a közös uralkodó azok a tényezők, melyek az identitástudatot alakítják és segítik az etnikai kritériumok stabilizálódását.

Ebben az összefüggés- és analógiasorozatban kell tehát megvizsgálni a XVII. század végének magyar azonosságtudatát és az országban élő idegének szerepét.

A török korszak kezdetére a magyar identitástudat meglehetősen kialakult képet mutat. Ennek fázisai: Anonymus, Kézai és Thuróczy János: *A magyarok krónikája* című munkái. Az utolsó már nyomtatásban a 15. század végén, terjeszti az olvasó magyarok között a hun-szkitha = magyar nemzetfogalmat, mely egyben a magyar nyelv ősiségét is jelenti. De ez a nemzetfogalom természetesen rendi jellegű és a származás fogalmával is erősen kapcsolódik. Honfoglaló = magyar = nemes. Így szól ez a képlet.

Ennek az ethnoszfogalomnak, népfogalomnak három ismertető jele: keresztény, a magyar király alattvalója és egyfajta egymásközi — elsősorban nemesi — közösséget alkot. Ennek a családok és a megyék a szerkezeti kerete.

Hogy ez az ethnoszfogalom, mégsem tud egészen egyértelmű lenni, az már Oláh Miklós *Hungaria*-jából kiderül, mely 1536-ban készült el. Oláh, ki maga is valószínűleg román eredetű volt, Magyarország lakosai sorában „diversae nationes”-ről beszél. Megkülönböztet magyarokat (= Hungari), németeket (= Alemanni), cseheket (= Bohemi), szlovákokat vagy szlavono-

kat, szlávokat (=Sclavi), horvátokat (=Croaci), szászokat (=Saxones), székelyeket (=Siculi), oláhokat (=Valachi), rácokat, avagy szerbeket (=Rasciani), kunokat (=Cumani), jászokat (=Jazygi), ruténeket (=Rutheni) és törököket (=Turcae). Azt jegyzi meg róluk, hogy mindnek külön nyelve van, bár a kölcsönös érintkezés („mutuum commercium”) következtében vannak közös kifejezéseik is, amelyek hasonlóak. A „natio”-k sorában még az Eger-völgyben élő vallonokról sem feledkezik el, akiket Eburnak nevez, Liège vidékéről származottaknak tart: ezek, mondja, ma is — tehát a XVI. század első harmadában — franciául beszélnek.

Oláh csoportosítása részint nyelvi, részint jogi, részint tényleg etnikai. Mivel akkor még Erdély különválása nem volt befejezett, természetesen a székelyeket, a szászokat és az oláhokat Magyarország lakóiként említi. A csehek nyilván a husszita időben bejöttek maradékai voltak, a Sclavi lehetnek szlovákok is, de szlavóniai szlávok is; a rácok is bevándorlók, a török elől jöttek a XV. században. A jászok és a kunok akkor már elmagyarosodtak, de privilégiumaik még oltalmazták egykori különállásuk emlékét. A rutének a Kárpátalján, s beljebb az ország belső részén is szóróványosan élő, szláv állattenyésztő elem. Nehezebb az a kérdés: kik a törökök? Már a harmincas években megjelenő hódítók-e, vagy korábbi török hadifoglyokból alakult csoport, kik itt letelepedtek és megkeresztelkedtek, de nyelvüket megtartották?

Oláh csoportosítása azért jelentős, mert forrásul szolgált azoknak a leírásoknak, melyek később is az ország többbeleműségét hangoztatják.

A XVI. század végétől egész sora foglalkozik a külföldi műveknek Magyarország ismertetésével. Az ország lakosságának többbeleműségét szinte mindegyik megemlíti. Itt most csak egyet lehet közülük kiemelni: a felszabadító háború korához viszonylag közeli *Atlas Maior*-ét (az 1630-as évektől 1662-ig fokozatosan bővülő szöveggel): Jan Blaeu kiemeli, hogy az országban három nyelvet használnak: a magyart, a németet és a szlávot. A nyelvi kérdésnél fontosabb azonban az a jellemzés, amit Blaeu a magyarokról általánosítva ad: harcias, dicsvágyó, pompakedvelő, büszke és — széthúzó. A kép elsősorban a nemességre szabott, de nem kevésbé jellemzi a magyar országlakosokat általában. Amit Blaeu leír, az a távoli, tárgyilagos szemlélő észrevétele. De — eltérően egy nagyon is eleven véleménytől — sajnos, nem tartható a császári ház rendelkezésre író, vagy valamilyen magyarellenés német elfogultságból származó pamfletíró előítéletének, hanem nagyonis világosan felismert ténynek. Zrínyi munkáiban szinte refrénként ismétlődik ugyanez a felismerés. Ez szinte etnikai kritérium.

Mindezt azért kellett előrebocsátani, mert az országlakosok többbeleműsége, többnyelvűsége gyakran segítette elő a divergenciát a török uralom megerősödése idején is. A védettebb helyzetben levő német nyelvű, és sokszor birodalmi területekről kiegészülő városi polgárság és az északi Felvidék szláv nyelvű kisnemessége a rendi országgyűléseken is, de a mindennapi életben is, nem mindig és mindenben tudott azonosulni a legtöbbször magyar nyelvű, a központi országterületről származó és sokszor vele menekültként szembenálló elemmel, nemessel, polgárral, katonával. Így az a kérdés: ki hát a magyar? — nem mindig volt egészen egyértelműen megválaszolható, különösen a nyelv oldaláról nem.

Ha mégis a magyarság mibenlétét, a korszakonkénti változásoktól függetlenül igyekezzünk minden korra érvényes ismérvekkel igyekezzünk körülírni, leginkább Michelet-nek a nemzetfogalmát vehetjük át. „La nation c'est un plébiscite de tous les jours” — ez a XIX. századi megállapítás, bizonyosfokig a XVII. század végi Magyarországra is alkalmazható. Neves történésünk, Berlász Jenő a „Ki a magyar?” kérdésre az alábbi meghatározást adja: „Magyar mindaz, aki magát származásától, anyanyelvétől és vallásától függetlenül magyarnak érzi és vallja, s ha lehetősége van rá, életét a magyar haza, nemzet- és népközösség szolgálatának szenteli.” Ha a XVII. század átlagemberétől ilyen világosan megfogalmazott, magas etikai szintet is feltételező állásfoglalást nem is várhat el a történetíró, de ennek a gondolatnak egyfajta öntudatlan sejtését, kivált a Zrínyi Miklós működése utáni évtizedekben, feltételezheti. Ennek legalsóbb szintű megnyilvánulása pedig az volt, hogy az az ember, aki magát magyarnak, „regnicola”-nak érezte, elfogadta és vállalta azt a sorsot, ami számára osztályrészül jutott. Ellenállt a töröknek, ahogyan lehetett, nem lett renegáttá, törökké és nem is hagyta el az országot, hanem megpróbálta a saját hagyományainak megfelelő érték-mérők szerinti életet; ha tehetette, áthúzódott a királyi kézen maradt magyar területre vagy Erdélybe; ha pedig nem, helyben őrizte meg eszményeit és életformáját, amennyire azt az adott körülményekhez képest csak bírta. De tudatában erősebben kristályosodott ki a *saját* öröklött értékeihez: vallásához, családjához, nyelvéhez való ragaszkodás, és — nem utolsósorban — a magyar államrendhez való hűség is erős maradt benne, melynek szimbóluma akkor a magyar király volt.

Nemzet és király

A XVII. század végi nemzetiségi identitástudat magyarországon három pillérre támaszkodik. Az egyik: a keresztény valláshoz való tartozás, a másik a magyar királyhoz való alattvalói jogviszony, a harmadik pedig az a közösség, mely a születésen — vagy ritkábban: a honfiúsításon — épül s amely rendi és területi-lakóhelyi kollektivitáson alapszik.

Az első: a vallási öntudat összefogó jellegű. Bármily nagy is a különbség, sőt az ellentét katolikusok és protestánsok, ágostai vagy helvét evangélikusok között, mindegyik keresztény, azaz „Jézus hitén való” ahogy a korszak szóhasználatja mondja. A dinasztia szándékai ellenében a vallásszabadságot az ország alkotmánya biztosítja. A kor magyarjai tudatában vannak annak a ténynek, hogy az országlakosok vallásilag megoszlanak, vannak katolikus és protestáns magyarok, de mindezek magyarok. Magyar azonban egyszersmind keresztényt is jelent, különösen élesen jelentkezik ez az iszlám vallásúak viszonylatában, akiket senki sem tekint magyaroknak, ha esetleg keresztény hitüket megtagadták, hanem „törökösök”-nek. A magyarság egyik kritériuma tehát a keresztény hithez való ragaszkodás.

A második tényező: a magyar királyhoz való alattvalói jogviszony. A királlyal ilyen vagy amolyan okból elégedetlen lehet az alattvaló; lehet vallási, rendi vagy gazdasági oka az elégedetlenségének. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a magyar király alattvalója. A vizsgált kor-

szakban ez az uralkodó — immár másfél évszázada a Habsburg-házból kerül ki. Igaz, ez a király nem székel az ország területén és nem is beszéli többnyire az ország nyelvét, vagy pontosabban: az országban beszélt nyelvek közül a legfontosabbat, a magyart. Beszél viszont latinul, amit a rendi nemzet megért, mert ez a törvényhozás nyelve. Azonkívül székvárosa, Bécs elég közel van a magyar államterület határához; és a megmaradt magyar államterület elleni fenyegető ellenséges veszély egyben a saját székvárosa elleni veszély is. Érdekei tehát a magyar területek, legalábbis a kezén levő területek békés megtartása és fejlesztése felé mutatnak. Ezt azért is ki kell emelni, mert a XIX. századi történetírásban, de azóta is, sokat kísért „az idegen király” és „az idegen dinasztia” fogalma. Véleményünk szerint ez a kérdés-felvetés így némileg ahisztorikus.

A XIX. századi fogalmak szerint a Habsburg uralkodó tényleg „idegen” lehet, de ez az „idegenségérzés” inkább az 1849 utáni események tudati vetülete történetíróink jórésznél és nem igazán egykorú. Lehet-e egyáltalán a XVII. század fogalmai szerint egy király „idegen”, ha egyszer megkoronázták az államiság szimbólumával, a koronával, ha megesküdött az ország alkotmányára, hitlevelére, és ha a rendek legalábbis egyrésze meghódolt neki? Aligha. Kétségtelen, hogy már a korábbi századokban is felmerült — Magyarországon, de más országban is — a „saját nemzetből való” uralkodó gondolata, ami annyit jelentett, hogy a rendek saját körükből valót szeretnének, saját érdeküknek megfelelően, a trónon látni. Ez azonban rendszerint nem az egész országnak, hanem egy-egy hatalmi csoportosulásnak az érdeke. Úgy, ahogyan a XIX. századi (és ma is még élő) történeti felfogás emlegeti a „nemzeti király” szempontját, ez a XVII. században némileg anakronisztikus. Bár egy sor európai országban ekkor „nemzetbeli” dinasztia van (pl. Portugáliában, Szavojában, Svédországban), de éppen a legerősebbekben idegen vagy periferikus eredetű az uralkodóház. A navarrai (voltaképpen baszk) Bourbonok csak nehezen nevezhetők „igazi” franciáknak: mégse jutott eszébe a francia történetírásnak őket idegennek bélyegezni. Angliában éppen vizsgált korszakunkban váltja fel a „skót” Stuartokat a „holland” Orániai ház. Lengyelországban a svéd származású Wasaházat csak 1669-ben váltják le, nem egészen három évtizedre — a rendek sorából jött „nemzeti”-nek mondható fejedelmek. Spanyolország élén a német eredetű Habsburg-dinasztia áll, mely kapcsolataiban szorosan együtt is működik a németországi ággal. A Habsburgok kétségtelenül német dinasztia. Csakhogy a kor felfogásában a német—római császár — a császári méltóság jegyében — felette áll a nemzeteknek. Így lehetett a Habsburg-uralkodó egyszerre német és magyar király; de ugyanakkor itáliai is, burgund is, németalföldi is, cseh is és magyar is. Ezt annál könnyebben érezheti az uralkodó, mert ereiben a „régiszent királyok”, az Árpádok vére is folyik, még ha csak kismértékben is. Magyarország előbbi dinasztiái: az Anjouk is, a Jagellók is külföldről származtak be. A kor embere számára a királyt nem vérsége, hanem az uralkodás ténye és legfeljebb még annak mikéntje minősíti. A király — a Habsburg király is — tehát nem lehetett „idegen”, legfeljebb nem megfelelő, rossz uralkodó. Inkább arról van szó, hogy a magyar alattvalók egy tetemes részénél — különösen a protestáns vallásúaknál — hiányzott az uralkodó iránti bizalom, ami az uralkodó által is támogatott

katolikus népességrész szellemi, gazdasági és politikai előretörésének, de a politikai eseményeknek is következménye volt. Az 1664. év eseményei, Vasvár lelki utóhatásai még az addig lojális katolikus rendek bizalmát is meg-ingatták az uralkodóban; az 1670-es évek eseményei éppenséggel az egész addigi, uralkodó és rendek közti megegyezést felborítani látszottak. I. Lipót közismert passzivitása nem kedvező befolyásokat is involvált, melyek elfordították tőle az ország lakosságának nagy tömegeit. Ez azonban személyes és nem dinasztikus konfliktus maradt. Kétségtelen, hogy szomszédos Lengyelországban is kimutatható volt bizonyos ódzkodás a külföldről beszármazott dinasztiaikkal szemben. A lengyel republika azonban nagy és önmagát Magyarországnál sokkal inkább megvédeni képes egység volt, amelynek kritikus pillanataiban is mindig akadtak sorsszerű védelmezői. Magyarország sokkal inkább rászorult a külföldi területek felett is uralkodó dinasztíára, nemcsak külső, de *belső* gyengesége miatt is. A külső veszély oka a török sokkal nagyobb katonai ereje; a belső gyengeség oka azonban az a disszonancia volt, mely már a XVI. század elején is megmutatkozott a fő- és köznemesség ellentétében, s amelyet utóbb a reformáció, sőt annak különböző irányai is csak még jobban elmélyítettek; végsőfokon ez eredményezte Erdély maradandó elkülönülését is.

Kétségtelen, hogy a Habsburgok német ágának tagjai, kik az univerzális császárság, a római birodalom örökösének érezték magukat s ebben a jogi felfogásban is éltek és tevékenykedtek, nem igyekeztek azon, hogy bármelyik országukban is az illető országgal valamelyik másiknak a rovására azonosuljanak, úgy mint azok az uralkodók, akik csak egy meghatározott terület szuverénjei kívántak lenni. Sőt, inkább univerzális presztízsüket, nemzetfelettségüket domborították ki. Ez a jogilag kevésbé tájékozottak számára őket alattvalóikkal nem eléggé azonosulóknak, idegenszerűeknek, öncélúan dinasztikusoknak is tűntethette fel. Ezt olykor nem magyar alattvalóik is nehezményezték: az uralkodójuk szuverenitására a középkor óta büszke magyar rendek, kik csak éppen ekkor fogadják el az örökös monarchia tényét, természetesen nem örültek annak, hogy királyuk gondját más országokkal osztja meg: de kényszerhelyzetben voltak.

Az uralkodóval való azonosulásnak tehát voltak súlyosan nehezítő tényezői. Mégis, a bizalmi válság ellenére sem tekinthető sem Lipót király, sem a Habsburg-dinasztia „idegen”-nek: sőt, az 1687. évi törvénnyel válik igazi uralkodóházzá Magyarországon. Az uralkodó egyéni magatartása, csapatainak viselkedése a felszabadító háborút megelőző időszakban és alatta, okozhatott ugyan krízist, a rendek és a köznép ellenérzését válthatta ki, de mégis Lipót volt a magyar király, az ő égízte alatt folyt — bármily nyomorúságosan is — előbb az ország védelme, majd pedig megszabadítása a külső török veszedelemtől. Ezt az alapvető kapcsolatrendszer király és nemzet között rontotta meg döntően a *Jus Armorum* alkalmazása: és nem véletlen, hogy a Rákóczi-szabadságharc akkor indul meg, amikor a *Jus Armorum* gyakorlati végrehajtása — a háború ideiglenessége után — végérvényes formát kezd ölteni.

A harmadik tényező a nemzetiségi identitástudatban a születésen — vagy olykor: honfiúsításon, befogadáson — felépülő közösség. Ez a nemességen és a szabad királyi vagy más kiváltságolt városokon kívül, a földes-

urakon keresztül, a privilégium nélküli országlakosokra, a többi „regnicola”-ra is kiterjed. E közösség egyfelől a rendi, másfelől a területi-lakóhelyi egységeken keresztül hat. Egyének és családok valamelyik társadalmi réteg tagjai, mely beleintegrálódik a privilegizált vagy nem privilegizált országlakosok közé. Természetes, hogy ez a közösségtudat a nemeseknél, mint a politikai jogokban az uralkodóval osztozóknál a legerősebb. A nemesség pedig megyei szervezetben él, a polgárság viszont a szabad királyi városok szervezetében. Ami tömörít, az elsősorban a privilégium: és a rendi privilégiumok még a Habsburg-uralom következtében az országba került, de itt honfiúsított családokra és személyekre is hatással vannak, és bizonyos vonzóerőt gyakorolnak, még azokra is, akik egyelőre még azon kívül vannak, de útban a kiváltságos helyzet felé. A nyelv, mint a gondolatok közlésének pusztá eszköze, egyelőre csupán alárendelt szerepet játszik. Néha ugyan helyi ellentétek forrása, kivált a városokban, ahol több különböző nyelvű és jogállású elem él egymás mellett, de általában, országos viszonylatban a szerepe még nem döntő. Az igazi identitás-közösség a Hungarusoké, akik megyei vagy városi keretben élnek, akár magyar, német vagy szláv nyelven beszélnek, mert ez az anyanyelvük vagy pedig a leggyakrabban használt nyelvük a ténylegesen, legtöbb régiójában poliglott országban.

A nyelvi különbözőség azért sem éles, mert egyik nyelv sem lép fel a kizárólagosság igényével: kapcsolónak ott van a latin, a több különböző elem által lakott vidékeken pedig az ottaniak erőltetés nélkül is, kommunikációs igényéből, megtanulják valamennyire egymás nyelvét.

A társadalom többi rétege, erősebben vagy kevésbé erősen, a nemességhez igazodik. A nemességen belül a magyar anyanyelvű hazabeliek vannak a legtöbben, s így bizonyosfokig, az identitás-közösségnek a magyar nemességen belül a magyar nyelvű elem a hordozója, bár nem kizárólagosan. Ez a réteg a hangadó, mert a magyar nyelvű nemesek, közhangulatformáló képességükkel ott vannak *mindenütt* az országterületen, míg a németek és a szlávok regionális elterjedtséggel, vagy éppen elszórva találhatók csupán, s így külön akaratot alig, vagy egyáltalán nem képviselnek. Bizonyos, hogy a nemességen belül a magyar nyelvű elem, többnyire mint legrégebbi és legtekintélyesebb országlakos, erős többségben volt, és ő a magyar hagyománytudat hordozója is legfőképpen. Ezért azt a képletet, amit e korban „magyar”-nak nevezünk, elsősorban velük lehet azonosítani, bár szigorúan vett nyelvi meghatározás nélkül. Hozzájuk kapcsolódik, a jobbágyi jogviszonyon át, a kiváltságnélküli országlakos, és mint ahogy a szegényebb nemes a főnemeshez a familiáris viszony révén csatlakozik, úgy csatlakozik a kisebb nemeshez is, jogi szorításban ugyan, de a veszélyeztetett országban a közös érdek szálán is, a jobbágyi familia, átvéve sokszor urának nyelvét, vagy legalábbis megértve azt. Így áll össze az országlakosokból egy szerves egység, melyet, különösen a közös veszélytudat, sorsközösséggé is kovácsol. Ebben a szellemi levegőben alkot egyfajta egységet vallási és nyelvi, rendi és területi különbségek ellenére is a kor magyarsága.

Különleges a viszonya a „Hungarus”-nak Erdéllyel, a főleg magyar nyelvű Erdélyi Fejedelemséggel és annak lakóival. Az erdélyi fejedelem elvileg a magyar király fősége alatt áll, de kénytelenségből tényleg sokkal inkább a török szultántól van függésben, sőt annak olykor kifejezetten hűbérese. Ez a kapcsolat egyetlen keresztény magyarnak, anyaországának vagy erdélyinek sem lehetett örvendetes, de realitás okozta kényszerként mégis elfogadták, mint egyfajta status quo-t. Az erdélyi fejedelmek néha (pl. Bethlen idején) megpróbálják a magyarországiakat is hatalmuk alá vonni, de ez mindig sikertelen marad, részben egy kevésbé figyelembe vett geopolitikai realitás miatt is: a törökök ugyanis a királyi Magyarország területét mindig mint későbbi hódításukat, elfoglalandó területet tekintették, s nem kívántak osztozni abban az erdélyi fejedelemmel, akit csak tolerált „gyaur” alattvalójuknak tekintettek, ha ezt néha udvariasabb formulába is takarták.

Jelentősebb azonban az a tény, hogy Erdélyben a hosszú elkülönülési időszak alatt egy sajátos, bár színezetében és nyelvében is erősebben magyar nemzetiségfogalom alakult ki: az erdélyi. Identitásmeghatározója ennek is a kereszténység, de itt a négy „recepta religio” értelmében, amely ténylegesen protestáns túlsúlyt jelent, s amely mellett az ortodox vallás csak tolerált, magas lélekszáma ellenére is. A szuverén: a választott fejedelem, aki respektálja egy rendi népfelségi elv alapján a három „natio”: a magyar, a székely és a szász jogait, melynek keretében lényegében magyar és német nyelvű elem él együtt, gyakorlatban magyar túlsúllyal, a számban egyre növekvő, de jogilag nem képviselt román lakossággal, melynek kissozámú saját nemesei nem képviselnek a magyar nyelvűétől lényegesen eltérő akaratot.

Az erdélyiek öntudata ekkor tehát sajátos formában elkülönült, de bizonyos affinitást mutat a magyarországiaké iránt. Azonban privilégiumaikat, kialakult (főleg vallási) erőviszonyaikat és viszonylagos nyugalmukat féltve a Magyarországhoz való visszacsatlakozástól óvakodnak és inkább kitartanak saját fejedelemségi állam- és nemzetkoncepciójuk mellett.

A fejedelemség magyar jellegű — hiszen lényegében az országterület egy részének leválása következtében jött létre —, de ebben a magyar részországban az addiginál sokkal nagyobb szerep jutott a partikuláris erőeknek: a székely, de különösen a szász testületeknek. A székelyeket a fejedelmi hatalom ismételten megkísérelte ugyan maga alá gyűrni, de csak annyit sikerült elérnie, hogy a hűbéri erőket a székely székek területén is megerősítette a régi autonómia rovására: a székelyek testületi önállóságát nem sikerült felszámolnia. A magyar nyelvű székelységnél is kevesebb eredményt ért el a fejedelmi hatalom a szászokkal szemben. Ez az erő, mely a városi privilégiumok bástyája mögé húzódott, teljesen német mintára szervezkedett, városai demográfiai utánpótlását részben saját falvaiból, részben azonban a német-római birodalom territóriumaiából kapta, s ezekkel a territóriumokkal élénk kulturális kapcsolatot is tartott. Tudatos elkülönülését az erdélyi szászság a középkortól kezdve megtartotta, saját identitástudatát az idők során csak még jobban megerősítette. Privilégiumai mellett német nyelve,

ágostai evangélikus vallása, gazdasági érdeke is zárt egységgé tette a szász-ságot, mely, ha úgy adódik, nem habozik a fejedelemség közös érdekét is alárendelni a saját céljainak. Az erdélyi identitástudat a szászoknál volt a leggyengébb és a székelyeknél a legerősebb, noha a fejedelmi hatalom a székelyekre nehezedett a legerősebben, részben azért is, mert a protestáns jellegű fejedelemség a zömében katolikus székelység társadalmi érvényesülésének gátakat szabott.

Az erdélyiek ekkori érzületére nagyon jellemző az a XVII. század második feléből való versezet, mely *Allocutio ad Hungaros — ad Siculos — ad Saxones — ad Valachos — ad Hungaros advenas* címet visel. A versezet írója tisztában van a tényleges erdélyi etnikai viszonyokkal és nem a közjog, hanem az etnikai származás alapján szólítja meg az egyes népeket.

„Magyarság még eddig tied az regimen,
De felőled rosszat mutogat az omen...”

Megjegyzi, hogy „Erős végváraid mind másoknál vannak” és magába szállásra szólítja fel a magyart. Isten büntetése ez a helyzet, mert a magyar kevély, gőgös, nagyot akaró: „Elromlott országod, mégis oly fennem vagy...” — mondja róla. Rettenetes tükröt tart a magyar elé: szennyes beszédű, rossz példát adó, prédáló és megvesztegethető, s kivált a gyengékkel szemben hatalmaskodó, amellet álnok, „Jámbornak... nyomorgatója”, viszont „gyilkos latornak... párttartója”. Észreveszi, hogy a magyar önbizalma irreális, mert

„Király, úr és nemes annál feljebb tartja magát
Mentől alább esött országunknak sorsa.”

Végül azzal zárja, amit immár másfél százada mondanak, szinte egységesen, katolikusok és protestánsok:

„Istentől küldetik rád bűnért pogányság.”

Sajátos, hogy itt, bár a vers az erdélyi magyaroknak szól, a királyról van szó, aki nem gyakorolja hatalmát Erdélyben. A sorokból kiérezhető, hogy a szerző nem választja el élesen Magyarországot és a magyarországi magyarokat Erdélytől és az erdélyiektől. A versezet további részeiben sajnálkozik azon, hogy a székelység „Immár nagyobb része jobbágyságra szorult” irigyei a szászokat egyetértésükért „Szegénynek, boldognak mind egy az törvénye / Nincs ott hamis mentség: nemes ember vagyok.” De észreveszi számbeli hanyatlásukat is, és észreveszi a románok térfoglalását, akikről igen kedvezőtlen a véleménye. De nem kíméli a Magyarországról jött jövevény magyarokat sem: rossz példát adnak Erdélynek; inkább maradtak volna otthon.

Mint ebből is látható, az erdélyi magyar és a magyarországi magyarság viszonya, erdélyi magyar szemmel nézve kétarcú, de inkább a magyarországiaktól való elkülönülés irányába mutat. (Ezt a tendenciát egyébként utóbb, Rákóczi szabadságharcának eseményei is megmutatták.)

Erdélyben sajátos ütközés mutatkozik a rendi és a nyelvi-szokásbeli identitástudat között. Ennek egyik magyarázata bizonyosan a kortársak ama felismerése, hogy a fejedelemség etnikai képe átalakulóban van. A fő gond itt a mintegy másfél százada stabilizálódott rendi egyensúly megőrzése, ami mögött háttérbe szorul nyelvi-szokásbeli egységek számarányának eltolódása. Ez az időszak ugyanis, amikor Erdélyben a magyar nyelvű né-

pességrész, a török—tatár pusztítások véráldozata, a rabszedések és a védettebb földrajzi helyzetű románság nagyobb természetes szaporodása következtében számszerűleg kisebbségbe kerül, és bár privilégiumait meg tudja őrizni, egyre inkább kénytelen észrevenni, hogy a privilégiumokban nem osztozó idegen nyelvű, nagyrészt az utolsó század alatt beszivárgott, eddig csak munkaerőként számbavett román lakosság is jelét adja annak, hogy saját identitására ráébredt és azt meg akarja őrizni. Ez pedig görög-ortodox vallásához való ragaszkodásában és pópái egyfajta vezetőszerében nyilvánul meg. A románok eredeti vezetői: kenézek, boérek a fejedelmi korban már összevegyülve a magyar nyelvű nemességgel, azzal tartanak, nyelvüket is feladják, a nép nyelvén beszélő, abból kiemelkedett ortodox papok viszont, privilégium nélkül is, egyfajta, ha nem is nagyon színvonalas szellemi vezetőréteggé válnak, mely elég erősnek érzi magát arra, hogy hívei nevében tárgyaljon a földesurakkal. Rájuk és nem a más nyelvű földesúrra tekint fel a román jobbagy, mert bennük bíz, őket tartja igazi vezetőinek. Mikor 1687 után Erdély újra meghódol a magyar király előtt, az új kormányzat már figyelembe veszi e nagyszámú népelemet is, és egyházi uniójukra törekszik, bár a rendi állás kérdését nem kívánja megbolygatni. Így az a sajátos helyzet alakul ki, hogy a négy vallás és a három nemzet jogállásának biztosításával a Habsburg dinasztiának sikerül Erdélyben egyfajta stabilizációt biztosítania. E stabilizáció kétoldalú: egyrészt Bécs, de másrészt az erdélyi, főleg magyar-erdélyi rendek konszenzusa vezet oda, hogy a transzilvanizmusnak nevezett elkülönüléstudat továbbélhet, sőt erőre is kap.

A magyar identitástudat hordozói: nemesség, vitézlő rend

Rendkívül fontos szembenézni azzal a kérdéssel: ki ebben a korban a magyar identitástudat hordozója? Magyarország-e vagy Erdély? A XIX. századi történetírás egyértelműen — a fejedelmi korszak magyar nyelvű kormányzatát szem előtt tartva — az egész XVII. századon át Erdélyt tartotta a magyar identitástudat fő hordozójának. Erdélyi vagy kelet-magyarországi származású, zömében kálvinista vallású történészeknél a transzilvanocentrikus szemlélet érthető, ha nem is helytálló. Az identitástudatnak ugyanis valójában a királyi Magyarország és annak lakói legalább annyira voltak hordozói, mint az erdélyiek, de még a hódoltságiak is; tagadhatatlan, hogy az utóbbiak az előbbieknél is több áldozatot hoztak azonosságtudatuk érdekében. Nem lehet tehát egyik országrészt sem a másikkal szemben elsőbbségben részesíteni. Az azonban tény, hogy a magyar államot, a Magyar Királyságot, a történelmi országot névben is — és az európai földrajzi-történeti köztudat szerint is — a Királyi Magyarország jelentette.

Kérdés már most, melyik volt az a réteg, amelyikben az identitástudat a legerősebb vagy pontosabban: melyek azok a rétegek és melyek azok a pontok, ahol ez a legjobban kifejezésre jut? Vegyük társadalmi és földrajzi szemléletben röviden vizsgálat alá az országot.

Bizonyos, hogy a királyi magyar területen a magyarságtudat elsődleges hordozója a nemesség. A rendi jogok birtokosaként a politikai életben és az igazgatásban kulcsszerepet játszik, létszáma és a lakosságon belüli aránya

is viszonylag elég magas, mintegy 5—8%, ami kb. 800 000 lakost számítva, mintegy 40—60 000 főt tehetett ki. Ez a réteg jogállása miatt roppant asszimilálóképes, az országba került német és horvát urakat, de a többi külföldit is, aki itt főleg katonai szolgálat kapcsán tartózkodik, összeházasodás esetéin be tudja olvasztani. Horvátországban és a szlávón területen a szláv nyelvség nem elválasztóvonal: ami a magyar és a horvát nemes között a fő különbség, az a terület, amelyen él, és a belőle folyó területi nemesi autonómia. Éles eltérés nem mutatható ki: azonban a közös sors, a török elleni közös harc, a Korona azonossága egybekovácsolja a magyar és a horvát nemeseiket, akik — mint a Zrínyiek is — kétnyelvűek és nem képeznek igazi idegen elemet, inkább csak helyi sajátosságot.

Bár a horvát területnek a külföldi köztudatban saját múltja, közjogi helyzete ismert — az országleírások Croatia vagy Illyricum névvel külön ismertetik a Drávántúlt — a valóságban az összefüggés magyar és horvát nemesi társadalom közt sokkal szorosabb, különösen a mindkét területen birtokos főnemesi családok és familiárisaik vonatkozásában. Emellett megjegyzendő, hogy a horvátok migrációja a Dráváninnen felé lényegesen erősebb, mint a magyar nyelvűeké a Drávántúl felé. Úgy tűnik, ez a Dráva és Száva közt elterülő terület, ahol összezsúfolódik a török elől menekült szlávon és horvát nemesség és ahol a Túrmezőn régi nagy kisnemesi autochton közösség is él, elvándorlási terület, mintegy nemesi rezervoár a Dunántúl, de az ország más részei felé is.

Egyáltalán a nemességnek az egész magyar államterületen már a török hódítás előtti időszakban is az összlakosság arányában nagyon számottevőnek kellett lennie ahhoz, hogy elbírja a török háborúk roppant véráldozatait. Valószínű, hogy a magyar nemesi öntudatnak, mely magát a rossz sorsban a múlt nagysággal vigasztalja, az ország roppant területéről való tapasztalati kép mellett — aminek kialakulásához a nehézkes közlekedési viszonyok is hozzájárulnak — az aránylag nagy létszám tudata az egyik gyökere.

Amellett a török háborúk korszakának nemesítései a kor vitézi tettei ellenére sem voltak úgylátszik oly nagyarányúak, hogy azok a középkorvégi régi magyar nemesség jellegét jelentősen átalakították volna. A délszláv és német eredetű magyar újnemesek és a hazai nemnemes rétegekből felemelkedettek is, nemes leányokkal kötött házasságok révén olvadtak be a magyar nemesi társadalomba, s az e házasságokból származó utódaik az anyák nemzetiségi és politikai azonosságtudatát vitték tovább, akkor is, ha nem vettek fel új nevet: csak idegen hangzású családnévük tanúsította származásuk emlékét, de anyáik és nagyanyáik révén már teljesen magyarokká váltak s elfogadták e közösség társadalmi és politikai hagyományait. Arra a kérdésre tehát, hogy vérségi közösség-e ebben az időszakban a magyar nemesség? — határozott igennel lehet felelni. Nem egyedi eset ez Európában, hiszen, igaz, néhány évtizeddel később, a XVIII. században, Franciaországban is felvetődik az ottani nemesség definíciója kapcsán a közös vérségi eredet kérdése: a frankoktól való származás problematikája.

A királyi Magyarországon az azonosságtudat hordozói közt különleges szerepet töltenek be a főnemesi családok. Időszakunkban összeházasodásuk az örökös tartományokbeli vagy birodalmi hasonló állású rétegekkel még nem öltött nagyobb arányokat; etnikailag meglehetősen zártnak tekinthe-

tőek, hagyománytudatuk erős. Zárt birtokkomplexumok mellett szórványbirtokaik az ország más részein is találhatóak: ezért figyelmük, érdeklődésük az ország *egész* területére kiterjed. Rokoni szálai azonos érzésű csoporttá tesszik ezt a réteget, mely könnyen asszimilálja az újonnan felemelkedetteket is, annál is inkább, mert az alapérzés közös: a töröktől való félelem. Az attitűd: a török veszély elhárítása — fegyverrel vagy diplomáciai úton — ahogyan lehet, mindig a pillanatnyi lehetőségek szerint. Ezért e nemesi réteg hol feltétlenül dinasztiahűnek, hol ellenzékieknek látszik, pedig csak önmön fennmaradását szeretné biztosítani. Konszolidáltabb politikai viszonyok közül érkező külföldi számára ez az attitűd ingatagságnak látszik, s nyilván innen ered a magyarról alkotott nyugat-európai véleményben az állhatatlanság vádja, ami a megítélést hátrányosan befolyásolja, bár a magyar „vitészségét” — azaz katonai értékét — szinte mindig elismerik. A magyar főnemesség határai emellett nem is nagyon élesek: a Habsburg-uralom hatására a Birodalomból beszivárgó címkategóriák csak most kezdenek differenciáló hatást gyakorolni a nemességen belül. A főnemesség a tekintélyes és vagyonos köznemesség felé ebben az időben még vérségileg nyitott, ami befolyását rendkívüli mértékben megnöveli. Nem tesznek kivételt ezalól a protestáns vallású köznemesek sem, ők is a saját főnemesi hitsorsosaik köré tömörülnek. Ezek sora a konverziók következtében egyre gyűrűl. Az ország rekatolizációja Pázmány óta, elsősorban szellemi fegyverekkel folyik: a világi hatalom erőszakos, adminisztratív törekvései inkább hátráltatják, semmint elősegítik ezt a folyamatot. A főnemesség ebben a tendenciában jelentős szerepet vállal magára. Megérti, hogy igazi következetes szembeszállást a török veszéllyel szemben elsősorban a római katolikus Egyháztól várhat: az Egyház a török veszélyben nemcsak magyar, de összeurópai és különösen dél- és délkelet-európai veszedelmet lát, tehát szövetségese és támogatója a Királyi Magyarország önvédelmének, sőt az ország felszabadításának is, mihelyt erre mód van, míg az északkelet-magyarországi közép- és kisnemesség, mely kevésbé ismeri a török veszély igazi nagyságát és kevésbé szenved attól, a status quo ante-hoz ragaszkodva, akaratlanul a török kezére játszik.

A törökelleni attitűdben nem szabad elfeledkezni a városok polgárságáról sem. Itt különösen utalni kell a hódoltság alá került városok polgárságának sorsára, különösen Budára és Pestére. Ismert, hogy Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Zólyom sokat köszönhetnek a hódoltság elől menekülő jómódú és öntudatos polgárok exodusának: és e folyamatban a polgárság legműveltebb eleme, a „litteratus”-ok jártak elől. Hiába ígért toleranciát Buda magyar „natio”-jú polgárainak a török: az általa teremtetett viszonyok a magyar polgárság tönkremeneteléhez vezettek. A természeti csapások, járvány és exodus által sújtott budai magyar polgárság csak egyre sorvadt, s Bocatius a XVI—XVII. század fordulóján már alig talál magyart az egykori székvárosban, s 1663-ban az erdélyi követség már az utolsó budai magyarról számolhatott be. Hogy a menekültek egykori városukat számon tartották, s fenntartották nemcsak emlékeiket, de jogigényüket is, természetes. Észrevette ezt Evlia Cselebi is. Jellemző, hogy Széchényi György érsek — kinek édesanyja még a hódoltsági Budán született — a visszafoglalás után nemcsak Buda kulturális újjáépítéséhez járult hozzá, hanem annak újraerődítéséhez is, hogy a város soha se kerülhessen többé török kézre. Nem

volt véletlen: Széchenyi anyja, a budai polgárleány, végbeli magyar vitézhez ment feleségül. Ezek és ezek közül egy: az agg esztergomi érsek volt talán az egyetlen ember akkor Magyarországon, aki családjában is a budai hódoltság 145 évét egyfajta töretlen szellemi kontinuitással átvészelhette. Lehet, hogy nem az övé volt az egyetlen eset, de két nemzedéken belül biztosan nem volt más hasonló, és erről maradt fenn adat.

A folytonos bizonytalanságban a magyar a kézműves munkától nem sokat remélhet. Igaz: néhány ruházati iparág, mely hazai viseletnek megfelelő árut állít elő: szabó, csizmadia, süvegjártó, passzomántos, a hazai állatkereskedéssel szorosan kapcsolatos mészáros, magyar nyelvű céheket hoz létre, ahol csak lehet; de az igazi magyar mesterséggé a „Kriegs-Handwerck” lett, a katonamesterség. Tulajdonképpen az egész „vitézlő rend” is így fogható fel: fegyveres polgári mesterség, a „patria”-t védő polgár mestersége az idegen megszállással szemben.

A történetírás a „vitézlő rend”-ről csak viszonylag későn kezdett beszélni és soká elhanyagolta a nemességgel szemben. Ennek oka részint az, hogy a történetírás elsősorban a jogi kategóriák alapján dolgozott, a „vitézlő rend” helyzete pedig elsősorban „de facto” helyzet volt, jogilag nem szorosan kodifikált (kivéve a Hajdúságot) s főképpen államjogilag nem az. Az sem volna helytálló, ha a katonarétegben specifikus magyar jelenséget látnánk. Összeurópai képződményről van szó, melynek a magyarországi vitézlő rend csak egyik megnyilvánulási formája: de itt a körülmények e rétegnek sajátos helyi értéket adnak.

A militaris réteg szociológiailag nézve bizonyára a koraközépkori társadalmak igen nagy számú közszabad rétegében gyökerezik. De ennek magvához — sokszor teljes kicserélődés során is — idők folyamán és országok szerint változó mértékben más társadalmi rétegek tagjai rakódnak. A döntő magatartási attitűdöt az adja, hogy a militaris maga felett az uralkodót, a főhatalom birtokosát vallja és a hűbéri láncolatból kivonja magát és családját. Felettese, bírái is tisztjei közül kerülnek ki, akik vagy választottak, vagy egy-egy tekintélyes — rendszerint nemesi származású — egyén szervezőmunkája eredményeként, autoritatívak, de e személyes viszony nem válik közjogi függéssé, és — ez a lényeg — a szerződés felbontható. A katona természetbeni vagy pénzbeni zsoldot kap. Akár falu, akár város a lakóhelye, a földtulajdontól és az azzal járó terhektől húzódozik, így a földmunkától is, mert ez gátolja „mestersége”: a harc, hadviselés gyakorlásában. Kivétel akkor van, ha sikerül földjét, házáat a földesuraság vagy város joghatósága alól kivonnia. A katonaszociológia csak újabban kezdett az alkalmi zsoldos-seregek és miles perpetuus alakulási korszakával foglalkozni. Annyi bizonyos, hogy a hivatásos katonaréteg: armagnac, franc-archer, yeoman, Landsknecht, a városlakó olasz zsoldos mind ugyanazt a tendenciát mutatja, s ha prototípusát Svájcban és — bizonyos fokig — Erdélyben a székelyeknél találhatjuk meg a középkor végén, mindenütt kimutatható. Vezetői is rendszerint magából ebből a rétegből emelkednek ki, és ha utódaik vezető társadalmi pozícióba kerülnek is, nemességbe emelkednek, maga a réteg marad, gyakran új elemekkel teljesen kicserélődve, sokszor jogállását elveszítve és földműves-jobbággá válva, megfogyva éri el azt az időszakot, amikor az újkori abszolút monarchiák seregeinek magvát szolgáltatja. A tí-

pus: az a katona, kinek apja is az volt, fia is az lesz — kiszolgáltatva a katonasors esetlegességeinek, de mégsem változtatva életformáján és kötődésén a szuverénhez, mely gyakran homályos formában nyilvánul meg, sokszor csak abban, hogy nem-földesúri vagy nem-városi, tehát már eleve az adott berendezkedés mellett bizonyos fokig eltérő, „deviáns”.

A hűbéri függésen alapuló rend nehezen tudja besorolni hierarchiájába ezt a katonát. De ha valamilyen feladattal van ellátva, más a helyzet. Magyarországon az állandó feladata a határvédelem. A királyi Magyarországon e réteg főleg a végvárakhoz kapcsolódik. Bizonyosan sok volt köztük a hódoltságból menekült nemes vagy polgár is, akik megőrizték kedvező jogállásuk és jómódjuk emlékét, ami törökellenességüket csak fokozta. Erőt adott nekik az a tudat is, hogy a magyar királyi szolgálatában az országot védik, pontosabban azt, ami abból még megmaradt és védik az egész kereszténységet. Méltónak érzik tehát magukat a megbecsülésre és a tisztesszoldra.

Bizonyosnak látszik, hogy lélektani okokból éppen e militaris réteg szorgalmazta a német és általában az idegen katonaság kivonását. Szubordináció tekintetében hátrányos helyzetbe kerültek a jobban fizetett és egyre nagyobb számú külföldi, „extraneus” katonával szemben, akik a Magyar Királyságban a XVII. század közepére az eredeti segédhadból már valódi fősereggé lettek. Méltán bánhatta ez különösen a tisztek önértékét. Másrészt a törökelleni elhárító harcban, úgy vélték, e nyugati harcászathoz szokott katonák kevésbé alkalmasok, mint ők. A portyázásokat tekintve, e kisharcászat terén igazuk is volt. Valószínűleg fokozta az extraneus katonákkal szembeni ellenszenvet az is, hogy ezek a kötött létszámú katonai keretben elvették a helyet a magyar, a honi jelentkezők elől: tehát a státuszpretenzió esete forgott fenn. Királyi szolgálatban elhelyezkedni nem tudtak; e rétegből toborozzák katonáikat a magyar főpapok és főurak, akik a török elleni harcot vállalják; Zrínyi Miklós a *Török Áfiumban* e réteg vágyainak is hangot ad; de ugyanakkor figyelmeztet arra is, hogy a katonaság olyan foglalkozás, melyekben az idegen nemzetektől tanulni kell. Sajátos módon, de kétségtelenül a harmincéves háború majd a francia királyok gyakorlata alapján, a skótokat hozza katonai példának. Figyelmeztetése nem volt alaptalan: a kisharcászat gyakorlata miatt a magyar katona elmaradt a korszerű hadviseléstől, a hadi módszertantól, új térszemlélettől, erősítéstantól, a tüzérségi és műszaki ismeretektől, mert nem volt alkalma más hadszíntereken tapasztalatokat szerezni. A defenzív harcban, elhárításban elég volt az eddigi gyakorlat: nagy háborúban már nem; pedig a magyar katona vitézsége nem hiányzik és sokszor felülmúlja a kiűzésben résztvevő többiekét is. Buda visszafoglalásakor az ostromló sereg hátát magyar huszárság biztosítja, és magyar katona, győri hajdú tűzi ki a hajdani főváros bástyájára az első keresztény lobogót. Véráldozatban is nagyon élen járt a magyar katona a török kiűzésénél. A felszabadult Buda és Pest első őrsége is még jórészt magyar hajdúkból és huszárokból került ki és ugyanez volt a helyzet Szegeden is. A német katonaság mellett mindenütt ott volt a magyar is. Mégis, a felszabadító háború folyamán egyre kevésbé vették igénybe a magyar katona szolgálatát: nem tartották eléggé alkalmasnak.

Egy tényezőt nem szabad azonban elfelejteni a magyar katona XVII.

század végi mellőzésénél: ez pedig a nyugati típusú katonai diszciplína hiánya. A császári hadvezetés mindenestre sem elvileg, sem gyakorlatilag nem volt a magyar katonaság mellőzésének kérdésében egységes. Tény azonban, hogy a portyázó-zsákmányoló haremodor egy módszeresen, stratégiai elvek alapján vezetett háborúba nehezen volt beilleszthető. Bonyolította a helyzetet, hogy a magyar katona ebbe a szisztematikus hadviselésbe maga sem szívesen illeszkedett bele, érdekeit sem látta abban megfelelően megvalósulni, így a kezdeti lendület és lelkesedés megtorpant. A neki szánt megszálló-rendfenntartó szereppel nem érte be, bár megvolt a lehetősége a letelepülésre. A hadvezetéssel így a mellőzés miatt csakhamar circulus vitiosusba került; szélnek eresztették. Nem lévén más mestersége, mint a fegyver, a lakosság terhére kezdett tevékenykedni, vagy pedig ha megtartották, nem tartotta be a vezetés utasításait s ez kölcsönösen teljesen elrontotta a kapcsolatot. Tápot adva a magyarság „megbízhatatlanság”-áról régóta élő véleménynek, elromlottak alkalmazásának esélyei. Egy részük, kivált a protestáns vallásúak, újra Thököly és általa indirekte a török oldalára sodródott. De e szélnek eresztett katonaság akciói, az általuk szervezett felkelések is — például a Tokaji-féle — mindig magukon viselték az irregularitás és a belső fegyelem hiányának jegyeit. Egyes vitézekből — csak egy kisebbségből — közönséges rabló vált: ilyen volt a Kecskemét vidékét rettegésben tartó Véglesi csapata: ezeknek bármiféle elvi-eszmei szempontot sem lehet talajdonítani. Mit tett azonban az elbocsátott katonák zöme? Ez a zöm a felszabadítás nyomán határozott tendenciát mutat arra, hogy városokban, főleg a felszabadítottakban telepedjen le: így Pesten, Székesfehérvárott, Egerben. Ez volt különösen a katolikus vallású, volt végbeli militaristörökvése: egyfajta városi katona-polgári státus, ami megfelelt volna régebbi helyzetének is. E tendenciát a Rákóczi-szabadságharc törte meg: utána a magyar militaris réteg kiszorul a szabad királyi városokból és egyre inkább mezővárosi polgár lesz, akinek kevéske privilégiumáért is mindegyre küzdenie kell.

A jobbágyság és a magyarságtudat

Nem mellőzhető az identitástudat vizsgálatánál a jobbágyság attitűdjének figyelembevétele sem.

Mivel e réteg túlnyomó része az írásbeli megnyilvánulások lehetőségének körén kívül van, jórészt más rétegek tagjainak róla szóló megnyilvánulásai alapján vagyunk kénytelenek állásfoglalásának elemzésére. Ez nagy hibaforrások lehetőségét veti fel. A réteg tagjai maguk csak kevés írásos emléket hagytak, így a viselkedés formáinak elemzésében csak a regionális történeti dokumentumokból lehet az attitűd változásaira következtetni. Tehát abból, amit a helyi közigazgatás és amit a császári hatóságok képviselői írtak. Ezek — különböző szempontoktól vezérelve ugyan — általában a jobbágylakosság teherbíróképességének túlterheléséről vallanak. Arról, hogyan fogadja belsőleg a hazai jobbágyság a terhelést, csak alkalmi spon-tán elkeseredéskitörésekből értesülünk. Pedig fontos lenne ismernünk, mennyiben határozza meg az a tény a jobbágyság tudatát, hogy a törökelleni felszabadító háború bizonyos fokig érte is folyik. Nemcsak a Habsburg-ural-

kodó — aki akár mint magyar király álljon előtte, akár, mint a *Jus Armorum* alapján a német-római császár — hatalmának kiterjesztéséről van szó, hanem olyan tényezőkről is, melyekből a jobbágnak is lehet haszna: az elhurcoltatástól való állandó félelem megszűnése, ami, különösen a török szultán tatár segédhadai részéről állandóan fenyegeti; a két hatalomnak való adózás helyett csak egyfelé való adózás rendszere, éspedig olyan hatalom felé való adózás, mely bár alattvalónak, de nem rájának tekinti, mert vele egyazon valláson van, így nyomorúságában nála inkább számíthat könyörületre; valamint — bár csak tervként egyelőre — olyan újítások reménye, melyek, legalábbis, a földesúri terheket csökkentik, ha nem is emberiség, de legalább ésszerűségi alapon és jobb, stabilabb állapotokat teremtenek, melyek mellett némi szerény jólétre tehet szert.

Mindezek a szempontok tagadhatatlanul megvannak, hogy hatásuk mégsem ily egyértelmű, az a körülmények nyomásán, s nem a szándékokon múlik. A felszabadító háború elhúzódik és a terhelés időnként nemcsak, hogy nem csökken, de emelkedik is, sokhelyütt és sokszor az elviselhetőség határáig vagy azon is túl. Ahhoz azonban, hogy ezt megvizsgálhassuk, az országhatár terület különözöségeit és a korszakon belüli periódusokat is figyelembe kell vennünk.

A jobbágnál az identitástudat talán legjobban kapcsolódik a *nyelv*-hez: a magyar nyelvű jobbágy azt érzi magyarnak, aki az anyanyelvén szól hozzá, úgy, hogy azt megérti, feltéve, hogy nem sérti életérdekét. Ebből az alapvető attitűdből alakul ki, majd másfél század alatt, a népnemzeti nemzetfelfogás. Ekkor azonban ez még csak homályos érzés, nem elsődleges politikai tényező. Szemben a nemesség recipiens nemzetfogalmával ez a jobbágy ösztönös differenciálása.

Abban, hogy a jobbágyban tudatosodik magyar mivolta, a török megszállásnak is jelentős szerepe van. Az egyik: a török elől való menekülés kérése. A magyar jobbágy, ha menekülni akar a török elől, a nyugati országhatáron kénytelen megtorpanni. Ott sűrű népességű országok vannak, ahol beszédét nem értik és ahol munkaerejére — az egyetlenre, amit felkínálhat — sincsen szükség. Való, hogy török veszély idején főnemések áthúzódtak szomszédos osztrák vagy morva birtokaikra: a jobbágyok számára ez a még a kézműveseknek is járható út zárva maradt. Tehát tudniok kellett, hogy az országon kívül a szó szoros értelmében nincs számukra hely. Úgy tűnik, a magyar nyelvű népesség már a hódoltság kezdetén felismerte ezt a tényt, és pszichikai reakcióiban eszerint cselekedett; helyén maradt, nem menekült, legalábbis nem tömegesen. Ha a török uralma alá került is, tradicionális kapcsolatrendszerét elmenekült régi földesurával és annak hatalmi szervével, a megyével megőrizte. Ily módon az a paradox helyzet állt elő, hogy a hódoltsági jobbágyban a hovatartozás, az identitás tudata még erősebben kifejlődött, mint a Királyi Magyarországon maradt jobbágyban, az idegen uralom ellenére is. Modus vivendi találva új és gyorsan változó, nem dinasztikus jellegű földesuraival, a békeállapot tűrhetőbbnek tűnt előtte, mint a kétes kimenetelű felszabadító háború.

A Királyi Magyarország jobbágya abban az arányban, ahogy otthona közelebb vagy távolabb van a hadszíntértől, nyilván eltérő fokú identitástudattal élte a saját mindennapi életét, amelyben egy roppant állandó féle-

lem vert gyökeret: a török jöttétől való rettegettség. A nem hódolt számára ugyanis a török jötte nemcsak kisebb-nagyobb vagyonkájá elvesztésével, családja tönkretételével, de a rabságba hurcolással és az otthonából távoli föld-részre szállítással is egyértelmű volt. Egy jobbágy számára pedig a török rabságból való megváltakozás esélyei sokkal csekélyebbek voltak, mint egy nemes számára. Szenvedéseitől idegen földön vagy a rabváltó trinitáriusok vagy még gyakrabban a halál szabadíthatták meg.

A Királyi Magyarország jobbágysága a felszabadító háborút megelőzően egyazon nemzedék életében kétszer próbálhatta meg, mit jelent a töröknek az országban léte: 1664-ben és 1683-ban. Bizonyos, hogy szívesen vette a felszabadító háborút, de kevésbé szívesen azokat a terheket, melyekkel ez a háború járt. Nyilvánvaló az is, hogy eleinte — körülbelül 1690-ig — amíg a háború sikersorozat volt a császár és király fegyverei számára, szívesebben viselte a hadi terheket is. A nehézség az után kezdődött, amikor — az európai politikai helyzet változása következtében — a császáriaknak nagy áldozatába kerül az eddig elért eredmények konszolidálása is. Úgy tűnik, ekkor rendül meg a jobbágyság reménye sorsának jobbrafordulásában és a fokozódó katonai terhekkal, melyek a háború miatt sújtják, elvesz a bizalma a felszabadulás lehetőségében is. Az Északkeleti Felvidéken, ahol Thökölynek még mindig számos híve volt, ez egyenesen a nyílt szembeállásig megy el, és olyan területen, ahol ritkán láttak törököt, a hírverés hatására remény éled még egy török védnökség alatti magyar fejedelemség létrejötte iránt is.

Erdély jobbágysága már 1660-ban megtanulta mit jelent a török hatalom: állandó veszedelmet. Ez a pusztítás, aminek ekkor a Maros és a Küllő völgye áldozatául esett, az erdélyi országlakosok széles tömegeiben tudatosíthatta, hogy a fejedelmi hatalom ingatag védelem a köznép számára. Hogy ez a pusztulás leginkább a magyarok lakta folyóvölgyeket érte, Erdély egész utóbbi sorsára jelentősen hatott. Lotharingiai Károly seregének erdélyi bevonulása és a Lipót király által adott diploma után itt az országlakosok nem vágytak másra, mint a nyugalmi helyzetre.

Nyelvelterjedés, öntudat, latinítás

A felszabadító háború korszakában az ország északi és nyugati részén számos német és szláv nyelvű lakos él. Egyrészüik osztozik a privilégiumokban: nemes vagy szabad királyi városi polgár. Létszámukra vonatkozó becslések különbözőek: bizonyos, hogy a Kárpátok és a Mátra — Bükk vonulatai közti területen a szlovák népesség, melynek neve általában Sclavus, helyenként többségben van. Az egyházak által felnevelt értelmiségi rétege — katolikus és protestáns egyaránt — főleg pap és iskolamester, csak most kezdi el saját identitását hangoztatni, magát gyakran Pannon-nak nevezve, ami a Scythia-magyarral szemben bizonyos ellenpólust jelez. De külföld felé még általános a „Hungarus” megjelölés.

A német lakosság egyrésze bányavárosi, másik szabad királyi vagy szabadalmas mezővárosi polgár. Az alsó-magyarországi bányavárosok németjei — a bécsi Hofkammer alatt — bizonyos autonómiában élnek, melyben

azonban a Hofkammer által behozott tiroli, csehnémet, bajor bányászok, kik katolikusok, más szint képviselnek, mint az autochton, nagyrészt szász és sziléziai eredetű, zömmel evangélikus, és csak nemrég konvertálni kezdő németek. E városok lakossága, bármily származású, saját belső ügyeivel van elfoglalva: de tudja, hogy városai gyenge faerődítései ellenére is békében élhet, mert a császár-király a bányavárosokat feltétlenül meg fogja védeni. Izolált szigetek a bányavárosok, erősen befelé fordult élettel ebben az időben. A városokban a szláv elem is megjelent már, de még a legtöbb helyen kisebbség; legkevesebben a valódi magyar nyelvű magyarok vannak. Ezért a rendi befolyás szerény; a királyi kormányzat számít e városok polgárainak támogatására és méginkább számít a bányaignagzatás tisztviselőkarára, mely teljesen tőle függ.

A nyugati határszél németjei ismét mások. Alapjuk osztrák-bajor: egyrészt az örökös tartományokból átjött protestáns exuláns, zömük azonban katolikus. Az ország más részeihez képest jólétben élnek itt az uradalmak jobbágysai is, mert az 1683. évet leszámítva ezt a területet a török aránylag ritkán látogatta. A bécsi Udvari Kamara itt is bizonyos uradalmak területét illetően fennhatósági igényekkel lép fel, de a lakosság tudatában alig mutathatók ki annak a jelei, hogy idegenek lennének a Magyar Királyság alattvalói jogviszonyától; különösen a szabad királyi városok polgárai „Hungarus” tudatúak.

A német származású és nyelvű polgári és mezővárosi szabados elem a Felvidéken is, de különösen a Szepességben, noha privilégiumaihoz ragaszkodik, Hungarus-öntudatú. A közügyek iránti érdeklődés ebben a népességrészben megvan: különösen az evangélikus vallásúak igen érzékenyek a vallásszabadság kérdésében és ez közelebb hozza őket a szintén protestáns, de helvét hitvallású magyar elégtelenséghez. A vallási kérdés így közösségi alapot teremt a két népelem közt, s mivel a magyarok között több a nemesi elem részesedése, az irányítás is az ő kezükön van. Felső-Magyarországon, az ország északi részén, a politikai helyzetben döntő tényező a kormányzat mindenkori valláspolitikája.

Nem elhanyagolható kérdés Felső-Magyarországa. A Partium Superiorem megkülönböztetés már az 1554. évi 16. törvénycikkben előfordul, úgyszintén az „in inferioribus comitatibus cis et ultra Danubianis” kifejezés is, mely Alsó-Magyarországot jelenti. A regionális központ Felső-Magyarország esetében Kassa, Alsó-Magyarországéban Pozsony. De e földrajzi megosztás — noha éppen a felszabadító háború idején egy tervezett reform hármassá egységgé kívánja osztani az országot — az etnikai öntudatra kevésbé van hatással, de eltérő szellemi alkatot, főként az uralkodóhoz való viszonyulást mégis jelent. Felső-Magyarországot a kormányzat észrevehetően „renitens”-ként kezeli, mert az elégtelenség ott élesebb, mint Alsó-Magyarországon. Nyelvileg mindkét terület kevert lakosságú, de Alsó-Magyarországon a hangadók inkább a katolikus, Felső-Magyarországon pedig a protestáns nemesek. Mindkét területen e hangadó nemesek magyarok, származásra és nyelvhasználatra egyaránt; a különbség inkább a politikai állásfoglalásra hat ki, magát az identitástudatot nem érinti: egymás magyarságát nem vonják kétségbe és mindkét csoport önmagát tartja a jobb hazafinak jobb „patriae filius”-nak. Mivel a veszélytudat az alsó-magyarországiakban erősebb volt,

orientációjuk inkább a császár-király felé húzott, míg a felső-magyarországiak a törökpártisággal kacérkodtak. Az események azt mutatták meg, hogy az alsó-magyarországiak álláspontja volt a realisabb, ami azután később az egész XVIII. századi magyar attitűdre is kihatott.

Ha a magyar identitástudat e korbeli alapját akarjuk szemügyre venni, akkor egy tény ötlük a szemünkbe. A felszabadító háború korszakában a Kárpát-medence egész területén a magyar nyelvű népesség az egyetlen, amelynek integrált, minden társadalmi rétegre kiterjedő társadalma van, mely a magyar nyelv útján kommunikál. Ha a hivatalos érintkezésben a latin nyelv van is használatban, mely kifejezéseivel egyre jobban áthatja a magyar nyelvet, az identitástudatban a magyar nyelv elsőbbsége kétségtelen. Az, hogy a latin mindinkább áthatja az ország lakosainak legelterjedtebb nyelvét, onnan van, hogy a jogi gondolkozás és az általa szükséglettel meghatározások a Habsburg-ház hadereje által képviselt németnyelvűséggel szemben egy bizonyos defenzívát követelnek meg, amihez nincsenek meg a szükséges magyar szavak, így előbb a szavakat, majd egész szabatosabbnak tartott kifejezéseket szó szerint vesznek át. A magyar identitástudatnak az írásbeliség rétegeiben így válik hovatovább szerves részévé a felső latinnyelvűség. Nincs igaza annak a magyar történetírónak, aki a latin nyelvi penetrációt a magyar nemesség latin-fitogtatásával hozza összefüggésbe. Elkerülhetetlen folyamat ez, kivált ott, ahol a nem magyar nyelvű népességi elem gyors szaporodásával is és a magyar nyelvű sajtótermékek szerény számával is egyszerre áll szemben egy olyan etnikumú vezetőréteg, mely az önvédelmi harcok folyamán és a vallási megosztottság következtében is, szűk írásbeliségre szorult. A közérthetőségre törekvés az tehát, mely a latint — és a meglatinosított anyanyelvet — teszi a kommunikáció fő eszközévé. Ez a latin, melyet a katolikus és protestáns iskola egyaránt támogat, mert — ekkor még! — ablakot jelent Európa egésze felé csakúgy, mint az egyházi és a klasszikus ókori irodalom felé is, összefogja az itt élőket: aki latinul tud, az szót tud érteni, aki nem, regionális körbe szorul vissza. De azért a „deák” nyelv mellett ekkor még a nagyon nehezen megtanulható magyar is összefogó erő az ország egész területén — legkevésbé épp a legjobb módú és legmagasabb életvitelű északi és nyugati területeken. A felszabadító háború korszakában még megvan a lehetőség a magyar nyelv fejlődésére. Nemcsak az erdélyiek írnak szépen magyarul, hanem az Eszterházy Pál és a Pálffy és Erdődy családok körül tömörülő urak is. Hogy a magyar nyelv teljesen interferálódjon a latinnal: ahhoz Szatmár nemzedéke kellett.

Az ellenséges idegen: a török

Magyarország területének több mint a fele állt másfél századon keresztül közvetlenül török uralom alatt. A maradék terület nagyobbik részét, Erdélyt és a Részeket sikerült függő viszonyba hoznia.

Mégis, katonai hódítása ellenére sem tudta még a közvetlenül uralma alá került területet sem igazán a magáévá tenni. A lakosságot megtizedelte, sokhelyütt teljesen el is pusztította, de sem a magyarok, sem a külföldi keresztények tudatában nem tudta a terület valódi tulajdonjogát vitássá tenni.

A külföldi országleírások mindvégig „Hungaria” név alatt ismertetik az egész, Száváig és Aldunáig terjedő területet, bár megjegyzik, hogy az ország nagy része a török szultán uralma alatt áll. Még szemléletesebben dokumentálják ezt a Magyarországot ábrázoló térképek; akár külön lapként jelennek meg, akár egy atlasz részeként, országleírással együtt vagy anélkül, szinte mindig az ország *egészét* ábrázolják: csak Erdély különállásának tudata jut el a készítőkhöz. Erdély, a XVI. század vége óta rendszerint külön leírást és külön térképlapot kap, de a leírásban szinte mindig megjegyzik a Magyar Királysághoz való tartozását. Az, hogy az ország egy része hódoltság, csak későn, 1664 körül, nem sokkal a felszabadító háború előtt kerül bele a térképészeti köztudatba. Bizonyosnak látszik, hogy az az információs bázis, amelyre az országleírások és a térképek készítői támaszkodtak, a magyar király álláspontját képviselte, mely egyben a magyar rendek álláspontja is volt. A török hódítás jogszerűségét sem a magyar uralkodó és a rendek nem fogadták el, sem a magyar írni-olvasni tudó tábor, az a réteg, melyet egyfajta közvéleménynek lehet nevezni, s nyomán a külföldi, európai, keresztény közvélemény sem. Az idegenség tudata a törökkel szemben nemcsak a magyarban volt erős: a többi európai ország lakójában is. Ezen a téren szinte nem volt kivétel az európai közvéleményben.

Mi volt ennek az egységes attitűdnek az oka?

Az ellenszenv kétoldalú volt. Az egyik ok bizonyosan a török szultánok és nyomukon alattvalóik fennhéjázó magaviselete, értékmérőjüknek az egyetemes európai keresztény normától erősen elütő jellege. Idegen volt a török vallása, az erkölce, az uralmi módszere, melyhez viszont erősen ragaszkodott.

A török értékmérője: Allah, az Iszlám; a szultán. Allah a törököt uralomra szánta, mert az Iszlám harcosa, a próféta követője és a szultán alattvalója. Az ő nevében megy hódító harcra.

A keresztény számára sem a Krisztust el nem fogadó vallás, sem a török világnézet inhumánus elemei: a dzsihad, a többnejűség, a rabtartás módszerei, az állandó háborúkézség, és a rájasorsba taszítás nem voltak elviselhetőek; az pedig, hogy a töröknek a megfélemlítés az egyik, és igen hatásos eszköze volt, a legerősebb ellenállást váltotta ki. A megfélemlítéssel szemben a szembeszegülés az egyetlen lehetséges emberi attitűd, mely lehet aktív vagy passzív. A Balkánon ez passzív formában nyilvánult meg; Magyarországon ellenben aktív alakban. A Balkánon a török katonai uralom meg tudott gyökeresedni: a magyar Archiregnum ellenben, ereje tudatában kezdettől szembeszegült a törökkel szemben katonai téren is. A török tehát, elveinek megfelelően a megfélemlítés eszközéhez nyúlt: a nikápolyi fogolymészárlás hosszú időre nemcsak a török legyőzhetetlenségének hitét alapozta meg Nyugaton, de megnehezítette keresztény segédhadak szerzését is a magyar királyoknak. Csak 1456 hozott változást. Mikor a XVI. század közepén főleg német, olasz, spanyol segélyhadak jelennek meg, a török a budai (1541) és a temesvári (1550) fogolymészárlásokkal ismét olyan pszichológiai helyzetet teremt, amivel lelohasztja Európa-szerte a Magyarországnak nyújtandó segítséghez a kedvet. A törökellenes hangulat Magyarország mellett főként a Német-Római Birodalomban, a partvidékein mohamedán kalózok által fenyegetett Spanyolországban és az Egyházi Államban volt erős. Leg-

erősebb a törökellenesség Németországban — Dürer is a képviselői közé tartozott — itt a röplapsajtó nagyon széles körben tudatosítja 1529 óta a veszedelmet és mindvégig tudatosítja a felszabadító háborúk koráig. Daniel Defoe már a felszabadító háború után néhány évvel egy publicisztikai cikkben a török ellen harcoló birodalmi hadak vérvesztését 200 000 főben jelezte meg: és 145 év alatt ez a szám nem is látszik túlzottnak. A ködös vágyálomkép: a „kizil elma”, a keresztények nagy városa megszerzése után áhító török hódító-aspiráció végül is 1529 és 1683 kudarcához vezetett, ami előbb jórészt a magyar aktív szembeszegülés lefékező hatásának majd az összeurópaegyetértésnek következménye: ez a Nyugatról elhárította a veszedelmet. Az első európai védelmi erődvonal: a magyar végvárláncolat jól funkcionált.

A török fő ellenségét nem is annyira a magyarban, mint inkább a nálánál sokkal erősebbnek felismert „bécsi király”-ban, a Habsburg-házban és az általa vezetett Német-Római Birodalomban látta, ezt akarta megtörni, mert tudta, hogy ha ezt sikerül legyőznie, az egész Magyarország is az ölébe hull. Hogy ezt elérje, mindent megtett arra, hogy a magyarok és a „bécsi király” s az általa hozott segédhadak, ezen túlmenően általában: a németek közt vizsályt szítson. Ezért a török gyakran a némettel szemben kedvez a magyaroknak; de alapvető magatartásán, hogy a magyart is csak rájának tekintse, nem változtatott. A német—török ellentétben bizonyosan a hatalmi mellett etnikai ellentét is szerepet játszott, mivel az itt összeütközésbe kerülő német és török elem közt egészen éles az értékmérő-különbség. A német katonaelem inkább polgárosodásra törő, a török viszont kifejezetten katonai, hódító-hűbéri jellegű, „uraskodó” tendenciájú, melyen alig változtat az, hogy van egy szűk — de elsősorban a hadseregből élő — városias, iparoskereskedő rétege is.

Amikor „török”-ről beszélünk, mindenesetre egy tényt figyelembe kell venni. Ahogyan a Királyi Magyarországon álló külföldi, birodalmi, császári idegen segélyhadak jellege sem egységes, nem egységes a török sereg sem. Az anatóliai turk mellett képviselve van benne elsősorban a balkáni renegát elem: különösen a bosnyák és az albán, de a birodalom szinte minden nép-eleme. A Zrínyi által emlegetett „Amirassen, fekete szeretesen” is feltehetően valóságos elem költői feldolgozása. Még félelmetesebb volt a török állandó segédhada: a krími tatárság, mely lényegében alig volt egyéb a szultán hűbéreben álló organizált emberrabló bandánál, melynek hadviselése sokszor magának a szultánnak is kellemetlenné vált, mert nem kímélte a török uralkodó alattvalóit sem.

Ha a Takáts Sándor által nemegyszer emlegetett, a magyar végbeliekkel modus vivendit találó török basákat és bégeket tekintjük, valószínűnek látszik, hogy ezek alapvetően inkább az anatóliai turkok sorából kerülhettek ki, akik, nemutolsósan éppen azért, mivel hivatásos katonák voltak, jobban meg tudták becsülni a magyar hivatásos katonákat, végbeli militarisokat is.

Ez a magyar vitézek és török harcosok közti kölcsönös megbecsülés azonban csak kivételes és a mélyén ott van a töröknek e korban gyakran ismert „ravaszága” is: a magyarok és a másnemzetiségű idegen segédhadak közti ékverés szándéka. A török hatalom jellege legjobban azokból a köve-

telő levelekből, leiratokból ismerhető meg, melyeket a török katonai hatóságok a magyar mezővárosokhoz vagy falvakhoz, azok népéhez intéznek: ezek telve vannak fenyegetésekkel — s azok, akikhez szóltak, tudták is jól, hogy e fenyegetőzés nem csak szólam.

Az mindenesetre, hogy a török hűbérrendszer nem ismerte a családi birtokjogot, sőt, a töröknél európai értelemben nem is lehet családról beszélni — bár akadtak egynejű, sőt keresztény feleséget vett törökök is — az idegenségtudatot velük szemben mindvégig segített fenntartani. A magyar népesség, mint általában a többi európai, keresztény is szinte mind, erősen családcentrikus: a família, mint társadalomszervező egység nélkül a társadalmi közösséget emberhez méltatlannak érzi. Ez nemcsak a nemesi, de az osztálytársadalmi kapcsolat alapja is. Mindenesetre a vallási eltérés mellett — mely egyben világszemléleti eltérés is — az a tény, hogy öröklődő helyzetű török földesúri családokból álló réteg, melyhez a magyar jobbágycsaládok hozzákapcsolódhatott volna, nem alakult ki, fenntartotta a megszállást biztosító török csapatok tagjainak izolációját az autochton magyar népességtől.

Az is hozzájárult ehhez a tényhez, hogy Magyarországon, bár szórva nyosan akadtak az iszlámra áttért „törökös”-ök, de nem volt nagy számú renegát, s főleg nem voltak olyan rétegek, melyek a renegáttá válásra hajlamot mutattak volna, mint pl. Boszniában. Opportunista és gyáva emberek minden korban voltak, a hódoltság periódusában is. Viszont sokkal erősebbek voltak a pszichológiai fékező tényezők. Az egyes népek rezisztenciaereje a renegáttáválással szemben még a török rabságban is eltérő volt: de úgy látszik, hogy a hosszú hódoltság ellenére is a magyarok rezisztenciaereje — mint a németeké és a spanyoloké is — sokkal erősebb volt, mint számos más európai népé, legfőképp a déli szomszédoké és általában a balkániaké. Igaz, a „törökösség”-et, a renegáttáválást a magyarok még a hódoltsági területen is meg tudták torolni. Mindez azonban igen erős kohéziós ellenállóerő meglétét tételezi fel, sőt, ezt bizonyítja.

Nagyon figyelemreméltó tény ez különösen akkor, ha figyelembe vesszük, mennyire eltérő volt ezzel szemben a keresztény fogságba került törökök magatartása. Éppen a felszabadító háború korszakában tömegesen kerülnek magyarok és németek fogságába török katonák és polgári lakosok, kézművesek, kereskedők. Ezek sokkal nagyobb arányban mutatnak hajlandóságot arra, hogy megkeresztelkedjenek és helyben maradjanak, vagy akár másutt Magyarországon telepedjenek le, mint ahogyan a magyarok mutatnak hajlandóságot a renegáttáválásra. Tették ezt pedig annak ellenére, hogy kiváltságolt társadalmi helyzetüket, melyet a török uralom alatt élveztek, elveszítették. A tömeges törökkereszteléseknek nem tulajdoníthatunk valamiféle kényszerítő hátteret: a török hatalom, várfeladási vagy békekötési esetben gondoskodik az iszlámhitűek elvonulásának biztosításáról a szultáni területre. Arról van szó, hogy a keresztények közé került törökök maguk is tömegesen hajlottak az általuk is magasabbrendűként felismert keresztény vallásra való áttérésre. Ezt a jelenséget, nem is a hódoltság végén, hanem inkább annak első évtizedeiben, Salomon Schweiger is észrevette. A felszabadító háború során a tömeges méretű — de nem csoportosan történő, s így spontánnak tekinthető — törökkeresztelések nemcsak Budára vagy Pécsre

jellemzőek, hanem másutt, pl. a hadszíntértől viszonylag távol, Kassán vagy Pozsonyban is megtalálhatóak. Feltehető, hogy a törökök „accord”-dal történt várfeladásai nélkül, melyek *zárt* elvonulással jártak, a törökök megkeresztelkedése még nagyobb arányokat ölthetett volna; sokan ugyanis féltek visszamaradni és kereszténnyé lenni, mert tudták, hogy az iszlám hívei azt, aki a mohamedán hitet elhagyja, halállal büntetik. Helyenként, mint például Egerben, ahol egyszerre különösen sok volt a török konvertita, még testületet is képeztek, nyilván a spanyolországi „Christianos nuevos” mintájára. A törökök, az ország városaiban és falvaiban aránylag gyorsan olvadtak be utóbb a magyar vagy a német újjáalakuló népességbe. Ma már a nem ritka Török családnév, sokszor együttjárva a turanid-taurid ember-tani típussal mutatja csak a felszabadító háború korának török konverzióit.

Meg kell még említeni a hódoltsági terület zsidóságát is, mint idegent. A fennmaradt emlékek tanúsága szerint nagyon is hűek voltak a török uralomhoz: későbbi korlátozásukat éppen ez a törökbarát magatartás magyarázta. Tetemes részük a török sereggel együtt távozott is az országból.

Az idegenből jött keresztények: katonák és telepések

A török kiűzésének végrehajtása elképzelhetetlen lett volna a nyugati országokból toborzott hivatásos zsoldoskatonák nélkül. Egyrészt, mert a magyar népességből, általános nemesi felkelés, végbeli vitézek összevonása és a jobbágyság részleges felfegyverzése esetén sem lett volna olyan hadsereg kiállítható, mely ezt a nagyon nehéz feladatot eredményesen végrehajthatja, másrészt azért, mert a hadi tudományokban gyakorlott, eléggé nagylétszámú sereg, mely állandóan táborban tartható, az előfeltétele volt annak, hogy olyan hadműveletekbe lehessen kezdeni, melyek a hadszínteret lehetőleg az országterület minél távolabbi periferikus területére helyezik, s így a lakosságot kímélik. Az erőviszonyokra jellemző, hogy így is 4 és 1/2 évbe került, míg Bécs alól a hadszínteret végleg a Duna és Dráva vonalától délre sikerült hozni, pedig összeurópai vállalkozásról volt szó.

A felszabadító háborúban résztvevő zsoldoskatona attitűdje nagyon fontos tényező volt a háború folyamán. Történetíróink e tekintetben fontos szempontokon siklottak eddig keresztül. A felszabadító katonaság kártevősei ugyanis egyszerűen megállapítást nyertek, anélkül, hogy azoknak az okaival tüzetesebben foglalkozott volna a magyar történetíró.

Már maga az a kérdés is: ténylegesen kik hajtották végre a török kiűzését, keveset foglalkoztatta a történészeket. Legtöbbször csak azt állapították meg: „az idegen katonaság”. Kik? Honnan jöttek? Mik voltak magatartásuk okai? Ezt részint a források gyér volta, részint az általános-ságokkal való beérés következtében alig elemezték. Ehhez ugyanis katonaszociológiai irodalom, forrásfeldolgozás és ennek ismerete szükséges. Ez, főleg erre a korra vonatkozólag, Magyarországon ma még a kezdeteknél tart.

Hogy ezeket a kérdéseket csak röviden felvázolhassuk, egy kissé korábbi időpontra kell visszanyúlnunk. A harmincéves háború után néhány évvel a császári hadvezetőség átlátta az állandó csapatfenntartás szükségességét

nemcsak a török határon, de a nem közvetlenül veszélyeztetett területeken is. Így 1664-ben már volt a császári seregnek egy állandó magva, melyet ugyan rendi erők tartanak fenn, de velük kizárólag a császár rendelkezik a Haditanácson keresztül. Mivel az egykorú zsoldisták, ezek az egykorú legfontosabb források túlnyomóan elvesztek, a katonaság összetételét csak munkahipotézisek segítségülvételével tudjuk megállapítani. Így pl. egy 1664-ből való kéziratban fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyvből, mely 20 katona adatait rögzítette, azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy az Érsekújvár térségében operáló Marchese Pio ezred katonái eléggé idősök, 30–40 év körüliek, zömükben osztrákok és bajorok, és jórészt évek óta szolgáló hivatásos katonák voltak, főleg katona, paraszt és kézműves környezetből származtak. Egy kis létszámú adatsor természetesen nem nyújt biztos képet, néhány következtetésre mégis alkalmas. A császári sereg zöme valószínűleg legénységében az örökös tartományokból származott, tisztikarában viszont inkább az egész Európából rekrutálódott. Ez a sereg lehetett akkor is a harcmezőn, mikor Bécs felszabadítása és az első magyarországi sikerek bekövetkeztek. A sereg lelkes és soraiban sok az önkéntes, kiket nem annyira a zsold, mint inkább a harci dicsőség, becsületszerzés vágya vezet. Ismert tény azonban a katonaszociológiából, hogy a harcoló egységek személyi fluktuációja gyors, halálozás, sebesülés, betegség, sőt a vitézi élet megelégedése, kilépés vagy szökés útján is. Így aztán évről évre jelentősen változik az egyes ezredek összetétele; kiegészítésük nem mindig történhet rendszeresen, és a parancsnokok a létszámhiány elkerülésére kénytelenek gyakran a minőségi követelmények rovására is engedményeket tenni. Valószínűnek látszik, hogy 1686 végétől nemcsak az önkéntes elem: nemesek, polgárok, diákok, valamint a régi militaris családok fiai ritkultak meg a sereg soraiban, hanem az osztrák tartományokban már régóta működő *Aufgebot* emberei is, és helyükben mindenünnen sebtében toborzott *alkalmi* zsoldosok tűnnek fel. Elvileg e csapatok katonái nem ellenségesek a magyarországi megtelepedés gondolatával a lakossággal való megbarátkozással szemben, de őket elsősorban anyagi igényeik gyors kielégítése vezeti, mert a háborúban vállalkozást és nem feladatot látnak. Biztosnak látszik, hogy az a sereg, mely 1689 után Magyarországon harcol, már csak kisebb részében azonos azzal, amely a felszabadító háborút elkezdte, s bár bizonyosan ez is nagyrészt németekből áll, de más jellegű, mint az első felszabadítók.

A katonaság magatartásánál két szempontot kell figyelembe venni. Az egyik az, hogy a katonák jelentős része nős és mivel állandó otthona másutt nincs, nejét és gyermekeit is magával viszi a táborba, ezek kísérik az ezredek. Eltartásuk az apák gondja, nem az ezredé.

A katonának tehát, ha zsoldja valamilyen oknál fogva kimarad, családja élelmezését is mindenképpen elő kell teremtenie, nemcsak a saját személyi szükségleteit. Ha tehát ezt nem kapja meg szépszerével, mindjárt adva van az erőszakos úton való előteremtés kényszere. A katona, aki halomásból úgy tudja, hogy az ország gazdag, bőven termő, nem hiszi el, hogy a jobbnak azért nincs számára átadható feleslege, mert nem termett, hanem úgy gondolja, hogy azt csak előle rejtették el. A logikai gondolatsor tehát az, hogy: „mi itt a ti felszabadításotokért, a török kiűzéséért harcolunk — ti pedig elrejtitek előlünk a szükségletek kielégítéséhez kellő élelmi-

szert, takarmányt; — ha szépszerével nem adjátok ide, erőszakkal kell azt elvennünk.”

Itt kapcsolódik bele a második szempont, egy nagyon fontos szociológiai tényező: a nyelvi kommunikáció kérdése. A katona idegen, magyarul (szlovákul) nem tud, az autochton helyi lakossággal közvetlenül nem képes érintkezni; tolmács nincs mindig kéznél, s ha van is, az gyakran egy már régebben itt szolgáló katona, aki nem bízik a helyi lakosságban. A kommunikációképtelenség fegyveres és fegyvertelen között súlyos nézeteltérések magvát rejtí magában. Minél nehezebb tolmácsot találni, minél idegenebb a katona nyelve, annál nagyobb a konfliktushelyzet veszélye. Nagyon jellemző ebből a szempontból Sötér Ferenc Pest vármegyei alispán figyelmeztető levele 1687. május 16-án Kecskemét és Körös lakosságához: „... féltő portékáját házánál ne tartsa, hanem az belső kerítésben vigye s nem német (?) hanem más idegen nemzetségből álló, s nem az Ő Felsége népe közül való, hanem más Herczegségekből álló, nehéz lenne az Salagvárdának (=salva guardia-nak) az egész Város jószágát megótalmazni.” Nem tudni, milyen nemzetiségű katonákról van szó; lotharingiai franciák, vallonok vagy itáliaiak éppúgy lehettek, mint esetleg a magyar fül számára teljesen érthetetlenül csengő, alnémet dialektust beszélő brandenburgiak vagy szászok, sőt esetleg svédek is. Bizonyosan nem osztrákok vagy csehek voltak, mert azok „Ő Felsége népe közül valók”. Ez az idézet is mutatja, hogy az „extraneus” katonaságon belül is voltak különbségek, már csak azért is, mert az uralkodó országán belüli katonák kihágásai esetén jobban volt lehetőség jogorvoslatra, mint a távolabbi országokból származók esetében.

A császári csapatok katonaaanyagának minőségváltozását még egy körülmény valószínűsíti. A francia támadóhadjárat (1689) óta a háború a nyugati hadszíntéren is folyik és itt nyilván a legjobb ezredekett kellett felhasználni. A katonának jelentkezők pedig szívesebben mennek egy olyan sereghez, melynél a fogságbaesés vagy sebesülés alkalmával jobb bánásmódot, emberibb körülményeket remélhetnek, mint a török hadszíntéren. A török birodalom belsejét, azaz a balkáni országokat, Boszniát, Szerbiát, Albániát megjárt katonák nyilván tapasztalat alapján olyan szörnyű kegyetlenségek hírétt vitték meg, amely a katonaelettre elszántakat is visszahökkenettette. Csupán az az elem maradhatott rezervoárnak, amelynek nemigen volt veszténivalója és a magyarországi hadjáratokat gyorsan történő zsákmányszerzésre alkalmas lehetőségnek tekintette. Ez az elem is, még ha eredetileg fegyelmezettebb is lett volna, a rossz ellátás, a terepnehézségek, a törökkel való harc kegyetlensége és a lakossággal circulus vitiosusként romló viszony következtében egyre durvább és fegyelmezetlenebb lesz.

A nyugati körülmények közül jövő katona ezenkívül bizonyára nem értett meg a hódoltsági és peremtáji jobbágy körülményeiből valamit, és pedig azt, hogy ezeknek a jobbágyoknak nincsen meg a nyugati viszonyok közt megszokott tartaléka. A török adórendszer és részben bizonyára a ketős adózás is, olyan viszonyokat teremtett, melyek mellett a jobbágynak úgysem volt érdemes tartalékot gyűjtenie, sem többtermelésre törekednie, mert — főként a törökök — azt úgyis elvették volna tőle valamilyen címen. A nyugati katona hihetőleg ezt a tartalékot kereste rajta, hogy eltarthassa

magát és családját, s nemigen értette meg azt: itt ilyen tartalék nincsen; különösen akkor, az 1690-es évek vége felé, amikor a helyzet már a lakosság számára egészen kétségbeesztővé vált, a század néhány utolsó — egész Európában ínséges — esztendejében. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez az a periódus, amikor Franciaországban is az intendánsok elkeserítő, lehangoló állapotrajzot adnak a kormánynak a falusi lakosság nyomorúságáról; pedig Franciaországot nem járta a török és háborúi is az országterületet alig érintő *külső* háborúk. Sújtotta a magyar lakosságot a zsoldoskatonák mellett a „szegénylegények” organizálatlan rablása is: olyan elem volt ez, mely egyik oldalhoz sem csatlakozott szíve szerint, s a folyó háborúban csak rablási alkalmat látott. Ez, ha hazai elem volt is, nem minősíthető semmiképpen sem valamiféle „szabadságharcos”-nak: közönséges rabló volt.

A császári hadsereg katonáinak Magyarországon a török ellenségen kívül a rablók ellen is pacifikáló műveleteket kellett folytatniuk. Ismeretes, hogy ezek az utasok mellett a katonákat is megtámadták, megölték, kifosztották, ha számbeli túlerőben érezték magukat. Így egy ízben Marsigli grófot is megsebeztek, kirabolták, kísérőit megölték. Az itt működő katona tehát azzal a gyanúval él, hogy a rablókat a lakosság, vagy annak egy része támogatja; ez teljesen elrontja a viszonyt. E gyanú nem is volt alaptalan. Éppen ezért a megtorlás nem marad el, és lakosság és a katona között fokozottan élesedik a szembenállás.

Ha úgy számítjuk, hogy állandóan kb. 25–30 000 császári katona tartózkodott az országban, kiknek mindegyikére legalább még két főt — családtagot vagy kísérő ellátót: iparost, markotányost — számíthatunk, ez körülbelül 100 000 nagyságrendű, jórészt külföldi jelenlevő népességet jelentett. Ily nagy tömegnek még a pusztai ellátása is roppant problémát vet fel egy lecsökkent termelésű országban. Zömük biztonsági okokból a nagyobb és jobban védhető városokba gravitál a seregtől: megtelepedési tendenciájuk még a kormányzat szándékos támogatása nélkül is olyan tényező az elhúzódozó háborúban, melyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Eltérően az agrárjellegű telepítéstől vagy telepedéstől, ez a külföldi katona-iparos réteg urbánus tendenciájú, még ha önellátásra a városok közvetlen környékén folytat is mezőgazdasági tevékenységet. Ez a spontán mozgás sokkal jobban befolyásolta a városok, különösen a felszabadított területeken levő városok népességének alakulását, mint a kormányzat — főként papiroson maradt — benépesítési szándékai. Az tehát, hogy a felszabadított városok nagyrészt milyen alakult az új lakosság, az két tényező összhatásának volt betudható: mekkora volt az ottmaradt autochton népesség és milyen volt a felszabadító csapatok összetétele. A magyar nyelvű hazai elemek ekkor még nem szorultak ki adminisztratív lépések hatására a németek javára: egyszerűen kisebb számuk a seregben határozta meg kisebb arányukat az új városi népességben is. Talán az egy budai várnegyedre leszámítva, mindennél ott találjuk őket, bár számarányuk erősen különböző. Ott, ahol volt mit elosztani ingatlanban, ők is részesedtek. Ez az új letelepült friss polgári réteg, ahol teheti, csakhamar megkezdte a küzdelmet a kedvezőbb jogállásért, a szabad királyi városi rang adta előnyökért.

Bár attitűdben sok vonatkozásban megegyeztek a többi katonával és a katonasághozta telepésekkel, de szerepük fontossága és részben pretenzióik miatt is, külön kell említenünk a keresztény idegenek egy számban nem túl nagy, de igen fontos csoportját: az előkelőek rétegét. Nem homogén eredetű ez a csoport, de a funkciója azonos: a vezetés és a szervezés, a harctéren és a mögöttes területen egyaránt.

Ennek a csoportnak az egyik jellegzetessége éppen a sokféleségében van. Fejlett individuumbudatuk miatt magatartásuk az autochtonokkal szemben rendkívül eltérő: a legnagyobb jóindulattól a legvadabb ellenséges-ségre minden attitűdre találni közöttük példát. Két nagyobb főcsoportra oszthatók: a katonai vezetőkre, akiknek a magyarországi szereplés esetlegesség és a hivatalnokok- és földesurakéra, akiknél egy megtelepedési vagy állásvállalási tendencia bizonyosfokú beilleszkedésre készlet.

Azokkal a katonákkal, akik megtelepedésre Magyarországon számba-jöhettek, a bécsi udvari politika már jóval a felszabadító háború előtt foglalkozott. Az 1655-ös országgyűlés óta sűrűn kaptak indigenátust a császári ház hívei. A felszabadító háborúval a helyzet annyiban változott, hogy most birtokadományra, megtelepítésre sokkal inkább van lehetőség, mint előbb, a csonka államterületen, ahol csupán egy-egy háramlás alkalmával volt mód az érdemes katonák szerény jutalmazására; s ez is a rendek éber figyelme mellett történt, hiszen már 1550 óta a honfiúsításhoz a rendek hozzájárulása kellett (1550. 77. tc.). 1687-ben a 27. törvénycikk megújítja ugyan az 1608. és 1659. évi korlátozásokat az idegenek méltóságszerzésére vonatkozólag, de — jellemzően — itt már „*personis nationalibus et indigenisque benemeritis*”-ről van szó, azaz az érdemes nemzetbeliekről és *honfiúsítottak*-ról, ami gyakorlatilag szabad kezét ad az uralkodónak, aki 1687 óta örökös király, tehát nincs kiszolgáltatva a választókirályság — amúgy is teoretikus — esetlegességeinek. Az előkelő családokból származó tisztek most már nemcsak a magyar nemesekkel egyenlő társadalmi státust kaphattak az országban, de a *Jus Armorum* alapján gazdátlan területnek tekintett ország-részben akár nagy kiterjedésű földbirtokot is. Ezzel természetesen az udvari politika élt is.

Jellemző, hogy míg 1559 és 1600 közt az indigenátusban részesített és országgyűlésileg becikkelyezett honosítások száma nem érte el a húszat sem — ezek közt is volt olyan, aki anyai ágon magyar származású — 1603 és 1649 közt már 48 indigenát cikkelyeznek be, bár sokszor egyazon család több tagját egyszerre. 1655-ben a honosítások száma már 17, 1659-ben 33, 1662-ben átmenetileg csak 5, de 1681-ben már 32, 1687-ben, tehát a felszabadító háború folyamán nem kevesebb mint 107. Figyelemreméltó, hogy összetételüket tekintve, az utolsó alkalommal a háború ellenére is kisebb-ségben vannak a katonatisztek — köztük mutatóba egy-két szubaltern is — de inkább magasabb rangúak; a honosítottak zöme a császári ház udvari tisztségviselőiből és hivatalnokaiból, különösen a bécsi Hofkammer tanácsosaiból tevődik össze, akik itt birtokot remélnek.

Kétségtelen, hogy ezek a külföldről jött katonák hivatkozhattak érde-mekre a török kiűzésében: nemegy közülük (pl. Veterani, Heissler Donát)

végül az életét is feláldozta az uralkodó szolgálatában a nagy ügyért. Rendi szemszögből nézve a kérdést, ezek a katonai vezetők végtére a magyar király emberei is, nemcsak a császáré. Helyük tehát, ha itt megtelepedési hajlandóságot mutatnak, a nemességben van, csakis ez felelhet meg érdemeiknek is, de eredeti társadalmi státusuknak is. A fő probléma nem is annyira ezeknek az előkelő és gyakran igen művelt katonáknak a megtelepedése. Inkább az, hogy a felszabadító háború az alkalmatlan legfelsőbb vezetés miatt nagyon vontatottan haladt. A hűbéri jellegétől és a birodalmi rendi segítségtől erősen függő császári seregben a legmagasabb vezetői állásokat fejedelmi sarkak vindikálták maguknak, akik csupán pretenziókkal, de nem katonai tapasztalattal rendelkeztek és a török elleni hadviselésre különösen, kevésbé voltak alkalmasok. Kivételt csak Lotharingiai Károly majd később Szavojai Eugén képeztek, kiknél származás, képesség és tapasztalat egybeestek. Általában a vezetés második garnitúrája volt az igazi hivatásos — és érdemes — katona. Ez a „második vezetőgárda” szinte az egész Európából tevődött össze. A németek mellett sok köztük az olasz, pontosabban: itáliai, a lotharingiai, a németalföldi francophon (vallon), de vannak spanyolok és britek — főleg írek és skótok — legkevesebben vannak a tulajdonképpeni franciák, akiket a Bourbon-politika tiltóereje tart a császári szolgálattól távol. Arányuk azonban, ahogyan távolodunk az 1683–1686 közti évektől, egyre inkább csökken, részben a Nyugat-Európában végbement politikai-katonai események miatt, részben az általános lelkesedés lelohadása és a természetes háborús veszteség miatt is. Helyükbe egyre inkább frissen avanszált német tisztek lépnek, úgy, hogy a háború végére a sereg „össze-európai” második vezetőgárdája is egyre inkább a közeli német területekről pótlódik és utoljára tényleg „német” sereggé válik. A használati nyelv a német, akkor is, ha a tisztek egymásközt franciául vagy olaszul is beszélnek. Egyébként meg kell jegyezni, hogy a nyugat-európai etnikumra utaló családnevek nem mindig fednek ezekhez az országokhoz tartozó személyeket. A császári szolgálatban már a harmincéves háború óta folyamatos a tiszti keretek importja és francia, spanyol, brit nevek néha az anyák ágán német nyelvű embereket takarnak. Ez a lényegen nem változtat: a visszafoglalás tényéért zsold és zsákmány jár, s ez sokszor ingatlan és indigenátus együttes adományozását hozza magával: csakhogy indigenátust 1687 után, országgyűlés hiányában, nem lehet becikkelyezni.

Magától értetődik, hogy az egyre inkább fizetésektelen császári kincstár az el-elmaradozó nagyobb tiszti fizetésekért is szívesen ad gazdátlan vagy ilyennek tekintett fekvőségeket. A közkatonát, szubaltern tisztet, aki a zsoldból él, kevésbé lehetett fizetetlenül hagyni — pszichológiai okokból is —, míg éppen ezeket az előkelő katonákat inkább; ők várhattak, illetve lényegében csak a jövőben profitábilis ingatlanokkal is kielégíthetőnek látszottak. De bizonyos, hogy ez a módszer kétfelé is hátrányosnak bizonyult. Egyrészt, a tisztet olyan cselekményekbe sodorta, melyeket különben elkerült volna, másrészt — és jelen tanulmány szempontjából ez a fontos — mert az autochton nemességgel érdekellentétbe került, hiszen a magyarok a felszabadított területeket teljes joggal tekintették volna a magukénak. Különösen azok a magyarok sérelmezték jogosabban a császári eljárást, akik maguk is résztvettek a felszabadító háborúban, akár önkéntesként, akár

nemesi csapatok tagjaiként, akár a „militia nationalis” számra csökkenő alakulataiban.

A tiszteknél is jobban magára vonta az egész autochton magyarországi lakosság ellenérzését a katonai adminisztráció, a hadbiztosok és élelmezési tisztek serege. Összesen 1685 és 1697 közt 168 élelmezési tiszttel névük ismerjük; nagyon kevés volt köztük, akinek ne lett volna a kincstár felé is hátráléka. Biztos, hogy volt közöttük sok korrupt is, de az ellenérzés a tisztakezűekre és mérsékelttekre is kiterjedt, mert egyszerűen olyan volt a szituáció, hogy a hadélelmezés érdekében ki *kellett* préselniük a hazai lakosságból legalábbis azt, amire a seregnek szüksége volt, s ez gyakran a magyar lakosság szájától vonta el a kenyeret.

Valamivel kevésbé voltak népszerűtlenek a civil gazdaságadminisztráció, a Budai Kamarai Jóságkormányzáság hivatalnokai. Ők is igyekeztek biztosítani maguk és családjuk számára valamit, főként a városokban házakat és telkeket, ritkábban földbirtokot. Mivel állásukat véglegesnek tekintették, mérsékeltbbek voltak a vagyongyűjtésben, mint a hadbiztosok, kiknek egy része nem is kívánt ittmaradni. Az adminisztráció hivatalnoksága határozott polgári egzisztencia megteremtését tűzte ki célul; indigenátusra csak azok pályáztak, akik a hazai birtokos nemesség felé gravitáltak. Belőlük egyfajta előkelő városi honorácior-réteg kezdett alakulni, amikor a Rákóczi-szabadságharc sorsuknak új fordulatot adott.

Nem mellőzhetők, és igen pozitív szerepet játszottak az idegenek sorában a hadbírák és a hadmérnökök, kik teljesítményükkel végeredményben az országnak javára váltak. De ez külön stúdium tárgya.

Ha azután azt vesszük figyelembe: mennyire kívántak megtelepedni Magyarországon a friss „magyar nemesek”, azt látjuk, hogy alig egynéhányan telepedtek le tényleg és maradtak magyar földön — azoknak egy része is, mint pl. Guadagni Alessandro — már a felszabadító háború előtt is itt szolgált. Az új indigénák, kiknek nevei még egy századdal később is szerepelnek a tiszticimtáras kalendáriumokban, jórészt olyanok voltak, akik lábukat se tették soha magyar földre. Az indigenátus csak vagy cím volt számukra, a címgyűjtés korszakában, vagy pedig egy gyorsan eladott juttatott birtok jogi fedezésére szolgáló aktus. Azok az érdeemes német, cseh, olasz, ír, lengyel és más nemzetiségű tisztek és közkatonák, akik valóban vérükkel fizettek a török kiűzéséért, a legtöbbször nem kaptak se indigenátust, se birtokot, legfeljebb sebeket és esetleg egy sírt a magyar földben.

Az idegen menekültek: a szerbek

Számszerűen is, területileg is, politikailag is a felszabadító háború eseménysorozata növelte meg Magyarországon a „rác”-nak nevezett, főleg szerb és bosnyák népelem jelentőségét.

Ismeretes, hogy a „rácok” már a török uralom alatt mindenfelé eljutottak a hódoltságban. Régebbi történetírásunk meglehetősen ellenségesen írt róluk, amiben főként az 1848 óta egyre erősebb magyar—szerb nemzetiségi ellentétnek a történetírásra gyakorolt hatása érződött. A felszabadító háború időszakában ez az ellentét még csak csiráiban mutatkozik. Ami elkü-

löníti a magyart a rácótól — nevezzük így, mivel nemcsak tulajdonképpeni szerbokról volt szó — az elsősorban nem is a rácok szláv nyelvűsége, még csak nem is a vallási eltérés, hiszen a rácok között tetemes számmal voltak római katolikus bosnyákok is, főképpen a műveltebb, öntudathordozó rétegben; hanem elsősorban a törökkel szembeni attitűd az, ami elválasztotta a két népelemet. A rácok, országukat elveszítve, török hódoltságban éltek, rájasorba kerültek. Éppen ezért életformájukat szerényre és igénytelenre kellett méretezniök, ismerve a török uralom jellegét. Amint valami jele mutatkozott a jólétnek, azt a török hódító valamilyen címen elvonta. Mindez a stabilitás ellen hatott, s az európai közvélemény, Edward Brown és más utazók hírei alapján, őket még ingatagabbaknak tartotta, mint a magyarokat. Kétségtelenül itt is védekező reflexről volt szó, de ez a védekező reflex egyfajta apátiával párosult. A szerb nem remélhette és nem is remélte, hogy valaha is megszabadul a török uralomtól.

1688 után egyszerre változott a helyzet. Már a magyarországi területeken élő török alattvaló rácok is megéreztek 1686-tól kezdve, hogy a politikában és a hadviselésben döntő fordulat állt be, és hogy a felszabadító háború nem fog a Szávánál megtorpanni. Vakmerő tervek híre járja be a rácoklakta területeket: a császár serege Konstantinápolyig akar hatolni. Marco d'Aviano és Jörger Quentin János gróf koncepciójának megvalósítása 1689 elején jól indult, de csakhamar megtorpant a francia offenzíva miatt. Ismert, hogy az erőre kapott török elől indult meg a rác elem tömeges exodusa Magyarországra. A szerbek, kiknek országára Lipót király éppúgy bejelentette igényét, mint a bosnyákokéra, lényegében tehát mint a *magyar király* egykori alattvalói léptek át a Száván.

A bécsi kormányzati politika a rácoknak a Balkánon operáló sereg hátának biztosítását szánta; katonai erejéről nem volt meggyőződve — éppoly kevéssé, mint a magyar militia nationalis esetében sem. Ismeretes, hogy Bádeni Lajos, a balkáni sereg főparancsnoka roppant rossz véleménnyel volt róluk. De akármilyen okból hagyták el balkáni otthonukat a rácok a visszavonulásra kényszerülő császári sereggel együtt: akár mint menekültek (a török amnesztia ellenére, melynek értékében, a törököt ismerve, volt módjuk kételkedni) akár mint egyszerű áttelepülők, akik a biztonságosabb terület felé törekedtek — nem jelentettek katonailag nagy erőt. Csakhogy — és ez volt az attitűd döntő különbsége — szemben a hosszú háborúban elfáradt magyar autochtonokkal, akik a háborúval járó sok szenvedés és vexatúra miatt már a török visszatérésébe is belenyugodtak volna, a rácok elszántan törökellenesekként jöttek az országba. Tudták, hogy számukra nincs választás. Vállalták a totális harcot is a török ellen, amit a magyar országlakosok nem. Ezt annál könnyebben teheték, mert szinte semmi nélkül jöttek, legfeljebb lábasjóságukat menekíthették, ha volt még.

A kormánypolitika ennek az elemnek a megnyerését mindennél fontosabbnak tartotta. Igen nagy kérdés, hogy mennyire állt helyt az a nézet, hogy a szerbeket, illetve a rácokat a magyarok ellen tudatosan kívánták-e felhasználni? Egy nagyon kemény háborúban egyetlen kormányzat sem csinál önmagának feleslegesen belső nehézségeket. Egyszerűen arról volt szó, hogy egy néptelenné vált vagy fluktuáló lakosságúvá lett területen feltétlenül valamilyen hasznosításra volt szükség, már csak a hadellátás és a

felvonulási terület biztosítása miatt is. A szerb nációnak — lényegében a magyar király jogi alapján — adott privilégium sem lehetett más, mint kombinált katonai-politikai és merkantilista megfontolás, melyhez a görög-keleti szerbek egyházi uniójának későbbeni reménye járult. A magyar törzsnépesség számra megfogyott, magatartása gyakran ingadozónak tűnt: egy eléggé üres, de munkábavehető terület azonnali hasznosítása nagyobb súllyal esett latba, mint az az igény, hogy ezt a területet az autochtonok még ezután születendő nemzedéke számára rezerválják.

De a rác problémát igazában nem is a letelepítés jelentette, hanem a privilégium. A saját korporatív szervezet biztosítása egy olyan területen, melyet a rendi nemzet a magáénak tartott, még ha ez nem is volt területileg körülhatárolt, a legsúlyosabb konfliktus magvát rejtette magában. Annak idején már Holub József két világháború közti kutatásai megmutatták, hogy — például Szekszárd környékén — még azok a rácok is tiltakoztak a jobbágyság — a rendi-megyei keretbe illesztés — ellen, akik a török időben a helyi bég zsoldosai voltak, de annak kivonulása után maradtak. A rác elem magatartása sem volt teljesen egységes: a katolikus bosnyákok például, ha városokban telepdtek le (mint Budán vagy Pesten), gyorsan alkalmazkodtak a német és magyar polgársághoz, sőt, még inkább az utóbbihoz, mint az előbbihez; ehhez kultúrszintben közelebb állottak. A görög-keleti vallási szervezet volt elsősorban az, mely a Magyarországra áttelepült, főleg szerb rácság etnikai identitását a legerősebben meghatározta és belőle olyan egységes csoportot formált viszonylag rövid idő alatt, amely a bécsi kormányzandékokat (így az egyházi uniót) éppúgy elhárította, mint ahogyan a magyar nemesi-rendi szervezetbe való beilleszkedést is. Néhány évvel a felszabadító háború után, a Rákóczi-szabadságharc első esztendeiben a rác önérvényesítési törekvés már olyan erős, hogy pl. Pécsen nemcsak a kurucgyanús magyarok közt rendez vérfürdőt, hanem a város kamarahozta német polgárai közt is, akik pedig vitathatatlanul a császárra-királyra emberei voltak.

A kormányzat, mely húzódtott a magyar etnikumú „militia nationalis” pártolásától, tehát egy új, még idegenebb etnikumú „militia nationalis” felhasználására kényszerült, melynek ütőereje semmivel sem volt jobb amazénál; viszont az alattvalók két csoportja közt egy — akkor igaz, még előre nem látható — többévszázados ellenérzés magvait hintette el. Mindkét népre állt — különösen az egymáshoz való viszonylatban — még évtizedek múlva is a *Canonica Visitatio*-k jegyzőkönyveiben ismételt, szinte sztereotípen visszatérő jellemzés: „duris ingenii” — nyers szellemű.

A szerbségnek gyorsan formálódott a magyar talajon saját vezetőrétege, nemcsak a görög-keleti papságból, de a termény- és főként állatkereskedelemben járatos, sokat mozgó és ezért információs bázist szerző üzletelő rétegből is, mely ekkor kezdi lerakni későbbi nagy vagyonok alapját s amelyik olyan helyzeti előnyre tesz szert, amilyent a magyar tözrség, sorvadása miatt, nem tud kiegyensúlyozni. Polgári jellegű réteg ez, mely egyelőre nem is kívánja a rendi nemzet kebelébe való felvételt; de a magyar nemesi „natio” sem ad neki helyet, mert bár keresztény, de eltérő vallása, nyelve és szokásai miatt idegennek érzi.

A rácság nagy problémáját Magyarország területén egyrészt viszonylag nagy száma, másrészt elterjedésének gyorsasága és a nemesi-rendi kerettel,

de a hazai jobbágy életformájával való szembeszállása is növelte. De, mint valóban „ingadozó” csoport, melynek közösségtudata az országterületen még most van alakulóban, a felszabadító háború éveiben, ha idegen is a magyar etnikumú nemestől vagy jobbágytól, nem ellenséges, hanem inkább szövetséges idegen, melynek az ellensége közös a magyaréval: a török. Nagy ütőerőt vele szemben nem képvisel ugyan, de alapvetően a cél közös. Csak-hogy mint betelepülő, a rendi nemzet számára asszimilálhatatlan.

Egészen más az attitűdje a Balkán felől csendesen bevándorló, vagy az erdélyi hegyvidékről a síksági magyar területekre leszivárgó román jobbágyságnak. Mivel a pásztorkodáson épülő életformához képest a falulakó zselérré, majd telkesjobbággyá válás bizonyosfajta emelkedést jelent legtöbbjének — a nemességbe emelkedésre csak egy töredékrésznek van esélye — nem képvisel még ekkor aktív identitástudatot. Az egyetlen, amihez ragaszkodik, vallásának keleti ritusa: ezért az egyházi uniót is aránylag könnyen fogadja el, ha a külső formák azonosak maradnak. Így a románság nemcsak Erdélyben, de a szorosan vett Magyarországon — a királyi vagy volt hódolt-sági részen egyaránt — nem okoz ekkor még más problémát, mint a beilleszkedését. Hasonló a helyzet Északkeleten a rutén jobbágyok esetében is. Az uralkodói vagy a rendi akarat egyformán maga mögé tudja őket sorakoztatni, ha nyelvükön szól hozzájuk és nem követel tőlük túl nagy terhet. Azonban mind a királyi hatalom fegyveres ereje, mind a birtokos nemesség egzisztenciális okból is, kénytelen őket terhelni, ami elégedetlenségre vezet köztük. Mégis, úgy tűnik, hogy számukat a nagy terhek ellenére is a külföldről való bevándorlás duzzasztja meg, mert terheik a királyi és erdélyi területen még mindig kisebbek, mint a szomszédos török vagy törökhűbéres területen és a tatárok elől is biztonságosabban érzik magukat itt, mint a kelet-lengyelországi nyitott síksági vidékeken. Mivel pedig a rendszeres határőrzésre a török háború alatt nincsen mód, a bevándorlás ellenőrizhetetlenül folyik és felerősíti a már évszázadok óta itt élő, autochton román és rutén népességrészt. És mivel a munkaerőben állandó a hiány, a magyar földesurak örülnek is a bevándorlók munkáskezelének.

Hazai és idegen tervek és szándékok

A törökelleni háború folyamán súlyosan esett latba a „Hogyan tovább?” kérdése. A *Jus Armorum* bevezetésével Lipót király ezt alapvetően döntötte el, az ország alkotmányával és a lakosság reményeivel ellentétesen.

Mégis, a Neoacquiista során felmerült tervezetek — elsősorban a Kollonich Lipót érsek és köre által kidolgozott *Einrichtungswerk* — tartalmaztak olyan pozitív elemeket, amelyek, kivitelezés esetén, az országnak javára váltak volna. Ezek közül közismert a városok fejlesztése és a jobbágyvédelem. Kollonich mindenesetre egy a rendi szempontokon felülemelkedő aspektust képviselt, mely az ország *egészét* kívánta rendezni, partikuláris érdeken túlmenően. Esterházy Pált viszont az ország *védelmi* érdeke mozgatta elsősorban — ma is csak Szekfű Gyula kivonatolt ismertetése alapján tudunk a tervezetéről. Esterházyt az egykori Archiregnum Hungariae visszaállításának vágya vezette, mely abból is kitűnik, hogy az országhatárt a Szávától

délre kívánta kitolni, az egykor a magyar Korona alá tartozott területek újraszervezésével. Ugyanez a szándék látható a korszak fontos térképtörténeti alkotásán, Hevenesi Gábor *Parvus Atlas Hungariae*-jén, mely szintén a felszabadítás kiterjesztését szorgalmazta a Balkán felé az egykori Archiregnum szellemében (1689). A kor magyarja számára a legfontosabb az volt, hogy a hadszíntér az országból áthelyeződjék — de éppen ez nem volt megvalósítható.

Positívumok az idegenek, Fra Gabriele de Nizza vagy Alessandro Guadagni tervezeteiben is voltak: ez a merkantilista szempontok szorgalmazását jelentette. A minta kétségtelenül Franciaország, XIV. Lajos centralizált monarchiája: ez a modell, és nem valamilyen magyarellenés él irányította a tervezeteket, bár azok, megvalósulás esetén nagy terheket róttak volna az országlakosokra, kivált ha nem sikerül változtatni a nemesség adómentességén. Különösen ki kell azonban emelni egy tervezetet, a lotharingiai francia Voguemont Lothar hajózácsatorna-elgondolását, mely a Dunát a Majnán keresztül a Nyugattal kapcsolta volna össze; ez bár technikailag nehezen megvalósítható, de abba az irányba ható tapogatózás volt, amire az országnak akkor leginkább volt szüksége: azaz a bekapcsolódást az európai külkereskedelembé.

Amire az országnak akkor még ugyancsak szüksége lett volna, az a nyugati, zavartalanabban fejlődött területek embereinek minden téren a hazaiakénál nagyobb szaktudása. De az elhúzódnó háború miatt sem az önkéntes vállalkozók bevándorlása, sem a megfelelő telepítés nem volt kivitelezhető. Ebben az időszakban a lecsökkent népességű területek lehetőségeinek kihasználása nem rendszeres, hanem ad hoc település útján megy végbe, mert minden anyagi erőt a hadviselés vesz igénybe. A vagyoni akkumuláció, főleg a visszafoglaló sereg tisztjei és hadbiztosai részéről, birtok- és telekszerzés útján megy végbe, de a megtelepedés biztosítéka nélkül: itt feszültséget jelent az indigenátus-kérdés, a rendekkel való kapcsolat hiánya is, legfőképpen pedig a török visszatérésétől való félelem. A bevándorlás katonai meghatározottságú s a hadsereggel van szoros összefüggésben. A katonaság az ipart vonzza, a mezőgazdaságot — a föld népét — ellenben, paradox módon, taszítja, az menekül előle, tehát inverz jellegű mozgást tanúsít, ami végül a hadviselés érdeke ellen is van. A földesurak telepítései csak nehezen tudják az általános bizonytalanság miatt ezt a folyamatot egyensúlyba hozni. Az ország egész képe a bizonytalanságot mutatja.

Az új társadalmi képlet

A Magyar Királyság egykori országterületén a török kiűzéséig alapvetően csak két hatalmi szervezet van: az egyik a *magyar nemesi rendi társadalom*é, élén a királlyal (Erdélyben, míg van, a fejedelemmel) mely a főuraktól a zsellérékig terjed, s magába foglalja az autochton jobbágynépességet is, legyen az akár magyar, akár szláv vagy román. Ebbe a keretbe illeszkedik be a vegyes, német, magyar, szláv, olasz polgárság is, privilegiáumain keresztül. E társadalom szerve az országgyűlés, amíg van, mely a szeizmográf szerepét tölti be. A Királyi Magyarországon van egy külföldről behozott

segédhad is, mely a hozzá kapcsolódó ellátórétéggel együtt nem autochton ugyan, de nem számos és nem is állandó: mivel ez közvetlenül a királyhoz kapcsolódik, az alkotmányon kívül is az országgal asszociált viszonyban van. Ezt a hatalmi szerkezetet a Királyi Magyarország, illetve Erdély demarkációs vonala csak úgy választja el, hogy ez az autochton társadalom fennmarad a török megszállta területen is, ameddig csak szervének, a megyének hatalma elér.

A másik hatalmi szervezet a *megszálló töröké*, mely az országlakosoktól élesen elváló eszmekörrel tartózkodik itt és szolgálja a szultánt, egy részben mohamedán, részben balkáni keresztény ellátórétéggel, mely szintén idegen és nem tartozik a magyar országlakosok társadalmához, hanem a törökkel képez egységet. Ez a török hatalmi struktúra, különösen délen, akarva-akaratlanul is, állandóan pusztítja az autochton struktúrát, és balkáni jövővényekkel népesíti be, a pásztorkodás fokán, síkvidéki területeket. A felszabadító háború ennek a kettősségnek a felszámolásáért is folyik, de egyrészt a török teljes militarizáltsága miatt is, francia szövetségesének erőmegosztó tevékenysége miatt is, ez csak nagyon nehezen és roppant véráldozat árán mehet végbe.

Így kerül az ország területére egy új, nyelvében főleg német, katonai eredetű új társadalmi szerkezet. Ez az új szervezet eleve nem ellenséges a magyar nemesi-rendi társadalommal, sőt, egyes tagjaiban barátságos és beilleszkedésre törekszik, de mégis attól eltérő, és csupán az uralkodó személye és a vallási azonosság a közös kapocs. Ebből a társadalmi csoportból mégsem lesz a törökhöz hasonló hatalmi struktúra, mert tagjai eredetük szerint, a magyar társadalom hasonló rétegeivel kontaktust keresnek (ennek külső megnyilvánulása az indigenátus vagy a polgárjog megszerzése). Az, hogy az új betelepülők súlypontja ebben a korszakban elsősorban a városokban van, és hogy a visszafoglalt városokra döntően rányomják a bélyegüket, annak a ténynek a folyománya, hogy számarányuk ebben a rétegben nagyobb, mint az autochtonoké. Azonkívül ez a német jellegű *nyugati katonai struktúra* erősen mobil és nagy visszavándorlási tendenciát is mutat ebben az időben.

Egészen más a *keleti keresztények* társadalmi szervezete, melynek csak egy kis része találja meg az utat a nemesi rendi vagy a nyugati katonai közösségek felé. Zöme egy nagyszámú, zárt és I. Lipót által privilegizált testületté lesz, mely abban a pillanatban, amikor az autochton társadalmi közösség megpróbálja beilleszteni a saját, megyén nyugvó szervezetébe, ellenségesse válik. Ez valóban idegen szervezet, melyet csak egyetlen pont: a török iránt érzett ellenszenv egyesít ideig-óráig a másik két társadalmi szervezettel. Az alapprobléma abban van, hogy ez a struktúra nagyon népes, jól vezetett és ellenállóképes is, és azokra a népcsoportokra, melyek szintén az ortodoxiából jöttek de az egyházi unió révén az Archiregnum-konceptió számára már megnyerhetőknak mutatkoztak, állandó hatást gyakorol az elkülönülés irányába. Ez annál is inkább erős, mert ezeknek a népcsoportoknak gyenge a magyar nemesi-rendi társadalomba beintegrálható rétege és amellett az országnak olyan részein helyezkednek el, ahol a magyar nemesi-rendi társadalom képviselői nagyobbára nem a római katolikus, hanem a protestáns vallás képviselői, ami a távolságot — a szertartás saját nyelvhasználatára révén — csak fokozza, és ahol a nyelvkérdés emiatt kiélezettebb.

Nem szabad elfeledkezni azonban az autochton magyar nemesi-rendi társadalom *belső differenciációjáról*, mint dezintegráló tényezőről sem. A szétválás a hun-scytha eredet és magyarnyelvűség, illetve a pannon eredet és szlávnyelvűség irányában ekkor még csak a kezdetnél tart: de a háború befejezése után, Rákóczi idejében, már megmutatkozik az egyes megyék attitűdjében: a „tót impérium” fogalmában is.

Mindez együtt adja azt a képet, mely a Rákóczi-szabadságharc előestéjén az ország etnikai helyzetét jellemzi. Magyarok és idegenek ekkor, a töröktől megszabadulva, de fenyegetésének árnyékában, új felállásban mutatkoznak be.

Ekkor — egy történelmileg rövid pillanatra ugyan — de úgy tűnik, hogy a magyar főnemesség az uralkodóházhoz szító része által képviselt Archiregnum-gondolatnak sikerül az országot egybefognia, bár a teljes egykori államterület sem szabadult fel a török alól. De a magyar országlakosok, akik a hosszú és véres háború terheit hordozva, teljesen kimerültek, rövid idő alatt, úgy tűnik, szinte megfeledkeznek a még mindig nagyon akut török veszélyről. Az ország belső problémái foglalkoztatják őket, melyek sorában magyarok és idegenek kérdése más vetületben mutatkozik, egy új háború, új harcok baljóslatú jegyében.

Mégis, nagy jelentőségű ez a korszak a magyar népegyéniségtudat számára. Nemcsak a megszabadulás a teljesen idegen, keleti török hódítótól, de a szembesülés a felszabadító háború során az országba került nagy tömegű nyugat-európai katonával, iparossal, hivatalnokkal, az új földesurakkal, meg a balkáni menekültekkel is, élesebben rajzolta meg a nemes és nem nemes hazai országlakosok tudatában a magyarság ismertetőjegyeit, melyek közepette a magyarnyelvűség is az eddiginél jobban előtérbe került. Rákóczi szabadsághozmóza az európai erőviszonyok következtében elbukhatott, de a hovatartozás ténye és az összetartozás tudata, a sorsközösség nemcsak a „kuruc” hanem a „labanc” oldalon álló magyarban is jobban megerősödött, bár politikai állásfoglalásuk egymással ellentétes volt. Ebben: az etnikai identitástudat tisztázódásának tényében van a vizsgált korszak másik nagy fontossága.

IRODALOM

A feldolgozott szakirodalmi munkák nagy száma miatt az egyes hivatkozásokat mellőzni kellett.

A kérdésre általánosan a következő művek szolgáltak alapul: Hóman Bálint — Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 3. kiad. 4. köt. (Bp. 1936); Balogh Albin: *Ország és nyelv... a magyar történelemben*. (Bp. 1928); Szekfű Gyula: *Állam és nemzet*. (Bp. 1942); Acsády Ignác: *A magyar társadalom 1680 körül*. (In: Századok, 1886, 10—31. l.); ua.: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában 1657—1711*. (Bp. 1898); ua.: *Magyarország Budavár visszafoglalásának korában*. (Bp. 1886?); a külföldi szerzők közül fontos a kortárs Johann Nikolaus Flämitzer két munkája: *Der in Böhmische Hosen ausgekleidete Ungarische Libertiner* (Würzburg 1688) és a *Politico-Militarischer Staats-Minister* (Würzburg 1688); a későbbi külföldi feldolgozások közül: *Geschichte Österreichs v. Alfons Huber*. Bd. 6. Red. v. Oswald Redlich (Gotha 1921); *Südosteuropa unter dem Halbmond* (München 1975); Evans R. J. W.: *The making of the Habsburg monarchy 1550—1700* (Oxford 1979).

Buda visszafoglalásának minden részletére kiterjedően részletes: Károlyi Árpád: *Buda és Pest visszavétele 1686-ban* (Bp. 1886) valamint ennek 1936. évi új kiadása (mely 1986-ban megérdemelné egy új kiadást is, az azóta eltelt időszakban megjelent vonatkozó művek bibliográfiájával); Meszlényi Antal: *Buda felszabadítása 1686.* (Bp. 1936); Marco d'Aviano. Hrsg. v. Karl Johann Grauer u. Ernst Karl Winter. (Wien 1933; tanulmánykötet); a felszabadító háború részleteire vonatkozólag sok adattal Alfred Arneht: *Prinz Eugen von Savoyen*. Bd. 1. 1663–1707 (Wien 1858); *Die Feldzüge des Prinzen Eugen*. Bd. 1–2. (Wien 1876–1878); Max Braubach: *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie*. Bd. 1. (München 1963–1964); és a ritkán emlegetett magyar történész Horváth Jenő: *Szavojai Jenő herceg. A dunai monarchia kialakulása* (Bp. 1941) c. munkája. A *Tanulmányok Budapest múltjából* évkönyvben megjelent tanulmányokból kiemelendő Kelényi B. Ottó: *A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében*. TBM. V. (Bp. 1937) Klny. is. Az ethnosz-problémára vonatkozólag Oláh leírása: Olahus Nicolaus: *Hungaria sive de originibus gentis, regionis situ...* (In: Bél Matthias: *Adparatus ad historiam Hungariae...* Posinii 1735. évi kiadás); Blaeura vonatkozólag: Fallenbüchl Z.: *A Blaeu-térkép-officina atlaszkidatása és magyar vonatkozásai* (In: OSZK Évkönyv 1978. Bp. 1980, 343–405.); Szűcs Jenő (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában* (Bp. 1972; Benczédi L. vonatkozó tanulmánya); összehasonlításként elvi fontosságú Jean Mathorez: *Les étrangers en France sous l'Ancien Régime*. Tome 1. (Paris 1919).

Nemzet és király: *The New Cambridge modern history*. Vol. 5–6. (Ed. F. L. Carsten, J. S. Bromley) Cambridge 1961, 1970.

Erdély: Apor Péter br. verses művei és levelei (1676–1752). Szerk. Szádeczky Lajos (Bp. 1903).

Magyar identitástudat: Bubics Zsigmond–Merényi Lajos: *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713.* (Bp. 1895); Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság.* (Bp. 1981. évi kiadása); Sebők Samu: *Adatok Zalaegerszeg r. t. város történetéből.* (Zalaegerszeg 1902; az egerszegi hajdúságra vonatkozó adatok); Némethy Lajos: *Kik voltak az elsők Budavárban?* (In: Századok, 1886, 579–589. l.); Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében.* (Bp. 1963); Bánrévy György: *Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban.* (In: TBM. 5. köt. Bp. 1937; Klny. is); Izsépi Edit: *Diósgyőr a vasvári békekötés után.* (In: Hermann Ottó Múz. Évk. 8. köt. 1969, 195–205. l.); Nagy László: *Hajdúvitétek.* (Bp. 1983); Hornyik János: *Kecskemét város története oklevéltárral.* (Kecskemét 1860–1866, III. köt.)

Jobbágság és magyarságtudat: Szakály Ferenc: *A hódoltság magyar részre adódása.* Kand. dissz. (OSZK Kézirattár, Diss. 100.); Soós Imre: *A hódolt szolgabíró és a hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században.* (In: Archivum. 2. 1974, 5–32. l.); Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. 1692.* (Bp. 1943); Makkai L.: *Histoire de Transylvanie.* (Paris 1946).

Nyelvelterjedés: Zimányi Vera: *A XVII. századi gazdasági és társadalmi regresszió néhány aspektusa.* (In: Tört. Szle. 1973. 16. évf. 1–2. sz., 49–60. l.); ua.: *A nagymartoni kerület gazdasági és társadalmi története.* (In: Századok 1972, 1–6. sz. 42–46. l.); Mohl Adolf: *Török világ Kismarton vidékén. 1683–1699.* (Sopron 1902); Otto Aull: *Eisenstadt.* (E. 1931).

A török: az egykorú irodalomból figyelemreméltó Joannes Boterus: *Amphitheatridon...* (*Coloniae Agripinae 1597*) c. művének vonatkozó része; az újabb irodalomból: Waculik Margit: *A török korszak kezdetének történetirodalma a 16. században.* (Bp. 1937); Fekete Lajos: *Magyarság, törökség: két világnézet bajvivői.* (Bp. 1947); Tölgyes Lajos: *Ungarn, Bollwerk der Christenheit zur Zeit der europäischen Türkenkriege 1360–1790.* (Köln 1957: összefoglalás); továbbá Zimányi Vera: *Lepanto 1571* (Bp. 1983) c. népszerű, de a kérdést jól összefoglaló munkája. Takáts Sándor: *Rajzok a török világból* (Bp. 1915–1917) és *Szegény magyarok* (Bp. 1927) sok érdemleges részletadatot tártak fel: belőlük a valóságnak hűen sötét kép bontakozik ki. Schwaiger Salomon: *Beschreibung der Raiz von Wirtenberg nach...* Jerusalem, 1584. (Kézirat, OSZK Kézirattár, Fol. Germ. 1122.); Balássy Ferenc: *Az egri vár 1687-diki feladásának alkupontjai és a törökök maradékai Egerben.* (Budapest 1875; Ért. Tört. Tud. köréből. IV. 4.)

Katonák és telepesek: *Continuirung des militärischen Examins...* 1663. (Kézirat, OSZK Kézirattár, Fol. Germ. 328); Balanyi Béla: *Kecskemét a török hatalom alóli felszabadító háború idején.* (Kecskemét, Népkut. Honism. Kör. Évk. 1968); Hodinka

Antal: *A töröktől visszafoglalt Pécs első tele 1686—1687* (Pécs 1934); Legyel Alfréd: *Jobbágysors Győr megyében a felszabadító hadjáratok idején 1683—1698*. (In: Arrabona. I. Bp. 1959, 138—150. l.); Reizner J.: *Szeged története*. I. köt. (Szeged 1899, 161—200. l.); a francia intendánsok e korbéli jelentésére vonatkozólag l.: Walter Braeuer: *Frankreichs wirtschaftliche und soziale Lage um 1700*. (Marburg 1968) és *Pierre de Boisguillebert ou la naissance de l'économie politique*, Tome 1. (Paris 1966).

Előkelő idegenek: *Magyar Törvénytár*. Szerk. Márkus Dezső. 6. köt. 1657—1740. (Bp. 1900); Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinnaz, rote Nr. 614. 8. Jänner 1700 (hadbiztosok); Horváth Károly: *Kik vettek részt Buda visszafoglalásában 1686. szeptember 2-dn*. (In: *Historia*. III. évf. 1930. június, 4—6. sz. 3—11. l.)

Az idegen menekültek: Holub József: *Szekszárd a török kiűzése utáni első évtizedekben*. (Szekszárd 1936, Klny. Tolnamegyei Újság); Hodinka Antal: *Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei*. (Pécs 1935); Baranyay Tivadar: *Adatok a baranyamegyei rácok történetéhez*. (In: *Dunántúli Szle*. IX. évf. 1942. 5—6. sz. 189—200. l.)

Tervezetek: Fallenbüchl Zoltán: *Az „Atlas Parvus Hungariae” és Hevenesi Gábor*. (In: *Térképtudományi Tanulmányok — Studia Cartologica*. Bp. 1958, 153—193. l.); ua.: *Guadagni Alessandro levelezéskönyve (OSZK Évkönyv 1979, Bp. 1981, 409—435. l.)*; Tüzes Gábor emlékirata Magyarország kormányzásáról... (Szövegkiadás.) (In: *Történelmi Tár, Új folyam.* I. 1900, 61—101. l.); Joseph Maurer: *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch* (Innsbruck 1887).

(Kézirat lezárva: 1984. március 23.)

DIE LANDESKINDER UND DIE FREMDEN IN UNGARN ZUR ZEIT DER BEFREIUNGSKRIEGE GEGEN DIE TÜRKEN 1683—1699

Z. FALLENBÜCHL

Die vorliegende Studie befasst sich mit einer wichtigen Periode der ungarischen Landesgeschichte: mit dem Zeitalter der Neugestaltung der politischen und ethnischen Gegebenheiten im Karpathenraum am Ende des 17. Jahrhunderts.

Die alte, zu 3/4 Teile aus Magyararen bestehende autochtone Bevölkerung Ungarns, in der Zahl von ungefähr 4 Millionen am Ende des 15. Jahrhunderts, ging infolge der ständigen Abwehrkämpfe gegen die Türken und der Besetzung eines grossen Teiles des ungarischen Staatsgebietes zugrunde. Die Bevölkerung des ganzen Karpathenbeckens schrumpfte bis zur Zeit der „Reconquista“ in Ungarn auf höchstens 3 Millionen zusammen, aber diese Bevölkerung war kaum mehr als zur Hälfte die Nachkommenschaft der alten magyarischstämmigen Einwohnerschaft vor der Türkenbesetzung im 16. Jahrhundert. Weite Gebiete waren entvölkert oder hatten nur eine spärliche Einwohnerschaft, welche nicht sehr bodenständig geworden war.

Im Ungarn dieses Zeitalters ist das Problem: „Ungarn“ und „Fremde“ kaum mit den üblichen Mass der Ethnogenese in Europa zu messen. Das ganze Gebiet wurde — mehr oder minder — zu einem Durchgangsland. In dieser Periode nimmt das nationale Selbstbewusstsein dennoch in der autochtonen Bevölkerung starke, aber elastische Formen auf.

Die prägenden Faktoren dieses nationalen Selbstbewusstseins waren auch in Ungarn: Gott und Kirche — Herrscher und Untertanverhältnis — Familien-, Stand- und Siedlungsgemeinschaft. Zwar war die Verschiedenartigkeit in Sitte und Sprache der einzelnen Volksteile in Ungarn schon im 16. Jahrhundert durch das Werk von Nicolaus Olahus: „Hungaria“ bekannt, aber der Begriff des „Hungarus“ war ein verbindender Faktor. „Hungarus“ bedeutete eher „Landeskind“ als die Zugehörigkeit zum Magyarentum, und umspannte alle christlichen Volksgruppen lateinischen Ritus in diesem Lande. Religion war ein integrierender Faktor ersten Ranges, und behauptete ihre Rolle auch nach der Reformation sowohl bei den Katholiken als auch den Protestanten, denn beide fühlten sich zum abendländischen Kulturkreis gehörig und waren es auch tatsächlich.

Die Zugehörigkeit zum *westlichen Christentum* war also ein ethnisches Kennzeichen der Ungarn.

Nicht so eindeutig war die *integrierende Kraft des Souveränitätsverhältnisses*, des Königtums. Seit dem Anfang des türkischen Vordringens (1526) waren die ungarischen Könige die Mitglieder des Hauses Habsburg. Diese residierten ausser Landes im nahen Wien, sie waren in die gesamteuropäischen Angelegenheiten verwickelt und vertraten eine supranationale Herrscherkonzeption, was den Ungarn nicht immer begreiflich war, da das Land täglich unter den schweren Problemen der Türkeengefahr litt. Dadurch entstand gelegentlich zwischen dem König und den Ständen, Vertretern der heimischen Interessen eine gewisse Spannung. Trotzdem blieb Ungarn theoretisch bis zu den ersten grossen Erfolgen des Befreiungskrieges gegen die Türken ein Wahlkönigtum (1687). Trotz der Erfüllung des Erbrechtswunsches der Habsburgdynastie verschlechterte sich die psychologische Lage zwischen Herrscher und ständischer Nation, da König Leopold I. sich auf die Rechtsgrundlage der „*Jus Armorum*“ in Bezug der neu befreiten Gebiete stellte.

Der dritte Faktor im nationalen Selbstbewusstsein war die *ständische Zugehörigkeit*. Als „Nation“ galten rechtsgemäss direkt eigentlich nur die privilegierten Stände: der hohe Klerus, der Hoch- und Gemeinadel und die königlichen freien Städte; die übrigen Landeskinder nur durch das Verhältnis zu ihren Grundherren. Dadurch war das Nationalbewusstsein mit dem Problem des Standesbewusstseins verflochten. Infolge der hohen Verluste des Magyarentums in den Türkenkriegen und der günstigeren, besser geschützten geographischen Lage der deutschen, slowakischen, ruthenischen und rumänischen Grenzbevölkerung, ferner durch die stetig fortdauernde Einwanderung aus den Nachbarländern mit solchen Völkerschaften war Ungarn schon am Anfang der Befreiungskriege zu einem Mehrvölkerland geworden: der Adel war und blieb jedoch zum grössten Teil magyarischen Stammes.

Siebenbürgen spielte eine eigentümliche Rolle im ungarischen Nationalbewusstsein. Immer als ein Teil des ungarischen Königreiches anerkannt, entwickelte es sich doch infolge der starken Abriegelung durch die Türken von den übrigen Teilen des königlichen Hoheitsgebietes zu einem provisorischen selbständigen Wahlfürstentum, welches zwar an den Sultan tributpflichtig, jedoch stark magyarischen Charakters war, wo sich die drei „Nationen“ Magyaren, Székler und Sachsen die Wage hielten. Das bedeutete da die Székler ebenfalls magyarische privilegierte Grenzsoldaten waren, eine magyarische Suprematie. Die Rumänen, wenn auch zahlreich, waren zum grössten Teil Untertanen. In diesem Lande entwickelte sich ein Selbstbewusstsein auf Grund der ständischen Vorherrschaft; neben theoretischer Freiheit der vier anerkannten Religionen (Katholisch, Ev.-Reformiert, Ev.-Lutherisch und Unitarisch) bedeutete das ein protestantisches, besonders kalvinistisches Übergewicht. Nach Besetzung durch die kaiserlichen Truppen im Befreiungskrieg (1687) gliederte aber König Leopold I. Siebenbürgen nicht an Ungarn zurück, sondern garantierte dessen Verfassung. Die Dynastie förderte zwar die kirchliche Union der griechischorientalischen Rumänen mit Rom, jedoch war dieser Prozess bis 1699 erst am Anfang.

Die *Hauptträger des ungarischen Nationalbewusstseins* waren schon seit dem 16. Jahrhundert der Adel und die Militär-Schicht, letztere aus verschiedenen Elementen durch Lebensform entstanden. Die Zugehörigkeit zum Ungarntum war aber in allen Gesellschaftsschichten lebendig und stark geblieben, obwohl das Land in drei Teile zerfiel: in das Königlich-ungarische Restgebiet, in das Fürstentum Siebenbürgen und in das grösste, von den Türken besetzte Gebiet. Die Verschiedenheiten waren allenfalls gross. Im königlichem Ungarn spielte der hier zahlreiche *Adel* eine wichtige Rolle, er assimilierte durch Heiraten auch die neueren slavischen oder deutsche Adeligen. Der Hochadel, durch beste Übersicht des ganzen Landesgebietes sich auszeichnend, gab den Ton an. Die Bürgerschaft der von den Türken besetzten freien Städten litt sehr viel. Der selbstbewusste Handwerker, Kaufmann, Litterat hatte keinen Platz im Türkengebiet mehr: entweder wanderte er ins unbesetzte Gebiet aus, oder verelendete ganz. Nur die Viehhändler einiger Städte zwischen Donau und Theiss konnten sich gewissermassen halten, da sie, als gute Tributzahler, auch vom Sultan Schutz erhielten. Die Städte im Türkengebiet verloren ihren Charakter ganz. Unter vielen Tausenden ist nur ein einziges Beispiel der bürgerlichen Kontinuität in der einstigen königlichen Residenzstadt Buda (Ofen) bekannt: jene des Esztergomer Erzbischofs, und Kirchenhauptes von Ungarn, György Széchényi, der, noch im 16. Jahrhundert geboren, als

Greis die Befreiung der Stadt noch erlebte. Seine Mutter war eine Bürgerstochter von Buda, die schon in der unter Türkenbesetzung stehenden Stadt geboren war und einen ungarischen Grenzsoldaten heiratete. Der Erzbischof arbeitete sich durch die kirchliche Laufbahn empor und brachte die Verwandten auch in den ungarischen Adel.

Eben das *Grenzsoldatentum* war der andere Hauptträger des ungarischen Nationalbewußtseins. Im Dienste des Königs (oder des Fürsten) stehend, war es das stärkste Mittel des Abwehrs gegen die vordringenden Türken. Der oft schlecht bezahlte und versehene ungarische Soldat konnte sich mit Recht als Verteidiger des ungarischen Staates, ja auch als Schützer der ganzen Christlichen Welt betrachten. Der *Militaris* war zwar kein Stand im juristischen Sinne, wohl aber ein realer gesellschaftlicher Übergangstyp vom „Geburtsstand“ zum „Berufsstand“. Er kann sowohl mit den Berufssoldaten anderer Länder Europas und früherer Zeiten, als auch mit dem Széklerturn in Siebenbürgen in Zusammenhang gebracht werden. Die sog. „Hayducken“ in Transthyllanien waren aber nur ein kleiner Teil dieser überall anzutreffenden *Militaris*-Schicht, welche die ursprünglich fremdgebürtigen Kameraden zu Ungarn assimilieren verstand. Diese Grenzsoldaten, Hayducken und Husaren, in und um den, von dem König erbauten und erhaltenen Festungen in einem Grenzwall von der Adria bis zu den Karpathen kämpften tapfer gegen den Erzfeind — wie der Türke genannt wurde — waren aber im Vergleich zu den deutschen Soldtruppen trotzdem benachteiligt, weil sie die moderne methodische Strategie mangels Erfahrung nicht aneignen konnten. Doch nahm diese „*Militia Nationalis*“ in grosser Anzahl und mit vielen Verlusten am Befreiungskrieg 1683—1699 teil, konnte zumeist als Besatzungstruppe und Spätruppe verwendet werden.

Die Attitüde der *Untertanen* war zwar im Grunde dieselbe als jene der Adeligen und der Soldaten. Sie blieben auch nach der Türkenbesetzung fast 150 Jahre lang nicht nur dem christlichen Glauben treu, sondern bewahrten auch ihr Rechtsverhältnis zu ihrem zumeist ins unbesetzte Gebiet geflüchteten Grundherrschaft, und zahlten ihm die Abgaben. Diese Attitüde war zwar eine eher passive, aber dennoch starke Bindung. Denn die Untertanen mussten sich am meisten von dem Krieg mit den Türken fürchten, da der Türke sie massenweise in eine Sklavenschaft ausser Landes bis nach Anatolien verschleppte. Tribut an den Grundherrschaft im unbesetzten Gebiet, oft durch die ungarischen Grenzsoldaten eingehoben, bedeutete doch ein Festhalten an dem ungarischen Staat und am König von Seiten der unter türkische Herrschaft gekommenen Untertanen, welche auf diese Weise doppelt besteuert wurden.

Die *Sprachzugehörigkeit* trat in diesem Zeitalter hinter der konfessionellen stark zurück. Unter den Ungarn vertraten Katholiken und Protestanten verschiedene Attitüden: aber in beiden Lagern waren die Tonangebenden magyarische Edelleute. Im Karpathenbecken war eben zu dieser Zeit der magyarische Stamm der einzige, welcher eine integrierte, auf alle Schichten sich ausbreitende Gesellschaft hatte, trotz der grossen Anzahl der Nichtmagyaren. Die Deutschen bildeten zwar den Grossteil der Bürgerschaft, hatten aber keinen autochthonen Hoch- und nur einen sehr schwachen Kleinadel. Die Kroaten brachten einige angesehene adelige Geschlechter hervor, hatten auch einen sehr zahlreichen Kleinadel, aber nur ganz bescheidene Bürgerschaft. Die Slowaken hatten keinen Hochadel, brachten nur einen ziemlich armen Kleinadel hervor und einen neben dem deutschen verhältnissmässig schwächeren Bürgerstand. Auch die Magyaren waren in den Städten des nördlichen Hochlandes der Zahl nach weniger als die Deutschen und die Slawen, hatten aber dafür die leitenden Stellungen in den Städten inne, denn sie waren, als Mitglieder des in die Städte gezogenen magyarischen Kleinadels als die vornehmsten empfunden. Jedenfalls war der Hochadel fast ganz, der niedere Adel überwiegend magyarisch, daneben die autochthone *Militaris*-Schicht, und das Magyarentum hatte auch grosse bäuerliche Massen. Dennoch spielte die magyarische Sprache — mit vielen lateinischen Lehnwörtern und ganzen Ausdrücken penetriert — nur bei den Untertanen magyarischer Muttersprache die Rolle, welche sie als Kriterium der ethnischen Zugehörigkeit verdiente. Die Rolle des amtlichen Lateins blieb unangetastet, obwohl Reformation und Rekatholisierung beide sich stark der magyarischen Sprache bedienten und tatsächlich eine magyarische Literatursprache entwickelten. Die Schulen aller Konfessionen förderten aber gleichfalls das Latein, welches sie als einen Kommunikationsfaktor nicht nur für das Land selbst, sondern auch als ein Fenster für ganz Europa — ganz begründet — betrachteten.

Das der *türkische Erzfeind* von allen Ungarn als Fremder betrachtet wurde, ist selbstverständlich. Er war in Religion, Sitte, Herrschaftsmethoden dem Lande völlig entgegengesetzt: er war ein Eroberer, der wiederrechtlich im Lande stand. Es ist charakteristisch, dass die Landkarten und Beschreibungen Ungarns, welche alle im Ausland entstanden, jedoch durch hiesige Informationen, das Gebiet Ungarns, sei es unter des Königs oder unter des Sultans Macht, als ein *einziges* Land darstellten. Nur die Selbständigkeit Siebenbürgens wurde wahrgenommen, aber immer vermerkt, dass es zum Königreich Ungarn gehört. Zwar galt die Einschüchterung als eine übliche Methode der türkischen Herrschaft, hier konnte aber diese nicht dieselbe Wirkung erreichen, wie in den Balkanländern. Der Widerstandgeist gegen die osmanische Gefahr war stark. Die Ungarn fühlten sich in ihrem Kampfe vom Papst, vom Kaiser, von dem König Spaniens unterstützt, wenn diese auch andere Probleme, ja sogar z. T. eine eigene Frontlinie gegen den Islam am Mittelmeer hatten. Auch der türkische Sultan sah nicht in den Ungarn, sondern im deutschen Kaiser seinen Hauptfeind, und versuchte — besonders im Falle der ungarischen Protestanten nicht ganz erfolglos — die Ungarn von ihrem König abzutrennen. Das Fehlen des Familienbesitzes, ja sogar der Familie im westlichen Sinne überhaupt, und das System des türkischen Militärlebens wirkte auch in der Richtung, dass eine Bindung an die neuen türkischen Gutsbesitzer vonseiten ihrer ungarischen Untertanen sich nicht entwickeln konnte. Die Ungarn wurden nur ganz selten zu Renegaten. Dagegen ist es zu beobachten, dass, besonders in der Periode der Befreiungskriege, die Konvertierung der Türken zum Christentum viel häufiger war. In Eger (Erlau) bildeten die getauften Türken z. B. eine besondere Körperschaft.

Eine andere Gruppe von Landfremden bildeten auch die christlichen *Kriegsvölker und Ansiedler des Kaisers* in der Periode der Rückeroberung. Leider ist das Problem der Zusammensetzung der Befreiungsarmee ein bisher wenig bekanntes historographisches Problem. Es scheint so, dass am Anfang der Befreiungsfeldzüge, von 1683 bis etwa 1690, die kaiserliche Armee ein besseres Soldatentum nach Ungarn bringen konnte, mit mehr Idealismus und Ehrengedühl als nachher. Der Grund dafür mag die rasche Fluktuation (Tod, Verwundung, Abdankung) der Truppen, aber auch eine Abkommandierung zum Rhein nach 1689 sein. Nach 1690 vermehren sich die Klagen gegen das kaiserliche Militär in Ungarn. Die Soldaten mussten jedenfalls ihre Familie auch ernähren, und begriffen oft nicht, dass in dem verheerten Lande keine Reserven vom Landvolk erforderlich sind. Eine Armee von 25—30 000 Mann bedeutete praktisch eine anwesende Plus-Bevölkerung von 75 000—100 000 Personen, was für ein verarmtes Land eine übergrosse Belastung war. So konnte, obwohl die Soldaten mit einer Ansiedlung im Lande vielleicht prinzipiell einverstanden gewesen wären, doch kein richtiger Kontakt mit den Autochthonen entstehen. Die Soldaten und Handwerker — oft selbst abgedankte Militärpersonen — zeigten eine Tendenz der Ansiedelung in den Städten des befreiten Gebietes, welche dadurch von ihnen geprägt wurden. Sie fanden sich rasch mit den Gegenbenheiten Ungarns ab, und beabsichtigten Bürger zu werden und nahmen sogar an der Bewegung teil, welche die Wiederherstellung der Rechtslage der alten königlichen freien Städte zum Ziele hatte.

Eine besondere Gruppe war in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts jene der „*Vornehmen Fremden*“: Offizieren, Beamten, neuen Grundherrn. Ihre Attitüden den Landeskindern gegenüber waren recht verschieden. Der kaiserliche Hof bestrebte je mehr ausländischen Adeligen das ungarische Indigenat zu verschaffen, was nicht ohne Widerstand der ungarischen Stände ging. Massenhaft erhielten Offiziere und Beamten aus den Erblanden und dem Reich, aber auch aus dem fernen Ausland das ungarische Indigenat: 1655 17, 1659 33, 1681 32, 1687 während dem Befreiungskrieg schon 107. Damit war eine Möglichkeit der Erwerbung von Landgütern verbunden. Noch weniger beliebt als die neuen Grundherrn waren in Ungarn die kaiserlichen Proviantoffiziere: zwischen 1685 und 1697 sind nicht weniger als 168 dem Namen nach bekannt. Ihre Betätigung brachte dem Landvolk viel Plage. Die Beamten der neuangestellten Kameraladministration von Ofen waren weniger unbeliebt: sie führten oft harten Kampf mit den Proviantoffizieren. Eine ganz positive Rolle spielten die Auditoren und Militäringenieure, die dem Lande zum Nutzen waren. Von dem neuen Adel aber siedelten sich sehr viele überhaupt nicht in Ungarn an.

Die *Fremden Flüchtlinge* waren eine zahlreiche Gruppe. Die Serben und Bosniaken, welche sich 1689—1690 am Balkan den Befreiungsarmeen anschlossen, flüchteten

in grosser Zahl nach Ungarn; die Pläne zur Befreiung ihres Heimatlandes waren nicht realisierbar. Eine schwierige Lage zwischen den Autochtonen und den Serben entstand dadurch, dass diese letzteren im Organisationsrahmen der griechisch-orthodoxen Kirche standen, und diese ihre Vertretung übernahm, was den kirchlichen Unionstendenzen, ferner ihrer Eingliederung in den Ungarischen Staat Schranken stellte. Sie wurden 1690 privilegiert und dadurch zu einer eigenen Körperschaft. Der ungarische Ständestaat wurde mit dem Problem der zahlreichen serbischen Bevölkerung auch im folgenden Jahrhundert nicht fertig. In Ritus, Sprache, Sitten und Lebensform andersartig, bewahrten diese Flüchtlinge ihren Separatismus. Ohne Privilegien, aber durch ihre grosse Anzahl an Bedeutung gewinnend waren die Rumänen Siebenbürgens: sie brachten den selben östlichen Lebensstil mit sich, als die Serben.

Die Rückeroberung brachte auch viele Pläne der *Neueinrichtung* mit. Ihre Tendenzen wirkten aber gegeneinander. Weder das Einrichtungswerk von Bischof Leopold Kollonich, noch die Wiederbelebung des Archiregnum Hungariae nach den Aspekten von Palatin Pál v. Eszterházy konnte verwirklicht werden. Das wichtigste: Verlegung des Kampfgebietes von Ungarn weiter nach Süden war unrealisierbar. So ging die Verwüstung des Landes weiter vor sich, womit die Unzufriedenheit im Lande weiter wuchs.

Eine *neue gesellschaftliche Struktur* bildete sich in Ungarn aus. Während bishin nur zwei Machtstrukturen im Lande waren: die ungarische Adelsgesellschaft und die der türkischen Besatzungsmacht, entstand jetzt eine dritte: eine — hauptsächlich deutsche — Habsburgisch-dynastische Militärgesellschaft. Diese ist zwar den Autochtonen gegenüber nicht feindlich, ja sogar zum Teil freundlich gesinnt, aber dennoch eine andersartige. Indigenat und Bürgerrecht brachten die Mitglieder dieser Machtorganisation den gebürtigen Ungarn langsam nahe: aber diese hatten auch eine Mobilität, welche einem stabilen modus vivendi entgegenwirkte.

Eine weitere neue Erscheinung ist die organisierte Anwesenheit von einer zahlreichen der griechisch-orthodoxen Kirche zugehörigen fremdsprachigen Gruppe, welche eine Anziehungskraft auch für Einwanderer aus demselben Kulturkreis ausübt, die sonst einer kirchlichen Union nicht abholde sind.

Zugleich besteht schon in dieser Zeit eine innere *Differenzierung* der ungarischen ständischen Gesellschaft als desintegrierender Faktor. Hunnisch-scythische Abstammung und magyarische Sprache auf der einen, pannonische Abstammung und slawische Sprache auf der anderen Seite distanzieren den bisher in dieser Hinsicht nicht geteilten Nationalsinn der „Hungari“.

Doch ist dieses Zeitalter wichtig für das ungarische Nationalbewusstsein. Denn die Befreiung von dem türkischen Eroberer, der anderthalb Jahrhunderte im Lande hauste, und die Konfrontation mit den vielen, während des Befreiungskrieges nach Ungarn gelangten westeuropäischen Soldaten, Handwerkern und Adeligen, aber auch mit den neuen Ankömmlingen aus dem Balkangebiet, trug viel zur Klärung des ungarischen Nationalbewusstseins bei. Der Rákóczi'sche Unabhängigkeitskampf nach 1703 konnte so die Schicksalsgemeinschaft der Ungarn stärken, ungeachtet dessen, ob sie auf Seite von Fürst Rákóczi oder von König Joseph I. standen.

Kísérlet egy tudományos évkönyv megindítására a XIX. század elején

Az Acta Musei Nationalis Hungarici sorsa¹

BERLÁSZ PIROSKA

I. A LÉTREJÖTT ELSŐ KÖTET

Az Acta eszméje és terve

A bécsi Vaterländische Blätter 1811. április 3-án megjelent számában Engel János Keresztély arról tudósította a lap olvasóit, hogy a pesti Nemzeti Múzeum *Acta Musei Nationalis Hungarici* címen tudományos évkönyv kiadását tervezi.²

Tudvalevő, hogy e kiadvány megjelentetésének gondolata egyidős volt magával a Nemzeti Múzeum intézményével. Ennek felállításában a művelt magyar társadalomnak a nemzeti kultúra európai szintre való emelésének igénye fejeződött ki. Ez a Széchényi Országos Könyvtárra épülő intézet — amely a Könyvtár gyűjtőkörének megfelelően a hazai régészeti és történelmi emlékeknek, továbbá természeti produktumoknak és becses műipari tárgyaknak összegyűjtését, megőrzését és bemutatását tűzte ki feladatául — annak a társadalmi mozgalomnak volt egyik kiemelkedő eredménye, amely az alapítást megelőző két évtizedben főképpen az anyanyelvért való küzdelem formájában jelent meg.

A könyvtári mag továbbfejlesztésének szükségességét Miller Jakab Ferdinánd, az Országos Könyvtár első, széles látókörű és kitűnő szervező-képességű őrje ismerte fel. 1806-ban ő javasolta József nádornak a Múzeum életre hívását, s ő készítette el a következő évben az erre vonatkozó átfogó

1. Jelen cikkem csupán egyetlen célt kíván szolgálni. Fel szeretném elveníteni benne a Magyar Nemzeti Múzeum XIX. század elején kezdeményezett évkönyvének, az *Acta Musei Nationalis Hungarici* című kiadványnak feledésbe merült emlékét. Szükségesnek tartom ezt, mivel összefoglaló irodalom- és művelődéstörténeteinkben nem történik róla említés. Az Acta első kötete 1818-ban nyomtatásban megjelent, második kötete pedig kéziratban maradt. Cikkemben elsősorban e két kötet tartalmi vizsgálatára szorítkozom, mert az évkönyv életre hívásának előzményeit és körülményeit Kollányi Ferenc már tüzetesen feltárta. Kollányi szóban forgó munkája: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. 1. köt. A könyvtár megalapításától gróf Széchényi Ferenc haláláig*. Bp. 1905.
2. *Vaterländische Blätter für den Österreichischen Kaiserstaat*. 1811. Nr. 27. 162—163. l.

tervezetet is.³ A tudományos évkönyv — mint leendő múzeumi kiadvány — e tervben ily módon szerepelt:

„... minden esztendőben adatik ki egy 8-tzad rész formában lévő kötet, a' mely az Intézetnek eredetétől fogvást esztendő szám szerént kidolgozott történetén kívül magában fog foglalni egy vagy több Munkátskákot...”⁴

Ismeretes, hogy a művelt és műgyűjtő nádor — aki jól ismerte Európa hasonló tudományos és művészeti intézményeit — lelkes pártfogója lett az ügynek, amely így hamarosan megvalósulásra került. Az 1808. évi országgyűlés a 8. tc.-ben mondta ki a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítását, s az új intézmény élére — amelynek a Széchényi Könyvtár ettől kezdve egyik, de mindenesetre legfőbb osztálya volt — elnöknek (praesesnek) és pártfogónak (protectornak) József nádort állította. Az intézet gyakorlati megszervezése Millerre hárult, akit a nádor nagy hozzáértést és energiát kívánó szervezőmunkájában megértően és teljes tekintélyével hathatósan támogatott. A szervezőmunka a következő feladatokat ölelte fel: okos és hatékony propagandával felszólítani a társadalmat a Múzeum anyagi és tárgyi alapjainak megteremtésére, kialakítani a táruk kereteit, fogadni és elhelyezni az adományokat, végül hozzáfogni a rendezőmunkához. Ezt az egy ember számára szinte átfoghatatlan, egyidejűleg oly sok szellemi és gyakorlati erőfeszítést kívánó feladatot Miller teljes sikerrel oldotta meg. Az intézetnek megyék, városok és magánosok adakozásából összegyűlt saját pénzalapja az ún. Fundus pecuniarius Musei már 1809-ben komoly összeggel rendelkezett. Ez tette lehetővé, hogy a kialakuló Természeti tár élére Tehel Lajos orvos személyében már 1810-ben hozzáértő múzeumőr lehetett kinevezni. Az ugyancsak fejlődőben levő Régészeti tár élére kiválasztott Haliczky Antal kinevezése még 1814-ig váratott magára. A szervező Múzeumot, amelynek gyűjteményei a megalapítás utáni második-harmadik évben már számottevők voltak, Miller megbízott igazgatóként vezette.

Az *Évkönyv* ügye azonban — amelyről a *Vaterländische Blätter* 1811-ben hírt adott — még évekig húzódott. Összeállításának sem személyi, sem tárgyi feltételei nem voltak adva: az alakulófélben levő táruk még nem voltak alkalmasak bemutatásra, és súlyos elfoglaltságai mellett Miller is sokáig csak elméletben foglalkozhatott a tervezett kiadvány problémájával.

1811-ben azonban — mint ugyancsak ismeretes — mégis sikerült Millernek egy idevágó részletes tervet készítenie.⁵ E kéziratos plánum már érzelkelhetően állítja elének a tervezett évkönyvet. Azt javasolta, hogy az intézet nagy nyolcadrét formában évenként egy-egy kötetet adjon ki 32—36 ív terjedelemben. A nyomdai munkák kivitelezőjéül az Egyetemi nyomdát jelölte meg. A köteteket mérsékelt áron kívánta forgalomba hozni, csupán a rájuk fordított költségek megtérülésével számolt. Az esetleges nyereséget

3. *Museum Hungaricum excelsis regni proceribus et inclitis statibus ac ordinibus exhibitum.* — A Nemzeti Gyűjtemények elintézése feltételei Magyar ország hazafiai számára. Budae, é. n.

4. Uo. 26. l.

5. Országos Széchényi Könyvtár, Irattár. An. 1811. — L. még Kollányi i. m. 213—225. l.

a Fundus Museiben más szükségletek pótlására szánta. Szólt az előfizetés módjáról is: felhívást kell küldeni — mondotta — az egyházi és világi közintézményeknek és magánszemélyeknek, s a kézbesítést, illetve árusítást, s minden ezzel járó adminisztrációt a Múzeumhoz tartozó regisztrátorra kívánta bízni. Az előállító nyomda — úgymond — a Múzeum engedélyével szabadon hirdetheti e termékét a budai, pesti, pozsonyi és bécsi hírlapokban, hogy megelőzze a könyvkereskedők versenyét. A kötetek tartalmát a terv szerint részben a múzeumi tisztviselők, részben más tudósok cikkei alkotnák. Az értekezések — hogy a hazafiak igényeinek megfeleljenek és a közhasznót szolgálják — csak latin vagy magyar nyelven lesznek közölhetők. A szerzők öt, esetleg ennél több tiszteletpéldányban is részesülnének. A tanulmányokat minden kötetben meg fogja előzni az intézmény gyarapodásáról szóló éves beszámoló. Ezen kívül a hazai tudományos élet hírei is helyet kapnának az *Acta*-ban: beszámolók jelennének meg kiváló személyek és tudósok kitüntetéséről és elhalálozásáról, megemlékezés és rövid életrajz kíséretében. Ismertetni fogja az *Acta* — így ígérte a terv — a tárgyévben megjelent jelentős hazai tudományos munkákat is, a készülőben levőkre pedig tartalmuk előzetes közlésével hívja majd fel a figyelmet.

Konkrét, világos megfogalmazása ez a terv az évkönyv első kötete programjának. Sőt célkitűzései tulajdonképpen meg is haladják egy múzeumi évkönyv feladatát. Ekkoriban ti. a rég óhajtott magyar tudós társaság még nem létezett, első tudományos folyóirataink nem voltak, s így más fórum hiányában a Nemzeti Múzeum joggal érezhette kötelességének a hazai művelt társadalom s egyben az európai tudós világ tájékoztatását, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek ismertetésén túl az egész magyar tudományos élet helyzetéről, alakulásáról és eseményeiről is.

Késleltető körülmények

Ám e terv elkészülte után — ezt is tudjuk — a cselekvés még sokáig várattott magára. A következő lépésre, egy nyomtatott előfizetési felhívás kibocsátására csak 1816-ban került sor. Ez alatt az öt év alatt a Múzeum nemcsak a tudósok és literátorok, hanem a művelődni vágyó széles társadalomrétegek által is látogatott olyan jelentős intézménnyé vált, amellyel a nemzet már fejedelmi vendégek előtt is büszkélkedhetett. Az elért sikerek nehéz és kitartó munka eredményei voltak. Le kellett küzdeni a Pénzalapot erősen megrendítő 1811. évi devalváció következményeit, rendezni kellett az intézet személyi státusát és erőfeszítéseket kellett tenni a Múzeum végleges otthonának megteremtésére. A nádor Millert 1812-ben tényleges igazgatóvá nevezte ki — ami eddigi tevékenységének elismerését jelentette — gyakorlati tennivalóit azonban megnövelte. A Múzeum munkatársi gárdáját is csak intézményen belül, a Könyvtár rováására lehetett megszervezni: 1814-ben Haliczky Antal könyvtári írnokot a Régészeti tárba, egy másik írnokot, Kutscherfeld-Kutsera Jánost pedig a Természeti tárba helyezték át. Ezidőben a könyvtári munkát Miller igazgató egyetlen famulus segítségével maga látta el. Ezen az állapoton csak Horvát Istvánnak 1815-ben könyvtárőrre és Kovachich József Miklósnak 1816-ban adjunktussá történt kinevezése segített. Egyidejűleg Miller — a nádor támogatásával — azon fárado-

zott, hogy az egyre növekvő gyűjtemények tárolására és használatára alkalmatlanná vált ún. nagyszemináriumi épületből a Múzeum kiköltözhessen. Először egy a Múzeum speciális céljaira emelendő épület terve merült fel, majd több megoldásra nem került konkrét javaslat kivihetetlensége után 1813-ban a Batthyány-telek és -villa megvásárlása hozta meg a megoldást. Két részletben, 1814-ben majd 1817-ben történt átköltöztetés után a Múzeum tárai végül egy helyre kerültek és működésképesé váltak.

Akadémiai szerepvállalás

Mindeme nagyon is vázlatosan ismertetett és Berlász Jenő könyvében⁶ részletesen elmondott viszontagságok ellenére — amelyekkel Millernek és munkatársainak meg kellett birkóznia — a nemzeti tudatban és a hazai tudományos életben a Múzeum szerepe és jelentősége egyre nőtt. Így nem csodálható, hogy az ambiciózus Miller az évtizedek óta vajdó Tudós Társaság kérdését is egyre inkább a Nemzeti Múzeum keretében kívánta megoldani. Bessenyei, Schedius, Teleki László, Fejér György önálló intézményként szerették volna a társaságot megvalósítani. Velük szemben Miller — akinek terve nem került a nyilvánosság elé, hanem egyenesen a nádorhoz — a következő javaslattal állt elő: „... A létesítendő Tudós Társaság célja [...] tökéletesen megegyezik a Múzeuméval, mely nem más, mint a hazai dolgok ismeretének és a magyar irodalomnak művelése. Kitetszik az eddig közzétett legéletrevalóbb tervezetekből is, hogy a Múzeum tisztviselői ugyanazt a munkát végzik, a melyek a Tudós Társaság leendő tagjaira várnak. Felesleges tehát rengeteg pénzt fordítani két ugyanazon célú szolgáló intézetre — mint mondani szokás — »entia multiplicare sine necessitate«, midőn az egyik, a már meglévő, minden irányban képes a szükségletet kielégíteni. Nemcsak a tudományos társasághoz szükséges személyzet van már meg részben, [...] hanem a megkívánható pénzalap is rendelkezésre áll a mennyiben, hála a hazafias nagylelkűségnek, évi 30 000 forintot képes arra a célra fordítani a melyre a Tudós Társaságnak 50 000 frt sem lenne elegendő. [...] Nem hiányzik egyéb, mint hogy a Múzeum levelező tagokkal egészítse ki magát...”⁷ S ami tárgyunk szempontjából különösen fontos, megjegyezte, hogy a tervezett évkönyv, az *Acta* lenne hivatott a hazai és a külföldi tudósok latin és magyar nyelvű, illetőleg német, francia és olasz nyelvű díjnyertes értekezéseinek közzétételére.

A nemzet iránt jószándékú és tudományos-művészeti kérdésekben oly fogékony szellemű nádor reálisnak érezte Miller tervét. Ezért 1811-ben felvette a kérdést az országgyűlésnek: nem lenne-e célszerű a Tudós Társaságot a Nemzeti Múzeummal egy szervezeti keretben létrehozni. A javaslatot támogatni látszott az 1815-ben létesült és a Múzeum kezelésére bízott Marczibányi-alapítvány, úgyszintén Sándor Istvánnak ideiglenesen a Múzeumra testált pénzhagyatéka is. De az országgyűlés annak ellenére, hogy a Marczibányi-

6. Berlász Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. A korszakra vonatkozóan 85–109. l.

7. Kollányi i. m. 248–249. l. — A kérdéssel kapcsolatosan lásd még Kollányi Ferenc: *Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum*. Bp. 1910.

bányi-alapítvány pályatételeinek kitűzésével, elbírálásával és díjazásával a Múzeum már akadémiai teendők ellátását vállalta magára, nem tette magáévá a Miller-féle elképzelést. Azt azonban, hogy a múzeumi és az akadémiai cél tökéletesen megegyeznék, s hogy a Nemzeti Múzeum szinte már készen is áll ennek a feladatnak a betöltésére — Miller csak valóságérzékének olyan elkendőzésével írhatta le, amelyet csak a cél nagyságának vonzása magyaráz. A bizonyos anyagi eszközökkel, néhány munkatárssal, de hosszútávon nem egészen megnyugtató elhelyezéssel rendelkező, a gyűjteményét is nehezen feldolgozó Múzeum az 1810-es évek közepén egyáltalán nem volt alkalmas a magyar nyelv és irodalom, valamint a magyar tudományosság fejlesztésére hivatott nemzeti akadémia szerepének vállalására. Hogy mennyire nem volt az, azt éppen az *Acta Musei Nationalis*-nak ekkoriban nagy nehezen megjelent I. kötete bizonyítja leginkább.

Az Acta megjelenése

Említettük, hogy az *Acta* gondolata már a Múzeum alapvető tervében is szerepelt. Az I. kötet azonban — az alakuló intézmény más természetű munkái következtében — csak az alapítást követő tizedik évben, 1818-ban született meg. A kötet tervezetét Miller 1815. szeptember 2-án terjesztette fel a nádornak, aki a tartalmat jóváhagyta, s a nyomtatásra engedélyt adott. Mondottuk azt is, hogy Miller 1816-ban Eggenberger pesti nyomdásznál jelentette meg az *Évkönyv* előfizetési felhívását.⁸ Ez az 1816. május 26-ról datált felhívás tulajdonképpen programadó értekezés, amely később az *Acta* I. kötetének „lector salutem”-je lett. Az előbbi természetesen ki volt egészítve bizonyos praktikus tudnivalókkal is. (Ilyen volt pl., hogy a kötetre Budán az Egyetemi nyomda könyvkereskedésében, Pesten a Múzeumban és Eggenberger officínájában lehet előfizetni. Továbbá, hogy egyes példányok bibliofilek számára velin, illetve holland papíron is készülnek.⁹ Ez a kvart alakú 36 lapos latin nyelvű füzet feltehetően csak 1817 elején került szétküldésre.¹⁰ Az Egyetemi nyomdával kötött szerződést Miller ugyanezen év augusztusában írta alá. E szerint a nyomda 500 példány ki nyomtatását vállalta, ívenként 116 forintért.¹¹

A nádor azonban egyelőre nem hagyta jóvá ezt a Miller által önhatalmúlag kötött megállapodást. Véleménye szerint ui. az Egyetemi nyomda túlságosan drágán dolgozik, a vele való nyomtatás tehát túlzott pénzáldozatot kíván a Múzeumtól; az évkönyvet — úgymond — Bécsben ívenként 70—80 forintnyi költséggel ki lehetne hozni, a terjesztést pedig a pesti Hartleben könyvkereskedés közreműködésével lehetne megoldani.

Az *Acta* ügyét fölöttébb sajátjának érző Millert váratlanul megzavarta a nádor ellenzése. Szeptember 1-én adott válaszában minden módon meg-

8. (Miller Jacobus Ferdinandus): *Acta litteraria Musei Nationalis Hungarici*. Pestini, 1816. 36 l.

9. Uo. 35. l.

10. Az *Acta* I. kötete megjelenésének előzményeiről l. Kollányi i. m. 380—386. l.

11. Az *Acta* I. kötete a tervezett 500 példány helyett valójában csak 350 példányban jelent meg. Lásd Berlász i. m. 105. l.

próbálta tettét igazolni. Részletesen ismertette a nyomtatásra vonatkozó anyagiakat, jelezte aggályát az iránt, hogy a bécsi nyomtatással a kiadvány sajtóhibák tömegének lenne kitéve, s végül kijelentette, hogy ő a közönségnek fényesen kiállított hazai nyomtatványt ígért, a külhoni nyomtatás a közönségnek adott ígéret megszegését jelentené.

A nádor azonban még ezeket az érveket sem fogadta el. Véleménye szerint „[...] a múzeumi akták kiadásának fő célja az kell, hogy legyen, hogy az ország lakosai közelebbi felvilágosítást nyerjenek ezen irodalmi intézet állapotáról, a falai között őrzött kincsekről. . . Minél nagyobb elterjedésnek örvend az ily mű, minél közismertebbé válnak a benne foglaltak, annál hasznosabbnak bizonyult az országra és polgáira. Az ily vállalat kiadásánál tehát elsősorban azt kell szem előtt tartani, hogy annak ára ne legyen magasabb, mint amennyit a jó, tiszta nyomás megkíván. [...] A fényes kiállítású munkák úgyszólván kizárólag csak a nagyobb könyvtárak díszítésére szolgálnak. . .”¹²

Végre is azonban tekintettel a szétküldött előfizetési felhívásokra, a nádor mégis jóváhagyta az ügyet. Az *Évkönyvet* így mégis az Egyetemi nyomda készítette el. Megjelenését a sajtó elismeréssel fogadta, így 1818. április 19-én a *Vereinigte Ofner Pester Zeitung* a hazai tudományosság örömeinek nevezte a kötetet, első hazai tudományos évkönyvünket.¹³ S pár napos különbséggel, de hasonló lelkesedéssel köszöntötte azt a *Pressburger Zeitung*,¹⁴ úgyszintén a *Hazai és Külföldi Tudósítások*¹⁵ is. Május 1-én pedig már a bécsi *Magyar Kurir*¹⁶ is büszkén regisztrálta a szép nemzeti intézetnek első gyümölcsét.

Az Évkönyv formái, tartalmi ismertetése

Az *Acta Musei Nationalis* első kötete Miller törekvésének megfelelően valóban impozáns megjelenésű kiadvány lett. Formátuma nagy kvart, terjedelme: [8], XXXII, 384 l. 3 t. 1 térk. A tipográfiai kiállítás az Egyetemi nyomda igen gondos munkáját dicséri. Szépek a címlap klasszikus metszésű, lapidáris egyszerűségű antikvári és szép a szövegtípus antikvaformája is, indokolt helyeken kurzívák kiemelésével. Az egész a tiszta nyomás jól olvasható hatását kelti. Pontos címe ez: *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici*. Tomus I. Impresszuma: Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae MDCCCXVIII. A címlap dísz: Magyarország és valamennyi hajdani társországnak egyesített, a szentkoronával fedett címere. A címlap verzőján mottóként Cicero-idézet olvasható: „Omnia, quae a nobis geruntur, non ad nostram utilitatem et commodum, sed ad Patriae salutem conferre debemus.” A címlapot megelőző táblán a Múzeum pártfogójának és elnöké-

12. Kollányi i. m. 384—385. l.

13. *Vereinigte Ofner Pester Zeitung*. 1818. Nr. 32. 407—408. l., Nr. 38. 491—492. l., Nr. 39. 504—505. l.

14. *Kaiserlich-Königlich privilegierte Städtische Pressburger Zeitung*. 1. Jahreshälfte 1818. Nr. 32. 389. l.

15. *Nemzeti Újság*, melyet hazai s' külföldi tudósításokból a' magyar nemzetnek köz javára írtt, 's kiadott Kultsár István. 1818. Első fél esztendő. 33. sz. 357—358. l.

16. *Magyar Kurir* az MDCCCXVIII. esztendőre Bécsben. 1. fél esztendő. 33. sz. 290. l.

nek, József nádornak két európai híró művész: Jean-Baptist Isabey és Blasius Höfel által készített könyvnyomatos arcképe látható. A kötet grafikai igényességét ezen kívül még a közölt tanulmányokhoz tartozó 3 képtábla, valamint egy színezett térkép emeli. A munka tartalmi beosztását a 382—384. oldalakon levő tartalomjegyzék (Conspectus tomi) adja meg, magyar nyelvre fordítva a következőképpen:

- [A₁]-A₄: A mű ajánlása a legfenségesebb főherceghez, Magyarország nádorához.
- I-XXXII. p.: A megvilágítandó tárgyakról részletesen szóló programadó értekezés: Miller lectori salutem-je.
- 1-46. p.: Az országgyűlésnek Budán 1807-ben bemutatott Múzeum-terv második javított kiadása.
- 47-64. p.: A Magyar Nemzeti Múzeum pénzalapjának létesítésére bankjegyekben tett felajánlások jegyzéke.
- 65-146. p.: A Magyar Nemzeti Múzeum alapítása és előmenetele az 1812. évig.
- 147-350. p.: Öt különböző tárgyú szakcikk Miller Jakab Ferdinánd és Haliczky Antal tollából.
- 351-377. p.: Szentmártoni Kitaibel Pálnak, Magyarország elhunyt híres botanikusának emlékezete Miller Jakab Ferdinándtól.
- 378-381. p.: A Marczibányi-alapítványnak az 1818. évre kitűzött pályatételei.

Az *Acta* majdnem teljes egészében latin nyelvű, csupán egyetlen cikke német, magyarul pedig csak egynéhány oldal szerepel függelékében.

a) A kötet élén álló ajánlásban a Múzeum a magyar múzsák háláját fejezi ki József nádornak — aki ezt a tudományok gyarapodására és a nemzet különös dicsőségére szolgáló intézményt létrehozta, s fennállása óta páratlan gondoskodásával tüntette ki.

b) A nádort e méltán megillető magasztaló szavak után a szerkesztői program következik, amelynek szövege részben, datálása (1816. május 26.) pedig pontosan megegyezik az előfizetési felhívás szövegével. Tartalmával e helyen okvetlen foglalkoznunk kell, hogy a célkitűzést a megvalósítással összehasonlítsuk. A mintegy 30 oldalra terjedő program a következő.

A folyó évszázad hetedik évében, amikor a Karok és Rendek a Nemzeti Múzeum felállítását törvényesen jóváhagyták — írja Miller — szentesítették az *Acta* megjelenését is. Ezen intézkedés célja az volt, hogy a nemzeti Szentélyben őrzött dolgok gyümölcsöt hozzanak és a rájuk vonatkozó ismeretek tanulmányok révén hazai és külföldi körökben elterjedjenek. A pétervári, bajor, göttingeni és lipcei akadémiák nyújtottak erre követendő hasznos példát.

Miller az *Acta*-terv érdemi ismertetését megelőzően, előszavában két érdekes kitérőt tett.

Az egyik a Múzeum hungaricum-gyűjtő célkitűzésével, a másik a Múzeum és az Akadémia összekapcsolásának gondolatával foglalkozik.

A hungaricumra korlátozott gyűjtés körét mai gondolkodásunk szerint is jóváhagyhatóan fogalmazta meg.

Másik megjegyzésének lényege, hogy az *Acta*-t — ahogy erről már korábban is szoltunk — a Múzeummal egységbe foglalandó Tudós Társaság orgánumának is szánta, s annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a társaság létrejöttéhez a Múzeumban szinte már adva vannak a feltételek. Az egykorú magyar tudományos élet adottságait szemlélve hangsúlyozta, hogy az *Acta* hazai viszonylatban merőben új kiadványfajta. Áttekintve az 1771-től 1817-ig terjedő időszakon — figyelembe véve a már ekkor életre kelt *Tudományos Gyűjteményt* is — tíz olyan periodikumot sorolt fel, amely hosszabb-rövidebb idő után megszűnt, s kimutatja ezek életképtelenségének okait. Végül annak a reményének ad kifejezést, hogy a tudományok összességét felölelő *Acta Litteraria* nemcsak hasznos, hanem életképes is lesz.

Rátérve az évkönyv tervének ismertetésére arról szól, hogy miről, kik és milyen nyelven fognak írni e kiadványban. Az első kérdésre adott válasza a Múzeum hungaricum-jellegéből következik. Az *Acta* csakis a haza saját-szerűen különleges tárgyait megmagyarázó értékes irodalmi termékeket kér, mást nem kíván befogadni. Kíváncsú, hogy a cikkek témája elsősorban a hazai filológia és nyelvművelés, a nemzeti múlt (vagyis Magyarországnak és kapcsolt részeinek: Horvátországnak, Szlavóniának, Dalmáciának, illetve Erdélynek) egyházi és világi története legyen. De természetesen fóruma lehetne az *Acta* a hazai vonatkozású természettani (például mezőgazdaságtani, állatorvostani, ipari technológiai, kémiai, fizikai, meteorológiai) tanulmányoknak is, amelyek szaktudományos folyóiratok híján nem tudnak közkinccsé válni. Hogy nem nélkülözzük sem a történeti, sem a természeti tudományok terén a kiváló szaktudósokat, azt konkrétan nevek egész sorának felemlítésével bizonyítja.

Ezzel már részben megfelelt a feltett második kérdésre is, hogy ti. kik lesznek az *Acta* szerzői. Itt a Múzeum munkatársain kívül Miller más tudósokra is gondolt, sőt minden helynek, rendnek, méltóságnak és vallásnak szakfőúrjait is meghívta munkatársul. S a „minden hely” kifejezésbe még a külföld tudósait is beleértette.¹⁷

A harmadik kérdésre, hogy milyen nyelven közli majd értekezéseit az *Acta*, Miller bizonytalan és ellentmondásos választ adott. Programja első felében — a külföldi akadémiák példája nyomán — a latin nyelven való megjelentetés igényét fejezte ki, s mint tudjuk, ez egyezett az európai társulatokban gondolkodó nádor véleményével is. E mellett azonban megemlíti, hogy az *Évkönyv* a magyar irodalom művelésének is orgánuma lehetne, mivelhogy a magyar nyelv elhanyagolása szerinte is bűnnek számítana. Miller tehát osztozott kora társadalmának az anyanyelv és a nemzeti irodalom fejlesztése iránti igényében, s a maga részéről is követendő például említi Pázmány, Faludi, Báróczy, Csokonai, Virág, a Kisfaludyak és Kazinczy munkásságát. Őszinteségében nem lehet kételkedni, hiszen ismeretes, hogy ő maga is írt a magyar nyelv művelése érdekében egy német nyelvű érteke-

17. *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici* (a továbbiakban AMN) Tom. I. XVIII–XIX. p.

zést.¹⁸ Az *Acta* cikkeit tehát — ide konkludál Miller — a hazai tudósok akár latinul, akár magyarul — a külföldiek pedig valamely világnyelven írhatják meg.

A beküldött tanulmányokat a szerkesztő — aki egyben mindenkor a Múzeum igazgatója is lesz — fogja lektoráltatni, szakértőkkel megbeszélni, a kötetet megszerkeszteni, különös tekintettel a kiadvány tartalmának igényességére.

Szó esik még a bevezetőben az évenként kiadandó kötetek szerkezeti felépítéséről is. Ennek kapcsán hangsúlyozza Miller, hogy a Múzeum állapotáról szóló beszámoló mindig meg fogja előzni a szakcikkeket és egyéb rovatokat. Ígéretet tesz a szép külső kiállításra is. Végül a nemzethez szól, kifejezve azt a reményét, hogy a készülő munkával honfitársainak jó szolgálatot fog tenni.

Csak melleleg említjük meg, hogy e program az előfizetési felhívás keltevel zárul. De a két szöveg összevetéséből kiderül, hogy e dátum (1816. május 26.) itt nem tekinthető valósnak. Erre vall, hogy már az 1817-ben megjelent *Tudományos Gyűjteményről* is említés történik. Mi lehet ennek az oka? Miller talán valamiféle azonosságot akart kifejezni és vállalni a nyomtatott felhívás és a megjelent évkönyv elvi lényegét kifejtő — részben azonos — két írása között.

A bevezetés Ovidius-idézettel végződik: „Sed enim quid verbis opus est? spectamus agendo.”¹⁹

Lássuk hát mi valósult meg az *Acta Litteraria Musei Nationalis* évkönyv múzeumi-akadémiai programjából az I. kötetben! Mert ez a terv — láttuk — túlnőtt a Múzeum keretein: céljában egyre inkább a Tudós Társaság évkönyvéhez közelített. Tulajdonképpen az egész hazai tudományosságnak akarta kapuit kitárni, s erről ennek termékeiről a művelt világnak is képet akart adni.

c) A bevezetés és a tudományos cikkek közé három tájékoztató jellegű önnáló rész épül:

1. Az 1807. évi múzeumterv teljes szövegének bővített változata;
2. beszámoló a Nemzeti Múzeum pénzalapjának létrehozásáról;
3. a Múzeum életre hívásának és fejlődésének ismertetése 1812-ig.

Ezekkel, az intézet kialakulására vonatkozó hivatalos jellegű közlésekkel tulajdonképpen nem kell foglalkoznunk. Felment bennünket ez alól az, hogy a Nemzeti Múzeum és a Széchényi Könyvtár történetét tárgyaló munkákban ezek a fejezetek már tárgyalásra kerültek. Mind a múzeumterv, mind a Fundus Musei ügye, hasonlóan az 1808–1812-ig terjedő évek története is részletes elemzést nyert Kollányi Ferenc, s legújabban Berlász Jenő feldolgozásában.²⁰

18. Miller, J. F.: *Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der ungarischen Sprache*. Pest, 1806. 111 l.

19. *AMN* Tom. I. XXXI. p.

20. Lásd Kollányi i. m., valamint Berlász i. m. megfelelő részeit.

d) Az *Acta* értékelését tehát csak a szakcikkek bemutatásával kell kezdenünk, mert ez az, ami még ismeretlen. Mint említettük e főrészben öt különböző tárgyú tanulmányról és Millernek Kitaibelről szóló megemlékezéséről van szó. Egymást követőleg, ezek a tartalomjegyzékben előforduló eredeti sorszámozás (VI—XI.) szerint a következők:

Pag. 147—204.: VI. *Monumenta diplomatica nunc primum ex autographis edita* a Iac. Ferdin. Miller de Brassó.

Pag. 205—278.: VII. *Sexagena inscriptionum, quae ex monumentis Romanis horto Musei Nationalis Hungarici publice expositis, transumptae sunt per Antonium Haliczky, interprete Iac. Ferdin. Miller de Brassó.*

Pag. 279—294.: VIII. *Nummus anecdotus Crispi Caesaris ex Numophylacio Musei Nationalis Hungarici*, propositus ab Antonio Haliczky, in Museo Nationali Hungarico Numophylacii, et Cimelii antiquitatum, ac pretiosorum custode.

Pag. 295—310.: IX. *Eqveias Musei Nationalis Hungarici*, elucubrata ab Antonio Haliczky, Numophylacii, et Cimelii antiquitatum, pretiosorumque custode.

Pag. 311—350.: X. *Geographisch-historisch-geognostisch-oriktognostische Beschreibung des Rézbányer k. k. Kupfer, Bley, Silber, und Gold Bergwerks, und dessen gegend in Biharer Comitat des Königreichs Hungarn von dortigen königlichen Befahrungs-Personale.* Suppleuit, et edidit Iac. Ferdin. Miller de Brassó.

Pag. 351—377.: *Memoria Pauli Kitaibelii Szent-Mártoniensis, botanici Hungariae celeberrimi*, excitata a Iac. Ferd. Miller de Brassó.

Az egyes cikkek a kötetben belül önálló részcímlappal vannak elválasztva, amelyeknek verzőján minden esetben egy-egy klasszikus auktortól (Cicerótól, Horatiustól, Lucanustól, Lucretiustól és Ovidiustól) származó eredeti citátumok vannak.

Mint látható, a cikkek csupán két szerzőtől származnak: Miller igazgatótól és Haliczky Antaltól a Régiségtár őrétől. Az egyes cikkekhez a következő megjegyzéseket fűzhetjük.

Ad VI. A Miller által kiadott oklevelek közül IV. Béla király 1258-ból származó privilégiuma az első. E kiváltságlevél — amelyet átiratban a Nemzeti Múzeum őrzött — a dalmáciai Almisio (Omiš) javára szól. Ezt követik a Károly Róbert által alapított Szent György lovagrend statutumai, a Zsigmond király nevéhez fűződő Sárkányos Társaság alapítóoklevele, végül I. Mátyás 1463-ból való ismeretlen törvénye. A szövegkiadásokat jegyzetek és észrevételek kísérik. A Sárkányos Társaság-cikkhez 167. pageszámmal Blasius Höfel sculpsit szignójú „*Eques Draconis in Hungaria*” feliratú könyvomat is kapcsolódik: ez egy sárkányos lovnak jellegzetesen XIX. századi elképzelésű ábrázolása.

Ad VII. A Múzeum kertjében nyilvánosan kiállított római kövek feliratainak az epigráfia körébe tartozó megfejtése Haliczky Antal munkája. Miller az egyes emlékeknek a Múzeumba kerülésével és a szövegek tartalmának magyarázásával mintegy jegyzetelte Haliczky feloldásait.

Ad VIII—IX. Haliczky két numizmatikai tanulmánya a múzeumi éremgyűjteménynek két érdekes darabjával foglalkozik: az „állítólagos” Crispus-érmével és a Mitrovicában talált római ún. Equeias-hermával, amely utóbbihoz a Múzeum József nádor közvetítésével jutott hozzá. Haliczky cikkeihez az *Évkönyv* 297. pagina-jelzésű táblája csatlakozik: egy Equeias-ábrázolás, Anton Fidler alkotása. A 384. paginával jelölt, három figurát ábrázoló metszet — A. Fidler és Blasius Höfel munkái — közül kettő Miller cikkéhez kapcsolódik: a Fig. 1. a Szent György lovagrend, a Fig. 2. a Sárkányos Társaság jelvényét szemlélteti. A Fig. 3. Haliczky Antal Crispus érmét ábrázolja. A tábla felirata: „Ex Numophylacio Musei Nationalis Hungarici.”

Ad X. A következő cikk, a Bihar megyei Rézbánya szaktudományos leírása az egyetlen német nyelvű közlemény az *Acta*-ban. Ennek oka az, hogy a referátum készítői, a királyi kezelőszemélyzet, németül nyújtotta be ismertetését a szerkesztőnek, aki azt latin előszóval látta el és bő jegyzetfüzérrel kísérte.

Millernek kedves témája volt Rézbánya. 1803-ban a *Zeitschrift von und für Ungern*-ben megjelent „Von der Natur-Produkten des Mineral-Reichs in Bihaer Comitate”²¹ című cikkében meg is indokolja, hogy az ilyenfajta szakcikk „terra incognita”-nak számítanak a magyarországi tudományos irodalomban. Ez a cikk mintegy alapul szolgált az *Acta*-ban megjelent leírás bőséges kommentálásához. Ehhez a bányászati szakismertetéshez egy Pag. 317. számozású, Karacs Ferenc által metszett színezett térkép is tartozik ezzel a felírással: „Plan der Réz-Bányer geognostischen Aufnahme in den Jahren 1811 und 1812.”

Ad XI. A tanulmányok sorát egy Miller tollából származó és az átlagos nekrológnál jóval bővebb Kitaibel-megemlékezés zárja. Az 1817. december 13-án elhunyt jeles orvosdoktornak, a botanika professzorának életrajza s munkásságának jegyzetekkel bőven kísért méltatása.²²

A kötet végén (378—381. p.) az *Évkönyv* 1818. január 5-i kelettel a Marczibányi-alapítványnak az egységes magyar nyelv és helyesírás megteremtését célzó pályatételeit közli. Ezek közül — mint jellemzőt — csak egyet említünk (III. tétel, 379. p.) amely így szól: „Melyik volna az a legalkalmasab mód, melly szerént egy tekéletes Magyar Szókönyvet (Lexicont) lehetne elkészíteni?” Hasonló a többi is, a nyelvújítás korának időszerű problémaköréből.

Az Évkönyv egykorú fogadtatása

A pest-budai, pozsonyi és bécsi sajtó a kötet megjelenését követő napokban egyöntetű örömmel és igen kedvező méltatással adta hírül az *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici* I. kötetének megjelenését. A *Pressburger Zeitung* a kötet nyomdai kiállítását Bodoni és Didot „Prachtwerk”-

21. *Zeitschrift von und für Ungern*. 4. Bd. 1803. 357—367. l.

22. Kitaibel Pál hagyatékát József nádor az *Acta* megjelenése után, 1818. május 14-én vásárolta meg a Múzeum, illetve a Könyvtár számára. L. Mátray Gábor: *A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai*. Pest, 1868. 25. l.

jeihez hasonlítja. Hasonlóképpen ír a bécsi *Magyar Kurir* is. Behatóbb elemzést a *Vereinigte Ofter Pester Zeitung*nak három folytatásában közölt hosszú cikke nyújt.²³ Ezt a tartalmi ismertetésen túl, felhívja a figyelmet az *Évkönyv*nek nemcsak a Nemzeti Múzeum szempontjából való fontosságára, hanem a magyar kultúrtörténetben betöltött hézagpótló szerepére is. Külön figyelmet érdemel azonban az 1817-ben megindult és sokoldalúságával, aktualitások iránti fogékonyságával a magyar tudományos élet véráramába gyorsan és szervesen beépült *Tudományos Gyűjtemény* recenziója.²⁴ Ez az *Acta Litteraria*ról az 1818. évi 4. kötetben az „Új Könyvek” c. rovatban ír. Jeles munkának nevezi az *Évkönyvet*, röviden érinti a cikke témáit, megdicséri szép külsejét. Igaz, hogy több ez, mint más újonnan megjelenő könyvek adatainak rövid közlése, de kevesebb is, mint amit ebben a folyóiratban minden olyan kérdés megkapott, amely valóban mélyen érintette a *Tudományos Gyűjtemény* íróinak és olvasóinak körét, a magyar szellemi élet újjáalakításáért harcolók táborát.

Az Acta értékelése

Több mint másfél évszázad távlatából szemlélve az *Acta Musei* I. kötetét — nem csodálkozhatunk a *Tudományos Gyűjtemény* udvarias, de tartózkodó megemlékezésén. Igaz, hogy Miller megteremtett egy műfajt, amely még nem volt honos Magyarországon: a tudományos évkönyvét. De kérdés, vajon túl a formán, tartalmában is újat adott-e? Azt nyújtotta-e amit programjában ígért, s amit a művelt magyar társadalom ekkoriban elvárt?

Miller „akadémiai” programjához képest az évkönyv mégis „múzeumi” lett. Bár a nemzet minden tudós férfiát munkára hívta s még a külföldi tudósok munkáit is kilátásba helyezte, ennek ellenére még a Múzeum kis-számú munkatársi gárdáját sem sorakoztatta fel a maga egészében a szerzők sorában. Igaz, hogy Tehel Lajos, a Természeti tár őre, a jénai természet-tudományi társaság tagja 1816-ban elhunyt, de voltak kiadatlan munkái, amelyek valamelyest szélesíthették volna a két személyre korlátozódó szerzőgárdát. Igaz az is, hogy Kutscherfeld-Kutsera Jánosnak az utókorra maradt munkássága csupán egyetlen kézirat — tisztségénél fogva azonban ő is köteles lett volna közleményt írni az *Acta*-ba. S mi több: Kovachich József Miklós könyvtári segédőrt sem találjuk a szerzők között, pedig az ifjabb Kovachich az 1810-es évek közepére már bölcséleti doktori oklevéllel rendelkező tudós-kutatónak számított. De még feltűnőbb, szinte érthetetlen, hogy az 1815-ben könyvtárórré kinevezett Horvát Istvántól sem jelent meg közlemény az *Évkönyv*ben. Pedig az ő tudós és író-voltát nem kell bizonyítanunk, hiszen a *Tudományos Gyűjtemény*nek 1817 óta lelkes és termékeny munkatársa volt.

Az *Acta* munkatársainak két személyre való korlátozódása minden-esetre elgondolkoztató.

Ha a szerzőkön túl az *Acta* témáit nézzük, joggal kérdezhetjük, vajon miért nem kapott összefoglaló képet az olvasó a Múzeum egyes gyűjtemé-

23. L. a 14., 16., valamint a 13. jegyzetet.

24. *Tudományos Gyűjtemény*. 1818. 4. köt. 143. l.

nyeinek egészéről? Kérdés az is, vajon a megírt témák voltak-e a Múzeum gyűjteményének legkiemelkedőbb darabjai, amelyekkel a külföld előtt is reprezentálhattunk? S vajon ezek voltak-e a közönség érdeklődésére a leginkább számot tartó dokumentumok és tárgyi emlékek? Aligha.

Valószínű tehát, hogy az *Acta Musei*-t a szaktudósok szűk körén túl az értelmiség egésze aligha fogadhatta megértéssel. Oka lehetett ennek a kiadvány latin nyelve is, amelynek használata a nemzetközi tudományosság szempontjából indokolt volt ugyan, de nem volt indokolt a hazai olvasóközönség számára, amely ekkor már nemcsak elvárta, hanem szinte meg is követelte a tudomány hazai művelőitől az anyanyelven való közlést.

Így nem csoda, ha Eggenberger József könyvkereskedő jegyzéke²⁵ 1829-ben — a megjelenés után tíz évvel — 10 forintért kínálta az *Acta* I. kötetének raktáron maradt példányait, holott a megjelenés idején a különböző kivitelű kötetek 30, 28, illetve 26 forintba kerültek.²⁶

II. A KÉZIRATBAN MARADT MÁSODIK KÖTET

Miller tervezetei és József nádor észrevételei

Ezek után kíváncsian kérdezhetjük: mi lett a folytatása tudományos életünk e nagy ígéretének, az *Acta*-nak? Egyszerűen felelhetünk: több kötete nem jelent meg. Igaz, Miller — a nádor engedélyével — összeállította a második kötetet is, de ez több alapos oknál fogva nem került kinyomtatásra.

E kéziratban maradt II. kötet sorsának alakulását a következőképpen vázolhatjuk.

Miller már az I. kötet megjelenése előtt foglalkozott vele, s fontosnak tartotta a folytatást József nádor is. Elhatározott dolog volt, hogy az *Acta*-nak e II. darabja Széchényi Ferencnek, az ő tiszteletére lesz szentelve. Éppen ezért bevezető gyanánt egy Széchényi érdemeit méltató cikket terveztek. Ezt Miller meg is írta, s szövegét már 1818 elején megküldte átnézésre Tibolth Mihálynak, a gróf titkárának. Jóvátétel lett volna ez a megemlékezés annak a Széchényinek, akit a Könyvtárnak a Múzeumba való bekebelezése óta — mint Kollányitól tudjuk²⁷ — annyi akart és akartalan mellőzés és bántás ért, aki sérelmeit mindig csendben, panasz nélkül tűrte, sőt mindezek ellenére vállalt kötelezettségeit mindvégig megtartva az általa alapított Könyvtárt állandóan számos és jelentős ajándékkal gyarapította.

Az *Évkönyv* ügyétől látszólag függetlenül, a következő 1819. év végén Miller egy érdekes javaslatot tett a nádornak: indítványozta, hogy a Marczibányi-alapítvány díjnyertes munkái a Múzeum kiadásában jelentessenek meg.²⁸ A nádor azonban ellenezte e javaslatot, mivel nem látta biztosítva a

25. *Catalogus librorum Latinorum, qui in bibliopolio Josephi Eggenberger Pesthini in foro p. p. Franciscanum, in domo familiae liber baronum Podmanitzky praeter multos alios venales prostant.* [Pesthini, 1829.] 20. p.

26. Kollányi i. m. 383. l.

27. Uo. 390. l.

28. Uo. 430—433. l.

kiadáshoz szükséges pénzbeli fedezetet. Viszont hangsúlyozta az *Acta* II. kötetének fontosságát. Miller erre azt válaszolta, hogy a pályamunkák tulajdonképpen az *Acta*-ban is elhelyezést nyerhetnének. De nehogy a nádor félreértse a dolgot, 1820. március 12-én írt levelében megnyugtatta őt, hogy javaslatát nem cikkek hiánya miatt tette; az *Acta* anyaga már jórészt együtt van. Hogy a dolog két éve húzódik — így folytatta Miller — annak oka részben a Széchényinek szóló ajánlás újraszerkesztése volt; ehhez ugyanis a gróf titkára késedelmesen küldött kiegészítő adatokat. Emellett az általános pénztelenség is hátráltatta a dolgot: még legalább egy esztendő kell ahhoz, hogy a szükséges összeg együtt legyen. Kollányi állítja,²⁹ hogy Miller mentségeinek felsorolásával egyidejűleg valóban felterjesztette e kötet kéziratát a nádornak. A főherceg rövidesen, alig három hét múlva pontos kimutatást kért Millertől az előfizetések állásáról s az ingyen szétosztandó példányok számáról.³⁰ Másrészt a nádor ugyanez ügyben kérdést intézett az Országos Pénztárhoz is. A Pénztár hivatalos kimutatását kézhez véve, 1820. június 11-én kelt leiratával együtt megküldte azt Millernek.³¹ Eszerint az *Acta*-ból összesen 350 példányra fizettek elő 9514 forint értékben. Az előfizetők száma 171 volt. A főpapok közül báró Fischer István egri püspök, Novák Krizosztom pannonhalmi főapát, Paintner Mihály prépost, Maksimilian Vrhovac zágrábi püspök és Stevan Stratimirović karlócai metropolita nevét emelhetjük ki. A mágánások sorából Széchényi Ferencet, gróf Teleki Lászlót és gróf Rhédey Lajost említhetjük meg. A középnemesség és a literátorok köréből Bezerédj György, Kubinyi Péter, Latinovits János, illetve Paur Antal és Tibolth Mihály neve szerepelt az előfizetők jegyzékén. De a praenumeránsok sorában majd minden vármegye és szabad királyi város is elő volt jegyezve, ideértve a horvát-szlavónországiakat is.

A kötet sajtó alá bocsátására azonban még ekkor sem kerülhetett sor, mert a kéziratban elkészült kötet tartalmát József nádor teljesen elfogadhatatlannak találta. 1821 végén meghozott döntését így indokolta: „... a kiadvány nem kizárólag azért létesült, hogy annak alapján az ország lakosai az intézet állapotáról, fejlődéséről hiteles értesülést nyerjenek, hanem, hogy egyúttal a tisztviselők tudományos foglalkozásáról is beszámoljon, s ekként a nagyközönség tudomást szerezzen képzettségükről, munkásságukról, egyrészről az ő hírnevük is növekedjék, másrészről pedig az intézet által a nemzeti művelődés előmozdítottassék. [...] Millernek az intézet körül szerzett érdemeit és tudományos készségét soha senki nem vonta kétségbe, [de] az

29. Uo. 433. l. — Kollányi itt Millernek a nádorhoz szóló, 1820. március 12-én kelt leveléből idéz: „A második kötet anyaga különben készen áll, csak 6 fensége jóváhagyása van hátra. Kéri tehát, hogy a most bemutatott anyagból mit adjon sajtó alá.” Mivel a II. kötet előszavának kelte 1820. október 1. — feltehető, hogy ez a bemutatás később történt meg. Kollányi különben a II. kötetnek egy 1821. év végén felterjesztéséről is tud. L. Kollányi Ferenc [Két nem teljesen kész fejezet az Országos Széchényi Könyvtár történetéből.] OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1867. (A továbbiakban Kollányi Fol. Hung. 1867.) Az idézett hely 29. f.

30. Országos Levéltár. Archivum Regnicolare. József nádor levéltára. *Acta Musei*, 1820. 474.

31. Országos Levéltár. Archivum Regnicolare. József nádor levéltára. *Acta Musei*, 1820. 713.

sem helyeselhető [...] hogy a tervbe vett kötetet egyedül az ő dolgozatai töltsék meg.”³²

Mert csakugyan ez volt a helyzet: az *Acta* II. kötetének minden cikkét Miller írta. A nádor ezért felszólította: utasítsa a Múzeum őreit, hogy „mindegyik dolgozzon ki legalább egy-egy kérdést a maga tudományágából”.³³ Másfelől arra is utasítást adott, kérjen Miller próbanyomást és költségelőirányzatot a rangosabb pesti és bécsi nyomdáktól.

Hogy az *Acta* II. kötetének kézírata egyedül Miller cikkeit tartalmazta, azt a következőkkel magyarázhatjuk. Az évek múlásával az igazgató karakterében egyre nagyobb tért foglalt el a hiúság, s ennek megfelelően egyre kevesebb volt az őszinte megnyilatkozás. Aktív, fáradhatatlan munkáját, szorgalmát, egyszerűségét egyre jobban beárnyékolta jellemének negatív vonásai. Az ún. soproni könyvtár ügyében 1819-ben tanúsított magatartása, majd korábbi keletű, de csak 1820-ban felszínre került súlyos hivatali vétéségei érthető módon megingatták a nádor bizalmát, úgyannyira, hogy szigorú ellenőrző vizsgálati intézkedéseket rendelt el ellene. Ezeket a tényeket ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy az *Acta* ügye ekkor már Millernél teljesen háttérbe szorult. A felterjesztett kézirat visszautasításával zavarba hozva — úgy látszik — nem tudott új megoldást találni. 1823. január 13-án az *Évkönyv* ügyében még feltűnő képmutatással írt a nádornak. Kollányi erről a következőképp szól: „Ő fensége tilalmánál nem érhetne volna öröndetesebb dolog, mert mindenben megfelel az ő óhajának is. [...] Reméli, hogy a nádor nem ítélte meg úgy a dolgot, mintha ő abban akart volna hivalkodni, hogy az egész kötetten át egyedül az ő neve szerepeljen. [...] Ha az ő uraktól gyakori sürgetés után bármily kéziratot kapott volna, nem lett volna soha bátorsága saját munkálatait felterjeszteni. [...] Most, hogy visszakapta a kéziratot, nem mulaszthatta el közölni az örökkel Ő fensége akaratát; ígérte is mindegyik, hogy megírja a maga értekezését. Majd kitűnik be váltják e ígérteiket.” Miller a továbbiakban megkérte a nádort, hogy a maga részéről is szorgalmazza a múzeumöröknél a cikkek írását, majd öntudatosan megjegyezte, hogy a kiadvány tulajdonképpen az ő agyában született meg, annak céljával tehát tökéletesen tisztában van. Amikor azonban a *Tudományos Gyűjtemény* megjelent, azonnal látta a bekövetkező nehézségeket. Megjegyezte még: „Saját dolgozatait örömmel visszateszi a fiókjába, annál is inkább, mert már fel is hagyott a munkával s életében nem szándékozik többet írni. [...] Arra kéri tehát Ő fenségét, mentse fel őt teljesen a szerkesztés gondjaitól.”³⁴

Mivel a nádor már tudta, hogy Miller nyilatkozatai nemegyszer ellentmondanak valódi szándékának, csak annyit felelt neki: tiszténél fogva legyen gondja rá, hogy a múzeum őrei dolgozataikkal elkészüljenek, majd a kész kötetet mihamarabb terjessze fel hozzá.³⁵

Miller azonban utolsó napjait élte. Ugyanezen évben, Szent András havának 26-ik napján a *Hazai és Külföldi Tudósításokban* a következő hír

32. Kollányi Fol. Hung. 1867. 29. f.

33. Uo.

34. Uo. 30. f.

35. Uo.

jelent meg: „Pesten, november 22-én estve hat óra után különös betegség nélkül, tsak öregség' elgyengülésben örökre elaludt Nagyságos és Tekintetes Brassói Miller Ferdinánd Jakab Úr [...] munkás életének 76-dik esztendejében.”³⁶

Millert a korabeli sajtó szépen búcsúztatta.³⁷ A nekrológok csak érde-meiről szóltak, hibáit, elmarasztalható dolgai nem említették meg. Még a *Tudományos Gyűjtemény* sem, noha munkatársai között ott voltak Miller múzeumi kollégái is. E folyóirat több mint 20 oldalnyi megemlékezése³⁸ e szavakkal zárult: „Míg a' M. Nemzeti Museum fenn marad, az ő neve is maradandó lesz.”³⁹

A kéziratot kötet lappangása és előkerülése

A Múzeumban a Miller halála utáni állapotok meglehetősen ziláltak voltak.⁴⁰ Ami az *Acta Musei* II. kötetének ügyét illeti, a nádor — aki azt gondolta, hogy az örök dolgozatai elkészültek s azokat csak össze kell gyűjteni — utasította Haliczkyt, az Intézet újonnan kinevezett helyettes igazgatóját, hogy a sajtó alá rendezés teendőit beszélje meg a tisztviselőkkal. Ámde ilyen dolgozatok feltehetően nem voltak, ezért Haliczky legalább a Miller által összeállított, de a nádor részéről visszautasított kéziratot kezdte keresni, mivel úgy vélte, hogy a nádor azt visszaküldte Millernek. A kéziratot azonban nem találta sem az igazgatói irodában, sem Miller lakásán. Jó-zsef nádor ebben a káros helyzetben arra utasította Haliczkyt, tanácskozzék munkatársaival, miként lehetne mégis egy új második kötetet összeállítani.⁴¹

Haliczky és társai azonban — úgy látszik — erre nem vállalkoztak. Sőt a Miller-féle kötet kézírata sem került elő. Az utóbbira valószínűleg csak sokkal később bukkanhattak rá. Mindenesetre Mátray Gábor a Könyvtár őre 1868-ban már tudott róla.⁴²

Talán nem lesz jelentőség nélkül való, ha e második kötet tartalmát az alábbiakban közelebről megvizsgáljuk, hogy belássuk, miszerint ez a reformkor és a szabadságharc korát megélt nemzedék számára már teljesen érdektelen volt.

A kötet tartalma

Az *Acta Musei* tervezett második kötete ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteményében Quart. Lat. 18. jelzet alatt található. A puha papírfedéllel borított, teljes egészében Miller kézírásával írt 307

36. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*. 1823. 43. sz. 337. l.

37. *Vereinigte Ofner Pester Zeitung*. 1823. Nr. 95. 1379—1380. l.

38. *Tudományos Gyűjtemény*. 1824. 7. köt. 35—58. l.

39. Uo. 58. l.

40. A tárgyra vonatkozóan l. V. Windisch Éva: *Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó évei és az Országos Széchényi Könyvtár*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1958*. 349—368. l.

41. Kollányi Fol. Hung. 1867. 33. f.

42. Mátray Gábor i. m. 23. l.

folio terjedelmű⁴³ latin nyelvű kötet csakugyan nyomdakész állapotot mutat. Szövegének elrendezése, széles margója, szövegtükrének pontos rajza, az őrszavak gondos kitétele, a szinte javításoktól mentes jól olvasható írás, tisztázat benyomását kelti bennünk.

A kötet tartalmát a következőképpen ismertethetem.

- Fol. 1.: Széchényi Ferenc méltóságait feltüntető barokk jellegű ajánlás.
Fol. 2–7.: Széchényi érdemeit méltató tanulmányyszerű ünnepi allocutio.
Fol. 8–14.: Miller bevezető előszava.
Fol. 15–72.: A Nemzeti Múzeum harmadik „lustrum”-áról (1813–1817) szóló beszámoló és az Intézet pénzügeit ismertető referátum.
Fol. 73–307.: Millernak magyar történelmi tárgyú régebben írt s most újra közreadott tanulmányai (Exercitationes criticae).

Ha e tartalom egyes szakaszait kéziratos kötetünkben szemügyre vesszük, róluk a következőket jegyezhetjük meg.

a) A Széchényi Ferenchez intézett köszöntés a nemzeti Múzeum háláját fejezi ki a gróf nagy jelentőségű könyvtáralapításáért s felsorolja önzetlen támogatásának eredményeit, ezek között a nyomtatott katalógus-köteteket is. Széchényi életútjának ismertetése után a méltatást a következő sorokkal zárja: „... a szűkölködőket táplálad, a tanácsodat kérőknek készséggel segítesz, a szomorúakat vigasztalod, a tudósoknak segítségére vagy, a híres írókat megjutalmazod, a tanulóifjúságot ösztöndíjakkal támogatod, Hazád minden gondjában osztozol...”⁴⁴

E Széchényi-tanulmány azonban terjedelme és fenkölt hangja ellenére is bizonyos hiányérzetet hagy bennünk. Az ünnepélyesség mögött szóvirágok bújnak meg. Az utókor számára Miller nem tudta igazán megrajzolni a gróf történelmi jelentőségét.

b) Ami a szerkesztő bevezető előszavát illeti, itt már nem esik szó olyan elvi jellegű megfogalmazásokról és tájékoztató közlésekről, mint az I. kötetben. Ilyesmire itt már nem is volt szükség. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy itteni első mondatai Millernek ugyanazt a hangját idézik, amelyet az 1820-as években a nádorral való levélváltásából már megismertünk.

„... Számomra semmi örömtelibb nem történhetett” — írja — „mint-hogy maga József főherceg nádor és királyi helytartó nem annyira óhajtott-

43. A terjedelmet a Könyvtárban néhány évtizeddel ezelőtt végrehajtott gépi fóliálás alapján adtuk meg. A kötet ezen kívül ceruzával is paginálva van, s maga Miller is beszámolta a kézirat egy részét a 73. f. = 144. p.-tól kezdődően a kötet végéig. Mivel a kézirat mai állapotában hiányos — és a gépi fóliáláskor is az volt már — a fóliósámszámra való hivatkozást tartottuk egyértelműnek. — A Miller-féle lapszámozás szerint a kézirat 436–459-ig terjedő lapja hiányzik. Ez 12 fóliót jelent. Így a kézirat eredeti terjedelme: 307 + 12 = 319 f. volt.

44. AMN Tom. II. 7v. f.

sal, hanem rendelettel készítetett a második kötet közzétételére...⁴⁵ A továbbiakban hangsúlyozza, hogy az értekezések nyelve most is kizárólag latin lesz, ez ugyanis Európa valamennyi igazán tudós férfiának megszokott nyelve. Büszkén hivatkozik rá, hogy az I. kötet stílusának tisztasága elismerést nyert Németországban és Angliában is, s kérték, hogy az *Acta* magyar tárgyú közleményeket ezentúl is latinul tolmácsoljon. A latin nyelv kizárólagos használatát Miller — noha az I. kötetben a latinon kívül még magyarul és bármelyik világnyelven írt cikkek közlését is kilátásba helyezte — még egy másik érveléssel alátámasztja. Ezt írja: „Bárki, aki a magyaroknak hírnevet kívánt szerezni, minden esetben a latin nyelvet használta.”⁴⁶

E mondat igazságtartalmáról nem szólva, csak azt jegyezzük meg, fölöttébb furcsa, hogy 1820-ban még a magyar akadémiát is helyettesíteni kívánó Múzeum évkönyve foglalt el ilyen álláspontot. S mivel ismeretes, hogy a kötetet kizárólag a magyarul fogalmazni nem tudó Miller latin nyelvű cikkei töltik meg, felmerül bennünk e magyarázat szubjektív motiváltsága is.

Bevezetőjében még nyolc fontosnak tartott közlendő témát említ meg.

1. A kötet tartalmazni fogja az Intézet elmúlt öt évének eseményeiről és gyarapodásáról szóló beszámolót.
2. Ismereteti a Múzeum pénzügyi helyzetét.
3. Említést tesz a Könyvtár nagybecsű új szerzeményéről, az ún. *Liptói Regestrum*-ról.⁴⁷
4. Kilátásba helyezi a Múzeumban őrzött római kori, pannóniai emlékek folytatólagos leírását.
5. Utal a gazdag numizmatikai gyűjtemény rendezésére, s kiemeli a Mátyás király-kori Szűz Máriás aranypénzekről készített saját dolgozatát.
6. Tanulmányt ígér II. Géza király XII. századi pecsétnyomójáról (typariumáról).
7. Megemlíti a Természeti tárban felgyülemlett rengeteg anyag előkészületben levő feltárását.
8. Szükségesnek tartja írásban megörökíteni Uri János Európa-szerte ismert tudós orientalista hazánkfiának emlékét.

Az előszó végén a szerkesztő azt a reményét fejezi ki, hogy az *Acta* II. kötete is ki fogja állni a tudós világ bírálatát, s a munka ezáltal a legnagyobb kitüntetést nyeri el. Mondanivalóját azzal az ígérettel zárja, hogy mindent meg fog tenni avégből, hogy e kötetet 1823 elején a harmadik követhesse. — Bevezetését Miller 1820. október 1-ről keltezte.

c) A Múzeum történetének 1813—1817. évi időszakáról szóló jelentés — mint említettük — nem kíván ismertetést, mivel Kollányi művében fel van dolgozva.

45. Uo. 8. f.

46. Uo. 9v., 10. f.

47. A Liptói Regestrum szóban forgó másolati példánya 1818. ápr. 12-én került a Múzeum Könyvtárába Luby Imre ajándékaként. Jelzete: Fol. Lat. 2342.

d) Elérkezve az *Acta* legfontosabb részéhez, ti. a tudományos értekezések szakaszához, itt egy különös, csaknem érthetetlen megjelentetés ér bennünket.

Végigtekintve az itt szereplő cikksorozatot, egyetlen kivételtől eltekintve, azt az előszóban foglaltakkal nem találjuk összhangban levőknek.

A kéziratban ugyanis a bevezető részekén túl a következő tanulmányok szerepelnek:

- Fol. 73.: *Exercitationes criticae ex historia Hungariae olim delectae nuper novis curis revisae a Iac. Fer. Miller de Brassó.*
Fol. 74—75.: *Ad lectorem.*
Fol. 76.: *Elenchus exercitationum.*
Fol. 77—117.: *I. Dissertatio historico-critica de iure Andreae III. ad Coronam Hungariae aliisque huic affinibus.*
Fol. 118—156.: *II. Disputatio historico-numario-critica de authore iconis Marianae in aureis nummis Hungariae.*
Fol. 157—184.: *III. Disquisitio historico-critica belli fraterni inter Andream I. et Belam I.*
Fol. 185—218.: *IV. Apologia pro fide et autoritate M. Ioan. de Thwrocław.*
Fol. 219—258.: *VI. Exercitatio academica de primis lineamentis typographiarum in Hungaria.*
Fol. 259—271.: *VII. Commentatio extemporalis de fundatore Academiae Istropolitanae.*
Fol. 272—307.: *VIII. Concertatio historico-critica de vera epocha primae irruptionis Ottomanicae in regna et prouincias Coronae Apostolicae subiectas.*

Az elenchus még egy értekezést említ, amely a Miller-féle paginálás szerint eredetileg a kötet 436—459. oldalait foglalta el, V. sorszám alatt. Címe: *Memoria supremorum comitum prouinciae Krassoviensis*. Ez a tanulmány ismeretlen időben elveszett. Valószínűleg kiemelték a többi közül. A kötet könyvtári gépi foliálásakor már hiányzott, mert a fólió-számozás folyamatos.⁴⁸

Ismerjük Millernek egy hasonló témájú cikkét, amely a *Neues Ungarisches Magazin* 2. kötetében (Pressburg 1792.) jelent meg „*Etwas über die Obergespänne des Kraschower und Kewienser Komitats*” címen.⁴⁹ A negyedréti alakú *Acta*-ból hiányzó oldalak szövegterjedelme kb. azonos a kis oktáv alakú *Magazin*-ban levő cikkével. Ebből természetesen nem következtetünk arra, hogy az utóbbi cikk teljesen azonos az elveszettel; lehet, hogy a témának korábbi kidolgozása.

Ezek szerint tehát a kézirat II. kötetben az előszó által jelzettek közül csak a Szűz Máriás aranypénzekkel kapcsolatos értekezést találjuk meg. Pedig az említett témákat minden valószínűség szerint kidolgozta Miller. Bizonyosságul szolgálnak erre a II. Géza typariumáról szóló,⁵⁰ az Uri Jánost

48. Ez a tanulmány a Miller-féle lapszámozás szerint a kötet 436—459. oldalait foglalta el. A 436. l. = 219. f.

49. *Neues Ungarisches Magazin*. 1792. 134—161. l.

50. Miller, J. F.: *Typarium Hung. Dal. Cro. regis Geisae secundi critice elvevbratvm* a — —. 21 f. OSZK Kézirtattár Quart. Lat. 20.

méltató⁵¹ és a Múzeum római emlékköveivel foglalkozó⁵² tanulmányai. Ezek ui. ma is megvannak az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában.

S észrevételeznünk kell még azt is, hogy nincs a kötetben egyetlen ún. múzeumi tárgyú cikk sem, amely a Régiségtár vagy a Természeti tár anyagával foglalkoznék. De a nagy ellentmondás mégis abban áll, hogy a kötet tartalmának kevés köze van az előszóban exponált tételekhez. És ezt az ellentmondást Miller egyedüli szerzősége még tetézi. Ő is érezhette ezt, mert munkái elé szükségesnek tartott egy újabb bevezetőt írni.⁵³ Ebben az elégikus hangú „ad lectorem”-ben arról szól, hogy tanulmányait nem állt szándékában kinyomtatni, azokat csupán az ország könyvtárában kívánta elhelyezni. Ámde Teleki Sámuel gróftól oly sok jóindulatú biztatást kapott, hogy korábban írt műveit elkezdte átnézni, korrigálni és kibővíteni annak tudatában, hogy a tudományos írássok élő szerzőjüknek a szerencsétől függően hoznak gáncsot vagy dicséretet. Munkája már a közepe felé járt, amikor Teleki gróf meghalt, de ő folytatta amit megkezdett, azt sem véve tekintetbe, hogy írásait egyszer majd közzéteszik-e, vagy örök ismeretlenségre kárhoztatva molyok és egyéb férgek martalékaul hagyják.

Teleki Sámuel halálának ideje (1822. augusztus 7.) elgondolkoztat bennünket. A II. kötet anyagának a nádorhoz való felterjesztése — Kollányi alapján⁵⁴ — az 1820. és az 1821. évben is történhetett, de 1821-ben már feltétlenül megtörtént, hiszen ekkor Miller már az elutasítást is megkapta.⁵⁵ Ez a bevezető azonban mindenképpen 1822 augusztusa után íródott. Hangvétele is alátámasztja ezt: az elkeseredett szerző Telekire hivatkozva próbálja benne önbecsülését és visszautasított tanulmányainak értékét helyreállítani. Nem lehetetlen, hogy Miller interpolációval élt, s az *Acta*-nak e csupán 4 főlőből álló (73—76. f.) ívét kiemelte és utólag újat illesztett be a kötetbe. De nem lehetetlen az sem, hogy a nádor esetleges többszöri visszautasítása után ismételten alakíttatta a kötetet és ez a módosítás egészen a haláláig elhúzódott. Sajnos, az egyenmő papíron azonos kézírással és tintával írt beszámozott, rendezett kéziratból nem lehet a munka menetének fázisait megállapítani, s így meg kell elégednünk fentebbi észrevételeinkkel.

Az *Acta Musei* II. kötete így teljesen Miller cikkeinek foglalatává vált. A tanulmányok formális tagolása azonos az I. kötetével: a kézzel írt rész-címlapok hátán ismét klasszikus auktoroktól vett idézetek sorakoznak, többnyire Miller kedvenc szerzőjétől: Cicerótól, de ezúttal Martialistól és Senecától is.

A kötetbe ténylegesen beiktatott tanulmányok sorrendje szerint haladva először a III. Andrással foglalkozó munkáról (I.) szólunk. A cikk

51. Miller, J. F.: *Memoria Ioannis Vri Hungari apud Britannos Oxonii in Bibliotheca Bodleiana codicum orientalium interpretis excitata a* — —. 16 f. OSZK Kézirattár Quart. Lat. 19.

52. Miller, J. F.: *Supplementum inscriptionum ex monumentis Romanis Musei Nationalis Hungarici transumptarum cum interpretatione* — —. 46 f. OSZK Kézirattár Quart. Lat. 21. — A „Supplementum” az *Acta* I. kötetében (205—278. p.) közzétett Haliczky—Miller cikkekre vonatkozik.

53. *AMN* Tom. II. 74—75. f.

54. L. a 29. jegyzetet.

55. L. a 32. jegyzetet.

szövege — igen csekély változtatástól eltekintve — azonos Millernek 1782-ben megjelent doktori értekezésével.⁵⁶ Szűz Mária képének magyar aranypénzekre való alkalmazásáról (II.) Miller már nagyváradi tanár korában előadott diákjainak.⁵⁷ Ennek a nyomtatásban is megjelent latin nyelvű praelectionának szövegét a költő Virág Benedek annyira közérdekűnek találta, hogy 1804-ben lefordította magyarra,⁵⁸ úgy véelve, hogy „az igazságot nem elég csak egy nyelven és csak egyszer hirdetni.”⁵⁹ Az *Acta*-beli tanulmány lényegesen többet nyújt a korábbinál. A XVIII fejezetet tartalmazó, bőven jegyzetelt értekezés ismeretanyagában természetesen a korábban készített munkára épül, de mindenképpen más műnek mondható. — Az I. András és I. Béla testvérharcáról szóló tanulmány (III.) szövegét ismét fellelhetjük nyomtatásban Miller akadémiai előadásaként, amely Nagyváradon 1782-ben jelent meg.⁶⁰ Amit az előző cikkről el tudunk mondani, hogy ti. átdolgozott formája a korábbinak, azt itt nem tehetjük. A nyomtatvány és az *Acta* szövege ez esetben megegyezik, csupán néhány jegyzetnél találunk kiegészítést.

A következő (IV.) tanulmányt Miller a Thuróczy-krónika elemzésének szentelte. Az értekezés tartalma novum Miller munkásságában. Sem nyomtatott önálló munkái, sem folyóiratban megjelent cikkei között nem találunk erre a témára. Az *Acta*-ba való beillesztését tehát első közlésnek kell tekintenünk.

A soron levő (VI.) majdnem 40 levél terjedelmű, 20 fejezethből álló értekezés többet ad a címben kifejezettnél. A hazai nyomdászat kezdeteiről szóló tanulmányt várva, az első öt fejezetben egyetemes nyomdászattörténeti bevezetést kapunk. A fennmaradó VI—XX. fejezet foglalkozik a magyar könyvnyomtatás történetével. Alapos, részletes munka ez — amely a hazai papírgyártásra, könyvkereskedelemre és cenzúraügyre is kiterjed — s a történeti folamatot egészen a XIX. századig követi. Miller korábban is foglalkozott a témával.⁶¹ 1803-ban a *Zeitschrift von und für Ungern*-ben „*Ueber die erste Buchdruckerey in Ungern*” címen jelent meg egy nyomdá-

56. Miller, J. F.: *Dissertatio inauguralis historico-critica de iure Andreae III. ad coronam Hungariae, aliisque huic adfinibus, quam pro consequendis in regia Universitate Budensi supremis philosophiae honoribus mense sept. anno MDCCLXXXI. elucubravit Iacobus Ferdinandus de Miller, nobilis Hungarus Budensis, in regia Academia Magno-Varadiensi historiarum professor publ. ordin.* Posonii, 1782. 83 p.

57. Miller, J. F.: *Positio historico-critica. Effigiem B. Virginis Mariae auro Hungarico probabilius Matthias Corvinus primus impressit.* S. l. s. a. [10] p.

58. Miller, J. F.: *Különös letzke a' Szűz Mária képeről a' magyar aranyon.* — a Nemzeti Könyvtár őrzője után írta Virág Benedek. Pesten, 1804. 30 l.

59. Uo. 7—8. l.

60. Miller, J. F.: *Disquisitio historico-critica belli fraterni inter Andream I. et Belam I.* Magno-Varadini, 1782. 61 l.

61. A téma korábbi kidolgozását az OSZK kéziratára őrzi Quart. Lat. 63/12/8. jelzet alatt. Címe: *Exercitatio academica de primis lineamentis artis typographicae apud Hungaros.* Magno-Varadini, 1785. — Ugyanezen kézirat esztergomi példányáról, valamint Miller egyéb nyomdászattörténeti munkáiról lásd V. Kovács Sándor: *Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata.* = *M. Kszle* 1973. 332—347. l.; Haiman György: *Németh János nyomdászattörténete (1818).* = *M. Kszle* 1977. 243—255. l. és Szelestei N. László: *A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei.* = *M. Kszle* 1982. 19—39. l. c. tanulmányok vonatkozó részeit.

szattörténeti cikke.⁶² Ez tartalmilag az *Acta*-tanulmányban a „*Quis primus Hungariae typographus fuerit?*” című VIII. fejezetnek felel meg.

A VII. cikk Millernek azt a történeti véleményét fejt ki, hogy Pozsonyban, a XV. században fennállott Academia Istropolitana alapítója Mátyás király volt. Érdekes, hogy a *Neues Ungrisches Magazin* 1792. évi 2. kötetében K. G. Windischtól hasonló témájú cikk jelent meg,⁶³ amelyben a szerző az Academia alapítását Vitéz Jánosnak tulajdonítja. Tudjuk, hogy Miller ismerte ezt a cikket, tanulmányában mégsem tesz róla említést.

A kötet utolsó (VIII.) értekezésének megírására Millert egy a XVIII. század végén aktuális kérdés készítette. Az 1783 óta készülődött török háború kapcsán a szakirodalomban vita támadt arról, hogy mikor törtek be először az ottomán hadak az Apostoli Korona tartományaiba. Millernek terjedelmes, 13 fejezetre oszló írása részben a vonatkozó történelmi tényeket, részben a szaktudósok idevágó különböző véleményét ismerteti.

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy az évkönyvben közlésre szánt hét tanulmány közül kettő (az I. és III.) már korábban kinyomtatásra került értekezések újraközlése. Ugyanez feltehető a krassói kerület főispánjairól szóló elveszett kéziratossal cikkről is. A II. tanulmány egy régebben kiadott műnek erősen bővített változata, csupán a IV–VII. értekezés tekinthető új, illetve kiadatlan írásműnek.

A tartalom kritikai mérlegelése

A II. kötet egészét mérlegelve a következő véleményünknek adhatunk kifejezést. A hazai tudományos életnek oly sokat ígérő *Acta*-vállalkozás I. kötete még bizonyos fokig pozitívnak minősíthető, hiszen benne két szerző nagyrészt a Múzeum gyűjteményeiből mutatott be egyes értékeket a tudós olvasóközönségnek. A II. kötet azonban — mint mondtunk — már ismert, részben kevés érdeklődésre számot tartó latin nyelvű cikkeivel nem felelt meg programjának, de nem felelt meg akadémiai évkönyvnek sem. Nyilván megjelenése esetén sem számíthatott volna jelentősebb hazai és külföldi érdeklődésre, sikerre. E II. kötet nemhogy csökkentette volna az I. kötet szerkesztői programjához képest keletkezett hiányérzetet, hanem tovább növelte azt.

*

Az *Acta* sikertelenségeinek okain tűnődve azokat akaratlanul is Miller személyében kell keresnünk. Nem kétséges, hogy eredeti elképzelése időszzerű volt. Tudományos irodalmunkból ugyanis hiányzott az ún. annales-műfaj, s Miller külföldi minták nyomán ezt akarta meghonosítani.

Aki az Országos Könyvtár talpra állításával, a Múzeum megszervezésével igazán rendkívüli képességekről tett tanúságot, arról nehéz elképzelni, hogy az ő szerkesztésére bízott *Acta* kudarcát egyedül „középszerű tudo-

62. *Zeitschrift von und für Ungern*. 2. Bd. 1802. 305–315. l.

63. W[indisch, K. G.]: *Etwas zur Geschichte der Istropolitischen Akademie*. = *Neues Ungrisches Magazin*. 1792. 131–134. l.

mánya''⁶⁴ okozta volna. A magyarázatot tulajdonképpen nem szellemi kvalitásaiban, hanem jellemének negatívumaiban kell keresnünk. Találós rá munkatársának, Horvát Istvánnak rövid megjegyzése: Miller a Múzeummal kapcsolatban „magát mintegy alapítónak tekintette, s önkénye szerint akara tenni mindent...”⁶⁵. Lehet, hogy tudatosan tette az *Acta*-t saját művévé, de az is lehet, hogy magára maradt. Horvát István és Haliczky Antal a *Tudományos Gyűjtemény* munkatársai lettek és Miller vagy nem tudott, vagy talán nem is akart tőlük cikket kapni az *Évkönyvbe*. Túrte a múzeumőrök állítólagos passzivitását, pedig adott esetben tudott ő munkatársaival szemben nagyon szigorú is lenni. Nehéz kérdés a hazai tudományos életben való elszigeteltsége is. Az *Acta* kapuit elvben szélesre kívánta tárni, de a hazai tudósok közül — gondoljunk csupán az egyetem tanáraitra — feltehetően senki sem jelentkezett munkatársul. De vajon csakugyan felkért-e közreműködésre bárkit is? Különös ez az elszigetelődés, hiszen magas igényű tudományos értekezéseknek ezekben az években tulajdonképpen nem is volt orgánuma Magyarországon.

Azaz talán mégsem különös. Millert idézzük, aki a II. kötettel kapcsolatos levelezésében burkoltan megvallotta a nádornak, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* megjelenésekor azonnal rádöbbsent az *Acta* további fenntartóságának bizonytalanságára.⁶⁶ Tehát fel tudta mérni a helyzetet. Több-ször említettük, hogy a latin nyelven való közlés ideje Magyarországon a XIX. század második évtizedében már lejáróban volt. Mikor minden szellemi erőfeszítés a nemzeti nyelven való közlésre irányult, az ország első közgyűjteménye évkönyvének sem nyelve, sem tartalma nem található-t tetszésre a társadalomban.

De kérdés, vajon a nemzeti igényeket kielégíteni nem tudó *Acta* elérte e másik célját, a magyar tudományosság közvetítését Európának? Hiszen ezért kívánta a latin nyelvűséget József nádor és ez volt Miller ambíciója is. Az I. kötetnek még önmagában is volt némi informáló szerepe: tudtul adta a világnak a Magyar Nemzeti Múzeum létrejöttét, s gyűjteményeiről némi tájékoztatást is nyújtott a beszámoló fejezetben. Bizonyosra vehető azonban, hogy nemzetközi érdeklődésre csak a római emlékekkel foglalkozó értekezések tarthattak számot. A külföld számára való bemutatás igazi szerepét — legalábbis könyvtári vonatkozásban — tulajdonképpen a Széchényi Ferenc által kiadott könyv- és kéziratkatalogusok töltötték be.

*

Az *Acta Musei* azonban sikertelensége ellenére is része lett a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Könyvtár történetének s közvetve művelődéstörté-netünknek is. Számontartásával és tárgyilagos megítélésével tartozunk intézményi önismeretünknek.

64. Horvát István: *Mindennapi*. — — pest-budai naplója 1805—1807. Bp. 1967. 245. l.

65. Horvát István 1843-ik évi emlékirata a N. Múzeum könyvtáráról. = *M. Kszle* 1887. 233. l.

66. Kollányi Fol. Hung. 1867. 30. f.

VERSUCH ZUR EINLEITUNG EINES WISSENSCHAFTLICHEN JAHRBUCHES AM ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

P. BERLÁSZ

An der Wende der 18—19. Jahrhunderte wurden zahlreiche Versuche zur Gründung von wissenschaftlichen Periodika gemacht. Zu diesen Bestrebungen gehört auch die Initiative des — damals noch jungen Instituts — Ungarischen Nationalmuseums: die Herausgabe eines Jahrbuches in lateinischer Sprache mit dem Titel *Acta Litteraria Musei Nationalis*.

Diese Studie erforscht die Umstände dieser Unternehmung und die Ursachen ihrer Erfolglosigkeit.

Der Gedanke des Jahrbuches stammte vom damaligen Direktor des Museums, von Jakob Ferdinand Miller, einem Wissenschaftler europäischen Gesichtskreises, der auch in der ausländischen museologischen Fachliteratur gut informiert war. Das Ziel der *Acta* wurde in erster Reihe in der Vermittlung der ungarischen Wissenschaftlichkeit an Europa angegeben.

Der Inhalt des 1. Bandes, der im Jahre 1818 erschienen war, ist folgendes: Zueignung an den Palatin Erzherzog Josef; die Entstehung und Geschichte der Entwicklung des Museums bis 1812; sowie 5 Fachartikel von verschiedenen — historischen, archäologischen und geographischen — Themen; schliesslich ein Nekrolog über Pál Kitaibel, den auch in Mittel-Europa bekannten Botaniker. Die Verfasser sind: Direktor Miller und Antal Haliczky, Mitarbeiter des Museums. Der Band wurde von der Universitätsdruckerei in gewählter Ausführung, im grossen Quartformat mit einem Umfang von 384 Blättern verfertigt.

Zwar der 1. Band, der an die wissenschaftlichen Institute und Gesellschaften hingelangte *Acta Musei* jährliches Erscheinen versprach, gestaltete sich das Schicksal des Jahrbuches in der Wirklichkeit anders.

Der 2. Band wurde allein von Miller zusammengestellt, ohne die Hilfe seiner Museumskollegen und externen Mitarbeiter. Das Manuskript mit 307 Folio Umfang, das sich heute in der Széchényi Nationalbibliothek unter der Signatur Quart. Lat. 18. befindet — hat die folgende inhaltliche Aufteilung: eine Zueignung, die die Verdienste des Bibliotheksgründers Ferenc Széchényi würdigt; ein Bericht über die Lage des Museums (1813—1817); dann 8 Studien von Miller mit historischem Thema. Es ist verständlich, dass dieser Entwurf vom Patron des Museums, dem Palatin Josef nicht bewilligt wurde und der Tod Millers im Jahre 1823 die Sache der *Acta* abgeschlossen hat.

Die *Acta Litteraria Musei Nationalis* und die ähnlichen — hauptsächlich deutschsprachigen — Versuche haben aber mit ihren Vorhaben und Bestrebungen die Rolle der Pioniere erfüllt. Mit ihrer Erfolglosigkeit trugen sie auch zu der Geburt und Lebensfähigkeit ungarischer, den Ansprüchen des Reformzeitalters entsprechender Periodika bei.

*A magyar vándoriparos szervezkedés kezdetei
Franciaországban. A Párisi Magyar Jótékony Egylet története
1843—1852*

NAGY CSABA

A korai magyar munkásmozgalom történetét feldolgozó munkák szembevető fogyatékosága, hogy vizsgálódásaik köréből szinte teljesen kirekesztik azokat a nagy múltú munkásegyleteket, amelyeket vándoriparosaink még a céhes időkben létesítettek Európa nagyobb városaiban. Ez annál is sajnálatosabb, mivel ezek a szervezetek nemcsak formailag különböztek az eddig ismert hazai céhes legényegyletektől, hanem tartalmilag is: szakmai megoszlásra való tekintet nélkül szerveződtek, a segélyező, valamint a képző funkciót egyidejűleg gyakorolták, és tevékenységükkel nagy mértékben elősegítették kézműveseink nemzetközi kapcsolatainak kiépítését, fokozták a különböző ideológiai áramlatokkal szembeni fogékony-ságukat és — ezzel párhuzamosan — politikai érettségüket.

*

A magyarországi munkásság küzdelmeinek első, az 1850-es évekig terjedő szakaszát az ösztönösség jellemzi. A gyárakban és a manufaktúrákban dolgozók megmozdulásait elsősorban béremelési vagy munkaidő-csökkentési — tehát gazdasági követelések motiválják, míg a céhes műhelyek legényei önállósodásukért harcolnak. Ezt a képet rajzolta át a feudális termelést felváltó kapitalista ipar, jelentős változást okozva a munkásság gazdasági-társadalmi helyzetében. A kézműipar fokozatosan elsorvadt, tagjai beolvadtak az öntudatra ébredő, érdekeit mind jobban felismerő munkásosztályba. A gazdasági követelések mellett megjelentek a politikaiak is, és ezzel a harc második, immár tudatos, ideológiát fogalmazó szakaszába lépett. E minőségi változással egyidejűleg átalakultak a szervezkedés, az ellenállás keretei is. A feudalizmus korára jellemző legénycéheket felváltották az önkéntesen szerveződő szakmai és általános egyletek. Ezek egy-egy szakma vagy terület iparosait tömörítették. Attól függően, hogy tagjaik a céhes műhelyek legényeiből vagy pedig a tőkés viszonyok között dolgozó munkásokból toborzódtak, megkülönböztetünk általános legény- és munkásegyleteket, amelyek funkciójuk szerint lehetnek segélyező, képző, fogasztási stb. egyenletek, jogi szempontból pedig legálisak vagy illegálisak.¹

1. A különböző legényegyletek kialakulására, felépítésére és mozgalmaira lásd Dóka Klára: *A munkásszervezkedés kezdeti korszaka Magyarországon*. (Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Történeti Tanulmányok.) Bp. 1972.
Ezúton köszönöm meg Dóka Klárának munkámhoz nyújtott sokoldalú segítségét.

A magyar munkásság ideológiáját a XIX. században nem nevezhetjük egységesnek. Annál is kevésbé, mivel nem egy forrásból, hanem a független iparújságokban meggátolt legények, az elszegényedett kézművesek és a betelepített gyári munkások sokszor ködös, gyakorta ellentétes elképzeléseiből táplálkozott. Formálódására jelentős mértékben hatottak a nemzetközi munkásmozgalom szellemi áramlatai is, amelyek — az Európa egyes országaiban megmutatkozó egyenlőtlen fejlődés következtében — ugyancsak tarka képet mutattak.

A kor ideológusai nem a munkásság soraiból kerültek ki, hanem a liberális nemesség és a kispolgárság bizonyos rétegeiből. Társadalmi, illetve anyagi helyzetükből fakadóan elsősorban nekik nyílt lehetőségük a költészes utazásra, a polgári fejlődés távlatainak tanulmányozására a velünk szemben lépéselőnyben levő nyugati országokban. Ez az utazási láz, amelyből egyaránt születtek a polgári átalakulást elvető, vagy a haladás irányát a kapitalizálódásban megjelölő teóriák, pezsdítően hatott reformkori közgondolkodásunkra, és bőséggel kamatozott az 1848-as polgári demokratikus forradalom reformtörékvéseiben.²

A nemesség mellett volt még egy számottevő utazó réteg, a vándor kézműveslegények népes tábora. Az évről-évre útrakelő (valcoló) legények a kor céhes szokásainak, illetve előírásainak megfelelően járták be a nyugati féltekét. Tarsolyukba ők is bőséggel gyűjtöttek tapasztalatokat, csak hogy amíg történetírásunk az előbbieket esetében — a tekintélyes publicisztikai termést, valamint a gazdag mémoires- és útleírás irodalmat hasznosítva — már kellő alapossággal kitapogatta a különböző eszméáramlatok eredőit, hatását és következményeit, addig a vándorlegények tapasztalatainak számbavételére még alig történt kísérlet. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy iparosaink nem, vagy csak elenyésző mértékben rögzítették benyomásaikat, így az őket ért hatások csupán közvetett bizonyítékok alapján lehetnek volna kimutathatók.

A vándorlás

A pest-budai céhes ipar válságának idején, a XIX. század derekán a vándorlás jelentette a statikus céhszisztéma egyetlen mozgékony elemét, amely mintegy ellensúlyozta annak szigorú helyi partikularizmusát. A tökeszegény, s ezért a termelés bővítésére képtelen mesterek úgy védekeztek az erősödő konkurrencia ellen, hogy mind szorosabbra zárták soraikat a belépni szándékozók előtt. Az újak felvételekor jelentősen megnehezítették az ún. remek elkészítését, és tetemesen meghosszabbították a vándoridőt, amelyet az 1813. évi X. Céhszabály eredetileg három évben jelölt meg. Ily módon pl. a vargák, szabók, asztalosok, csizmadiák és lakatosok átlagban 5–15 évet voltak kénytelenek vándorolni. Az útírányt a szakmák határozták meg, ennek ellenére a legények többsége az örökös tartományok határain belül maradt, s csak kevesen tettek nagyobb kitérőt, mint pl. a nyergesek, akiknek a század közepén kötelező volt a párizsi utazás.³

2. Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. I–II. k. Bp. 1972.

3. Dóka Klára: A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872). Bp. 1979. 94–100. o.

A vándorlás legfőbb előnye az iparfejlődés előmozdításában és a legények műveltségi szintjének emelésében mutatkozott meg. Egy 1858-ban Weimarban kiadott könyvecske — sok évtizedes tapasztalatok alapján — 18 pontban foglalta össze jótékony hatásait szakmai, valamint szellemi, társadalmi és erkölcsi szempontból.⁴ Az iparoktatást pótló utazásoknak azonban volt még egy korántsem javalt, de hasonlóképpen vonzó előnye, mégpedig az Európában mind szélesebb körben terjedő szellemi-ideológiai áramlatok megismerésének lehetősége. Ez jelentős mértékben tágította a legények látókörét, hozzásegítve őket ahhoz, hogy a művelt polgár ismereti szintjére emelkedhessenek. Mindezzel iparosaink is tisztában voltak, hiszen kiterjedt, szinte az egész földrészt behálózó levelezést folytattak, továbbá a vándorlásból megtért társaiktól és a Magyarországot útbaejtó külhoni kézművesektől is tájékozódtak. Jóllehet, a tetemesen megnövelt vándoridő jócskán elodázta a mesterré fogadás aktusát, mégis kevesen kértek felmentést alóla pl. a szülők halálára vagy valamilyen ragályos betegségekre hivatkozva. Sőt ismerünk olyan eseteket, amikor egy-egy iparos munkát sem vállalt, hanem inkább szellemi gyarapodására fordította teljes vándoridejét, ily módon kamatoztatva a nemzetközileg kitűnően kiépített szervezet előnyeit.⁵

A legényvándorlások iránya a céhlevelek, a szálláskönyvek, a XIX. század elején rendszeresített vándorkönyvek, valamint a sajnálatosan csekély számban fennmaradt krónikák alapján rekonstruálható. E források eddig két fő útvonal megrajzolását tették lehetővé: az egyik Bécsen át vezet észak felé Hamburgig, majd Berlinen és Bécsen át vissza Sopronba vagy Pozsonyba, míg a másik Bécsét, Prágát, Berlint és Rostockot érintve, nagyjából az előző úton kanyarodik vissza.⁶ A szórványos adatokból tudjuk, hogy a vándorok esetenként ennél nagyobb utat is megtettek (sokan Indiába és Amerikába is eljutottak), de a kézművesipartörténeti munkák mindeddig nem dolgoztak fel olyan, az említetteknel nagyobb tömegben előforduló, illetve azoktól eltérő jellegű dokumentumot, amelynek alapján további általánosan használt útvonalakat tudnánk megjelölni.

A Budai Helytartótanács útlevelesztályának összesítőit megvizsgálva azt tapasztaltam, hogy ezek további forrásul szolgálhatnak útvonal-térképeink bővítéséhez, hiszen a kereskedők, orvosok és művészek mellett számos iparos utazását is regisztrálják.⁷ A kizárólag Franciaországba irányuló vagy az azt érintő utazások adatait elemezve megállapítható, hogy iparoslegényeink többsége Ausztrián és Németországon keresztül közelítette meg célját (75% csak ezekbe az országokba kérte útlevelét), míg a fennmaradó 25% Angliát, Olaszországot, Spanyolországot, Belgiumot, Hollan-

4. C. Th. B. Saal: *Wanderbuch für junge Handwerker*. Dritte vermehrte Auflage. Weimar 1858. 57–67. o.

5. Gerendás Ernő: *Adatok a budai és a pesti céhek életéhez, különös tekintettel a Fővárosi Könyvtár céhírataira*. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve X. 1940. Bp. 1941. 146–207. o.

6. Domonkos Ottó: *A kézműves legényvándorlások útvonala és a legényvándorlások technikátörténeti jelentősége*. VEAB Értesítő 1979. II. (Nemzetközi kézművesipar-történeti szimpózium. 1978, Veszprém.) 11–26. o.

7. OL Helytartótanács iratok C 51 Rendeszeti osztály.

diát és Svájcot is felkereste. Illetőségét tekintve az iparosok túlnyomó többsége pesti vagy budai volt. Garay Antal szitáslegény e szempontból még nem elemzett visszaemlékezéseit alapul véve, nagy valószínűséggel rajzolhatjuk meg a Franciaországba vezető vándorutat: Pest, Pozsony, innen hajóval Bécs, majd Linz, Salzburg, Laufen, München, Augsburg, Ulm, Karlsruhe, Radstadt, Kiel, Strassbourg, Nancy, Metz és végül Párizs. (Garay Olaszországban is megfordult, de az ottani munkahelyeiről nincs közelebbi adatunk.)⁸

Az útlevélosztálynak az 1819–1847 között kiadott útlevelekről készített összesítő jegyzékei fontos információkat tartalmaznak a vándorlók személyéről, szakmai megoszlásukról, illetőségükről, útirányukról, továbbá a vándorlás várható időtartamáról is. Bár némelyikük hiányos, nem következetes a kérelmezők mesterségének feltüntetésében, de annyit töredékességében is jelez, hogy 1830-tól Franciaország is bekapcsolódott a magyar vándorlegények útvonalába.

A kérelmezés éve	A kiadott útlevelek száma

1819	5
1820	5
1821	2
1829	9
1830	6
1831	10
1832	8
1833	11
1834	7
1835	16
1836	16
1837	34
1842	13
1845	2
1847	13

A 15 évet felölelő listák 157 iparos utazását dokumentálják. Ezek szakmánkénti megoszlása a következő: 17 ötvös, 16 tímár és festő, 15 szabó, 7 esztergályos, 5 kőfaragó, varga, kárpitos, asztalos és lakatos, 4 kalapos, kovács és bádogos, 3 nyerges, órás, ács, gépész, kertész és kádár, 2 üveges, kőműves, könyvkötő, fésűs, vasműves, mézeskalácsos, hangszerkészítő és kefekötő, 1–1 kordovános, díszítő, tipográfus, fazekas, paszomántos, fegyverkészítő, szűcs, mészáros, aranyműves, bognár, tűkészítő, molnár, pék és harangöntő.

8. Garay Antal: *Párisi és hazai forradalmi emlékeim, 1848–1849*. Gyoma, 1914. 28–32. o.

Hogy a szakmai fortélyokat ellesni Párizsba sereglő iparos ifjakban mikor merült fel először a szövetkezés gondolata — pontosan nem tudjuk. A hivatalos egyeleti okmányok 1846. szeptember 13-ban jelölik meg a Párisi Magyar Jótékony Egylet (továbbiakban PMJE) alapítási dátumát, mivel a tagság ezen a napon fogadta el az alapszabályokat, és kapta meg díszes tagkönyvét.⁹ Ez az ünnepélyes aktus azonban nemcsak egy dolgos korszak kezdetét jelentette, hanem egyben záró akkordja volt azoknak az éveknek, amelyekben iparosaink — szabályok és tagkönyvek nélkül, pusztán az egymás iránt érzett felelősségtől vezérelve — a majdani egylet szinte valamennyi funkcióját gyakorolták. Indokolt tehát a visszatekintés, annál is inkább, mivel az egylet — egészen 1852-es feloszlásáig — mind felépítésében mind pedig céljaiban és szellemében folytonosan változó szervezet volt, s e változások jelentőségét csak a kezdetek ismeretében tudjuk kellően értékelni.

A Párizsban megtelepedő kézműveseknek céhes legényegyleti múltjuk ugyan megfelelő mintával szolgálhatott egy kölcsönösen segélyző egyesület létrehozására, és az idegenség közös érzése is egyesülésre sarkallhatta őket, csakhogy az 1830-as évek elején még kevesen, egymásról alig tudva éltek a Szajna-parti metropolisban. Az évről-évre változó létszámú magyar kolónia létezéséről, életmódjáról és összetételéről utazóink hozták a híreket. Elsőként az Amerikába tartó Bölöni Farkas Sándor, aki 1830. december 3-án érkezett a francia fővárosba, és közel négy hónapot töltött a „minden politikai princípiumok s a Szabadság és az elnyomattatás minden princípiumának próbamezején.”¹⁰ Becses útinaplójában beszámol arról, hogy egy kávézóban, valahol a Pont Neuf végén, kicsiny magyar körre bukkant, amelynek tagjai már jó évtizede gyökeret vertek a Szajna partján. A kávéház tulajdonosa és egyben a csoport mentora a Vácról elszármazott egykori huszár, Puskás Pál volt, aki a napóleoni háborúk idején pártolt át a franciákhoz. A harci zaj elűtével Párizsban telepedett meg: kávéházat nyitott, amelyet rendszeresen felkerestek Európa e szegletébe vetődött minden rendű s rangú magyarok. „Hazánkban nem kapott nevelést, mégis a világban forgása s párizsi lakása által oly taesist (tudást) kapott, hogy politikai dolgokról nyomósabban reflectál, mint nálunk sok hivatalbeli” — írja róla a székelv vándor.

A magyarul még jól beszélő és a Nemzeti Gárdában vitézkedő Puskáson kívül Bölöni iparosokkal is találkozott: például Fejér József szabóval, aki 1812-ben kerekedett fel Kolozsvárról, s bár már elfranciásodott, nevét is Leblanc-nak írja, még beszéli anyanyelvét és mindig készséggel segít honfitársain. A kunsági csizmadia, Fomarius is huszárként szökött Párizsba 1794-ben. Családot alapított és virágzó műhelyt nyitott csakúgy, mint földije, a nyeregkészítő Binecz és a tokaji illetőségű Herczeg, aki 20 éve gépészként keresi kenyerét. Puskás kávézójának törzsvendégei közé tarto-

9. *A Tárogató* 1847. november 7.

10. Bölöni Farkas Sándor: *Nyugateurópai utazás*. Kolozsvár 1943. 95—97., 142., 145. o.

zott még Antal, a nevelő, valamint az immár Silvain névre hallgató Zimonyi, akiből — mutatis mutandis — besúgó lett, s mint ilyen, egykor Batsányi körül űzte nemtelen mesterségét, továbbá az ugyancsak elfranciásodott Remetei-L'Hermite és Oroszlán-Lion.

Puskás kávéháza évekig adott otthont a kis magyar kolóniának, amint arról az 1837-ben Párizsba látogató Szemere Bertalan is megemlékezett.¹¹ Ezt a közösséget, amelynek tagjai már nem kívántak visszatérni hazájukba, csak a közös gyökér és nyelv tartotta együtt. Alkalomszerű összejöveteleik nem közös célokból és egymásért vállalt kötelezettségekből táplálkoztak.

Amikor az 1840-es évek elején Puskás eladta üzletét, honfitársai a rue Saint-Honoré 196. szám alatti Café Danemarkban üttették fel tanyájukat. A költözés egyben minőségi változást is jelentett a párizsi magyarok életében, amihez bizonyára az is hozzájárult, hogy létszámuk tetemesen megnőtt: 1843-ra elérte a 300—350 főt, amelynek egyharmada iparos volt. A legények, bár többségük szállása a rue Soly azonos nevű szállodájában volt, vasárnaponként, de olykor más napokon is, a Dán kávéházban gyűltek össze hazai szóra, s hogy egy-egy pohár bor mellett elolvassák a francia és a hazai lapokat. Az első emeleti nagytermet bérelték ki, amelynek szomszédságában a helybéli németek egylete tartotta összejöveteleit.¹² Szószólójuk és egyben vezetőjük a párizsi Törvényszék hites tolmácsa, Báthory József volt.¹³ A rászorulókat anyagilag támogatta, olykor fel is ruházta, míg a gyámoltalanabbjának tisztas alkalmazást szerzett. Népszerűségét jelzi, hogy lakcímét (34 rue des Bons Enfants) kézről-kézre adták, sőt még a *Pesti Hírlap* is közölte, hozzátéve, hogy „minden magyart szívesen lát és pártfogol.”¹⁴

Az egyletté szerveződés folyamatában természetesen nemcsak a vándorlegények létszámának ugrásszerű megnövekedése, hanem munka- és megélhetési feltételeik szigorodása is szerepet játszott. Jóllehet, a francia gazdaság a forradalomig jelentős lépéseket tett a tőkés iparosítás irányába, különösen az üveg-, papír-, textil- és gépgyártás terén, az 1840-es években a kis- és kézműipar még igen erős volt. Elsősorban a fővárosban, ahol a 64 ezer nyilvántartott mesterből 32 ezer egyedül vagy egy munkással dolgozott, s nem volt sem textil-, sem nehézipar. E fejlődési sajátosságból fakadóan az itt dolgozó szakképzett munkások többet kerestek vidéki nagyipari társaiknál, bár az is igaz, hogy az élet Párizsban jóval drágább volt. Összességében azonban megállapítható, hogy 1830 óta a munkabérek Franciaországban a munkaalkalmakkal egyenes arányban csökkentek, ugyanakkor az élelmiszerek és a közszükségleti cikkek ára emelkedett.¹⁵ A gyors ütemű elszegényedés érzékenyen érintette a munkát éppen Párizsban kereső külföldi munkásokat is, köztük a mind nagyobb számban érkező

11. Szemere Bertalan: *Utazás külföldön*. Bp. 1840. I. k. 130. o.

12. Liptay Pál: *Az 1845. évben Párisban fennállott magyar iparosok egyletéről. Századunk* 1869. 55. sz.

13. Erdélyi János *útinaplója és úti levelei*. Bp. 1951. 163—164. o.

14. *Pesti Hírlap* 1843. december 14. Párizsban évente mintegy 50—100 magyar iparos dolgozik, akik közül sokan németül sem beszélnek, s „e miatt, ismeretlen, elhagyott állapotjában, gyakran nagy inség szélére jut, míg munkára szert tenni képes”.

15. Vö. Jürgen Kuczynski: *A munkásosztály helyzete Franciaországban 1700—1948*. Bp. 1951.; Jean Dautry: *Az 1843-as francia forradalom és a köztársaság*. Bp. 1981. 34—35. o.

magyarokat, akik nyelvi okokból amúgy is hátrányban voltak a franciákkal szemben. Sokuk hetekig-hónapokig munka nélkül téblábolt a műhelyek környékén, ami a csekély készpénzzel bírók számára már-már egyet jelentett a további vándorlás, illetve a szakmai gyarapodás esélyének kényszerű feladásával. A Dán kávéházbeli magyarok közül bizonyára sokan kerültek a „menni vagy maradni” választójá elé, hiszen az önzetlen Báthory összeköttetései csak néhányuk gondját oldhatták meg. Ha maradni akartak — védekezniük kellett. Védelmet pedig csak egymástól, a szerencsésebb társaktól remélhettek. Minden valószínűség szerint ez volt az a pillanat, midőn a céhes legényegyletek mintájára létrehozták a maguk segélyező egyesületét, amely először csak ezt az egy funkciót vállalta, de azt szakmára és nyelvre való tekintet nélkül minden magyar honos számára. Ez utóbbi momentum jelentőségét emeli az a tény, hogy — ellentétben a szakmánként szerveződő közép-európai egyletekkel — elsőként a PMJE alkotta meg a valamennyi iparost egyesítő szervezeti formát, ami Párizsban a céhes ipar bomlásának, a kapitalista fejlődésnek a jele volt.

Hogy e kölcsönös segélyezés miből állt, képet alkothattunk Egressy Gábor útibeszámolójából. Jeles színészünk, a szabadságharc későbbi kormánybiztosa 1843 novemberében érkezett Párizsba, ahol gyakorta éppen iparos honfitársai segítették ki szorult anyagi helyzetéből. Mint feleségének írja: „Az itteni magyarok, valami negyvenen, nagy lakomával tiszteltek meg; többnyire kézművesek voltak. Egyik igen gyönyörű toastot mondott. Már valami négyszer vendégeltek meg így, hol egyik, hol másik.”¹⁶ Talán éppen ezeknek a vacsoráknak köszönhető, hogy színházi beszámolóí sorába Egressy egy rendhagyót is illesztett, mégpedig a *Párisnak magyarosító ereje van* c. iparos életképet.¹⁷ A nagy adag honfiúi büszkeséggel kikerekített cikk a magyar kézművesek franciaországi közmegebecsüléséről, és német munkatársaiknak önhibájukból fakadó köz-meg-nem-becsüléséről fest képet. Egressy írásából azonban nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy a Dunatájon magyar ajkú honfitársaikat lenéző némettség a Szajna partján kénytelen-kelletlen magyarnak hazudja magát, csakhogy munkát és elismerő szót kapjon, hanem azt is, hogy miféle szövetségre készítette iparosainkat a közös sors:

„Szoros társviszonyban állanak egymással párisi kézműves hazánkfiái, nem tekintve szakjaik különbözősére. Nem hagyják ők el egymást sem jó, sem rossz állapotban. Megérkező társukat nyílt karokkal fogadják, és ha ügyefogyott, közgyámolítással látják el annak szükségéit mindaddig, míg számára műhelyt és munkát szerezhetnek; s történt már, hogy 8—11 hónapok hosszáig tartották beteges és munka nélküli társaikat. S miként az érkezőt fogadták, hasonló esetben akként bocsátják a távozót. Sőt értesülve azon magyar kézművesek szorult állapotjáról, kik Párisba törekszenek, de a határvárosok vagy országok valamelyikében főnakadva (!) veszteglenek: nem késnek ők e társaik számára segélyt küldeni. A segély kölcsönösen esvén, más visszafizetés nincs. E nemes jótékonyság gyakorlatában nem tesznek kivételt azon honfitársaikra nézve, kik nem magyarok.”

16. Egressy Gábor levele feleségéhez. OSZK Kézirattár.

17. *Honderú* 1844. I. 173—177. o.

Ha az idézetteket összevetjük a PMJE 1848-ban kinyomtatott alapszabályával, láthatjuk, hogy az egyesület lényegét jelentő segélyezés már ekkor, 1843-ban megvalósult. Sőt cikkében Egressy arra is utalt, hogy az egyesület (a továbbiakban maradjunk ennél a meghatározásnál, hiszen immár indokolt) az önképzésnek is teret kíván adni, néhány hazai hírlap és irodalmi folyóirat megrendelésével. Ebbéli törekvését patrónusa, a pesti színházi világból Párizsba vetődött Kunwald úr is támogatja, aki a rue des Pyramides 2. szám alatti gazdag magyar könyvtárral rendelkező lakásán olvasókört kíván szervezni honfitársai számára.¹⁸ Petrichevich Horváth Lázár, a *Honderű* szerkesztője nyomban megküldte lapját Párizsba, azzal a megjegyzéssel, hogy egy évig nem fogad el érte pénzt, sőt az előfizetési díjat felajánlotta a „párisi szűkölködő magyarok segítségére kamatozandó tőke” javára. Nemes gesztusát csakhamar követte a *Pesti Hírlap* tudós szerkesztője, Szalay László is.

A *Honderű* és benne Egressy cikke a reformkori sajtótermékek közül elsőként adott hírt vándoriparosaink külföldi szervezkedéséről, ami jelentőségét még akkor is emeli, ha egy szót sem ejtett iparosaink nehézségeiről és a hazai céhrendszerrel szemben érzett keserűségéről. Nem így az 1844 nyarán Párizsba érkező Erdélyi János. Az európai körúton levő költő szociális érzékenysége — valahányszor a francia munkásság nyomorával találkozott — hangot kapott útibeszámolóiban. Erdélyi az operai és színházi látogatások szüneteiben felkereste azokat a drága bérű, papírfalú padlás-szobákat is, ahol a tanulók és a kezdő művészek mellett kézművesek didergik végig a telet, némi melegért a füstelvezető csövekhez tapadva., „Ki gyönyörködik a szegények örömeiben, soha szebbet nem láthat, mint Párisban”, ahol — mint írja — „vajh mennyi a nyomorult, ügyefogyott, szerencsétlen vagy bűnös... kinek úgyszólván, csontjain van hülve a bőr, mint hideg- és éhségkínoztá képeikből olvasható.”¹⁹ Erdélyi, talán éppen Egressy tudósítása nyomán, meglátogatta a néhány száz fős magyar kolóniát is, de az egyesülésnek nyomát sem lelte. Annyit ugyan ő is tapasztalt, hogy a magyarok „fél- vagy negyed- vagy nyolcadrész műveltséggel, élet- és világismerettel vetődvén, e „Pokol-Párisba”, mint vademberek, csupa félelemből is, hogy rá ne szedessenek, szeretik egymást, s megvan bennök az a kegyes érzés, hogy ha valamelyik beteg vagy szűkölködik, mindent elkövetnek egymásért”, csakhogy e társaság ettől még nem nevezhető egyesületnek. Annál is kevésbé, mivel a Párizsba nagyobb tömegben érkező magyarok közül az iparosok mindössze 150 főt képviselnek (többségük szabó, szűcs és asztalos), ez pedig kevés ahhoz, hogy egyesületet alapítsanak.²⁰

Véleményében Erdélyit bizonyára a formák befolyásolták, vagyis az a tény, hogy a laza keretű szövetséget nem papíron rögzített szabályok vezérelték, s működését sem szentesítette hatósági pecsét, tehát illegálisan tevékenykedett. Iparosainkban ugyan meg volt a szándék, hogy egyesületüket törvényesítsék, csakhogy ebbéli igyekezetük mindahányszor megtört gróf

18. Uo. Kunwald személyéről mindössze annyit tudunk, hogy a magyarok közül feltehetően ő készített először daguerotypiát.

19. Erdélyi i. m. 153. o.

20. Uo. 145. o.

Apponyi nagykövet makacs ellenállásán.²¹ 1845 nyarán például két társuk, Sachsl és a szegedi Mészáros javaslatára aláírási ívet köröztek, majd miután jó néhányan bejelentették csatlakozási igényüket, megszerkesztették az alapszabály tervezetet, franciára fordították, s így kopogtattak a követség kapuján.²² Meghallgatásra azonban ezúttal sem találtak. Az elutasítás mégsem szegte kedvük: egymás iránt vállalt kötelezettségeiknek továbbra is tisztelességgel eleget tettek, amint azt Erdélyi is elismerte, mondván, hogy „ha nem tennék, elárulnák a külföldön hazafiságukat.”

Az Országos Iparegyesület és a PMJE

Egressy tudósítása nemcsak a literátus közvélemény figyelmét terelte az eddig vajmi kevés törődést kapó kézműves réteg felé, hanem a reformnemzedék legjobbjaiét is, köztük a honi iparfejlődésért munkálkodó Országos Iparegyesület vezetőit.

Ismeretes, hogy a Habsburg monarchia iparilag fejlettebb tartományai mellett Magyarország az élelmiszertermelő agrárpiaconak a funkcióját töltötte be.²³ Szükségszerű volt tehát, hogy ellenzéki politikusaink a belpolitikai reformok ügyét összekapcsolják a gazdaságiakéval, hiszen — ahogy Kossuth is megfogalmazta — a politikai függetlenség önálló ipar nélkül nem egyéb pusztán ábrándnál. E gondolat jegyében jött létre 1841 őszén az Országos Iparegyesület, fő feladatuként az elmaradott iparosoktatás és az újítások ügyének előmozdítását jelölve meg. Céljaik között szerepelt még egy gép- és szerszámgyűjtemény létrehozása, amelyet a különböző kelmék és találmányok mintái, illetve rajzai egészítenének ki.

A vezetőség, élén Kossuthtal és Batthyány Lajossal, bizonyára elégedetten olvasta Egressy cikkét, amelyből arról értesült, hogy a Párizsban időző magyar iparosok éppen az általuk is szorgalmazott szakmai képzés érdekében keresték fel az európai híru francia műhelyeket. Kossuth nyomában el is küldte nekik az Iparegyesület szabálykönyvét, hangsúlyozva, hogy „hasznos ismereteket terjeszteni a nép minden, kivált pedig iparos osztályában, célja azon számos hazafiaknak, kik Iparegyesület név alatt szövetkeznek, miként tehát az egyesületnek feladata éppen azon mezőn hatni segítőleg, emelve, és nemesbítéssel, melyen önök fáradoznak nagy öntanulással és gyakorlati foglalkozással. A kéznek ezen egysége, s a végcéloknak rokonsága könnyen megérteti önökkel, hogy csak akaratumunk legyen, kölcsönösen segíthetjük egymást és törekvéseinket.”²⁴ A továbbiakban Kossuth felajánlotta, hogy a vezetőség közbenjár a kormánynál az iparosok érdekében, majd pedig kérte, hogy a párizsiak gyarapítsák felállítandó gép- és szerszámgyűjteményüket, jelentéseikkel készülő iparstatisztikai adattárakat, melyhez a külföldön tartózkodók nevei és foglalkozásai is szükségeltetnek.

21. *A Tárogató* 1848. április.

22. *Pesti Divatlap* 1845. II. 904—905. o.

23. Vö. Mérei Gyula: *Magyar iparfejlődés 1790—1848*. Bp. 1951.

24. OL P 1073; Almássy Balogh Pál: *Felszólítás egy hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében*. *Pesti Hírlap* 1841. 2. sz.

Képzeltető iparosaink öröme ennyi előzékenység és ígélet láttán. Az 1844. július 30-án kelt válaszlevelük becsét emeli, hogy a párizsi magyar iparosoknak több mint a fele aláírta, nevük és szakmájuk közlésével fontos adatokhoz juttatva az utókort. (A dokumentum betűhív közlése kézműve-seink korabeli műveltségi szintjének megítéléséhez kíván segítséget nyújtani.)²⁵

Nagyra bötsült Ipar-véd egyesület, Kegyes pártfogóink!

Méltóságos Teleky és Bethlen Grófok, valának oly kegyesek, egy nekünk szólló *ívet*, Batory Urnak áltol adni; ki-is vélünk annak tartalmát közleni szives vala, e folyó Év Május 27-ik én. Igen is — nem késénk mi, az utóbb nevezett Nemes Urnak felszóllítására össze seregleni: s valódi örömmel valhattuk, nagyon lelkesítette bennünket azon Íratnak tartalma; annyival is inkább, mivel csupán minket, e távoli Honban létező Munkás, és Iparüző, Magyarokat illette. A Nagyra bötsült Egyesület — Hazafias, és Lélek dúss, felszóllítására, és kívánatára tehát közös akarattal, bár! a penna forgatás-hoz annyira nem szoktunk; de még is — ezennel kimerittőleg válaszolni — nem késendünk. —

Igen is, Nagyságos, és Tekintetes Urak! Mindenféle mű- és Mesterséget üzők, gyülénk egybe, a legelsőbb hozzánkintézett lelkes felszóllítását a Ns. Egyesületnek halhatni, Mellynek valódi tartalma a mi fáradhatatlan Munkás karjainkba új ösztön erőt nyujtand; mivel az való, hogy e távol honbani létünk semmi más czéll nem, — mint e Művészet, és Szép Mesterségek, honában csak bővebb tapasztalást nyerhetni, mindenféle foglalkozásainkban egyformán, s bár eddig feledve valánk, — de még sem volt még olly akadály, melly feltett czélunkban hátráltatott volna, hanem bár türve, szenvedve, még is győzni tudnánk, bármelly zord körülményeken is; mert egy Munkás silány helhezete, s napi fárodalmaink bár melly nehezek is, de még sem csüggedénk, mert azon Honnak fiai vagyunk, hol még a Mesterség, Mű, s kereskedés-mind-eddig sullyos helhezetben sorvadozott. De jelenleg a legszebb reménnyel tölt keblünk, anak hallatán, hogy Honunkba is olly lelkes véd Egyesület alapult, mellynek hasznos munkálata már is olly szembetünő, és bennünket is, eddig gyámoltalanokat, serkent, s tehetsége szerint törekszik, minket egyformán e távol Honban létező Magyar Munkásokat is, késztetni, és tán — segedelemmel is pártolni.

Most tehát mi Magyar Munkások ujjabb szorgalmi erővel munkálhatunk, és ezentúli törekvésünk az leend, hogy *valódi művnek* elesmert készitménnyein, ne egy Frantzia mester neve alatt diszeljék egy párisi mű kiállításban, hanem édesden szeretett Honunkba küldjük a fáradalmas és Eszme nehézséggel készült műveinket: Hogy legyen legyőzve már egyszer azon ball vélemény, melly eddig honunkba — olly károsan — az othon készültek felett szárnyalt!!

De panaszos fájdalommal kell megvallanunk a Nemes Egyesületnek azt! Hogy több e külhonban létezett Munkás társaink, kiket itt Mestere a bent szülöttek felett tudományáért ditsöitte, s Honunkba vissza tértek,

és othon — csak nem éhezniek kellett — s mi ennek az oka? fájdalom, mivel a Munkás Honunkba, alá van vetve a *Czéh*beli szabadalmaknak, s az ott már letelepedett Mesterek közös Gunnyának, és kényyének! — minek következtében tehát, sok jeles Munkás Társaink, kintelenek valának ismét a sok szenvedések, s *czéh*beli pörlekedések után, mire keserves keresményeket egészen feláldozzák! s hasztalan! mert kintelenek valának ismét szeretett fölgyóktól, és Rokonaiktól, csaknem örökre megválni, ide sietve — mind egy számüzött! hol ismét a régi Mesterek, és mindennemű Mü értök Lelkesen fogadák, és pártolák. —

De adja Isten! hogy egyszer a Diéta alkalommal Honunk Nagyjai, és a Nemzet képviselői, silány helyzetünket meg fontolván, s azon munkálnak, hogy minden rendű *Czéh* eltörölődjék, csak akkor Honunkba az Ipar minden különböző ágai valódiilag fognak előre halladni! Mert nem fog többé létezni semmi akadály Hazánkba, mely egy Magyar Munkást Frantz-Honn, Anglia, vagy Amerika, mivel itt sehol *czéh*ök nintsenek, mint egy lántzolva tartson vissza. — Bár itt a bent születettekkel mind egy testvérileg élvedzünk is, de mind Magyarok, még is rendületlenek maradunk; — Mivel azok honnak fiai vagyunk, mellynek telkein a természet legdúsabb és ragyogóbb adatott szemlélhetni. —

Továbbá önök kívánják az itt munkáló Honfiak neveit, és az ő mibenni foglalkozásaikat tudhatni, mind ezt a Ns: Egyesülettel mi alólírottak, közölni nem is késünk, de midőn ezt tennénk, még egy kérésünk volna, Honunk Lelkes Egyesületéhez és pártfogóinkhoz; U:M: hogy itt párisba egy Magyar olvasó, és véd társulatott, rég szándékunk alapítani, hová csupán csak Magyaroknak lenne befolyások, és felügyellőnek Bátor Urat kívánjuk választani, és még más három közülünk kinevezett ideiglenes igazgatott, hogy mi egybe gyűhetnénk, olvashatnánk Magyar iratokat, és ha valamely Munkás társunk párisba jönne: így azt könnyebben Munkába hozhatnánk, és ha valamely társunk beteg lenne, azonn könnyebben segíthetnénk. És minden honunkbéli Levelek a Társulathoz Czimeztethetnének, hogy az — a rendes össze jövetelkor, mindegyikkel közöltetne ez a mi rég ohajtásunk. Kérjük tehát a Ns: Egyesületett, hogy részünkre némely segedelemmel lennének U.M. némely honi iratokat, a fentebb nevezett Társulathoz, rendesen meg küldeni, nem különben némely Hirlapokat is, és a Társulat Alapjához pedig némely pénzbeli segedelemmel is lenni sziveskednének, Melly összeghez mi is tehetségünk szerint, segédhint lennénk, és ezt gyarapítani, személykint minden hónapban a társulat rendszabálya szerint adózni köteleességünknek tartanánk. — Ha tehát ezen hasznos Társulat létre jöhetne, hová több mint 130 magyarok kik csak jelenleg itt munkálnak, össze jöhetnénk, és az ujdón érkeztek pedig bátor menedéket találhatnának itt, akkor azon honunkbéli nagyrabótsült Egyesülettel kívánatok szerint — Levelezhetnénk; s így a Pesti mükiállitást, készítményeink és találmányainkal diszesithetnénk, de jelenleg bajjos mivel csak szét szórva élünk e Világ nagy Városában, egymást alig esmerve.

Kérjük tehát a Ns: Egyesület Nagyságos, és Tekintetes tagjait, hogy ezen Iratunkra minél előbb felelni sziveskednének, és iratok megkaptánn, önök véleménynyét velünk tudatván akor nem fogunk késni, még bővebb magyarázattal részünkről kimerittőleg szolgálni. Addig is pedig Áldja meg

az Isten tartós Jó egészséggel önöket, hogy munkálhassanak békében a mi, és a Hon javára, még számos időig. — s így lesznek önök áldva, s bősülve, és szeretve, Hunia népétől; Mi most kérésünket megnyitva, és a legszebb Reménytől táplálva, maradunk az Ipar-védegylet N-sgos, és Ttes Tag-jainak lekötelezett szolgálói. *aláírottak.* Költ Párisban, 30 ik Julius 1844 ik Év.

Beleznay D. szabó
 Garay Ant. szítás
 Páskvál K. szabó
 Nyitray J. szabó
 Pallos K. asztalos
 Sörös P. kotsi készítő
 Lehmán mechanicus
 Goldstein opticus
 Valdstein I. timár
 Benedek I. aranyműves
 Rankovits I. czukrász
 Svercz I. mechanicus
 Svercz Ign. mechanicus
 Pfeifer Ant. asztalos
 Lederer Jo. instrument csináló
 Stadler I. instrument csináló
 Németh And. szabó
 Stefának And. szabó
 Hüthmeyer szabó
 Geszvein J. kováts
 Rolubb I. szabó
 Meyer I. szabó
 Erl P. szabó
 Böhm And. aranyműves
 Svatsek I. szabó
 Borsy I. szabó
 Lübleitner szabó
 Preisz I. szabó
 Mihálovits S. szabó
 Sandy D. órás
 Slezinger órás
 Soós szabó
 Komjáty L. szabó
 Kováts Gy. szüts
 Jutkó K. szüts
 Jentsik Gy. szüts
 Páyer A. szüts
 Klauser I. kováts
 Jánosházy S. czukrász
 Fazekas And. szüts
 Wittman J. szabó
 Jaritzás M. viasz öntő

Dankos J. szabó
 Németh And. asztalos
 Novák Jó. szabó
 Scopál Jo. szabó
 Fövenyesy S. szabó
 Hainrich aranyműves
 Seres I. szüts
 Dalnoky szüts
 Svírbély szüts
 Ruprecht szüts
 Dragovits P. szüts
 Tóth Ist. szabó
 Lövényi I. ékes műves
 Veres I. szabó.
 Sirmer J. szabó
 Füzik Ist. szüts
 Mészáros L. gombkötő
 Svartz D. gombkötő
 Preisz J. gombkötő
 Véber J. szabó
 Bartha I. asztalos
 Kuth I. asztalos
 Tóth Ist. kováts
 Kövesdy I. kováts
 Czeiz I. szabó
 Köln J. szabó
 Krizsay Gy. asztalos
 Dudás Győ. kováts
 Steinbach I. nyerges
 Engelberger asztalos
 Vétsey Cornel szabó
 Suhany Ant. szabó
 Szárkósy Gy. szabó
 Keimel I. szabó
 Klein G. szabó
 Hertzeg szabó
 Szalay In. kováts
 Frey J. szabó
 Stern I. Bádogos
 Slezinger A. szabó
 Stern Gy. aranyozó

A levélben félreérthetetlenül hangot kap az iparosoknak a merev céhszabályokkal szemben érzett keserősége. Legfőbb sérelmükként a céheknek azt az önvédelmi, a mind jobban tért hódító kapitalizálódással szemben tanúsított intézkedését panaszolják, amely az önálló mesterré válás feltételeinek nehezítésével a legényeket a bizonytalan egzisztenciát nyújtó, s ugyanakkor törvényileg sokszor üldözött ún. kontárok táborába kényszerítette.²⁶

1841-ben Kossuth is felismerte az ipar feudális korlátai lebontásának szükségességét, és a *Pesti Hírlap* hasábjain figyelmeztette a céheket, hogy a feltételeik elavultak, de megszüntetésükre még nem gondolt. Elegendőnek vélte, ha „egy kis radical reform”-ra sarkallja őket. A nemzeti önállóság gazdasági feltételeit megteremtendő, nem a külföldön dolgozó magyar iparosokat kívánta visszahívni, hanem idegen szakértőket igyekezett az országba csábítani. Párizsba küldte Vállas Antal matematikust, hogy francia kézműveseket toborozzon. Vállas misszióját azonban nem koronázta siker, mert — mint írta — „a franciák opiniójában a kalmukokkal egy fokon állunk.”²⁷

Vállasnak Kossuthtól kapott utasításai között szerepelt az is, hogy keresse fel Báthoryt, és tudassa vele: az alapítandó egyesület számára rövidesen megküldik az Iparegyesület zsebszótárát, továbbá a hamarosan megjelenő közlönyüket, a *Hetilapot*. A Magyar Tudós Társaságnál is eljárta, hogy az egyesület a jövőben a társaság valamennyi nyomtatványából kapjon egy példányt. Ugyanakkor kérték, hogy a párizsiak részletesebben ismertessék egyesületük célját, mert csak annak ismeretében tudnak hatékonyan intézkedni az ország különböző társulatainál. Vállasnak diplomáciai feladat is jutott osztályrészül, amennyiben a Báthory személye ellen tapasztalt ellenszenv okán, más alkalmas vezetőt kellett az egyesület élére segítenie. Kossuth e posztra az olvasókört létrehozó Kunwaldot, a párizsiak doyenjét, Puskást, vagy pedig dr. Róth Dávidot javasolta.²⁸ Róth személyét különösen vonzóvá tette az a körülmény, hogy az Iparegyesület szerszám- és mintagyűjteménye számára ő küldte a mustrát, mégpedig fizetség nélkül.²⁹

Nincs tudomásunk arról, hogy az elnökség kérdésében végül milyen határozat született, mint ahogy arról sem tudunk, hogy a későbbiekben milyen kapcsolat alakult ki az egyesület és az Iparegyesület között. A *Hetilap* néha még hírt adott a párizsiak sorsáról, s arról is beszámolt, hogy a Franciaországba igyekvők számára az Iparegyesület nyelvórákat szervez. A *Pesti Hírlap* közhírré tette az egyesület címét (Café Danemark, 196 rue St. Honoré), hozzáfűzve, hogy az utazók e kávéházban magyar hírlapokat olvashatnak.³⁰

26. *Egy kontárnak nevezett iparos: Nyílt levél Párisba. Pesti Divatlap* 1847. I. 729—731. o.

27. Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp. 1946. 302. o.

28. OL P 1073. 21. cs. 46. t.

29. Nagy Csaba: *Egy elfeledett párizsi magyar orvos. Magyar Nemzet* 1981. jún. 3.

30. *Pesti Hírlap* 1846. márc. 22.

A PMJE megalakítása

A rendelkezésünkre álló szórványos adatok szerint, az egyesület — immár szabályszerű, de hivatalos engedéllyel még mindig nem támogatott — megalapításában döntő szerep jutott Táncsics Mihálynak. A könyvei ki-nyomtatása ügyében járó Táncsics európai körútja során 1846 nyarán érkezett Párizsba, ahol felkereste Báthoryt, majd pedig az iparosokat is. *Életpályám* c. emlékezéseiben örömmel számolt be arról a közmegebecsülés-ről, amellyel a franciák a dolgozó magyarokat övezik, majd megjegyezte: „Indítványom és buzdításom folytán szabályszerű magyar egyesület alakul-tak. A résztvevő tagok sorát emlékül az én nevemmel kezdték meg 1846-ban.” A kurtára fogott késői beszámoló megemlíti még, hogy Táncsics hálából az iparosoknak adta Lamennais *Egy hívő szavai* c. munkájának magyar fordí-tását, hogy nyomtassák ki, és a hasznát fordítsák a saját javukra. Viszon-zásul az iparosok útiköltséggel látták el, és ajánló levelet adtak számára londoni társaikhoz.³¹

Hogy a mindössze két hetes párizsi tartózkodás más impulzusokat is adott a kézművesek ügye iránt fogékony Táncsicsnak, arról egy korabeli cikke tanúskodik. A *Pesti Hírlaphoz* címzett *Nyílt levelében* nemcsak a honfitársait illető dicséretekről szól, hanem hangot ad a vándorlegények elkeseredésének is: „fájdalommal kell nyilvánítanom, hogy a céhbeli aka-dályok, huzavonások idegenítik őket hazájokba visszatérni. Itt — ugy mon-danak —, ha közülük ügyes iparkodó, előbb jó valamihez, amikor akarja, akkor és ahol akarja, ott települ le, s dolgozik maga kezére. Én eléggé biztatom őket, hogy a céhek majd nálunk is nem sokára megszűnnek, s csak térjenek haza, mert mondtam, munkás kezeikre és ismeretökre a hazának nagy szükség van.”³²

Táncsics jól látta, hogy az önállósulást inkább külföldön kereső, s meg is találó magyar munkások ily módon elvesznek a munkaskézben amúgy sem bővelkedő magyar ipar számára, hiszen sokuk nem tér többé vissza. Akik pedig mégis a hazatérés mellett döntenek, „magyarságukból sokat levetkeznek, idegen szokásokat öltenek föl, az idegen nyelvet megkedvelik, és a maguk nyelve iránt kevésbé érdeklődnek, minthogy a temérdek idegen forrásokból bőven meríthetik, amire még utóbb szükségük lesz...” A „céh-beli hátráltatások” veszedelmét Táncsics később is nyomatékosan hang-súlyozta: a forradalom idején a *Munkások Újságában* arra figyelmeztetett, hogy a kinnmaradók helyére egyre több idegen nemzetiségű iparos érkezik. Ezért azt javasolta a kormánynak, hogy levélben szólítsa fel visszatérésre a vándorokat, „mert még most semmi más megtéve nincs, csak a szabadság magva van elhintve; de ennek még előbb kikelnie, virágoznia s gyümölcsöz-nie kell.”³³

Táncsics tudósítása nyomán a pozsonyi országgyűlésen Kossuth is fel-panaszolta a vándoriparosok áldatlan helyzetét és a céhekkal szemben érzett

31. *Táncsics Mihály válogatott írásai*. Bp. 1957. 375—380. o.;

32. *Pesti Hírlap* 1846. szept. 20.

33. *Munkások Újsága* 1848. ápr. 2.

jogos ellenérzéseiket: „Párisban 140 magyar mesterember van, az ottani műhelyek diszei, kik leszivesebben visszajőnének hazájukba, s mostani jövedelmük felével is megelégednének, csak a hazai levegőt szíhatnák, de a céhrendszer-okozta nehézségek miatt haza nem jöhetnek.”³⁴ E nehézségek egy részének megoldásához azonban az is kellett, hogy néhány hónap múltán a forradalmasult ország iparosai sztrájkokkal adjanak nyomatékot jogos követeléseiknek.

1846. szeptember 13-án, amikor a PMJE hivatalos alakuló ülésére sor került, a forradalom, s vele együtt a frissen nyert jogok még az álmok világába tartoztak. Hogy az ünnepélyes aktust követően milyen mértékben és formában gazdagodott az egyleti élet, arra nézve a PMJE sajtótörténeti kuriózumszámba menő kéziratot lapja, *A Tárogató* ad fogódzót. (A lapot Garay Antal írta és szerkesztette. Havonta egyszer jelent meg négy oldal terjedelemben. Mindössze hat száma maradt fenn.) A lap szerint a PMJE létszáma és vagyona a következőképpen alakult: 1846 szeptembere és 1848 januárja között 73 rendes és 6 tiszteletbeli tagot számlált. Ugyanakkor a bevétele 525,50 frank, kiadása pedig 206 frank volt. Csekély mértékben a könyvtár is gyarapodott, de összetételéről sajnos nem maradt fenn adat. A hírlapok közül az egylet a *Pesti Hírlapot* járatta. Egy ízben ugyan szóba került a *Budapesti Hírlap* megrendelése is, de a tagság elvetette, mondván, hogy egy szabad ország szabad polgárai nem olvashatják a kormány szócsövét. Az ajándékba kapott *Honderű* egyre sekélyesebbé váló számai miatt is sokan zúgolódtak, s helyette a színvonalasabb és bátrabb hangú *Életképeket* javasolták. Felvetődött egy magyar nyelvű hetilap kiadásának terve is, de erről le kellett mondaniuk, hiszen még az alapszabály kinyomtatása is megoldhatatlan pénzügyi nehézséget okozott. *A Tárogató* mellett azonban készítettek egy másik, ugyancsak kéziratot lapot, az *Értésítőt*.³⁵ Sajnos, ennek egyetlen példányát sem ismerjük, tartalmára is csak *A Tárogató* cikkei alapján tudunk következtetni. Némi egyszerűsítéssel élve, e lapot a PMJE konzervatív szárnya fórumának nevezhetjük, amely heves polémiákat folytatott a republikánus hangvételű *A Tárogató*val pl. a németnek az egylet hivatalos nyelvvé tétele ügyében. *A Tárogató* időnként verseket is közölt, amelyekben az iparosok kizsákmányolásukat és a hazájukhoz fűződő érzelmeiket öntötték rímes formába.³⁶

A PMJE belső életével és a világpolitikával egyaránt foglalkozó *A Tárogató* hasábjain 1848 elején mind gyakrabban bukkantak fel a forradalmak közeledtét jelző események hírei. Iparosainknak ezekben megfogalmazott állásfoglalásai azon magatartás előképei voltak, amelyet a februári forradalomban és a magyar szabadságharcban tanúsítottak. A hovatartozás fegyveres demonstrálása nem volt előzménytelen: a forradalomhoz való csatlakozást tudatos elméleti felkészülés előzte meg.

34. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Bp. 1951. 389. o.

35. *A Tárogató* 1848. jan. 2; *A Tárogató* 1848. febr. 6.

36. Pl. a kecskeméti illetőségű Zaboly Károly, aki a szabadságharc leverése után Kufsteinben raboskodott.

Alig van olyan történelmi munka, szóljon bár a magyar munkásmozgalom korai szakaszáról vagy a céhrendszer felépítéséről, amely ne szögeznél le: az Európában vándorló iparosainkra nagy hatással voltak a különböző szocialisztikus-kommunistikus eszmék. E megfogalmazásban a feltételes mód indokoltabb lenne, hiszen a kétségtelenül meglevő hatások kimutatására mindmáig nem történt kísérlet. Mégpedig azon egyszerű oknál fogva, mert kézműveseink nem rögzítették írásban külhoni benyomásaikat. Vagy ha mégis, úgy óvakodtak a tilalmas kapcsolatok megemlégtetésétől. Maradtak tehát a közvetett bizonyítékok, jöllehet ezek sem sorjázta a kíváncsú bőségben.

Szükségtelen bizonygatni, hogy a forradalmak erjesztőjeként közismert Párizs mennyiben volt alkalmasabb helyszín Pest-Budánál a fentemlített hatások befogadására. Maradjunk inkább a megfogható — de még mindig csak közvetett — bizonyítékok számbavételénél. Ezek többségét Táncsics már idézet útibeszámlója szolgáltatta, amelyből megtudhatjuk, hogy a PMJE tagjai — ha előbb nem is — 1846-ban bizonyára közelebről is megismerkedhettek pl. Cabet eszméivel, amelyeknek egyik legismertebb magyar propagátora éppen vándor vendégük volt. Párizsban Táncsics felkereste Cabet-t, és talán nem tévedünk, ha feltételezzük: e látogatás kapcsán iparosainkkal is megismertette mestere Voyage en Icarie (Utazás Ikáriában) c. utópisztikus regényét, amely egy képzeletbeli társadalom modelljét rajzolja meg, ahol egyenlőség és vagyonszűkösség van. Az pedig egészen bizonyos, hogy Lamennais *Paroles d'un croyant (Egy hívő szavai)* c. munkáját a legények egy része el is olvasta, hiszen a mű magyar fordításának kéziratát Táncsics az egyletnek ajándékozta. Így Lamennais bibliai versekben írt, a papi és a világi elnyomást egyaránt elítélő, a szegények és a gyengék összefogását sürgető műve sokban befolyásolta az iparosoknak a hazai állapotok megváltoztatásáról szőtt álmait, csakúgy, mint Táncsicsnak a *Magyar munkás külföldön; vagy: kié a haza?* c. kis dolgozata. Igaz, e munkát, amely a munkásság érdekeit és természetadta jogait taglalja, Táncsics Londonban írta, de a gondolat feltehetően már Párizsban, talán éppen iparosaink körében fogalmazott meg benne.

Igen ám, de továbbra is válasszra vár a kérdés: a PMJE tagjai hasznosították-e, mégpedig kimutathatóan, a Táncsics révén szerzett benyomásokat? S ha igen: ki és mi módon? Garay Antalban feltehetően mély nyomokat hagytak a Párizsban látottak és hallottak, legalábbis erre utal későbbi pályafutása. Amikor 1848 februárjának végén Blanqui megalakította a Központi Republikánus Társaságot, mely jelentős szerepet játszott a forradalomban, és amelynek tagjai között többnyire értelmiségiek és kispolgárok foglaltak helyet, Garay is a soraikba lépett, és — amint a későbbiekben látni fogjuk — a forradalmi harcokból is kivette részét, jónéhány honfitársával egyetemben.³⁷

37. Suzanne Wassermann: *Les Clubs de Barbès et de Blanqui en 1848*. Genève 1978. 239. o.

A hatások kimutatásához szerencsére rendelkezésünkre áll *A Tárogató*, amelyet e célból még senki sem hasznosított, mivel fennmaradt példányai magántulajdonban vannak. A lapban olvasható cikkek elemzése, illetve összevetése a szocialista eszméket hirdető munkákkal, meghaladná e tanulmány kereteit, ezért most csak a közvetítő, vagyis Táncsics művein keresztül kísérel meg a gondolati azonosság pontjait kitapogatni. Az összehasonlításához Táncsics kiemelkedő pedagógiai munkája, a *Józanész* tűnik a legmegfelelőbbnek. Az 1843—44-ben írt, de csak 1848-ban napvilágot látó mű az emberek közötti vagyoni egyenlőtlenséget állítja szembe a kommunisztikus ihletésű társadalmi egyenlőség eszméjével, miközben a nevelés, a vallás és a társadalmi viszonyok problémaköreit is megvilágítja. A *Józanész* kézírata 1846-os útján Táncsicsnál volt, mivel Hamburgban készült nyomtatni. Így szinte bizonyosra vehető, hogy párizsi időzésekor az iparosoknak is sokat beszélt e munkájáról, megmutatva nekik a társadalmi bajok forrását, melyet a fennálló tulajdonviszonyokban vélt felfedezni. Bizonyosságul vessük össze a *Józanész* néhány passzusát *A Tárogató* 1848. április 2-i számának *A szegény ember élete* c. írásával. (E cikk, stílusjegyek alapján, Garaytól származik.)

„Éveken át mint egy koldusboton jár és kel a szegény ember; hazája, földje s vagyona nincs, s ha van hazája, ha van véres verejtékkel szerzett vagyona, örülhet-e ő ennek? midőn kényurak fölötte ólálkodnak, s falat kenyérére, melyet könnyek közt eszik, is adót vetnek. Miben találhatja örömét a szegény ember? Tán munkájában, amely erejét kisajtolja s mégsem jutalmazza? Vagy tán ha naponként gyomrát töltheti? Vagy akár midőn édes álmok ringatják, s ő, mint egy holt tetem, érzélem nélkül van? Vagy midőn a tobzódásnak rohan, s egyetlen egy visszagondolata ott lesújtja s semmivé teszi? S ha mindebben nem találja, nem találhatja örömét — ugyan mi az élete?

Nem egyéb, mint nyomor. De ő él, s hogy él, azért kell nyomorkodnia. Ki van rekesztve a társas életből, jogát nem gyakorolhatja, ezen jogát egyénekre ruházták, s ő vállaira igát raktak s barommal aljasították. Ó, szegény, ó, szegény ember!

Királoky, hercegek s több ily uralkodók alatt él s nyomorog a szegény ember, s ezen uralkodókat Atyjoknak nevezi. S miért? Vessük fel egyszer a történet könyvét, s mit látunk ezen Atyák jószágául? Hány zsarnok volt, míg egy Titus, Trajan vagy egy Mátyás uralkodott? Igát rakott a zsarnoki kéz az emberre, s azt mondták ezen uralkodó Atyáink, hogy ezt a törvényt parancsolja, s a törvény szent és sérthetetlen. De vajon ki írta ezt a Törvényt, ezen atyaias törvényt? A természet törvénye sokkal szentebb, sokkal sérthetetlenebb, s mégis ezen népatyák elvették, s helyébe a pokol műhelyéből készült törvényt adtak.

A természet szent törvénye azt mondja: azon föld, amelyet az ég betakar, az a nép, az ember tulajdona. E törvényt megsemmisítheti-e a jelen törvény? Nem, s kétszerte nem.”

A társadalmi egyenlőtlenségek okainak feltárásakor Táncsics így fogalmaz: „...a természet közös javait közös használatra adá az embereknek.” A nép jelenleg két osztályból áll: gazdagokból és szegényekből. E megosztás „őskori visszaélés” következménye, vagyis akkor jött létre, „midőn a tulaj-

don birtoki jog megalapítottatott". „Mert ugyan mi volt azon vagyon, melynek bírhatásától mindenkit kirekesztettek, de magok tulajdon birtokául kitűzték? nem más, mint amit önkényleg elfoglaltak; így az önkényt természeti jogga pöcséltették". (*Józanész*, 310., 312. o.)

Az 1842-ben keletkezett *Földművelési Ipar ébresztésének egyetlen módja* c. munkájában Táncsics szenvedélyesebben fogalmazza meg e gondolatot: „Hogy néhány ezer család egy egész nagy hazának fölszínét bírja, vagy jobban mondva bitangolja, hogy a többi milliányi családnak abból véres verejtékével szerzett saját pénzén se legyen szabad egy kis részt tulajdonul szereztetnie... hogy több milliányi család néhány ezer miatt szüntelen csak szomjazzék a haszon után, de a hasznót ne érezhesse; nem fér meg a keresztény jogossággal".

Ez a tapasztalatokon alapuló felismerés kap hangot *A Tárogató* cikkében is: „Az élelemre adó vettetik, ez nem egyéb, mint orzás, mert így a szegényektől elveszik a táplálékot, s vész ereje, s koldusbotra juttatja, egy munkaszeretőt hanyaggá, egy szerencsétlent gonosszá, egy éhezőt tolvajjá, s így a nyomor hurczolja egész a vérpadig. — S mindezt mi idézi elő? Nem más, mint azon törvény, mely oly szépen támogatgatik mindazoktól, akik az uralkodók palástjaiba oly szépen takaródnak.

Az ember jogaitól, természet adta jogaitól egészen meg lőn fosztva, s ezt nézhetitek ti? Ti nép, ki szabad éghajlat alatt éltek, nincs-e megírva, hogy a föld a mi közanyánk? s azt mit növesztünk, az a miénk, nincs-e megírva, a szíveinkbe mélyen bevésve, hogy szabadok vagyunk? s nem tartozunk állatként a porba hullni, s egyes emberektől, mint gépek, használtatni. Akiket is a természet nem több joggal, nem több tehetséggel mint minket felruházott, esmérd ó nép! hogy mélyen sülyedtetl, de élt fel s érezd, hogy ember vagy — mérhetetlen tehetséggel bír az ember, mérhetetlenebb erővel, ha szabad embernek vallhatja magát, a nép az, mit erősnek és nagy-nak mondhatunk, akarni kell, s ember lesz ismét a szabad, a lealacsonyított ember.

Ne hidjük azt, hogy azok, kik rajtunk uralkodnak, hogy arra teremtetek, hogy rajtunk zsarnokoskodjanak, ne hidjük azt, hogy ők hivatva vannak egy istenségtől — mit nekünk mondatni szoktak rabszolgáik által, kiket isten szolgálknak neveznek. Fájdalom! milliók hiszik, hogy azért teremtetek, hogy nyomorban éljenek, s azt hiszik, hogy felettök az istenség pálczáat tört, s soha boldogok nem lehetnek, s nem is mernek arról álmodni, hogy bilincseiket széttörjék. — De eljő az idő, mert Krisztus mondá a törvénythozóknak az ő idejében: „Rettegjetek, ti törvénythozók, kik magatokhoz húztátok mesterségesen az ismeret kulcsát; s magatok hozzá nem juttok, s elzártátok mindazok előtt az utat, akik hozzájutni óhajtanak". — Krisztus szava teljesülni fog. — A nép fel fog ébredni álmából, nem fog többé görbedni az uralkodó Atya előtt, hanem; a család, a család Atya, s a világ a világ előtt!"

Ez utóbbi idézet utalásai a vallásra, s a mellettük megnyilvánuló egyházkritika ugyancsak közel áll a *Józanész*ben körvonalazódó vallásos gondolatkörhöz. Táncsics eszméin, akárcsak Saint-Simonén, megtalálható a vallási lepel. Ezt azonban korántsem a dogmatika, hanem a célszerűség diktálta, mivel könyveit elsősorban a köznéppnek írta, és a fogalmi kapcsolat-

teremtésben ez a módszer bizonyult a leghatékonyabbnak. A *Józanészben*, miként a *Hit, papok, pápák* c. munkájában, e vallásos mez nem takarja el az egyház tényleges társadalmi szerepét: „Én nem hiszem, hogy Isten valaha az, mi embernek a természetben szükséges, felosztotta és ezt mondta volna: jertek ide, ti nemes fiúk, ez a nagyobb rész mind a tietek néhánytoké, ezen kisebb rész pedig a sokaságé”. (J. 248. o.) De hogy a köznépben mégis e téves képzet él, azért a papi butítás a felelős: „Szegénynépek, szükséges-e, hogy a papok még más poklot is teremtsenek számotokra: nem változott-e a föld pokollá, midőn az ember egymást öldözi, fojtogatja, mészárolja?” (J. 334. o.)

A nép tudatlansága, mely helyzetének felismerésében és annak megváltoztatásában gátolja, épp úgy központi gondolata a bibliai idézetekkel operáló *A Tárogató*-cikkeknek, mint Táncsics szinte valamennyi pedagógiai munkájának. Az ember felszabadulása a nevelés következménye, — vallja — tehát támogat minden olyan pedagógiai törekvést, amely az egyenlőség megvalósulását hozza közelebb. A *Józanész* egyik központi gondolata éppen az a naiv-idealisztikus nézet, amely szerint az egyenlőtlenség az általános tudatlanság következménye, vagyis „azért van a sok hiány, ferdeség életünkben, mivel a természetnek egyszerű törvényét nem ismerjük, vagy rá nem ügyelünk”. De a nép egyszer majd ráébred az igazságra, és akkor „magátul alakul át józanész-szerű társasággá”, amelyben „az elkülönözött tulajdon... megszűnik, s azt közhasználat vagy közösség (communismus) váltja fel”. (J. 250—254. o.) Az ún. „józanész-szerű nevelésnek” a jelentősége tehát abban áll, hogy mint a társadalmi igazságosság állapotához segítő eszköz az ostoba „baromként” kezelt népet és az egész emberiséget visszatéríti „a természetes fejlődés pályájára”, amelyen saját érdekei és „a társasági jog szüksége” szinkronba kerül. Táncsicsnak a közösségi elvet körvonalazó teóriája Cabet nyomán született, de a kommunisztikus állapot leírásában óvakodott attól, hogy akár az Ikária, akár a fourier-i falanszter példáját övesse. Fejtegetései 24. pontjában így fogalmazza meg az egyesülés és a közösség kapcsolatát: „A közösségben legtokéletesebb egyesülés van; tudjuk pedig, hogy az egyesülés erő, s minél nagyobb az egyesülés: természetesen annál nagyobbak kell lennie az erőnek; s ki tagadhatja, hogy a legnagyobb erőben a legnagyobb szabadság van...? Nem következik-e tehát szükségképp, hogy a közösségben rejlik a legnagyobb boldogság.”

A szellemi gyarapodás szükségességét az egylet is felismerte, s alapszabályaiban meg is fogalmazta: „Az anyagi jólétnek hatalmas előmozdítója a lelkiképzettség... A magyar kézművesnek nemcsak anyagi, hanem egyszersmind lelki szükségeik kielégítésére kell törekedniök, elhatárolták azt is, hogy könyvtárt szerezve, mindenkinek, ki a szellemi táplálékot többre becsüli a tobzódásnál, alkalom adassék szünóráit oktatólag eltölthetni.”

A Tárogató 1848. január 2-i számában a *Teendők* c. írás ugyancsak a tanulás fontosságát hangsúlyozza, mégpedig az egyesülés keretein belül: „Legelső teendőnk ez, lépünk egybe, s legyünk egyek, s álljunk úgy, mi maroknyi magyarok, kik egyletet képezünk, mintegy alkotmányos nemzet..., hogy bátran mondhassuk bárkinek..., jobb s balsorsban egymással osztozunk, s ez megadja valódi boldogságunkat.

Az embernek különféle tárgyakhoz van vonzalma... Azon vonzalmat a nevelés vagy szokás adta, vagy a tiszta észből fejlődött ki... A vonzalmak igen különböznek egymástól; de főképp tényekhez való simulás a neveléstől függ, a nevelés által adhatunk szeretetet bizonyos tárgyakhoz, a nevelés olt a szívbe egy különös vonzalmat... Itt az első és főbb eszköz a nevelés, ha arra neveltetünk, hogy egymáshoz simuljunk, akkor könnyű egybe olvadni, mert az ész a neveléssel párosul, de ha az ellenkező oltatott szívünkbe, akkor nehéz, mert nem mindig győz a nevelés az ész fölött. Némely bölcs és fényes nevelésben részesültek, másoknál a nevelés elhanyagoltatott, s csak a férfikor adá meg nehéz munka által azon tényekhez való simulást, melyet a nevelés oly könnyen adott volna meg...

Vegyünk egyszer a kiművelt ész munkáját s a természet parancsát; mind a kettő azt mondja, hogy szeressük egymást, és az első napjainkban szeretet oltatott szívünkbe, később tán kisajtoltatott, de az ész ismét viszszaad. A természet szent parancsa nem egyében, mint ez alapon nyugszik, mert egyedül úgy lehetünk boldogok, úgy felelhetünk meg emberi kötelességünknek, ha egymást rokonilag szeretjük és egybe olvadunk.

Ha itt, távol a hazától egyesülünk, ha egyesülésre szoktatjuk magunkat, s egymáshoz vonzalmunk öregbedik, s végre természetté válik bennünk, mi' könnyű lesz majd egyesülni a hazában *Milliókkal!* és velük átkarolni egy nemzetet. — Egyenlők, honpolgárok leszünk — hazát, alkotmányt védünk, és szép jogainkat fenntartani egyesülve állunk vihar és vész ellen.

Így tehát egyedül az egyesülés adja meg azon kincset, amelyet a nevelés elhanyagolt; ő adhatja meg a valódi jólétet; *egyesüljünk!* és az egység rózsáláncaiba fűzünk minden honfit, minden igaz magyart, ez legelső, legszentebb feladatunk, ezen igéknek tetté változtatása legyen az új évben első teendők.

A cikk második részét *A Tárogató* 1848. február 6-i száma közölte. Ebben írója ugyancsak az egyesülést jelölte meg a boldogság elérésének legfőbb eszközeül: „A tiszta ész és a valódiság” törvényeit kell követni, keményen dolgozni és egymást megbecsülni, s „ha anyagi erőt nem is adhatunk... adjuk meg azt szellemileg.”

A februári forradalom és a magyarok

Az 1848-as párizsi februári forradalmat az a munkásosztály vitte végbe, amely az 1847—48-as évek nagyarányú munkanélkülisége és insége szorításában már a népek tavasza előtt is számos felkelést indított, de amely — szervezetlen lévén — mindaddig nem tudott átütő erőt felvonultatni a hatalommal szemben. 1840 után még a sztrájkokról is le kellett mondania, mivel nem volt elegendő élelmiszertartaléka. A munkásság vezetői ekkor kezdték meg a többnyire középkori eredetű, elavult módszereket alkalmazó, egymás ellen is gyakorta acsarkodó segélyegyletek átszervezését, harcképessé tételét. Ezek az egyesületek nemcsak új kormányt, hanem elegendő élelmet jelöltek meg politikai akcióik céljaként.³⁸

38. Lásd Garay Antal levele öccséhez. Garay i. m. 20. o.

Közelebből szemügyre véve az újjáalakult csoportosulásokat, azt tapasztaljuk, hogy tagjaikat a legkülönbözőbb utópista-szocialista eszmék jegyében tömörítették. Csakhogy ennek a szocializmusnak egyáltalán nem volt munkás jellege: mind a fourier-izmus, mind pedig a saint-simonizmus elsősorban az értelmiségre hatott, bevitelük a néptömegekbe igen csekély eredménnyel járt. Az azonnali akciót sürgető munkások legöntudatosabbjai és legelszántabbjai a kommunisták voltak, „az egyetlen még figyelmet érdemlő franciaországi párt”, ahogy Heine nevezte őket. A két nagy titkos társaságba tömörült kommunisták az egyenlőségen alapuló köztársaság kivívására készültek. Az európai forradalmak nyitányát jelentő népmozgalmuk azonban mégsem szervezett módon, hanem spontán akciókkal vette kezdetét február 22–24. között.

A polgári kezdeményezésre összehívott reformista bankett betiltását követően a parlamenti ellenzék visszavonulót fúvatott. Nem így a munkások és a kereskedők: 22-én és 23-án több ízben is összecsaptak a kivezényelt katonasággal, míg nem a titkos társaságok által befolyásolt nemzetőrök, diákok és polgárok is csatlakoztak hozzájuk. 24-én már városszerte visszahangoztak az „éljen a köztársaság” és a „le Lajos-Fülöppel” kiáltások. Hasztalan volt minden időhúzási kísérlet, a királynak menekülnie kellett. A felfegyverzett tömeg elfoglalta a Tuileriákat és összezúzta a monarchiát jelképező trónt.³⁹ Az utcai harcok e végső szakaszában magyarjaink is jeleskedtek, élükön Garay Antallal. A *Tárogató* szerkesztője már az összecsapások kezdetén a barikádra sietett az éppen betegeskedő nemzetőr házigazdája fegyverével. 23-án este a Martin-kapunál verekedett, s csak a szerencséjének köszönhetette, hogy ép bőrrel megmenekülhetett a torlaszát elfoglaló katonák elől. „Haza ballagtam, lefeküdtem; úgy aludtam, hogy csak a Notre-Dame nagy harang bugására ébredtem fel s ugrottam ki ágyamból, mintha én is nemzetőr és Párizsnak polgára volnék, pedig csak a szabadságnak voltam védője” — írta később emlékirataiban. Városház téri lakásáról egyenesen a Tuileriákhoz sietett, amelynek védői csak másfél óráig állták az ostromot. „Délután 2 órakor a trónteremben füstölő puskával ültem bele a trónusba, amely néhány perc múlva kirepült az ablakon. Egy darabka vörös bársonyt hoztam haza magamnak e nap emlékére. Itt kaptam a jobb combomba egy szelíd kis lövést, amelyet csak este éreztem, mikor már nagyon kezdett sajogni.”

A Place de l'Hôtel de Ville-nél, a Tuileriáknál, a Palais Royalnál, a Boulevard des Italiens-en, a Saint-Martin kapunál és a Bastille téren Garay mellett több magyar is derekasan kivette részét a harcokból, amelyeknek néhányan áldozatul is estek.⁴⁰ A *Tárogató* március 5-i száma örömmel nyugtázta, hogy a magyarok nem nézték tétlenül francia testvéreik küzdelmét: „Februárius 24-én, ahogy a nagy néplázadás volt, örömmel láttunk néhány magyart is a nép közt, kik is harcoltak e szent harcban a Szabadságért! Fegyveresen állottak s vegyültek a nép közt. Kinél puska, kinél kard, dárda, szurony, fa darab, sőt még kardhüvellyel is harcoltak.” A fegyvert ragadó magyarok közül szép számmal akadtak olyanok is,

39. Vö. Jean Dautry i. m.

40. A *Tárogató* 1848. március; *Életképek* 1848. márc. 12.

akik a harci zaj elültével a köztársaság védelmére szervezett nemzetőrségbe is beíratták magukat.⁴¹

Az egyletben érthető felbuzdulást okozott a forradalom győzelme, annál is inkább, mivel immár nem kellett tartaniok a lépten-nyomon összeesküvést szimatoló rendőrség zaklatásaitól. Remélték, hogy a győzelem és az abban vállalt részességük még több magyart vonz körükbe, s ezzel lehetővé válik, hogy kötelezettségeiknek — mind szellemi, mind anyagi tekintetben — jobban megfeleljenek. A bizakodással teli hangulatot *A Tárogató* március 5-i vezércikke így fogalmazta meg: „Dicsőség ily néppel kezet fogni, dicsőség véle harcolni és véle meg is halni a szabadságért! Éljen a nemzet! Éljen a szabadság! Éljen a vérral szerzett Republica! Hisszük, hogy ezen néplázadás nagy változást fog szülni egész Európában, hisszük, hogy a magyar aristokratia is fog rajta bókolni, a nép pedig meg fogja érteni, hogy az ő kezében van a hatalom. Akarni kell csak, s meg lesz a boldogság!”

A párizsi forradalom szikrájától lángrollobbant Európa — mint a történelem során annyiszor — 1848 tavaszán ismét Franciaországra vetette „vigyázó szemét”. Az évszázados bilincsektől szabadulni vágyó népek azt remélték, hogy a fiatal köztársaság egész diplomáciai súlyát latba veti majd érdekükben, s ha kell, fegyverrel és pénzzel is támogatja függetlenségi harcukat. Kezdetben úgy tűnt, hogy az Ideiglenes Kormány megfelel annak a nimbusznak, amelyet Franciaország mindig is jelentett a szabadságukért küzdők szemében. A költő-miniszter, Lamartine első intézkedései s főleg kijelentései bizakodással töltötték el a kormány előtt tisztelgő küldöttségeket. Szinte valamennyi kis nép képviselője megjelent a Városházán, hogy rokonszenvéről biztosítsa a köztársaságot. A lengyel és a román delegációk demonstrációit látván, a magyarok is összeállították küldöttségüket. Az egylet rendkívüli gyűlést hívott egybe a Danemark kávéházba, ahol elhatározták, hogy üdvözlő iratukat március 15-én nyújtják át a kormánynak. Az okmány megszövegezésével az éppen Párizsban tartózkodó Dobsa Lajos színműíró bízta meg, szónokul pedig írotársát, Hugó Károlyt kérték fel.⁴² A népes küldöttség (létszámát a különböző leírások 2–300 főre becsülik), mitsem sejtve a pesti eseményekről, március 15-én délután 2 órakor elindult a Városháza felé. A felvonulók mindegyikének mellét nemzeti színű kokárda díszítette, kezükben magyar és francia zászlókat vittek, melyeken a „Fraternité”, „Les Hongrois” és a „Vive la République” feliratok voltak olvashatók. A menet élén Dobsa, Hugó és Weisz Ferdinánd írók haladtak Veszter Sándor és Tóth Soma tánckarának, valamint Havi Mihály és Szabó dalárdájának díszes attilába öltözött tagjai karájában. Nyomukban a Bucsánszky Bertalan vezette PMJE tagsága. A menetben ott volt Reményi Ede zeneszerző is. A Városházához érve a küldöttség vezetői átadták Lamartine-nak a magyarok üdvözlését, s „miután késő megjelenésükért bocsánatot kérnek, szerencse kívánással élénk ragaszkodásukat nyilvánítják az ideiglenes kormány és a francia szabadköztársaság iránt, — s

41. Nagy Csaba: *A Párizsi Magyar Jótékony Egylet története 1843–1852. Honismeret* 1982. 4. sz. 57–59. o.

42. Hugó Károly: *Magyar küldöttség az Ideiglenes Kormány előtt. Pesti Divatlap* 1848. ápr. 1.

azon régi rokonszenvet; mit a magyar; ez az ősi alkotmányos nemzet mindig táplált a vitéz francia nép; a szabadság ezen szíve iránt.”⁴³ Lamartine, kinek szintúgy nem volt tudomása a pesti forradalmi változásokról, ékes szavakkal mondott köszönetet a számára nem ismeretlen nemzet rokonszenvéért. Válaszát ezekkel a bizakodást keltő szavakkal fejezte be: „Ha visszatérnek szép hazájukba, mondják meg neki, hogy Franciaországban annyi barátira számíthatnak, ahány polgára van.” Mint ismeretes, e mondatnak a későbbiekben csupán retorikáját dicsérhettük. A külügyminiszter ugyan még májusban Pestre küldte magyar származású barátját, dr. Mandl Lajost, hogy tájékozódjon a Batthyány-kormány nézeteiről, de e közeledésnek nem volt gyakorlati haszna.⁴⁴ A magyar küldöttség természetesen büszkeségtől dagadó kebellet hallgatta Lamartine szavait, s a *Szózatot* zengve, az ujjongó párizsiaktól kísérve tért vissza a Danemark kávéházba.

A hetek múlásával egyre több felhő árnyékolta be a munkásoknak győzelmük felett érzett örömét. A többségében republikánus polgárokból álló Ideiglenes Kormány — Albert és Louis Blanc megválasztásával — csak csekély szerepet biztosított nekik, a kommunistákat pedig figyelembe sem vette. Kaptak ugyan bizonyos engedményeket, mint pl. az általános választójogot és a munkához való jog elismerését, de már a nyár elején nyilvánvalóvá vált, hogy a polgárság nem kíván osztozkodni a munkásvérrel szerzett hatalmon. A kenyértörésre május 15-én került sor. A nép képviselői behatoltak a Nemzetgyűlés épületébe, és a lengyelek megsegítését, valamint a kormány szociális ügyekben tett ígéreteinek betartását követelték. A kelően át nem gondolt akciót a katonaság kegyetlenül megtorolta: a tüntető tömeget szétszórta, a klubokat bezáratta, Blanquit, Barbès és Albert-t letartóztatta, Louis Blanc-t pedig külföldre kényszerítette.

Ilyen körülmények között került sor a megyei nemzeti gárdisták tiszteletére rendezett május 21-i ünnepségekre. Az időpontot rosszul választották meg: a munkásoknak vezetőik elvesztése miatt érzett keserősége mitsem lohadt, a polgárság pedig azért aggodalmaskodott, mert úgy érezte, hogy nem kellően védtek meg.

A feszültség a PMJE-ben is érezhető volt. Míg iparosaink az eredetileg 14-re kitűzött ünnepséget örömmel fogadták és siettek biztosítani részvételüket, addig a 21-i rendezvény már nem aratott osztatlan sikert. Ennek az volt az oka, hogy a tagság jelentős része a levert párizsi mozgalommal, illetve annak bebörtönzött vezetőivel volt szolidáris, s nem kívánta jelenlétével elismerni a retorziók jogosságát. A Danemark kávéház, amelynek homlokzatára februárban felkerült a „Magyar Társaság” felirat, heves viták színterévé vált. Hugó Károly hiába kérlelte a tagságot, Blanqui és Barbès hívei nem tágitottak. A díszes külsőségek között megrendezett ünnepségre végül csak néhányan mentek el, köztük Fitos Sándor színész, aki a februári utcai harcok során az egyik bulváron megakadályozta, hogy a katonaság a felvonulók közé ágyúzzon.⁴⁵

43. Dobsa Lajos: *Az 1848. évi francia forradalom*. Pest 1848. 55. o.

44. Nagy Csaba: *Egy titkos futár Pesten 1848-ban*. Magyar Nemzet 1979. ápr. 1.

45. *Nemzetőr* 1848. jún. 11.

Június 22—26. között véglegessé vált a szakítás a munkásosztály és a polgárság között. Párizs újra véres harcok színterévé vált. A vezetők nélkül maradt, s így a demagóg propagandának könnyen felülő nép ugyan elkeseredetten harcolt jogaiért, de a megbuktatott monarchia katonái, a nemzetőrök és a köztársaság mobil gárdájának harcosai Cavaignac tábornok parancsnoklatával végül is felülkerekedtek. A megtorlás iszonyú volt: mintegy 25 ezer embert letartóztattak, közülük 1500-at pedig ítélet nélkül nyomban kivégeztek, a demokratikus sajtót elhallgattatták és a még működő illegális klubokat felszámolták. Ez a vereség azonban nemcsak a munkásosztály, hanem egyben a polgári köztársaság kudarcra is volt, hiszen a harcból a Cavaignac és Lamorcière fémjelezte monarchista szárny került ki győztesül, ezzel mintegy kikövezve az utat III. Napóleon diktatúrája előtt. 1848 júniusa Franciaországot történelme legsötétebb napjaiba vetette vissza.

Sajnos nincs megbízható adatunk arról, hogy mi történt a magyarokkal ezekben a napokban. Egy múlt században íródott egylettörténet szerint az iparosok egy része haza indult, de útközben — részben az éhségtől, részben pedig a német felkelők oldalán vívott harcokban — elpusztult szinte valahány, s csupán hárman érték el a magyar határt. A már többször idézett Garay kétségbe vonta e történet hitelességét, de honfitársai további sorsára nézve ő sem szolgált adatokkal. Hallgatását magyarázhatja az a tény, hogy — mint az már a fentiekből kiderült — Blanqui köréhez tartozott, s feltehetően részt vett a júniusi harcokban is, legalább is erre utal az a körülmény, hogy július első napjaiban sietve elhagyta Párizst.⁴⁶

Válaszra vár az a kérdés is, hogy vajon volt-e kapcsolat a Párizsból hazatértek és az 1848-as pesti munkásmegmozdulásokat szervezők között. Mint Dobsa beszámolójából tudjuk, a PMJE tagjai árgus szemmel figyelték az otthonról érkező híreket, abban a reményben, hogy a hírlapokban, a márciusi 12 pontban, illetve a különböző forradalmi eseményekről szóló tudósításokban egyszer csak rábukkannak „a munkás állapota javításának” követelésére. Várákozásuk azonban hiábavaló volt: a forradalom megfelekezett róluk.

1848 tavaszán a számát tekintve még nem jelentős munkásság többnyire olyan gazdasági követelésekkel lépett fel, melyek a kismesterré válás illúziójából táplálkoztak, s éppen ezért nem nevezhetők egyértelműen pozitívnak. Így pl. harcoltak a betelepült idegen munkások ellen, akik — hitük szerint — elvették előlük a munkát, tehát a városból mindenképpen kitiltandók. Felléptek továbbá a kontárokkal szemben, a szabók a zsidók, a molnárok pedig a lisztkereskedők ellen, míg a kovácsok a mesterek számának szaporítása miatt panaszkodtak. A munkásmegmozdulások céljai között még nem találkozunk osztálykövetelésekkel, mert bár igaz, hogy felléptek a szervezkedési jogért, a béremelésért, a munkaidő csökkentéséért és a munkafeltételek javításáért, kevesen voltak azok, akik zászlajukra a céhrendszer felszámolását tűzték.

E tanulmánynak nem célja az események részletes bemutatása, csupán azokra a mozzanatokra kíván rámutatni, amelyek a vándorlásból hazatért

46. Garay Antal: *A párisi magyarok. Ország-Világ* 1892. 17. sz.

iparosok szervezői tevékenységét igazolják. Mérei Gyula okmánygyűjteményének, valamint a vándorlegény névsoroknak az összevetéséből megállapítható, hogy 1848. május 14-én a mesterek és a segédek között fenálló ellentétek elsimítására létrehozott egyeztető bizottságban három, vándorideje egy részét Párizsban töltött iparos foglalt helyet: Dlaschy (Dlauchy?) Károly lakatos, Schauderk Ferenc timár és Kasselik kőműves.⁴⁷

Június 8-án a pesti kovácslegények sztrájkba léptek és mestereiktől az idegen munkások elbocsátását követelték. A nagy vihart kavart megmozdulás szervezője Szalay Ignác 33 éves kovácssegéd volt, aki 14 évi vándorlás után 1847 júliusában tért vissza Párizsból. Szalay, mint választmányi tag, már április 23-án aláírója volt annak a feliratnak, amely 11 pontban foglalta össze a kovácsoknak szociális és munkajogi kérdésekben megfogalmazott követeléseit.⁴⁸

Megmozdultak a vasút és a bányavidék munkásai is. Ez utóbbiak vezetője egy Mehling nevű külföldet járt, művelt bányász volt, aki Louis Blanc munkásszövetkezési és egyesülési elveihez hasonló nézeteket terjesztett társai között, hangoztatva, hogy nincs szükség a bányakamara igazgatására, a bányászok szövetkezeti alapon maguk vegyék tulajdonba az üzemet.

A munkásmegmozdulások hatására a kormány kénytelen volt foglalkozni a céhek ügyeivel, de felszámolásuk helyett csak reformjukra tett intézkedéseket. A június 9-én kelt céhszabály módosító rendelet engedélyt adott a céhen kívüli iparúzésre, azaz a kontárkodásra, kimondta a munkavállalás szabadságát, a 14 éven aluliak 9 órás foglalkoztatását, megszabta a felmondási időt és biztosította az egészséges szállást, továbbá azt, hogy a bér egyezkedés tárgya legyen. A mintegy 200 szakaszból álló rendelet nagyban megkönnyítette a kismesterré válást s ezzel a polgárság megerősödését, de ugyanakkor jelentősen korlátozta a munkások szervezeteinek működését, midőn azokat közvetlenül a mesterek felügyelete alá helyezte.

Az egykor Párizsban szervezkedők közül Garay Antal pályájának alakulása követhető leginkább nyomon. Hazatérte után Garay nyomban honvéd egyenruhát öltött: végig harcolta a diadalmas tavaszi hadjáratot, ott volt Buda és Komárom ostrománál. 1849 októberében — immár főhadnagyként — a komáromi 49. zászlóaljjal együtt kapitulált. Menleveles lévén, büntetlenül térhetett haza. Az abszolutizmus éveit alatt gazdatisztként tevékenykedett, majd amikor ismét lehetőség adódott a nyílt politikai fellépésre, a Függetlenségi 48-as párt tagja lett, s ennek szekszárdi elnökeként vonult nyugalomba halála évében, 1911 nyarán.⁴⁹

47. Mérei Gyula: *Munkásmozgalmak 1848—1849.* Bp. 1949. 162—163. o.

48. Uo. 246. o.

49. *Tolna megyei Közlöny* 1911. jan. 8.

A forradalmak apályának beköszöntével Európát, így Párizst is elözönlötték a menekültek, köztük a magyarok is. Az egykori honvéd tisztekből és közjogi méltóságokból álló, Teleki László vezette csoport a rue Neuvedes-Petits-Champs-on levő Hôtel Danemarkból irányította a sajtó- és diplomáciai hadjáratot a Habsburg önkény ellen. Vajon volt-e valamilyen kapcsolat a Kossuth-emigráció és a magyar iparosok között? Az eddigi állásfoglalások ellenében biztos állíthatjuk, hogy volt, bár nyomban hozzá kell tennünk, hogy csak igen formális. A gazdag memoire-irodalom egyetlen szóval sem utal arra, hogy akár Teleki, akár Klapka összeköttetésben állt volna az egylettel, ugyanakkor más források kétségtelenné teszik, hogy a kapcsolat létezett, ha nem is politikai, hanem inkább emberbaráti síkon. Zsarnay Pál szabadsapat parancsnok, az amerikai polgárháború későbbi hőse így vall erről egyik levelében: „Vannak Párisban magyar mesteremberek is. Ezeknek itt magyar társaságuk van, s ők látják el a szegényebb sorsú menekülteket szállással, kosztal és csekély útiköltséggel. Nekik én is nagy köszönettel tartozom.” (Párizs, 1850. július 29.)⁵⁰

Az egyesület taglétszáma az 1850-es évekre igen megcsappant, mivel a tagok jelentős része hazatért. A maradék közül néhányat név szerint is ismerünk, így pl. Rogács Antalt, Fövényesit, Párduczot, Páskált és Ruprechtet, akik később, az 1864-ben újjáalakult egyletnek is tagjai lettek. A megfogyatkozott kolónia 1854 táján kb. száz fős volt. Az egyletük ugyan már nem létezett, de változatlanul segítették egymást, és jó híruk sem apadt a francia mesterek szemében.⁵¹

Bach ügynökei előtt nem maradhatott sokáig titokban a Danemark kávéházban székelő és még mindig illegálisan működő PMJE. Erre utal a Bécsben 1851. április 11-én kelt egyik jelentés is:

„Párisban — Rue St. Honoré székhellyel — több magyar szökevény lázadó kezdeményezésére „Magyar Társaság” néven klub alakult, amely a Magyarországból Párisba kerülő magyar munkások gyülekező helyéül szolgál. Ott, éppúgy mint a londoni kézműves-klubokban, a legféltetlenebb elveket érvényesítik és a résztvevőket valósággal kitanítják, hogyan kell viselkedniök hazájukba való visszatérésük után, hogy a forradalmi propaganda-munkát a császári államokban elősegíthessék.

Amint megbízható forrásból hallatszik, ennek a klubnak egyik tagja, egy Bajor nevezetű pesti szabó, a legrövidebb időn belül elhagyja Párizst, hogy visszatérjen hazájába...”

Bach aggodalmát azok a jelentések is növelték, amelyek arról számoltak be, hogy egy párizsi bizottság Babeuf, Considérant, Proudhon stb. műveit, valamint a „vörös sajtó cikkeit” igyekszik Ausztrába becsempészni.⁵² Kemény G. Gábor egyik tanulmányában túlzottnak tartja a bachi rendőrgépezet félelmét, mondván, hogy a külföldi magyar emigráns egyletek sem 1850 táján, sem később nem rendelkeztek szocialista eszméket közvetítő

50. *Hazánk* VIII. k. 53—66. o.

51. Jámbor Pál: *Párizsi emlékek*. Szabadka 1861. I. k. 10—13. o.

52. *Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849—1867*. Bp. 1959. 36. o.

kapcsolatokkal, mint ahogy a munkásegyletek propaganda anyagokat csempésző küldöttei is csak a besúgók képzeletében éltek. Ellenvetését azzal a megállapítással zárja, hogy a „párizsi magyar egylet (nem azonos a későbbi ottani magyar munkásegylettel), még az emigráció tömörítésére, társadalmi életének megszervezésére sem volt alkalmas.”⁵³ Kemény állítása önmagában igaz, csak hogy a PMJE sosem törekedett organizációs szerepre a menekült honvédek között, hiszen arra ott volt a Teleki vezette emigrációs társaság. Az egylet tevékenysége csupán (?) segélyező volt, ami közvetlenül is érintette a nehéz körülmények között élő menekülteket. Ami pedig a szocialista kapcsolatokat illeti, a zavar oka feltehetően a Bach-levelben olvasott „Magyar Társaság” elnevezés lehetett. Mint már említettük, ez a felirat volt olvasható a Danemark kávéház homlokzatán a Saint-Honoré utcában, vagyis ez a cégér az ott tanyázó PMJE-et jelölte, nem pedig az azonos nevű szállóban, de egy másik utcában levő Teleki-féle csoportot.⁵⁴

A párizsi magyar iparosok igen kiterjedt szocialista kapcsolatokkal rendelkeztek. Sajnos, ezek többsége mindmáig feltáratlan. Vándorlásuk során iparosaink szinte kivétel nélkül megfordultak Németországban és Angliában, ahol érintkezésbe kerültek a különböző, szocialisztikus elveket valló nemzetközi munkásegyletekkel. Ilyen volt pl. az Igazak Szövetsége által alapított londoni német munkásegylet is, amelynek 250 tagja között 1846 júniusában 20 magyar tevékenykedett.⁵⁵ Ez a munkásegylet szoros kapcsolatban állt a Testvéri Demokratákkal is, akiknek 1847. december 13-i ülésén a nemzetek főtitkárai sorában kinevezték Magyarországot is Németh Sándor személyében. Von Bunsen porosz követ 1851. február 6-án kelt jelentése szerint, a londoni demokrata klubok tagjai között mintegy 200 magyar található.⁵⁶

A párizsi német fiókkomité ugyancsak sok magyar taggal rendelkezett. Szervezője az ötvenes években az az Emil Doer frankfurti kereskedő volt, aki a magyar szabadságharcban Döry néven mint tüzértiszt tevékenykedett.⁵⁷ A korabeli leírásokból tudjuk, hogy a Danemark kávéház első emeletén a magyar és a német egylet osztozott. Kapcsolatuk feltehetően már a negyvenes évek elején kialakult, és később sem lazult, amint arra egy osztrák ügynöki jelentés is utal: „Rendkívüli jelentősége van a párizsi Német Club gyűjtési akciójának a magyarok felsegítésére, de az alapból elsősorban a magyar kézműveseket kívánják támogatni. . . A szabók szervezete főként németekből és magyarokból áll. . . Ennek a társaságnak a tagjai főként a párizsi mozgalom vezetőivel tartanak összeköttetést, és eseté-
ként főként írással foglalkoznak. . .”⁵⁸

Az Igazak Szövetsége derékhadát a szabók jelentették. Párizsi csoportjaik közül kettő túlnyomórészt belőlük állt, egy pedig műbútorasztalo-

53. Kemény G. Gábor: *Fejezetek a függetlenségi baloldal és a korai munkásmozgalom kapcsolatai köréből. Az I. Internacionálé és Magyarország.* Bp. 1964. 383–386. o.

54. Klapka György: *Emlékeimből.* Bp. 1886. 320. o.

55. Czóbel Ernő: *Adalékok a Kommunista Kiáltvány történetéhez. C. E. válogatott írásai.* Bp. 1963. 96–97. o.

56. *Marx élete dokumentumokban.* Bp. 1978. 244. o.

57. Deák Imre: *A száműzött Kossuth Törökországban.* Bp. 1940. 54. o.

58. Buchinger Manó: *Titkos akták a negyvennyolcas emigránsokról.* Bp. 1948. 44. o.

sokból. Mint tudjuk, a magyar iparosok között is a szabók voltak túlsúlyban, akikről Erdélyi János már 1844-ben megjegyezte, hogy „igen politizálnak”.

Ezek az adatok — ha közvetve is — arra utalnak, hogy a PMJE tagjaitól nem álltak távol a szocialista eszmék. De hogy kapcsolataik jellege pontosan milyen volt, s hogy kik építették ki, illetve kik ápolták — további kutatásokat igényel.

*

Az egyleti krónikák tanúsága szerint, a PMJE tevékenységének első szakasza III. Napóleon államcsínyét követően lezárult. A titkos klubok és egyesületek ellen indított hajsza félelemmel töltötte el iparosainkat is. Egyletük valamennyi iratát az egyik megbízható tagtársuknál rejtették el, aki később, látván néhány társa letartóztatását, óvatosságból valamennyit elégette.⁵⁹ Ennek következtében ma már csak töredékeiben tudjuk rekonstruálni a PMJE közel tíz éves történetét. Az így kikerekedő, óhatatlanul is elnagyolt kép megrajzolását mégis fontosnak érezzük, mert ez 1864—1914 között tevékenykedő, majd 1927-ben ismét életre kelő s máig működő Kölcsonösen Segélyző Párizsi Magyar Egylet radikalizmusban sosem érte utol a már-már feledésbe merült jogelődjét.

FÜGGELÉK

A Párizsi Magyar Jótékony Egylet alap szabályai

„Segits a szenvedőt” így szól az üdvezítő, általa ki mutatván, hogy az emberiség a szerelem erős alapján nyugszik.

Ez eszmét valósítandó testületbe léptek, a helyben működő magyar kézművesek.

A helyben működő magyar kézművesek meg győződve arról, miszerint egy részt szent kötelesség a szenvedő szaktársokat segíteni, de tudván más részt azt is, hogy az anyagi jó létnek, hatalmas előmozdítója a lelki képzettség; elhatározták oly testületet képezni, mely képes legyen a szükségben szenvedőket segíteni.

De teljesen meg győződve arról is, hogy a magyar kézműveseknek, nem csak anyagi, hanem egyszersmind lelki szükségseik kielégítésére kell törekedniök el határozták azt is, hogy könyvtárt szerezve, mindenkinek ki a szellemi táplálékot többre becsüli a tobzodásnál, alkalom adassék szünőráit oktatólag el tölthetni.

Tudván azonban hogy az egylet, biztos alaphijjányában nem bir meg felelni szent céljának, oda törekednek a helyben működő magyar kézművesek, hogy havi fizetések által tőkét szerezzenek, mely mindég szaporodván, elégséges legyen az érintet czélt elő segíteni.

Meg győződve végre, hogy a magyar kézművesek egymáshoz a rokonság, és hazafias testvériség lánczai által fűzvék, honfitársaik anyagi, és szellemi jó voltát, mélyen ohajtyák; szorosabban fognak barátságos viszonyban lépni, és ez által az egyletet biztos alapra állítani.

1. Egy ujjonnan érkezett még munka nélkül lévő magyar kézműves, ki az egyletet segedelemért fel keresi, tzeljét csak úgy éri el ha magyar országi születését, mesterségét, utazása alatt jómaga viseletét és jelen meg szorult állapotját elég hititelesen be bizonyítja. Az érintet magyar kézművesnek, ha az egylet

59. Fülöp J.: *A párizsi „Magyar-egylet” rövid története. Szabóiparosok Közlönye* 1889. ápr. 20.

munkát nem szerezhethet, 10 ft. adatik további utazásra: az illetén csak három hónap le folyta után számolhat ismét az egylet segedelmére.

2. Ha az egylet valamely tagja kórházba menni kénytelenítetik, az jelentse magát a felügyelőségnek s az egylet, a már fellábadtak egésségök tökéletesítésére, a segély pénz arány idő szerint ki szolgáltatja; u:m: 14 napi betegség után 5 fr. egy hónap után 8 fr. két hónap után 15 fr. három hónap után 18 fr. kik hosszabb ideig betegek 20 fr. az egylet csak négy napnál tovább tartó betegségben szenvedőn segít.
3. Azon beteg, ki az itteni levegőt el nem bírhatja, s betegsége huzamos ideig tart, azt az egylet bele egyezése után segitendi oly öszveggel, mellyel a francia határig vagy továbbis utazhat.
4. Az egyelet nem segít azon betegen, ki verekedésben mint kezdő vólt.
5. Minden tag köteles, az egylettől kapott segedelmet, a felügyelőség által beiratni, és saját keze alá írásával bizonyítani.
6. Egy tag meg halálazásán, illendőségből tartozik minden tag a holtat, az eltakarítási helyig késérni, s az egylet a temetési költséget magára vállalja.
7. Bár mily ajkú, és vallásu hazánk fia, tagja lehet egyletünknek, a beiratási ár 1 fr. havi fizetés 1 fr. mely a beiratási alkalommal lefizetendő.
8. Rendes gyűlés minden hónap első vasárnapján tartatik, midőn a számadások elő terjesztetnek, és a havi fizetések be szedetnek. — Rendkívüli gyűlés, csak valami véletlen esetben történhet.
9. Minden tárgy mely az egyletet érdekli, gyűlés alkalmával, szó többség által döntetik el.
10. Minden három hónap gyűlés alkalmával fel ügyelők választatnak; az előbbieket ismét választhatók.
11. Azon tag, mely az egyletben magát három hónapig nem jelentette, vagy elutazott, annak neve a tagok név sorából, kitöröltetik újra beléptekor tartozik a felvevési díjt lefizetni, s az egylet segedelmére első 14 nap nem számithat.
12. A felügyelők tudta nélkül, az egylet számára, semmi hitelezés, ujtás nem történhetik.
13. Az egyletbe 150 fr. kézpénznél több nem tartatik; ha ezen özveg számát felől múlja, abból 100 fr. kamatra adatik: az illetén özvegek nyugtatványa a pénztárnok lakásán, egy hármaz záru ladába tartatnak, melynek kultsai közzül egyet az elnök, egyet az alelnök, egyet a jegyző magoknál tartanak.
14. Minden jegyzések, levelezések, s a társaságban értekezések, a mennyiben lehet magyar nyelvben történnyék.
15. Az egylet tagjai három rendűek, u:m: Rendes, rendkívüli, és tisztelet béliek, Rendes tagok azok, kik helyben lévén, fizetéseiket havanként eszközlik; Rendkívüliek kik máshol laknak, s fizetnek legfelyebb egyszer évenként. Tiszteletbeliek, kiket az egylet jótékonyaságaikért, hazafias érdemeikért tiszteletbeli tagnak meg választ.
16. Az egyleti ügy végre hajtása a felügyelőkre bizatik, u:m: Elnök, alelnök, Pénztárnok, jegyző, és a hat ügybiztosra.
17. Az elnök kötelessége, a mit az egylet megvitatása után szótöbbséggel jóvá hagyott, azt végre hajtani; s az értesítéseket követeléseket el fogadni, az egylet tagjai annak ideiben öszsze hívni, a gyűlésben a rendet, és illendőséget fenntartani, az egylet bélyege ő reá bizatik.
18. Az alelnök az elnöknek legyen segítségére, és jelen nem létében helyettesitse.
19. A Pénztárnok helybeli lakos legyen, a fizetéseket be szedi, a kiadásokat véghez viszi.
20. A jegyző a levelezéseket számadásokat véghez viszi, a gyűléseken tartott beszédek értelmét fel jegyzi.
21. Az ügy biztosok meg látogatják a betegeket, a szükölködők helyzetét meg vizsgálják, és a nekik szánt segedelmet ki szolgáltatják.
22. Ezen szabályok, minden három hónap el folytával szakaszonként fel olvasatnak és minden év végével minden pontyai meg jobbittatnak.

(Az alapszabály feltehetően egyetlen fennmaradt példánya magántulajdonban van. Másolata a szerző birtokában. Az eredetit Párizsban nyomták a Cosson Nyomdában, valószínűleg 1848-ban.)

**LES DÉBUTS DU MOUVEMENT DES COMPAGNONS DE FRANCE
L'AMICALE HONGROISE DE BIENFAISANCE DE PARIS
(1843—1852)**

CS. NAGY

La première organisation des compagnons magyars du temps des corporations, fut fondée à Paris, en 1843. Cette association, dont le but était la défense des intérêts de ses membres, a parfaitement rempli le rôle des unions similaires fonctionnant dans la mère-patrie, bien qu'elle fût illégale; plus encore: elle avait une activité plus ample que celle des organisations agissant en Hongrie, car elle apportait son aide et assistance, sans distinction professionnelle ou de langue maternelle, à ceux qui en avaient besoin dans le domaine de la maladie ou des voyages; par ailleurs, elle abonnait ses membres qui désiraient parfaire leur culture aux livres, revues et gazettes venant de Hongrie. La France, d'un régime plus libéral que celui de la Hongrie, rendait possible que ces compagnons pussent acquérir des connaissances assez étendues des idées des socialistes utopistes; ainsi, les ouvriers émigrés pouvaient connaître les doctrines de Cabet, Fourier et Lamennais, et ils étaient en mesure d'établir des contacts avec les groupements des artisans allemands, proches de Marx. L'étude de Cs. N., se basant sur les nombreux mémoires et sur le journal manuscrit publié par les ouvriers (intitulé: TÁROGATÓ), présente avec force détails les résultats et l'évolution générale de l'Amicale Hongroise de Bienfaisance, tant dans le domaine organisationnel qu'intellectuel. Elle évoque le combat de ces artisans et ouvriers pour l'abolition du système corporatif; leur lutte dans la Révolution de Février; elle brosse en outre un tableau de leur participation à la guerre d'indépendance hongroise de 1848/49, ainsi que de leur action en faveur des émigrés arrivés en France après la défaite de la Révolution Hongroise. L'Amicale s'est dissoute lors de l'avènement de Napoléon III et elle n'a été réorganisée qu'en 1864; depuis — avec quelques années de suspension — elle continue d'exercer son activité au service de la colonie hongroise de France.

A kelet-közép-európai régió kérdéséhez

FRIED ISTVÁN

„...az olyan országokban, amelyek valaha mégha rossz — uralom alatt is összetartoztak, évszázadok múlva is találtak valami közös lelki vonást, vagy ennek nyomát”

A fennállása huszonötödik évfordulóját ünneplő magyar folyóiratban, a *Nyugat*ban jelentek meg a cseh írónak, Karel Čapeknek e mondatai.¹ Az Európát járó, akkor már országa határain túl is ismert íróban — aki igazán nem volt a letűnt uralkodó dinasztia híve — „történeti” emlékeket ébresztett az a tény, hogy a különböző meglátogatott országokban Habsburg-relikviákra, címermaradványokra bukkant. Eltöprengett elsősorban azon, hogy ezek a többségükben nem túlságosan tehetséges uralkodók miféle koncepció jegyében fogtak össze annyi különféle nemzetet, népet; s hogy ennek az összekényszerítettségnek (mert hiszen arról volt szó!) miféle kulturális velejárói voltak. Čapek fölillantotta a csehek részvételét ebben a nemzetek fölötti államkísérletben; és nem tagadta meg elismerését attól az ügyességtől, amellyel ez a formájában, rendszerében oly sokszor kevésbé kíváncsatosnak bizonyuló Monarchia fenntartotta magát. Nemcsak a cikk gondolatmenete érdemli meg, hogy felidézzük, hanem az a tény is, hogy Čapek magyar irodalmi folyóiratnak adta közlésre. E gesztusával talán arra is utalva, hogy a magyar író sok tekintetben hasonlóképpen érezheti magát, ha — Čapek szavával élve — a „kétfejű sas nyomában” jár. Azt Čapek bizonyára nem tudhatta, hogy 1932-ben, kissé a *Nyugat* ellenzékeként egyszemélyes folyóirat jelent meg Budapesten, a *Tanú*, a rendkívül ambiciózus, tervekkel teli író, Németh László kiadásában,² s ez más szempontból közelítve meg a népek—nemzetek hajdani „közösségének” gondolatához, főleg a jelenkori közeledés lehetőségeit mérlegelte. Németh Magyarország politikai, társadalmi, kulturális helyzetének és a szomszédos országokhoz, népekhez fűződő szintén politikai és kulturális „viszonynak” elemzésére vállalkozott. Az általánosabb jellegű megállapításokat tartalmazó cikkek után konkrét művekre reagált, mélyen megalapozott magyar irodalmi ismereteihez viszonyította a frissen és inkább egyes alkotásaiban, mint történeti folyamatában megismert szomszédos irodalmakat. A magyar és

1. Čapek, Karel: *A kétfejű sas nyomában*. [Po stopách dvouhlavého orla.] *Nyugat* 25 (1932): 1. 522—524. A szerző hollandiai útinaplójának befejező része. Vö.: Dobossy László: Čapek. Budapest 1961. 83.

2. Tanú 1932—1936. A folyóirat „kelet-európai” vonatkozású tanulmányaiból való-gatás: Németh László: *Európai utas*. Budapest 1973. 672—679.

a magyarral szomszédos irodalmak számos periódusa, alkotója, költői magatartásformája között állapított meg hasonlóságokat, párhuzamos fejlődést. Gondolatmenetünk szempontjából itt azt hangsúlyozzuk, milyen revelatív erejű volt Németh László számára, hogy belelapozott Arne Novák cseh irodalomtörténetébe.

Mind Čapek esszéjét, mind Németh László folyóiratát megelőzve, az első nemzetközi összehasonlító kongresszuson, 1931-ben, Budapesten Eckhardt Sándor tartott előadást, ilyen címmel: „Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában”.³ Az előadás erőteljes visszhangot váltott ki, hiszen először került sor arra, hogy nemzetközi fórumon, az Eckhardt által „közép-európai”-nak nevezett irodalmak kapcsolatait problémakörök szerint rendszerezve, történeti beágyazottságukban tárgyalja egy kutató, méghozzá az irodalmi komparatiztika akkortájt megszokott (nagyjából-egészében pozitivista fogantatású) módszerével. Akkortájt történészek már vitatkoztak kongresszusaikon a *kelet-európai* régió problémaköréről (Brüsszelben és Varsóban) anélkül, hogy megnyugtató „konszenzust” alakítottak volna ki. Az irodalomtörténészek azonban — és nemcsak az Eckhardt által vizsgált területen — a komparatiztikát a kapcsolatok kutatásában, a (vándor) motívumok útjának földerítésében, hatásokban, egyszóval inkább genetikus érintkezésekben látták, kevésbé gondoltak nagyobb területek hosszabb időt átfogó korszakainak bevonásába. S ha igen, akkor a XIX. századtól örökölt szintézisek szellemében munkálkodtak, tárgy- és motívumtörténetben például. Vatroslav Jagić⁴ nem pusztán összefoglalta a szlavisztika történetét, hanem szintézisével és levelezéskiadásaival kiindulópontot is jelentett a kutatásnak. Az irodalomtudományi, akár a nyelvészeti vagy az etnográfiai szlavisztika eleve közösségnek, majdnem egységnek tételezte a szláv nyelvű népek kultúráját. Ezt a közösséget (egységet) a továbbiakban komparatiztikai alapnak tekintette, a nyelvrokonságot mintegy az összehasonlíthatóság egyik fontos feltételéül jelölte meg.

A magyar kutatás cikkekkkel, folyóirattal, e folyóiratból származó különlenyomatok „könyv”-sorozatával szavazott a „közép”-, illetve a „kelet-európai” felfogás mellett, a szláv államok kutatói viszont ragaszkodtak a szlavisztikai állásponthez. Olyannyira, hogy amikor Sziklay László szlovák — magyar példákon igyekezett a „közép-kelet-európai” összehasonlítás, kapcsolattörténeti kutatás jogosultságát igazolni,⁵ szlovák részről óvást jelentettek be.⁶ Más kérdés, hogy a magyar publicisztikában s némely tudományos-szépirodalmi folyóiratban is tekintélyes helyet foglaló és feltétlenül újnak számító diszciplína, a Kelet-Európa-, illetve Kelet-Közép-Európa-kutatás határait, érvényességi körét nem tisztázta a magyar ku-

3. Eckhardt Sándor: *Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában*. Minerva 10 (1931) 89–105.

4. Jagić, Vatroslav: *Isztorija szlavjanszkaj filologij*. Szanktpeterburg 1910. [Unveränderter fotomechanischer Nachdruck der Originalausgabe. Leipzig 1967.]

5. Sziklay, Ladislao: *I problemi della storia della letteratura nell'Europa centro-orientale*. *Helicon* [Debrecen] 4 (1941) 171–176.

6. Pišút, Milan: *Problém literárnej histórie „Stredovýchodnej Európy”*. Elán 14 (1943) 1.: 1–3. Vö.: Sziklay László: *Milan Pišút és a magyar irodalom*. In: *Visszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések*. Bratislava 1977. 140–153.

tatás. Így az *Études sur l'Europe Centre-Orientale*. — *Ostmittleuropäische Bibliothek* kötetei igen tágran értelmezték azt a területet, amelynek történetéről, nyelvi-irodalmi érintkezéseiről, zenéjéről tanulmányokat közöltek. Egyrészt a magyar—szláv, magyar—román kapcsolatok kaptak kiemelt szerepet, másrészt a román, szlovák, horvát történelem, nyelvi fejlődés, művelődéstörténet egyes korszakai. De a sorozat tagja lehetett olyan tanulmány is, amely a „nyugati” (angol, francia vagy olasz) és a magyar, szláv, esetleg román művelődéstörténeti kontaktusokat elemezte. Az *Archivum Europae Centro-Oientalis* c. folyóirat (amelynek tanulmányaiból jórészt összeállt a följebb említett sorozat) szerkesztői bevezetőjében éppen a térség szorosabb meghatározásának feladata elől tér ki: „*L'Archivum Europae Centro-Oientalis* suit avec attention les recherches historiques, archéologiques, ethnographiques et géographiques se rapportant à l'Europe Orientale”. Ez a bővebben ki nem fejtett Kelet-Európa-fogalom még elmosódottabbá válik, ha a sorozat ötvennégy kötetét vizsgáljuk. Eszerint Románia is „Kelet-Európa”, és a kelet-európai kutatások szerves része az albán történelem tanulmányozása. A szerkesztő (Lukinich Imre) nem látott ellentmondást a lap célkitűzése és a sorozat tematikája között. A sorozatnak, a folyóiratnak folytatása Gáldi László könyve volt, amely ekképp summázta az 1930-as években kibontakozott magyar Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa-kutatás lényegét: „Szellemtörténeti szempontból még nem ment át eléggé a köztudatba, hogy Salzburg és Konstanca, Vilna és Szófia, Csernovic és Fiume közt voltaképpen egy nagy család van együtt...”⁷ Másutt a strukturalista nyelv szemlélet alapján állva kereste az általa „dunatáji”-nak nevezett régió nyelvei között az összehasonlítás lehetőségét. „Rendszerrel dolgozik akkor is — írta Gáldi a strukturalista kutatóról —, amikor valamely nyelvi egységen belül marad, s még inkább abban az esetben, amikor több egymástól eltérő származású, de a történelmi sorsközösség folytán egymással mégis szervesen összefüggő nyelvi egységet helyez kutatása középpontjába (...), immár nemcsak közös eredetük révén összetartozó nyelvektől tudja összehasonlító módszerekkel megállapítani a *genetikus nyelvrokonságot*, hanem szívesen foglalkozik a genetikusán össze nem tartozó nyelvek közt fentálló kulturális rokonságnak fogalmával is.” (Gáldi László aláhú-zása)⁸

A Gáldi által összefoglalt, részben kikövetkeztetett elméleti alapvetés az alábbi gondolatokban rögzíthető:

1. Az általa *dunatáji*-nak nevezett régió tételezésének jogosultságát igazolja ama *történelmi sorsközösség*, amely az itt lakó népek, nemzetek történelmi fejlődésében nem pusztán a földrajzi közelség miatt eredményezett hasonló vagy párhuzamos vonásokat.

2. Ez a sorsközösség attól függetlenül alakult ki, hogy a népeket összeköti a nyelvrokonság, avagy nem köti össze.

3. A sorsközösség a kulturális (nyelvi, irodalmi stb.) „rokonság” formájában dokumentálódik. Gáldi korai tanulmányai (pl. Eminescu „közép-

7. Gáldi László: *A Dunatáj irodalmi fejlődése*. In: *A Dunatáj. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből*. Budapest 1946. 115.

8. Uő.: *A Dunatáj nyelvi alkata*. In: Uo. 91.

európai” meghatározottságáról) és monográfiája egyként ezt a tételt szolgálják. A „rokonság” inkább metaforikusan fogható föl. Gáldi dolgozataiban az irodalmi fejlődés párhuzamairól, a nyelvi-kulturális érintkezésekről hoz sok adatot.

4. A sorsközösség hangsúlyozásában nem csekély szerepe volt az 1930-as esztendőkhöz az egyre erősödő magyar szellemi áramlatoknak, amelyek a magyar irodalomtudomány és történetírás több képviselőjének egyoldalúan német orientációjával szemben a magyarok és a magyarokkal szomszédos népek érintkezéseinek, egyéredékűségének elvét hirdették meg, választották a kutatás tárgyául. A 40-es esztendőkhöz politikai tapasztalatai aztán tovább erősítették azok meggyőződését, akik a német „hatás”-tól való függetlenedést összekapcsolták a kelet-európai, kelet-közép-európai érdeklődéssel.

Mindazonáltal nem állíthatjuk, hogy kizárólag időszerű politikai vagy művelődéspolitikai okok következtében lendült föl a magyar Kelet-Európa-kutatás, és ért el immár nem csupán a nyelvészetben (bár elsősorban ott!) magas szintet a magyar szlavisztika. Aligha tagadható, hogy a nemzetközileg is föllendült, kongresszusok rendezésével életrevalóságát bizonyító komparasztika jelentékeny hatással volt a magyar irodalomtudományra. Mind a pozitívizmus kedvelt területei (nemzetkép-kutatás, tárgytörténet), mind az újszerűen vizsgált magyar—szláv, magyar—román kulturális-irodalmi kapcsolatok elemzése egy majdan megírandó szintézis felé mutattak előre. Ti. egy olyan regionális irodalomtörténet felé, amely a közelebről ugyan pontosan soha meg nem határozott Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa *valamennyi* irodalmi áramlatát, irányzatát párhuzamosan, egymással való „rokonság”-ban akarta láttatni. Az 1930-as esztendőkhöz egyelőre a kétoldali (magyar—szlovák, magyar—román, magyar—horvát) kapcsolatok feltárására került sor, de már a Gál István szerkesztette tanulmánykötetek,⁹ valamint néhány más tanulmány,¹⁰ s a leginkább Gáldi László monográfiái a szintézis ígéretével kecsegtettek. Ebben a szintézisben helyet kapott (volna) a német és az orosz irodalom között létező valamennyi irodalom (a baltiak nem), azaz összefogta (volna) a balkáni-magyar és a kelet-közép-európai-magyar irodalmi érintkezéseket. Utóbb az a lehetőség is fölmerült, hogy az orosz—magyar kapcsolatok is alkotó elemei legyenek ennek a szintézisnek.

A megjelent kötetek, tanulmányok alapján állítjuk az alábbiakat:

1. Egyelőre a kétoldali kapcsolatok jellege, historikuma volt időszerű.
2. A balkanisztikának és a Kelet-Közép-Európa-kutatásnak nem a módszere, csupán elemzett területe látszott különbözőnek.¹¹

9. Gál István (szerk.): *Ungarn und die Nachbarvölker*. Budapest [1943.]; *Uő.* (szerk.): *Magyarország és Keleteurópa. A magyarság kapcsolatai a szomszédos népekkel*. Budapest 1947.

10. Elsősorban az *Apollo* (1934–1940) és a *Láthatár* (1933–1934, 1936–1944) c. folyóiratokban megjelent tanulmányokra gondolunk: Csuka Zoltán, Hadrovics László, Kovács Endre, Sziklay László, Gáldi László, E. B. Lukács írásaira.

11. Gál István (szerk.): *Magyarország és a Balkán. A magyar tudomány feladatai Dél-kelet-Európában*. Budapest 1942. Vö.: Fried István: *A magyar balkanisztikai kutatások. Hagyományok és problémák. Helikon Világirodalmi Figyelő* (=HVF) 21 (1975) 169–178.

3. A balkanisztika jól leírható diszciplína, viszonylag pontos földrajzi határokkal rendelkező zónáról van szó, amelyben a „történelmi sorsközösség” ténye nyilvánvalóbb, mint a kelet-közép-európai zóna népeié. A kelet-közép-európai zóna földrajzilag kevésbé pontosan körülírható, a „történelmi sorsközösség” csak végső fokon minden kétséget kizáró, és maga az elnevezés is vitatott. Duna-Európa, Kárpát-Európa, Kelet-Európa egyként fellelhető a különböző írásokban. Nem kizárólag terminológiai természetű a probléma. Éppen a zóna „tartalma”, a kapcsolatokról való különböző felfogások indíttatása adott lehetőséget a terminológiai sokféleségre. Emögött sokféle politikai, művelődéspolitikai és komparatistikai-módszertani orientáció rejlik, a faktografikus kapcsolat- és hatásregisztrálástól a Van Tieghem által fémjelzett újabb francia „iskola”-ig: az általános és az összehasonlító irodalomtörténet elméletének és gyakorlatának alkalmazásáig.

A magyar irodalomtudományi szlavisztika és Kelet-Közép-Európa-kutatás azonban nagyjából-egészében mégis néhány alapvető módszertani eljárás alapján dolgozott.

1. Egy adott nemzeti (szláv vagy más kelet-közép-európai) irodalom áramlatainak, jelenségeinek, költőinek komparatistikai fogantatású elemzése; lehetőleg olyaténképpen, hogy a költők, írók, műfajok, irányzatok magyar kapcsolataira derüljön fény, részben egy mű feltételezett vagy valószínű magyar forrásaira, részben — legalább célzás formájában — a lehetséges magyar párhuzamokra. Ez a fajta szemlélet a „történelmi sorsközösség”-hez szolgáltatott adatokat (közös témák, motívumok, műfajok egyidejűsége stb. révén).

2. Kifejezetten kapcsolattörténeti tanulmány, amelyben az irodalom esztétikai jellegű vonatkozásai a háttérbe szorultak, vagy legalább is a kapcsolattörténeti vagy szociológiai mozzanatoknál kevésbé fontos helyhez jutottak.

3. A párhuzamok, analógiák elemzése nem utolsósorban azért nem kerülhetett az előtérbe, mert jórészt hiányoztak a nemzeti irodalomtörténetre vonatkozó alapkutatások. Ennek következtében a szintézis csak előmunkálataiban lehetett jelen a korszak kutatóinak munkásságában. Ugyanis a szintézisre irányuló tanulmányok többnyire inkább *deklarálták* a régió létét, mint elemzéssel *bizonyították*. A régió irodalmainak párhuzamos szemléletéhez nem segíthetett a világirodalmi szintézisek ugyancsak ellentmondásos tapasztalata. A szláv irodalomtudományok többnyire belterjesen szláv, egyoldalú szlavisztikai orientációja, a magyar irodalomtudomány kapcsolattörténeti módszere sem segíthette a szintézist. Lényegében nem a világirodalmi szintézisre történtek így előkészületek, hanem egy olyan regionális szintézisre, amelyben magyar kutatók a magyar irodalom szemszögéből láttatták volna a szláv irodalmakat (és a románt), azaz elsősorban a magyar irodalomhoz való kapcsolataikban-kapcsolódásaikban.

4. A magyar és a magyarral szomszédos népek irodalmának kutatói növekvő szorongással vették tudomásul az 1930-as évek német kutatásának hivatalos tendenciáit. Mindenekelőtt Fritz Valjavec monográfiájára, azt megelőzően, Valjavec adatközléseire, K. G. Windischről írt könyvére írá-

nyult a figyelem.¹² A hatalmas anyagot mozgató és azt tendenciózusan csoportosító Valjavec a magyar kutatás előtt a Südostforschung tipikus képviselője lett; s a Südostforschung Valjavecnél — egyáltalában nem rejtetten — a „kulturlejtő” (Kulturgefälle) elméletével alapozódott meg. A német kultúrától lejtett Közép- és Kelet-Európa felé az út. S ez azt jelentette, hogy Kelet- és Közép-Európa kultúrájában a mechanikusan értett német „hatás” a legfőbb stimuláló tényező, e régió valamennyi jelentősebb kulturális teljesítménye német hatásnak köszönheti megszületését. A „hatás” fogalma a valjaveci interpretációban azonosul a passzív be- és elfogadásával, az „átadó” lesz a kultúra hordozója, a recepció alacsonyabb rendű folyamattá válik. Már csak elméleti szempontból is joggal emelte föl a magyar kutatás szavát Valjavecnak a hivatalos német birodalmi politikát a művelődéstörténet adataival alátámasztani igyekvő könyvével szemben. „Azt reméltük — vitázik Kósa János¹³ —, hogy ez a hatalmas tanulmány, amely mintegy öt nyelv kultúráját hasonlítja össze, módszertanilag is lényegesen előbbre fogja vinni az összehasonlító kultúrtudományt, tehát azt a tudományágat, amely a kultúrák egymásrahatásával és párhuzamos fejlődésével foglalkozik.” A továbbiakban aztán Kósa részletesen bizonyítja, hogy Valjavec miben téved, miben egyoldalú, mennyiben nem felel meg könyve a frissebb szemléletű komparatistikai és általában a tudományos elemzés követelményeinek. Egy másik magyar bíráló éppen a recepció problémaköréből, a recepció- és kapcsolatformákból indul ki: Valjavec könyvében „arról van ugyanis szó, hogy *egy* bizonyos nemzet kultúrája a különböző korszakokban mennyire jutott szerephez egy *másik* nemzet szellemi és anyagi életében. Maga a tárgyválasztás tehát nem elég történeti.” Ennek a „történetietlenség”-nek aztán egészen konkrét következményei vannak: „Mivel a német kultúra hatását keresi, hajlandó mindent németnek látni, ami a német kultúrában is megvolt, s más nemzeti kultúrák hatásait minden körülmények közt német közvetítésnek s ezzel német kulturális befolyásnak tartani.”¹⁴

Az idők folyamán módosult a hangnem, finomodott a módszer, amelylyel mind a kapcsolattörténet, mind pedig a délkelet-európai szintézis kérdését megközelítette a német irodalomtudomány. Szinte csak az alapfogalom, Südosteuropa megnevezése maradt változatlan: az általunk Kelet-Közép-Európának és Balkánnak tartott régió összefoglaló jellegű kategóriája. Bizonyos intézmények szétválasztják a Délkelet-Európa- és a Kelet-Európa-kutatást, ez utóbbit inkább a lengyel, orosz, ukrán, belorusz és balti területeket értve. De találkozunk olyan felfogással is, amely viszonylag egységes Délkelet-Európáról szól, és ennek a viszonylagos egységnek törté-

12. Valjavec, Fritz: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten*. I. München 1940.; Uő.: *Karl Gottlieb Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*. Budapest 1936. Az igazsághoz tartozik, hogy Valjavec szemlélete az idők folyamán némileg változott, faktografikus módszere azonban kevésbé. Vő.: Uő.: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*. I—V. München 1953—1970.

13. Kósa János: *Német kultúrhatalom Délkelet-Európában. Egyetemes Philológiai Közlöny* 75 (1941) 215.

14. Csapodi Csaba: *Fritz Valjavec: Der deutsche Kultureinfluss... Századok* 76 (1942) 464—465.

neti fejlődése szerint végzi el belső tagolását. „Südosteuropa ist (...) ein Raum Europas dessen Einheit primär aus den Gemeinsamkeiten seiner historisch-kulturellen Entwicklung, daneben aus der Wirtschaftsentwicklung hergeleitet wird, nicht dagegen aus geographischen oder ethnischen Überlegungen. Die letzteren erscheinen dafür häufiger im Rahmen der Unterteilung in die beiden Teilräume Donauraum und Balkan von Relevanz.” Gyakorlatilag Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Görögország, Albánia és (az európai) Törökország tartozik e felfogás szerint a vizsgált zónába.¹⁵

Südosteuropa azonban más tartalmi jellemzőkkel is rendelkezhet. Míg a történészek elsősorban a gazdasági-társadalmi mozgásokat, a politikai történet fázisait kísérik nyomon, és számukra a kultúra (így az irodalom) vagy az „ideológia” szférájában jut számottevő szerephez, vagy kísérő-jelensége, esetleg jelzője a társadalmi változásoknak, addig az irodalom-történész még akkor is, ha az irodalom szociológiai vonatkozásait elemzi, vagy a politikatörténettel közvetlenül érintkező mozzanatait kutatja, művészi irányzatokban, költői formákban, költői magatartásokban gondolkodik. Igen tanulságos ebből a szempontból Zoran Konstantinović tanulmánya.¹⁶ A romantika korának Délkelet-Európáját mutatja be. Abból a szempontból: hogyan támogatta, ösztönözte, egészítette ki egymást a nemzeti mozgalom és a romantikus irány. Anélkül, hogy a Délkelet-Európa-fogalom pontos meghatározására törekedne, a kelet-közép-európai és a balkáni irodalmak egy részére nagyjából-egészében jellemző eszméi, műfaji és részben előadásbeli vonatkozások leírásával a régió egy (művészi) korszakát jellemzi. Jórészt sikerül érzékeltetnie a romantikának mint irodalmi iránynak nem pusztán egy nemzeti irodalomra érvényes sajátosságait (mint amilyen pl. a patriotisztikus-nemzeti eszmék jelentkezése, a költői kifejezés humanista, forradalmi és demokratikus pátosza, a népdalok s általában a folklór szerepe stb.), másfelől a nemzeti mozgalmak fázisait kíséri nyomon, valamint a nemzeti mozgalom vezető rétegeinek a romantika költészetében megnyilatkozó radikalizálódását a Petőfi Sándor—Botev-típusú magatartásig.

A román Délkelet-Európa-fogalom különbözik a Konstantinovićétól, de általában a mai nyugatnémet felfogástól is. Mégis, Paul Cornea¹⁷ lényegében a Konstantinovićéhoz hasonló szempontok szerint végzi el periodizációt

15. Grothusen, K.—D.: *Südosteuropa und Südosteuropaforschung. Zur Lage der Südosteuropaforschung in der Bundesrepublik Deutschland.* In: *Osteuropa in Geschichte und Gegenwart.* Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag. Hg. von Hans Lemberg etc. Köln—Wien 1977. 412. Vö. még: 409. Nagyrészt ebbe a vonalba sorolható: Farkas, Julius von: *Südosteuropa.* Göttingen 1955.; *Südosteuropa und Südosteuropa-Forschung.* Hg. von Klaus-Detlev Grothusen. Hamburg 1976.
16. Konstantinović, Zoran: *Le conditionnement social des structures littéraires chez les peuples du sud-est européen à l'époque du romantisme. Synthésis. Bulletin du Comité National de Littérature Comparée de la République Socialiste de Roumaine* 1 (1974) 131—137. Vö. még: Uő.: *Die Modelltheorie in der vergleichenden Betrachtung bei den kleinen slawischen Völkern. Wiener Slawistisches Jahrbuch* 28 (1982) 53—64.
17. Cornea, Paul: *Sur la possibilité et les limites de la périodisation en littérature comparée.* In: *Actes du VIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée [=AILC].* Eds.: Eva Kushner, Milan V. Dimić. Stuttgart 1979. II. 33—43.

kísérletét, hasonló sajátosságokban látja a zóna jellegzetességeit: a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés eltolódásában, a nemzeti újjászülésben (a XVIII. század végétől), a felgyorsult fejlődésben. S ezeket a vonásokat egyként jellemzőnek tartja a román, a szerb vagy a magyar helyzetre. Módszertani alapelve a zóna tételezése (*rapproche zonale*).

Konstantinović egy előadásában¹⁸ felújítani látszott a magyar irodalomtudomány egykor kedvelt Dunatáj, Duna-Európa fogalmát, mikor *littératures danubiennes*-ként (magyarra Duna-völgyi irodalmaknak fordíthatnók) emlegette régióink irodalmait. Csakhogy hivatkozási anyagából tesszik ki: éppen nem ezt a valóban vitatható, mert inkább államkeretet, a történeti Magyarországot, illetve a Habsburg-Monarchiát az örökös tartományok nélkül, alapul vevő szemléletet érzi folytathatónak, hanem Klaniczay Tibornak egy 1962-es előadására¹⁹ hivatkozva, vele jórészt egyetértve, a kelet-közép-európai zónát véli egy regionális irodalmi szintézisben összefoghatónak, illetve az összehasonlítás „terepének”. Egyet ért Klaniczayval, ahogy a magyar szerző bírálja az 1930-as évek e tárgyú magyar kezdeményeinek néhány hibáját. E kritika jogosultságához aligha férhet kétség. De azt se felejtjük, hogy a bírált szerzők az elsők között próbálták meg zónánk viszonylatában alkalmazni az összehasonlító irodalomkutatás szempontjait, és regionális egységként felfogni az addig egészen más régiókban látott irodalmakat, méghozzá kapcsolataikban, kapcsolódásaikban. Másfelől az irodalom önelvű fejlődésének tételével szakítva részben szociologikusabb háttérrel, részben pedig kelet-közép-európai, sőt európai kontextusban rajzolták meg a magyar irodalom egyes fázisait. A Konstantinović által is említett szempontok a régiók kialakításához nem voltak elég meggyőzőek ahhoz, hogy az érdekelt nemzetek tudósait a szintetikusabb vizsgálatokra ösztönözzék. Természetesen nem annyira a szempontok változtak az 1930-as évek óta, mint inkább a módszertani eljárás. Konstantinović a földrajzi, etnikai és nyelvészeti „kritériumokat” sorolja föl, mint a regionális szintézis lehetséges meghatározóit. Önmagában a skandináv vagy a balkáni („földrajzi” kritérium!) irodalmak szintézise is elképzelhető, mint ahogy a szlavisztika vagy a „Duna-völgye” irodalmaié is. Hogy egyik vagy másik „kritérium” abszolutizálása miféle felemás megoldásokhoz vezet, azt éppen a „szlavisztikai” példákon tudjuk érzékeltetni. Ugyanazon a kongresszuson, amelyen Z. Konstantinović fölvetette a „*littératures danubiennes*” komparatistikai megközelítését, G. Wytrzens²⁰ a szláv „modern” elit-esztétikai folyóiratairól adott képet. Most nem térünk ki arra, hogy a szlovén vagy a cseh, a lengyel vagy az orosz „modern”, azaz általában a szimbolisták, a szecesszió írói jórészt ugyanazt a fordulatot hajtották végre az adott nemzeti (szláv) irodalomban, amelyet magyar vagy

18. Konstantinović, Zoran: *La littérature danubienne, approches methodologique d'un littérature comparée regionale*. In: *Actes du VIe Congrès de l'AILC*. Eds.: Michel Cadot, Milan V. Dimić, David Malone, Miklós Szabolcsi. Stuttgart 1975. 749–751.
19. Klaniczay, Tibor: *Die Möglichkeiten einer vergleichenden Literaturgeschichte Osteuropas*. In: *Vergleichende Literaturforschung in den sozialistischen Ländern 1963–1979*. Hg. von Gerhard R. Kaiser. Stuttgart 1980. 41–53.
20. Wytrzens, G.: *Die elitär-ästhetischen Zeitschriften der slavischen Modernen*. In: *Actes du VIIe Congrès de l'AILC*... 475–478.

a román modernnek a magukéban. Csak azt szeretnők gondolkodtatóul elmondani, hogy a szláv modernnek folyóirataiban leggyakrabban előforduló „nyugati” szerzők (D’Annunzio, Maeterlinck, Nietzsche, Poe, Samain, Wilde, Verlaine, Verhaeren) ugyanabban az időben magyar könyvsorozatokban, folyóiratokban, kiadványokban is helyet kapnak, sűrűn hivatkoznak rájuk, a XX. század első két évtizede „modern” magyar ízlése meghatározói közé tartoznak. S amit a cseh vagy a szlovén szimbolistákról, a lengyel vagy az orosz szimbolista-modernista folyóiratokról elmondhatunk, azt általában nem mondhatjuk el például a szláv szlovák szimbolista-modernista folyóiratokról, mivel ilyenek a XX. század elején nem voltak. Viszont a szlovák szimbolizmus egyes képviselőinek (pl. Vl. Roynak) nagy élménye a magyar Ady Endre, illetve a „*Nyugat*” c. folyóirat és íróköre.

Az irodalomtudományi szlavisztikának igen merev álláspontját képviselte Frank Wollman összegző műve.²¹ Konklúzióképpen azt hangoztatja, miszerint a „nyugati irodalomtudomány” *nemzeti irodalom*-fogalma a megszokott formában nemigen alkalmazható az egyes szláv irodalmakban. Ugyanis alig akad valamely más irodalom, amely a „nemzet” jelszavával úgy indult volna harcba a jogért és az egyetemes emberi értékekért, mint a szláv irodalmak. Ezek kifejezték ama roppant munkát, amelynek révén ez egységet alkotó törzsek egyfelől eltértek a nyugat-európai nemzetek útjától, másfelől feltartóztatták a keleti fajok „ezer esztendő előrenyomulását”-át (tisíciletý nápor ras orientálních).

A komparatiztika szempontjából nézve lényegesen kevésbé metaforikus, egyszersmind történetibb Slawomír Wollman érvrendszere.²² Történeti visszapillantásában joggal állapítja meg, hogy a szláv népek története „rendszerének” gondolata a barokk tudósok munkáiban merül föl. Ám azt is megkockáztatja, hogy a szláv irodalmak rendszert alkotnak. „Valós, történetileg működő rendszert” (reálný, historický fungující systém). Másutt *mezislovanský systém*-ről szól. Két kérdést vethetünk föl: 1. A barokk, majd később az ún. „nemzeti ébredés” korszakának legendákra és kevésbé forráskritikára alapított szemlélete vajon nem csupán — becses — történeti emlékként, historiográfiai dokumentumként fontos számunkra? 2. Az egyes szláv irodalmak oly merőben különböző feltételek közt fejlődtek, még a szláv irodalmi kölcsönösség ideájára is oly különbözőképpen reagáltak, illetve a szlávok rokonságát oly eltérően értelmezték, hogy ez e nagyszabásúnak vélt szisztéma jogosultságát legalább is megkérdőjelezi. A továbbiakban Wollman láthatólag csupán egynek gondolja ezt a típusú rendszert a lehetséges többi rendszer között, jöllehet a legfontosabbnak. Szerinte ugyanis a szláv irodalmak *organikus* rendszere, a balkáni irodalmak, Közép- és Délkelet-Európa irodalmi, a szovjet irodalom, valamint több más nemzeti irodalmat átfogó rendszer: mind-mind megfontolást érdemelnek, s hoz-

21. Wollman, Frank: *Slovesnost Slovanů*. Praha 1928. Az idézet a 236. lapon.

22. Wollman, Slawomír: *Metodologický základ srovnávacího zkoumání slovanských literatur*. In: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*. Praha 1978. 33–42. Vö. még: Uő.: *Metodologické problémy srovnávacího zkoumání slovanských literatur na sjezdech slavistů*. In: *Metodologické problémy slovanské literatury*. Red. koll.: Bernstejn, Sz. B., D’jakov, V. A. i dr. Moszkva 1978. 282–213.

zárulást jelentenek az európai és a világirodalom makroszisztémájának ismeretéhez. Sl. Wollman gondolatmenetéből következik, hogy egy (szláv nemzeti) irodalom több regionális szintézisben tárgyalható. A bolgár irodalom szláv is, balkáni is; a cseh közép-európai is, szláv is és így tovább. Az azonban nem elég világos előttünk, hogy az „organikus”-nak nevezett szláv irodalmi szisztéma egyes irodalmait csupán az etnikai rokonság ténye köti-e egybe, vagy az irodalmak valóban egy típusba sorolhatók-e. S ha igen, akkor csak „földrajzi” okokból említhetők-e együtt pl. a többi közép-európai irodalommal, vagy ezekkel is összefűzi-e a szóban forgó szláv irodalmakat „tipológiai hasonlóság”. S ha igen, vajon két különböző szisztémáról van-e szó. Feltehetőleg arról, hiszen a bolgár irodalom XVIII. századi jelenségeit nemigen lehet pl. a magyar felvilágosodás irodalmának jelenségeihez hasonlítani, és különösképpen a lengyel XVIII. század virágzó, felvilágosult eszmeiségű íróinak, irodalmi rendszerének megfelelőit nem leljük a bolgárban, de a bolgárnál kedvezőbb helyzetű szlovákban sem.²³ Amikor Karol Rosenbaum a szlovák irodalmi romantika közép-európai kontextusáról szól,²⁴ a kontextus fogalmát értelmezve az etnikai és nyelvészeti megfontolásokkal szemben a földrajzi „kritériumot” hangsúlyozta. A kontextus — Rosenbaum szerint — segédfogalom, amelyen nem csupán a kapcsolatok mennyiségi és minőségi elemeinek összességét értjük, hanem a párhuzamosságot is, a fejlődés hasonlóságait és eltéréseit, a romantikának és egyes tendenciáinak elhelyezkedését a szomszédos irodalmak fejlődésének keretében.

Ha a szlovák felvilágosodás vagy romantika példáját tartjuk szem előtt, elfogadhatónak látszik Rosenbaum kontextus-értelmezése, de általában aligha elégíti ki a regionális csoport képzésére való törekvés igényét. Ugyanis a kontextus ilyenképpen való értelmezése eleve a központba helyez egy adott nemzeti irodalmat. Ennek az adott nemzeti irodalomnak aspektusából szemléli más nemzeti irodalmak jellegzetességeit. A viszonyítási pont (ebben az esetben) a szlovák romantika, amely a cseh, a szlovén, a magyar, a lengyel romantikánál egy-két évtizeddel később alakult önálló stílussá és világ-felfogássá; amely ugyan tagadhatatlanul része a közép-európai romantikus tendenciáknak, de néhány vonatkozásban erősen elüt a lengyel—magyar—cseh—szlovén tendenciáktól. Márpedig a szomszédos irodalmak együttes vizsgálatakor nemigen látszik célszerűnek a legkevésbé „szabályos”, a leginkább „késve” megjelenő nemzeti irodalom alapként való felfogása.²⁵

Nem sokkal szerencsésebb a csoportképzés szempontjából Sergio Bonazza regionális szintézist felvázoló tanulmánya sem.²⁶ Tanulmánya címéből

23. Jogosnak érezzük M. Kudělka szkepszisét: A szláv közösség kérdései sem elméletileg, sem konkrét-történeti szempontból még nincsenek kidolgozva. Vö.: Kudělka, M.: *O slaviztike kak szfere poznanij*. In: *Metodologiceszkije problemü... 31.*

24. Rosenbaum, Karol: *Slovenský romantizmus v stredoeurópskom literárnom kontexte*. In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní zjazd slavistov* (Varšava 1973). Praha 1973. 37—46.

25. E kérdésről részletesebben: Fried István: *K otázke typologie romantizma niektorých východoeurópskych literatúr*. *Slavica Slovaca* 17 (1982) 302—315.

26. Bonazza, Sergio: *Le letterature slave della Monarchia Asburgica e quella austriaca del XIX secolo*. In: *Mondo slavo e cultura italiana*. Contributi italiani al IX Congresso Internazionale degli Slavisti Kiev 1983. Roma 1983. 38—54.

megtudjuk, hogy a Habsburg-Monarchia szláv irodalmairól lesz szó, konfrontálva a XIX. század irodalmával. Elfogadható az a tétel, hogy utópisztikus a szemlélet, amely a szokásaikra (costume), mentalitásukra, lelkületükre (indole), műveltségükre nézve különböző szláv népeket a szláv egységben (unità slava) együtt szemléli. Az is valószínű, hogy a közvetlen osztrák kormányzás alatt élt szláv népekben kialakulhatott valamiféle közös sajátosság. Az azonban már erősen megkérdőjelezendő, hogy a csehek, szlovákok, horvátok és szlovének művelődését „ügynevezett közép-európai, azaz Habsburg-monarchiabeli, azaz dunatáji, azaz osztrák kultúra”-nak lehet-e nevezni. Ha például a felvilágosodás eszmeisége jegyében keletkezett irodalmi alkotásokat vetjük egybe, akkor a „bibliotíná”-ban író J. Palkovič és B. Tablic „megfelelőit” aligha lelnők meg a horvát vagy a szlovén irodalomban. Mint ahogy V. Vodnik is egészen más költőtípust képvisel, mint cseh vagy szlovák kortársai. Amellett nem látjuk be annak jogosultságát, hogy a közép-európai régióba a történeti Magyarország északi megyéiben és pl. Békés megyében élő szlovákok beletartoznak, de például a Pest-Budán színvonalas irodalmat író, könyveket, majd lapokat kiadó, tudós társaságot alapító-fenntartó, színi előadást produkáló szerbek nem. Arról nem is szólva, hogy ugyanebben a városban működött harminc esztendőn keresztül Ján Kollár, aki itt írta-jelentette meg a szlávok irodalmi kölcsönösségéről szóló értekezését. További kételyünk, hogy a Bonazza által felsorolt népek művelődését fenntartás nélkül lehet-e habsburginak vagy osztráknak neveznünk. Még ha Ausztriát olyan értelemben fogjuk is fel, mint a történeti Magyarországot, és a nemzeti öntudat jelentkezése előtti korszakról feltételezzük, hogy a „hungarus”-tudat megfelelőjeként létezett egy „austriacus”-tudat, akkor is jogosulatlan az államiságát mindvégig őrző Horvátország irodalmát osztráknak vagy habsburginak vélni. Andrija Kačić Miošić vagy Antun Matija Relković horvát költő voltuk mellett nem tarthatók osztrák- vagy Monarchia-tudatú szerzőknek, erre nem találhatunk adatot. A németül is verselő, vagy színdarabot, értekező prózát író alkotók többnyire csak nyelvükben németek (osztrákok), de nem tudatukban. Anton Linhart történeti munkát és színdarabot írt németül. Történeti munkájában szűkebb hazája historikumáról adott számot, színműve a polgári színjáték próbájával szolgált. Még a Habsburg-birodalmi patriotizmus gondolatának népszerűsítésével jelentkező bécsi újságok is a nemzeti irodalmaknak, történetírásnak szállítottak adalékokat, témákat. Semmiképpen sem téríthették el szándékaiktól a mind erősebben feltámadó, végső céljukban szeparatista mozgalmakat. Ha az ausztrószláv „ideológiára” gondol Bonazza, melynek oly neves képviselői voltak, mint Dobrovský és Kopitar, majd pályája jelentős szakaszán Palacký, akkor sem szűkíthető le a kérdés az austriacus-tudat különböző formáira. S ha már „civiltà ... danubiana”-ról szól, akkor miért nem említi a magyar irodalmat, ha a nyelvismeret hiánya miatt nem eredeti nyelvű olvasmányok, de legalább fordítások alapján? Bonazza konklúziója a lehető legtöbb kételyt támaszthatja: „Közép-Európa irodalma nyelve szerint német, cseh, szlovén, horvát és szlovák, de érzése szerint Habsburg-Monarchiabeli (La letteratura mitteleuropa è tedesca, ceca, slovena, croata, slovacca di lingua, ma asburgica di sentire).” Még a jozefinizmusért rajongó Dositej Obradovićot és pályája egy szakaszán

Kazinczy Ferencet sem nevezhetjük Habsburg-érzületűnek, a hivatali, illetve katonai karriert befutó Mažuranić, illetve Preradović horvát nemzeti költő volta sem vonható kétségbe. Ugyancsak képtelenségnek érezzük azt, ha valaki Oton Župančić vagy Krleža életművét ilyen értelemben szembesíti osztrák kortársaiéval. Tanulságos ha a Monarchia összeomlását „lereagáló” regényekre vetünk egy pillantást. Hašek *Švejkje*, J. Roth *Radetzky-Marscha*, Krleža *Glembay*-ciklusa jól mutatja a különbségeket (nemcsak a nyelvben, hanem) az érzésben (is). Bonazza tévesen alkalmazta Claudio Magris szugesztív erejű téziseit a Habsburg-mítoszról.²⁷ Magris ugyanis az osztrák irodalom jelenségeit elemezte, s a nemzetek fölötti Ausztria képzetének osztrák irodalmi változatait mutatta be. Kétségtelen, hogy a Monarchia, az államkeret azonossága, az ebből következő hasonló oktatási rendszer, kormányzási mód, hivatali apparátus stb. hatással volt a társadalomra, az érintkezés formáira, alakította a mentalitást (kérdés: mely rétegeket?). Az sem tagadható, hogy a több évszázados együttélés a gondolkodásnak számos hasonló reflexét alakította ki. Megfontolandó, hogy főleg a XIX. század második felétől (de jóval csekélyebb mértékben korábban is) a városrendezésben, a középületekben mutatkozó hasonlóság is megfigyelhető az egykori Monarchia nagyvárosaiban. Illetve említést érdemel a felsőbb rétegek ízlésének hasonlósága, a közép- és kispolgári rétegek szintén hasonló operettkultusza stb.²⁸ A Habsburg-Monarchia tehát államkeretként számba veendő az irodalomtudományi komparatistika regionális szintéziseinek formálásában is, de hibát követünk el, ha kizárólagos jelentőséget tulajdonítunk ennek a politikai, de sohasem teljesen kulturális egységnek. S tekintetbe kell vennünk, hogy a nemzeti irodalmak 1918 előtt nem feltétlenül éltek egy államban (ahogy ma sem). Lengyelország utolsó felosztása, 1795 után az orosz, a porosz és az ausztriai állam keretén belül élt tovább a lengyel művelődés, azonkívül főleg 1830 után az emigrációban, Franciaországban és Svájcban is. A szerbek a „nagy vándorlást” követőleg, a XVII. század végétől kezdve Velencében, Magyarországon, Ausztriában, Oroszországban szervezték a maguk kulturális életét. Ilyen módon, később látni fogjuk, milyen mértékű megszorítással fogadhatjuk csak el az összehasonlítás meghatározó tényezőjéül a többnemzetiségű államot. Erről a kérdésről megfontolkodtató szempontokat ad Dionýz Ďurišinnak egy tanulmánya.²⁹ A nemzeti irodalmak meghatározott csoportját közbülső fokként (Zwischenstufen) kezeli a világirodalom és a nemzeti irodalom között. Szerencsés kifejezéssel „interliterarische Gemeinschaft”-ként szól e csoportokról, amelyeknek példájául Csehszlovákiát, Jugoszláviát, Spanyolországot emlegeti.

27. Magris, Claudio: *Das habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*. Salzburg 1966.; vö. még: Weiss, Walter: *Österreichische Literatur — eine Gefangene des habsburgischen Mythos? Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 43 (1969) 333–345.

28. Csáky, Moritz: *Identität in der Operette zu finden? Das Erbe der Donaumonarchie im Lebensgefühl ihrer Völker. Die Presse* 16/17. April 1983. Spectrum: I.

29. Ďurišin, Dionýz: *Spezifische Formen interliterarischer Gemeinschaften*. In: *Komparatistik. Theoretische Überlegungen und südosteuropäische Wechselseitigkeit*. Festschrift für Zoran Konstantinović. Hg. von Fridrun Rinner und Klaus Zerinschek. Heidelberg 1981. 63–70.

A magunk részéről lényeges különbséget látunk Spanyolország, illetve Csehszlovákia és Jugoszlávia irodalmainak egymáshoz való viszonya, kapcsolatrendszere, illetve az ezekben az államokban élő nemzeti irodalmak szűkebb és tágabb „kontextusá”-nak jellege között. A különbségek okát

1. ezeknek az államoknak politikai történetében,
2. irodalmi nyelvük történetében és ezzel szoros összefüggésben,
3. a nyelvnek (nyelveknek) a mindenkori állami életben elfoglalt helye történetében látjuk.

A közös bennük, hogy mindhárom ország több nyelvű, több nemzeti-ségű. Csakhogy Csehszlovákiában a cseh és a szlovák mellett pl. ukrán és magyar irodalom, Jugoszláviában az egyes köztársaságokban a szláv irodalmak mellett albán, román, magyar irodalom is él, s ez utóbbiak képviselte irodalmi típusba sorolhatjuk a szintén szláv ruszint is.

A szlovák irodalomtudományban sűrűn olvashatunk „cseh—szlovák kontextus”-ról,³⁰ amelynek történeti megalapozottságát hangsúlyozzák. Utalnak a huszitizmusnak a szlovákok által is lakott vidékekre terjedő hatására, majd azokra a cseh bibliai nyelven író költőkre, írókra, akik cseh almanachokban, folyóiratokban is publikáltak, illetve akik a cseh irodalomtudományos életnek is részesei lettek. Đurišin említi a két nemzeti irodalomban otthonos (szlovákul: dvojdomovost', németül: Zuhausesein in zwei [mehreren] Literaturen) szerzőket, mint amilyen Rousseau, aki a francia és a svájci irodalomban „otthonos”, vagy Jilemnický, aki cseh származású ugyan, de a szlovák regényírásnak lett képviselője. Az előbbi esetben genetikusan, az utóbbi esetben „intencionális” jellegű dvojdomovost'-ról van szó. Ilyen és ehhez hasonló jelenségek megtalálhatók szlovén—szerb—horvát viszonylatokban:³¹ Stanko Vraz szlovénból horvátra váltott át az illirizmus eszméinek a hatása alatt, Ivo Andrić horvát költőnek indult, és szerb írónak vallotta később magát: az a fajta kettős irodalmiság (biliterárnost', Biliteraritát'),³² amely Palkovič és Tablic, majd Kollár és Šafárik nemzedékét jellemezte, azonban még a szerb—horvát irodalmi kontextust sem hatotta át. Más kérdés, hogy a szlovák írók egy része ezenkívül magyarul és németül is írt, nem pusztán alkalmi cikkeket. Pl. Ján Chalupka, aki szórványos előzmények után a szlovák vígjátékírás megteremtője lett, magyar nyelvű színdarabjával részt vett a Magyar Tudós Társaság pályázatán. Míg német nyelvű pamfletregényét a külföld megnyerésére, a szlovák ügy „nemzetközi” képviselőjére irányuló igyekezeteként könyvelhetjük el.³³ Miként Kazinczy Ferenc is ismertette a bécsi folyóiratokban a magyar irodalom friss

30. Đurišin: i. m. jegyzetanyaga.

31. Erről újabban: Klátik, Zlatko: *Problematika juhoslovanského literárneho spoločenstva*. Slovenské pohľady 93 (1983) 10: 100—106.; Pogačnik, Jože: *Komparativna jugoslavistika*. Naši razgledi 31 (1982) 22 (741): 656—657.

32. A kifejezés Rudolf Chmeltől származik, és a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok jellegének megjelölésére szolgált eredetileg. Vö.: Chmel, Rudolf: *Literatúra v kontaktoch*. Bratislava 1972. Sajnálatos, hogy a szlovák szerző a továbbiakban nem dolgozott ennek a nagyon fontos kategóriának meghatározásán.

33. Sziklay, László: *Maďarský pisaná veselohra slovenského dramatika*. Slovenské divadlo 5 (1957) 2: 101—114.; Fried István: *Výsledky a úlohy výskumu slovensko—maďarských literárnych vzťahov*. Slovenská literatúra 26 (1979) 186—191.

termékeit. Chalupka magyar nyelvű színdarabjának témája, figurái, sőt az akadémiai jutalom megpályázása a magyar irodalom hasonló jelenségeihez való kapcsolódásának, egy másik nyelvű irodalmi rendszerbe való beilleszkedésnek szándékáról tanúskodnak. Hasonló példát említhetünk egy korábbi periódusból. A cseh bibliai nyelvre Anakreont és más antik görög költőket fordító Samuel Rožnay *németre* fordította Csokonai Vitéz Mihály költeményeit is, és általában népszerűsítette a német nyelvterületen (Bécsben és Tübingában megjelenő folyóiratokban) Csokonait, Kisfaludy Sándor szerelmi versciklusát.³⁴ Ez utóbbi aztán Rožnay német tolmácsolásán keresztül jutott el a cseh irodalomba, ahol hasonló versciklus és strófaszerkezet megteremtésére ösztönzött.³⁵ Példáink nem teszik kétségesse egy óvatosan tételezett cseh—szlovák kontextus létét, bár a dvojdomovost' fogalma helytállóbbnak látszik a félreérthető kontextus-kategóriánál.³⁶ Viszont ha elfogadjuk is az ilyen jellegű kontextust komparatistikai alapegységként, akkor sem zárhatjuk ki más nemzeti irodalmak, más nyelvek bevonását (példánknál maradva) a szlovák nemzeti irodalom fejlődésének vizsgálatából, másfelől az irodalmak közötti kapcsolatoknak regionális szempontú elemzéséből. Adott esetben Rožnay vagy Chalupka tevékenysége nyilvánvalóan nem része, nem periódusa a német vagy a magyar nemzeti irodalomnak. De az is nyilvánvalónak tetszhet, hogy pl. a cseh—szlovák „kontextus” koronként változó tartalmát a német (osztrák), illetve a magyar irodalom egyes jelenségei, az onnan érkező impulzusok, a nem szláv nyelvterületen létrejött alkotások számottevő mértékben alakítják, színezik. Így a cseh—szlovák kontextust csak bizonyos területen érezzük relevánsnak, és nem hiszünk egy változatlan tartalmú, kizárólag az etnikai rokonsággal és egyes alkotók kétnyelvűségével vagy kettős irodalmiságával jellemzett kontextusban. A cseh—szlovák irodalmi, nyelvi, kulturális kapcsolatokban, kölcsönhatásokban, közös fejlődési fázisokban nem csupán az etnikai rokonság és az időnként majdnem nyelvi közösségnek nevezhető irodalmiság tudata munkál. Az elemzésnek a divergenciára utaló tényezőket is fel kell tárni, például a cseh bibliai nyelvvel szemben az önálló szlovák irodalmi nyelv kialakítására, elfogadtatására irányuló szándékokat is. Mint ahogy az illirizmus egyneműsítő, nyelvi homogenitásra törekvő kísérleteivel szemben Prešeren és Matija Čop az „önelvű” szlovén irodalom és irodalmi nyelv megteremtésére vállalkoztak. S bár a szláv irodalmi kölcsönösség elmélete, a szlávok összefogásának gondolata ezektől a bizonyos mértékben — nyelvi-eg-irodalmilag — „szeparatista” alkotóktól sem volt teljesen idegen, a szlávizmus mellett azonban másfelé is tájékozódtak, illetve a szláv iro-

34. Fried István: *Csokonai nyomában. Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972) 186—191.

35. Sárkány Oszkár *Válogatott tanulmányai*. Szerk. és jegyz. ellátta: Sziklay László. Budapest 1974.

36. Segédfogalomként megfontolandó a „szomszédos irodalmak”, a Nachbarliteraturen. Vö.: Barbarič, Štefan: *A nemzeti afirmáció mint a közép-európai romantika jellegzetessége. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 7 (1975) Nr. 25.: 15—21.; Sziklay László: *Die Entwicklung der Gesichtspunkte und der Methode im Unterricht einer slawischen Literatur im ungarischen Hochschulwesen. Studia Slavica* 25 (1979) 399—406.

dalmakon belül azoknak az áramlatoknak engedtek teret, amelyek a nemzeti mozgalomnak a költészettel szemben támasztott igényeit igyekeztek ki-elégíteni.

Kérdés, hogy miféle *egyéb* kritériumai lehetnek a több nemzeti irodalmat átfogó közösségnek (interliterarische Gemeinschaft). S. Bonazza dolgozatának mindenesetre megszívlelendő gondolata, hogy a Habsburg-Monarchiában jól-rosszul, mégis évszázadokig együtt élt népek anyagi és szellemi kultúrájának találkozása érdekes-értékes közép-európai képződmény. Vajon csak grammatikailag-nyelvileg kell-e vizsgálnunk pl. Hašek *Švejk*jének K. u. K.-frazéológiáját? Vajon a Bécsben a XIX. század elején megjelenő lapok (*Annalen der Literatur und Kunst*, *Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung*, *Vaterländische Blätter*, Hormayr *Archivja* etc.) miért biztosítottak lehetőséget lengyel, magyar, szerb, horvát, szlovák, cseh könyvek ismertetésére? Miért adtak teret Kopitarnak, Dobrovskýnak, Kazinczynak, S. Rožnaynak, Romy Károly Györgynek, hogy tanulmányaikkal, etimológiai-nyelvészeti írásaikkal, recenzióikkal, fordításaikkal közvetítsék a Monarchia népeinek irodalmi-tudományos vállalkozásait? Mivel magyarázhatjuk, hogy a budai Egyetemi Nyomda a latin, görög, német, francia, olasz nyelvű kiadványok mellett az állam valamennyi nyelvén jelentetett meg könyvet?³⁷ Hogyan értékeljük azt az Eckhardt Sándor által is már említett tényt, hogy Pest-Buda a XIX. század elején román, szerb, szlovák, magyar, újkörög kulturális (és részben politikai) törekvések színhelye,³⁸ nem is szólva az itt megjelenő német nyelvű hírlapokról, amelyek valamennyi említett nemzeti mozgalom számára megnyitották hasábjait?³⁹ A szűkebb, inkább az államkeret biztosította „regionális” egység és a tágabb, az államkeret szempontja mellett etnikai, földrajzi, nyelvi és más kulturális kritériumokat is számba vevő regionális egység: vajon alacsonyabb és magasabb rendű megvalósulása-e ama köztes fokozatnak (Zwischenstufe), amely végső célja szerint (?) az európai vagy a világirodalom szintézisében foglalná el igazi helyét? A kérdések fölös bőséggel folytathatók. Még egy közülük fel-tétlenül idekívánczik:

a soknemzetiségű állam — önmagában — felfogható-e Đurišin szavával élve több nemzeti irodalmat átfogó közösségnek? Tehát nemcsak Spanyolország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, hanem például a Habsburg-Monarchia,

37. Az Egyetemi Nyomda tevékenységéről újabban figyelemre méltó tanulmánykötet jelent meg: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae*. Red.: Király Péter. Budapest 1983.

38. Sziklay, László: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: *Littérature hongroise — littérature européenne*. Red.: István Sötér et Ottó Süpek. Budapest 1964. 227—254.; Uő.: *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südoesteuropäischer Kulturen in Ofen-Pest zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. In: *Die Stadt in Südoesteuropa. Struktur und Geschichte. Südoesteuropa-Jahrbuch 8*. München 1968. 113—127.

39. Sziklay László: *A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei*. *Magyar Könyvszemle* 98 (1982) 23—34.; Fried István: *Schedius Lajos és folyóirata*. Uo. 81—94.; Uő.: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts. Arbeiten zur deutschen Philologie* [Debrecen] 9 (1975) 95—110.; Uő.: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései*. *Magyar Könyvszemle* 99 (1983) 89—101.

a történeti Magyarország, illetve Kanada vagy India. Egyes korszakokban a társadalom hétköznapijaiban nem érvényesül-e erőteljesebben az állam hatása, a hivatalos nyelvhasználat, mint az irodalmi művekben, a röpiratokban, vagy esetleg a sajtóban megfogalmazott szép ábránd az etnikai vagy nyelvi alapú rokonságról? S ez a tény hatással van-e az irodalmi érintkezésekre? Hadd utaljunk Mácha német nyelvű, Hviezdoslav és Rebreanu magyar nyelvű zsenjeire, Bessenyei György német nyelvű novellájára, folyóiratára! A *dvojdmovost'*, a két irodalomban honos költő, alkotó szinte minden soknemzetiségű országból visszaköszön.

Problémafölvetésünktől talán nem lett a kérdéskör nehezebben áttekinthető, viszont fény derülhetett bizonyos nézetek, regionális szintézisek vitatható pontjaira. Már az önmagában feltűnő, hogy a nagyobb régiók szintetikus feldolgozására eddig inkább történészek vállalkoztak. Ők kísérelték meg az általuk majdnem egyöntetűen Kelet-Európának nevezett régió tartalmi jegyeinek tisztázását. Az irodalomtörténészek közül az összefoglaló *szláv* irodalomtörténetek megírására akadt vállalkozó.⁴⁰ A történészek közül Klaus Zernack kísérlete⁴¹ különösen érdekes, minthogy vázlatában hangsúlyozza a régió történelmi fejlődésének sajátosságait. S ha csoportosítási szempontjai mechanikusnak látszanak is, még az irodalomtudományi komparatizistikának is szembe kell nézni velük. Igen rokonszenves, hogy a két világháború közötti német Kelet-Európa-kutatásról (Osteuropa-Forschung) a megfelelő mértéktartással és bírálattal nyilatkozik: *die problematische ostkundliche Tradition* — írja. A kelet-európai régiót négy nagy területre osztja föl: Kelet-Közép-Európa (a mai NDK, illetve a történeti Poroszország, Lengyelország Litvániával, Csehszlovákia), Délkelet-Európa (Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Albánia, Románia, Bulgária, Bizánc, illetve Görögország, az oszmán birodalom—Törökország), Északkelet-Európa (Svédország, Finnország, Dánia, balti országok—balti államok, Hansa-városok), Oroszország. Ugyanakkor azonban a négy területet részletezve Kelet-Közép-Európáról az alábbiakat olvashatjuk: „Ostmitteleuropa umfaßt (...) das westslawische Siedlungsgebiet in seinen geschichtlichen Wandlungen von der Elbe—Saale-Böhmerwald-Grenze im Westen bis in die Gebiete der kulturellen Ausstrahlung des jagellonischen Polen-Litauen in der ostslawischen Gebiet hinein. Im Norden gehören — in macherlei Hinsicht freilich als Übergangszone nach Nordosteuropa — die baltischen Lande, das alte Livland, dazu im Süden sind Ungarn und Siebenbürgen, Kärnten-Slowenien und die beiden Kroatien, wenngleich hier unter manchen Aspekten Überschneidungen mit der Reichweite des Südosteuropabegriffs vorkommen.”

Zernack szempontjai politikátörténeti jellegűek, vázlatos áttekintése a politikai változásokat emeli ki mint egyes korszakok jellemzőit. Nem az eszmeáramlatokat helyezi az előtérbe, hanem az évszázadok során lassan változó állam-, illetve nemzetképződési feltételeket:

40. Georgiev, Emil: *Szlavjanszki literaturi v ocserki i obrazci*. I—II. Szofia 1949—1950.; Uő.: *Ocserkata po isztorija do pobedata na realizma v szlavjanszkiite literaturi*. Szofia 1958.

41. Zernack, Klaus: *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*. München 1977.

— 12—14. szd.: Christianisierung und Nationsbildung; Zivilisatorische Verwestlichung und geschichtsregionale Differenzierung;

— 15—16. szd.: Ostmitteleuropäische Ständefreiheit, más néven a Jagellók korszaka;

— 16—18. szd. közepe: Das nordosteuropäische Zeitalter der nördlichen Kriege; Russlands Vormacht in der osteuropäischen Geschichte.

Ennyiből is érzékelhető Zernack módszere, amellyel a kelet-európai térség általa dominánsnak vélt jelenségeit emeli ki, s e leglényegesebb változásokból alakítva ki a korszakokat. Erősen vitatható ez a módszer, jóllehet a kultúra története során is elképzelhetőnek tartjuk egyes területek különösen fontos szerepét egyes korszakokban, mint például a lengyel reneszánsz, majd barokk, illetve az adriai-tengerparti reneszánsz és barokk irodalmi-művészeti jelenségeket, vagy az orosz regény fejlődését a XIX. században, a szecessziónak, a szimbolizmusnak a XX. század első évtizedeinek szlovén, cseh, magyar és lengyel irodalmát etc. A másik vitapont lehet az egységes régiónak felfogott Kelet-Európa alrégióinak elhatárolása. Lehetséges-e az 1918-ban megalakult Csehszlovákiát elválasztani egyfelől Ausztriától, másfelől Magyarországtól. Tegyük ehhez gyorsan hozzá, hogy az osztráknak tartott irodalom több jeles képviselője csehországi illetőségű (Rilke, Werfel, Kafka, M. Brod, korábban Stifter), így ebben az esetben és másutt az „Übergangszone” fogalma kevésbé elégíti ki az irodalom kutatójának csoportalkotási igényét. Nem egészen megnyugtató a történeti Poroszország (Brandenburg) besorolása sem, illetve határozott elválasztása más, ugyancsak keleti német területektől (pl. Szászországtól). Sem politikailag, sem kulturális tekintetben nem lehet múltó epizódnak felfogni a lengyel-szász perszonáluniót. Mint ahogy a Jagellók Magyarországon nem túlságosan hosszú ideig tartó korszakát (1490—1526) sem tekinti Zernack annak. A Jagello-korszak jelentőségét a magyar kultúrában az irodalom- s a művelődéstörténet adatai is alátámasztják, s a cseh-osztrák-magyar kapcsolatok kutatói is hangsúlyozzák.

A magyar történészek a társadalom- és a gazdaságtörténet szempontjait általában a politikatörténet fölé helyezik. Olyan, belső tagozódásai ellenére homogén Kelet-Európában gondolkodnak, amelyben huszonhét nép kereste történelme folyamán „honját a hazában”. Arató Endre szerint⁴² a régióra az jellemző, hogy Nyugat-Európához képest jelentős a gazdasági-társadalmi elmaradás; valamint az, hogy soknemzetiségű államok találhatók területén (bár az előbbi többé-kevésbé az ibériai félszigetről is elmondható). Ennek következtében a polgári átalakulás összefonódik a nemzeti függetlenség kérdésével. A nemzeti kérdés kerül a polgári jellegű átalakulás zászlóvivői gondolkodásának középpontjába. A polgári típusú nemzeti mozgalmak a legtöbb területen nyelvi-kulturális formák között indultak meg, minthogy az önálló nemzet egyik legfontosabb ismervének a nyelv számított.

42. Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Budapest 1971.

Niederhauser Emil kiegészíti Arató fejtegetéseit,⁴³ és a korábbi magyar kutatások tipológiai meghatározásait felhasználva, lényegében két nemzet-típust különböztet meg ebben a régióban:

1. amelyeknek megvan a teljes feudális struktúrájuk;
2. ahol nincs nemesi uralkodó osztály.

Ennek következtében nemesi és nem-nemesi nemzetekről szól, „ez a megállapítás egész Kelet-Európára érvényes”. Niederhauser a társadalmi tipológiát a nyelvi tipológia formájában is alkalmazza:

1. A nemesi nemzetek és a görögök abba a csoportba tartoznak, ahol már korábban is volt irodalmi nyelv;
2. A nem-nemesi nemzetek e szempontból abba a csoportba tartoznak, ahol ilyen általánosan elfogadott irodalmi nyelv nem volt.

Érezvén az ilyen tipológia korlátozott érvényességét, az értekező megjegyzi, hogy léteztek átmeneti formák is.

Ugyancsak e kettős felosztást alkalmazza Niederhauser a felvilágosodás recepciójára: az *első típus* esetében a felvilágosodás (vagy annak meglevő ismérvei) mintegy belenőttek a nemzeti megújulási mozgalomba, a *második típus* esetében nem, vagy alig volt meg a felvilágosodás, de még annak közvetlen, XIX. század eleji utóélete sem (Niederhauser a bolgárokról, albánokra, a balti népekre gondol).⁴⁴

Még egy idézet Niederhausertől, hogy lássuk: miképpen jellemzi a felvilágosodás recepcióját. „A nemesi nemzeteknél, elsősorban a lengyeleknél és oroszoknál, kisebb mértékben a magyaroknál vagy ezzel párhuzamosan a horvátoknál, az eredeti alkotás szintjén reprodukálódott a nyugati felvilágosodás, az előbbieknél a franciára emlékeztető szélességben, az utóbbiaknál inkább a német beszűkített és mérsékelt változatban (mert a reformerek társasága azért mégis néhány egyén volt csupán). Politikai és filozó-

43. Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest 1977. Niederhauser tipológiai kísérlete jelentős vitát váltott ki. Vö.: *Les Lumières en Hongrie en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred 2-5 octobre 1972. Budapest 1975. Niederhauser tézisei: 17–21. Walter Markov „ellentézisei”-ben az állítja, hogy a szlovákok vagy a szlovének sem a „nation non-nobiliaire”, sem a „nation paysanne” kategória alá nem sorolhatók, „sondern tout court überhaupt noch keine Nation”. (45.) Markov figyelemztet a horvátok és a románok megosztottságára etc. A románok helyzetét Paul Cornea világította meg. (59.) Niederhauser válasza: 63. Vö. még: Niederhauser, Emil: *Das wirtschaftliche und soziale Program der nationalen Wiedergeburtbewegungen in Osteuropa*. In: *Studies in East European Social History*. Leiden 1977. I.: 153–176.

44. Vö. 43. sz. jegyzetben i. m. Vö. még: Niederhauser, L.: *Les lumières en Europe Orientale et les débuts des mouvements nationaux*. *Slavica* 14 (1976) 167–179. A felvilágosodás „utóéleté”-ről vö.: Bojtár, Endre: *Die Aufklärung in Ost-Europa*. *Acta Litteraria Ac. Sc. Hung.* 20 (1978) 251–291.; Uő.: *Die Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*. In: *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*. Hg. von László Sziklay. Budapest 1983. 66–115. Az e tanulmányokban kifejtett felvilágosodás- és klasszicizmusfogalomtól eltérő álláspontot képvisel: Fried István: *Der ost-mitteleuropäische Klassizismus (Gesichtspunkte zu einer begrifflichen Klärung)*. *Studia Slavica* 27 (1981) 53–80.

fiai eszmerendszerré állt össze tehát itt is, az eredetihez hasonló sokszínű formában, számos változatban, amelyek a részletekben néha homlokegyenest ellenkeztek egymással.”

Más, sok tekintetben hasonló, néhány lényeges ponton azonban eltérő véleményt idézünk föl: a román felfogás szerinti Délkelet-Európára vonatkozólag állapítja meg egy kutató, hogy a nemzeti öntudat formálásának korszakára jellemző az ellentét a felvilágosodás egyetemessége és a nemzeti jelenségek között (opposition entre l'universalisme des Lumières et le phénomène national).⁴⁵ Egy francia Délkelet-Európa-kutató pedig a szellemnek a tudomány által történt felszabadítását mezezi meg a nemzeti emancipáció fő ismérvének, és ez feljogosít a Lumières fogalom használatára.⁴⁶ Mirambel a nyelv és az irodalom szerepét elemzi, ezeket tartva a nemzeti öntudat „vektor”-ainak. E gondolatmenet lezárásául Sziklay László programadó tanulmányának⁴⁷ bevezető téziseit idézzük. A dolgozat kiindulópontul elfogadja a kelet-európai régió létét, valamint a magyar történészek tételét a kétféle nemzettípusról. Már ebben a korai tanulmányban is megfigyelhetjük a módosítás szándékát. Sziklay ugyanis felismeri, hogy a XIX. század második és részben már első felének orosz irodalmi fejlődésétől jócskán eltér a régió többi irodalmának fejlődése. Pl. sehol sem ért el a *regény* az oroszhoz hasonlóan kiemelt szerepet, ellenben a terjedelmesebb verses epikának vagy bölcséleti költeménynek általában fontosabb szerep jutott. Puskin verses regényéhez hasonló művek jóval később jelentek meg a kelet-közép-európai irodalmakban, Gogol korai elbeszéléseinek nemigen akad párja. A másik — lényeges — eltérés: a balti népek irodalma kimarad az elemzésből. Sziklay is hangsúlyozza a „feudális kötöttségek” fennmaradását, a soknemzetiségű állam ténye mellett azt is, hogy Kelet-Európának „alig van tájegysége, ahol ne több nemzetiség élne egymás mellett, sőt együtt, keverten”, a városi kultúra hagyományainak, a Londonhoz, Párizshoz vagy Weimarhoz hasonló városi központoknak hiánya a régió jellegzetességei közé tartozik. Sziklay hangsúlyozza a „fejlődés” utolérésére irányuló erőfeszítéseket, a „népiesség” és a népihez idomulás jelentőségét, a nyelvújítások esztétikai-irodalmi vonatkozásait, bizonyos műfajok dominanciáját etc. Egy részletkérdésről szóló előadásában némileg módosítja 1962-es elgondolásait. Az érdekelt nemzetek kulturális fejlődésének egyik leglényegesebb karakterisztikumát a periodizációban megnyilvánuló ütemeltolódásban fedezi föl (un des aspects les plus caractéristiques du développement culturel des nations intéressés: c'est le *décalage chronologique*

45. Georgescu, Valentin Al.: *La philosophie des lumières et la formation de la conscience nationale dans le Sud-Est de l'Europe*. In: *Les Lumières et la Formation de la Conscience Nationale chez les Peuples du Sud-Est Européen*. Actes du Colloque international organisé par la Commission de l'AIESEE. Bucarest 1970. 23—42. Az idézet a 40. lapon.

46. Mirambel, André: *La littérature et la langue, vecteurs de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est européen*. In: Uo. Az idézet a 19. lapon.

47. Sziklay, László: *Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte*. *Studia Slavica* 9 (1963) 311—335.; Uő.: *A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről*. In: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései*. Budapest 1974. 11—67.

dans la périodisation).⁴⁸ Az ebben a tanulmányban már kelet- és közép-európainak nevezett régió „tragikus politikai helyzet”-e miatt csak késleltetett fejlődésről beszélhetünk. További jellemzők: a (nemzeti) régi dicsőség, valamint a nép- vagy a népnek hitt költészet kultusza. A felgyorsult fejlődés a szerb irodalomnak is jellemzője, Dragiša Živković szerint, aki a kontinuitás hiányát is megemlíti („Ona je nekontuirana”).⁴⁹

Szembetűnő tény, hogy mind a magyar történészek, mind pedig általában az irodalomtörténészek előszeretettel foglalkoznak a „nemzeti megújulás”, illetve a felvilágosodás és a romantika periódusával, azaz a modern értelemben vett nemzeti öntudat megjelenésének korszakával, amikor a tudós-egyházi nyelvek univerzalizációja fokozatosan adta át a helyét az anyanyelvnek, illetve amikor az anyanyelvet próbálták meg „jogaiba” helyezni. A szovjet kutatás a nemzeti kultúrák alakulása korszakának nevezi ezt a periódust,⁵⁰ másutt nemzeti újjászületésnek, amely a XVIII. század végén kezdődik és a XIX. század 70-es éveig húzódik el egyes területeken.⁵¹ A Közép- és Délkelet-Európának nevezett régió ekkor járja meg az utat a feudalizmustól a kapitalizmusig, lényegében tehát átmeneti korszak (epocha perechoda), amikor létrejöttek a kapitalista viszonyok, kialakultak a nemzetek és a nemzeti kultúrák, harc kezdődött az új, független nemzeti államok megteremtéséért vagy pedig a korábban elvesztett politikai függetlenség helyreállításáért. Másutt⁵² csak kifejezésben, szinte jelentéktelen árnyalatokban tér el a megfogalmazás. A XVIII. század második felétől (egyes országokban a hatvanas, más országokban a hetvenes vagy nyolcvanas évektől) megteremtődtek a polgári (burszuaznűe) viszonyok, felébred a nemzeti öntudat, megkezdődik a nemzeti ideológia kialakulásának és a polgári nemzet formálódásának folyamata.

A történeti vélemények közül végezetül az egyik legújabbat idézzük. Berend T. Iván⁵³ — mint sokan mások⁵⁴ — szóvá teszi, hányféle formában,

48. Sziklay, László: *La Réforme et la création de la langue littéraire des peuples de l'Europe centrale et orientale*. In: *Objet et méthodes de l'histoire de la culture*. Red.: Jacques Le Goff et Béla Köpeczi. Paris—Budapest 1982. 133—142.

49. Živković, Dragiša: *Evropski okvir srpske književnosti XVIII i XIX veka*. In: *Evropski okvir srpske književnosti I*. Beograd 1970. 12—14.

50. Zludnev, V. I.: *Formirovanie nacional'nyh kul'tur v sztrana Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropi (Itogi i perspektivi issledovanija)*. In: *Kul'tura i obszesztvo v epohu sztanovlenija nacii (Central'naja i Jugo-Vosztocnaja Evropa v konce XVIII—70-h godah XIX v.)*. Red. koll.: I. A. Bogdanova i dr. Moszkva 1974. 7—19. A szerző az időbeli eltolódást hangsúlyozza, tételeit lengyel, cseh és bolgár példákön demonstrálja. Vö. még: *Formirovanie nacional'nyh kul'tur v sztrana Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropi*. Red. koll.: Sz. B. Bernstejn i dr. Moszkva 1977. A kötet programtanulmánya lényegében hasonló gondolatot rögzít: Markov, F. D.: *Kompleksnoe izucsenie problem nacional'noj kul'turii* (7—11.).

51. *Nacional'noe vozrozsdenie i formirovanie szlavjanszkijh literaturnyh jazükov*. Red. koll.: Sz. B. Bernstejn i dr. Moszkva 1977. 5.

52. Zludnev, V. I.: *Nekotorie aszpektü izucsenija problem formirovanija nacional'nyh kul'tur*. In: *Formirovanie...* 12—19.

53. Berend T. Iván: *Magyarország helye Európában*. *Valóság* 25 (1982) 1—22.

54. Dobossy László: *Ha felnövén, tapasztalod...* In: *A közép-európai ember*. Budapest 1973. 5—13.; Sziklay László: *Kelet-Európa?* In: *Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből Dobossy László 70. születésnapjára*. Budapest 1980. 27—53.

hányféle megközelítésben szerepel a régió, a homogenitást kiemelő Kelet-Európától a direkt politikai töltésű Kárpát-Európaig. Ő maga *közép- és kelet-európai* régióként emlegeti ezt a területet, amelyet az Elba—Saale-vonaltól az Ural-hegységig, a Fekete-tengerig és az Adriáig lát viszonylag egységes zónának. Jó megfigyelése, hogy a „régió határai az évszázadok során bizonyos mozgásban voltak”. Ő is hangsúlyozza, hogy a határok között soknemzetiségű birodalmak helyezkedtek el. Négy alrégiót különböztet meg: az orosz, a balkánit, a közép-kelet-európai és a nyugatit (ide az osztrák, a cseh és a német területek tartoznak).

A történészeket általában megosztja az a tény, hogy a történetileg felfogott Kelet-Európába beletartozik-e Oroszország, illetve Poroszország-Brandenburg. De megosztja az alrégióknak nem csupán megnevezése, hanem osztályozása is. A szigorúbban földrajzi szempontokat érvényesítő kutatók ritkán vannak tekintettel az etnikai, illetve a nyelvrokonságra, míg pl. a szlavisztika képviselői legfőljebb megtűrik a nem-szlavisztikai fogantatású zónaelképzéseket. Nagyjából-egészében a XVIII. század második felétől a XIX. század első feléig tartó periódust a feudalizmustól a kapitalizmusig ívelő átmenetnek vélik, mindenekelőtt a gazdasági változásokat, a polgárinak nevezett ideológia előtérbe kerülését hangsúlyozva. Ritkán esik szó az államformáról, a kormányzási módról, nevezetesen az abszolutizmus, illetve a felvilágosodott abszolutizmus kérdéséről. Ennek feltehetőleg nem csupán az az oka, hogy ebben az esetben a kutatás nem mellőzhetné Európa más területeinek (Portugáliának, Spanyolországnak, Svédországnak, Dániának, Toscanának, néhány apró német fejedelemségnek) bevonását az elemzésbe. Ami a kultúrára vonatkozó megállapításokat illeti: itt is előkerül az átmeneti kor minősítő jellegű fogalma. Vagy olyan formában, hogy a kutatók megállapítják a feudalizmus, az egyház által évszázadokon keresztül kialakított, megalapozott, népszerűsített világkép válságát és az új, polgári eszmények jelentkezését, vagy pedig úgy, hogy feltárják az anacionális, nemzetek fölötti művelődésnek feltöltődését nemzeti elemekkel, és ezáltal az előbb kulturális, majd politikai értékhierarchiában történő eltolódást a „nemzeti” felé.

Ugyancsak korszecifikumként szerepel a különböző tanulmányokban az *ütemeltolódás* (Zeitverschiebung, décalage chronologique) — és ezzel kapcsolatban a különböző irányzatok, politikai és stílusáramlatok „szimbiózis”-a, egymásra torlódása, illetve egyes áramlatok „átnövése” a másikba. D. Živković arról értekezik, hogy a barokk, a klasszicizmus, a szentimentalizmus, a preromantika, a romantika, a biedermeier a szerb irodalomban csupán módosulva és különös kontaminációiban létezik.⁵⁵ Olyannyira, hogy ezeket csak mintegy feltételesen és relatív érvényességgel lehet alkalmazni a szerb irodalom történetében. Sziklay László szerint a kelet-európai klasszicizmus nem korstílus.⁵⁶ Karel Krejčíre hivatkozva állítja, hogy itt az érzékenység egy időben jelenik meg a klasszicizmussal, amely egyébként a „régió hagyományaival keveredik”. Sőt, „régiónk romantikus íróinak

55. A 49. sz. jegyzetben i. m. 15.

56. Sziklay László: *Az irodalom és szerepe a kelet-európai nemzetek modern (polgári) kultúrájának kialakulásában.* HVF 28 (1982) 564—573.

gyökerei nagyon sokszor a klasszicizmus talajába nyúlnak le, s hogy formavilágukban is — s nem is egyszer — sok a klasszicista elem.” Sziklay a romantika és a realizmus „együttélés”-ét is említi, ezúttal már nem keverékről, hanem ötvözetéről szól, bár ebbe az ötvözetbe — állítja — itt-ott a „hazai népies hagyományörzésnek és a szentimentalizmus maradványainak” elemei is vegyülnek.⁵⁷

Ezzel kapcsolatos a már oly sokat vitatott kérdés: az egyes irodalmi korszakokat stílus- vagy eszmétörténeti szempontok szerint elemezzük-e, vagy pedig az ún. történeti korszakon belül keressük az irodalom fejlődésének irányait, az irányzatok és áramlatok mozgását, a műfajokról kialakított vélekedések változásait. Milyen érvényességgel rendelkezik a nemzeti újjászületés, a nemzeti ébredés *politikatörténeti* fogalma az irodalmi korszakokkal való szembesítésben; lehet-e a felvilágosodást, a XVIII. század második felének legjelentősebb eszmei áramlatát korszakjellemzőként felfogni; jogosult-e régiókban klasszicizmusról, rokokóról vagy szentimentalizmusról szólnunk akkor, amikor egészen nyilvánvalóan nem kerül sor a klasszicizmus „nyugati” teoretikusai teljes életművének recepciójára; helyes-e, ha a gazdaság- és a politikatörténetben bevált terminológiát alkalmazzuk irodalmi jelenségekre, irodalmi áramlatok jellemzésére? Következő kérdésünk már kifejezetten irodalmi problémáink körébe vezet: egy-egy fontos vagy kevésbé fontos ún. eszmei vagy ún. külső-belső formai (verselési, műfaji, szerkesztési) sajátosságból milyen mértékben lehet következtetni egy-egy irányzat felbukkanására, továbbélésére?

A még bőven szaporítható kérdések jelzik, hogy a történettudomány fogalomrendszere lényegében tér el az irodalomtudományétól. A történeti események bizonyos mértékig összefüggnek az irodalom eseményeivel, de mindegyiknek megvan a maga belső autonómiája. A lengyel felvilágosodott abszolutizmus jótékony lehetőséget biztosított a lengyel felvilágosodás szellemében írott művek számára, a lengyel-francia irodalmi kapcsolatok is virágzottak, s minthogy a lengyel király támogatta az anyanyelvű színházat, jelentős értéket képviselő lengyel színműirodalom gazdagította a lengyel művelődést. A hanyatló erejű lengyel állammal szemben a franciául író II. („Nagy”) Frigyes a nagyhatalommá emelkedő Poroszországban nem biztosított hasonló lehetőséget a német irodalom számára, a szintén felvilágosodott abszolutista II. József sem az osztrák irodalomnak (viszont a bécsi zenei klasszicizmus kiemelkedő teljesítményeket hozott létre Haydn és Mozart műveiben). S az orosz XVIII. századi irodalom (pedig nem kellett

57. A stíluskeveredésről mint zónánk jellegzetességéről: Sziklay László: *Die Anfänge des „nationalen Erwachens“, der Aufklärung und der Romantik in Mittel- und Osteuropa*. In: *Aufklärung und Nationen...* 15–49. A 44. sz. jegyzetben i. m.-ben, másutt is a stílusbeli tarkaságot elismerve, vitatjuk, hogy mindenáron a német Klassik vagy a korai romantika variánsait, vagy akár a francia klasszicizmus „mását” kellene keresnünk a kelet-közép-európai irodalmakban. Vö.: *Einige Besonderheiten der Anfänge der Romantik in Mittel- und Osteuropa*. In: *Aufklärung und Nationen...* 333–372. A teljes európai színeképet érdekesen mutatja be a szintetizáló és az egyes nemzeti irodalmak 1760–1820 közötti korszakát analizáló tanulmánykötet: *Le tournant du siècle des lumières 1760–1820. Les genres en vers des lumières au romantisme*. Red.: György M. Vajda. Budapest 1982.

megküzdnie a nemzeti fenyegetettség és megosztottság bénító rémével) egészében elmaradt a lengyel felvilágosodás irodalmának az európai irodalom magas mércéjével is előkelő szerepétől. Lengyelország felosztása, majd a több ízben leverte felkelések lehetetlenné tették az önálló nemzeti-politikai fejlődést, a lengyel emigráció politikai-katonai próbálkozásai legfőljebb az illúziók elvesztésével végződnek. Ugyanakkor a lengyel emigráció irodalma az 1830-as években a legjelentősebb európai irodalmak közé tartozik, Mickiewicz művei hamarosan német és francia fordításban is megjelentek, és jódarabig határozták meg Európa lengyelség-képét. Sienkiewicz regénye, a *Quo vadis* (1895/96.), Reymonté, *Chłopi* (*Parasztok*, 1902–1909.) szintén világhírre emelkedett, s ezt a Nobel-díjak is igazolják (Sienkiewiczé 1905-ben, Reymonté 1924-ben).

A régió egyes irodalmai között fejlődésük ütemét, az irodalomnak viszonylag teljes vagy viszonylag hiányos voltát,⁵⁸ az irodalmi nyelv helyzetét, sőt, az irodalmi művek megjelenési feltételeit tekintve igen lényeges eltérések lelhetők föl. Ezt a művészet más területeiről is megállapíthatjuk. Általában sokáig hiányzott az a „mecénási” szerepet vállaló réteg, amely az anyanyelvi kultúra fejlesztéséért számottevő áldozatot hozott volna. A cseh és a magyar arisztokrácia jó darabig nem anyanyelvű művek, nem „hazai” mesterek támogatásával tűnt ki. Még később is gúnyversek, fájdalmas hangú megnyilatkozások témája a nemesi, polgári, kispolgári közömbösség az anyanyelv, a hazai születésű művészek iránt. Az író kockázatot vállalt, ha saját költségén jelentette meg verseskötetét vagy fordításait, egy-egy alkalmi mecénási gesztustól eltekintve az előfizetés kétes kimenetelű módszere bizonyult az egyetlen járható útnak.⁵⁹ Még ezen az általános képen belül is más színben látható pl. a szlovák vagy a magyar irodalmi alkotások sorsa; más pl. a kéziratosság szerepe az erdélyi román és szász művelődésben; ennek következtében a jelentősebb anyagi hozzájárulást, a feltétlenül bizonyos számú olvasóközönséget igénylő műfajok (a regény) kifejlődésének legalább annyi „technikai”, mint műfajtörténeti akadálya volt. A regényelméleti megfontolásokon túl a „technikai” feltételek szükségessége sem kedvezett a cseh, a magyar, a szlovák, a szerb, a horvát, a szlovén regények *korai* megjelenésének. Az alacsonyabb színvonalú-érdeklődésű közönség viszont szívesen olvasta a másod- és harmadrangú német–francia szerzők ún. regényeinek fordítását, egyik-másik a magyar adaptáció révén jutott el a szlovák és a román fordítóhoz. Ezzel szemben már csak a kedvező körülmények miatt is a lengyel regény és a regényfordítások sora színvonalasabb, tágabb spektrumú volt, mint pl. a szlovák és a magyar.⁶⁰ Am a kedvező

58. Bojtár Endre: i. m. 80–81. háromféle irodalomtípust különböztet meg: «Vollständige» Literaturen; Zwischenstellung; «unvollständige» Literaturen. Erősen vitatható, hogy a második helyen említett irodalmak közé számított cseh, szlovén, szerb, horvát és ukrán irodalmakban ne lett volna klasszicizmus.

59. Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa. Hg. von Herbert G. Göpfert, Gerard Koziellek und Reinhard Wittmann. Red.: Heinz Ischreyt. Berlin 1977. Különösen Strahinja K. Kostić, Wolfgang Kessler, A. S. Mylnikov és Fried István értekezései közölnek erre vonatkozó adatokat.

60. Erről részletesebben: Fried István: *A kelet-közép-európai regény kialakulásához*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1980. Budapest 1982. 517–538.

vagy kedvezőtlen körülményeket csak bizonyos mértékig tehetjük felelőssé az egyes lírai műfajok szintjéért, más lírai műfajok hiányaért, töredékes megjelenéséért. Dositej Obradović a korszak eszmei áramlataira érzékenyen reagált: például önéletrajzában, nem nyelvi erejükkel, hanem moralizáló hajlamukkal jeleskedő meséiben, értekezéseiben, a nyelvi átütőerő viszont hiányzott lírájából. Nem a kedvezőtlen „külső” körülmények, hanem a szerb nyelv „helyzete”, a majdnem mesterséges nyelvnek ható szlavenoszerb és a friss-természetes népnyelv között ingadozó nyelvhasználat miatt. Ugyanezen okból az Obradovićnál eredendően lírai alkatú L. Mušićkinak sem sikerült a kor európai lírájával egylélegzetű „nagy” költészetet alkotni; olykor merev, máskor inkább a roppant — nyelvi jellegű — küzdelmet eláruló ódai termése a kései horatianizmus érdekes elágazásaként tartható számon. A Jénában tanult J. Palkovič és B. Tablic sem költészetük frissességével és eredetiségével érdemelnek említést. Részben esztétikai nézeteik, költészetfelfogásuk merevségében, amely a régebbi típusú, diszkurzív versmenetben, a szinte logikai kifejtésben kap hangot, részben a megújításra váró cseh bibliai nyelv nehézkességében kereshetjük az okot, hogy pusztán a szlovák irodalomban fejlődéstörténetileg fontos verseskötetekre telt tőlük.⁶¹ A kedvezőtlen külső (életrajzi) körülmények sem tudták eltéríteni Csokonai Vitéz Mihályt, hogy ne pusztán újszerű költői megszólalásával, hanem verseinek gondolati mélységével és esztétikai értékével is kiemelkedjék a felvilágosodott klasszicizmus költői közül. Rövid életéhez képest jelentős mennyiségű lírai darabjai közül csupán néhány szól a kor európai költészetével egy hangon: rousseau-izmusa, egyes verseinek rokokó bája, fájdalmas mozarti derűje megkülönböztetett helyet biztosít számára régióknak költésztörténetében, mint ahogy ezt a kortársak (pl. Rožnay) érzékelték.⁶²

A „külső” körülmények és az irodalom fejlődésének viszonya aligha igazít el teljes biztonsággal csoportalkotási törekvésünkben, de az egyes nemzeti irodalmak történetében sem mindig „perdöntő” jelentőségű. Célszerűen nem feltétlenül vezet közelebb a két- vagy háromoldali kapcsolatok vizsgálata sem. Ugyanis nem bizonyos, hogy pl. a szlovák—magyar vagy lengyel—cseh irodalmi kapcsolatok elemzése révén többet tudunk meg az adott nemzeti irodalmak fő tendenciáiról. Ami az adott irodalmak kapcsolattörténeti vizsgálata során alapvetőnek tetszik, az egy nem kapcsolattörténeti vizsgálatban bizonyulhat mellékesnek. A kapcsolattörténet tényei önmagukban nem bizonyosan utalnak a szintézis felé. Emellett a veszéllyel járnak, hogy csupán a kapcsolattörténetileg jelentős mozzanatok kerülnek az előtérbe, az adott nemzeti irodalmak egyéb területei, más kapcsolódásai elmellőzöttek. Amilyen hiba, ha elhanyagoljuk a szlovák felvilágosodott klasszicizmus magyarországi kontextusát, ugyanolyan hiba, ha ennek a kontextusnak a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítunk. Palkovičnak és Tablicnak valóban fontos direkt és indirekt kapcsolatainak vannak magyar írókkal. Palkovič jénai diáktársa, Kis János révén sok

61. Fried István: *Aspects de la poésie des lumières slovaque*. In: *Le tournant...* 517–521.

62. Fried István: *Csokonai, der osteuropäische Dichter*. *Studia Slavica* 21 (1975) 159–166.

mindent tudott a magyar írókról, találkozott Kisfaludy Sándorral, a Týdeník c. lapnak volt magyar levelezője (Rumy Károly György) etc. De pusztán ebből nem lehet magyarázni tevékenységét. Még akkor sem, ha a kapcsolatokon túl a magyar költőkkel való hasonló és eltérő vonásait kutatjuk. A két szlovák költő életművének elemzésekor más irodalmakat, más érintkezési típusokat, más recepcióformákat is szem előtt kell tartanunk, nem is szólva az anyanyelvi hagyományról. A szükségesnek látszó, két irodalom érintkezéseit feltáró kutatás az adott nemzeti irodalmaknak csak viszonylag szűk területeit teszi átláthatóvá. Megállapíthatjuk, hogy Pope *Essay on man*-jét a magyar és a szlovák irodalom egyként a felvilágosodott alappozíció erősítésére tolmácsolta. Az 1772-es magyar változat egy francia fordítást vett alapul, az 1831-ben kiadott szlovák egy latint, és hexameterben készült.⁶³ Bessenyei Györgynek és B. Tablicnak fordítása úgy vethető egybe, hogy a gondolkodói-költői helyzet, a nyelvi-verselésbeli megvalósítás, az időpont nem a hasonlóságokat, hanem az eltéréseket hangsúlyozza. A kontaktológia itt nem vezet eredményhez, a párhuzamok földerítése, két irodalom hasonló korszakának, ezen belül két költőnek, két műfaji formáció fejlődésének szembesítése viszont a regionális szintézis felé mutathat.

Így például Rousseau lengyel és magyar recepciójában a lengyel és a magyar felvilágosodás számos vonatkozása mérhető föl. Rousseau-nak a lengyelek számára írt alkotmánytervezete olyan tételeket tartalmazott, amelyeket mind a magyar, mind a lengyel felvilágosodott nemesség vagy értelmiség beépíthetett elképzeléseibe. Nem lehetetlen, hogy Rousseau-nak ez a műve azért lelt magyar befogadókra, mert a XVIII. szd. lengyel történelme (a felvilágosodott abszolutizmus reformkísérlete, a nemesi alkotmány védelme, a lengyel országgyűlés hatásköre, megannyi intézkedéstervezete) közvetlenül érdekelték az előbb II. József felvilágosodott abszolutizmusát helyeslő, majd abból kiábránduló magyar nemességet, értelmiséget. A lengyel és magyar nemesek találkozásai az egyérdekűség gondolatát erősítették; a közvetlen érintkezések mellett azonban talán fontosabb a felvilágosodás rousseau-i változatának szinte azonos intenzitású befogadása. Ezzel kapcsolatos a természetes nevelés Rousseau *Emile*-jében megfogalmazott eszméjének népszerűsége a lengyel és a magyar felvilágosodás irodalmában, és a szerződéselméletek közül éppen a Rousseau-énak lengyel és magyar viszonyokra alkalmazása. Ez a párhuzamosság a műfajtörténetben is érezhető. Többek között a tanító mesének, a komikus eposznak, a költői levelezésnek, majd az érzékeny levélregénynek népszerűsége a lengyel és a magyar felvilágosodás irodalmában meggondolkodtató, és a két irodalom sok tekintetben párhuzamos fejlődésére enged következtetni. Olyan párhuzamosságokról van szó, amelyek a XVIII. század végén, a XIX. század elején mindkét irodalom fő vonalában kísérhetők nyomon. A régió más irodalmi között a gondolkodás történetében vagy a genológiában ennyi párhuzamosság nemigen fedezhető föl. Ugyanakkor azonban számos részletkérdésben és néhány alapvető mozzanatot tekintve, más irodalmak is

63. Zkauška o ělověku. In: *Anglické Múzy w ěškoslowenkém oděwu*. Wydál: Bohuslav Tablic. W Budyně 1831. 1–62.

bevonhatók a szembesítésnek ebbe a körébe. Például: a komikus eposz⁶⁴ egyik típusa a lengyel, a cseh, a magyar irodalom műfaja, fordításban a szlováké, de jelen van a román irodalomban is, másik típusa, a travesztált Aeneis — többek között — az ukrán és a magyar irodalomban játszik fontos szerepet. Az utazási regény külső formáját a társadalmi berendezkedés bírálatára felhasználó, emellett az érzékenység elemeit a kor fölvetette bölcséleti kérdésekkel vegyítő regényváltozatok a lengyel, a magyar, a szlovák irodalomban honosak, a cseh irodalomban a másutt is népszerű Fénelon *Télémaque*-jának adaptálásával jelennek meg,⁶⁵ a szerb irodalomban pedig egy önéletrajz, melynek szerzője Dositej Obradović, teljesíti azt, amit más irodalmakban a följebb körvonalazott típusú regény. Hasonlóképpen gyűrűzik régióink irodalmaiban Marmontel és kisebb részben Dusch, az erkölcsi mesék, illetve levelek külső formái és ízlésnevelő „hatása”. Megállapítható, hogy a francia vagy a német irodalomban külön-külön formálódtak az államregény, az utazási regény, az utópisztikus regény, a kalandregény etc. változatai (Voltaire-nél, Hallernál, Schnabelnál etc.). E változatok közül fordításban több is eljutott régióink olvasóihoz. E változatok anyanyelvi megfelelői azonban hiányoztak, mivel régióink irodalmi egyetlen alkotásban valósítják meg a „nyugati” regények különféle változatait, azaz e regények egyszerre utazási, kaland- etc., sőt, bizonyos mértékben nevelési regények is.

Többé-kevésbé e szerint a „képlet” szerint írhatjuk le régióink vígjáték-típusát. A szüzsé, a figurák, az alaphelyzetek jól ismertek a világirodalomból, Plautustól Molière-ig, Goldonitól Kotzebue-ig. Régióink íróinak tollán nem a típusok és helyzetek változnak meg, hanem elsősorban a vígjáték nyelve, a szereplők viselkedésével, beszédével felvázolt társadalmi-nemzeti háttér, és ama konkrét utalások láncolata, amely eltávolítja a francia vagy a német mintától a szlovák, szlovén, magyar és cseh, valamint ezeknél korábban a lengyel vígjátékot. Amit hasonlónak, szembesíthetőnek tartunk, az a recepció módja és a nemzeti irodalmivá formálás módszere, a vígjátéki szituációnak az időszerű nemzeti elemekkel való átítatása.

Példáink alapján ismét a kelet-közép-európai régió határait, jellegére gondolunk, s úgy véljük, hogy a XVIII. század második felének és a XIX. század első felének balti irodalmi általában igen kevés hasonlóságot mutatnak régióink irodalmaival, és ugyanezt mondhatjuk el pl. a bolgár vagy az albán irodalomról is. Nem csupán arról van szó, hogy a fenn vázolt jelenségekhez hasonló műtípusok „megkésve” vagy még később sem lépnek színre ezekben az irodalmakban, hanem arról is, hogy fejlődésük jellege alapján más, a fejlődés iránya másfelé tart.

Külön tárgyalandó kérdéskör: az orosz irodalom esetleges „kelet-közép-európai” vonásainak kérdésköre. Vajon egyedi változatként tartandó számon az orosz irodalom, vagy pedig beleillik régióink irodalmainak együttesébe? Tudjuk, a XVII. századi, a XVIII. század eleji orosz — lengyel irodalmi

64. Krejčí, Karel: *Heroikomika v básnictví Slovanů*. Praha 1964.

65. Köpeczi Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*. In: „Sorsotok előre nézzétek.” *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Tanulmányok. Szerk.: Köpeczi Béla és Sziklay László. Budapest 1975. 17—38.

érintkezések igen jelentősek,⁶⁶ és azt is tudjuk, hogy I. Péter reformjai után az orosz irodalomban is tapasztalható a törekvés az európai irodalmakkal való együttthaladásra. A XVIII. század folyamán az orosz—német tudományos érintkezések (Euler, Schläözer és mások tevékenysége) erőteljes kihívást jelentenek az orosz tudományosságnak, II. Katalin érdeklődése az enciklopédisták és általában a francia irodalom iránt tágra nyitotta az orosz—francia irodalmi kapcsolatok előtt a kaput. Több orosz író vette át a francia klasszicizmus drámaformáit, olyannyira, amennyire még a lengyel irodalom sem. Az 1822-ben alkotott Gribojedov-színmű (*Gore ot uma: Az ész bajjal jár*) Molière-nek oly mélységes ismeretéről és értéséről árulkodik, amelyhez hasonlót a lengyel irodalomban sem találunk. Fénelon *Télémaque*-ja orosz követőre is lelt, és az orosz líra adaptálta a klasszicizmus poétikáját, például az óda, a pictura-típusú költemény vagy a verses szatíra vonatkozásában. Trediakovszkij már 1752-ben oroszra fordította Boileau *L'art poétique*-jét. A XVIII. sz. végére mind több mű tanúsítja, hogy Richardson, Goethe, Prévost, Sonnenfels „hatása” Oroszországba is elért, illetve azt, hogy szép-irodalmi alkotásokban is tükröződik a szenzualista szemlélet. Az a fajta „regényírás”, amely ennek az orosz érzékenységnek egyik fő műfaja, „típusában” valóban egybevetethető a lengyellel és a magyarral. Az összehasonlítást megkönnyíti, hogy az orosz irodalom is fokozatosan válik mind teljesebbé. A XVIII. század végére a lengyelnél és a magyarnál szélesebb skálájú, irányzatai differenciáltabbak. A XIX. század elejének orosz és magyar költői-gondolkodói tendenciáit részben elemezte a kutatás, és megállapította a hasonlóságok mellett azokat az elemeket, amelyek a későbbi igen lényeges eltéréseket előlegezik.⁶⁷ Ami eleve megkülönbözteti az orosz és a magyar irodalom útját, az az oroszoknak majdnem az egész XVIII. századon, de legalább is az 1730-as évektől kibontakozó fokozatos gazdagodása, szemben a később és nehezebben meginduló magyar irodalmi fejlődéssel (1760-as, 1770-es évek), az írók eltérő társadalmi státusával, az irodalom feltételrendszerében mutatkozó lényeges eltéréssel. Szumarokov 1747-ben tragédiát írt, 1756—61 között színiigazgató volt, Trediakovszkij 1727—30 között a Sorbonne-on tanult, 1745-től akadémikus. A XVIII. század magyar költőinek kevésse adatott meg, hogy átlépjék a Monarchia határait, kivéve, persze, a főnemest, a katonákat és a protestáns egyetemek hallgatóit, néhány Rómába eljutott katolikus papot. Így jutott el Jénába Kis János, a szlovákok közül Palkovič és Tablic, illetve néhány szerb Halléba. Obradović európai vándorútja kivételnek számít.

A lengyel irodalom e téren különbözik régióink irodalmaitól. Csak néhány példát említve: a jeles történész és Gessner-fordító, A. St. Naruszewicz

66. Mojsejewa, G. N.: *Literarisch-gesellschaftliche und wissenschaftliche Beziehungen zwischen Russland und Polen vom Ende des 17. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*. In: *Aufklärung und Nationen*. . . 302—325.

67. Horváth Lukács Borbála: *Die Frühromantik in der russischen und der ungarischen Literatur*. In: *Aufklärung und Nationen*. . . 432—469.; Uő.: *Religija v literaturnoj dekabristov i rannih vengerszkij romantikov*. Studia Slavica 21 (1975) 293—308.; Uő.: *Die Wandlungen der Freiheitsidee in der russischen und ungarischen Frühromantik*. In: *Actes du 8e Congrès de l'ALC*. Red.: Béla Köpeczi, György M. Vajda. Stuttgart 1980. I: 455—458.

Lyonban végezte a teológiát, megfordult Franciaország más részein is, majd Itáliában és Angliában. Itáliában tanult a vígjátékiró, Fr. Bohomolec 1747—49 között, miként I. Krasicki 1759—61 között; T. K. Węgiński 1779-ben indult világutazásra. De különbözik a lengyel irodalom az írói társulások, összejövetelek jellegét tekintve is. A király, Stanisław August csütörtöki ebédjeinek párját nem leljük (nem *lehetjük!*) a magyar, a szerb, a cseh, a szlovén, a horvát, a szlovák, az ukrán irodalomban (de az oroszban sem!).

Nem a lehetséges „ütemeltolódás”-ra akarunk célozni. Ezúttal *sem* arról van szó. Mint ahogy nincs arról szó az akadémiai törekvéseket elemezve sem. I. Péter alapította az orosz Akadémiát, a Magyar Tudós Társaság története egy főúri felajánlással kezdődik, a szerb Matica pedig kereskedők társulása révén jött létre. Az eltérések jelentősek: az első esetben 1724-ben az uralkodói elhatározás, a második esetben 1825-ben az idők szavát meghalló hazafias-főnemesi felbuzdulás, a harmadik esetben 1826-ban jóval szerényebb célkitűzésekkel, egy naptár-folyóirat anyagi bázisa megteremtésének szándékával jelezhető törekvés: a „társadalmi” háttér különbsége, az alapítólevélben megfogalmazott célkitűzések eltérése, majd a tudós társaságok sorsa jól mutatja a három művelődés fő tendenciáinak divergenciáit. Nem pusztán az évszámok jelzik, hogy az orosz Akadémia alapításának okát a frissen megismert korai felvilágosodás eszméinek adaptálása körül kell keresnünk, s a szerb és a magyar tudós társaság legfeljebb végső betetőzése egy korábban megindult folyamatnak, és mindenképpen a romantikus kor, illetve a romantikát a kultúra számos területén érvényesíteni kívánó kor tevékenységének eredménye.

Mindazonáltal mégsem zárhatjuk ki teljesen az orosz művelődést a XVIII. századi kelet-közép-európai kutatásokból, hiszen régióinkhoz típusában, jellegében és jórészt változásaiban is közel áll. Kifejezetten írói teljesítmények (és nem írói sorsok) tekintetében, prozódiai problémákról, műfaji változatokról, a költészet néhány alapkérdéséről gondolkodva az orosz irodalom több hasonlóságot mutat a kelet-közép-európai irodalmakkal, mint az angollal vagy a franciával. Ami az írói sorsot illeti: csak „végső fokon” lehet párhuzamban látni pl. a magyar vagy az osztrák jakobinusok börtönfogságát és Radiscev száműzetését. A magyar jakobinusok perében az irodalmi alkotások közül súllyal szinte csak Verseghegy Ferenc *Marseillaise*-fordítása szerepelt, viszont Radiscev irodalmi tevékenységéért kapta a francia felvilágosodással kacérkodó cárnőtől a kegyetlen büntetést. Azt azonban világosan kell látnunk, hogy *egyfelől* az orosz, lényegesen kisebb mértékben a lengyel és *másfelől* a magyar, a szerb, a horvát, a szlovén, a cseh, a szlovák irodalom „időszámítása” eltéréseket mutat. Nem pusztán az irodalmi termés *mennyiségi* mutatói jelzik, hogy gyökeresen mások az irodalom létfeltételei itt és ott, hanem ettől nem függetlenül: bizonyos típusú művek, bizonyos jellegű folyóiratok, újságok, anyanyelven fogalmazott esztétikai, kritikai értekezések, „ars poeticák” az orosz és a lengyel irodalomban viszonylagos bőséggel jelennek meg a XVIII. században, szerényebb körülmények között és viszonylagos késéssel a magyar irodalomban, alig, szórványosan vagy egyáltalában nem pl. a szlovákban, a horvátban és a szlovénben. Akár Novikov satirikus lapjaira, a lengyel *Monitorra* vagy a *Zabawy przyjemne*

i pożyteczne... c. lapokra gondolunk, illetve az 1790-ben megjelent magyar *Orpheus* c. lapra, amely nehézkesen és rövid ideig tudta fenntartani magát.

Aligha lehet megnyugtató egy olyan XVIII. századi szintézis, amely pl. az orosz és a szlovákot mint egyazon irodalomtípust tárgyalja. A XVIII. századi orosz irodalom Lomonoszov alapvetésétől az *Igor-ének* felfedezéséig, Karamzin és Radiscev életművéig érett, több rétegű klasszicizmust bontakoztatott ki, az érzékenységek több regényi változatát valósította meg, viszonylag teljes műfaji rendszert alkotott, jelentős irodalomkritikai gondolkodást honosított meg. Az újabb szlovák álláspont szerint⁶⁸ a szlovák klasszicizmus első fázisa a XVIII. század 80-as éveitől a XIX. század húszas éveig tart, s egyik fő jellemzője a *nyelvi tudat* (jazykové povedomie) kialakítása. Ez az első fázis egybeesett Bernolák kísérletével, hogy a nyugat-szlovák nyelvjárásból irodalmi nyelvet alkosson. J. I. Bajza epigrammakötete, részben kéziratban maradt regénye, néhány regény- és színdarab-adaptáció, J. Palkovič sovány verseskötete, B. Tablic múlt századok szlovák verselőit összegyűjtő néhány kötete, valamint *Poezye* címen kiadott önálló verseskötetei, valamint szintén néhány, inkább létével, mint színvonalával fontos szlovák vers, amely prágai almanachokban jelent meg, Rožnay mennyiségileg csekély, fordításokból álló életműve és néhány röpirat: nagyjából ennyi a szlovák szépirodalom Šafárik és Kollár jelentkezéséig. Az orosz, a lengyel és a magyar irodalom ebben a korszakban — különböző mértékben — differenciáltabb, a kortárs eszmei és stílusáramlatokat határozottabban és eredményesebben adaptáló irodalomnak bizonyult. Az „ütemeltolódás” már csak azért sem alkalmazható az orosz—szlovák viszonyokra, mert pl. sem Trediakovszkij, sem Karamzin, sem Derzsavin életművének „megfelelőit”, sem Novikov újságvállalkozásának visszhangját nem lelhetjük föl, a klasszicista tragédia vagy vígjáték sem fejlődött ki a szlovák irodalomban egy-egy magános próbálkozástól eltekintve. Később Ján Chalupka sokkal inkább a magyar vígjáték taposta nyomon járt, természetesen szlovák nemzeti elemekkel feltöltve a vígjátéki sztereotípiákat. S bár Ján Kollár és P. J. Šafárik a szláv kölcsönösségnek és egymásra utaltságnak voltak harcos egyéniségei, irodalmi termésük inkább mutatja a kelet-közép-európai kontextus elfogadását, mint egy bármennyire tisztelt kultúra vagy irodalom (pl. az orosz) adaptálását, követését, módszerei elsajátításának kísérletét. Akkor tájékozódtak a szlovák költők a Herder műveiből levonható tanulságok irányában, amikor az orosz kultúrában Schelling, Fichte, a Schlegelek, de Staël asszony gondolatai voltak napirenden. Az orosz írók Herder-ismerete nemcsak időben előzte meg a szlovákot, hanem hatásában és jellegében is mást eredményezett. A szlovák Herder-recepció több hasonlóságot mutat a magyar, a cseh vagy a szlovén (Kopitar) irodalom és irodalmi gondolkodás Herder-recepciójával.

A XVIII. század orosz irodalma, művelődése csak okkal-móddal tárgyalható egyszerre a kelet-közép-európai irodalmakkal, az itt vázlatosan jelzett és bőséggel szaporítható kérdések inkább a különbségeket mutatják. Ugyanennek a kérdéskörnek „visszája” viszont arra ösztönöz, hogy pl. az

68. Kraus, Cyril: *Slovenský literárny klasicizmus ako literárnohistorický problém*. *Slovenská literatúra* 30 (1983) 306–317.

albán vagy a bolgár irodalmat is kizárjuk a kelet-közép-európai irodalmak köréből. Hiszen a bolgár és az albán irodalom esetében még a nem teljes vagy differenciálatlan irodalom megnevezés sem fedí pontosan azt az állápotot, amellyel megnyugtató módon kifejezhetnénk bizonyos típusú irodalmak helyzetét, nevezetesen a szóbeliség jelentőségét és az egyházi ún. irodalmi művek dominanciáját a jelzett irodalmi fejlődés XVIII. századi szakaszában.⁶⁹ A bolgár újjászületés kezdő pontjául 1762-t tünteti föl a kutatás, Paiszi Hilendarszki *Szláv-bolgár történelmének* (Isztorija szlavjano-bálgarszka) megírását. Ez a dátum azonban nem kezdete a modern bolgár irodalomnak. Ezt követőleg *nem* jelennek meg bolgár verseskötetek, almanachok, folyóiratok, *nem* írnak bolgárul regényeket, *nem* következik el a bolgár *szépirodalomnak* újjászületése. Mindössze annyi történik, hogy a túlságos görög (!) befolyás ellen egy jótollú szerzetes összeállítja, legendákból és kevés valóságos adatból, önkényes szövejtésekből és lelkesedésből, a bolgárok hitelesnek nem nevezhető történetét, hogy ezzel is figyelmeztesse honfitársait az anyanyelv és általában a haza szeretetére. Nyelvileg és a hazafias gondolkodás történetében hatalmas tett a Paiszié, de — minthogy sokáig még nem jelent meg — hatása mérsékeltnek tekinthető. A bolgár könyv- és újságnyomtatás Bulgáriában nem lelhetett otthonra. A budai Egyetemi Nyomda, Lipcse, Bukarest, Szmirna: innen érkeztek iskolás könyvek, bolgár nyelvű kiadványok, hírlapok a bolgárok lakta területekre.

Aligha lenne helyes, ha a bolgár irodalom „folytonosságát”, az irodalmi termés esztétikai szempontból tekintett „újszerűségét”, az 1840-es évekre határozott léptekkel meginduló fordításirodalom „korszerűségét” akár szlovén vagy szlovák mértékkel mérnénk; mondjuk Dimitar Popski költői teljesítményét (ő volt az első újbolgár nyelvű költemény szerzője, a Szofronij Vratsanszki 1813-ban írott vers 1861-ben jelent meg első ízben) a Valentin Vodnikéhoz hasonlítanánk, aki verseskötetet adott ki, újságot szerkesztett, és hatalmas anyagot gyűjtött össze egy német—szlovén—latin szótárra. Azért akadt a bolgár irodalomnak olyan vállalkozása, amelyik beleilleszthető a kelet-közép-európai szintézisbe: Szofronij Vratsanszki önéletrajza a Dositej Obradović és a Kazinczy Ferencé között is tárgyalható, mint amely e műfajnak a Rousszau-étól és a Goethéétől eltérő változatát reprezentálja.

A bolgár irodalommal kapcsolatban is fölvezethető az „ütemeltolódás” kérdése. Ti. az, hogy majd a Ljuben Karavelovval, Petko Szlavejkovval és Hriszto Botevvel valóban meginduló modern bolgár irodalom gyorsított ütemben járja-e végig a kelet-közép-európai irodalmak által kevésbé gyorsan, hosszabb időt igénylő utat?

Ennek a nézetnek kedvez ama felfogás, amely az ütemeltolódást egy régió irodalmi (vagy történelmi) fejlődése egyik fő jellemzőjének tartja.⁷⁰

69. Bihiku, Koço: *Histoire de la littérature albanaise*. Tirana 1980. A XIX. század végéig tartott a régi irodalom korszaka, inntől kezdődik a nemzeti újjászületés irodalmának korszaka.

70. Fried István: *Phasenverschiebung. Zu Periodisierungsproblemen in den ostmittel-europäischen Literaturen. Historische Kulturbeziehungsforshung. Mitteilungen des Studienkreises für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa* (Lüneburg) 1 (1983) 3—9.

Ha szó szerint vesszük a fogalmat, akkor úgy magyarázhatjuk, hogy egy ideáltípusnak tartott irodalom (több irodalom) jelenségei, áramlatai, irányzatai néhány évvel, évtizeddel, esetleg egy évszázaddal később, ha nem is teljesen azonos, de legalább is hasonló módon megismétlődnek egy másik irodalomban (vagy egy régió irodalmaiban). Az ütemeltolódásnak ez a merev értelmezése nem csupán azért helytelen, mert történetietlen, és irodalmak alá- és fölérendeltségében gondolkodik, hanem azért is, mert az irodalom fejlődésének csupán egy változatát tudja elképzelni, egyetlen lehetséges utat, irányzatoknak-áramlatoknak egyetlen lehetséges egymásutánját. Továbbá kizárólag hatásokból, érintkezésekből vezeti le nemzeti irodalmak történetét. A komparatisták ezzel szemben általában azt hangsúlyozzák, hogy pl. a kelet-közép-európai régióban a „nyugati” irodalmi stílusok és irányzatok nem egymást követőleg, hanem olykor egyszerre, egymásra torlódva jelennek meg, szinte „keveredve”. S ezáltal az önálló, a belső szükségleteknek megfelelő recepció tételét sugallják. A magunk részéről kételkedünk abban, hogy lennének ideáltípust képviselő, és lennének a recepcióra szűkíthető irodalmak. Azt is lehet vitatni, hogy a klasszicizmus francia, angol vagy német változatának megfelelőjét föl lehet-e lelni régiókban. Nyilván nem támasztható alá a vélekedés, amely egy adott irodalmi fejlődésnek hasonló változatát (tehát nem megfelelőjét) keresné egy később kiteljesedő irodalmi fejlődésben, illetve egy differenciáltabb, szerencsésebb helyzetű nemzeti irodalom irányzataihoz mérné a kevésbé differenciált, de egy adott korszakban a különféle irányzatokat nemzeti hagyományaihoz asszimiláló, külföldi írók, irodalmak eredményeit még a fordításokban is szuverén módon magához hasonító irodalmakat.

Az ütemeltolódás végképpen alkalmatlan egy régió belső differenciálására. Így nem oszthatjuk föl aszerint az irodalmakat, hogy mely időben léptek be egy (feltételezett) európai folyamatba; vagy: mikor nyerték el sajátos jellegüket. Ha az ütemeltolódást egy régió specifikumaként fogjuk föl, az irodalmak teljességét, differenciáltságát, illetve nem teljes voltát és differenciálatlanságát azon keresztül kellene lemérnünk: mennyire tudták (és mennyi idő alatt) megvalósítani az adott korszak francia vagy angol, esetleg német irodalmi modelljét, vagy pedig a legkevésbé differenciált, a csupán egyes alkotásokkal magukról életjelet adó irodalmak milyen mértékben követték a francia vagy angol irodalmi modellt korábban megépítő egyéb kelet-európai, kelet-közép-európai irodalmakat.

Az ütemeltolódás értelmezésében nemigen találkozunk azzal a felfogással, amely a [z irodalmi] fejlődés *aritmiájával* számolna (amely viszont nemcsak a kelet-közép-európai irodalmakra jellemző). A XVIII. századi német irodalom fokozatos gazdagodása, kiteljesedése, a klasszicizmusok, a rokokó, az érzékenység változatainak tarkasága, végül pedig a weimari klasszika (párhuzamosan a bölcsélet mind fontosabb szerepével) egyszeriben az európai irodalmak élvonalába helyezik a német nyelvű irodalma(ka)t. Ezzel szemben a francia irodalom és filozófia legnagyobbjainak regényírása, elméleti munkássága után kifáradás észlelhető. Chénier kiemelkedik ugyan, de a Voltaire és Rousseau halálát követő évtizedek teljesítménye mégsem mérhető az előző korszakéhoz, hogy aztán az 1820-as évtized költői termésére már ismét egész Európa odafigyeljen. Ilyen „aritmiás” jelenségek a kelet-

közép-európai irodalmakban is észlelhetők, többnyire az értelmiség helyzetét segítő vagy nehezítő körülmények következtében, illetve mindaddig az apály jellemző az irodalmakra, amíg a költők meg nem szokják az új helyzetet, amíg nem illeszkednek bele az új körülményekbe. Így például az 1795 utáni időszak legalább egy évtizedig nem kedvezett a magyar, a szlovák, a horvát vagy a cseh irodalomnak, sem a lengyelnek. A Napóleon által megteremtett Illíria viszont jótékonyan hatott Vodnik munkásságára, aki ekkor írta talán legjobb verseit. Az utána következő időszak azonban pl. Vodnikot az *Ilirija oživljena (Újjáéledt Illíria)* c. verse „palinódiájá”-ra kényszerítette.

Az ütemeltolódással összefügg az alábbi kérdés: nem a „nyugati” irodalmak fejlődési tendenciái jelentek meg a kelet-közép-európai irodalmakban, azaz költők, írók, gondolkodók olyan művei váltak itt népszerűvé, olyan szerzőket utánóztak, adaptáltak, amelyek nemzeti irodalmukban nem tartoztak az első vonalba, illetve olyan elemek kerültek a figyelem középpontjába, amelyek az eredeti nemzeti irodalomban esetleg peremjelenségek voltak. Említettük Marmontel páratlan diadalútját; Herder költőként és teológusként előbb lett ismert pl. a magyar irodalomban, mint gondolkodó; Chateaubriand sem politikai gondolkodóként játszott szerepet a magyar és a cseh irodalomban, ebben a minőségében jódarabig nem ismerték. Viszont az *Atala* csehül már 1805-ben, magyarul 1803-ban megjelent. Csehül a próza nyelvének, a regénynyelvnek kialakítására ösztönzött, a differenciáltabb érzelemfestésre ihletett, magyarul beleilleszkedett az egyszerű, természetes életmódot dicsőítő, a korszakban divatos terjedelmesebb prózai alkotások közé.⁷¹ Ha a fordító azt olvasta az eredetiben, hogy „simplicité”, akkor magyarul így adta vissza: „igen érzékeny ártatlanság s egyszerűség.”⁷² Példánk jelzi, hogy még ha jelentősebb művek adaptálására került is sor, az adaptált mű egy, az eredetitől eltérő konvenciórendszerbe illeszkedett, illetve annak számára jelentett kihívást. E szempontból kell tekintenünk az ütemeltolódásra is.

A kelet-közép-európai régió jellegzetességeit, tételezésének jogosultságát másutt, más jellemzőkben kell keresnünk. Minthogy a régió egyszerre földrajzi, történeti, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti és ezáltal komparatistikai fogalom, valamennyi, ezúttal egymást kiegészítő diszciplína eszköztárának igénybe vétele szükségesnek látszik. A régió irodalmainak elemzése azonban mindenekelőtt azoknak a hasonló, közös vagy párhuzamos elemeknek, tendenciáknak felmutatását igényli, amelyek miatt elfogadható a kelet-közép-európai irodalmi régió tételezése. Zoran Konstantinović idézi Horst Rüdigert, aki egy adott nemzeti irodalom vertikális és horizontális összefüggéseiről szól, a történeti hagyományok, illetve a más nemzeti irodalmakkal való csereviszonyok érvényesüléséről. Konstantinović ilyen horizontális és vertikális folyamatok összejátszásából magyarázza egy régió alakulását. Az a kérdés, fejtegeti, hogy a különböző nyelvű irodalmak miképpen alkotnak egységet, sem az önkényes osztályozás, sem a legjobb esetben a

71. Vodička, Felix: *Počátky krásné prózy novočské, Příspěvek k literárním dejinám doby Jungmannovy*. Praha 1948.

72. Zolnai Béla: *Adalékok Chateaubriand hatásához. Egyetemes Philológiai Közlöny* 39 (1915) 780–7283.

földrajzi szempont hangsúlyozása nem vezet célhoz. „Die räumliche Aufteilung innerhalb der Komparatistik kann ja letzten Endes nur dann einen Sinn haben, wenn sich solche Räume jeweils auch als literarische Identität innerhalb einer Vielheit von national verschiedenartiger Einzelercheinungen erkennen lassen.”⁷³

Ennek az irodalmi identitásnak leírása, elemzése nem szorítkozhat külső jelenségek demonstrálására, mint amilyen például az az egyébként helytálló megállapítás, hogy Kelet-Közép-Európában az irodalom sokszor a politikai állásfoglalást, a parlamentet, a filozófiát etc. helyettesítette; vagy az, hogy bizonyos műfajok, áramlatok „késve” jelentek meg. Már a régió leírásakor szembesítenünk kell a különböző diszciplínáktól kölcsönzött szempontokat, másfelől viszont sosem szabad felednünk, hogy irodalomról, irodalmakról van szó.

Minthogy régióink elhelyezkedését földrajzilag határoljuk körül, e földrajzi szemponttal kell kezdenünk. Nem fölösleges, ha tisztázzuk: a Lajtán túli területekre gondolunk, amelyek a régi Lengyelország, illetve a történeti Magyarország határainál értek véget, részben magukban foglalva, részben pedig átmeneti zónaként tartva számon a túlnyomórészt belorusszok és ukránok lakta területeket, illetve Havasalföldet és Moldvát. Délen idesorolandó Horvátország és Dalmácia, az átmeneti zónát itt inkább a szerbek lakta vidékek alkotják. Nyugaton a szlovének által benépesített tartományok feltétlenül részei zónánknak, s ez egyben azt is jelenti, hogy az osztrák irodalom jelenségei közvetítő szerepet vállaltak, és e közvetítéssel az átmeneti zónába sorolhatók. A földrajzi határok nyilván nem mindig nyelvhatárok. Aligha lehet a kelet-közép-európai romantika nagyjai közül Njegošt kizárnunk csupán azért, mert Montenegro uralkodója volt. Viszont nem bizonyos, hogy a litván irodalom idesorolandó pusztán azért, mert Mickiewicz a *Pan Tadeusz* elégikus nyitányában Litvániát hazájának nevezte. A földrajzi határok nem állandóak. A középkor folyamán sűrűn változtak. Később a török hódításai, a XVII. század vallásháborúi, a „felszabadító” háborúk, később Lengyelország három felosztása, az I., majd a II. világháborút követő békeszerződések jelentős mértékben megváltoztatták a régió arculatát. Valamennyi történelmi esemény számottevő változást eredményezett a lakosság „nemzetiségi” összetételében, a határookban. A változások egészen a legújabb időkig a régióon belül történtek, így elsősorban a belső tagozódásban mutatkoznak az eltolódások. Az I. és a II. világháborút követőleg azonban a változások szétfeszítették a régió hagyományosnak mondható kereteit.

Régióinkat Kelet-Közép-Európának nevezzük, tehát Közép-Európa keleti felének, nem pedig Kelet-Európa középső részének. Félreértések elkerülése végett: közép-európai jellegű ez a régió, nem kelet-európai, jöllehet „átmeneti zóná”-iban közel kerül a „kelet-európai” típusú fejlődéshez. Több ok erősíti zónánk közép-európai jellegét. Legsűrűbb érintkezései, küzdelmei,

73. Konstantinovič, Zoran: *Zum Begriff der Romantik in den südosteuropäischen Literaturen. Versuch einer regionalen komparatistischen Identifikation.* In: *Teilnahme und Spiegelung.* Festschrift für Horst Rüdiger. In Zusammenarbeit mit Dieter Gutzen hg. von Beda Alleman und Erwin Koppen. Berlin – New York 1975. 327 – 339. Az idézet a 327. lapon.

földrajzi határai a fő okok, de az érintkezések közül a történeti vonatkozásúakat is nyomatékosan kell hangsúlyoznunk: erőteljes, már a középkorban számottevő dinaszikus kapcsolatok, szerződések, perszonaluniók ténye sugallja a „történelmi sorsközösséget”, egészen látványosan kimondva az 1335-ös visegrádi királytalálkozón, általában az Anjou-ház magyarországi uralkodása idején, folytatva ezt a hagyományt a Luxemburgi-ház középeurópai királysága alatt, betetőzve a Jagellók cseh—lengyel—magyar érdekeket egybekovácsló politikájában. A nyitottság inkább „Nyugat”, mint „Kelet” felé érvényesült. Az inkább kezdeményezésében mint megvalósulásában jelentős Sodalitas Litteraria Danubiana osztrák—német tagokra is számított, és általában a kulturális törekvések közvetítő közegeként a korai időszakokban, majd a XVIII—XIX. században a magyar-, lengyel- és csehországi németiség megkülönböztetett figyelmet érdemel. Ezt a jól kirajzolódó cseh—magyar—lengyel tömböt (a korai dinasztikus háborúk ellenére) gazdasági és politikai érdekek is összetartották, illetve többen felismerték ennek az összetartásnak szükségességét, a kulturális érintkezés pedig mindhárom ország művelődésének egyik leginkább alapvető tényezője.⁷⁴ A huszitizmus, illetve a csehországi exulánsok hatása, lengyel és magyar antitrinitáriusok munkálkodása, Comenius unos-untalan idézett sárospataki éveit mellett hadd említsük pl. a „neoprophetá”-nak gúnyolt morvaországi N. Drabicius jóslatainak ösztönző szerepét II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a lengyel trón megszerzéséért indított hadjáratában. Az érintkezések gazdag tárházából a krakkói nyomda és egyetem szerepét a magyar művelődésben, magyar protestáns lelkészek tevékenységét Cseh- és Morvaországban II. József türelmi rendelete után, a lengyel felkelések cseh és magyar visszhangját a XIX. században, Ján Neruda és Jaroslav Vrchlický közvetítő munkáját a cseh és a magyar irodalom között szinte csak találomra emeltük ki. Ezek az érintkezések nem pusztán kapcsolattörténeti érdekességűek. A földrajzi közelség is lehetővé tette a sűrű érintkezést, a kereskedelmi kontaktusokat, a XVIII. század végétől a színházi vendéglátásokat (a terület német nyelvű színházaiiban), muzsikások cseréjét, a kulturális kölcsönhatások létét. Ehhez tegyük hozzá, hogy a lengyel és a magyar (és a horvát) nemesi „alkotmány” számos hasonlósága, a lengyel és a magyar (és a horvát) nemesi mentalitás, kultúra párhuzamos fejlődése zónánk egyik jellegzetessége. A nemzeti függetlenségétől különböző időszakokban megfosztott lengyel, cseh, magyar állam területén egyként több nemzetiség élt, tehát a sok-

74. A soktétéles bibliográfiai dokumentáció helyett itt kapcsolattörténeti tanulmánykötetekre hivatkozunk: *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*. Kom. red.: István Csapláros, Lajos Hopp, László Sziklay, Jan Reyhmann. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969.; *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich*. Red.: István Csapláros. Warszawa 1978.; *Z dziejów polsko-węgierskich stosunków historycznych i literackich*. Red.: István Csapláros, Andrzej Sieroszewski. Warszawa 1979.; *Dějiny a národy. Literární-historické studie o československo-maďarských vztazích*. Ved. red.: Julius Dolanský. Praha 1965. A cseh—magyar irodalmi—zenei kapcsolatok összefoglalását kíséreltük meg: *Zu den Problemen der ostmitteleuropäischen Komparatistik und Kontaktologie (Aus den Kapiteln der tschechisch-ungarischen literarischen Beziehungen)*. *Studia Slavica* 26 (1980) 325—349.

nemzetiségű birodalmon belül is vegyes lakosságú területnek számított. A Kelet-Európának tekintett Oroszországtól az önálló állami lét hiánya, a társadalmi tagozódásnak nemcsak árnyalatokban mutatkozó eltérése, a lengyel és a magyar középnemesség, illetve a cseh nemesség és polgárság egy részének a nemzeti mozgalomban játszott szerepe, a gyökeresen mástípusú egyházi szervezet, illetve az állam és az egyház viszonyának eltérő jellege különbözteti meg zónánkat. Ugyanilyen jellegű, kifejezetten irodalmi eltérések is fölfedezhetők. A lengyel irodalomnak a XVIII. században differenciáltabb volta nem érvényteleníti a tételt, hogy a régió része. A humanizmus, a reneszánsz, a reformáció ideológiai, művészeti, irodalmi tendenciái mások: intenzitásban, az anyanyelvi irodalomra tett hatásban, a bibliafordítások nyelvfejlesztő és szabályozó kísérletében, továbbá a barokk elhúzódozó jellegében, és később is: a romantika továbbélésében, pl. a romantikus alapozású történelmi festészet és történelmi regény XX. századra átnyúló, történelemszemléletet alakító formáiban.⁷⁵ Amilyen mértékben hangsúlyozzuk a különbségeket, olyannyira szem előtt kell tartanunk a régió nyitottságát is: adott esetben az orosz–lengyel irodalmi kapcsolatok szerepét a XVII–XVIII. századi orosz kultúrában.

Közép-Európa keleti harmada sűrűn érintkezett Közép-Európa középső és nyugati harmadával. Bécs, Lipcse, Halle, Jéna, Göttinga, Tübinga és részben Svájc jelentékeny szerepet vállalt a kelet-közép-európai kultúra „nyugati”, illetve a „nyugati” kultúra Kelet-Közép-Európa felé irányuló közvetítésében, sőt, a régió irodalmainak egymással történő megismertetésében is, persze, más-más időpontban és intenzitással. A közvetítés többnyire eredményesnek bizonyult, de a közvetlen ismerkedések és érintkezések sem maradtak hatástalanok. Az irodalmainkban éppen a közvetítés szándéka és eredményessége miatt fontos német nyelvű lapok, Prágában, Pest-Budán, Brünnben, Zágrábban, Pozsonyban, Lembergben etc. sokszor vettek át egymástól híryanagot, a társasági élet eseményeit megfogalmazó cikkeket, jelentősebb mennyiségben szépirodalmat és színházi bírálatot, zenei tárgyú ismertetést. Az utazók, a diákok, a mesterlegények is sok ismereteket hoztak magukkal.

A földrajzi-történeti szempont csak bizonyos mértékben érvényesíthető a csoportképzésben: ezt látjuk igazolva a modern szerb irodalom már említett példájával (hogy ti. Szerbia határain kívül alakult ki). S bár a földrajzi-történeti szempont nem elhanyagolható, talán az irodalom elemi létfeltételei és az irodalmi termés jellege miatt az állami-politikai szempontot is az előtérbe kell helyeznünk. Az már csak a kutatás előre haladottabb stádiumában érdekel, hogy a hosszú ideig egy államközösséget alkotott népek irodalmi milyen mértékben hordoznak közös jellemzőket; és ezek a közös jellemzők feltehetőleg csak bizonyos államközösségek bizonyos korszakában jelentkeznek közvetlenül az irodalmi művekben. Az viszont minden bizonnyal kiemelésre méltó tény, hogy a szerbek a Habsburg-birodalomban, illetve

75. Sziklay, László: *Le roman historique au tournant du siècle (Sienkiewicz – Gárdonyi – Jirásek)*. *Studia Slavica* 14 (1968) 371–384.; Fried István: *Beiträge zur Untersuchung des historischen Romans*. In: *Hungaro-Slavica I.* Red.: László Hadrovics, Attila Hollós. Budapest 1978. 25–37.

Velencében, később Lipcsében jutottak nyomdához, Magyarországon alapíthattak iskolákat, egyesületeket, műkedvelő színtársulatokat — vagy az a tény, hogy egy időben az ukrán irodalom jelentős teljesítményei a Habsburg-Monarchiához tartozó Galíciában születtek és nem a szláv Oroszországban. Nemcsak az irodalom és közönsége viszonyában, hanem magában az irodalmi fejlődésben is alapvetően meghatározó lehet az állami-politikai környezet. Ilyen értelemben elemzendő a nagyszombati, majd budai Egyetemi Nyomda szerepe különböző népek művelődésében, illetve pl. a pesti Egyetemnek művelődést sugárzó, irányító, közvetítő hatása. Szerdahelyi György baumgarteniánus esztétikáján nőtt föl a horvát M. P. Katančić, Schedius Lajosnak a göttingai neohumanizmustól ihletett esztétikai előadásait hallgatta L. Mušicki, a közvetlen hatás Katančić „költészetében”, költészettani nézeteiben, Mušicki verseiben, horatianizmusa jellegében tapintható ki.

A régebbi korszakokban még nem alakult ki az egységes nemzet, az egységes nemzeti irodalom. Fontosabbaknak látszottak (és nemcsak régiókban) a kisebb egységek. A hatalmas kiterjedésű központosított államoknak sem jött el még korszakuk, a szétagoltságnak nem kedvezett a nyelvi egységesülésnek. Aligha beszélhetünk olyan értelemben pl. a „nemzeteszmé”-ről, mint akár a XVIII. század végén. Régióink nagy részében különben is a latin nyelvű irodalom virágzott. Akár az egyházi, akár a lovagi kultúra eszmérendszerébe pillantunk, a „nemzeti” eszmét nem lelhetjük föl. A kutatás általában attól számítja a nemzeti irodalom nemzeti eszméjének jelentkezését,⁷⁶ hogy feltámad az igény a polgári átalakulásra. Ez az igény régiókban — állapítja meg a kutatás — viszonylag későn jelentkezik, a XVIII. század végén. Mindazonáltal szó sincs arról, hogy az irodalomban ne lenne átmenet a régebbi korok univerzalizmusa és az újabb koroknak a nemzettudat meghatározta elkülönülési törekvései között. Sőt, a kétféle, egymástól valóban különböző eszmeiség egymás mellett is élhet. A problémakör végén kezdve: a szlovák költő, Hviezdoslav még 1914-ben, *Véres szonettek* c. ciklusában is hangsúlyozza: patrióta is, azaz Magyarország fia, nem kizárólag szláv érzésű költő.

Ehelyt kell visszautalnunk Bonazza — véleményünk szerint — rosszul feltett kérdéseire.⁷⁷ Ugyanis, ami pl. Grillparzernél vagy a Vormärz kisebb költőinél, pl. J. N. Voglnál természetes gesztus,⁷⁸ az egyáltalában nem az a nem német nyelvű, nem osztrák tudatú költőknél. Grillparzer és íróársai egynek és öröknek, „nemzetfeletti”-nek és küldetésesnek látták a soknemzetiségű Habsburg-Monarchiát, és osztrák, magyar, cseh tárgyú verseikben,

76. Az obrodzenie, obrození, preporod, nacional'noe vozrozszenie kategóriával jelzett korszakok kezdetét a nemzeti irodalomtörténetek a XVIII. század utolsó harmadától számítják. A magyar irodalomtudomány hagyományos 1772-es korszakhatár-felfogását az utóbbi időben mind gyakrabban váltja föl az 1760-as esztendőket korszakhatárként felfogó vélekedés.

77. A 26. sz. jegyzetben i. m.

78. E kérdésről több ízben írtunk: *Das österreichische Biedermeier. Arbeiten zur deutschen Philologie* 12 (1978) 71–86.; *Ein österreichischer Biedermeier-Dichter und die südslawische Volksdichtung. Studia Slavica* 21 (1974) 115–126.; *Johann Nepomuk Vogl és a kelet-európai népek nép- és mondaköltészete. Ethnographia* 89 (1979) 287–294.

színdarabjaikban, népmondafeldolgozásaikban a Monarchiát összetartó érzést, gondolatot dokumentálták. A hit a Pax austriaca-ban, a Habsburgokban vagy a Monarchiában Grillparzernél, Voglnál erőteljesen, Lenaunál alig jelenik meg. Ettől lényegesen fog különbözni Joseph Roth vagy Fanz Theodor Csokor Monarchia-képe. Az osztrákság-tudattól a hungarus-tudat lényegileg különbözött, régebbi keletűnek számított, jóllehet bomlása, érvénytelenedése a XVIII. század végén megkezdődik. Küzd ellene a történeti Magyarország mindegyik „nemzetisége”, látványosan szakít vele Rebreanu *Akasztottak erdeje* és Krleža *Zászlók* c. regénye. Ám Rebreanu szenvedélyes-patetikus, Krležának a Monarchia egyik közös művészeti fénykorát idéző, szecessziós mondatindákkal gazdag regényeivel szinte egy időben nyomokban fel-felbukkan néhány szerzőnél a közös múlt másjellegű idézése is.

A XVIII. században és még korábban nem a nyelv volt a nemzet fő ismerve, még az irodalomról alkotott felfogásban sem mindig a nyelv játszotta a döntő szerepet. A régió belül alrégiót nemcsak az egyes népek anyanyelvű irodalmi alkottak, hanem az anyanyelvű irodalmak táji változatai is. Háromféle horvát nyelven írtak az írók, a szlovén nyelvi egységlés majd a XIX. században következik be, a szlovák katolikusok és evangélikusok jó darabig egymással alig érintkező irodalmakat hoztak létre, a magyar írókat még a XIX. század elején is sok tekintetben megosztja vallásuk, nyelvjárásuk. Ez a megosztottság sem teszi lehetővé a nemzeti tudat oly mértékű kialakulását, amely majd a XVIII. század végétől fokozatosan differenciálja az addig a közös államiság tudatában élő irodalmakat. A nemzeti irodalom fogalmának ettől kezdve lesz politikai töltése, addig az állami keret adott úgy otthont több különböző nyelvű irodalomnak, hogy az otthonosság érzése a közös tudatban volt érzékelhető. A régebbi korok írója nem látott ellentmondást a kétnyelvűségben, a több kultúra költészetébe asszimilálásában, a több népet magában foglaló haza eszméjében.⁷⁹ Zrínyi Miklós magyar nyelven írta meg dédapja valóban eposzba illő küzdelmét Szigetvár védelmében, ezt az elbeszélő költeményt adaptálta öccse horvát nyelvre. Mindketten ama uralkodó osztálynak voltak tagjai, amelyet a rendiség fűzött össze, nem a XIX. században oly fontossá váló nemzetiség. A kétnyelvű Zrínyiek nem akartak választani a magyarsághoz, illetve a horvátsághoz való tartozás között, mert ilyen választásra a XVII. században nem volt szükség. A kétnyelvűség természetes jelensége a régebbi koroknak, a kéziratban maradt daloskönyvek közül több német—latin—magyar—szlovák énekeket tartalmaz. Természetes csereközlekedés zajlik az irodalomban (nemcsak a folklórban). Balassi Bálint egy horvát virágének dallamára, szlovák (vagy lengyel) nótajelzés alapján ír verset, a szlovák és a magyar *Cantus Catholici*-nak ugyanaz az összeállítója. S még később sem ritka a két(több)-nyelvű költő, író, az olyan sem, aki két irodalom konvenciósrendszerébe

79. Klaniczay Tibor: *Que faut-il entendre par littérature nationale*. In: *Actes du IVe Congrès de l'AILC*. The Hague 1966. 287—294.; Uő.: *La nationalité des écrivains en Europe Centrale*. *Revue des Études Sud-est Européennes* 10 (1972) 585—594.; Uő.: *Die Nationalität der Schriftsteller in Mitteleuropa*. In: *Renaissance und Manierismus. Zum Verhältnis von Gesellschaftsstruktur, Poetik und Stil*. Berlin 1977. 223—235.

igyekszik — legalább is egy darabig — beilleszkedni. A kétnyelvűség, a két-tős irodalmiság szoros összefüggésben van az általunk hungarus-tudatnak nevezett magatartással, amely az éledő nemzeti mozgalmak támadásai ellenére is vívta egyre reménytelenebb utóvédharcait. Ez a hungarus-tudat szintén csupán dinamikájában felfogható jelenség. A középkori univerzalitástól a későreneszánsz és a barokk köznyelvi irodalmiig, onnan a nyelvi ismérvtől mentes államfogalomig: ebben a korszakban él. A továbbiakban a kultúra bizonyos területein őrzi pozícióit, pl. a pesti német színház műsorpolitikájában, a magyarországi német nyelvű sajtó egy részében, illetve szerb és szlovák kiadványok egyes megnyilatkozásaiban. Ehhez hasonló a csehországi német irodalomnak bohemus-tudata.

A politikai jellegű hungarus-tudat tarthatatlanságára először a II. József ellen kirobbanó ellenállás időszakában vetül fény, e „tudat” a XIX. század harmincas éveire anakronisztikussá válik. A politikai ellentétek tragikus harcokban kulminálnak 1848/49-ben, 1867-től mind nyilvánvalóbbá válik a megbékélés lehetetlensége az adott küzdőfelek között — mindezzel szemben sosem szünetel a kölcsönös fordításirodalom, a kulturális közeledésnek, sőt, a kölcsönhatásnak számos példáját tudjuk idézni a történeti Magyarország nemzetiségei művelődését elemezve, nem is szólva az azonos államkereten belül fejlődő irodalmak párhuzamosságairól, a vegyes lakosságú vidékek kulturális sajtójának komplementáris jellegéről. A politikai elkülönülés, a támadó-védekező magatartások egymás ellen feszülése időszakában sem szűntek meg tehát a kulturális kapcsolatok. Az iskolarendszer centralizált irányítása hasonló műveltséganyagot továbbított Magyarország valamennyi nemzetiségének, kb. az 1860-as évek végétől az I. világháború befejezéséig. A Monarchia közös hadserege is egyazon élménye a Monarchia valamennyi népének.

Ilyen értelemben kell számot vetnünk a csoportképzésben az állami-politikai szemponttal, tudomásul véve a XIX. században felerősödő divergenciát, de tudomásul véve a közös állam élményét is. A komparatistika kiterjedhet különböző soknemzetiségű államok jellegének összehasonlítására; és megvizsgálhatja (meg *kell*, hogy vizsgálja): mi lehet az oka annak, hogy a Monarchia nosztalgikus visszaemlékezésre késztette egykori polgárainak egy részét, s a mai „nosztalgiahullám” a Monarchia művészeti korszakát, a szecessziót kiállításokkal, albumokkal, könyvsorozatokkal eleveníti föl, míg ilyen „nosztalgia” sem a szintén soknemzetiségű Poroszország, sem az egykori Törökország, sem a cári Oroszország után aligha képzelhető el. 1918 után a Monarchia romjain létrejött államok, Csehszlovákia, Jugoszlávia, „Nagy”-Románia éppen úgy felszabadulásként értékelték ünnepelték megalakulásukat, mint Lengyelország vagy Finnország, de sem Lengyelországban, sem Finnországban nem akadt olyan író, aki Čapekhez hasonlóan nyilatkozott volna a kényszerű együttélés évszázadairól. Az a fajta tudat, amelyet hungarusnak mondtunk, bizonyos értelemben a lengyel kultúra egy korszakában is felfedezhető, minthogy Lengyelország szintén többnemzetiségű állam volt, de az irodalmi alkotásokban mégsem jutott oly szerephez, mint a Magyarország területén keletkezett művekben.

A főleg írók, publicisták által hangoztatott történelmi sorsközösség gondolata a közös küzdelmekre, a törökellenes harcokra, nem egyszer közös

felkelésekre utal vissza. Az 1850-es esztendőkhöz különös hangsúlyt kap a szerb és a magyar irodalom „rokonulás”-ának eszméje, a szerb és a magyar sajtó többször hangoztatja mint megvalósulás előtt álló jelenséget.⁸⁰ A szerb–magyar összefogáshoz hasonló közös fellépések lehetősége hordvát—magyar viszonylatban is fölvetődik. Még J. M. Hurban is megbékélést ígérő gesztust tesz a magyarság felé. Mindez azonban csak részben politikai jellegű, a közeledési kísérletek ekkor és később (néhány kivételtől eltekintve) az irodalomban és a tudományban kapnak pontos körvonalakat. A magyar folklorisztika kiváló képviselője, Erdélyi János derengtetni föl a népköltészetek tanulmányozásából levonható eredmény perspektíváját, a dunatáji harmónia később Bartók Bélától is hangoztatott ideáját. Jókai Mór programot dolgoz ki, amelyben a „magyar irodalom missió”-ját fejt ki. Eszerint a magyar irodalom hivatása: bizonyítani a „magyar nemzeti művelődés kifejelettségét”, összefogni a magyarságot, végül „végbemenni azt a nagy munkát, amit sem fegyverünk, sem diplomatiánk nem tudott befejezni: a velünk egy hússá, de nem egy lélekké vált nemzetiségek meghódítását”. A továbbiakban tisztázza, mit ért „hódításon”: „lelki egybeolvadását az értelmiségnek, melynek közös útján találkozáva, egymást buzdítva, elismerve, ami nekünk szent, másnál is megbecsülve, az erősebbek fitymálását, mit velünk éreztetnek, nem fizetve vissza a nálunknál kisebbeken; elérjük azt a nagy diadalt, melyben mindenik fél nyert és egyik sem veszített.” Majd alább: „Mi baj támadhatna abból, ha felmutatnók, hogy íme a lengyel, a szerb, az oláh, a cseh stb. fajok minő szellemi életet élnek? mint haladnak ipar és gazdaság terén? költöik miről énekeltek?” A magyar irodalom küldetése az is, hogy ismeresse a *kisebb irodalmakat*, „elkezdve a behízeltőbb szépirodalmon, a reál-tanulmányokig”. A cikk visszhangjaképpen jelent meg magyar fordításban Mažuranić *Smrt Smail-age Čengića* c. elbeszélő költeménye, ismertetés a román és a szerb költészetről, valamint egy románból fordított cikk a román irodalomról.⁸¹

Az államkeret közössége a nyelvrokonságtól függetlenül megkönyíthatja a kulturális kapcsolatokat, a kölcsönös fordítási irodalom kialakulását, irodalmak egymásra hatását. Régióink irodalmi között — részben közvetett módon, közvetítő nyelv segítségével, részben közvetlenül — jelentősnek mondható ez a szellemi csereforgalom. Az államkeret azonossága, illetve a sorsközösség átérzése az irodalomban is éreztette hatását, hozzájárult hasonló magatartásformák kialakulásához, hasonló költőtípusok jelentkezéséhez. A lengyel irodalom nem keltett volna oly élénk érdeklődést, ha a lengyelek felkelései, függetlenségért folytatott harcai nem visszhangoztak volna.

Egészen szembetűnően figyelmeztetnek erre a tényre a romantika első nemzedékének költészetében mutatkozó hasonlóságok. A hasonlóságok mellett Vörösmarty és Mickiewicz, Prešeren és Mickiewicz, Prešeren és Mácha, Mácha és Mickiewicz között még genetikai kapcsolatok is fölfedezhetők. A Vörösmarty szerkesztette Athenaeum közölt magyar fordításban Mickie-

80. Erről és az alábbiakról vö.: Fried István: *A délszláv népköltészet...*

81. Jókai Mór: *Cikkek és beszédek IV. 1850–1860. I. r. S. a. r.:* H. Törő Györgyi. Budapest 1968. 421–435., 835.

wicz-művet, Prešeren fordította Mickiewiczet, Prešeren és Mácha ráadásul még találkoztak is egymással etc.

Az 1830-as évek látványosan jelzik a nemzetfogalomban beállt változásokat. 1832-ben megjelent Ján Kollár eposzának, a *Slávy dcerának* bővített, militánsabb hangvételű változata, 1833-ban Samuil Hoič röpirata, *Sollten wir Magyaren werden?* — 1838-ban adja ki Janko Drašković brosrúráját, *Ein Wort an Illiriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste Regeneration*, 1836-ban kezdi meg Palacký kiadni *Csehország története* c. művét (*Geschichte von Böhmen* címen jelent meg), az 1830-as években sorra látnak napvilágot a *Kritikai Lapok* c. folyóiratban Bajza József és Toldy Ferenc polémiái, itt számolnak le a régebbi típusú nemzet- és irodalomfelfogással. E művekben a nemzeti karakterisztikum megrajzolása a cél, és ezáltal ama népegyéniségnek körvonalazása, amelynek be kell töltenie hivatását a történelemben. A differenciálódás, a nemzetté válás ideológiáját fogalmazza meg szerzőink. Ám ugyanakkor, amikor a nemzeti függetlenség, a nemzeti öntudat apologetái a valódi vagy a vélt nemzeti sajátosságokat értékkategóriákká emelik, mind tudatosabbá válik a kereskedelem révén létrejövő közeledés a nemzetek között, és ezáltal a goethe-i világirodalom-eszme érvényesülése. Az integrálódás és a differenciálódás tendenciái majdnem egyszerre jelentkeznek, a differenciálódás az irodalom és a politika, az integrálódás mindenképp az európai irodalmakkal való lépéstartás és a nagyobb közösség keresése által. Árulkodó Kollár szóhasználat a szlávok irodalmi kölcsönösségéről szólva: „Die literarische Wechselseitigkeit (...) ist die gemeinschaftliche Theilnahme aller Volkszweige an den geistigen Erzeugnissen ihrer Nation; ist wechselseitiges Kaufen, Lesen, der in allen slawischen Dialecten herausgegebenen Schriften oder Bücher (...) Bei der Wechselseitigkeit bleiben alle Stämme und Mundarten unverrückt auf ihrem alten Platz stehen, befördern aber mit gegenseitigvereinten Wirken und Wetteifern die Blüthe der gemeinschaftlichen National-Literatur...”⁸²

Egyfelől az egyes szláv nemzeti irodalmak, másfelől a más szláv nemzeti irodalmak által megtermékenyített szláv nemzeti irodalom: ilyenképpen alakul ki a közös szláv szellemi produkció. Még egyértelműbben utal az integrálódás és differenciálódás együtt jelentkező igényére Toldy Ferenc:

„Jelenkorunk két nevezetes tünetnyt mutat a' szellemvilágban. A' falak, mik eddig a' népeket elválaszták egymástól, leomlottak, élénk közlekedés hordja végig az eszmék' zászlait kelettől nyugotig, 's a' világliteratúra' fogalma soha sem állt közelebb létesüléséhez, mint most. De e' mellett 's egy részint épen a' szellemi összeolvadás megelőzésére, részint a' politicalai események következtében, a' népi 's a' nemzeti elem mind nagyobb és nagyobb tiszteltetést szerez magának nem csak e' vagy ama' haza tagjai, hanem a' külsők előtt is...” Toldy Ferenc a továbbiakban bizonyítóanyagképpen a svéd, a dán, a holland, a cseh, a lengyel, a magyar és a szerb irodalmat említi.⁸³

82. Kollár, Johann: *Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*. Pesth 1837. 6–7.

83. S. F. (Schedel-Toldy Ferenc): *Külföldi irodalom. Figyelmező 4* (1840) 1.: 12–14. hasáb.

Kollár szláv kölcsönössége és Toldy Ferenc világirodalomgondolata ki-
egészül azokkal a törekvésekkel, amelyek az eddig *hazának* hitt és tudott
államban az anyanyelv és az anyanyelvű irodalom pozícióit akarják megerő-
síteni, akár oly módon, hogy az elidegenítettnek és elfajzottnak tartott réte-
geket vissza akarják csalogatni az anyanyelv és ezen keresztül a „hazafiság”
berkeibe. Ez természetesen nem zárja ki

— egyfelől azt, hogy az irodalmi tudat továbbra is nyitott legyen, azaz
változatlan intenzitással fogadja be a fejlettebbnek vélt irodalmak felől ér-
kező impulzusokat;

— másfelől azt, hogy az egyébként saját nemzeti létükért küzdő írók,
gondolkodók egymást figyeljék, egymás eredményeit a maguk műveiben
hasznosítsák, és ha fordításokkal nem, legalább rejtett átvételekkel igazol-
ják az egymás ellen irányzott, alapszándékaiban azonban közös gondolko-
dást.

Ennek a kétirányú irodalmi mozgásnak további következményei:

1. Kialakul a recepciónak a zóna irodalmaira jellemző módszere.
2. Kialakul egy érvrendszer, amely nagyjából-egészében ugyanazokból
az elemekből épül föl.
3. Továbbra sem szűnik meg a kétnyelvűség, a többnyelvűség, a két
vagy több kultúrában való részvétel.
4. Ugyanazok a múltbeli egyéniségek, költők, hadvezérek, államfér-
fiak, események több irodalomban szolgálják a nemzeti tudat erősít-
ését, ezzel együtt ugyanazok a *toposzok* hasonló frazeológiával több
nemzeti mozgalom érvrendszerének pilléreit alkotják. Emlékeztet-
sünk Hunyadi Jánosra, Mátyás királyra, Zrínyi Miklósról!
5. Minthogy a külföldi irodalmakból többé-kevésbé ugyanazokat a szer-
zőket és ugyanazokat a műveket (ugyanazokat a *típusú* műveket)
adaptálják az egyes kelet-közép-európai nemzeti irodalmak, a mű-
faji, a prozódiai, a poétikai gondolkodásban is számos hasonló ten-
dencia figyelhető meg. Az 1830-as, 1840-es esztendőkhöz például
Goethe, Byron, Miczkiewicz, fokozatosan előre nyomulva: Heine,
részben Dante, V. Hugo, alacsonyabb szinten Kotzebue, majd E.
Sue művei visszhangzanak a leginkább, az eleinte általánosan nép-
szerű Herderrel szemben lassan Hegel történetfilozófiája lesz a fő
hivatkozási forrás.
6. A recepció mezejének szélesedésével párhuzamosan lesz mind lényeg-
esebb jellemzője a művelődésnek a „nemzeti” elem, amely a nem-
zeti „hagyományok” újszerű asszimilálását teszi lehetővé, ezáltal
utat nyit a historizmusnak, a bár többnyire legendákat is felhasz-
náló, módszerében azonban mégis színvonalasabb, hívebb történet-
írásnak és ezzel párhuzamosan a történeti regénynek.

Ezek a megkülönböztető jegyek talán a legkevésbé a korszak lengyel
irodalmára a jellemzők, hiszen jódarabig az emigrációban írják a legjobb
lengyel verseket, színműveket, poémákat, a többi kelet-közép-európai iro-
dalomban azonban fellelhetők. Pillantsunk vissza a vígjátékokra! Termé-
zetesnek érezzük, hogy a külföldieskedő a német és a lengyel vígjátékokban
francia szavakat kever a beszédébe, a magyar komédiákban német, a szlo-

vákban viszont magyar kiszólásokkal teszi nevetségessé magát. A lengyel és a magyar nemesi, udvarházi környezettel szemben a német és a szlovák kisvárosi környezet is könnyen érthető. A „nemzetiesítés” hasonló példája, hogy E. M. Arndt *Was ist des Deutschen Vaterland?* c. hazafias éneke horvát és cseh hazafias énekké vált, a magyar népszínművek számottevő szerb színpadi karriert futottak be. Szemléletes példával szolgál Sziklay László szlovák — magyar viszonylatban: a XIII. század végének, XIV. század elejének oligarcháját, Csák Mátét egyként a maga nemzeti aspirációi hősének ábrázolta a szlovák és a magyar irodalom.⁸⁴ Ugyanakkor a világirodalmi jelenségekre való reakciók látszólagos hasonlósága mögött lényeges különbségek rejtőzhetnek. A szlovén, a lengyel, a cseh és a magyar romantika nemeposzi verses epikájában jótékonyan hasznosította Byron kezdeményeit. Petőfi Sándor az 1840-es években határozott gesztussal számol le a byroni költői magatartással, nem utolsósorban a néptribuni — messiási költői attitűd kedvéért. A Stúr-iskola költői egy részének anti-byronizmusa azonban másképpen morális indíttatású, összefügg a szlovák irodalom retorikus-didaktikus-teológiai hagyományaival, a bizonyos fokig leszűkített határáú költészetfelfogással, amelybe — a teológiai hagyományba beleilleszkedve — messianisztikus elemek is keverednek.

De akármennyi különbséget is találunk zónánk irodalmaiban, sokkal több választja el a „nyugati” irodalmaktól. Még akkor is, ha a világirodalomba való belépés szándéka zónánk valamennyi irodalmát jellemzi a XIX. század első felében.

A világereszkedelembe való bekapcsolódás, a gazdasági felzárkózás, a politikai függetlenség kivívása egyfelől, a világirodalomba való belépés, a műfajok, tónusok teljességének megteremtése, azaz teljes irodalmi rendszer és funkcionáló irodalmi élet, az anyanyelv érvényre juttatása másfelől: aligha kételkedhetünk abban, hogy a két „folyamat” között szoros a kapcsolat, de abban sem kételkedhetünk, hogy a két folyamat elemzése más-más módszert igényel. A hasonlóságok és eltérések másképpen jelentkeznek a gazdasági-politikai, másképpen a művészeti-irodalmi szférában, a szűkebb és tágabb kontextus is más-más elemekből tevődik össze.

Ezért végkövetkeztetéseinkben még egyszer kiemeljük a földrajzi, az állami-politikai, a művelődéstörténeti és ezzel szoros összefüggésben az irodalomtörténeti szempontot, mint amely eligazíthat a régió jellegének kérdésében. Bár a szükségesnél talán valamivel kevesebb szó esett róla, a nyelvi és az etnikai szempontok sem hagyhatók teljesen figyelmen kívül. Kiemeljük azt is, hogy más tárgyalási módot igényel a latin vagy az óegyházi szláv univerzalitásának korszaka, mást az anyanyelvi irodalom jelentkezésének, kibontakozásának periódusa, megint mást a nemzeti irodalom differenciálódási törekvéseinek folyamata, végül pedig a legújabb időszak. Ezek egyben a régió periódushatáraiként is elképzelhetők. Ezeknek megállapításához szükséges az egyértelmű terminológia olyan (sokszor fölösleges szenvedélyességgel) vitatott kérdésekben, mint a *nemzet*, *nemzeti művelődés*, *nemzeti irodalom*. Nyilvánvaló, hogy fogalomtörténeti kutatások nélkül könnyen kerülhetünk tévútra. Hiba, ha a mai terminológiát vetítjük vissza olyan idő-

84. Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Budapest 1962. 311–313.

szakra, amelyben még az adott fogalom nem volt használatos — vagy nem a mai értelemben volt használatos. Figyelmeztető példa, hogy az 1819-ben Stuttgartban kiadott *Conversationslexicon* még nem közölt önálló szócikket *Nationalliteratur* címen,⁸⁵ míg a Bécsben 1831-ben, majd Stuttgartban 1836-ban megjelentetett hasonló lexikon már igen.⁸⁶ Ez utóbbiból idézünk:

„Nationalliteratur, entweder so viel als Literatur einer Nation, oder derjenige Theil der Literatur, welche sich direct an die gesammte Maße der Nation wendet, für diese bestimmt ist. . .” S a folytatás: „Ein noch höherer Standpunkt der Betrachtung der Literatur ist in dem Gedanken einer Weltliteratur ausgesprochen.”

A magyar lexikon⁸⁷ az azonos időszakból még határozottabban utal a „nemzeti művelődés” fontosságára. Szerinte az „csak ott fejlődhetik ki, hol valamely nemzet egy testet képez, melyet közös nyelv, közös szokások, törvények és származás jelölnek.” A nemzeti művelődés nem jelenthet elzárkózást. A „humanitás” eszméje a kereszténység elterjedése óta szabályozza az emberek, a népek, a nemzetek egymás közötti viszonyát. Amit a német lexikon „magasabb álláspont”-nak nevezett, az itt a Herderre utaló „humanitás-gondolatban öltött testet, mint ahogy Kollár szláv kölcsönösség-utópiájában is van szerepe a Herdertől átvett humanitás-gondolatnak. Ez a kettősség, ti. nemzeti művelődés és világirodalom, valamennyi nemzeti irodalmi mozgalomban, valamennyi irodalmi irány eszmeiségében, valamennyi költő gondolatvilágában és világképében helyet kap a XIX. század első felében.

Gondolatmenetünkben azt igyekeztünk demonstrálni, hogy az orosz és a balkáni, illetve az osztrák — német irodalom között élő, fejlődő irodalmak bármily belső tagozódással is szintézisben egybefogható irodalmi-kulturális régiót alkotnak. Ennek a régióknak a „határain” az orosz, az osztrák (német), illetve a balkáni irodalmakkal érintkező területeket találunk. Régióink jellemzője a történelmi sorsközösségnek nevezett nyelvi és etnikai rokonságtól részben meghatározott, részben attól független párhuzamos, hasonló *történelmi és kulturális* fejlődés, és jellemzője a sűrű érintkezés, melynek formája többnyire nem a „hatás”, kevéssé a recepció, illetve csak bizonyos fokok a fordítás, hanem a népek, nemzetiségek együttéléséből adódott helyzet „le reagálása”. A kulturális együttélésnek nem különleges, hanem természetes jelensége a századunkig gyakran föllelhető két(több)nyelvűség. Aligha hagyható figyelmen kívül a recepcióformák változatossága, amely nem külső formájában, hanem a „hazai” hagyományokhoz kapcsolódásának módjában mutat egyedi, illetve regionális változatokat. Az irodalmi irányzatok, áramlatok nagyrészt hasonló jellege, a műformák, műfajok, versformák rendszerbe illeszkedésének sajátosságai, az irodalmi műfajok kialakítása körüli küzdelmekben található párhuzamosságok, az esztétikai nézetek forrásvidéké-

85. *Conversations-Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für gebildete Stände.* Stuttgart 1819. Bd. VIII.

86. *Neuestes Conversationslexikon für alle Stände.* Stuttgart 1836. Bd. V. 337—338.

87. *Közhasznú Esmeretek Tára A Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva.* Pest 1833. VIII.: 280.

nek azonossága a XVIII. század közepétől, végétől még hangsúlyosabbá tesz régiók tételezésének jogosultságát, melyet kezdettől legalább is földrajzi, történelmi, illetve művelődéstörténeti érvekkel is alátámaszthatunk. Segítségül hívhatjuk a folklorisztikát, illetve a folklór iránt feltámadt, egyre tudatosabb érdeklődést a XVIII. század második felében, ezzel párhuzamosan a hasonló reagálást Herder nép-, népköltészet- és történetfelfogására, népköltészetinek nevezett (vagy annak tartott) dalok, énekek gyűjtésére, majd a főleg innen, de más forrásokból is (pl. Rousseau-ból) eredeztethető nemzet-, állam- és népfelfogásokra, a népköltészet és a műköltészet „viszonyának”, illetve a népiességek a nemzeti irodalom kialakulásában játszott szerepére.

Kelet-Közép-Európának neveztük ezt a térséget, érzékeltetve, hogy a közép-európai régió *keleti* oldalán terül el, de elválasztva a bizánci-pravoszláv alapozású kultúrától (és hatástól is), jóllehet a régi időszakokban a szerbek művelődésében nem csekély szerepe volt ez egyháznak. Bár az is igaz, hogy az újabb korszak szerb íróinak szemlélete (pl. Obradovićé) éppen az egyházi hierarchia ellen irányult, és a szerb irodalmi nyelv megteremtése is együtt járt a hagyományos világkép elleni küzdelemmel.

Kelet-Közép-Európa nem merev és nem zárt történeti, művelődéstörténeti és — felfogásunk szerint — irodalomtörténeti kategória, hanem olyan, többszörös változáson átment régió, amely az irodalmi és művelődési „aranykorok”-ban látványosan, máskor kevésbé látványosan reprezentált egy bizonyos kulturális, irodalmi helyzetet vagy állapotot, létrejönni segített egy bizonyos költői-írói-tudósi magatartást, s ezzel meghatározta bizonyos típusú irodalmak együttes elhelyezkedését a nagy európai, európai nyelvű kultúrák között. A régió határait tágította a goethe-i értelemben vett világ-irodalom-gondolat jelentkezése; tágította a szláv kölcsönösség-eszme több variációjának kidolgozása, és ugyancsak tágította a világirodalom különféle alkotásainak fordítások révén történő nemzetivé asszimilálása. A szláv irodalmak költői, gondolkodói ugyan a szláv irodalmak rokonságát, nyelvi alapú kölcsönösségét hirdették, mégsem tehettek úgy, mintha a kelet-közép-európai régión belül, illetve azon kívül más irodalmak ne léteznének, más irodalmi jelenségeket ne kellene tudomásul venni. A szerb és a horvát irodalom „balkáni” érdekeltsége eleve kétségesse teszi a szláv alapú komparatistika kizárólagos voltát, de az erős közép-európai tudatú cseh irodalomban is rábukkanhatunk a másféle tájékozódásra, nem is szólva a lengyel irodalomról.

A régió belső tagozódása számon tartandó tény: a nemzeti irodalmak „aranykora” (most nem azt firtatjuk, hogy fikcióról van-e szó) nem egyidejű. Ennek következtében az irodalmak differenciáltságában is olykor számottevő az eltérés. Ez abban is megnyilvánul, hogy egyes irodalmi irányzatok bizonyos irodalmakban csak részlegesen jelennek meg, más irodalmakban sokkal teljesebben. A belső tagozódás vizsgálatakor is érvényesítenünk kell a művelődéstörténeti, esztétikai, irodalmi szempontokat. A politika- és a gazdaságtörténet módszerei nem igazítanak el: a lengyel államiság megszűnése a XVIII. század végén, a XIX. század második felének oroszosítása és németesítése sem tudta megtörni a lengyel irodalom lendületét, az irodalmi (kulturális) hagyományok megsemmisíthetetlennek bizonyultak, és a pozitíviz-

mus lengyel megjelenése olyan tudományos és irodalmi fejlődést eredményezett, amely visszahatott a társadalmi-politikai gondolkodás és mozgalom fejlődésére. Ugyanakkor a kedvezőbb helyzetű cseh irodalomban az ócsehek és ifjúcsehek küzdelme hozott bizonyos eredményeket, de nem olyan jelentőseket, mint pl. a lengyel irodaloméi. A szlovák művelődés a XIX. század második felében csak a militánsan nemzeti, össz-szláv eszméket hirdető konzervatív tábor *ellenében* mutathatott föl világirodalmi értékeket, nevezetesen a zsengei egy részét magyar nyelven író, a magyar irodalom nagyjait fordító, a magyar irodalmat, kultúrát mindvégig számon tartó Hviezdoslav költőifordítói munkásságában. Az elavultnak ható és az 1840-es esztendőik irodalmában bizonyos mértékig regényfunkciót betöltő elbeszélő költemények írásával Hviezdoslav még a század végén is képes volt a szlovák élet „enciklopédiáját” adni. A XIX. század végének erőteljes lengyel, cseh vagy magyar regényirodalmához képest ugyanakkor a szlovák regény: korszerűtlen. Mégis, ezekben a korszerűtlen regényekben megjelenik a kor szlovák embere, a leegyszerűsített emberábrázolás ellenére a „kontextus”, amelyben a szlovák irodalom inkább lírai természetével tud figyelemre méltót mondani.

Kelet-Közép-Európa olyan kategória, amely a dolgozatunkban említett nemzeti irodalmak átfogó-szintetikus vizsgálatát teszi lehetővé, nem önkényes hasonlítgatások, hanem az irodalmak fő tendenciáinak szembeállításával. A szembeállítás itt az érintkezések, a kölcsönhatások, a fordítások, az átvételek, a vitairatok és a tudatos szembefordulások histórikumát, változatait is magában foglalja, tehát a komparatisztika alapterületeit: az érintkezések és kapcsolatok világát és az ezektől független hasonlóságokét és eltéréseket. Minthogy nem zárt rendszerben gondolkodunk, a régiót mintegy közbülső állomásnak tekintjük a nemzeti és a világirodalom között. Olyan közbülső állomásnak, amelynek elemzése a nemzeti irodalmak fejlődésének törvényszerűségeit is szintetizálja. A regionális szintézisben nem az egyes irodalmak matematikai összege, hanem az alapvető sajátosságok, fejlődési tendenciák magasabb szintű summázata található. Régióink a sokszínű európai irodalom (európai nyelvű irodalmak) viszonylagos önállósággal rendelkező, a többi régiótól eltérő sajátosságokkal rendelkező irodalomcsoportja.*

К ВОПРОСУ ВОСТОЧНО-ЦЕНТРАЛЬНО-ЕВРОПЕЙСКОЙ „ОБЛАСТИ“

И. ФРИД

Автор просматривает взгляды историков, литературоведов и историков культуры: каким образом ими группируются, классифицируются литературы Восточной Европы. Ибо — как это общеизвестно — литература играла важную роль в национальных движениях, поэтому и историки много занимались историей восточно-европейских литератур, связями литературы и истории. В ходе анализа стало очевидным, что наряду с подобным историческим развитием надо иметь в виду и подобные черты, обнаруживающиеся в формировании литератур, независимо от того, если данные литературы общались ли друг

* E dolgozat egy monográfia első fejezete.

с другом или нет. Но речь редко зашла о том, какие точки зрения, по которым можно успокоительно группировать литературы от Лейты до Урала, существовавшие когда-то и существующие частью и в сегодняшние дни в рамках многонациональных государств. Значительную традицию имеет точка зрения, которая формирует региональную совместность литератур на основе языкового родства, значит она размышляет в славяноведении, в германистике и в романистике. Это представление, исходящее из точек зрения лингвистики противостоит взглядам, имеющим географическую основу потому, что например балканистика или же предположение центрально-европейских литератур группируют в одну региональную совместность славянские и неславянские литературы, народы. В исторической науке можно чрезвычайно хорошо использовать государственно-политическую точку зрения, но в меньшей мере в литературоведении, хотя нельзя с полностью исключить её из „биографии“ литератур. Автор приводит представителей перечисленных взглядов, показывает их систему аргументов и демонстрирует на их собственных примерах случайности, показывающиеся в формировании групп. В исторической науке считается с большой территорией, сравнительно единой Восточной Европой и внутри этого различаются субрегионы. В литературоведении в большинстве случаев не может использовать это понятие единой Восточной Европы. Этому противостоит, что рассмотрение столь многих литератур сталкивается трудностями, в таких случаях исследователь работает безусловно с вторичными источниками, то есть он дает предметом исследования не сами литературы, а взгляды о литературе. Хотя это тоже обозначает препятствие, но всё-таки компаративистское изучение литератур заставляет размышлять в меньших единицах. Ибо нельзя отказываться от требования сравнимости ради выдуманного регионального единства.

Таким образом следует отказаться от исследования таких литератур, которые хотя на самом деле — в ходе их развития — вошли в контакты с изученными автором литературами, в отношении некоторых периодов и показывают известные подобности, но в основном они имеют больше отличительных черт от среднего. Поэтому кажется, что из числа изученных автором литератур ни балтийские литературы, ни русская литература, ни отдельные литературы балканской зоны (например альбанская или болгарская) не принадлежат в известные периоды к этой же зоне. Речь идёт о восточной части Центральной Европы, где славянские и не-славянские литературы жили рядом, в большинстве в одном государственном обществе, в тесно соприкасающемся друг с другом государственным обществе с ранних средних веков и иногда это общество было доведено до их собственного сознания. Следует осуществить как лингвистическо-этническую, так и географическую, далее и государственно-политическую точку зрения, и считается автором наиболее целесообразным методологическим подходом компаративистику, значит показание контактов, основанных на общении и почти закономерных подобностей, аналогий, показывающихся в подобных литературных рефlekсах. Эта зона была названа автором восточно-центрально-европейской, отметив, что речь идёт об области, имевшей в ходе истории динамические зональные границы, которая совсем не закрыта, а открыта, значит в известном смысле существуют такие полосы, которые можно изучать как переходные зоны, как например в отдельные периоды украинская литература, которая в её контактах и подобностях играет функцию посредника между двумя зонами, можно её связывать с обеими зонами в различных её чертах.

Статья является частью более объёмистого анализа, его вступительной главой. В дальнейшем автор статьи демонстрирует характеристики зоны на конкретном литературном материале, по периодам. Он будет изучать осуществление идей просвещения, потом разновидности эстетики классицизма. Позже он ставит предметом анализа романтику, её изучение из точки зрения истории идей вернее эстетики.

Program és nemzedék

(Fejezet az Erdélyi Fiatalok előtörténetéből 1923—1929)*

CSAPODY MIKLÓS

1930 januárjában, a hagyományos társadalmi eseményt jelentő diákbalon új folyóirat jelent meg Kolozsváron, az *Erdélyi Fiatalok* című romániai magyar főiskolás lap. Ekkor lépett először a nyilvánosság elé az erdélyi magyarság első kisebbségi ifjúsága, pontosabban ennek a generációnak az a reális helyzettudatú, egységes és felkészült csoportja, amely a maga új eszmévilágában konkrét gondolati alapállást és önálló társadalompolitikai koncepciót tudott megfogalmazni. A mozgalom és folyóirata egy évtizeden keresztül vállalkozott a mentalitás átformálására, elsősorban az ifjúsági közgondolkodás megváltoztatására. Az Erdélyi Fiatalokban programformát öltött gondolatiság kidolgozását és a működés irányítását Jancsó Béla, László Dezső és a többi főmunkatárs: Balázs Ferenc, Bíró Sándor, Debreczeni László, Demeter János, Jancsó Elemér és mások végezték, annak a generációnak a legjelentősebb alakjai, amelyet 1929 nemzedékeként tart számon az eszmetörténet.

Az Erdélyi Fiatalok tízéves kisebbségi lét után, az eszmei vívódások és a szervezeti szétagoltság útjait járó ifjúsági munkának a betetőzését hozta, amikor a maga önerejű intézményteremtésekor koncepcióját természetszerűen a nemzedékiség jegyében fogalmazta meg. Az Erdélyi Fiatalok létrejöttének ténye, ideológiai, mozgalmi-szervezeti és személyi viszonyainak bonyolultsága éppen erre a nemzedékiségre hívja fel a figyelmet, mint szociológiai és mentalitásbeli újdonságra, és mint az ideologikumnak sajátos társadalmi-demográfiai meghatározottságú kifejeződésére; ez a sajátosság az eszmei folyamatok megnyilvánulásának általános jellemzője volt a két háború közötti romániai magyar szellemi életben. Ekkor ugyanis az ifjúkor életszakaszából közösségi létformává vált. A változatos és ideológiai szempontból egyre számosabb ellentétet felszínre buktató, majd kiélezett küzdelmekben összecsapó nemzedéki megmozdulások végigkísérték és erőteljesen befolyásolták a korszak közéletét. Eközben eszmetörténetileg is jelentős csomópontokhoz vezettek, amelyeknek létrejöttét külső tényezők (politikátörténeti, demográfiai, belpolitikai és más korlátozó körülmények) is szabályozták. Mindezek függvényében igazán csupán az a generációs tömörülés tudott valóban nemzedékké formálódni és tartósan, eredményesen küzdeni

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

programja érvényesítéséért, amely a reális helyzetmeghatározás talaján képes volt átfogó cselekvési tervet adni a kisebbségi társadalom létfolyamatainak kibontakoztatására. A generációs jelentkezések alkalmi föltűnésük vagy időleges intézményesülésük, illetve az általuk meghatározott események tekintetében az I. világháború vége és a II. világháború befejezése közti negyedszázados periódusban — az Erdélyi Fiatalok történeti kontextusában — a következő szakaszosságot mutatják:

I. (1918—1929) Az 1918 utáni évektől egészen 1929 nemzedékének léptéig tart a kisebbségi társadalom kibontakozási folyamatainak felerősödése, a kultúra szervezeti megalapozódásának (az *Erdélyi Helikon*, *Szépműves Céh*, *Korunk* stb. létrejöttének) és a nemzedéki erőfelhalmozódásnak a *meny-nyiségi* korszaka, a közepén olyan kiemelkedő állomással, mint az 1923-ban jelentkező *Tizenegyek* csoportosulása, majd ettől az évtől s különösen 1924/25-től megindul a magyar hallgatóság nagyarányú megnövekedése is első sorban a kolozsvári egyetemen.

(1923) Bár a *Tizenegyek* antológiáját még félévtizednyi felkészülési idő választja el a szervezett kiállástól, mégis ez a csoportosulás az eszme- és irodalomtörténetileg dokumentálható előképe az évtizedvég új törekvéseinek s egyben ideológiai-irodalmi elágazási pontja is a művelődés kibontakozásának. A *Tizenegyek*nél ugyanis a küldetéstudat romantikus hangsúlyozásában és az önmeghatározás elméleti igényében még együtt volt a sajátosságra figyelő *irodalmiság* eszménye és a népi alapozású *társadalmiság*; az irodalmiság nyomvonala később Kemény János korszakos jelentőségű irodalomszervező tevékenységében jelentkezett, a társadalmiság pedig az Erdélyi Fiatalok társadalom- és művelődéspolitikai munkájában követhető. Az Erdélyi Fiatalok s különösen Jancsó Béla, aki már a *Tizenegyek*nek is egyik meghatározó alakja volt, mindig hangsúlyozták, hogy lapjuk és mozgalmuk eszmeiségét az 1923-as indulás kifejezett és differenciált folytatásának tekintik.

II. (1929—1940) Az 1929-es év előkészületei, a Székelyek Kolozsvári Társaságának Ifjúsági Bizottsága, Jancsó Béla Ady-megemlékezése és más, gyakorlati lépések vezettek az Erdélyi Fiatalok megszervezéséhez. A folyóirat és mozgalom tíz esztendeje a korszak egészét átfogja 1940-ig, amikor a közjogi változás utáni új helyzetben a lap formailag is megszűnt. Az évtized pártpolitikai, kulturális és közügyi vitáktól hangos, éles világnézeti küzdelmekkel terhes — elég itt csak az 1929-es *Vallani és vállalni-vitára*¹, a *Korunk* népfronti törekvéseire, az 1936-os *Cselekvő erdélyi ifjúság* c. Tamási-cikk-sorozatra és más egységkísérletekre, valamint az 1937-es *Jelszó és mítosz-vitára*^{1a} utalni, hangsúlyozva a Vásárhelyi Találkozóval jelezhető csomópont fontosságát. Ezt az évtizedet a gazdasági válság, az eszmei polarizálódás, a transzlivinizmus gondolkörének kései értelmeződései és elutasítása a fentiekkel együtt két korszakra tagolja az Erdélyi Fiatalok történetében:

1. L. Kántor Lajos: *Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke (1929—1930)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984 [1985].
- 1/a. A Szemlér Ferenc kezdeményezte vitában megszólalt az Erdélyi Fiatalok is (László Dezső: *Világnézetiünk apológiája* = *EF* 1938. 1. sz.).

1. 1930—1932/33. Ez a periódus a lap mozgalmi korszaka, a felívelés és az ifjúság eredményes nemzedéki öntudatosításának időszaka, amelyet az 1932-es őszi főiskolás konferenciát követően szervezetileg az 1933 márciusában tartott alapítói értekezlet zárt le két alapítótag kizárásával és többek kilépésével, s amely a folyóirat évfolyamainak tanúsága szerint folyamataiban lelassulónak 1933 második felétől tekinthető.

2. 1933—1941 közepe. Ez a szakasz az ellentétek kiéleződésének, a szellemi utódlásgondoknak a periódusa azokkal az állandósuló közéleti küzdelmekkel együtt, amelyekben az Erdélyi Fiatalokat anyagi-szellemi függetlenségük és politikamentességük védelme folyamatos védekezésre kényszerítette. Ebben az időben indult meg a *Hitel* új generációs lapja két menetben s jött létre a Vásárhelyi Találkozó, amely megszerveződése folyamán mindvégig és befejezését követően még sokáig az álláspontok éles konfrontációjának idejét hozta; bár az Erdélyi Fiatalok történetében nem jelentett az 1933-as belső vitához és meghasonláshoz fogható fordulópontot, döntő nyomot hagyott a mozgalom működésében. Jelentősége a lap életében főként az elszigetelődés fokozódásában mérhető.

III. (1940—1944) A második bécsi döntéssel záruló utolsó periódus az Erdélyi Fiatalok összefüggésében már csupán utólet Észak- és Dél-Erdélyben egyaránt, áttételes hatásuk jobbára ismét csak az irodalmiságban érvényesült. Dél-Erdélyben 1943-ban jelent meg a *Romániai Magyar Írók Antológiája*, amely a történeti körülmények következtében s valódi irodalmi-ideológiai program híján inkább csak tömörülési kísérlet maradt, némiképp hasonlóan a korábbi szakasz 1931-es *Új Arcvonal*-antológiájához és az 1937-es *Új Erdélyi Antológiához*. Kolozsváron ekkor, 1942 és 1944 között a *Termés* negyedévi antológiái jelentettek valóban újat, amelyeknek demokratikus népi gondolköre és humánuma értékes, szociális tartalmú eszmeiség érvényesítésére tett rövidéletű kísérletet. Ezt az új típusú politikai, társadalmi-közéleti ellentmondásokkal is terhes korszakot, amelynek művelődési életével a kutatás eddig érdemben kevésbé foglalkozott, az Erdélyi Fiatalok összefüggésében azért is szükséges számontartanunk, mert a harmincas évek új nemzedékének tényleges aktivitása és — természetesen már egyéni utakon konkretizálódó — politikai színrelépése: a társadalmi-közéleti vezetés „örösváltása” 1940 körül következett be, az egységes felkészülést követően már teljesen differenciáltan.

*

„Miután az anyaországtól elszakított erdélyi magyarság belátta, hogy a sors kerekének kijelölt forgása elé hiába akar akadályt gördíteni, hiába várja összetett kezekkel sorsának jobbrafordulását s a passzivitásból kezdett az aktivitásba lépni, a középiskolát végzett magyar ifjak előtt is rendre szétoszladoztak az illúziókból szőtt ábrándképek és belátták, hogy az erdélyi magyar ifjúságra is új kötelesség vár: *itt maradva*, az itteni helyzet megismerésével kell egzisztenciát teremtenie magának, s minden téren felfegyverkezve kell népének élére állnia...”² maradásával biztosítani a társadalmi regeneráció folytonosságát, a hivatásra való felkészüléssel pedig vállalni

2. Dr. Péterffy Jenő: *Az erdélyi magyar ifjúság jövője* = *EF* 1930. 1. sz. 18.

népe szolgálatát. Ez a Péterffy Jenő által megfogalmazott életprogram-felismerés azonban korántsem volt általános jellemzője a húszas évek közepén tanuló új generációnak, amely a frontnemzedék küzdelmei alatt s részben már azt követően készült értelmiségi feladataira. Tájékozatlanság és tapogatózó bizonytalanság jellemezte, válságtudat és szorongó kiútkeresés, amelynek nyomasztó pszichózisát Kacsó Sándor írta meg az „első fecskék” pionírnemzedékének kulcsregényében, a *Vakvágányon*ban. A regénynek különösen első kötete a román egyetemen próbálkozó kevesek helyzetéről, a magyar társadalom nagyrésztől ekkor még renegátnak tekintett igen kis számú fiatalság életérzéséről ad forrásértékű képet.³ Ekkoriban ugyanis „Az erdélyi magyar ifjú kikerülve az életbe, magyarságának tudatosításával nem nyert, hanem veszített. Az a szomorú adottság, hogy az erdélyi magyarságnak nem volt módjában maradék nélkül kiélni nemzeti létét, még azoknál az ifjaknál is megbosszulta magát, akik történetesen felekezeti iskolákban tanultak.”⁴ Külön egyéni szívósságra volt szükség, hogy az ambiciózus fiatalember kifogástalanul tudja a magyar nyelvet. Magyarul tudni, a magyar műveltségnek birtokában lenni távolról sem volt magátólértetődő természetesség.”⁵ Ennek a helyzetnek a megélése és fokozódó nyomása csak később, ám annál parancsolóbban adott ösztönzést a tudatosságnak és a heroikus lendületnek, kitermelve az önmeghatározásnak azt az energikus önbizalmát, amit László Dezső így fejezett ki: „Történelmet csináló nemzedék vagyunk, inkább, mint bármely más kor fiatalsága. Ma érdemes erdélyi fiatalnak lenni.”⁶ A talpraállás és a határozott irányvétel így csak később lesz a generáció gondolkodását meghatározó feladatvállalássá és küldetés-tudattá, miután már valóban tömegessé vált a magyar hallgatók jelenléte a román felsőoktatásban, mindenekelőtt Kolozsváron, a diákmozgalmak központjában. A létszám megnövekedésének ideje a kisebbségi lét első tizenöt éve; az a minőségi változás pedig, amely a diákmozgalmak fénykorát elindítva az új eszmék keresésében már konkrétan is jelentkezett, pontosan megjelölhetően az 1928/29-es tanévvel következett be. Az a „felhalmozódási időszak”, amely a húszas évek közepétől e csomóponton át a harmincas évek közepéig mintegy másfélezres nemzedéket vonultatott fel, az Erdélyi Fiatalok történetének egyik meghatározója — a bázis megteremtője és az eszmei kibontakozás előfeltétele volt. Nyomonkövetése ezért az ifjúság szociális állapotainak jelzésével együtt éppúgy megkerülhetetlen, mint az értelmiségi utánpótlás lehetőségeit tragikusan beszűkítő állami oktatáspolitikai hatásának mérlegelése.

*

3. Gyarmathy Árpád: *Vak-vágányon*. = *EF* 1930. 6. sz. 94—95.

4. „... a mai magyar főiskolások több, mint 50%-a sohasem járt felekezeti iskolába, az oda járt 48% nemzeti műveltsége pedig nagyon sok oknál fogva sem elégnek, sem teljesnek, sem szervesnek nem nevezhető.” (Jancsó Béla: *Az erdélyi magyar ifjúság problémáiról*. = *Erdélyi Helikon*, 1931. 1. sz. 15.). „... ez az ifjúság, amely a legnagyobb magyarok nevét is legfeljebb csak hallotta, amely a szegényedő erdélyi magyarságnak talán legszegényebb része, magyar öntudattal, felelősséggel és munkával készül az erdélyi magyarság feladatára.” (i. m. 17.).

5. Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Kolozsvár, é. n. 143.

6. László Dezső: *A hiányzó tizenöt korosztály*. = *EF* 1930. 8. sz. 127.

A megszállás után Erdélyben — még a békeszerződések aláírása előtt — az elemi és a középiskolai oktatás rendszere változatlan maradt,⁷ s 1918 karácsonya után a kolozsvári egyetem is folytatta működését. Magyar fenntarthatósága csak 1919. május 12-én szűnt meg, amikor Onişifor Ghibu, az erdélyi Kormányzótanács közoktatási államtitkára „romanizálta”.⁸ Az I. Ferdinánd király nevét viselő új román egyetem az 1918/19-es tanévben nyílt meg, a második félévet kezdve (figyelemreméltó, hogy ekkor az egyetem magyar hallgatóinak létszáma 1620 volt).⁹ A következő évben azonban nemcsak a magyar felekezeti iskolák bezárása és a meghagyottak működésének akadályozása vette kezdetét,¹⁰ hanem hatalmas törés következett be az egyetem magyar hallgatóinak számában is: az előző évi 1620 fővel szemben az új tanév 1871-es összlétszámából¹¹, már csak 102 volt a magyar,¹² többségük ekkor még nem a jogikaron tanult. Ezt a törést az összeomlás ténye és a létbizonytalanság zűrzavara magyarázza, a további csökkenést azonban már a kormányzat oktatáspolitikája is fokozza: az 1920/21-es tanévben az Averescu-kormány megtagadja az egyházi (kisebbségi) iskolák törvényes államsegélyét, amivel a magyar fiatalság legnagyobb része állami (román tannyelvű) iskolákba kényszerül.¹³ Ezt követően a magyar egyházak egységes középiskolátípust hoztak létre, amelyhez állami jóváhagyás nem volt szükséges. 1920 nyarán vetődött fel az a terv, hogy a katolikus, református, unitárius, evangélikus és izraelita egyházaknak közös magyar felekezeti közti egyetemet kellene felállítaniuk, ezt azonban a kormányzat megakadályozta. A felekezeti közti bizottság döntése alapján mégis megkezdődött a felsőoktatás egyelőre csupán a kolozsvári református tanítóképző újjászervezésével,

7. Dr. Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. A szerző kiadása, Budapest, 1935. 479.

8. Szász Zsombor: *Erdély Romániában. Népkisebbségi tanulmány*. Budapest, 1927. 250. és köv. lapok. — Mikó Imre szerint „Az egyetem átvételét ... dr. Onişifor Ghibunak, a Consiliul Dirigenthez küldött két felirata előzi meg. Az elsőben a strassburgi és a pozsonyi egyetem átadására hivatkozva veti fel a kolozsvári egyetem átvételét, a másodikban az egyetem elrománosítási tervét dolgozza ki. E két dokumentum mellett találjuk a jogi és orvosi kar átszervezésére vonatkozó javaslatokat, melyet egy-egy szakbizottság készített elő. 1919. május 8-án kapja meg dr. Onişifor Ghibu a Consiliul Dirigenttől az egyetem átvételére szóló megbízást. Május 12-én adja át dr. Schneller István, a kiváló pedagógus, a kolozsvári egyetem utolsó magyar rektora az I. Ferencz József Tudományegyetemet az Onişifor Ghibu vezetésével a rektorátusnál megjelent bizottságnak. Ebből az időkből (sic!) származik egy román—magyar szövegű hirdetés, amely a hallgatóság tudomására hozza, hogy indexeiket szabályosan lezárhatják, lehallgatott szemesztereiket pedig be fogják számítani. Az új egyetem megnyeri magának dr. Sextil Puşcariut, az európai hírű nyelvészt, aki az egyetem első román rektora lesz. 1919. szeptember 12-éről szól az a Decret Regal, mely szerint a kolozsvári egyetem „átalakul románná”. (Mikó Imre: *A kolozsvári egyetem tíz éve és a kisebbségek*. = *EF* 1930. 9—10. sz. 154—155.

9. *A magyar tannyelvű iskolák számában beállott változások 1918—1928-ig*. = *Magyar Kisebbség*, 1929. 13. sz.

10. Endes i. m. 479.

11. Dr. Sulyok István—dr. Fritz László: *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918—1929. I. évf.* Juventus Kiadás, Kolozsvár, 1930. 97.

12. *A magyar tannyelvű iskolák...* = *Magyar Kisebbség*, 1929. 13. sz.

13. Endes i. m. 479.

ahol a jogikaron kívül, minden fakultás megalakult,¹⁴ s ide már 1921 szeptemberében mintegy 300 hallgató iratkozott be; nemsokkal ezután az intézetet állambiztonsági okokból karhatalommal bezárták.¹⁵ Felszámolásában szerepet játszott az is, hogy a főiskola a frissen megszervezett román egyetem életképes konkurensének bizonyult. Ezzel a lépéssel a magyar felsőoktatás Erdélyben lényegében megszűnt. Ebben a helyzetben az érettségizett magyar fiatalság előtt három lehetőség állt: egyetemi tanulmányait leginkább nyelvi okokból külföldön, jobbára Magyarországon folytatni; a magyar tannyelvű teológiák valamelyikét választani, vagy megpróbálkozni a román egyetemmel. A kolozsvári egyetemen a kezdeti légkör viszonylagos demokratizmusa ellenére is igen nagy nehézségekkel kellett megküzdeniük az első — nagyrész még lemorzsolódó — „magyar golyáknak”. A legtöbben ekkor még a legkönnyebb utat választották: a nagy többség Magyarországra ment tanulni, sőt a jobb módú polgárok Prágába is elküldték fiaikat. Ezek jelentős része — diplomájának román honosítása nélkül — Magyarországon maradt, amivel „a magyarországi szellemi proletariátust növelte, itt pedig pótolhatatlan úrt vágott.”¹⁶ A háború pusztítása mellett ez az a döntő tény, ami az ifjúsági mozgalmak geneziséét meghatározta: „... hiányzik a 25—40 évekig terjedők generációja Erdély magyarságából”,¹⁷ pontosabban értelmiségéből, amelynek tizenöt korosztálya a megszállás utáni hét esztendő két-százezres kivándorlótömegében családjával együtt, vagy kifejezetten tanulni ment Magyarországra.¹⁸ A második lehetőség a teológiák valamelyikének látogatása volt: aki nem akart elmenni és románul sem tudott még, ezt az utat választotta. Minthogy itt anyanyelven lehetett tanulni, s a külföldön szerzett érettségit is elfogadták, jelentősen megnőtt a teológusok száma, különösen a református és az unitárius egyházban. (Kortárs visszaemlékezés szerint a négy-, később ötéves református teológián egy-egy évfolyamon 40—50 hallgató is volt, az unitárius teológián pedig 25 körül volt a beiratkozottak száma. Ide járt a Tizenegyek közül Balázs Ferenc és Szent-Iványi Sándor is; ebben az időben az unitárius teológia a legelső ifjúsági-irodalmi szervezkedések központja volt.) „Nem véletlen — írta Ligeti Ernő —, hogy az irodalomban az utánpótlást inkább a teológiákról kaptuk meg, mint az egye-

14. Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött. Önéletrajzi visszaemlékezések. I.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. II. kiad. 239.

15. Szász i. m. 251.

16. Jancsó Béla: *Az erdélyi magyar ifjúság problémáiról.* = *Erdélyi Helikon*, 1931. 1. sz. 15.

17. Uo.

18. Mikó Imre a magyar Országos Menekültügyi Hivatal adatai alapján összegzi a repatriáltak számát:

1918-ban	40 952
1919-ben	33 651
1920-ban	70 773 (!)
1921-ben	19 879
1922-ben	13 651
1923-ban	7 536
1924-ben	1 693, tehát

összesen 197 035 magyar telepedett az anyaországba. (Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története. 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.* Studium kiadás, Budapest, 1941. 17.)

temekről. Aminthogy nem véletlen az sem, hogy például a Tizenegyek ifjú írói csoportja, ahová Kemény János is tartozott, már a gimnázium felső osztályaiban kész volt.”¹⁹ Emellett más okok is errefelé irányították a fiatalság egy részének figyelmét. A papság „Csendes és biztonságos megélhetést ígért — írta Kacsó Sándor. — Igaz, hogy a nagy többségnek csak falun, de ott is a hívek védelmi gyűrűjében. S különben is a háború forrataga után valami romantikus vágy fogta el az embereket a ,csendes, nyugalmas, idilli életű falu’ iránt.”²⁰ A református teológiára járt Kemény János és Teleki Ádám is, akik ugyan később lelkészként sohasem működtek, a teológia elvégzése azonban mentesítette őket a katonai szolgálat alól. A teológiák hallgatóinak többsége minden aktivitása ellenére sem tartozott a legjobb képességű fiatalok közé, ami számos esetben vezetett a kisebbségi érzés kialakulásához; ez a jelenség részben még a harmincas években is megfigyelhető volt, az Erdélyi Fiatalokban is több írás jelent meg a teológusok és az egyetemisták közötti viszonyról. Természetesen a teológusok között számos kiváló képességű, markáns egyéniség is volt, közöttük Balázs Ferenc, Kemény János vagy László Dezső s egy időben Méliusz József is; a hallgatók többsége valóban hivatástudatból választotta meg pályáját, s demokratikus érzületű, a népszolgálat eszméjét magáévá tevő lelkészként dolgozott.

A továbbtanulás említett három útjának lehetőségeit átmenetileg kiegészítette még az a megoldás is, amelyet az ekkor kétéves kolozsvári Kereskedelmi Akadémia kínált az anyanyelven való tanulásra. Az 1921/22-es tanévben — az Anghelescu-korszak legelején, a felekezeti iskolák nyilvánossági joguktól való megfosztása kezdetén²¹ — még 74 magyar hallgató fejezte be itt tanulmányait, köztük Tamási Áron is, ebben a tanévben azonban magyar nyelvű első évfolyam már nem indulhatott, a magyar oktatás pedig 1923-ban megszűnt.

A harmadik lehetőséget — a legtöbb elszántságot kívánó erőpróbát — a román egyetemre való beiratkozás jelentette; azon kevesek indulásának jellemzésére, akik erre nyelvtudás hiányában is, de a perspektívát felismerve vállalkoztak, Kacsó Sándort idézzük, aki 1921/22-ben került a kolozsvári egyetemre. A magyar tanárjelöltek között — írja — „... bizony összesen kettő akadt, aki ismerte annyira a román nyelvet, hogy el tudta olvasni és megértette a kérvényeinket, segített kitölteni az indexet... Aztán néha akadt (...) a román egyetemi hallgatók között is egy-egy, aki észrevette ügyetlen ténfergésünket, s kedves leereszkedéssel felajánlotta segítségét a ,magyar gólyának’. Engem is egy ilyen erdélyi román fiú kísért be Lapedatu Sándor dékánhoz, a későbbi miniszterhez, amikor pirulva bevallottam neki, hogy meg sem tudok mukkanni, ha a dékán úr kérdez valamit. Ő tolmácsolta aztán... Úgy tudom, ebből a — mondhatjuk legelső — úttörő csoportból végülis kevesen ragadtak meg úgy, hogy a kolozsvári egyetemen végeztek s azt végezték el, aminek nekifogtak.”²² A magyar tanárjelöltek

19. Ligeti Ernő i. m. 143.

20. Kacsó Sándor: *Virág alatt*... 240.

21. Endes i. m. 480.

22. *Kristóf professzor első hallgatói*. In: *Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára*. Kolozsvár, 1939. 10. — Lapedatu segítségével jutottak ellátáshoz a Tanítók Házában is; az esetet Kacsó önéletrása első kötetében is megörökíti.

számára könnyítést jelentett, hogy 1922 tavaszán magyar nyelv- és irodalom tanszéket létesítettek, ezzel legalább egy töredék számára biztosítva az anyanyelven való tanulás lehetőségét. A tanszék vezetője Kristóf György, az egyetem egyetlen magyar tanára lett, akit irodalomtanítási ankétján később az Erdélyi Fiatalok is megszólaltatott.²³ Az 1922/23-as egyetemi évnél, amely a magyar hallgatóság további gyarapodását hozta, kiemelkedő jelentőséget az adott, hogy a készülődés után a Tizenegyek nemzedéke, az első kisebbségi ifjúság majdani vezetőgárdája társaival ekkor szervezte meg antológiáját. Könyvük a szerzőgárda korai irodalmi-ideológiai fejlődésállapotának lenyomataként az Erdélyi Fiatalok eszmeiségének előképe, ideológiai gyökérzetének szerves része. A Kós Károlyék által 1921-ben meghirdetett cselekvési programnak az új nemzedék felismerése szerinti vállalását a Tizenegyek demonstratív fellépése jelentette, a romániai magyar irodalom első szervezett, önálló koncepció kidolgozásával próbálkozó csoportosulásaként. A közéleti aktivitás eszméjének kimondása után antológiájuk az új irodalom kibontakoztatására tett kísérlet erejét és lendületét jelezte, gondolatiságában pedig a korai transzilvanizmus sajátos értelmezését adta; az antológia létrejötté az irodalomszervezés lehetséges útjait kereső fiatal írók áldozatvállalását és találékonyságát mutatja. A Tizenegyek nagy nemzedéki jelentkezésének lendülete azonban a könyv megjelenése után megtört. Fellépésüket hasonló felsorakozás, közvetlen folytatás nem követhette volna akkor sem, ha szépirodalom helyett közvetlen cselekvési tervet adó ifjúsági programmal léptek volna fel. A kolozsvári egyetemen ekkor még — láttuk — számottevő magyar hallgatóság nem volt, s így a kötet eszmevilága, a benne munkáló elméleti igény és társadalmiság, a küldetéstudat és etikum a férfias cselekvésideállal együtt fél évtizedig alig nyomonkövethetően formálta az ifjúság mentalitását. Művelődéstörténeti jelentősége és az első indulás összetartozástudatát adó, létrehozóira gyakorolt eszmeformáló hatása azonban korszakos fontosságú; „... cselekedet volt az irodalmi öntudatosodás folyamatának úttörő korszakában nem csak gondolataival — írta Jancsó Béla —, de azzal, hogy függetlenül saját kiadásában, saját maga szervezte *itteni* előfizető közönségre támaszkodva jelent meg.”²⁴ Gyűjtőmedencéje volt az időszak irodalmi-szellemi törekvéseinek, s közös előképe a *Helikonnak* és az Erdélyi Fiataloknak.

*

Az 1923/24-es tanévben — 1924 júniusában, közvetlenül a szokásos évrő záró vizsgák előtt — új rendelet született, amely a magyar felekezeti iskolákra nézve is kötelezően írta elő a vizsgák idegen bizottság előtt, román nyelven való letételét. Ennek eredményeként a saját magyar iskoláiban tanult érettségi előtt álló diákságnak mintegy 70%-a bukott meg,²⁵ s így egyetemre sem mehetett; ugyanekkor az 1924. július 24-i törvény azt is előírta,

23. *Irodalomtanításunk* = *EF* 1930. 3. sz. 37—39.

24. Jancsó Béla itt a szervezési szisztéma újszerűségére utalva a vállalkozás függetlenségét már az Erdélyi Fiatalok hétéves küzdelmeinek távlatából, per analogiam hangsúlyozza. (*Levél Tamási Áronhoz a cselekvő erdélyi magyar ifjúságról.* = *Brassói Lapok*, 1936. május 20., 7.)

25. Szász i. m. 243.

hogy mindazok a román származású polgárok, akik „anyanyelvüket elfelejtették”, gyermekeiket csak román iskolába járathatják. A származáskutatás és névelmezés lényegében ekkor kezdődött: a törvény 159. §-a tartalmazta a hírhedt „kultúrzsóna”-rendszer bevezetését, amely húsz magyar megyére terjedt ki, s amelynek értelmében mindazok a román tanítók, akik itt legalább négyévi munkát vállaltak, 50%-os fizetésemelést, kedvezményeket és földterületet kapnak. Az új törvények hatása az 1923/24-es tanévben még nem volt érzékelhető, s később is csak áttételesen jelentkezett; 1924/25-ben már 399 magyar tanult a kolozsvári egyetemen. Az a tendencia azonban, amely a kisebbségek egy részének a felsőoktatásból való teljes kizárására törekedett, egyre határozottabb formát öltött; az 1923/24-es tanév végén, évzáró beszédében az elhatalmasodó antiszemitizmusról szólva Dimitrie Gusti, a bukaresti egyetem rektora a következőket mondta: „Egyetemeinken kétféle kisebbségi hallgatók vannak: magyarok, szászok, bulgárok stb., akiknek szeme *Budapest* és *Szófia* felé irányul s akik csak az alkalmas pillanatra várnak, hogy tönkre tegyék nemzeti egységünket. Másféle kisebbséget alkotnak a zsidók és ruthének, akiknek lelkét meghódíthatjuk. Ezek számára, ahelyett, hogy elidegenítsük őket, s arra kényszerítsük, hogy külföldre menjenek iskolába, meg kell, hogy nyissuk tanintézetünket, meg kell, hogy hódítsuk nyelvünkkel, egyszóval asszimilálnunk kell őket.”²⁶ Ekkor még a kolozsvári egyetem 1967 hallgatójának csak 9,6%-a, 188 fő volt magyar, szakonkénti megoszlásukat nem ismerjük. Az 1924/25-ös tanévben a korábbi 70–80 magyar középiskola helyett már csak 20 líceum működött, mégis, 1924 ősze jelentős fordulatot hozott a nemzedéki felhalmozódásban. Ekkor ugyanis — már a Tizenegyek lendülete után — egyre többek iratkoztak be a különböző fakultásokra, mivel a román nyelvet egyre jobban ismerték. Így a magyar hallgatók száma az előző évinek *több mint kétszeresére* emelkedett, s ez a létszámnövekedés a gazdasági válságig minden más kényszerkörülmény ellenére egyenesvonalú maradt. A mozgalmak fellendülését tanulmányozva, az évtized végén meginduló Erdélyi Fiatalok számaait olvasva olyan tudatosságú és kiterjedésű autonóm egyesületi életnek, szociális és szellemi szervezkedésnek, gyakorlati diákpolitikának vagyunk tanúi, amelynek méretei és intenzitása rendkívül eleven közéletre mutatnak; e megindult pezsgésnek előfeltétele magának az egyetemi-főiskolai ifjúságnak a megnövekedése volt.

A most már nagyszámú Erdélyben maradó ifjúság továbbtanulásának útját azonban 1925-től újabb és hatásosabb Anghelescu-féle iskolatörvények torlasztották el. „Az ifjú nemzedéket a ‚bakkalaureatus’ néven ismert tanügyi gillotin, majd az egyetemi előkészítő tanfolyam — a pedagógia és a politika messzalianuszának ez a két hibrid torzszüleménye tizedelik meg. Az eddigi tapasztalatok — írta Prohászka László 1929-ben — épp elég keserves bizonyítékot szolgáltatottak arra, hogy mindkettőben kitűnően szabályozható ‚numerus clausus’-t sikerült teremteni kelleténél talentusabb alkalmatlan idegenek számára...”²⁷ A törvénynek, amely 1925. március 7-én lépett

26. Id. Szász i. m. 257.

27. Dr. Prohászka László: *Gazdálkodjunk az élő nemzeti vagyonnal!* = *Magyar Kisebbség*, 1929. 23. sz. 862.

életbe, s az évben már alkalmazták is — a lényege az volt, hogy az addigi érettségi helyett minden középiskolában külön erre a célra kijelölt miniszteri bizottság előtt kellett bakkalaureátusi vizsgát tenni, amelyen a bizottság tagjai — idegen iskolák tanárai valamelyik román egyetem tanárának elnökletével — románul kérdeztek. Elvben „A vizsga tárgya román nyelv és irodalom, román történet, földrajz és alkotmánytan, s a vizsga e tárgyakból románul teendő le; ezenkívül a vizsgázó vizsgatárgyul választhat bármely más két tantárgyat, amelyből anyanyelvén vizsgázhat, ha nem román anyanyelvű.”²⁸ Megjegyzendő, hogy a törvény a gyakorlatban általában a magyarul tanultak esetében is a román számonkérést jelentette. A törvény, amely ellen a parlamenten kívül az egyházak is tiltakoztak, a Kamarában pedig Sándor József magyarpárti szenátor emelt szót, valóban a magyar értelmiség utánpótlása ellen irányuló numerus clausus volt, eredményeként pedig a magyar diákság 70—80%-a bukott meg, s bakkalaureátusi diploma nélkül elvesztette a jogot felsőbb tanulmányainak folytatására is. A törvénnyel kapcsolatban maga Alexandru Vaida-Voivod nyilatkozta a román sajtóban: „Nálunk a numerus clausus kérdése meg van oldva, még pedig egy nagyon zseniális módon. Anghelescu miniszter úr egyszerűen elzárja a zsidó és a kisebbségi tanulók elől az egyetemet, ha véletlenül nem tudják pontosan Creangă születési napjának dátumát, vagy nincsenek tisztában Eminescu és Veronika Micle szerelmi viszonyával.”²⁹

A kisebbségi magyar iskolaügy elleni legnagyobb támadást azonban mégsem a bakkalaureátus, hanem a magánoktatási törvény jelentette, amely 1925. december 22-i érvénnyel a felekezeti iskolákat magánintézetekké degradálta. A törvény ellen a katolikus, református és unitárius egyházak közös panaszt adtak be a Népszövetséghez Genfben, a Magyar Párt pedig kiáltvánnyal fordult a román néphez s a parlamentben is tiltakozott — teljesen hiába; noha a kisebbségi szerződés a felekezeti iskolákban még a román nyelv tanítását sem írta elő, most négy, illetve öt tantárgy románul való tanítását vezették be. Ez a törvény az 1925/26-os tanév végén már éreztette hatását: a kolozsvári Református Kollégium 33 végzőse közül 3, az Unitárius Kollégium ugyancsak mintegy 30 tanulója közül 1 kapott oklevelet. Érthető, hogy emiatt ismét sokan még érettségizni is Magyarországra mentek, majd ott folytatták tanulmányaikat is — ebben az évben 714-en —, vagy érettségivel a zsebükben hazatérve teológusok lettek, mivel ott a külföldi bizonyítványt elismerték. E rendelkezések ellenére a kolozsvári egyetemen az 1926/27-es tanévben már 447 magyar hallgató tanult, s a bukaresti egyetemen is számottevő magyar hallgatóságról beszélhetünk. Az utóbbiak létszáma a többségéhez viszonyítva elenyésző volt, a Szemlér Ferenc visszaemlékezéseiben vázolt indulásához képest mégis jelentős: ekkor a bukaresti

28. Szász i. m. 243.

29. A Luptának adott nyilatkozatot Szász idézi, a német sajtó alapján néhány kérdést is említve példaként az 1925/26-os bakkalaureátusi vizsgák tételei közül: Mi a kutyaadó maximuma Romániában?; Hány hektoliter víz folyik le egy perc alatt a Duna torkolatán át a Fekete-tengerbe?; Miről lehet a jó bort megismerni?; Milyen hosszú a prága—kattowitzi vasútvonal? (245.)

Koós Ferenc Kör Diákosztályának már 50 tagja volt. A Magyarországon tanulók száma is csökkenő tendenciát mutat:

1926/27-ben 643,
1927/28-ban 566,
1928/29-ben 555,
1929/30-ban 508,
1930/31-ben 424 (1)

román állampolgár tanult a magyarországi felsőoktatásban.³⁰ A kolozsvári egyetem magyar hallgatóinak felkészültségét egy apró tény is mutatja: ebben a tanévben a 200-as kolozsvári keretből először kapott magyar hallgató állami ösztöndíjat és ingyenes ellátást az Avram Iancu Diákotthonban: László József, az Erdélyi Fiatalok alapítótagjainak egyike. A magyar hallgatóság teljesítménye fölötti megelégedésüket Emil Hațieganu rektor és professzorai is kifejezésre juttatták, példaként állítva munkájukat a román diákság elé.³¹

Az 1927/28-as tanévben már a teljesen román tannyelvű kolozsvári Kereskedelmi, és a Szépművészeti Akadémia magyar hallgatósága is megnőtt, de az egyetemen tanulók további növekedése ellenére sem érte el létszámuk a külföldön tanulókét. Az egyetemen ekkor 527 magyar volt, mintegy 45%-ban a középosztály gyermekei.

Az eddig nyomonkövetett felhalmozódási folyamatban — a magyar társadalom mentalitásának módosulását és az ifjúság növekvő tudatosságát mutató 1924/25-ös fordulópontot követően — az Erdélyi Fiatalok előtörténetének következő jelentős állomása az 1928/29-es tanév, amikor a meglevő, mintegy másfélezres huszoneves ifjúságból Magyarországon 555 fő, Romániában pedig 610 fő tanult. A Kolozsvárra ekkor beiratkozottak száma ugyan alig nőtt (530 fő) s az 1923/24-ben beiratkozott 30 orvusból például csak 5 végzett, mégis ez az a tanév, amikor az érettségire állók mögött már nyolcéves gimnáziumi román oktatás állt, s a legtöbben már a bakkalaureátusi vizsgát is le tudták tenni. Növelték az otthon tanulók számát a Magyarországról és más külföldi egyetemekről hazatérők csoportjai is — Jancsó Bélák is ekkor tértek vissza Szegedről —, és aminek a hatása ekkor még nem érződött: a gimnázium a középiskolai reform következtében hétéosztályos lett, így egyszerre két évfolyam végzett. Figyelemreméltó jelenség volt ugyanakkor ebben az évben a Koós Ferenc Kör Diákosztályának létszám-növekedése is (65 fő!), valamint a temesvári Politechnikai Főiskoláé (13 fő) a kolozsvári Kereskedelmi Akadémiáé (33 fő); az időközben Temesvárra, költözött Szépművészeti Akadémia magyar hallgatóinak létszáma változatlan maradt. Ez a fordulópontnak tekinthető minőségi változás számszerűen az 1929/30-as tanévben tükröződött, amikor már 59 magyar kapott diplomát. A hallgatóság nagyarányú megnövekedése 1929-ben már szükségessé tette a diákság tájékoztatását is, amit — magyar nyelvű oktatási tájékoztatóanyag hiányában — az ifjúság maga végzett el. *László Dezső* szerkeszté-

30. Fritz László: *Az elcsatolt területek magyar ifjúsága a magyarországi főiskolákon.* = *Magyar Kisebbség*, 1932. 24. sz. 759.

31. *Erdélyi Magyar Évkönyv* 98.

sében, Bodor Géza, Kiss Erzsébet és László József egyetemi hallgatók közreműködésével ebben az évben jelent meg az Ifjú Erdély kiadásában egy eseményszámba menő kiadvány, a *Tájékoztató a romániai magyar főiskolai hallgatók számára* c. 108 lapos összefoglaló. A kolozsvári egyetem magyar hallgatóinak létszáma ekkor már 753 fő volt, s a bukaresti Koós Ferenc Kör tagságának létszáma is 102-re emelkedett. Jellemző tény, hogy a különböző felekezeti és társadalmi ifjúsági szervezetek munkájában a kolozsvári hallgatóság legnagyobb része már részt vett; az 1930-as diákbál meghívóján már 567 név szerint is ismert hallgató szerepelt. Feltűnően kevés hallgatója volt a kolozsvári Mezőgazdasági Akadémiának, de százon alul volt a kereskedelmi akadémikusok száma is. A református és unitárius teológiák ebben az időben is népesek voltak, a hallgatók szellemi színvonala azonban — mint-hogy jórésztük az említett bakkalaureátusi vizsgát nem tudta letenni — általában alatta maradt az évtized első felében itt tanulókénak. Nemcsak utólag nehéz megállapítani az egyetemek és különösen a főiskolák hallgatóinak számát — ez, egységes magyar diákszervezet híján az érdekvédelmet szervező Erdélyi Fiataloknak sem volt könnyű. A szerkesztőség ezért a folyóirat 1930. februári számában „Vegyük számba önmagunkat!” jelszóval, „... annak elkerülhetetlen szükségét belátva, hogy mindnyájan mindnyájunkról tudjunk, állandó pályázatot hirdet azoknak felkutatására, akik eddig egyik ifjúsági egyletbe (Róm. Kath. Népszövetség Ifj. Szakosztálya, IKE, Dávid Ferenc Egylet, Székely Társaság) sincsenek beiratkozva. *Aki tíz ilyen nevet gyűjt* (pontosan feltüntetve lakását, vallását, fakultását és hogy hányad éves) *az egy évre ingyen kapja meg lapunkat...*”³² Az Erdélyi Fiatalok felhívását különösen fontosnak kell tartanunk, hiszen „Még Kolozsvárt is, ahol viszonylag nagyobb a szervezettség, sincs nyilvántartva a főiskolai hallgatóságnak csak a fele...”, de azért is, mert siker esetén a pályázat anyagai kiindulópontul szolgálhattak volna a folyóiratban később erőteljesen szorgalmazott, a pályaválasztás és elhelyezkedés irányítását szolgáló kataszter felvételéhez.

Az 1929/30-as tanév az Erdélyi Fiatalok megszerveződésének s egyben a gazdasági krízis mindinkább érzékelhető hatásának az időszaka. Az említett tanügyi rendelkezések és a válság ellenére is, az 1930/31-es tanévben már 753-ról mégis hirtelen 842-re nőtt³³ a kolozsvári egyetem magyar hallgatóinak száma, ami a teljes hallgatóságnak csaknem negyedét alkotta.³⁴ Ebben a nagyarányú emelkedésben kétségkívül jelentős szerepet játszott már az Erdélyi Fiatalok feladattudatosító hatása is mindazokkal a mozgalmatszervezési munkákkal együtt, amelyeket a szerkesztőség az alapítók személyes kapcsolatrendszerét kiterjesztve, bázisának növelése érdekében „... a kolozsvári ifjúságon túl az összes többi belföldi főiskolák magyar if-

32. A pályázati felhívást, amely a lap 1930. februári, márciusi és áprilisi számainak III. borítólapján jelent meg, Jancsó Béla fogalmazta.

33. Printz János: *A kolozsvári magyar főiskolai hallgatók statisztikája.* = *Erdélyi Tudósító*, 1933. 5. sz. 287.

34. T. Rebreanu szerint a létszám ekkor megközelítően 3500 volt. = *Erdélyi Helikon*, 1931. 1. sz. 12.

júságával, a nem főiskolai ifjúsággal, és a már végzetek korosztályával”³⁵ megteremtendő egységért indított. Egész Romániában ekkor már mintegy 920 magyar tanult a felsőoktatásban; ez a tanév volt az új nemzedék felhalmozódásának csúcspontja, és az évenkénti rajzások tömege ezután is számottevő maradt, a mélypontját 1931 őszén-telén elérő válság következtében azonban az új tanévben a létszám már visszaesett (769 fő), később pedig — 1936/37-től, az egyetemi felvételi vizsga bevezetése miatt — tovább csökkent. Az Erdélyi Fiatalok első korszakának bázislétszámát vizsgálva, a teljesség kedvéért megemlítjük, hogy az 1932/33-as tanévben a kolozsvári egyetemet 647, túlnyomó részben jogász- és bölcsészhallgató látogatta. Az egyetem légkörét kezdetben a Kacsó által is érzékeltetett liberális, a kisebbségekkel szemben elnéző, sőt segítőkész légkör jellemezte. A különböző anyanyelvű hallgatók között jó kollegiális viszony uralkodott, amit többnyire csak a választások idején fellángoló politikai harcok zavartak meg, valamint — 1931-ben — Iorga kormányja alatt Onişifor Ghibu professzor botrányos politikai vádirata, a hírhedt *Un anachronismul şi o şfidare* (Egy anakronizmus és egy kihívás: Az erdélyi római Katolikus Státus), amely minden alap nélkül, tendenciózus és militáns sovinizmusában többek között az Erdélyi Fiatalokat is Nagyrománia bomlasztásával vádolta meg. Az általában kedvező légkört azonban az állandó zűrzavar bizonytalansága követte, és a bukaresti, csernovici és iaşi-i egyetemekhez hasonlóan Kolozsváron is mind erősebbé vált a nacionalista és sovinszta, antiszemita tartalmú „politicianizmus”,³⁶ amelynek egyik leghírhedtebb képviselője Ghibu volt, de a cuzista pártvezér I. C. Cătuneanu is a zsidók és a magyar kisebbség ellen lázított szélsőségesen jobboldali propagandabeszédeiben; paradox módon Cătuneanut a római jog professzoraként az oktatásban, a régi magyar egyetem római jog-tankönyveinél sokkal igényesebb könyvének számonkérésében nem vezették nemzetiségi szempontok.³⁷ Ezután az egyetemi közélet mindinkább átpolitizálódott: a professzorok nagyrésze — köztük Romul Boila és Emil Hațieganu, az 1928—31-ben kormányon levő Nemzeti Parasztpárt vezető személyiségei — szenátor és pártvezér is volt. A tanári kar jórésze pedig — az olyan európai rangú tudósok kivételével, mint Sextil Puşcariu vagy Emil Racoviţa voltak — inkább politikai érdemeiért kapta kolozsvári kinevezését (Cassiu Maniu professzor Iuliu Maniunak, a Nemzeti Parasztpárt elnökének a bátyja volt). A tanári karon túlmenően a politizálás a román egyetemi ifjúságban is elhatalmasodott, amelynek sovinszta és antiszemita csoportjai, Codreanu-hívó cuzista bandái nagyarányú rombolásokat vittek végbe különösen 1924-ben és 1927-ben. Mindez nem lebecsülhető szerepet játszott az Erdélyi Fiatalok sokat kárhoztatott „politikamentességének” kialakulásában. A jobboldali román és a zsidó orvostanhallgatók között számos összetűzés volt az anatómiai gyakorlatokon is, ahol a cuzisták az ellen tiltakoztak, hogy a zsidó hallgatók „keresztény hullákat” boncoljanak. A húszas évek közepén nemegyszer megtörtént az is, hogy a zsidó keres-

35. Jancsó Béla: *Az erdélyi magyar ifjúság problémáiról.* = *Erdélyi Helikon*, 1931. 1. sz. 16.

36. Szász i. m. 253.

37. Dr. László Ferenc közlése.

kedések rombolásához vezető, az egyetemről induló tettelegesség hivatalos elnézéssel párosult, mert a rendőrség a beavatkozás helyett vigyázálásban tisztelgett a királyi himnuszt éneklő cuzisták láttán. E tüntetések többéves kínos procedúrák forrásaivá is váltak, mert a rendőrség, tevékenységét igazolandó, többször is magyar hallgatókat fogott le; az 1928/29-es tanévben például így tartóztatták le az akkor elsőéves Csákány Béla joghallgatót, aki ellen a bűnvádi eljárás negyedéves koráig tartott.³⁸ Ez a zűrzavar és a tényleges egyetemi munkát — kutatást, oktatást, tanulást — háttérbe szorító virulens sovíniszta tendenciák nemcsak aggodalmat keltettek, de némiképpen meg is alapozták a magyar közvéleménynek a kolozsvári egyetemmel kapcsolatos lesújtó ítélet. Ezt a véleményt azonban mégsem tartjuk egészében érvényesnek, mert az oktatás nagy általánosságban véve a húszas évek második felében megfelelő színvonalú volt, a nyugati nyelvek — elsősorban a francia — tanítására külföldi oktatókat szerződtettek, s az egyetem valamennyi karán, kiváltképpen az orvosin, kevés kivételtől eltekintve jórészt igényes tanári kar működött.

*

A magyar hallgatóság szociális ellátásában — a kisebbségi társadalom tízéves szervezetlensége folytán — az elsődleges szerepet az egyházak vállalták. A katolikus egyház már a húszas évek elejétől kezdve fenntartotta a nevezetes *Báthori-Apor szemináriumot*, amely az akkori diáknyelvben honos Szentjóska néven egyik jólismert színhelye a két háború közti korszakot idéző visszaemlékezések legtöbbszörének. A Kereskedelmi Akadémia hallgatójaként itt lakott Tamási Áron és Kacsó Sándor tanárjelölt, majd az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Ifjúsági Szakosztályának későbbi szociális főtitkára, Demeter János is, az Erdélyi Fiatalok egyik főmunkatársa. A Bíró Vencel történész igazgatása alatt működő diákonthonban az 1929/30-as egyetemi évben 125 hallgató lakott,³⁹ 1932/33-ban pedig havi ezer lejért 120 hallgató kapott szállást és ellátást; a megnövekedett létszámra mutat, hogy az egyház kénytelen volt a Petőfi utcában külön helyiséget is bérelni a diákonthon céljaira — ez volt az ún. Kicsijóska. A *Református Kollégiumban* kezdetben csupán az internátus gimnazistáinak felügyeletét vállaló hallgatók kaptak elhelyezést, 1927-ben pedig a Kollégium régi, Farkas utcai épületében külön főiskolás internátus is létesült. Ekkoriban itt a teljes ellátás díja havi kétezer lej körül volt, ami a gazdasági válság idején csökkent, a szegénysorsú hallgatók egy része pedig kedvezményekben részesült. Az *Unitárius Kollégium* internátusában 60–70 főiskolás lakott, itt azonban másvallású hallgatók is helyet kaphattak, mert a kedvezőtlen lakásviszonyok miatt kellő számú unitárius jelentkező nem akadt. Az 1929/30-as tanévben 41, 1932 őszén pedig ugyancsak 40 hallgató lakott itt. Az 1929/30-as tanévben Kolozsváron az evangélikus egyház is felállította a *Theológus Luther Otthont*, ahol 8 papnövendék lakott. A *Tanítók Házában*, a régi Magyar Opera mögött

38. Kortárs visszaemlékezés szerint.

39. A statisztikai adatok az eddig idézett forrásokból és az Erdélyi Fiatalok tájékoztatóiból valók.

a volt alapító tanítók gyermekei kaptak kedvezményes ellátást, köztük 1 (!) magyar hallgató is. A legjobb ellátást biztosító, ugyancsak állami *Avram Iancu Diákotthon*ban 1929/30-ban 7 magyar, a *Babeş Otthon*ban pedig alig néhány orvos- és gyógyszerészhallgató kapott helyet.

Mivel ebben az időben a még meglevő magyar gimnáziumok pedagógus-utánpótlása már egyre jobban akadozott, az iskolák legjobb diákjaikkal szerződést kötöttek, amely szerint a tanárjelöltek — egyébként jelentős — egyetemi költségeit az iskola viselte, a végzett hallgatók pedig volt iskolájukban vállaltak állást. Ezt a tanulási formát később az erdélyi református egyházkerület a teológia elvégzésének kötelezettségével intézményesítette: ezek a hallgatók voltak a paptanárjelöltek, akik — mintegy tízen — a teológia kollégiumában laktak.

A katolikus női hallgatók jórésze a *Marianumban* és az *Augusteumban* kapott helyet, a református diáklányok egyrésze pedig a református *Szeretetház*ban lakott. A Báthor-Apor szemináriumban, a Református Kollégiumban, a Református Teológián és az Unitárius Kollégiumban, mint az ifjúság felekezeti központjaiban 1930 februárjától az Erdélyi Fiataloknak több „megbízottja”, terjesztője és népszerűsítője is volt, decembertől pedig a református Szeretetház és a Marianum is szerepelt „Lapunk kolozsvári megbízottai”-nak bázisaként. A felsorolt diákotthonokban a viszonylag kedvező lehetőségek ellenére is, a Kolozsváron tanuló magyar hallgatóságnak csak mintegy fele kapott helyet. Hozzávetőleg 15 százalékuk — kb. száz fő — kolozsvári lakos volt, 5 százalékuk jómódú szülők gyermekeként albérletben lakott, a „mezei jogászok” pedig mintegy 15 százalékot tettek ki. A legkedvezőtlenebb helyzetben a hallgatóságnak az a 15–20 százaléka élt, amely minimális anyagi lehetőségei folytán rokonoknál, tömeglakásban lakott, illetve nevelői és egyéb munkákból tartotta fenn magát.

A diákjóléti munka szervezett összefogása, amelyet az Erdélyi Fiatalok 1930-ban írások egész sorával szorgalmazott, lényegében már 1925-ben megindult, amikor az Országos Magyar Párt társadalmi gyűjtésre támaszkodva diáksegélyező akciót indított, 1927-ben pedig az Ellenzék szervezett Diákmenzát (az előbbi pénz-, az utóbbi inkább élelmiszersegélyt nyújtott). Mindkét szerv mellett a segélyek véleményezését végző választott diákbizottság működött, amelynek tagjai olyan hallgatók voltak, akik nem kívánták igénybe venni egyik segélyforrást sem. Tevékenységük az adatgyűjtésre és az ellenőrzésre is kiterjedt. Az OMP Diáksegélyezője az 1925/26-os tanévtől 1929/30-ig összesen 770 hallgatót részesített 1500–3000 lejes segélyben, az Ellenzék Diákmenza pedig 263 hallgatót fejenként 4–7000 lejben. Megemlítendő, hogy az OMP Országos Magyar Diáksegélyező Bizottsága és az Ellenzék közös (!) akciójaként már Bukarestben is megnyílt egy magyar diákotthon, amelyben ekkor 23 hallgató lakott. Az Erdélyi Fiatalok az általuk hirdetett ifjúsági autonómiaelvét hangsúlyozva minden fórumon folyamatosan hangoztatta, hogy az ifjúságnak „... anyagi és szellemi problémáit külön-külön szervek útján kell intéznie. Az anyagi, illetve érdekvédelmi küzdelem és szellemi munka más-más módszereket kíván, a módszerek külön szerveket igényelnek. Világnézeti ellentéteknek pedig nem szabad megakadályozniuk a teljesen közös, mindenki érdekében álló érdekvédelmi munkát. . . A közös érdekvédelmi munka szervének szánt egyetemi magyar diákegyesületért

való küzdelem egységesen találta maga mögött az egész ifjúságot, ez a küzdelem akarja intézményesíteni a legfontosabb anyagi problémát: a diáksegélyezést, a Magyar Párt és az Ellenzék-Menza úttörő és áldozatos munkájának alátámasztására.”⁴⁰ Mivel egyik cél sem valósult meg soha, tízéves fennállása idején az Erdélyi fiatalok folyóirata és mozgalma jelentette az anyagi-szellemi közös érdekvédelem képviselői centrumát, s mint „... az egész ifjúsági probléma tükré és fókusz” — szervezte a Székely Társasággal egy frontba a Jancsó Béla által jelzett képviselői és szociális küzdelmeket egyaránt.

A korszak általános szervezeti széttagoaltsága, mint jelenség részben az 1918 előtt is meglevő egyesületek egymást jól kiegészítő tevékenységéből, részben pedig az új kényszerhelyzetben szükségmegoldásként létrejött szervezetek összehangolatlanságából, az átfedésekből és differenciálatlanságából, valamint politikai okokból és csoportellentétekből is származott. A *képviselői küzdelem* — a nemzeti alapon szervezendő egységes magyar diákegyesületért folytatott többéves harc — kudarcát *politikai kényszerszertényezők* okozták, a *szociális munka egységesítésének* eredménytelenségét pedig a magyarság politikai vezetésének *csoportellentétei*. Az egyetemi egyesület megteremtésével — számtalan diákegyesülés, tervezés és éles viták tárgyával kapcsolatban az Erdélyi Fiatalok számos esetben maga is állást foglalt,⁴¹ a diáksegélyezés kérdését pedig csupán első évfolyamában írások sorával tartotta napirenden.⁴² Az egyetemi diákegyesület létrehozásának gondolata elsősorban éppen a diáksegélyezés egységesítése érdekében — vagy, amint Jancsó Béla fogalmazta, az OMP és az Ellenzék-menza áldozatos munkájának *alátámasztására* merült fel. A segélyezéssel kapcsolatban itt ismét egy olyan körülményt kell említenünk, amely az egyetemi közéletet átható jobboldali politizálás mellett — más okokkal együtt — ugyancsak hozzájárult az Erdélyi Fiatalok politikamentességének kialakulásához.

A magyarság politikai képviselőjének „irányadó körei” számára — a tizenöt korosztály hiánya folytán — különösen lényeges kérdésként merült fel az utánpótlás gondja, ezért — főként a harmincas évek elejétől — egyre inkább törekedtek az állam nyelvét már jól beszélő, jobban tájékozódó, hatékonyabbban cselekvő ifjúság megnyerésére. Mivel pedig az egyetemi és főiskolás ifjúság nagy többsége rendkívül súlyos anyagi gondokkal küzdött, a nyomorgó főiskolások megsegítéséből nem egy esetben jól kamatoztatható politikai tőke képződött; ez a törekvés húzódott meg az OMP diáksegélyezési munkája, illetőleg a párt és az Ellenzék ilyen irányban is ellentétes tevékenysége mögött, amit végső soron a konzervatív beállítottságú, merevebb egyéniségű *Bethlen György* és a sok tekintetben radikálisabb, sokoldalú

40. Jancsó i. m. = *Erdélyi Helikon*.

41. Mikó Imre: *Egyetemi egyesület felé.* = *EF* 1930. 4. sz. 49–50.; Mikó Imre: *A K. M. E. H. É.-től a Bolyai Körig.* = *EF* 1931. 1. sz. 9.; Mikó Imre: *A főiskolai törvény és a magyar diákegyesület.* = *EF* 1932. 6. sz. 107.; *A kolozsvári magyar egyetemi hallgatók emlékirata.* = *EF* 1931. 1. sz. 4.

42. Papp Ferenc: *A diáksegélyezésről.* = *EF* 1930. 5. sz. 73.; Vargha Lajos: *A diáksegélyezésről.* = *EF* uo. 111.; Zsombory László: *Diáksegély-akciók*, uo. 127.; Vargha Lajos: *Hogy állíthatunk fel egy diákközhont?* Uo. 128.; László József: *Magyar Diákközhont*, uo. 150.; Orbán Endre: *Diákszövetkezetek!*, uo. 151.

tehetségű *Bánffy Miklós* ellentétes politikai koncepciója és személyes szembenállása motivált.

A húszas évek közepén Erdélybe visszatért Bánffy, volt magyar külügyminiszter román állampolgárságának feltétele (1926-ban) köztudottan a politikától való tízéves tartózkodás volt; ez az évtized Bánffy számára az intenzív közművelődési, irodalomszervezési munka időszakát jelentette — elég csupán helikoni tevékenységére utalni —, s ekkor teljesedett ki jelentős szépírói munkássága is. Természetszerűen ez a kulturális tevékenység előkészületi ideje volt majdani politikai működésének is, ebben pedig jelentős szerepet játszott az *Ellenzék* fölötti döntő befolyása, amellyel — más tényezőkkel együtt — számottevően ellensúlyozta az OMP lapjaként megjelenő *Keleti Újság* működését. Így válik érthetővé, hogy amikor például 1931-ben heves harcok folytak az ifjúság köreiből a diákból jövedelmének elosztása körül (az OMP és az *Ellenzék* Diákmenza segélyezettjei között), ez a küzdelem valójában csupán jelentéktelen epizódja volt a két arisztokrata és csoportjaik harcának. Mivel pedig szembenállásuk 1944 őszéig tartott, a diáksegélyezés egységesítésének ügye eleve kudarcra volt ítélve.⁴³

Az egyházak, mint az első időkben egyedüli nemzeti jellegű szervezetek — kevésbé reklámozott, de hathatósabb segítséget nyújtottak az említett diákokthozonok létrehozásával és fenntartásával. Ezek az otthonok már a húszas évek elején is a diákság kis szellemi-szervezkedési gócai voltak, működésük összekapcsolódott, s fontos szerepet játszottak a különböző felekezetekhez tartozó ifjúság közös nemzeti-társadalmi kérdésekben való egyetértésének kialakulásában. Ezt a folyamatot azonban mégis sokszor megzavarták a felekezetieskedés ellentétei, s olyan egyházi vezető is akadt, aki egyháza diákokthozonának szociális lehetőségeit felhasználva néhány fiatalt sikerrel kényszerített vallásának megváltoztatására.⁴⁴

Történtek azonban olyan magánkezdeményezésű visszaélések is, amelyek mögött a közéleti szereplésvágy dolgozott, s amelyek a gazdasági krízis mélypontján kifejezetten nyomorgó főiskolások helyzetéből akartak egyéni hasznos húzni; ilyen eset volt az altruista szerepben tetszelgő Botár István törekvése is, aki később a jobboldali *Friss Hírek* csoportjában is feltűnt. A szociális ellátottság körébe tartozó intézményesített alkalom volt a magyar diákból is, amelyet általában január közepén rendeztek meg. Az előkészítés során intenzív szervezőmunka folyt, aminek célja a tényleges rendezés mellett elsősorban a minél tetemesebb bevétel biztosítása volt: ennek érdekében védnöknek kérték fel a magyar közélet minden jelentősebb személyiségét, akiknek neve mellett a báli meghívón (a rendezőség által ismert) összes magyar egyetemistát és főiskolai hallgatót is feltüntették — rendezőként —, közülük az ifjúsági mozgalmak ismertebb alakjait főrendezőként (a Debreczeni László címlapgrafikájával díszített, kisebb kötet-

43. Az OMP-hez hasonlóan Bánffy Miklósnak is szüksége volt arra, hogy mögötte felsorakozott fiatal értelmiségiekre hivatkozhasson; a kortársak emlékezése szerint ez az érdek is vezette, amikor a Vásárhelyi Találkozó megtartásához szükséges engedélyt megszerezte a kormánytól.

44. Az Erdélyi Fiatalok egyik szerkesztőségi cikke *Lélekkalászás* cím alatt ítélte el a jelenséget. = *EF* 1931. 8–10. sz. 150.

nyi meghívók a magyar hallgatóság létszámára nézve forrásértékűek). Ezeknek a valóságos társadalmi seregszemle számba menő eseményeknek hangulatos szennazációját jelentették a bál időtartama alatt írt és kinyomtatott báli újságok, amelyekben a könnyed és élcelődő rögtönzések mellett tartalmas írások is olvashatók voltak. Az első valóban számottevő diákbál napja az Erdélyi Fiatalok születési dátuma is: az 1930. január 18-i estélynek több mint 1600 védnöke és 567 rendezője, az 1931. január 17-i bálnak pedig 1900 védnöke és 770 főiskolás rendezője volt. Az évek során volt olyan bál is, amikor a tiszta jövedelem a 200 000 lej is meghaladta; ezek az összegek — főként Jancsó Béla javaslata alapján — fele-fele arányban oszlottak meg az OMP Diáksegélyzője és az Ellenzék Diákmenza között. A diákszociális intézmények között kell említeni még a Református Teológián 1928-ban megszervezett önszegélyző pénztárat, amely tagjainak hozzájárulásából két év alatt 200 000 lejnyi kölcsönt és támogatást nyújtott. Súlyos tehertételt jelentett a rendkívül magas egyetemi tan- és vizsgadíjak előteremtése is; a jogi karnak egyébként a többi fakultásra is érvényes adatai szerint az 1928—29-es tanévben az első évfolyamra beiratkozóknak 2975 lej, majd II. éven 2900 lej, III. éven 3100 lej, a IV. éven pedig 3800 lej kellett befizetni, vagyis az 1928-ban beiratkozó és 1932 tavaszán — nyarán végző hallgatónak csupán a tandíja 12 775 lej volt; ez — minden esetben sikeres vizsgát véve alapul! — a vizsgák és a szigorlatok, a doktori értekezés és avatás stb. különdíjaival együtt — a diplomáig 26 000 lejre nőtt, s mindez akkor, amikor a diákság havi létminimuma 2500 lej körül volt, amivel a hallgatóság 14,3%-a rendelkezett, s egy pár cipő 800—1000 lejbe került. Nem kis gondot jelentett a tankönyvek beszerzése sem; a legolcsóbbak ára is magasabb volt 100 lejnél, a jól „preparált” jogi tankönyvek pedig az újaknál is értékesebbek voltak. Ha a fenti kiadásokat az OMP és az Ellenzék diáksegélyzőjének juttatásaival összevetjük, szembetűnővé válik a segélyek igen alacsony „hatásfoka”. A szülői támogatás aránya pedig — holott főként a szabadfoglalkozású értelmiség és a biztosabb egzisztenciájú iparosság gyermekeinél ez volt az egyetemi évek anyagi alapja — ugyancsak kedvezőtlen volt az ifjúság többségénél; 44,4% minden szülői támogatás nélkül tanult. Állami alkalmazásban igen kevés magyar állt, a vagyonelkobzás-jellegű 1921-es földtörvénynek pedig kifejezetten a magyar kisebbség ellen irányuló rendelkezései nyomán nemcsak az egyházi, alapítványi, iskolai és közbirtokok számolódtak fel vagy mentek tönkre, hanem nagyrészt a paraszti birtokok is, amelyek a magyar bankok uzsorakamatainak terheit is viselték.⁴⁵ A munkásság jövedelme — akinek volt munkája s nem bocsátották el például a román nyelvtudás hiánya miatt — a létminimum határán és az alatt volt, erre nézve elég csupán a Falvak Népe számaid idézni. Még a magyar tisztviselők nagyrésze sem gondolhatott gyermekeinek taníttatására; a felekezeti iskolák kezdő tanári fizetése 4000

45. A földbirtokreform történetét, intézkedéseit és hatását a román telepítési mozgalmakkal együtt alapvető művében Venczel József dolgozta fel (*Az erdélyi román földbirtokreform*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet RT., Kolozsvár, 1942. Különlenyomat az *Erdélyi Tudományos Intézet 1940—41. évi Évkönyvéből*, 159 lap.)

lej körül volt, a harminc év utáni tanári nyugdíj 1520 lej. A felekezeti elemi iskolák tanítói fizetése általában 2000, a kistisztviselőké 2—3000 lej volt. Valamivel kedvezőbb helyzetben volt az alsópapság, bár megtörtént, hogy a református lelkészek állami járandóságuk évi összegéből csak 1—2 hónapnyi támogatást kaptak kézhez. A gazdasági válság 1931-es mélypontján, a mezőgazdasági termékek árának rendkívüli esése miatt a parasztság már nemcsak a bankkölcsönöket nem tudta fizetni, hanem azok kamatait sem, s mindez a növekvő számú falusi hallgatóságot közvetlenül érintette. Csődbe jutott az OMP és az Ellenzék szociális munkája is. Egy első éves hallgató így írt 1931 őszén az Erdélyi Fiatalokban: „A legtöbb I. éves egyetemi hallgató csak annyi pénzt kapott otthonról, amivel felutazott és amiből a legszűkebb körülmények között fenntarthatja magát. De azért most is örömmel, szép reményekkel jöttem fel. Bízta abban, hogy az Ellenzék, a Magyar Párt, a kollégiumok adnak valami segílyt, amivel a tanulmányait megkezdhetik. Azonban csakhamar keserű kiábrándulás érte őket. Az Ellenzék menzától, a Magyar Párt diáksegélyezőjétől első évesek egyáltalán nem kapnak segílyt, miután a nagyon gyéren befolyt összegek még az eddig támogatott felsőbbévesek további segélyezésére sem elegendők... Közben míg az egyetemi beiratkozási, tan- és vizsgadíjakat is nagyon fel-emelték, mellékkeresetre pedig a mai munkanélküli időben semmi kilátás. Így a most I. évre készülők jórésze, még ha fel is veszik az egyetemre, kénytelen lesz hazamenni...” 1932 őszén Tóth Zoltán (a későbbi I. Tóth Zoltán) rajzolt még nyomorúságosabb képet a diákságról, aki az Erdélyi Fiatalok szerkesztőségének megbízásából az OMP, az Ellenzék és az internátusok illetékes vezetőivel készített „körinterjút”. Akik pedig mindezek ellenére befejezték tanulmányaikat, kisebbrészt lelkészként falun vagy felekezeti iskoláikban és orvosként teremtettek egzisztenciát, illetve — nehezebb körülmények között — nyelvtudásuk és felkészültségük ellenére ingyenes joggyakornokként, napilapok voluntörjeként vagy éppen kereskedelmi vígéciként keresték kenyerüket. Ekkor, 1930-ban már érzékelhetővé vált a később nyomasztó súlyú értelmiségi elhelyezkedés gondja is, a magyar közvélemény azonban most még — a hiányok láttán joggal sürgetve az utánpótlás fokozását — a kérdést optimizmussal ítélte meg.

*

A kisebbségi lét első évtizedében a magyar társadalom szervezetlensége következtében a különböző diákegyesületek a nemzeti egyházak kereteiben jöttek létre, a református, unitárius, katolikus egyházak valláserkölcsei alapokon álló felekezeti generációs tömörülései voltak. 1927-ben a kormány az evangélikus szuperintendencia felállítását is engedélyezte Arad székhellyel, az evangélikus ifjúság tevékenységének azonban az Erdélyi Fiatalok történetében nem volt jelentősége.

A felekezeti elkülönültség az adott társadalmi-szervezeti széttagoltságban egyszerre jelentette az egymással való gyakori szembefordulást és az összekapcsolódást, az ifjúsági munkában is megnyilvánuló erős felekezetiességet és a közös fellépést; a vallási szempontok mellett mindkettőben politikai törekvések is érvényesültek. Jellemzően felemás példája volt ennek

az az akció is, amellyel az egyesületek — a katolikus ERKNEFSZ kivételével — közös pártpolitika-ellenes álláspontjukat juttatták kifejezésre az Erdélyi Fiatalok programja alapján, 1932 tavaszán. 1929 nemzedékének fellépését követően a két felekezetek feletti diákszerv, a Székelyek Kolozsvári Társaságának Ifjúsági Bizottsága és az Erdélyi Fiatalok pezsdítő hatásával voltak az egyházi diákegyesületek kulturális és falumunkájára is, amiben szerepet játszott az is, hogy sok aktív fiatal egyszerre vállalt munkát az SZKT IB-ben, az Erdélyi Fiatalokban és egyháza diákszervezetében. Az általános szellemi-közéleti megélénkülés mellett azonban e hirtelen fel-frissülésnek az is oka volt, hogy az egyesületek — néhány egyházi vezető ösztönzésére — a két felekezetekfeletti szerv ellensúlyozására is törekedtek, feladták kizárólagosan vallási jellegüket és saját szempontjaik szerint aktuális társadalmi, néha politikai kérdésekkel is foglalkoztak.

Az első ifjúsági alakulat a református egyház *Ifjúsági Keresztyén Egyesületek* (IKE) szervezetének 1921-es felújításával jött létre a kolozsvári teológián, amelynek kezdetben csupán teológus tagjai voltak; az egyesület 1930-ig csekély létszáma más főiskolák hallgatóival alig gyarapodott, tevékenysége a belmissziós munkára és a bibliakörök szervezésére terjedt ki. 1930-ban az IKÉ-nek már 108 tagja volt, s a heti bibliakör mellett szombatonként világnézeti filozófiai, irodalmi és néprajzi előadásokat is tartottak, amelyeknek programjában — a református teológián! — a történelmi materializmus, a „szocializmus, mint világnézet”, a keresztyénség szociális feladatai és az irodalmi-művészeti modernség is szerepelt. 1930 tavaszán már külön konferenciát is szerveztek a főiskolások számára a determinizmus és a keresztyénség összefüggéseiről, majd ennek sikere nyomán nyáron is, amikor Tavasz Sándor is részt vett a megbeszéléseken. Az IKE állandó kapcsolatot tartott fenn a Federația Așotiaților Studenților Creștini din România szövetséggel és rajta keresztül a Világ Diák Szövetséggel, a FACR nemzetközi keresztyén szervezeten át pedig az ortodox román ifjúsággal is. A Református Teológia ifjúsági folyóirataként 1923 és 1944 között adta ki az *Ifjú Erdélyt*, amelynek évfolyamai az Erdélyi Fiatalokat megelőző korszakban is forrásértékűek.

A katolikus hallgatóság szervezete 1927. november 13-án jött létre, miután a katolikus egyház 1921-ben megszervezte az *Erdélyi Római Katolikus Népszövetséget*. E hatalmas szervezetnek 170 tagozatában mintegy 20 000 tagja volt. Az *Erdélyi Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztályának* (ERKNEFSZ) első kétévi működéséről csak annyit tudunk, hogy fő összefogó ereje ugyancsak a világnézetiség, a valláserkölcsi alap volt,⁴⁶ szervezeti felépítését tekintve pedig három kúriára, a Belső-Erdélyi, Székelyföldi és Határvidéki Kúriákra tagolódott, amelyek munkáját a tisztikar (elnök, alelnök, belügyi és külügyi főtitkár, főpénztáros) és a Népszövetség központi tanácsának priorja ellenőrizte. Az ERKNEFSZ előadás-szervező, kérdőíves és pályázatos falumunkáját — aminek iránya a protestáns egyesületekben, közelebbről az IKÉ-ben indult meg s vált élevenné — az Erdélyi Fiatalok faluismereti tevékenysége követte. 1930-ban az ERKNEFSZ-nek 130 tagja volt; a három kúria „Működését csak november hó

46. EF 1930. 1. sz. 15–16.

végén kezdhetette meg, mert az egyesület irányítását illetően komoly elvi harcok miatt, hosszú ideig vajúdott.”⁴⁷ Ebben a tanévben — 1929 tavaszától — ifjúsági elnöke Dsida Jenő,⁴⁸ a szociális főtítkár Demeter János, elnök pedig a következő tanévtől Venczel József lett, valamennyien az Erdélyi Fiatalok leendő alapítói és munkatársai. A Székely Kúriában Márton András a székelység problémáiról, Pataki József pedig a székely jogfejlődésről tartott előadást, Kiss Árpád a csehszlovákiai magyar egyetemi ifjúság mozgalmairól, Veress Ernő a katolikus sajtóról számolt be, Demeter János pedig a kisebbség iskolán kívüli népnevelésének fontosságát fejtegette. A Belső-Erdélyi és a Határvidéki Kúria ugyancsak rendszeres kulturális munkát végzett, miközben az ERKNEFSZ faluszociográfiai pályázatot is hirdetett. Küllkapcsolatainak sorában a Francia Katolikus Diákszövetséggel való kontaktusa említendő, amelynek 1929-es és 1930-as kongresszusain az egyesületet az Erdélyi Fiatalok későbbi munkatársa, (Bányai) Baumgarten László képviselte. A Szakosztály 1932 nyarán — Márton Áron népszövetségi ügyvezető elnöksége, György Lajos priorsága és Venczel József ifjúsági elnöksége idején vette fel — Majláth Gusztáv gyulafehérvári püspök emlékére — a *Majláth Kör* nevet.⁴⁹

Az unitárius hallgatóság ugyancsak 1927-ben alakította meg a *Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Körét* (DFEIK). A Kör 1929 őszén, Dávid Ferenc mártírhalálának 350. évfordulóján megemlékezést rendezett Déván is. 1930 januárjában a DFEIK-en belül külön Egyetemi Hallgató Csoport alakult, amelynek ügyvezető titkárai Mikó Imre és Gyallay Papp Zsigmond joghallgatók, valamint Péterfy Gyula zeneakadémista lettek. A Körben fejtette ki nagyarányú falumunkáját Balázs Ferenc is, aki Székelykeresztúr környékén 1929 novembere és 1930 márciusa között mintegy száz faluban 160 vetítettképes előadást tartott, amelyek jövedelme az általa szerkesztett *Kévekötés* c. unitárius folyóirat költségeihez is hozzájárult. A DFEIK 1930 őszén egyetemes konferenciát tartott Nagyajtán, amelyen több mint kétszáz főiskolás vett részt. Mikó Imre titkár, az Erdélyi Fiatalok főmunkatársa „... az unitárius ifjúság új útját a haladó szellemű magyar ifjúsági mozgalomba való bekapcsolódásában határozta meg.” A konferencia főként azért tekinthető jelentősnek, mert elhatározta „... egy ifjúsági daloskönyv szerkesztését, amelyben új egyházi dalok mellett főleg Bartók—Kodály gyűjtésű népdalok szerepelnek...” A DFEIK munkájára és az unitárius fiatalság érdeklődésére jellemző, hogy a legkisebb erdélyi magyar egyház főiskolásai szervezetük összejeveteleit a többihez képest a legnagyobb számban látogatták.⁵⁰

*

47. Venczel József: *Az erdélyi magyar főiskolai ifjúság mozgalmának kibontakozása.* = *Magyar Kisebbség*, 1933. 3—4. sz. 101.

48. Az ERKNEFSZ négy éve, 387.

49. *Majláth-Kör. Az Erdélyi Róm. Kat. Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya.* = *Erdélyi Tudósító*, 1933. 5. sz. 292.

50. *Beszámoló az Unitárius Teológiai Akadémia Önképzőköre működéséről.* = *EF* 1930. 6. sz. 103—104.

Kolozsvár húszas évekbeli magyar közéletének egyik jelentős — mégis alig ismert, jobbára csak kortársi emlékezésekben felbukkanó — központja a *Székelyek Kolozsvári Társasága* elnevezésű, bejegyzett társadalmi egyesület volt (SZKT), amely társadalmi helyzetükre való tekintet nélkül, laza keretben tömörítette a Kolozsvárt élő, vagy csak itt dolgozó-tanuló székelyeket. Az egyesület „sem összetételét, sem céljait illetően nem indult és később sem mutatkozott szeparatistának — írja visszaemlékezésében Demeter János. — Hívott és vonzott mindenkit, aki jól érezte magát az egyszerű emberek körében és valamilyen okból hátat fordított a társadalmunkra itt Kolozsváron különösen erősen ránehezedő arisztokratikus és klerikális szellemnek... Kétségtelen, hogy valami, kellően meg nem fogalmazott és ki nem kristályosodott utat jelentett ez, amely rokonszenves politikai, és közművelődési együttműködést ajánl mindenki számára, valásra és társadalmi eredetre való tekintet nélkül.”⁵¹ A Társaság szociális és közművelődési munkája kezdettől fogva ösztönzője volt a felekezeteken kívüli, azok felett egyesületre törekvő diákmozgalom fejlődésének, s bár működése talán még az egyházi egyesületekénél is kevésbé ismert, döntő szerepet játszott nemcsak a város magyar közművelődésében, hanem az Erdélyi Fiatalok történetében is. Tevékenysége az új mozgalomnak is bázisul szolgált, s keretei között jött létre az Erdélyi Fiatalok közvetlen elődje, az *Ifjúsági Bizottság* is. Mivel pedig az SZKT ifjúsági szervezetének és majd a lapnak a vezetése a személyeket tekintve is jórészt közös volt, az SZKT a folyóirat és mozgalma megindulása után is jóideig mint az Erdélyi Fiatalokkal közös alapokon álló testvérszervezet működött. Lététől már az Erdélyi Fiatalok dokumentálható előtörténete is elválaszthatatlan. Az az új szellemiség, amely az eleven diákmozgalmak sodrában szervezte táborát és keresett önálló, független fórumot, s amely ekkor még kevesekben tudatosult, és később az egyesületért vívott kollektív harcot is az összefogás, a reális kisebbségi helyzet tudat kiformálásának szolgálatába állította — először az SZKT-ban csírázott ki. Az Erdélyi Fiatalok megszerveződésének első látható, sokatmondó megmozdulása a kortársak egybehangzó emlékezése szerint egy szerény SZKT-beli összejövetel volt:⁵² 1929. január 27-én, Ady halálának tizedik évfordulóján Jancsó Béla harmadéves orvostanhallgató emlékezett meg a költőről, a szóbeli mozgósításra megjelent 30—40 hallgató előtt méltatva Adynak a magyar irodalom és gondolkodás történetében, az erdélyi szellemi életben is új korszakot nyitó forradalmi jelentőségét. Jancsó előadása és a megelőző beszélgetés olyan hatást tett az átlagnál egyébként is tájékozottabb, nem minden „előképzés” nélküli hallgatóságra, hogy nemcsak az előadások rendszeresítését mondták ki, hanem elvben elhatárolták az SZKT ifjúsági tagozatának megalakítását is.⁵³ A tagozat felállítására csak 1929 tavaszán került sor, Jancsó előadását azonban — amely ekkor az egyetlen nyilvános Ady-megemlékezés volt — sorozat követte; elsőként László Ferenc joghallgató február eleji megem-

51. *Századunk sodrában*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 91—92.

52. László Dezső: *Erdélyi Fiatalok*. = *Korunk*, 1973. 6. sz. 923.; Csapody Miklós: Beszélgetés Debreczeni Lászlóval. 1977. Kézirat.

53. László Dezső i. m. 923.

lékezése a száz éve született Orbán Balázsról. A sorozat megszervezésében az SZKT akkori elnöke, dr. Bernád Ágoston⁵⁴ a tárgy és az előadók megválasztásában egyaránt szabad kezet adott Jancsónak. Ez a fokozódó figyelem és látványos siker azonban a politikai és az egyházi élet vezetőköréit is állásfoglalásra készítette: az egyházak vezetőinek konzervatív többsége nyomatékosan elítélte a felekezeten kívüli ifjúsági munkát, s megkísérelte a Székely Társaság új fórumának elszigetelését is, mert benne az egyházi befolyás csökkenését látta, némelyek pedig egyenesen egyházellenességgel vádolták meg a fiatalokat (az „egyházellenes-e a magyar ifjúság?”-kérdéskör félreértéseket oszlató számontartásával az Erdélyi Fiatalok is foglalkozott). Azok a felekezeti támadások, amelyeknek később igen jelentékeny részük volt az Erdélyi Fiatalok hanyatlásában is, tulajdonképpen ekkor kezdődtek. Az egyházi konzervativizmus aktivitása most is a felekezeti ellentétek kiéleződéséhez vezetett, de konkrét leszerelési kísérletek is történtek; a főiskolás IKÉ-t például olyan ellen-előadássorozat szervezésére utasította a református egyház, amelynek a teológia tanácstermében tartandó, társadalmi kérdésekkel foglalkozó összejövetelei kifejezetten az SZKT ifjúságának elvonását, egyházi keretek között tartását célozták. Ezzel kapcsolatban említésre méltó egy általános érvényű tény, amely arra mutat rá, hogy az átfogó társadalomszervezési koncepcióval fellépő, ennek alapját pedig az ifjúság egységében látó Erdélyi Fiatalok miként hozták létre önmagukat, hogyan és miért választották ki az irányítógárda tagjait. Az ellen-előadások referenseinek sorában ugyanis még ott találjuk László Dezsőt is, aki az Erdélyi Fiatalok főszerkesztője, a mozgalom élcsapatának Jancsó Béla mellett legfontosabb egyénisége és ideológusa lesz. László Dezső ekkor már aktív református lelkész, egyházkerületi belmissziós utazótitkár volt; ismert ifjúsági vezetőként sohasem kizárólag reformátusként szemlélte nemzedéke és a kisebbségi magyarság helyzetét, ifjúsági-közéleti tevékenységében a vallási szempontok fölé emelkedő egység gondolat képviselője volt. Nyilvánvaló, hogy Jancsó Béla az Erdélyi Fiatalok előkészítése során mindenekelőtt ezért választotta őt munkatársául, akivel egy évtizeden át teljes elvi egyetértésben és szoros barátságban dolgozott együtt. László Dezső tevékenységének az az ideológiai tartalma, ami az Erdélyi Fiatalok közleményeiben és más folyóiratokban is megnyilvánult, nem egyszer vívta ki saját egyháza vezetőinek rosszallását és kemény kritikáját is; bár élete végéig hivatásának élő pap és egyházának nagyformátumú egyénisége volt, felekezeti és más kizárólagosság nem vezette, nézeteinek pedig jelentős szerep jutott az Erdélyi Fiatalok politikamentességi platformjának kidolgozásában és az ideologikum megfogalmazásában. Az SZKT-t „kontrázó” előadássorozat sem teológiai kérdésekkel, hanem a nemzedékiségnek a közérdeklődés fókuszában álló problémájával foglalkozott.

Az Erdélyi Fiatalok elődjéről 1929. április 29-én született döntés, amikor az SZKT választmánya hozzájárult ahhoz, hogy a Társaság keretei között dolgozó fiatalok saját generációs szervezetet hozzanak létre. A fő-

54. Dr. Bernád Ágoston (1890–1950) kolozsvári ügyvéd lelkes híve és támogatója volt az új ifjúsági törekvéseknek, az egyetemi egyesületért vívott harcnak és az Erdélyi Fiatalok mozgalmának.

iskolás szakosztály megszervezésére határozták el egy bizottság kijelölését, amelynek tagjai Pálffy László, Szász Ferenc, Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Bíró Sándor és Jancsó Béla választmányi tagok lettek, s akiket a vezetőség „azzal bízott meg, hogy magukat a főiskolai hallgató tagok közül történő választással 15 tagúra egészítsék ki s egyben a bizottságnak elnököt is válasszanak.” Ebbe a munkába — Jancsó programjának és személyes tekintélyének köszönhetően, a Református Teológia konzervatív tanárainak ellenében — már a későbbi főmunkatárs László József is bekapcsolódott, aki a Főiskolás IKE elnökeként szerepelt. A gyűlés a jelölőbizottság javaslatára elnöknek egyhangúlag Jancsó Bélát választotta meg.⁵⁵ Az IB összetétele jól mutatja az időszak ifjúsági erőviszonyait is; az Erdélyi Fiatalok két jelentős alakja, Mikó Imre és a Szegedről nemrég hazatért Csögör Lajos mellett itt találjuk az Erdélyi Fiatalokkal kezdettől szembenálló, közéleti szerepre aspiráló Albrecht Dezsőt is, aki később az újrainduló Hitel nemzeti politikai szemléjének felelős szerkesztője lett.

Rövid, de szükséges kitérőként az Ifjúsági Bizottság megválasztásával kapcsolatban szólni kell arról a jellegzetességről is, amely mint szemléletmód és közéleti normatíva az ifjúság fórumteremtését, testületi életét, döntéshozatalát is jellemezte. A sok megbeszélés, álláspontegyeztetés, szabályzatkidolgozás, jegyzőkönyv, az állandó és alkalmi képviselő aggályos kimunkálása és a nemegyszer valóban körülményesnek ható tisztségválasztások ma talán önképzőkori pedantériának, a tárgy jelentőségét külsőségeiben is eltúlzó, bezárkózó szervezetieskedésnek tűnhetnek, mindez azonban — túllépve most már az egyházi egyesületek megosztottságán — a szervezeti élet messzemenő demokratizmusát, alkotmányos jellegét és pártatlanságra való törekvését fejezte ki. Nyilvánvaló, hogy ezekben a küzdelmekben nagy szerep jutott a politizálást tanuló fiatalok kivárá, megelőző, leszerelő és ellensúlyozó taktikájának és az átgondolt stratégiának is, az álláspontok érvényesítése azonban a tolerancia és az alkotmányosság keretei-szabályai szerint folyt, amit a felekezeti arányok kényszere is kötött. Mindezt nem csupán az évtized ifjúsági mozgalmainak jellemzőjeként kell említeni, hanem azért is, mert az itt megragadható szervezeti demokratizmus, az önálló és felelős döntéshozatal, a minden irányú kizárólagosság nyílt és következetes visszautasítása modellérvényűen az Erdélyi Fiatalok működésében fejeződött ki, ami később a legkülönbözőbb politikai vádak megfogalmazására adott lehetőséget.

Az Ifjúsági Bizottság Jancsó Béla elnökletével határozott programmal és előre kidolgozott tervekkel látott munkához az 1929/30-as tanévben; az IB, mint „A felekezetek feletti egyetemes erdélyi magyar problémák megbeszélésének helye”, fő törekvésének tartotta, hogy az ifjúságnak most már nagyobb tömegeit öntudatosítva, ráébresszen arra, hogy a generáció saját problémáin maga gondolkozzon és azok megoldásán maga dolgozzon.

55. A gyűlés szótöbbséggel további 9 tagot is kooptált. Tagok: S. Nagy László ref. teológus, Veress Donát tanárjelölt, Mikó Imre joghallgató, Csögör Lajos orvostanhallgató, Szentiványi Elek joghallgató, Kadacsi Zoltán és Orth Imre ref. teológusok; a két legkevesebb szavazattal rendelkező jelöltet, Kiss Árpád (36) és Albrecht Dezső (16) joghallgatókat a közgyűlés az IB póttagjaivá nyilvánította.

Itt fedezhető fel az Erdélyi Fiatalok ideológiai eklekticizmusát kárhoz-
tató elutasítások egyik forrása is. „Már alapelveként számít — írta Jancsó
Béla — a legellentétesebb felfogásokat is meghallgatni, de csak szakemberek-
től. Metodikus alapelv: minden alkalommal vita, illetve megbeszélés, ami
közösen alakítja ki a véleményeket, másrészt pótolja a középiskolai ön-
képzőkörök hiányát és közszereplésre nevel a legalkalmasabb módon: a
nyilvánosság és a szakszerűség ellenőrzése alatt.”⁵⁶ Az SZKT IB-t nemcsak
közművelődési-ismeretterjesztő fórumként, hanem mindenekelőtt a nem-
zedéki tudat szabadelvű kifformálójaként, ideológiai és szervezeti kötöttség
nélküli „szabadegyetemként” kell értékelnünk, ahol nemcsak társadalmi
és társadalompolitikai kérdések, hanem az erdélyi és magyarországi szellemi
élet eseményei, vitákat keltő új művei és az ifjúság megmozdulásai is szóba-
kerültek, mint például Szekfű Három nemzedéke, Szabó Dezső Füzetei
és az Új Magyar Föld, a szocializmus és a nemzetiségi kérdés. Az IB egy
tanév alatt 34 előadást és szemináriumot szervezett, amelyeken az egyórás
referátumot további egyórás vita követte; a rendezvények iránti érdeklő-
dést mutatja, hogy a csütörtök esti ismeretterjesztő előadásokat 1929 no-
vemberétől az unitárius kollégium hatalmas dísztermében kellett megtar-
tani. Az ismeretterjesztő és a kisebbségi jogi szemináriumok, valamint a köz-
gazdasági szeminárium rendezésének alapelve a Jancsó által megfogalma-
zott szabad véleménynyilvánítás volt. A kisebbségi jogi szemináriumokat,
amelyek hármas tematikai csoportosításában a pozsonyi magyar joghallga-
tók hasonló fórumát vették alapul⁵⁷ — valamennyi kar magyar hallgatói
látogatták. Az SZKT IB szociális munkájára mutat a főiskolások részére
kiírt szövetkezeti pályázat is az is, hogy a Társaságba beiratkozott ifjúság
egy része — főként a református teológusok — intenzíven foglalkoztak
a kolozsvári székhely tanoncok szellemi gondozásával is, Bíró Sándor veze-
tésével. Az IB tevékenységének hatására az SZTK ifjúságának létszáma
1930 nyarára 251 főre emelkedett. Egyéves munkájukról az 1930. május
15-én megtartott közgyűlésen számoltak be, amikor elnöknek ismét Jancsó
Bélát — már mint az Erdélyi Fiatalok főmunkatársát — választották meg.⁵⁸

56. Jancsó Béla: *Az erdélyi magyar ifjúság problémáiról.* = *Erdélyi Helikon* 1931.
1. sz. 16.

57. Mikó Imre: *Jogi szeminárium.* = *EF* 1930. 7. sz. 114.

58. Az Ifjúsági Bizottság tagja lett Csákány Béla, Huszár Kálmán, Laczkó László és
Miklós András joghallgatók, Kun Ádám kereskedelmi akadémiai hallgató, Antal
Gusztáv, Fazekas Sándor, Kali István református és Rázmány Mór unitárius
teológus. Melléjük az SZKT vezetősége a választmányból delegált még dr. Gönczy
Lajos ref. teológiai tanárt, Szentimrei Jenő főszerkesztőt, Tamási Áron író, dr.
Zágoni István főszerkesztőt és Krausz Ottó gyógyszerészhallgatót. — Az IB
1929/30-as működéséről az Erdélyi Fiatalok rendszeresen beszámolt (16., 32., 64.,
101–102. és 114. lapok, 5. és 6. szám III. borítói).

PROGRAMM UND GENERATION
EIN ABSCHNITT AUS DER VORGESCHICHTE
DER „ERDÉLYI FIATALOK” (JUGEND VON SIEBENBÜRGEN)

1923 — 1929

M. CSAPODY

Mit dem Friedensdiktat von Trianon nach dem ersten Weltkrieg geriet das Ungartum Siebenbürgens, das an Rumänien angeschlossen wurde, in nationale Minderheit, was in allen Sphären des gesellschaftlichen und Privatlebens eine erlahmende Schockwirkung ausgelöst hatte. Die anfängliche passive Resistenz wurde nur langsam mit der gesellschaftlichen Aktivität und dem herausbildenden Bewusstsein einer realen Minderheitslage abgelöst. Der öffentliche Tätigkeitsanspruch und der neue Patriotismus — Heimatslandstreue und Schicksalsübernahme —, sowie die Schicksalsgemeinschaftsidee der verschiedenen siebenbürgischen Völker verkörperte sich in der historischen Lehre des Transsilvanismus. Nach der Veränderung hat der grösste Teil des sog. bürgerlichen Mittelstandes Siebenbürgen verlassen, so trug neben den Verlusten im Krieg auch die Repatriierung von fast 200 tausend Menschen dazu bei, dass von der Geschlechtskette des Ungartums 15 Generationen fehlten. Für die zu Hause Gebliebenen und für das Lebensgefühl derjenigen, die ihre Universitätsstudien in Rumänien weitergeführt haben, war die herumtastende Ungewissheit und das drückende Krisenbewusstsein charakteristisch. Ihre Weiterentwicklung wurde durch die Diskriminierung gegen die Minderheiten und durch die wirtschaftliche Niederdrücktheit fast unmöglich gemacht. Die kulturelle Körperschaftsarbeit wurde im Rahmen der drei grossen nationalen Kirchen geführt. [Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya — ERKNEFSZ (Universitäts- und Hochschulabteilung des Römisch-katholischen Volksbundes von Siebenbürgen); Ifjúsági Keresztyén Egyesület — IKE (Christliche Jugendvereinigung der reformierten Kirche); Dávid Ferenc Ifjúsági Kör — DFEIK (Dávid Ferenc Jugendkreis der Unitarier)]. Diese Konfessionsgruppierungen der Jugend standen auf religiöser Grundlage. Daneben spielte die Székelyek Kolozsvári Társasága — SZKT (Kolozsvärer Gesellschaft der Szekler), deren Jugendkomitee mit der Führung von Jancsó Béla die unmittelbare organisatorische Vorgeschichte zur Erdélyi Fiatalok bildete, eine bedeutende Rolle. Bis 1930 fehlte die zusammenfassende, die ganze ungarische Jugend Rumäniens organisierende Institution, die mit ihrer organisatorisch-erzieherischen Arbeit nicht nur die praktischen Aufgaben der materiellen und organisatorischen Interessenverteidigung vertreten kann, sondern mit ihrem realen — den historischen Verhältnissen und den Lebensinteressen der Minderheit entsprechenden — neuen ideologischen Programm auch eine neue Mission für die Jugend zu erschliessen vermag, und dadurch kann sie zur Befreiung der inneren Kräfte der ganzen ungarischen Nationalitätengesellschaft und zur Herausbildung einer neuen Mentalität beitragen. Diese Aufgabe hat die im Jahre 1929 erscheinende Generation auf sich genommen. Sie schufen ohne äussere Unterstützung im sozialen, volkshumanistischen und bürgerlich-demokratischen oppositionellen Ideenkreis des Volksdienstes ihr Organ, *Erdélyi Fiatalok*. Das Blatt bedeutete als einzige stabile Generationsinstitution eine Schule zur Vorbereitung der öffentlichen Aufgaben. Der spiritus rector der Bewegung war *Béla Jancsó*, der auch schon in der Gruppe *Tizenegyek* (Die Elf) und im *Bethlen Gábor Kör* (Bethlen Gábor Kreis) zu Szeged eine entscheidende Rolle gespielt hatte. Jancsó begann mit dem Hauptredakteur *Dezső László* und mit *Ferenc Balázs*, *László Debreczeni*, *Sándor Bíró* die Organisation der Jugend mit dem Berufsbewusstsein, das die Aufgabe der heranwachsenden Intelligenz in der gründlichen fachlichen Vorbereitung im Interesse der Grundlagen der ungarischen Gesellschaft, der Bauernschaft und der Arbeiter, sieht. Nach 10jährigem Minderheitsdasein, nach der Zeit des ideologischen Kampfes und der organisatorischen Zersplittertheit der Jugendbewegung hatte die Erdélyi Fiatalok einen Gipfelpunkt der jugendlichen Arbeit erreicht: sie formulierte ihre Konzeption im Gedanken des Generationsselbstbewusstseins. Die Tatsache der Entstehung der Erdélyi Fiatalok, die Kompliziertheit ihrer ideologischen, bewegungsorganisatorischen und persönlichen Verhältnisse lenkt die Aufmerksamkeit eben auf dieses Generationsselbstbewusstsein,

auf seine soziologische und Mentalitätsneugier, in der das Ideologische in eigenartiger gesellschaftlich-demographischer Bestimmtheit ausgedrückt wurde.

Die Studie gibt nach der Übersicht der Perioden der Generationserscheinungen (1918–1944) eine Analyse über das Allgemeinbefinden und die Gedankenwelt der ungarischen Studenten der Anfangsperiode, dann registriert sie — als Vorgeschichte der Erdélyi Fiatalok — die Angaben der Anhäufungsperiode, die von den zwanziger Jahren bis der Mitte der dreissiger Jahre eine neue Generation von anderthalb tausend Menschen gegeben hat. Sie gibt einen Ausblick über die Gestaltung der Lebensverhältnisse der späteren ideologieschaffenden Intelligenz, analysiert die soziale Versorgung der ungarischen Studenten, die Arbeit der behilflichen Institutionen, darunter die Tätigkeit der Jugendorganisationen ungarischer Kirchen und die der SZKT. Sie macht einen Überblick über die staatlichen unterrichtspolitischen Entscheidungen, die die Möglichkeiten der Intelligenznachwuchses tragisch eingeengt haben, weist auf deren Wirkung hin, auch die öffentlich-politische Bedeutung der Jugendbewegungen andeutend.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: Juhász Gyula főigazgató

Egyetemi Nyomda — 85.4229 Budapest, 1987
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató
Készült 800 példányban, 51,8 (A/5) ív terjedelemben

Ára: 170,— Ft